CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Almira 2
Shelf 1
15

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

६०७८

Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

त॰कं॰

१

श्रीगणेशाय नमः। प्रत्यक्षनिरूपणानन्तरमुपजीव्योपजीवकभावसङ्गत्यानुमानं निरूपयन् शिष्यावधानाय प्रतिजा-
नीते। अथेति अथशब्दोऽत्र आनन्तर्यवचनः तत्र प्रत्यक्षनिरूपणस्यार्थात् अवधित्वमवगम्यते। अत एव च सिद्धत्व-
मपि। निरूपणत इति वर्तमानार्थकक्तप्रत्ययेन चानुमाननिरूपणस्य साध्यत्वलाभः। एवं च सिद्धसाध्यसमभिव्याहारे सि-
द्धं साध्यायोपकल्पत इति न्यायेन फलितेनेत्यर्थः। सापादसत्त्वे चापि प्रत्यक्षानुमाननिरूपणयोरुपजीव्योपजीवकभावला-
भः। तथा चोपजीवकत्वसङ्गत्यानुमाननिरूपणमिति भावः। यद्यपि अनुमितिकरणत्वेनानुमितिसाधनेन प्रत्यक्षस्य सानाये-
क्षेतितन्निरूपणयोरुपजीव्योपजीवकभावासम्भवः। तथापि सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति
विशेष्ये बाध इति न्यायेन निरूपणप्रत्यक्षानुमानयोरेवोपजीव्योपजीवकभावलाभः। अत्र चोपजीवकत्वं निरूप्यानुमानोपजीव्यनि-
रूपणानन्तरोपजीवकत्वाद्धि सङ्गतेरानन्तर्यानियामकत्वेपि स्वतन्त्रेच्छस्येति न्यायेनेच्छाया एव नियामकत्वान्न पौर्वापर्यानियमः १

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

।ध्येयं । ननु निरूपणप्रतिज्ञा । विषयानुसंचरणं हि स्वरूपनिर्णये वृथा न प्रयोजनकं ते पि उक्तफलमपि नन्वा इ-
शंका निरासाय संगता । प्रयासेन सैवो विनतं ननु संगा विषदर्शनस्या पि व्यर्थं त्वा दिति चेन्न । द्विविधं विशिष्टावधानं स्व-
पेक्षणीयत्वस्वं विषयानुसंचारणं हि स्वरूपं च । न चासंगतत्वाने नोपेक्ष्यासंभवात्संगतिप्रदर्शनेनावश्यकं
।तथा च संगति साने मति असंगतत्व सानासंभवा न्वसंगतत्व सान पुरुषप्रवृत्ते र्ग्रहणीयत्वं । द्वितीयं च निरूपणाभ्युपगमेति
तयेति परमेश्वरस्य समस्ताध्वसंबंधे पंथ यमध्ये यि संगत्या चा गत्य प्रश्नो मे गत्या यं वक्ष्य वेतापेक्षा । स्मिन्ना · ग्रानेतपं
वाच्यं संसाधिकरणस्य गाहनितं । तथा च प्रत्यक्षनिरूपणध्वंसाधिकरणस्य गाह निवृत्तेमानं निरूपणा । विषयो नु-
मानमिति प्राह्वोचः । तत्र लक्षणस्वरूपप्रमाणाख्या । दिप्रकारकं निरूपणा । विषयेनुमानैकेकरणलक्षणाज्ञमकृत्वाऽऽद्वौ प्रति-
करणलक्षणस्याप्राह्या । तेव्याप्तेर्ग्रहणाय प्रतुमितिकरणं प्रति विशिष्टोपादानं तु अनुपस्थानमिति तत्सोऽन्तरं ति स्तुस
र्तु

ने॰ कं॰ त्वात्किं विज्ञानस्यानकरणत्वं लक्षणं लक्ष्यं तच्चातिप्रसक्तमेवेत्यत आह । अनुमितित्वं चेति । तथा च न किंचिज्ज्ञानस्यानुकर

२ णत्वमनुमितित्वं अपितु जातिविशेषणं वा तदवच्छिन्नकरणत्वं च न प्रत्यक्षादावितिनातिव्याप्तिरिति भावः । यद्वा ननु

व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं वा लक्षणप्रयोजनं इति नियमेन परामर्शानुमापकमेवेतल्लक्षणं वाच्यं । एतत्परामर्शानुमानेन च

अनुमानेप्रत्यक्षादिभ्यो भिद्यते अनुमितिकरणत्वात् । यन्नैवं तन्नैवं । यथा प्रत्यक्षादिरन्यकारकं । तत्र चानु

मितेः प्रत्यक्षप्रमितिवैलक्षण्यज्ञाने च प्रत्यक्षप्रमाणेऽपि अनुमितिकरणत्वसम्भवेन प्रत्यक्षभेदासिद्धेन च व्य

भिचारस्तानापन्नेरितिल लक्षणप्रयोजनमनुपपन्नमित्यत आह । अनुमितित्वं चेति प्रत्यक्षप्रमित्यन्तर्गतमनु

मितौ मानानुव्यवसायानुरूपात् प्रत्यक्षव्यावृत्तमनुमितित्वमेव न तु हेतुः तच्च प्रत्यक्षरूपेण प्रत्यक्षप्रमिति

विलक्षणप्रमितिकरणत्वं हेतुः प्रमितिभेदानुमानं स्वकरमेवेति नेकोऽपि दोष इति भावः । केचित्तु । व्याप्ति २

तेः शिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यज्ञानकरणत्वमेवानुमितिकरणत्वं वाच्यं तच्च व्याप्तिज्ञानस्यादेरेव गमकत्वं संभवेना
थिकस्य वैयर्थ्यमिति इतरभेदानुमानमनुपपन्नमिति मत आह। अनुमितित्वं चेति जनताच्छ्नानिरूपानुमितित्वावच्छिन्न
करणत्वमेव तल्लक्षणं च तत् करूपमिति नमर्थत्वं शंकायामाह। ननु अनुमानत्वमनुमितिकरणत्वं तथा चेतरभेदानुमा
नेपक्षतावच्छेदकहेत्वोरभेदेन व्याप्त्याद्यिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुतया हेतौ साध्याधिकरणवृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानेनाप
मानेऽपवनुमानमितिवेद्यते पासाध्येपि हेत्वाधिकरणवृत्तित्वग्रहसंभवेन पक्षतावच्छेदकाश्रये साध्यसिद्धौ सिद्धसाधनताप
तेः सिविनपायमेंदर्शावश्यकः। यदि च हेतौ साध्याधिकरणवृत्तित्वे साने पि पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरनुद्दयात्तत ५
त सिद्धसाधनावकाशः। अन्यथा हि पृथ्वी इतरभेदवती गंधवत्त्वादित्यत्रापि पृथ्वीत्वाधिकरणे घटादौ इतरभेदस्य नि
श्चितत्वादनुमितिः स्यादेरसतस्यात्। किंच व्यतिरेकव्याप्ति ज्ञानस्यापि अनुमितिकरणत्वं न तथा साध्यसामानाधिकरण्य

त॰कं॰ स्मन्नत्राघटकत्वेनन नसिद्धसाधनमिति विभाव्यते तथापि उद्देश्यतावच्छेदकविधेयपौर्वापर्येण शाब्दबोधानुपपत्तिरिति। अन्यथा
२ दंडवान् दंडवानित्यादेर्निराकांक्षत्वानुपपत्तेरिति चेन्न मैवं। अनुमानपदस्यानुमितिस्वलक्षणतावच्छेदकत्वेन कुत्राप्यनुपप
त्तेरभावादिति । केचित्तु नामार्थयोः साक्षाद्भेदान्वयप्रतियोगिकसंबंधेनान्वयबोधानभ्युपगमेनानुमितिकरणमित्यस्यानुमि
तिसंबंध्यभिन्नकरणमित्यर्थः अनुपदं वक्ष्यमाणानुमितिः करणत्वप्रकारकबोधाभ्युपगमे। तथा चानुमितिकरणम
नुमितिसंबंध्यभिन्नं करणमिति शाब्दबोधेऽनुपपत्तेः करणतायाः कार्यघटितत्वेनानुमितिकरणस्य करणपदा
र्थत्वेऽपि अनुमितिकरणमनुमितिसंबंध्यभिन्नानुमितिकरणमिति बोधोऽपि नानुपपन्नः विधेयतापर्याप्त्यधिकरणो
द्देश्यतावच्छेदककपौर्वापर्येणैव शाब्दबोधानभ्युपगमात् अन्यथा दंडवान् दंडवानित्यतो बोधानुपपत्तेरित्याहुः तन्न अनुमि
तित्वस्यैवानुमि तिलक्षणत्वे लक्षणलक्ष्यतावच्छेदकयोरैक्यमिति तत्राह जन्यत्वाविति। जन्यत्वज्ञानजन्यत्वाद्यमिवा २

रिणो जन्यशब्दधीजन्यत्वव्याप्तिवारिणो वचया जातिः तदनुभवत्वमनुमितित्वमुपमितित्वं लक्षणार्थः । जन्यं ज्ञानं व्याप्तिः प्र
तद्भिन्नत्वाव्याप्तिवारिणोऽत्र जन्यत्वमात्राजन्यशब्दधीजन्यत्वव्याप्तिवारिणो वचया जातिः अनुमितित्वं तदुक्तमा
दृश्यलक्षणसमन्वयः तथा च तस्य स्वरूपतो लक्ष्यतावच्छेदकत्वेन तादृशजातित्वेन लक्षणत्वेन च तज्ज्ञेयोरव्याप्ति
तिभावः ननु जन्यशब्दधीजन्यत्वव्याप्तिवारिजातिमदनुभवत्वमेव लक्षणमस्तु । किमेतावता दृशे विशेषणेनेत्यत आ
ह । स्मृत्यतिव्याप्तिं निराकरोति । स्वानात्मेति । जन्यज्ञानाजन्येत्यर्थः । निर्मितं योगसाक्षात्कारेऽत
सृतेति । तत्र लक्षणम् । धीजन्यत्वे । जन्यज्ञानजन्यत्वे । तथा च यत्र लक्षणस्य जन्यज्ञानजन्यतावच्छेदकताजातित्वाद्वि
रितिभावः तथापि जन्यज्ञानजन्यताव्याप्यजातिमत्त्वं ह्लादि । अतिव्याप्तिमुपपादयति तद्धीति । चाक्षुषत्वं हि
रूपः तदव्याप्यजातिमिति । चाक्षुषत्वावयवोपिविशिष्टः जन्यपदद्वेषप्राद्यानेन चाक्षुषत्वस्य जन्यज्ञानाजन्ये

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त·कं निर्विकल्पके सत्वेन जन्यज्ञानजन्यताव्यभिचारिताभावात् तत्प्रत्यक्षपक्षस्येऽतिव्याप्तिरिति भावः । जन्यज्ञानताव्य
४ भिचारेत्युक्तावपि चाक्षुषत्वस्य जन्यशरीरादिजन्यत्वव्याप्यत्वात् तत्रैवातिव्याप्तिरित्यतः ज्ञानेति । यदि च ज्ञा
नपदोपादानेऽपि कालोपाधेर्विधया जन्यज्ञानजन्यत्वं निर्विकल्पकेऽपीति वाच्यं तस्मादापेक्षदोषतादवस्थ्या
ज्जन्यज्ञाननिह । पितामायारताजन्यतावश्यं निवेशनीया । तथा च ज्ञानपदानुपादानेऽपि जन्यज्ञानतावच्छिन्न
श्चैव शरीरत्वेन हेतुतया शरीरादिनेह । पितामायारताजन्यत्वेनानिर्विकल्पके ऽतितदैष्य पंथमिति विभावयते
तथापि चाक्षुषत्वावच्छिन्ने चक्षुषो न हेतुतया जन्यचक्षुरादिजन्यत्वव्याप्यत्वं चाक्षुषत्वस्येति न दोषवा
रणाय ज्ञानपदनिवेशः । तथा च जन्यतान्निह । पितामायारताजन्यत्वविमर्षं इति न काप्यनुपपत्तिः । ज्ञानता
व्यभिचारेत्युक्तौ प्रत्यक्षत्वादेरवारणात् जन्यत्वाव्यभिचेरिति जन्यज्ञानताव्यभिचारीत्युक्तावपि चाक्षुषत्वादेर ४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

घटत्वात् जन्यज्ञानजनकताव्याप्ये वारितं। जन्यज्ञानजनकत्वस्यानाधिकरणेसू क्ष्मोसत्व ज्ञानजनकत्वसत्वादे
रवारणात् अव्याप्ति वारितं तेन तु तथापि जन्यज्ञानजन्यताव्याप्ति वारि मातिमदनुभवत्वमि सक्तमलेव्याप्ति
वारितं तेनेत्यत आह। उपमितित्वेति। उपमितित्व शाब्दत्वयोरतिदेशवाक्यार्थज्ञानपदज्ञानादिरूप जन्यज्ञा
नजन्यताव्याप्ति वारितेनाति व्याप्तिरिति भावः। अतिव्याप्तिं निराकरोति नत्वीति। उपमितित्वं शाब्दत्वं हीत्यर्थः।
यथोक्तज्ञानेति। अन्यथा शाब्दज्ञाने तत्रार्थः। एतदेवोपपादयति उपमितित्वापीति। अतिदेशेति। गोसदृशो गवयपद
वाच्य इत्याकारक शाब्दविषयकज्ञानजन्यतादेरित्यर्थः। सर्वासामित्यनेनोपमितित्वस्य तादृशज्ञानजन्यत्वव्याप्य
ध त्वेऽलक्ष्यं। एवं च तत्रैवाव्याप्ति वारितेत्यत आह संभवानामिति व्याप्तिरिति भावः। शाब्दानुभवानां। शाब्दबोधात्मका
नुभवानां। क्वचिच्छाब्दानुभवानामिति पाठः। तत्र शाब्दत्वयोर्ज्ञानानुभवानामित्यर्थः। नन्वत्र पक्षजन्यतो

त.कं. पादानन्तर्यं मिस्माश्रयेन शङ्कते। न चेति। व्यभिचारीति' व्यभिचारित्वे तेनैव कारणत्रयमजन्यत्वमुक्तं दर्शयत्याप

५ ति' अनुमितित्वस्येति। असंभवादिति। तथा च तादृशज्ञानस्य त्रिसिद्धान्तिद्वन्मात्रपन्नलक्षणगमनसंभवाद्

इतिभावः' निष्कर्षात्। तस्येति तत्तत्साध्यत्वेज्ञातस्वत्वगुणः' शाब्देति। आत्माशरीरादिभ्यो भिन्नमसोत्यादिवाक्य भ:त २

विशेषविषयकत्वम्' इदं च मननेन शब्दस्योपपत्तेः नोक्तमानमप्रसिद्धेः। यद्वा भेदाभिन्ना इति तथा च तत्स

शब्द ज्ञानजन्यत्वव्यभिचारित्वाभावादेव चारणमिति भावः' ननु निदिध्यासनोपयोगिमननेन शब्दज्ञानजन्य

न तत्स्यादिति शब्दज्ञानजन्यत्वव्यभिचारित्वमेवेत्यत आह। ज्ञातेति एवं चेति ज्ञातकारणत्वेन शब्दज्ञानजन्य

त्वाने गोकारे विनष्टेति भितिसचनाय। यद्वा ननु शाब्दी तादृशमिन्नतया न च तस्मान्मनोपाख्ये मिरतु लिङ्ग

न मननं तदुक्तं मेत्तत्वसोपपत्तिमेविति चानुमानादिन्यमनुमितिमात्मकमेव' अनुमितौ उपनीतभान ५

निषेधेन च तस्य शब्दविषयकत्वासंभवात् लिंगोपहितलैंगिकभानेप्यग्रामाभावे न लिंगत्वविधया विशब्दस्या
नुमितौ भानासंभवाच्च । न चाव शाब्दज्ञानजन्यत्वाभिचारिणं तस्याप्युक्तमेवेत्यत आह । ज्ञातिपदं वेत्तिवाका
रश्चात्मनस्य शब्दविषयकत्वानभ्युपगमेपि नास्तीति रितिं तस्य च वक्तव्यं । के चित्तु । शब्दविशेषविषय
कैति । श्रोतव्यो मंतव्य इत्यादिश्रुतिगतव्यपशब्दज्ञानजन्येत्यर्थः जन्य शाब्दस्य । इत्यर्थे न च श्रोतव्य इत्येन
नुशब्दज्ञानप्रयोज्यत्वाव्यभिचारित्वादित्यर्थः न चावजन्यशाब्दधीजन्यत्वव्यभिचारितेनपदेन जन्यशब्दस्य ज्ञानप्र
योज्यत्वव्यभिचारित्वमेवाविवक्षणीयं । न तु ज्ञानद्वित्वेन तस्य च शब्दज्ञानप्रयोज्यत्वाप्युपपत्तावे वेनाति
प्रसंगइतिभावः नन्वभावाक्रिताप्रसिद्धाप्यज्ञातिपदस्य मानसावृत्तिज्ञातिपरत्वाच श्रुतत्वेन तत्पवाच्या
प्यविप्रसंगात्वा रणोद्भिन्नपदस्य प्रयोज्यत्वपर [illegible] त्वेन गोष्ठ्यस्तत्वादृशा
न्यत्व १

त.कौ. तिव्या। भिवारणेनेतत्र ग्राह्। जातिपदं वेति। वाकारस्तु जन्यत्वप्रदर्शनपरो भस्त्व परत्वाभावे पिन स्याति। रि
६ त्वेतस्य वैनाशेयाह: नष्टमन्त्। शाहस्रानप्रयोग्यत्वव्याप्यजातिमत्वं वेगेति वृत्तिं शृण्वेदां। द्वित्वादिष्वरू पशाद स्ताने
जन्यादृष्टजन्यत्वव्याप्यानुमितित्वव्याप्यसत्वेनानुमितित्वम्। विनत्रयोग्यत्वव्याभिचारितामावदस
मवायेनेति। इति प्रतियोगित्वेति। जातिपदस्यमानसाहृत्ति। जातिपरत्वादेवेस्थं: भक्तिर्न्नेति। आराध्यत्वेन
सानं भक्तिः आराधनावेगो। विनप्रीतिहेतुभूता क्रिया। फलावच्छेदभावनिष्ठप्रकृत्यत्वेनासगोवोध्ये।
आराध्यत्वेति। सानं वेनाराध्यत्वेनस्मानां संभवात् एवं फल साने वेना फलावच्छेदभावनि ष्टपास संभवाद्भ्रम
कि न प्रकृतनये जन्य सानजन्यत्वव्याभिचारित्वं जन्यशब्दार्थीजन्यत्वव्याभिचारित्वस्याविवृतत्वाज्जाति श्री
मनेवः। जातिपदस्य मानसाहृत्ति। जातिपरत्वेवैतत्केमानसाहृत्तितेनजातिप्रवेशगार्थं इति। ननु भक्तिन्वमहृ ६

त्वादेर्गतित्वे मानाभावादेव नातिव्याप्तिरित्यत आह आदेशितेत्यादिनाऽऽपत्तित्वपरिग्रहः आपाद्यत्व
स्वविषयतातिरिक्तेमानाभावेन वह्न्यनुमितत्वं न तत्समापि वह्निमापादयामीति नतौ स्वापत्तेर्लाहत्वानु
व्यवसायं प्रति वह्निविशेषकपातित्वेनैव हेतुतया आपत्तिज्ञानेत्ववश्यकत्वेन तद्वारणाय ज्ञातिप
दस्यमानसाहचर्यज्ञानातिपरत्वमा वश्यकमिति हृदयं। अनुभवपदव्यावृत्तिमाह। अनुभवपदमि
ति। स्मृतिवारणायेति। स्मरामीत्यनुगतप्रतीत्याऽनुभवसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकतया वासिद्धेः स्म
तित्वस्य जात्याप्तिप्रसंगवारणायेत्यर्थः अनुभवपदोपादाने च स्मृतिभिन्नज्ञानत्वरूपानुभवत्वस्य स
नावच्छिन्नत्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः ननु तथाप्यनाहार्यापत्तेः सत्त्वजातिमादायैवन्ह्यसंगम्य शाब्दबोध
दावतिप्रसंगः नचैतनाहार्यत्वजातौ मानाभावः अनुमित्यादित्वलौकिकबाधादिप्रतिबध्यताया माहार्ये

न कैः प्रत्यक्षेव्यभिचारवारणाय प्रत्यक्षान्यत्वानन्तत्वस्यावश्यं । नैवं शानोपनयानेषां मिथो । विशेषणविशेष्यभा
८ वेविनिगमनाविरहेण गौरवात् द्वयेदृप्यपरोक्षत्वे जातेरेवप्रतिवध्यतावछेदकत्वौ । चित्वा । हे [redacted]
मतस्याह । चिंतिति । अनुभवत्वं विहाय परोक्षत्वं स्मृतौ परोक्षत्वं विहायानुभवत्वं प्रत्यक्षेऽनुमितौ चो
भयोः समावेशादिति अनुभवत्वेन संकरं परोक्षत्वं जातिः एवं प्रत्यक्षविषयकानुमित्या । द्वेषि
ष्टानुमितिसामग्रीप्रतिवध्यतावच्छेदकतया सिद्धानुमित्यन्यत्वानन्तत्वप्रत्यक्षजातिमादाय संकर
ऽऽ । विधेयतावच्छेदकत्वाभावादित्यनेन बाधप्रतिवध्यतावछेदकत्वासंभवेपि अनुमित्यात्योवे । शाब्दानुमि
४ त्यादिकं निवेशपत्तौ बाधयुद्धेः प्रतिबंधकत्वमिति । नाहार्यप्रत्यक्षेव्यभिचारः अनाहार्यत्वस्य शाब्दबोधे बाधयुद्धेः
प्रतिबंधकत्वस्यावश्यकत्वात् बाधे गृहीतास्तानव्यभ्राहेहेतुत्वात् प्रतिबन्धकत्वान्तः अनाहार्याप्रत्यक्षान्यत्वं निवेशे ८

र्वाहायंपत्रसक्षेत्वमितारो वारणीयः वक्तत्वं तन्यत्नासम्बंधेन वाध्यवि । शिष्टान्यत्वावच्छिन्नं प्रतिवाधाभा
वस्य हेतुतोपगमेन प्रसक्तानुमित्यादिसाधारणीक कार्यकारणभावेनैवोपपत्तेः परोक्षत्वनिवेश
स्यानर्थक्यात् इच्छाविशिष्टत्वावच्छिन्नं प्रतिइच्छाया हेतुत्वेन चेच्छाश्रूत्यकालेवाधकाले चाविशि
मा ४ ष्टबुद्ध्यापत्तेः अन्यथा इच्छाया उत्तेजकत्वे माणस्यानाभावादिति विशेषणविशेष्यभावे विनिगम
नाविरहस्मादित्येकं वहूनरमूहनीयं । ननु स्वानुमितित्वजातेर्मानाभावेन लक्षणमसंभवि: नवा
नुमिनोमीत्यनुव्यवसायविषयतेयानन्तसिद्धेः । पाप्यात्वावच्छेदगुणत्वाविषयावि । निर्विकल्पकेणभावा
नुपपत्तेः केवलमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायप्रत्यासिद्धेः नचप्रत्येतेवह्निमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायविष
यत्वेयान्तसिद्धेरितिवाच्यं । वह्निप्रकारकानुमितित्वस्यानाहिक्षयत्वेवह्निमान् पर्वतो घटवानित्यनु

मित्वेनेतरं तादृशानुव्यवसायापत्तेश्च । किं च निष्ठविधेयताशालित्वस्य तद्विषयतावच्छेदकत्वे नुमितित्वस्या
निवेशात्तद्विषयतापातःसिद्धेरभावात् । तत्पर्वतोद्देश्यकत्वं हि विधेयकानुमितित्वस्य धूमवत्पर्वतःश
त्रन्यतावच्छेदकतयापातनात् । टीकाविशिष्टत्वेन तत्सिद्धिरिति वाच्यं । साध्यसाधनादिभेदेन व्याप्तेर्लिङ्गपरा
मर्शलोकस्य परामर्शजन्यानुमितौ आभि वाद्वादगणाप्रसाध्य वह्निमांस्तत्रगणोमानिकत्वसंबन्धेन धूमवत्पर्व
तो विशिष्टानुमितित्वस्य तत्कार्यतावच्छेदकत्वावच्छेदकतया नुमितित्वमानिवेश्य धूमवत्पर्वतांशे विशिष्टत्वा
नवत्सेवत्तनोपगमात् तत्कोटिप्रविष्टतयापातःसिद्धेरसंभवात् । एवं सिध्यभाववति शिष्टत्वस्यैव सिध्यभाव
कार्यतावच्छेदकतयापातनकार्यतावच्छेदकतयापि तत्सिद्धेरिति वैरस्यं वा । किं च निष्ठविधेयताशालित्वा
नवस्य वह्निमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायाविषयत्वेपत्ते नोच । किं मान्याद्विषयत्वेनेतरमापि तादृशा ८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नुव्यवसायापत्तेः तथा हि। वह्निपरामर्शस्यानुव्यवसायप्रसङ्ग। वह्निप्रकारकापत्तिविषयकत्वेन वह्निमान्पर्वतो
घटवान्स्यादित्यापत्त्यनन्तरमपि तादृशानुव्यवसायापत्तेर्वह्न्याद्यापत्तिमेव न हि सा वाच्यः न्त
त्वाद्याघटस्याप्यापादकत्वेन मित्त्यादिनिरुक्तिः स्यत्कृत्स्नेन गौरवात् ज्ञानिव्यासाधारणविधेयत्वमेवापादनत्वे तथा
वत्त्वानुमितेरनन्तरमापादकपरामर्शस्यानुव्यवसायापत्त्याज्ञापत्तिरस्येवापत्तेरनन्तरमनुमितेर्मोसनुव्यवसाया
पत्तेरनुमितित्वस्यापि सिद्धेः। एवं पर्वतो वह्निमानित्याहार्यबोधानन्तरमपि तादृशानुव्यवसायापत्तिः। शाब्द
बोधे साध्यनिर्देशस्यैवोद्देश्यतया च रमनिर्देशस्यैव विधेयत्वेन तत्र वह्नौ विधेयतायाः आवश्यकत्वात्। अस्म
न्यायवह्निपर्वतत्वादिनोद्देश्यविधेयभावस्वीकारे पर्वतो वह्निः। वह्निः पर्वत इति शाब्दबोधयोरुद्देश्यवि
धेयभावावैलक्षण्येनावैलक्षण्यप्रसङ्गात्। अयमविधेयतायामनुमितित्वे च मानाभावः। वह्निप्रकारक

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus

त.के

२ (ज्ञानत्वेन हेतुतायां चोपपत्तौ व्याप्त्यादिविषयताविशेषयोर्ज्ञानाभावाच्चेति ताय वमात्रेणातिरिक्तविषय
ताप्रसिद्धेरभावात् विधेयतायां मानाभावात्) ज्ञानत्वस्यैव वह्निमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायविषयत्वात्। विषयतया
तादृशानुव्यवसायं प्रति च तत्तदनुमितिसामग्र्यो विशेषसाज्ञानत्वेन तादात्म्यसम्बन्धेन हेतुत्वं। कार्यतावच्छेद
कं च वह्निप्रकारकतत्तदनुमितिसामग्र्यो विशेषज्ञानविषयकमानसत्वमेव। तत्तदनुमितिसामग्रीच बाधा
भावविशिष्टव्याप्यवत्तत्पक्षधर्मताज्ञानसामग्रीविशेष्यं चैतत्सव्यबाधितोऽन्यस्मात्त्रिकत्वसंबन्धेनानवैतद
पेक्षत्वं हि विशिष्टविधेयताशाल्यनुमितित्वेन हेतुत्वे लाघवात् विधेयतायाश्चानुमितित्वस्य च सिद्धेः। तेनावाच्यं। ला
घवमावेणातिरिक्तविषयतासिद्धौ अवगाहितोन्यतादेर्विशेषणतावेणव्यवपर्थजन्यतावच्छेदककोटि
प्रविष्टत्वेनाप्यतिरिक्तविषयतासिद्धिप्रसंगात्। एवमनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानीयविषयताशालिज्ञानत्वेन २

हेतुतयैवोपपत्तौ व्याप्तिविषयतानिवेशे प्रयोजनाभावात्त्वेति लाघवमात्रेणातिरिक्तविषयताविरहेऽभा
वत् विधेयतापन्नमानाभावेन सामान्यतो विशिष्टस्यानन्तेन हेतुना वक्ष्यमाणत्वे विधेयतापन्नमिवानुमितित्वेऽपि
मानाभाववत्तित्वेत्वा लाघवेनातिरिक्तविषयताया अनभ्युपगमे व्यापकत्वेनेतरांशानुभवसाधा
रणता एवाप्यभावस्यावच्छेदकत्वे हि निवेशे गौरवात् तद्घटितानुमितिसामग्री विशिष्टवह्न्यादिप्रकारकानुमि
तित्वेन हेतुत्वेनैवोपगमनेनेतरांशानुभवसाधारणतो लाघवात् अनुमितित्वजातेरेवावश्यकत्वात्। वस्तुतस्तु॥
सामान्यतो जन्यता उपस्थितिदशायामपि वह्निं नानुमिनोमीत्यनुव्यवसायोदयात् पान्न्यामप्यतो जन्यस्यानवाव
च्छिन्नाभावस्य न हि विषयताभावेन वह्निनिष्ठविधेयताशालिन्यनुमितित्वावच्छिन्नाभावस्य न हि विषयतावच्छे
दकत्वात् विधेयतापन्नानुमितित्वजाते स्तु हि द्विः न च स्वव्याप्यवज्ज्ञानपरामर्शघटितसामग्री विशिष्ट

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२ त्ववच्छेदकत्वनियामकसंबन्धस्याभावप्रतियोगितावच्छेदक

त. कौ. स्यानन्तसंबंधावच्छिन्नसाध्याभावप्रतियोगितावच्छेदकताकस्यानाभावस्यवृत्तेर्हि षय इति वाच्यं तस्य संबंधत्वे
१० मानाभावात्। तस्य नियामकसंबंधस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वाच्चेति कृतं पल्लवितेन
ननु ज्ञायमानलिंगस्यानुमितिकरणत्वे अतीतानागतहेतुकानुमितेरपलापः तस्यानुमितेः पूर्वम
सत्त्वात्। अन्यस्य च व्याप्यत्वेनाज्ञानात् व्याप्तेरैक्याभावेन पक्षविशेष्यविशेषणमिति न्यायेन परामर्
र्शत्वपरामर्श एवं चाप्रतीतस्यासंभवेन व्याप्तिज्ञानत्वेनापि न करणत्वसंभव इत्याशयेनाह
ति। नवेति। लघुपदार्थेति। हेतुसाध्याभाववत्तानादिकमित्यर्थः नेवाभावज्ञानत्वेन ज्ञानत्वेन वानुमिति
हेतुत्वे परामर्शादिजन्यकालेऽप्यनुमित्यापत्तिरिति वाच्यं विशेषसामग्रीसहितायाः सामान्यसामग्र्याः फ
लोपधायकत्वेन परामर्शाद्यभावेनापत्त्यभावादिति वृत्तेः। अत्र पक्षविशेषणाविषयकत्वे सेव कुत्र चिन्तं व्याविव्या १०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ष्टिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यपरामर्शजन्यानुमितिनिष्ठकारणतानिरूपितव्याप्यत्वोक्तेः। ननु व्याप्तेर्निर्वक्तुमशक्य
त्वात् कथं तद्घटकपदार्थस्यानेकरूपाणि मिश्राशयेनेष्टच्छेदोऽपि। ननु केयं व्याप्तिः। साध्याभाववदवृत्तित्वं वह्निमान्धू
मादित्यादौ वह्न्यभाववद्वृत्तिजलह्रदादौ धूमस्याविद्यमानत्वाल्लक्षणसमन्वयः। धूमवान्वह्नेरित्यत्र धूमाभावव
त्ययोगोलके वह्नेर्विद्यमानत्वाल्लक्षणाभावान्नातिव्याप्तिः। पर्वतोपेतपर्वतोपवह्नेर्लक्ष्यत्वात्। तेनात्यन्ताभाववत्त्वमत्यपेः। एवं प्र
ध्य मेयत्वेन विशिष्टवह्न्यभाववद्वृत्तिघटोभयत्वाभावसमवायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकवह्न्यभावादनन्वैशि
ष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन साध्याभावो विशेषणी
न वारणीयमवधेयमिति तत्त्वविस्तारः। ननु साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियो
गिताकाभावाप्रसिद्धिः कारणानि। हेतुमेन हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वाज्ञेन सामानाधिकरण्याभावेनाव्याप्तिः। समवा

न॰ कं॰ परसंबंधावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवन्ह्यभाववारणाय साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नेति साध्यतावच्छेदका
२१ वच्छिन्नत्वमप्रतियोगिताकाभावाधिकरणनिरूपितहेतुतानिवेशः। अतएव पर्वतो पवनाभावस्यापि निरासः।
नच पर्वतीयवह्नित्वं पर्वतीयत्वविशिष्टवह्नित्वं तथा च वैशिष्ट्यानतिरेकात् वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकत्वमस्त्येवेति वाच्यं। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यस्य साध्यतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकताकत्वार्थकत्वेन
पर्वतीयत्ववह्नित्वोभयपर्याप्तावच्छेदकताकः शुद्धवह्नित्वपर्याप्तत्वाभावेनानुपपत्त्यभावात्। वह्नित्वोभयादेः
मस्त्येकानतिरिक्तत्वपर्वतीयत्वोपलक्षवह्नित्वोभयपर्याप्तावच्छेदकताकः अपि शुद्धवह्नित्वपर्याप्तत्वानात्तदोषतादव
स्थ्यमिति विभावनीयं। तत्र साध्यतावच्छेदकाभिन्नत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकत्वे सति किंचिन्निष्ठावच्छेदकतानिरू निष्ठा
पित साध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगिताकत्वमिति निष्कर्षो बोध्यः। समवेत पदं निवेश्य २१

सर्वेतीपत्तवच्छिन्नोभयावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसामान्यविशेष्यत्वनिवेशात्तद्धर्मेतोपन्नविशिष्टवच्छिन्नावच्छि
न्नप्रतियोगिताकसामान्यपदार्थपदेनाप्रसंगः वह्न्यभाववति धूमावयवे समवायेन धूमसत्त्वाद्धेतुतावच्छेदक
संबंधे निवेशः धूमाभाववत्त्वलक्षणघटकत्वेन तत्राभावस्य वह्नौ सत्त्वात् धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणाय सामा
न्याभावे निरूपकतायोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वविशेषणं प्रतियोगितावच्छेदकभावस्य हेतुतावच्छेदकत्वान्नातिव्याप्तिः नवतत्प्र
प्रतियोगितावच्छिन्नघटोभयाभावस्य हेतौ सत्त्वादतिप्रसंगतादवस्थ्यमिति वाच्यं तादृशघटत्वावच्छिन्नत्वावच्छि
न्नाभावसामान्याभावपदेन लाभात् धूमकालिकसंबंधेन वह्न्यभाववति पर्वतादौ धूमसत्त्वात्साध्याभा
ववत्त्वं यत्राभावीयहेतौ कविशेषणतासंबंधेनावाच्यं एवं च घटत्वाभाववान्घटत्वादित्यादौ घटत्वाभावाभा
वस्य घटत्वस्वरूपत्वे समवायेनैव सत्त्वाद्भावीयविशेषणतया नद्यादौ करणस्य इति संक्षेपः अत्र केचित्

धा

ने कैः भूतले घटो नास्तीत्यत्रैव घटाभावो नास्तीति प्रतीतावपि अभावीयदैशिकविशेषणताविषयकत्वमनुभूयत इ
११ ति भावाभावसाधारण्येव विशेषणतामेति हि स्पष्टा सिद्धिर्वाऽऽहरन्तीति तदसत् तथा सत्यपि कालिकसंबंधावच्छिन्न
प्रतियोगिताकस्याकाशाभावाभावस्य साध्यतायामन्यतादिहेतावव्याप्तेः आकाशाभावरूपसाध्यस्या
वस्याभावीयविशेषणतया सम्बन्धानिरूपितेः एवं भावाभाव[illegible]साधारणविशेषणतास्वीकारे अभावीयविशे
षणतया भूतले वृत्तिर्घट इति प्रतीतापत्तिरिति चेन्मैवं साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकसंबंधेन सा
ध्याभाववत्त्वस्य विवक्षितत्वात् घटत्वाभाववान्तादिमात्रे समवाय एव घटत्वाभाववत्ताग्रहविरोधितानि
यामकत्वस्य प्रसिद्धेः स्वाभावात् ननु तथापि जातिमान् सत्ताऽऽदिमात्रे जात्यभाववान् सामान्यादिनिष्ठेऽपि नहेतुता
वच्छेदकसमवायेनेह निर्वाहासिद्ध्याऽव्याप्तिरिति चेन्न। स्वाधिकरणावृत्तिसाध्याभाववत्त्वमित्यस्याप्यनन्तद्ये १२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्वात् अत्रैवमपि प्रमाधिकरणे कालिकसंबंधेन वह्न्यभावसत्त्वाद्व्याप्तिः अभावीयविशेषणतयाहृ
त्तित्वनिवेशे च घटत्वाभाववान् पटत्वादित्यत्राव्याप्तिः घटत्वाभावाभावस्य घटत्वस्य विशेषणता
नपायत्वात् तथा च साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकसंबंधेन वृत्तित्वस्यावश्यं निवेशनीयतया समवा
यावच्छिन्नजातिमान् ज्ञानत्वादित्यत्राव्याप्तिः ज्ञानत्वाभावाधिकरणसामान्यादिनिरूपितसाध्यवत्ताग्रहविरोधिताधि
यामकसमवायसंबंधावच्छिन्नवृत्तित्वाप्रसिद्धेरिति चेन्न। स्वाधिकरणवृत्तिसाध्याभावाधिकरणताक
त्वस्य विवक्षितत्वात्। साध्याभावाधिकरणताकसाध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकसंबंधावच्छिन्नत्वा वोध्या अत्र
वृत्तित्वं च स्वरूपसंबंधेनैव ग्राह्यं स्वं च ज्ञानत्वाभावाधिकरणसामान्यादिनिरूपितस्वरूपसंबंधावच्छिन्नवृ
त्तित्वस्य प्रमेयत्वादौ प्रसिद्धत्वान्न तदभावस्य च ज्ञानत्वाभावाभावाधिकरणे सत्त्वेनानुपपत्त्यभावादिति अभा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kath

न.कं व्यहति साध्यव्याप्तिवारणाय प्रतियोगिवैयधिकरण्यमपि निवेशनीयं केचित् । हेतुतावच्छेदकसंबंधाव

१२ च्छिन्न हेतुनिष्ठस्वरूपसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववद्वृत्तित्वसामान्याभावो व्याप्तिः तेन समवाया

न्नाते ऽत्मादौ नव्याः । विरोधादव्याप्तेः । अपरे तु । साध्याभाववद्वृत्तित्वाभिमतसमवायावच्छिन्नत्वादावश्य

सिद्धेः वारणाय हेतुतावच्छेदकसंबंधसामान्ये साध्याभाववद्वृत्तिप्रतियोगिकत्वविशिष्टपौर्वापर्यकत्वरूपतयाभा

वविशिष्टस्वत्वं व्याप्तिरिति गङ्गेशोऽभिनवकाव्यनव्यपक्षिलिखितेन । अत्रेदं वक्तव्यं तेन धातुविकेवलान्वयिनि साध्याभा

वाप्रसिद्ध्या व्याप्तिलक्षणमव्याप्तमेव । न च व्याप्तिर्नाम अनुमितिकारणतेनाभिमतस्य व्याप्तिज्ञानस्य

प्रतिरेकव्यभिचारएवमतवनसंभवति केवलान्वयिनि साध्याभावाप्रसिद्धावपि प्रतियोगितया वाच्यतो

पोमावरस्याकारकस्याभावकसानसाध्यानुमितेरुपपत्तेरनावश्यकत्वात् साध्यविशिष्टपक्षतानिरू १२

पिताभावनिष्ठविषयतानिरूपिताधिकरणनिष्ठविषयतानिरूपितहृदत्वनिष्ठविषयतानिरूपि
ताभावनिष्ठविषयतानिरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुनिष्ठविषयतानिरूपितपक्षनिष्ठवि
षयताशालिज्ञानत्वेनैवानुमितिहेतुत्वं तच्च प्रमाप्रमासाधारणमेव अन्यथाभावो न वाच्यो यद्रूपेणाद
शविशेषदर्शनकाले तदनुपपत्तिरेव न तज्ज्ञानेष्वनेणवानुमितिरित्याशंक्य तस्याप्यन्तदाव्यनुमप्रमान
त्वात्तदानीं चेत्तत्वापि निर्धर्मितावच्छेदककस्यान्यसाध्यबुद्ध्यवतिवध्यतया भावो न वाच्यो यदेतिस्याद
नि२ काले विषयितियोगितया वाच्यत्वीयद्गतनिर्धर्मितावच्छेदककस्यानोपपत्तौ बाधकाभावेनानुमितेरुपपत्तेः अभावव
मतिविशेषसाध्याप्यवद्वृत्तित्वज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वादिति चेन्मैवं अवृत्तित्वज्ञानस्य निर्धर्मितावच्छेदककस्या
न्नेश्वरादिपुरितिवेद्यक तथापि ज्ञानयोग्यतावाच्यत्वमहत्त्वाति ज्ञानकाले वाच्यत्वीयवदवृत्तित्वज्ञानस्यापत्तेर्भवे

न॰र्क॰ नानामित्यस्वलापस्यदुष्टदूरतादिति निपुणतरमालोचनीयं सूक्ष्मदृशिभिरिति । ननु नीलघटेपत्तिः । चित्रघटप्र
१५ तियोगिकभेदस्यनेन नीलघटे घटान्यत्वादिवाक्यस्यापि प्रामाण्यापत्तिरिति चेत् न । तावच्छेदकावच्छि
न्नप्रतियोगिताकान्योन्याभाववोधं प्रत्येव । किं चित्रघटस्य मिथ्यात्वान्यत्वादिपदस्यानन्तेन हेतुत्वमुपेयम् ।
एवं च प्रकृते । घिमाध्यवतिस्वरूपस्य मिथ्यात्वान्यत्वादिपदस्य साध्यवन्नावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभाव
वोधकत्वमेव तथा च साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभाववद्वृत्तित्वमेव लक्षणार्थं लभ्यते न
त्वनोक्तदोषः स्याशयेनाशंकते 'स्यापत्ति' साध्यवत्त्वेति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवत्तेत्यर्थः । अ
न्यथा साध्यवत्त्वस्य साध्यस्वरूपत्वेन पर्वतोऽपि वह्निमदन्योन्याभावावारणात् । साध्यतावच्छेदकनिष्ठा
वच्छेदकतानिरूपितसाध्यनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगिताकान्योन्याभाववद्वृत्तित्वमिति १५

नु निष्कर्षः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावविवक्षणे न पूर्वोक्तलक्षणोपि वा लिनि न्याय
नाव्याप्तिः इति समस्तं पूर्वोक्तं तत्राभाववत्त्वाव्याप्यवृत्तितया संयोगी द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः। इदं चान्योन्याभा
वस्य व्याप्यवृत्तितया संयोगवदन्योन्याभाववत्त्वादौ सत्त्वे नैव नाव्याप्तिरिति पर्वतप्रतियोगितावैयधि
४ विर्ष करण्यादिनिवेशान् गौरवमिति नन्ततत्पर्यं विवक्षितमिति ध्येयं अव्याप्तिं निरस्यति। न चेति। नहि
त्यर्थः। केवलान्वयीति। इदं वाच्यं प्रमेयत्वादित्यादावित्यर्थः। अत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वं
प्रमेयत्वस्य सार्वत्रिकत्वेन तद्वदन्याः प्रसिद्ध्या अव्याप्तिरिति भावः। तावता साध्यवदन्यावृत्तित्वरूप
व्याप्तिज्ञानमेवानुमितिहेतुः केवलान्वयिनि च तादृशज्ञानासंभवेनानुमितिरेव नोपपद्यते। एवं च न्य
का पा[illegible] व्याप्तिरिति मीमांसकमतमुपदर्शयति अत्र मीमांसका इति इदमेव तत्त्वमिति साध्यवद

वाच्यर्व ६

न॰ कौ॰ साहितत्वं सामानाभावेनानुपस्थितेसंभवात् अनुमितेर्मोपसाकारकत्वज्ञो किंच समस्तानुदणापत्तेरित्यर्थः
१५ न चान्योन्याभावेत्रमेयत्ववत्त्वाज्ञितयोगिकत्वप्रमहृशायामेवताहृशानुभवोपपत्तेरिति वाच्यं। तथा
पि प्रमेयत्वस्य केवलान्वयित्वस्थानदृशायां तादृशप्रतीत्यनुपपत्तितादवस्थ्यात्। कारणबाधात्। वि
शेषदर्शनदशायां साध्यवद्व्याहितत्वस्यानवस्थानुमितिकरणत्वेनाभिमतस्य बाधात् असंभवात्
भ्रान्तेः प्रमेयत्वमनुमिनोमीति प्रतीतेः मेयत्वविधेयकानुमितेरेव तादृशानुव्यवसायविषयः कार
णबाधेन च प्रमेयत्वविधेयकानुमितेरनुमत्याविषयबाधेन तादृशप्रतीतेर्भ्रमत्वमित्यर्थः अभिचारे
णव्याप्तेरेव व्यभिचारेण। तद्धेतुः साध्यवद्व्याप्तित्वरूपव्याप्तिबुद्धेः कारणतासिद्धेरिति। सिद्धेन स
कारणत्वेन तदभावे न तत्पानुमितिरित्युपेयं। तादृशानुमितेर्नावेव व्यभिचारेण तस्यैव कारणत्वमपि १५

ष्टे। नचपरेणानाहृत्यानुमितिरेवनेष्यत इति वाच्यं तत्रानुभवस्य प्रमाणत्वेन दर्शितत्वात्। यथाक
थंचित्प्रमितेः प्रमात्वस्य शक्योपपादनत्वेपि तेभ्योऽपत्वकल्पनायाश्चन्याय्यत्वात्। अन्यथाऽपि विष
यव्यवस्थानस्यादितिभावः साध्यवदन्यत्वमेव तद्वदन्यदलौकिकमित्यनेन समेवात्वमन्यत्वस्य वर्तनेऽन्व
लौकिकस्य ज्ञान ।विषयत्वे मानाभावः स्यात् आह। असदिति। पाशाभ्यं गमितिअतीति विषयस्पश
शीपत्र्छे गम्यायारमापर्यंकत्वेनालौकिकत्वमेवेति भावः असत्त्वानेरिति। ज्ञानविषयत्वस्य कालसं
बंधव्याप्यत्वादिप्रतर्पः तेन नसिद्ध्यसिद्धिप्रायाततः असतोविभाने कालासंबंधेन्वलौकिक एव ज्ञान
विषयत्वमप्रसक्तेन ननुव्याप्यत्वेन तस्यासंभवतोत्पर्यंतत्त्वंज्ञानात्। शशाश्रृंगामित्यादिमतीति श्रृंगा
स्यपशीपत्वेन भानोपगमेनान्यथाख्यातिरेवोपपत्तिरिति न तदन्यथानुपपत्त्याज्ञातसिद्धिरिति भावः

त.कौ.
२६

साध्यात्वसत्त्वात्तित्तथापि प्रमेयत्वसाध्यकाव्याप्तिपरिहारेपि सपत्वसाध्यके साद्ध्वारैवे तिनुथ्यनुक्तेनह
तिन्यायेनाहकिंचेति। कश्चित्तु निश्चयपि व्याघातात्प्रहा किंचेमोति। तदसत्। उक्तरीत्यातस्य रिहारात्। इ श्री २
त्यस्रपौति। अत्रसत्त्वात्तिरीकारे पौनरुक्त्यं अव्याप्तिः साध्यवदन्यावृत्तित्वे निर्वंधनाः व्याप्तिः तथाः
व्याप्तिमेवदर्शयति। नहीति। अवच्छिन्न सत्त्वाति वादिभिः विरोधादिति शेषः लीलावतीकारोक्त
मतमाशंकते। अन्येत्विति। संबंधः साध्यसामानाधिकरण्यं धूमवान्वह्नेरित्यादौ वह्निधूमसामा
नाधिकरण्यसत्त्वादतिव्याप्तिरतः कात्स्न्येनेति अयोगोलकीयवह्नौ धूमसामानाधिकरण्याभावे
न कात्स्न्येन संबंधाभावान्नदोषः अत्रास्वारस्यमाह नचेति। तत्रलक्षणवाक्येवदंतिदूषणं वदन्ति का
त्स्न्यं साध्येसाध्यनेसाधनत्ववात्विवेतिप्रथमुक्तेनतद्वेवाह कोपधिति। साध्ये कात्स्न्यं दूषणेनैवसा २६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पर्वतिकार्त्स्न्यविवक्षायामुद्देश्यतावच्छेदकत्वेन हेतुपक्षतन्नोद्दिष्टं कृतं। अप्रसिद्धानुमाने वह्निमान्यमादिस्तादृशो ग्रव्या
प्तिमेव विवक्षणेति न होते। अत एव दिशैव वह्निरिति। अत्र निरूपितत्वे पक्षस्यार्थः अयःपिण्डेऽपि वह्निनिरूपितसा
मानाधिकरण्याभावादित्यर्थः एकव्यक्तिकेति। द्रव्यं हि पृथिवीत्वादिमत्तादावित्यर्थः तत्र हेतोरैक्येनाने
काधेयत्वरूपकार्त्स्न्यप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरितिभावः एकमात्रवृत्तीति एतद्रूपतानेतद्रसादिस्तादावित्य रि
र्थः तत्र हेतुमत एकेन हेतुमत्यनेकरूपकार्त्स्न्यप्रसिद्ध्यभावादितिभावः ननु हेतावेव कार्त्स्न्यं विवक्षितं।
तथा च हेतुकार्त्स्न्यस्य व्यापकत्वं हेतुतावच्छेदकव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यवत्त्वमिति
निष्कर्ष इति चेन्न। द्रव्यत्वत्वादिस्तादृशो सत्तायां एकव्यक्तिकत्वेन सत्तात्वव्यापकद्रव्यत्वसामानाधि
करण्यसत्त्वादिति व्याप्तेः ननु तथाप्यनुमितिकार्त्स्न्यं विवक्षितं। तत्रावहेतुव्यापकसाध्यसामानाधिक

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kath

त॰कौ॰ रणत्वं व्यापकत्वे चावच्छेदकत्वपर्याप्त्यधिकरणतावच्छेदकत्वाभावात्। सामानाधिकरण्यमात्रत्वं हि
१७ मान्यसाहित्यादौ लक्षणसमन्वयः। पर्वते धूमे वह्निसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतेः। अथवा हेत्वधिकरणता
व्यापकसाध्याधिकरणतात्वेनत्वमिति चेन्न। साध्याधिकरणवृत्तित्वरूपसामानाधिकरण्यस्य तन्त्रदाये
पभेदेनाभिव्यञ्जनपातत्वात्। वैशिष्ट्याभावाप्रतियोगित्वरूपव्यापकत्वस्यासम्भवोत्तरपूर्वव्याप्तिदूषणत्वानां हि ती
ये वैतद्रूपेण हेतुव्यापकं यत्साध्यं तत्सामानाधिकरण्यं वक्तुमशक्यत्वात्। पावकत्वस्य व्याप्तिग्रहान्तरे स्वे
स्यापि वक्ष्यमाणव्याप्तिपक्षपातगुरुत्वेन हेयत्वादित्यनवच्छिन्नत्वात्। ननु साध्यसमानाधिकरणः स्वसमा
नाधिकरणोपाधिनत्वनिरूपकत्वव्याप्तिग्राहितत्वेनोपात्तः साध्यसमानाधिकरणत्वेन वै हेतुसमानाधिकरणाद
स्यैत्वाभः स्यात्। तत्र चापोगोर अर्थान्तरादिदोषोक्तसमानाधिकरणाद्व्यतादिनाम प्रत्यक्षसामानाधि १७

करणत्वादिति व्याप्तिवारणाय पञ्चम्यन्तनिवेशः । स्पन्दवतीत्यप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादीनामपि यावदन्तः
पातितया स्वरूपसम्बन्धसामानाधिकरण्याभावेन च नातिव्याप्तिः । इदं तु न संगच्छते । इदं वा चेत्तादृश
त्ववान्यत्र समानाधिकरणत्वेनापादनात्मेव सेयत्तसमानाधिकरणतात्वस्वरूपसंबन्धेऽपि वह्निमान्धूमादित्या
दौ वह्निसमानाधिकरणानां यावतामप्ययोगोलकत्वादीनां धूमसामानाधिकरण्याभावात् अव्याप्तेः । धूमवा
न्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तेश्चेत्यत आह । यत्समानाधिकरणा इति । वह्निसमानाधिकरणद्रव्यत्वादीनां धूम
सामानाधिकरण्यसाधारण्येऽपि तिव्याप्तिवारणाय यावत्त्वम् इति । इदमेव समनुपपत्तिप्रवृत्तिरेत्यादि । यत्समे
तिनिरूपितत्वेनसमर्थयं पूर्वमनिरूपितत्वाद्वह्निनिष्ठाभावाविशेष्ये । ग्रथरत्वे गुणकर्मान्यत्वे सति सत्वादि
त्यादौ विशिष्टसत्तायाः साध्यापेक्षयैव न समनासमानाधिकरणानां गुणत्वादीनां द्रव्यत्वसामानाधि

त.वि. करणाभावाद्व्याप्तिः। सर्वेषु गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् जातेरित्यत्र जातिव्याप्तिश्च नानासमानाधिकर
१८ णानां सर्वेषां सत्तासामानाधिकरण्यादिति चेन्न विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वमते गौरीकृत्येतल्लक्षणाभिधाना
त्। विशिष्टसत्तायाः शुद्धसत्तायाश्चैक्ये गुणः सत्तावानिति प्रतीतिवत् गुणो गुणकर्मान्यत्वविशिष्ट
सत्तावानिति प्रतीत्यापत्तेर्विशिष्टस्यातिरिक्तत्वमेवोपेयते। एवं च नोक्ताव्याप्त्यतिव्याप्ती। ननु विशि
ष्टस्यातिरिक्तत्वे शुद्धसत्ताधिकरणतायां विशिष्टसत्ताधिकरणतायाश्चैक्येन गुणो गुणकर्मा
न्यत्वविशिष्टसत्तावानिति प्रत्ययापत्तिः। तन्निवारणाय विशिष्टस्यातिरिक्तत्वोपगमे चापि विशिष्टावे
नतिरिक्ताधिकरणताया अतिरिक्तत्वमवश्यमेवोपगन्तव्यं सर्वेषां च विशिष्टस्यातिरिक्तत्वेनातिप्रसक्तेर्दोषलक्ष
स्यैवैकस्य विशिष्टस्यानतिरिक्ते पि लक्षणमाह यद्वेति। यद्विशिष्टसमानाधि करणेत्यादिः॥ १८

साध्यसमानाधिकरणसद्भूतत्वे वैतिपावद्धर्मवद्धेतुतावच्छेदकपरं । केचित्तु विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेऽप्युक्ता
व्याप्तिव्याप्तिरित्यत आह यद्विशिष्टेति । न यावद्धर्मलक्षणेऽपि हेतुतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकनिवेश इति
मावदस्याहुः नन्वेवं । नहत्वं वेत्यनेनव्यक्षणांतरस्य पत्नस्यासंगतत्वापत्तेः तस्मात्स्वरूपेणेति वाच्याउ
सत्ते स्वाद्यवृत्तिगुणकर्मान्यत्वे सति सत्ताविशिष्टविशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेनाव्याप्तिरतो यद्विशिष्टेत्युक्तं । न चैवमपि
गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वाद्गतेरिव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकस्यापि निवेशो व्यर्थ इति वाच्यं । वि
शिष्टसत्तायाः विशिष्टानतिरिक्तत्वेऽपि तादात्म्यसम्बन्धेन साध्यतायां जातिसमानाधिकरणगुणान्यत्वादौ न विशिष्टानिरूपिता
धारतासंबंधेन विशिष्टसत्तायामधिकरणद्रव्यवृत्तित्वाभावेनातिव्याप्तेरभावात् । समवायेन तस्याः साध्यत्वे तु सद्धे
तुत्वादेवोक्तदोषाभावात् इत्याभिप्रायात् यदि च समवायेनैव तस्याः साध्यता गुणगुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताना

त॰कं स्तीतिधीबलात् गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ताभावस्य गुणे सत्त्वेनाविशिष्टसत्तानवच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वस्याप्रसिद्धेः।
१९ न च सत्ताभावो नञ्शक्यतयोगित्वाधिकरणमिति वाच्यं। प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वाधिकरणसाध्याभा
ववद्वृत्तित्वस्यैव व्यभिचारत्वपातस्यात्राप्रसत्त्वात्। अन्यथा भूतत्वमूर्त्तत्वोभयवानाकाशत्वादित्यादेर्व्यभिचारि
त्वानुपपत्तेः। लाघवेन निरवच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्यैव व्यभिचारत्वपातस्यात्राप्रसत्त्वात्। अन्यथा भूत
त्वमूर्त्तत्वोभयवानाकाशत्वादित्यादेर्व्यभिचारित्वानुपपत्तेः लाघवेन निरवच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्यैव व्यभिचा
रत्वात्। विसमवायेन विशिष्टसत्तायाः साध्यतायामव्याप्तिरिति विभाव्यते तदा साध्यतावच्छेदकसम्बन्धिनि
वेश्ये। अतएव प्रविशिष्टसत्तानाधिकरणपार्वतः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणात्यन्ता
भावे तेन रूपेण गुणकर्मान्यत्वे सति सत्तादित्यादौ विशिष्टसत्ताया अनतिरेकेऽपि नाव्याप्तिः न वा गुणकर्मान्य २८

त्वविशिष्टसत्तावान् ज्ञातेरित्यादावतिव्याप्तिरिति पुस्तके प्रक्षेपितः पाठे हृदयपते तत्र गानतिरिक्तत्वे पोसाधिना
विशिष्टस्यातिरिक्तत्वमेगोष्ठ स्वपृथक्लक्षणं सावित्वमि ति न काप्यनुपपत्तिः। इदमेव लक्षणं संगमयति यव
ति चेति। न चेदृशापि ति। स्वविशिष्टसमानाधिकरणसत्वं यत्समानाधिकरणमितिनेत्यर्थः। वह्नित्वविशि
ष्टसमानाधिकरणयावदन्तर्गतायोगोलकत्वादेर्धूमसमानाधिकरणत्वादिति भावः। धूमव्याप्तिः धूमनिरूपि
ताव्याप्तिः। अत्र च समापन्नतावच्छेदकसंबंधेन सामानाधिकरणत्वं बोध्यं। अन्यथा समवायेन धूमाधिकरणह
त्तिधूमावयवत्वादौ नो वह्निसामानाधिकरण्याभावादव्याप्तेः। एवं साध्याधिकरणत्वमपि साध्यतावच्छेद
कसंबंधेन अन्यथा वह्न्यधिकरणहृदयोगोलकत्वादीनामपि कालिकसंबंधेन धूमाधिकरणयोगोलक
वृत्तित्वादतिप्रसंगापत्तेः। धूमसमानाधिकरणानां संयोगेन वह्न्यधिकरणपर्वतादिवृत्तित्वात्समवायेन वह्निम

त॰कं॰ ध्यकेसंयोगेन धूमहेतुकेऽतिव्याप्तेश्च। एवं साधनाधिकरणवृत्तित्वघटकसंबंधेन साध्याधिकरणवृत्तित्वं वाच्यं। अ

२० न्यथा वह्निसमानाधिकरणायोगोलकत्वादीनामपि धूमाधिकरणमहानसादौ कालिकसंबंधेन वृत्तित्वादतिव्या

प्तितादवस्थ्यमिति। नन्वत्र साध्यनाधिकरणवृत्तित्वं यदि साधनतावच्छेदकसंबंधेन विवक्ष्यते। तदा इदमेत

द्रूपभिन्नं गुणत्वादित्यादौ गुणत्वाधिकरणसमवेतानां यावतामेतद्रूपभिन्नसमवेतत्वादतिव्याप्तिः एतद्रूपमात्रस

मवेतस्याप्रसिद्धेः। नापि साध्यतावच्छेदकसंबंधेन जातिमान् रूपत्वादित्यादौ मेयत्वाधिकरणसमवेतानां यावतां

जातिमत्समवेतत्वादतिव्यसंगतेन च विषयतया वृत्तित्वं विवक्षणीयं। वह्निमान् धूमादित्यादौ विषयतया धू

माधिकरणवृत्तीनां धूमवन्मात्रविषयकज्ञानादीनां वह्न्यधिकरणे विषयतया वृत्तेर्लक्षणसमन्वयः। अय

धा वह्नेरित्यादावयोगोलकमात्रविषयकज्ञानानां धूमासमानाधिकरणत्वान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यं घट २०

भिन्नंमेयत्वादिसत्त्वमेयत्वाधिकरणवृत्तिसात्वादीनां घटभिन्नत्वसमानाधिकरणत्वादिति व्याप्तिः घटमात्र
विषयकस्यानस्य चाप्रसिद्धत्वात्। न च येन केन चित्संबंधेन साध्यताधिकरणवृत्तित्वं विवक्षितं तद्व्यसत्ता
दि स्यादेव तन्नाधिकरणवृत्तीनां यावतामेवकालिकसंबंधेन तद्व्यतन्नाधिकरणकालवृत्तित्वादिति व्याप्तेरि
ति चेन्न येन येन संबंधेन साध्यताधिकरणवृत्तपोयावं तत्तेन तेन संबंधेन साध्याधिकरणवृत्तपत्तवृत्वस्य
विवक्षितत्वात्। यदि चैवमननुगमस्तति विभाव्यते। तदा विशेषणता विशेषसंबंधेन साध्यताधिक
रणवृत्तियोगाभावेतो विशेषणता विशेषसंबंधेन साध्याधिकरणवृत्तपत्तवृत्वस्य तिवोध्यं एवमवसकका
रकप्रमा विशेष्यत्वानां वाद्वि समानाधिकरणत्वात्स्वस्वात्मनयः प्रयोगोलक्षणप्रकारकप्रमा विशे
ष्यत्वस्य च यत्सामानाधिकरण्यानव्याप्तिं चारोपयति यत्वेगाहति तिगर्वः केवलान्वयिनि लक्ष

न·कौ· णमुपपादयति। अग्निवेदमिति। इदं निरुक्तव्याप्तिलक्षणं केवलान्वयिनि केवलान्वयिसाध्यके प्रमेयमभि
२१ धेयत्वादित्यादौ। एवं चेति। मतमपास्तमित्यनेनान्वयः। एवं च एतादृशव्याप्तेव लाघवादिति हेतुव्याप
कसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्त्यपेक्षया लाघवादित्यर्थः। नञभिप्रायो गौरवे व्यधिकरणपदादिनिवेशेन
गौरवादिति भावः। साध्यवदिति। साध्यवदन्यावृत्तित्वस्य गगनान्यदा वादिसत्वेन वह्निसाध्यकगगनादावति
व्याप्तिरतः साध्यसामानाधिकरण्यमिति। न च तत्र व्याप्तिसत्वेऽपि पक्षधर्मताज्ञानाविरहेणैवानुमिति
विरहोऽपि न हेत्वाभासविशेषणोपादानेनेति वाच्यं। गगनं वह्निमत् वह्नित्वेन ज्ञानस्य गगने एवं तद्धेतौ ति
त्वाने व्याप्यभावकवत्ताज्ञानप्रतिबंधकत्वेन न दुष्टत्वमपि। भिन्नविषयकस्य गगनवान्पर्वत इति ज्ञा
नस्यापि बाधकाभावेन पक्षधर्मताज्ञानस्यापि संभवेन न हेत्वाभासविशेषणोपादानस्यावश्य २१

क्तत्वात् एवं द्रव्यं घटत्वपटत्वोभयस्मादित्यत्र विरुद्धे ऽतिव्याप्तिवारणाय तत्साध्यव्यापकत्वेनेदं हेतुसाध्यसामाना
धिकरण्यस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणताग्रहायेति अन्यथा हेत्वभिमतनिवेशेनापि गगनादिवार
णे संभवति निवेश्यं नचेदमिति साध्यवदन्यावृत्तित्वमित्यर्थः नेदमनुमानमिति न केवलान्वयिसाध्य
कानुमानमित्यर्थः व्याप्तिज्ञानाभावात्तादृशानुमितेरसिद्ध्या न तत्करणतयानुमानस्वीकार इति
भावः तत्तोपीति। साध्यवदन्यावृत्तित्व। विशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तित्वरूपतोपि अस्य निरु
क्तव्याप्तित्वरूपस्य। लघुत्वात्। अभावाद्यनिवेशेन लघुत्वात् ननु यावत्स्वव्यापकसाध्यवद्वेचनव्या
व्यापकत्वस्य च भावत्वात् तेन तत्वेन गगनत्वपाकजोस्य लघुत्वमिति चेन्न अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वरूप
स्यैव यावत्त्वस्य तत्र प्रवेशनीयत्वात्तदवतत् तस्य साध्यवदन्यावृत्तित्वस्यगोधिकरणे हि साध्य

त.कं. वृत्त्यन्याभावकत्वरूपस्यावश्यविवक्षणीयत्वेनाह । तत्त्वस्य च साध्यवत्ताग्रहविरोधिता । निपाधकसंबं
२२ धेनावश्यवक्तव्यतया विरोधिता । नियामकत्वस्य च समवायाभावीयविशेषणतासाधारणस्यानुगतस्या
भावाद्गौरवेण निरुक्तव्याप्तिस्वरूपस्यैव लघुत्वात् निरुक्तव्याप्तिस्वरूपे च विशेषणताविशेषेणैव
सामानाधिकरण्यनिवेशेन व्यापकत्वांशे प्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रवेशेन लाघवस्यातीवस्फुट
त्वात् । स्वंगुरुधर्मावच्छिन्नसाध्यके साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या व्याप्तिवारणाय साध्यता
वच्छेदकावच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभाववत्त्वम् । इति व्याप्तिरिति व
क्तव्यं । तत्र च तादृशप्रतियोगितानवच्छेदके तत्तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छिन्नप्रतियोगिता
कभेदनिवेशेन नसंभवति । घटत्वावच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वापेक्षया कंबुग्रीवादिमत्ता २२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वच्छिन्नवन्हित्वाभाववृत्तित्वेपोगितावच्छेदकत्वस्य गुरुत्वेन तादृशाभावाप्रसिद्धेः। किंतु तादृशाभावप्रतियोगिताव
च्छेदकं तन्नव्याप्तित्वेनोपादायतन्नव्याप्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकभेदकूटएव निवेशपदार्थ इतिगौर
वात् दूषितस्यैव व्याख्यानतादृशव्याप्तेर्ज्ञाने हेतुत्वमिति ध्येयं। इदमुपलक्षणं प्रमेयत्वमनुमितोमीत्यनुव्यव
सायबलादेवतत्स्वीकारस्यावश्यकत्वेतिन्यागोवोचितमिति सर्वत्रव्यभिचारशंकासंभवेनव्याप्तिग्रह
नुदयात्कारणाभावेनानुमितेरसिद्धान्ततत्कारणतयानुमानप्रामाण्यमिति चार्वाकमतेदूषयितेतत्
न्मतमुपन्यस्यति अत्र चार्वाक इति। किं विहितिाधूमसमानाधिकरणत्वसामानाधिकरण्येनव
न्हिसामानाधिकरण्याभावसंशयेधूमसमानाधिकरणतावच्छेदेनवन्हिसामानाधिकरण्यरू
पव्याप्तिग्रहस्तावत्स्यादित्यर्थः। ननु तादृशशंकोपाप्तव्याप्तिग्रहे किं बाधकमित्यत आह न

Sampurnanand Sanskrit University, Balmeeki Campus

त॰कं॰ नचेतिन ह्यमर्थः ईदृशशंकायां। यत्समसमानाधिकरणत्वसामानाधिकरण्येन वह्निसामानाधिकरण्याभाव
२३ शंकायां न स्यात् तादृशशंकायाः तत्प्रतिबंधकत्वात्। तादृशव्याप्तिग्रहस्य प्रतिबंधकत्वात् ननु भूतलत्वसामा
नाधिकरण्येन घटाभाववत्ता स्यान्न स्यान्निर्णयात्मकत्वेन भूतलत्वावच्छेदेन घटवत्तास्त्वेनेवार्थः इति
णंप। विषयताप्रतिबंधकत्वेपि तादृशशंकायाः कथं तत्प्रतिबंधकत्वं ग्राह्यसंशयस्यापि प्रतिबंधक
त्वेवपर्वतो वह्निमान्नवेति संशयेप्यनुमित्यादेरनुत्पत्त्यापत्तेरिति चेन्न। यद्धीसामान्ये प्रतिबंधिका यत्र
विशेषादर्शने तद्धीरपि तत्रैवेति न्यायेन विशिष्य प्रसक्ते विशेषदर्शनाभावविशिष्टतदभावप्रकारकसा
नत्वेन संशयस्यापि प्रतिबंधकत्वांगीकारात् तत्र स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयोत्तरं विनैव विशेषद
र्शनं संशयोत्तरं पुरुषस्यापत्तेः नन्वेवाद्य निर्णयस्याभावात् संशयस्य तु तत्र तयोः प्रतिबंधकत्वात् २३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ति। यदि चाऽयमयमेतत्सानाभावादिनिर्विशेषणविशेष्याभावे विनिगमनाविरहेण विशेषदर्शनस्यो
त्तेजकत्वासंभवान्न विशेषदर्शनाभावविशिष्टतदभावप्रकारकज्ञानत्वेन संशयप्रतिबंधकत्वं। विशे
षदर्शनप्रत्यक्षकालेऽसंशयोत्पत्तेरनुमितिस्तु संशयोत्तरमपि विशेषदर्शनस्य हेतुत्वकल्पनेन
तदभावादेवोपपन्नेति विभाव्यते तेनेदानीं हि संशयसामग्री प्रतिबंधिकाबोध्येति निगर्वः। ननु बहु
धूमवह्न्योः सामानाधिकरण्यदर्शनमेव नाहत्य शंकाविरोधीत्याशयेनाह न चेति। भूयोदर्शनात्
वह्निधूमसाध्यसाधनयोः सहचारदर्शनात् न निश्चित्यैः व्यभिचारशंका निवृत्तिः एतत् शतशः सहितयोरपि
व्यापि वीलोहलेख्ययोया। थिवत्वादिमादायाणादिषु पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोः सामानाधिकर
ण्ये पिवज्रके व्यभिचारग्रहादित्यर्थः तथा च व्यभिचारे शंकायां दर्शनस्य न नाहं शंकाप्रतिबंध

Sanskrit University, Balmeeki Campus

ने·कं·
२८ कत्वमिति भावः। ननु धूमवह्न्योः कार्यकारणभावात् धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात्तर्हि वह्निजन्यो न स्यादि
ति तर्क एव धूमो वह्निव्यभिचारी न वेति शंकानिवर्तकः। पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोस्तु कार्यकारणभावा(भावा)त्
यदि लोहलेख्यं न स्यात्तदा पार्थिवं न स्यादिति तर्कासंभवात्तत्र व्यभिचारशंकाविरह इत्याशंक्याह ने
वतर्को दिति। धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात्तर्हि वह्निजन्यो न स्यादित्यादिरित्यर्थः। तन्निवृत्तिः' व्यभिचारशं
कानिवृत्तिः। व्याप्तिग्रहमूलकत्वेनाप्यायापादकयोर्व्याप्तिग्रहमूलकत्वेन' अनवस्थानादिति। तर्कमूल
भूतव्याप्तावपि व्यभिचारशंकानिरासार्थं तर्कान्तरापेक्षायामनवस्थेत्यर्थः। तथा च मूलशैथिल्यान्न तर्कं
स्य तच्छंकानिवर्तकत्वमिति भावः। अत्र विपर्ययेत्यादिमात्रपर्यवसानेऽङ्गभावापत्तिः मूलशैथिल्यं चे
त्तर्कैकदोषाः। विपर्ययेत्यादिमात्रपर्यवसायितया तर्कस्य तद्भावशंकानिवर्तकता न त इतर २८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कोटिपर्यवसानेवतत्संभवात् विपक्षपेतत्कोटिमात्रपर्यवसानस्यदूषकत्वंबोध्यं इष्टापत्तेस्तर्कका
र्णीभूतायाव्याप्तेर्विरोधकनिर्णायकविघटकत्वेनमूलशैथिल्यस्यचतत्कारणीभूतायायापादकव्याप्तिग्रह
प्रतिबंधकत्वेनप्रयोजकत्वेनदूषकताबोध्या उपसंहरतिइत्थंचेति। व्यभिचारशंकाप्रतिबंधकस्याभावेनज्ञा
गहेव्यभिचारसंशयेचेत्यर्थः ग्राहकाभावात् व्यभिचारज्ञानाभाववत् ग्राहकाभावात्। कुतइति। कुतोहे
तोरनुमानेप्रमाणेत्यादि त्यर्थः अनुमितिकरणतयैवानुमानस्यप्रामाण्यंप्रसिद्धं तदभावेनानुमितेरभावा
त्तत्करणतयानुमानस्यप्रामाण्यंदुर्लभमितिभावः व्यभिचारज्ञानविरहादिकमितितद्वाराज्ञानेप्रतिबंध
भाववज्ञानाभावस्यहेतुत्वात् व्यभिचारहेतुव्याप्तिग्रहेसाध्याभाववद्वृत्तित्वादिरूपव्यभिचारज्ञाना
भावोहेतुरित्यर्थः आदिनासहचारज्ञानपरिग्रहः नच साध्याभाववद्वृत्तित्वांशेनिश्चयोन्यकव्यभिचारसं

आ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus

शंपक्षत्वे व्याप्तेरग्रहात् संशय। निश्चयसाधारणाव्यभिचारज्ञानाभाव एव हेतुर्वाच्यः तथा च पक्षीयसाध्यसंदेह
त्मकव्यभिचारसंशयस्यापि प्रतिबंधकत्वप्रसक्तावनुमानमात्रोच्छेदप्रसंग इति वाच्यं। साध्याभाववत्त्वांशे
निश्चयात्मकवृत्तित्वांशे संशयनिश्चयसाधारणाव्यभिचारज्ञानाभावस्यैव हेतुत्वात् नेनु ज्ञानादेर्नाम व्याप्य
तितपाव्यभिचारज्ञानसत्वेपि धूमादावस्छेदनात्म निश्चयवापेन तदभाववत्तात् व्याप्तिग्रहापत्तिरिति चेन्न॥
त्मवायसंबंधावछिन्नप्रतियोगिताकव्यभिचारज्ञानविशिष्टज्ञानाभावस्य सममानाधिकरणीकृत
संबंधेन व्यभिचारज्ञानाभावस्यैव हेतुत्वात्। अयमत्र पाशि धूमवह्न्योः सहचारज्ञानस्य व्याप्तिग्रहहेतुत्वे
मानाभावः न च विह्वह्न सहचरितमात्रव्याप्तिग्रहप्रसंग दर्शनादन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्य कारणत्वमिति
वाच्यं। ग्राहकसामग्री केमयोगपद्याभ्यामेव सहचारग्रहव्याप्तिग्रहक्रमयोगपद्ययोरुपपत्तेरिति पाः २५

तस्य न व्याप्यग्रहजनकत्वादिति ३

परस्परहेतुत्वे मानाभावादिति चेन्मैवं पक्षमानाधिकरणपार्वतीयधर्मिकान्वये हेतुसामानाधिक-
रण्यग्रहः पक्षसहचारज्ञानस्य विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वात्तस्यैवादिपदेन संग्रहीतत्वात् न च साध्यसाप-
नसहचारज्ञानस्यापि एवं प्रतिबन्धकाभावान्तरस्यापि हेतोरसंग्रहीतत्वादिति दिक्। ननु व्यभि-
चारज्ञानविरहः संशयनिश्चयसाधारणज्ञानाभावः स चैतत्तत्संशयस्य नेच कथं सघटनेऽस्याप्ये प६२
क्षानिएच वृक्षे। न चेति तर्कात्। धर्मोपाधिवह्निव्यभिचारी स्यान्न तर्हि वह्निजन्यो न स्यादिति तर्कात्त-
न वस्यानिरस्यति। किं चित्तन्मूलमपतेः ति। तर्के मूलमपतेः पर्यः तार्कितेः' व्यभिचाराशंकाविहतेः'
ननु सर्वत्र व्यभिचारशंकाकोटिस्मरणं वास्येवेस्मत्र श्रादृष्टानुभवनेवेति। तथा च प्रमाणाभा-
वेन संशयपसामग्रीवतर्कस्यातरत्तिभावः' ननु तर्कस्य व्यभिचारशंकानिवर्तकत्वे मानाभावः'

त॰ कौ॰ अनाहार्यशंकास्तर्ककारणीभूतस्तानेनैव निरस्तत्वात् तथा हि। आपादकप्रतिपक्षधर्मांशे आहार्यरूपमापाद्य
२६ व्याप्यापादकवत्ताज्ञानमापाद्यव्यतिरेकनिश्चयस्य हेतुः व्याप्तिग्रहानुकूलो व्यतिरेकतर्कः। तथा च धूमो यदि व
ह्निव्यभिचारी स्यात्तर्हि वह्निजन्यो न स्यादित्येवं वह्निव्यभिचारित्वं वह्निजन्यत्वाभावव्याप्यमित्येवं व्याप्ति
ज्ञानेन वह्निजन्यत्वाभाववद्वह्निव्यभिचारित्वव्यापकत्वग्रहात्तद्वह्निव्यभिचारित्वव्यापको वह्निजन्यत्वाभावः इति
ज्ञानसंपन्नापाद्यव्यतिरेकनिर्णयविषयात्तदभावज्ञानस्य च सत्त्वात् वह्निव्यभिचारित्वव्यापकाभाव
वत्ताज्ञानसंभवान्नानाहार्यव्यभिचारित्वशंकासंभवः एवं वह्निजन्यत्वव्यापको भूताभावप्रतियोगी वह्नि
व्यभिचारित्वमिति व्यतिरेकव्याप्तिर्न हेतौ वह्निव्यभिचारित्वाभावे वह्निजन्यत्वव्यापकत्वग्रहेतुल्यविशिष्टवैय
नया वह्निजन्यत्वे यदि वह्निव्यभिचारित्वाभावव्याप्यत्वग्रहे वह्निव्यभिचारित्वाभावव्याप्यं वह्निजन्यत्वमिति २६
ग्र

सानसंभवेन तद्वृत्तासानस्य चापायव्यतिरेके। निरोधपदविधयपासत्वेन तदभावव्याप्यवत्तासानस्य समवायानात्
शशंकोऽयम्। नेचान्वयिन्यायात्केव्याप्यकं माथाद्यतदभावकं स्वाप्रमितिविषयानेपितद्व्यापकाभाववत्तासा
नस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितया तद्वत्ताज्ञानप्रतिबंधकत्वपाकल्पनं तस्य विरोधित्वं। एवं व्याप्तिर्यत्किंचित्
पादकाभावव्याप्यः स्वाप्राभावसहतस्वाप्रमितित्वानसंभवेपितदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यापि वि
शिष्टवैशिष्ट्यावगाहितया तत्प्रतिबंधकत्वानुत्तदसंभवएवेति वाच्यं धूमव्यापकोवह्निः वह्निमा
न्वांश्चापमितिज्ञानरूपसाधारणापायतद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकव्यापकत्वग्रहकालीनतद्धर्मावच्छिन्ना
भाववत्तातिरूपत्वेनैव व्यापकाभावज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वात्। एवंधूमपक्षव्याप्यकरादिवह्नादिमा
न्स्वापमितिज्ञानरूपसाधारणापायतद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकव्यापकत्वग्रहकालीनतद्धर्मावच्छिन्नवत्ता

२७ त्रिष्ठ्यपत्वेनैव तत्तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वादुक्तज्ञानरूपसत्वेन तत्संशयासंभवात्। यदि च
व्यतिरेके आपादकाभावे आपाद्याभावव्यापकत्वग्रहे व्यापाद्याभावे आपादकाभावव्याप्यत्वमानस्य
ननैव्यत्संतानुत्पत्त्व विजिवेघत्वे मानाभावात्। एवं व्यापकाभाववत्ताज्ञानस्य तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य च वि
शिष्टवैशिष्ट्यावगाहि निश्चयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतिबंधकत्वमुक्तज्ञानरूपस्याप्रतिबंधकत्वेऽपि तदुत्तरोत्तर
विशिष्टज्ञानादेव प्रतिबंधकता। न तु प्रकृतेऽप्यापादकसंशयान्नतौ बाधकाभावः प्रतिबंधकत्व
मव्याहतमपि तु अनाहार्यत्वमपि चारितार्थ्यसंशयासंभवात् आहार्यशंकायास्तु विरोधित्वात् तर्कस्यैव
व्यर्थमिति चेन्न अत्रोच्यते अनाहार्यशंकानिवृत्तिसंभवेऽप्याहार्यशंकानिवर्तकत्वेनैव तर्कस्योप ऌ·
योगः। तस्याश्च प्रतिबंधकत्वेऽनुगतसामग्री प्रतिबंधकत्वमेव वा न च तथापि तर्कस्याहार्यज्ञानरूपस्य

४ × विभाव्यते। तथा व्यापाद्याभाववत्तानिश्चयापादकस्ताने व्यावर्त्तकधर्मदर्शनविधया ४

कयणाहार्यशंकांप्रतिप्रतिबंधकत्वमाहार्यज्ञानस्याप्रतिबंधकत्वादप्रतिबध्यत्वाच्चेतिवाच्यं अनिष्ट
प्रसंजनात्मकतर्केणापादकज्ञानेऽनाहार्यज्ञानरूपानिष्टसाधनत्वज्ञानजननेनापादकज्ञाने द्वेषो
त्पादनेच्छानुत्पत्त्या विच्छारूपकारणाभावेनाहार्यशंकानुदयात्तर्केण निवर्तकत्वस्यार्थवशा
संपन्नत्वात् अत एवापादकांशे संशयात्मकज्ञानमपि तर्के हेतुः अन्यथा तद्विरोधस्यैव हे
तुत्वेकारणीभूतेच्छापादकनिर्णयपरावृत्तकोऽन्यकटिष्टसाधनताज्ञानसंभवेपि संशये वाऽनि
ष्टसाधनताज्ञानाभावेनेच्छोत्पत्ताबाहार्यशंकानिवर्तकत्वासंभवात् केचित्तु तदापादक
कापत्तित्वेनाहार्यानाहार्यसाधारणेन हि शिष्टबुद्धित्वेन प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावः समान
विषयत्वाभावेपि फलबलात्कल्पनीय इति तन्मतेप्युपयोगित्वमाहुः अन्येतु व्यभिचारशंकाया

त॰कं॰ मुत्तेजकतयातर्कोपयोग इत्याहुः यद्यपि बाधकालीनमिच्छाजन्यं ज्ञानमाहार्यं तथापि प्रकृते तदिच्छा
२८ जन्यत्वमात्रमापादकांशे आहार्यत्वं बोध्यं। तर्कश्च द्विविधः व्याप्तिग्राहको विषयपरिशोधकश्च
श्च। आद्यस्त्वोक्त एव। द्वितीयस्तु पर्वतो यदि निर्वह्निः स्यात्तर्हि निर्धूमः स्यादित्याकारकः विष
यस्यानुमितिविषयस्य साध्यस्य परिशुद्धिः विरोधिशंकाविधूननेनानुसाध्यव्याप्यवत्तापर
मर्शे साध्यसंशयस्यानवतारात्कुतस्तस्य विरोधित्वं आद्यसंशयस्य प्रतिबंधकत्वात्तर्केणा
पि वाक्यं न स्थिरमस्तीति चेन्मैवं। स्वरसवाहिनः संशयस्य विशेषदर्शनप्रतिबध्यत्वेप्यप्रति
बंधकत्वेपि चाप्साहितस्य तस्याप्रतिबध्यत्वात्। प्रतिबंधकत्वाच्च। तथा च यथाप्रामाण्याह्नाम्हि राम॰
मतानेनयवितव्यं। तथाकुतश्चिद्दृष्टमानवत्तापि यद्विनश्यति तत्काल २८

दत्र किं वह्निविरहसाधकमिति जिज्ञासा जायते। विरोधिप्रमाणजिज्ञासया च बाधकप्रमाणशंकातया
च साध्याभावशंका जन्यते। सा च सत्यपि परामर्शे अस्माहितत्वाद् उत्पद्यते। अप्रामाण्यशंकाहितेवार्थ
शंकासमुत्पन्नं निष्कंपेन निर्वह्निः स्यादिति तर्केण तन्निवृत्तिप्रसंजनात्मना विरोधिप्रमाणजिज्ञासानुत्प
त्तौ बाधकप्रमाणशंकानिवृत्तौ तदाहितसाध्यशंकाया अपि निवृत्तिः अन्यविधायास्तु साध्यशंकायाः स
ति परामर्शे संभवात् अप्रतिबंधकत्वाच्चेति सर्वमवदातं दृष्टान्तेति। महानसीयपक्षयवन्त्योः सन्निकर्षे
ण तत्रैव व्याप्तिग्रहो ननु पर्वतीयपक्षमेपि पर्वतीयवह्नेरसंनिकर्षेण तन्निरूपितव्याप्तिग्रहासंभवा
दिति भावः स्पष्टं तदस्ति। महानसीयधूमे धूमत्वंधर्षितावच्छेदकीकृत्य व्याप्तिग्रहे भवः ततः पर्वतीयध
मे धूमत्वज्ञानादेकसंबंधिज्ञानमपरसंबंधिस्मारकमिति न्यायेन तादृशव्याप्तेः स्मरणं जायते व्या

ग.कं. ग्नेः स्मारणे विशेषणतानाहद्विव्याप्योयं धूमः पर्वतवृत्तिरिति व्याप्त्यंशेऽउपनीतभानात्मकप्रत्यक्षेत
२९ तस्मात्तु मितिरित्यास्वेडलाघवं न च महानसीयधूमवृत्तिव्याप्तेः पर्वतीयधूमे ऽसत्वात्कथं तत्र त
त्प्रत्यक्षमिति वाच्यं यद्विशिष्टसमानाधिकरणाः सर्वे साध्यसमानाधिकरणास्तद्रूपवत्त्वमित
ते तद्रूपवत्त्वं च तद्रूपे एतेत्पर्यवसितो वतया धूमत्वस्यैव व्याप्तित्वलाभात् । तस्य च पर्वतीयधू
मेपि सत्वात् । नचैवं धूमत्वस्यैव व्याप्तित्वे तस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तिः अभेदेऽवच्छेद्यावच्छे ता
दकभावानाभ्युपगमादिति वाच्यं । घटकारणत्व घटकारणतावच्छेदकत्वयोर्दण्डत्वे बोपहि
तानुपहितभेदेनभेदादेवतस्य समर्थनीयत्वात् । अत एव परामर्शांशेऽस्य तत्व्याप्तेः पक्षवृत्तिधूमे त्प.
सत्वमेवैव वह्निसाध्यव्याप्तिरित्यनेन चिंतामणिकारेणापि तथापि हितं । न च पक्षेपत्र पूर्वपक्षगतः स ए

वेनत्रसंस्कारवशात्पर्य्यायेंप्रत्यक्षेभासनइतिनियमात्पर्वतीयधूमेपूर्वंव्याप्तेरनवगमात्कथंतत्र
व्याप्तेरुपनीतभानं। यत्रचंदनेसौरभंघ्राणेनोपलब्धंतत्रैवचक्षुषासुरभिचंदनमिति उपनीतभा
नेऽन्यत्रतत्त्वप्रकारतयाभानादितिवाच्यं' यद्धर्मावच्छेदेनयद्धर्मवत्त्वंगृहीतंतद्धर्मावच्छेदेनतदुपनीतभानमि
त्येवनियमात्' अस्तिचात्रधूमत्वेनैवव्याप्तेर्ग्रहणंतद्धूमत्वेनैवव्याप्तेरुपनीतभानमिति। इदंतुसामा
न्यलक्षणानंगीकारेणोक्तं' वस्तुतस्तुसामान्यलक्षणांगीकारेणव्याप्तेर्नानात्वेपितादृशनियमाभ्यु
पगमेपिचनक्षतिः' महानसीयधूमेधूमत्वेनवह्निव्याप्तिर्ज्ञानंजायमानंधूमत्ववह्नित्वसामान्यलक्षण
यायावद्धूमवह्निभानेयावद्वह्निनिरूपितयावद्धूमनिष्ठव्याप्तिज्ञानमेवजायतेइतिपर्वतीयधूमे
पिव्याप्तेः पूर्वंगृहीतत्वेननतदुपनीतभानेबाधकाभावात्' अतएवेतिस्वपरत्रैवेत्याशयेनाह' यद्दे

त. क.
३० ति। केचित्तु। उक्तं स्यादि॥ महानसीयधूमनिष्ठाव्याप्तिस्तत्रैव गृहीता ततः पर्वतीयधूमे धूमत्वदर्शनात्
महानसीयधूमनिष्ठव्याप्तेरेव स्मरणं ततः पक्षवृत्तिधूमे महानसीयधूमनिष्ठव्याप्तेरुपनीतभानं ततो
मितिरित्यपर्युः तथा च भ्रमात्मकपरामर्शादेवानुमितिरिति भावः ननु सल्लिङ्गपरामर्शस्यैव प्रमानुमितिहे
तुतया पर्वतपरामर्शाभावे कथं प्रमात्मकानुमितिरत आह। पक्षेतीत्यादिः तदसत् धूमत्वस्यैव व्याप्तिवे
नसल्लिङ्गपरामर्शस्यैव पूर्वकल्पेपि संभवात्॥ यद्यपि यत्समानाधिकरण्यं यत्र तत्त्वं व्याप्तिरित्युक्तेर्व्या
प्तेर्नानात्वमपि गृह्यपक्षतास्मिहिते। तथापि यद्विशिष्टेति द्वितीयलक्षणस्यैव निर्दुष्टत्वेन तदपि प्राप्ये
णासल्लिङ्गपरामर्शमादायैव योजयितुं शक्यत्वेन प्रमात्मकपरामर्शमादायोक्तकुसृष्टेरनादरणीयता एम.
दिति न किंचिदेतत्। धूमत्वसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्येति त्वत्र च यत्तायमाने सामान्यप्रत्यासत्तिर्वोध्या।त

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्षेंद्रियसंबद्धं तथा। तेन निमीलितनयनस्य न सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिजन्यज्ञानापत्तिः तथा चेंद्रि
यसंयुक्ते धूमे धूम इति ज्ञानानंतरं धूमत्वसामान्यलक्षणया धूमान्तरस्याकारकं ज्ञानं जायते ॥ इंद्रि
यसंबंधश्चेन्न संयुक्तसमवायः धूलीपटले धूमत्वभ्रमानंतरं धूमान्तरितज्ञानानुदयापत्तेः तथा च
तदुत्पत्त्यनंतरं धूलीपटले धूमत्वेन व्याप्तिग्रहात् जायमानायावन्नानुमितिहच्छेदप्रसंगात्। पर्वती
यधूमव्याप्ति[illegible]ग्रहात् किंतु इंद्रियसंबद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारत्वं तयो वैज्ञानिकः संबंध इंद्रिय
संबंधश्चालौकिकसंबंधः तेन निमीलितनयनस्य न तदापत्तिः ज्ञानं च तदिंद्रियजन्यं ग्राह्यं[illegible]
न पुरोवर्तिनि दोषवशात् रजतत्वप्रमाणेन स्मर्यमाणा घटत्वेन न पाव हूदचाक्षुषापत्तिः इदं च वहिर्यि
न्द्रियस्थले बोध्यं। तेन तथा विध्यमानसोदयेपि न क्षतिः। अत्र च ज्ञायमानसामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वे

तवा· यत्रनानाकपालेष्वेक एव घटः प्रत्यासन्नस्तत्र तद्घटनाशात्प्राक्क्षणपर्यंतं घटवत्त्वसामान्यलक्षणायाश्चावृत्त
३१ घटवत्तां ज्ञानं न स्यात् नच तत्र घटत्वमेव तद्व्यक्तिसंबंधेन परंपरया प्रत्यासत्तिरिति वाच्यं। यत्र तद्व्य
क्तिसंबंधेन परंपरया घटत्वादिमात्रं किंतु तद्व्यक्तित्वेन तद्व्यक्तिप्रकारेण तद्व्यक्तिमत्तां ज्ञानं तत्र
गत्यभावात्। नच तत्र परंपरया तद्व्यक्तित्वमेव प्रत्यासत्तिरिति वाच्यं। तद्व्यक्तित्वस्य तद्व्यक्तिरूपाया अस्मा
कं मते तस्यापि नष्टत्वादिति तथाविधसामान्यज्ञानं प्रमाणमिति बोध्यं। तत्र च न तावत् घटत्वाश्रय
यावद्व्यक्तिप्रत्यक्षे इन्द्रियसंबद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतघटत्वत्वेन तथाविधसामान्यज्ञानत्वे
न वा हेतुता यावद्विषयकत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वेऽपि विनिगमनाविरहेण यावद्विषयकत्वस्या लप·
पि वर्णसंपन्नत्वेन तन्निवेशप्रयोजनाभावात् व्याप्तिसंयोगजन्यत्वविषयकज्ञानाजन्यघटत्वातिरिक्त ३१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यद्वृत्तिधर्मप्रकारकघटप्रत्यक्षं प्रति तथाविधघटत्वेन तथाविधघटत्वज्ञानत्वेन वा हेतुता निर्विकल्प
कोत्तरोत्पन्नघटप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय संयोगाजन्यत्वनिवेशः तथापटत्वेन घटभ्रमानन्तरं तत्रपट
वहिरिन्द्रियसन्निकर्षानन्तरं तत्र पटत्वेन घटप्रत्यक्षोत्पादात्तत्र घटत्वज्ञानाभावाद्व्यभिचारवारणाय स्वविषयक
ज्ञानाजन्यत्वनिवेशः द्रव्यत्वसामान्यलक्षणाजन्यप्रत्यक्षवारणाय घटत्वातिरिक्तेत्यादीति चेन्न। तथापि
नियतघटत्वद्रव्यत्वोभयप्रत्यक्षसमूहालम्बनस्थले परापरकार्यकारणभावापत्तेः किंतु घटत्वादिप्रकारतानिरू
पितत्वलौकिकान्यघटादिमुख्यविशेष्यताशालिचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति चाक्षुषप्रकारीभूतघटत्वादि
नां घटत्वादिप्रकारताशालिचाक्षुषत्वादिनां वा हेतुता वाच्या। प्रथमे विषयत्वसमवायघटितसामा
नाधिकरण्यं। द्वितीये च समवायघटितसामानाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिः विशेष्यतायां घटत्वप्रकार

न.कं.
तानिरूपितत्वनिवेशात् द्रव्यत्वादिना सामान्यलक्षणाजन्यज्ञानेन व्यभिचारः निर्विकल्पकानंतरो
३२ त्पन्नघटपुरुषविशेष्यकचाक्षुषे व्यभिचारवारणाय लौकिकान्यत्वनिवेशः' घटत्वप्रकारकतद्वृत्त्यस्मर
णजन्ये घटाद्युपनीतभाने घटत्वप्रकारकचाक्षुषस्य कारणविरहात् व्यभिचारवारणाय विशेष्य
तायां संयुक्तत्वनिवेशः पुरुषविशेष्यतात्वं च प्रकारतान्यविशेष्यतात्वं वहिरिन्द्रियजन्यज्ञाने उपनीतं
विशेषणतयैव भासते मानसत्वनियमः इति नियमाद्विशेषणत्वेनैव घटादेर्भानात् तत्पुरुषविशेष्य
त्वमिति। कारणतावच्छेदककोटौ घटत्वादिप्रकारताकत्वनिवेशात् निर्विकल्पकोत्तरं सामान्यलक्ष
णाजन्यघटवद्भूतप्रत्यक्षापत्तिः पूर्वोक्तनिर्दोषवशात् उपनेनाऽगृह्यमाणेन स्मरणप्रकारीभवता घटत्वे
न घटवद्भूतचाक्षुषवारणाय चाक्षुषत्वनिवेशः' समवायेन घटत्वप्रकारकज्ञानं वा कालिकसंबंधेन

यत्त्वाश्रयपावत्त्वस्य स्वप्नाप्रतिवारणाय संबंधविशेषोपि निवेशनीय इति प्राचीनमतनिगर्वः नवीनमते द
र्शयितुं शंकते । नन्विति । तदाश्रयेति । सामान्याश्रयेत्यर्थः साक्षात्कारः स्यादिति । चाक्षुषसाक्षात्कारः स्या
दित्यर्थः तेन मानससाक्षात्कारे दृष्टेपि न क्षतिः नवीनमतम् । पि प्रेत्य सिद्धान्तयति । यत्तु सामान्यमिति ।
यदित्यस्य सामान्येत्यर्थः मित्यन्वयः न त्वकारकतदाश्रयेति । मानससाक्षात्कारसामग्रीसत्त्वादिति । किंचे
ति । सामग्री च तत्तत्संनिकर्षालोकसंयोगादिरूपा सहकारित्वादिति । वह्निरिन्द्रियजन्यतानेसह
कारित्वादित्यर्थः विप्रकृष्टस्य न यनस्य च चक्षुःसंयोगादिरूपसामग्र्यसत्त्वान्न प्रत्यक्षमिति भावः ।
न च धूलीपटले धूमभ्रमानंतरं धूमादिति ज्ञानेन स्यात् धूमत्वाश्रयलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यसत्त्वा
दिति वाच्यं तदाश्रयेत्यस्य तद्धर्मप्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रयेत्यर्थात् धूमत्वप्रकारता

त·कं· निरूपितविषयोष्मताम्रपधूलीपटलेलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीसत्वेनादोषात् । ननु प्राचीनम
३३ तेनत्सुरूपीपद्युमत्वाम्रपविषयकालौकिकचाक्षुषत्वावच्छिन्नंप्रतितत्सुरूषीपधूमत्वाम्रय
विषयकालौकिकचाक्षुषत्वावच्छिन्नंप्रतितत्सुरूषीपचक्षुःसन्निकर्षपर्शचितविशेषस्यक
तत्सुरूपीमत्वात्तुषप्रकारीभवद्धूमत्वत्वेनहेतुतयातेनैव विप्रकृष्टतनयनस्यापिमन्यसंप
त्तिवारणोगुरुत्वात्समयस्याःसहकारित्वकल्पनेनेतव्यप्रतेर्गौरवमितिचेन्मैवं अथतमर्शितो सि
दामिनीसंपातजनितद्धूमविषयकचाक्षुषोत्पत्तिप्रालोकसंयोगविरामेपिनाद्दृशकारणोप
त्वात्सकलद्रव्यसाक्षात्कारधारापाश्वापत्तेः नाद्दृशसामग्र्याःसहकारित्वकल्पनस्यावश्यक लम:
कत्वात् एवंचधूमत्वाश्रयप्रत्यक्षे ज्ञानप्रकारीभवद्धूमत्वत्वेनैवहेतुत्वात्नलिङ्गरूपभेदेनप्रत्य ३३

मेदेन वा कार्यकारणभावद्वयमपि लाघवं । अथैवं चक्षुःसंनिकर्षपरोवर्तिनि घटत्वग्रहप्रतिबं
धकदोषसत्वे घटत्वप्रकारकावच्छेदकचाक्षुषापत्तिः न च तदाश्रयेत्यस्य तद्धर्मविशिष्टेत्य
र्थः तथा च तद्धर्मविशिष्टलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः सहकारित्वात् तद्धर्मांशेपि लौकिकप्र
त्यक्षसामग्री सहकारित्वलक्षणापत्तेने घटांशे दोषाभावघटितसामग्र्यसत्वान्न घटत्वाप्र
यापत्तत्पत्तिरिति वाच्यं । तथा सति धूलीपटले धूमभ्रमानंतरं माहानिज्ञानानुत्पाद
नेः धूमत्वांशे लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यसत्वादिति चेन्न तत्र पावकचाक्षुषस्वीकारेष्टाप
त्तेरिति नव्यमतनिगर्वः अत्र केचित् ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्त्यस्वीकारेस्तु रपि चंदनमित्या
दौ सौरभत्वादिभानानिर्वाहात् तत्स्वीकारे सौरभत्वसामान्यलक्षणयासौरभभाननिर्वाहे

च्छिन्नं प्रति सौरभत्वप्रकारकज्ञानत्वेन सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तेर्हेतुत्वोपगमेन ४३

न.कं. पि सौरभत्ववृत्तिधर्मज्ञानाभावेन सौरभत्वभानस्य सामान्यलक्षणयानिर्वाहसंभवात्। अत एव दीधि

३५ तिकारैः अत एव सुरभिचन्दनमित्यादौ सौरभत्वादेर्विधानमित्याहुः। ननु न संगच्छते सौरभत्वप्रकारक

[illegible] सौरभविशेष्यकप्रत्यक्षत्वाव्‌ सौरभत्ववृत्तिधर्मज्ञानाभावेऽपि सौरभत्वज्ञानबलादेव सौरभत्वभा

नापपत्तेरिति ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तिस्वीकारो निरर्थकः अत एव सामान्यलक्षणाया प्रत्यक्षे जन

नीयेन तद्धर्मप्रकारतानिरूपितविशेष्यतांशे लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः सहकारित्वान्नो विनाकथं

सामान्यलक्षणया सुरभिचन्दनमित्यादौ सौरभस्य सौरभत्वस्य वर्तमानमिति ज्ञानलक्षणस्वीका

रश्चावश्यकः इति चेन्न सामान्यलक्षणया तद्धर्माश्रयस्य सर्वे विशेष्यताशालिन्या लौकिकप्रत्यक्षे रम.

जननीये सम्भवन्त्यपि लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः सहकारित्वात् प्रकृते तदभावेऽपि सौरभवि ३५

षेषणात् लौकिकप्रत्यक्षे जननीये बाधकाभावादित्याहुः। तन्न। यत्र सौरभत्वांशे उपनीतभानात्मकं सौरभ
त्वप्रकारकं चंदनविशेष्यकं सौरभं चंदनमिति भ्रमात्मकं ज्ञानं तत्र सौरभत्वज्ञानं सौरभत्वज्ञानरूपसा
मान्यलक्षणया न निर्वहति। सौरभत्वप्रकारतानिरूपितसौरभनिष्ठविशेष्यताशालिज्ञानत्वस्यै
व सौरभत्वज्ञानरूपसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तेः कार्यतावच्छेदकत्वात् तदुक्तं दीधितिकृता। इदं च
धर्मविषयकं ज्ञानं धर्मिणां प्रत्यासत्तिरित्येतदुपहितविषयकं ज्ञानं न तस्येति। तथा चंदनस्य सौरभत्वा
श्रयत्वेन तत्र सौरभत्वभानार्थं ज्ञानलक्षणास्वीकारस्यावश्यकः। न च तत्र दोषबलादेव सौरभत्व
भानमिति वाच्यं। प्रत्यक्षस्येंद्रियसंनिकर्षजन्यत्वनियमेन सौरभत्वांशे इंद्रियसंनिकर्षस्याव
श्यकत्वात्। तत्र च एवं चंदनत्वांशे लौकिकसंनिकर्षाभावादलौकिकसंनिकर्षस्यावश्यकत्वा

त॰ दी॰ साध्यव्याप्तिरिति प्राभाकराः नव्याचनाहूणनियमस्य सर्वेपिहृत्वास्तौरपत्वमानार्थेतानलतत्स्वीका
३५ रइति ननुव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वसंभवेपि केवलव्याप्तिज्ञानकालेनुमित्यापत्तिरित्याशंकनेन
६ नुमितिः। ननुपक्षधर्मताविशिष्टव्याप्तिज्ञानं कारणं। तच्च पर्वतस्त्रिधूमो वह्निव्याप्य इत्याकारकं तत्स
त्वे चानुमितस्तत्कस्याप्यविवादत्वात्तदुपायेन पाकल्पनेनेति सर्वत्र धूमवानिति पक्षवृत्तित्वावगाहि
ज्ञानं कारणमिति नावदुर्वचं वह्निव्याप्यधूमवानयं न इति ज्ञानादप्यनुमितिसंभवापत्तेः तत्राधिकताया भा
वेनानाभावात् किं नव्यस्तु गत्यापक्षवृत्तिविषयकं तत्वं च धूमो वह्निव्याप्यः इत्यत्रापि धूमत्वेन पर्वतीय
धूमविषयकत्वादक्षमतिसिन्ननोनुमित्यापत्तिरिति भावः यत्तु दृष्टान्ते धूमो वह्निव्याप्य इति ज्ञाना राम॰
त् दृष्टान्तेऽनुमित्यापत्तिरित्याशंक्य तेनेति नातितिमिरं दृष्टान्ते महानसादौ वह्निमत्त्वाज्ञानसत्त्वेन प ३५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तया विरहादेवानुमितेरनुदयात् । अत्र यथासिद्धं नेष्यते । नहि व्याप्यत्वरूपेण पक्षताविशिष्टे हेतत्रा
निश्चयः कारणमिति तदर्थः । तथा सति पक्षतायाः परामर्शे कुक्षिनिवेशापत्याकारणतावच्छेदक
तापत्याकारणत्वानुपपत्तेः । किंतु पक्षत्वं साध्याधिकरणत्वमेव । तथा च व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्याव
गाहित्वान कारणमित्यर्थो लभ्यते । ननु महानसादावपि संभवत्येवेति पक्षताविरहात्तत्रा
नुमितिरित्येवोपेयमिति । इष्टत्वेनेति । एकरूपावच्छिन्नव्याप्तिपक्षधर्मतावगाहित्वेन हेतुत्वो
क्तौ तु वह्निव्याप्यवानिति ज्ञानादनुमित्यनापत्तिरिति भावः । व्याप्यत्वप्रकारेणेति । व्याप्तिविशिष्ट
वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं कारणमित्यर्थः । तेनैवं रूपेण व्यभिचारसहचारयोर्ग्रहे वह्निव्यभि
चारित्ववह्निसहचरितधूमवदिति ज्ञानादेवं विशेष्यविशेषणतारमि । तिस्याये न वह्निव्या

विशेषणांतरापि

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्पध्यमवानिनिज्ञानात्स्वानुमित्सत्त्वदपायसिरिति चेन्न । व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि निश्चयत्वेन
लाघवेन कारणत्वे सिद्धे ततोऽनुमित्यभावेऽप्यापत्तेः लाघवं च व्याप्यंशे निश्चयत्वानिवेशेनान्यथा
ग्रहि व्याप्तिवदहि व्याप्यभाववद्वह्निमान्पर्वत इति व्याप्यंशे संशयात्मकज्ञानादनुमित्यापत्तेः व्याप्यंशे
निश्चयात्मकताहार्यज्ञानत्वेन कारणता वाच्येति गौरवान्नन्वस्मन्मते च विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वोपे
वि षयतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेन विशेषणतावच्छेदकाभावप्रकारकज्ञानाभावत्वेन का
र्यकालवृत्तित्वावा कारणत्वेन व्याप्यंशे संशयात्मकताहार्यज्ञाने विशिष्टविषयत्वाभावेनैवापत्त्य
भावादिति दिक् । व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वं च व्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतानिष्ठवि
शेष्यताशालित्वं न च व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहित्वेन तत्र व्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितप

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

श्वनिष्ठविषयताशालित्वमिति यावत्। एवं च वह्निव्याप्यो धूमः पर्वतेइत्याद्याधेयतासंसर्गकपर्व
तप्रकारकज्ञानस्यापि संग्रह इति बोध्यं। अप्रामाण्यज्ञानहृदयस्योत्तेजकत्वानुरोधेन निष्कम्पत्व
हृदयनिवेशानुरोधेन च तयोः स्पष्टमेव हेतुतापाश्चात्यव्यापकत्वात् अन्यथा सकविधेयतापर्यासत्त्वेः
प्रविधाप्रामाण्यज्ञानसत्त्वेनुमित्यनापत्तेः मिथो विशेष्यताविशेष्यभावे विनिगमनाविरहाच्च नाना
धेवयावच्छिन्ननानाधर्मावच्छिन्नावच्छेदकतापाश्चैक्यासंभवेनावच्छेदकतापाश्चासम्भव इति त्वा स
मवायः नन्वेवं वह्निव्याप्यो धूमः पर्वतेइतिज्ञानादनुमित्यवदृश्यापत्तिः तत्रात्मविशिष्टवैशिष्ट्या
वगाहित्वाभावादिति चेन्न तस्यापि स्वात्मत्वेनाहेतुत्वापगमात् अन्यव्यवहितोत्तरत्वनिवेशेन च
परस्परजन्यानुमितौ न क्वापि बाधः वस्तुतस्तु अनुमितेः पक्षविशेष्यकत्वनियमेन तादृशैरपि वि

त॰कौ॰ शिषेध्यवसायकत्वमित्याशयेन पक्षविशेष्यकपरामर्शस्य हेतुत्वेनानुमानविशेष्यकोपीति ध्येयं उक्ता
३८ तिप्रसंगं वारयति। नचेति। न चैवं वह्निव्याप्यधूमः धूमवान्पर्वत इति ज्ञानादनुमित्यनुदयापत्ति
रिति वाच्यं। तदुत्तरं परामर्शांगीकारेणानुपपत्तेरिति भावः। निष्कृष्टपदमिति। निष्कृष्टत्वंच
तद्घटकावाप्रकारकत्वे सति तत्प्रकारकत्वं। तथा च शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपित
वह्निव्याप्यधूमाभावप्रकारताशून्यत्वे सति शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्निव्या
प्यधूमप्रकारताशालिज्ञानत्वेन पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकानुमितौ हेतुत्वं। नीलपर्वतो वह्निव्याप्यधूमा
भाववान्पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवांश्चेति निर्णयपसंग्रहापग्रपमशुद्धत्वनिवेशः। नीलपर्वतो वह्नि त॰
व्याप्यधूमवान्नवेति संशयवारणाय द्वितीयशुद्धत्वनिवेशः। नीलपर्वतो वह्निव्याप्यधूमवानिति नि ३८

स्वपक्षस्य तादृश्यानुमितौ स्वातंत्र्येण हेतुतया न ततोऽनुमितित्वं तु पचपि । अथ पर्वतत्वसामानाधिकरण्ये
न धूमधूमाभावावगाहि वह्निव्याप्यधूमवान् वह्निव्याप्यधूमाभाववांश्च पर्वत इति ज्ञानादनुमितिस्तता
पत्तिरिति चेन्न । धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्येनोभयकोट्यवगाहिज्ञानं समुच्चयः । अवच्छेद घ
कावच्छेदेनान्यतरकोट्यवगाहिज्ञानं संशय इति नियमात् । तथा च पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन व
ह्निव्याप्यवत्ताज्ञानस्य हेतुतायां पर्वतत्वव्यापकत्वविशिष्टदैशिकविशेषणतासंबंधावच्छिन्न
धूमाभावप्रकारताशून्यत्वनिवेशः । पर्वतत्वावच्छेदेन वह्निव्याप्यवत्ताज्ञानहेतुतायां चोक्तदैशि
कविशेषणतासंबंधावच्छिन्नधूमाभावप्रकारताशून्यत्वनिवेश इति । अनुमितिं प्रति परामर्
शत्वेन हेतुतायां च कारणतात्वं स्वव्यक्तानन्यथासिद्धत्वनियतपूर्ववर्तित्वरूपधर्मद्वयविशिष्टरूप

त॰ के॰ रामर्शत्वावच्छेदेनकल्पनीयं। वह्निव्याप्यधूमो धूमवांश्चायं तत्रतिज्ञानद्वयस्यानुमितिहेतुत्वेतुपराम
३८ र्शहेतुत्वेनक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिताकस्यतस्यैवानन्यथासिद्धत्वमात्रंकल्प्यतेतथाचविशिष्टपरा
मर्शत्वेनहेतुत्वमसंभवदुक्तिकमितिनिष्कृष्टमीमांसकमतेदूषणमिति। मीमांसकास्त्वित्यादिना।
व्याप्यतावच्छेदकेति। व्याप्यतावच्छेदकत्वेनगृहीतोयोधर्मस्तत्प्रकारकंपक्षधर्मताज्ञानमित्यर्थः।
त्मतएवानुपदंतद्रूपेण व्याप्तिग्रहादितिवक्ष्यति। यथाश्रुतेव्याप्त्यंशेप्रमात्मकज्ञानादनुमित्यनुद
यापत्तेः तत्रवस्तुगत्याव्याप्यतावच्छेदकायावत्तंव्याप्तिज्ञानेव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानेसहकारि
तादृशव्याप्तिज्ञानेनानुमितेर्जननीयायांसहकारिधूमोवह्निव्याप्योद्रव्यंपर्वतवृत्तीतिज्ञानादनुमि ल॰
त्यापत्तिंवारयतिव्याप्यतावच्छेदकमिति व्याप्यतावच्छेदकतयागृहीतमित्यर्थः। स्वमतेलाघवंदर्श ३८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पत्ति। एवं चेति। ज्ञानत्वरूपाद्यपीत्यपि नावह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति ज्ञानसंग्रहः। तथा चैतेन व्यापिकमते ज्ञा
नत्वरूपान्यपरामर्शकल्पनापित्वानुमितिस्वीकारे गौरवमपि निभावः। लाघवादिति। विशिष्टनिष्ठव्याप्यत्वरूपलघ्व
कधर्मावच्छेदेनानन्यथासिद्धत्वकल्पनापा गुरुधर्मरूपावच्छेदेनानन्यथासिद्धत्वकल्पनापेक्षया लघु
त्वादित्यर्थः। ननु कारणतावच्छेदकलाघवेऽपि पक्षधर्मावह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति ज्ञानेनतोऽ
नुमितिस्तत्र भवतां विशिष्टपरामर्श कल्पयित्वानुमितिकल्पने नज्ञानं न तथैव साहित्यकल्पने गौरवं स्यात्
यपत्तापक्षेत्यत आह। किं चेति। वह्निव्याप्यवानिति ज्ञानत्वावच्छेदकधर्मत्वादीनां तत्राभावादि
त्यर्थः। तथा च लाघवात् विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वरूपलघ्वेक धर्मावच्छेदेन कारणत्वे सिद्धे
यत्र नाहं ज्ञानत्वं तत्राप्यन्तरा विशिष्टपरामर्शकल्पयित्वानुमितिस्वीकारः। लाघवानुरोधेन स

ते कं
३८

र्थापत्तापत्त्यापि व्याप्यत्वात्। फलमुखगौरवस्यादोषत्वात् मीमांसकमतेनु व्याप्त्यंशे निर्धर्मितावच्छेदका
त्व हि व्याप्यतानिनिरूपणाद्धूपरामर्शात् सर्वपक्षेवानुमित्यपलापइति वस्तुतस्तु व्याप्यतावच्छेदकप्रकार
कव्याप्तिज्ञानव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानयोर्हेतुत्वेपि वह्निव्याप्यो धूम आलोकवा
न्पर्वतइतिज्ञानादनुमित्यापत्तिः आलोकत्वस्य वह्निगम्याव्याप्यतावच्छेदकत्वात्। व्याप्यतावच्छेद
कत्वेन गृह्यमाणो धर्मप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुत्वेपि न घा आलोकत्वस्यापि कदाचिद्व्या
प्यतावच्छेदकत्वेन ग्रहात्। तत्कालीनतत्पुरुषीयव्याप्यतावच्छेदकत्वप्रकारकग्रहविषयधर्मस्य
त्रैतत्कालीनतत्पुरुषीयत्वानिवेशेन गौरवात्। एतेन गृह्यमाणव्याप्त्यवच्छेदकताकधर्मप्रकारक
पक्षधर्मताज्ञानत्वेन पत्तधर्मताग्रहप्रकारीभवद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकव्याप्तिज्ञानत्वेन वा एककार्ये

राम
३८

णापचापि कारणत्वं कल्प्यत इत्यपि परास्तं । कालादिप्रवेशेन गौरवादिति धूमत्वप्रकारकव्याप्तिज्ञान
त्वेन धूमत्वप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं वाच्यं । तथा च वह्निव्याप्यो धूमः धूमवान्पर्वत इति ज्ञा
नद्वयस्य न तावत्पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकानुमितिसामान्ये नियतपूर्ववर्तित्वं क्वचिद्वह्निव्याप्या
लोकवान्पर्वत इति परामर्शजन्यतादृशानुमितौ तयोरभावात् किंत्वनुमितिविशेषे तथात्वं तत्तु
विशिष्टपरामर्शस्याप्यवह्निव्याप्यवानिति परामर्शजन्यानुमितावसंभवेति किं लाघवमेत
न्मते इति न जानीम इति दिक् । ननु व्यभिचारज्ञानकालेपि निर्धर्मितावच्छेदकव्याप्यवत्तापरामर्श
संभवेनानुमित्यापत्तेर्व्यभिचारस्य हेत्वाभासत्वानुपपत्त्या हेतुतावच्छेदकमनिवेश्य निरूप्यत्वनि
र्वचनानुपपत्त्या व्याप्तेर्निर्वक्तुमशक्यतया च हेतुतावच्छेदकगर्भव्याप्यवत्तापरामर्शस्य हेतुत्वा

त॰कौ॰ यः। तथा च व्याप्यवानिति शाब्दपरामर्शस्थले कथमनुमितिरित्यस्वरसादाह॥ तस्मादिति वह्निव्याप्यवानि
४० त्यत्र वह्निरूपादिति वह्निव्याप्यधूमवानित्यत्र वह्निरूपादित्यर्थः। प्रसिद्धत्वादेवेत्येवकारेण मीमांसकाभिप्रेतज्ञान
रूपव्युदासः। व्याप्यांशे संशयादन्यत्र धर्मतांशे संशयाद्यनुमित्यापत्तिवारणाय व्याप्यांशे निश्चयत्वं पक्ष
धर्मतांशे च निश्चयत्वं निवेश्यं नैयायिकमते च व्याप्यांशे निश्चयत्वमनिवेश्य व्याप्तिविशिष्टवै
शिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेनैव हेतुत्वमुपेयते व्याप्यांशे संशयात्मकज्ञाने च विशिष्टवैशिष्ट्यविषय
त्वाभावेनैवापत्त्यभावादिति पूर्वमेवावेदितत्वात्। एवं धर्मरूपावच्छेदेन हेतुत्वकल्पनात्सकधर्माव
च्छेदेनैव तत्कल्पनमुचितमित्याशयो विस्तरेण॥ तृतीयत्वमिति। अनुमितिकारणीभूतलिंगपरामर्श राम॰
स्य तृतीयत्वं कथमित्यर्थः। प्रथममिति। दृष्टांते यद्भूयोदर्शनं तत्प्रथममित्यर्थः। ततश्चेति। पर्वतेध ४०

मद्दर्शनानंतरं धूमो वह्निव्याप्य इति स्मरणात्मकं व्याप्तिज्ञानं द्वितीयमित्यर्थः। नहिशिष्टेति। व्याप्ति
विशिष्टेत्यर्थः। स्वज्ञापोव्याप्तौ वह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वत इति ज्ञानमेव तृतीयमिति भावः। केचित्तु दृ
ष्टान्ते धूमदर्शनं प्रथममित्यर्थः। व्याप्तिज्ञानदृष्टान्तीयधूमस्य व्याप्तिमत्पक्षज्ञानं द्वितीयमित्यर्थः। त
द्विशिष्टेति। दृष्टान्ते प्रागनुपलब्धव्याप्तिविशिष्टस्य हेतोः पक्षवृत्तित्वावगाहिज्ञानं तृतीयमित्यर्थः। त ९४
द्विशिष्टेति। दृष्टान्ते प्रागनुपलब्धव्याप्तिविशिष्टस्यैवेति व्याचष्टे। गौरवादिति। लिंगपरामर्शत्वा
वच्छिन्नां तृतीयलिंगपरामर्शत्वेन हेतुत्वे गौरवादित्यर्थः। न च प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्यत आ
ह। व्यभिचारश्चेति। महानसादौ सिद्धिसत्वे पि सिषाधयिषाधीनानुमितेः स्वत्वात्तत्र तृतीयलिं
गपरामर्शाभावेन व्यभिचारादित्यर्थः। फलायोगव्यवच्छिन्नकारणत्वं स्वरूपकारणत्वमपि प्र

त॰ कॆ॰ ष्यपरामर्श एवानुमानमिति केचित्। एवं लिंगपरामर्शस्यानुमितिहेतुत्वे लिंगस्यापितत्त्वे विशिष्टे का
५१ रणताग्राहकं प्रमाणमस्ति बाधके विशेषणस्यापि कारणत्वं गृह्णातीति न्यायेन विशेषणीभूत
लिंगस्यापि कारणत्वग्रहात्। दंडत्वादेरपि घटकारणत्वापत्त्या सम्मतनिवेशः तत्राप्यसिद्धेरे
वबाधकत्वात्। एवं विनिगमनाविरहेणापि लिंगस्यानुमितिकरणत्वमित्याचार्याः तदुभयमतं निरा
कुर्वन् स्वमतमाह। सोपमिति। व्यापारपावादिति। फलायोगव्यवच्छिन्नकारणत्वस्य व्यापारव
द्साधारणकारणत्वापेक्षया गुरुत्वेन हेयत्वादिति भावः। यथा चैतत्तथा प्रत्यक्षपरिच्छेदे विवेचि
तं। ननु पचपयपमर्षोत्तरं सिद्धिनाशात्ततोनुमितिस्तत्र योग्यविभुविशेषगुणानां नाशत्वावच्छिन्नं तप॰
प्रतिस्वोत्तरोत्पन्नगुणत्वेन हेतुतया परामर्शस्यापि सिद्धिनाशकरूपव्यापारवत्त्वात्करणत्वं स ५१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पवत्त्वेवेति चेन्न ॥ यज्ज्ञानं प्रति विषयस्य पज्ञजनकत्वेन तस्यैव तद्व्यापारत्वमिति नियमेन तज्ज्ञानीयैः स्वतन्त्रतया
त्वासंभवेन तस्यानुमानत्वांगीकारस्यासंभावितत्वादिति लिंगमिति अनुमितेः करणमित्यनुपपत्तेः
परामर्शव्यापारकमित्यनेन करणलक्षणसत्त्वं सूचितं । पूर्वेति अतीतानागतधूमविषयकोपन
मानसो वह्निव्याप्यवत्तापरामर्शस्तत्रानुमित्युत्पादापत्तेरित्यर्थः नच तत्रागमावादीनामेव लिं
गत्वमास्तामिति वाच्यं । तेषां तदानव्याप्यत्वेनापरामृश्यमानत्वादिति भावः नन्वतीतलिंगस्य
लेऽनुमिति पूर्वं तत्त्वसत्त्वेन हेतुत्वमप्रतिमतत्त्वाह अनन्यथेति अनुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणा
वच्छेदेन तत्तत्सत्त्वमिति भावः ननु कारणत्वं कार्याव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन कारणतावच्छे
दकसंबंधावच्छिन्नकार्याधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वं । तत्स्वातीत

न॰र्कं॰ नागतत्वमस्यत्वेनुमित्यव्यवहितपूर्वं धूमासत्वेपि तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यासंभ
५२ वादनुत्पत्तिमेव। तथाहि॥ तत्तावत्तादृगभावो ध्वंसप्रागभावौ भवतः तयोः संबंधावच्छिन्नप्रति
योगिताकत्वे सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे च मानाभावेन तथात्वासंभवात्। तत्त्वेप्र
मासत्वेवा एकविशेषवति सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकध्वंसप्रागभावयोरत्युप
गमात् धूमाधिकरणे तयोरुक्तयात्वासंभवात्। नाप्यन्यतमाभावः प्रतियोगिवत् ध्वंसप्रागभाव
योरन्यतमाभावविरोधित्वादिति चेन्न। तयोर्विरोधित्वे मानाभावात्। अन्यथा अन्तरा उत्पन्नघटेर
कत्वप्रनाशनीतिप्रतीत्यनुपपत्तेः तस्माद्ध्वंसादिविशिष्टपत्वे धूमभाविरत्कत निरुक्तघटेपि तदापि एम॰
त्तेरिति सकलध्वंसप्रागभावयोरन्यतमाभावविरोधे मतेरन्यत्राधितयोरन्यतमानाधिकरण्ये(५२

वाधकाभावः । इत्थं चात्र तथाविधधूमवत्पक्षधूमो नास्तीति प्रतीत्या धूमात्यन्ताभावसत्त्वेनानुमितिरू
पकार्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वरूपकारणस्य संभवान्नानुप
पत्तेरिति गमकमनुमानमिति दिक् । ननु धूमवति धूमात्यन्ताभावसत्त्वेपि स्वव्याप्यवृत्तित्वादी
नां संयोगादिकं प्रति हेतुत्वोपपत्त्यपेक्षाकारणतावच्छेदकं कार्याधिकरणवृत्त्यभावेऽस्त्वत्रा मा
वे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं प्रवृत्तिमत्त्वाद्धेतुमत्ताग्रहविरोधितानियामकसंबंधेनावश्यं
विवक्षणीयं । एवं च धूमाधिकरणे धूमात्यन्ताभावसत्त्वेपि तत्स्वप्रतियोगिवैयधिकर
ण्याभावात् धूमवत्ताग्रहविरोधितानियामकसंबंधेन वह्निमत्ताभावाद्व्यनताहेश्यत्वं किं
त्वन्मतेऽवच्छेदकत्वनाहार्यो अभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकधर्म. वत्त्वं धूमे तु समेव । न च धूमा

त·र्कं· नधिकरणकालावच्छेदेन धूमाभावोपि प्रतियोग्यधिकरणस्यैवेति वाच्यं प्रतियोग्यधिकरणत्वं
४३ हि न प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं । सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तित्वे मानाभावात् किंतु प्रतियोग्य
नधिकरणावृत्तित्वं अन्योन्याभावस्य च व्याप्यवृत्तितया प्रतियोग्यधिकरणे न प्रतियोग्यनधिकर
णत्वसंभवः अन्यथाः व्याप्यवृत्त्यसंग्रहणादव्याप्तेरिति धूमाभावस्य प्रतियोग्यधिकरणत्वा
भावात् न चैवं रासभसंयोगादीनामपि घटकारणत्वापत्तिः तद्व्यक्तीनां तस्यापि प्रतियोगिवै
यधिकरण्याभावादिति वाच्यं । अनन्यथासिद्धिपदेनैव तद्वारणात् । न च रासभादीनामपि ते
नैव वारणे कारणतालक्षणे नियतपदवैयर्थ्यमिति वाच्यं ॥ स्वपमेव तावद्विभावय । न च रास ८५·
भसंयोगादिवत् लिंगस्याप्यन्यथासिद्धत्वमिति वाच्यं अन्यथासिद्धेरेकस्यानिर्वक्तुमशक्यतया

ननु व्याप्तिभेदकूटस्यैव निवेशनीयतया गौरवेण धूमव्याप्तिमत्तानिवेशात्। विशिष्टकारणताग्राह
कं प्रमाणमस्ति बाधके विशेषणस्यापि कारणत्वग्रहणादिति नियमस्य सत्त्वाच्चान्यथा इन्द्रिय
संयोगादीनां हेतुत्वे इन्द्रियस्यापि हेतुत्वानुपपत्तेः एवं विषयितया लिंगविशिष्टज्ञानं करणं ज्ञान
विशिष्टं लिंगं वेत्यत्र विनिगमनाविरहोऽपि तद्धेतुतासाधकः ननु परामर्शप्रमाणलिंगस्यानुमितिसामा
न्येन हेतुत्वं धूलीपटलादपि भ्रमानुमित्युदयेन तत्र लिंगाभावात्। न च प्रमानुमितौ तद्धेतुः अनुमिति
सामान्ये तु परामर्श एव हेतुरिति वाच्यं यत्सामान्ये यत्सामान्यं प्रयोजकं न हि शेषे न हि शेषस्यैवास
ति बाधके प्रयोजकत्वात् परामर्शमात्रस्यैवानुमितिप्रमात्वप्रयोजकत्वौचित्यादिति चेत्। लिंगमत्र
नतावच्छेदकविशिष्टपक्षधर्मतावत्त्वेन धूलीपटलेन तत्र स्यात्. किं तु न तद्धेतुत्वं तत्र स्य च न त्राप्यतृप्तत्वादि
ने

त.कें.

५४

त्ति किंचिदेतद्विशेषणार्थमतमसत्वविशिष्टमेवेति। मैवं कार्याधिकरणवृत्तिर्योत्यन्ताभावप्रतियोग्यधिकरणतानवच्छे-
दककार्याव्यवहितपूर्ववृत्तित्वावच्छेदेन कार्याधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्वे सति का-
र्याधिकरणे सत्वस्यैव कारणत्वपदार्थत्वात्। तस्य चातीतानागतलिंगे सत्वादिति दिक्। नवीनास्तु
व्यहितवर्त्तिलिंगज्ञानत्वेन कारणतां क्रमोपेतोक्रमि यमावकाशो विनिगमनाविरहो वा भवेत्। किंतु
ज्ञानत्वेनैवेति न लिंगस्य हेतुत्वं। व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानरूपपरामर्शात्मकविशेषसा-
मग्री विरहाच्च न पर्वते किंचिज्ज्ञानादनुमित्यापत्तिरित्याहुः। ननु पक्षविशेष्यविशेषणा मितित्यापे
नपरामर्शादनुमितिरिति तत्र व्याप्तिज्ञानस्य परामर्शद्वारा कारणत्वासंभव इत्यत आह साध्यज्ञानं ल्प
वेति। ननु साध्यत्वं सिद्धिकर्मत्वादिरूपं तत्रापरं तत्रत आह लिंगज्ञानं वेति। लिंगनिवेशोपियोर

वादाह जन्यज्ञानेति जन्यपदं नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यंभावइति निश्चयमभिप्रेत्य तदनङ्गी
कारेतु नोपादेयमेवतत् स्मृतिप्रसंगइति। परामर्शध्वंसकालीनघटज्ञानादनुमितिप्रसंगइत्यर्थः व्या
पारेण। परामर्शरूपव्यापारेणतन्निरासात् स्मृतिप्रसंगनिरासात्। नचैवं घटज्ञानेपर्वतोवह्निमानि
त्यनुमितिजनकत्वव्यवहारापत्तिरिष्टत्वात् कार्यत्वेनज्ञानत्वेन कार्यकारणभावात् यद्यन्यस्मैपित
ज्जनकत्वव्यवहारस्यांगीकृतत्वात् स्वानुमितित्वावच्छिन्नजनकत्वव्यवहारेणतन्न्यूनेइति वाच्यं
तावतातत्स्माभावादिति स्वेनावृत्तपरामर्शरूपव्यापारद्वाराज्ञानमनुमितिकरणमितिसिद्धं
नन्वत्र पत्र वह्निव्याप्यधूमवानितिस्मरणात्मकः परामर्शस्तत्रानुमितिर्नस्यात्। परामर्शव्याप
रकस्यज्ञानस्यतत्राभावादित्यतआह। ज्ञानपदमिति। स्वविषयकेति। तथाचस्वविषयकत्वेनैव

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त.कौ. अनुमितिकरणत्वेन संस्कारस्यैव स्मरणात्मकपरामर्शद्वारा समवायेनानुपपत्तिरिति भावः नन्वस
४५ विषयकत्वात् स्वज्ञानत्वापेक्षया गुरुत्वेन ज्ञानत्वमेव न्यूनकत्वावच्छेदकं न चोक्तानुपपत्तिः तत्रापि
स्वजन्यसंस्कारजन्यस्मरणरूपपरामर्शस्यैव व्यापारत्वे समवायादिन्यमित्याह एवं नानुभवत्व
मेवेति। उपयुक्तमवांघेनानुमानस्वरूपं निरूपयन् द्वितीयभागमाह॥ तत्रेति अनुमानं अनुमितिकर
णं। ननु केवलान्वयित्वमत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं तच्च वेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्रोपपत्तावपि
इदं वाच्यं घटत्वादित्यादौ न व्याप्तेरसंगतत्वात् पारिभाषिककेवलान्वयिपदार्थमाह त
त्रेति। तेषु मध्ये इत्यर्थः केवलान्वयिसाध्यकेति। केवलान्वयिसाध्यविधेयकानुमितिजनकत्वे ल.
नत्वमित्यर्थः इदं वाच्यं घटत्वादित्यत्रापि केवलान्वयिवाच्यत्वरूपसाध्यकत्वात् संग्रह इति भा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वः साध्यविशेषणीभूतकेवलान्वयित्वं निर्वक्ति। तत्र यद्वृत्ति। अत्यंताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयि
त्वमित्यर्थः नन्वेवमाकाशाभावादीनां केवलान्वयित्वानुपपत्तिः आकाशात्यंताभावप्रतियोगित्वा
दिति चेन्न वृत्तिमदत्यंताभावाप्रतियोगित्वस्यैव विवक्षितत्वात् आकाशस्य वृत्तिमदभाववृत्तित्वेन दो
षः केचित्तु घटाभावो नास्तीति प्रतीत्या घटाभावाभावसिद्धावपि आकाशाभावो नास्तीति प्रतीतेरभा
वादाकाशाभावाभावप्रसिद्धा नाभावः प्रतियोगित्वं च स्वरूपसंबंधविशेष एव। नन्वत्यंताभावविरहात्म
त्वमिति नाकाशे आकाशाभावप्रतियोगित्वानुपपत्तिः एवं च वृत्तिमत्त्वविशेषणानुपादानेपि न क्ष
तिरित्याहुः वस्तुतस्तु संयोगाभावादीनां केवलान्वयित्वोपपत्तये प्रतियोगिव्यधिकरणत्वमप्यत्र
निवेशनीयं। प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं चात्र प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं तेन प्रतियोग्यधिक

Sampurnanand Sanskrit University, Balmeeki Campus

त.कं. णोंवृत्तित्वे। ननु प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं॥ तथा सति अधिकरणभेदेनाभावभेदाभावात्संयोगा

४६ भावस्य संयोगाधिकरणावृत्तित्वाभावेन तादृशाभावं तत्प्रतियोगित्वात्संयोगस्यापि केवलान्व

यित्वापत्तेः तथा विवक्षितेनु संयोगानधिकरणवृत्तित्वविशिष्टसंयोगाभावप्रतियोगित्वा

त्तोक्तापत्तिः इत्थंच काशाद्यभावस्य निरुक्तप्रतियोगित्वेप्यधिकरणाभावेनैवाकाशाभाव

स्य केवलान्वयित्वापपत्ते हेतुमत्त्वसंत्ताभावेन देयं। न चैवमप्याकाशाभावस्य प्रतियोगित्वेपधि

करणाप्रसिद्ध्या तादृशाभावान्तरप्रतियोगित्वाकाशः इति व्याप्तिरिति वाच्यं। यादृशप्रतियोगितावं

च्छेदकसंबंधसामान्येयत्प्रतियोगि प्रतियोगिकत्वयादृशाभावाधिकरणानुयोगिकत्वोभयाभाव ल्प.

त्तादृशप्रतियोगितायाः स्वत्वस्य विवक्षितत्वात्। तस्य चाकाशाभावः केवलान्वयी॥ तथा च वृत्ति

१४ काशाभावसाधारणत्वात्. ध्वनिक्रियात्मकसंयोगादिरूपस्वाधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक ६

निपातकसंयोगे आकाशप्रतियोगिकत्वाभावेनोभयाभावसत्त्वात्सोपि प्रतियोगिव्यधिकरणा
सयेतिनातिव्याप्तिरिति अन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेसति वृत्तिमत्त्वं वा तत्त्वमिति दि
कृत्स्नं दर्शयति । यच्चेति । ननु पिधाविषयत्वमभिधेयत्वं अभिधा चास्माच्छब्दादयमर्थो बो
द्धव्य इत्याकारकेच्छा । सा चास्माकीनैव । तथा चास्माकीनयावत्तादृशेच्छाविषयत्वं यत्किंचित्ता
दृशेच्छाविषयत्वं वा न तत्त्वं ॥ तत्राद्यः यावदिच्छाविषयत्वस्य कुत्राप्यसत्त्वात् । नान्त्यः अस्मदीय
यत्किंचिदिच्छाविषयत्वस्य सर्वत्रासत्त्वादिति चेन्नत्राह । अभिधेयत्वमिति । भगवदिच्छायाः सर्व
विषयकत्वेन तद्विषयत्वस्य सर्वत्र सत्त्वादिति भावः । एतेनेवोपपादयति तत्त्वेति । तादृशशक्तिवि
षयत्वं चेत्यर्थः । अभिधेयत्वस्य तादृशेच्छारूपशब्दप्रवृत्तिरूपत्वे विषयतासंबंधस्य वृत्तिनियामक

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त॰कं॰ त्वेनशक्याभिधेयत्वमित्यर्थः पत्वावगाहिप्रतीत्यनुपपत्तेः तादृशशाब्दत्वानि विषयत्वरूपत्वमेव नम्या
४८ मिहितमपि निषेधं। ननु सामान्यतस्तत्पदजन्यत्वप्रकारकशाब्दबोधविशेष्यकेच्छाविषयत्वमेको धर्मो
नास्त्येव सर्वसाधारणो नत्वस्याभावात् किंतु विशिष्यघटपदजन्यत्वप्रकारकशाब्दबोधविशेष्यकेच्छा
विषयत्वादिकमेवानन्तं। तच्च प्रत्येकं न केवलान्वयीत्यत आह। वस्तुपदेति। तथा च वस्तुपदजन्यत्वप्रका
रकवस्तुबोधविशेष्यकेच्छाविषयत्वं सर्वसाधारणं संभवत्येवेति नोक्तानुपपत्तिरित्यर्थः। भगवद
ज्ञानविषयत्वादीति। प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिजन्यास्मदादिज्ञानविषयत्वस्यापि के
वलान्वयित्वमित्यपि बोध्यं। अनुमितिं प्रति साध्यसंदेहस्य पक्षतायाः कारणतया केवलान्वयिसा रामः
ध्यकस्थले संदेहाभावेनानुमितिः सा न स्यादित्यत आह अनुमानमिति। मीमांसकमते दूषयन्ति। अत्र केचि ४८

Nepal Sanskrit University, Balmiki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हिति। पक्षतायाहेतुत्वेयुक्तिमाह पक्षेति साध्यवत्त्वेनेति। संदिग्धसाध्यवत्त्वं पक्षत्वमिति प्राचीनलक्षणा
स्यपरिसंदेहविषयीभूतसाध्यवत्त्वमर्थः तदानीं नानागतसाध्यकानुमितेरुच्छेद इति साध्यप्रकार
कसंदेहविशेष्यत्वमेव पक्षत्वमिति भावः अतः कथमितिंनयाचनपूर्वोक्तो विभाग इति भावः सिषा
धयिषेति' अत्र साध्यनिश्चयस्य [illegible] सिषाधयिषाविरहेणवैशिष्ट्यमेककालावच्छेदे
नैकाल्म्यहानिरिति। अतो न भिन्नकालीनपुरुषांतरीयसिषाधयिषाविरहसत्त्वेपि सिषाधयिषावतानानु धी ४
५१ मित्युपपत्तिः केवलान्वयिनि पक्षतानुपपादयति। साध्येति। इहापि केवलान्वयिसाध्यकस्थलेपि। सं
शयरूपस्यैतत्पक्षतेति भावः संशयं विनेति। घनगर्जितेन मेघानुमानस्थले इत्यादिः पक्षता संशयो नेति न
तापीति गदर्शनआग्निस्मरणादिना न ज्ञायमाननस्यानुमितस्य च वह्निपूर्ववर्तित्वमिति भावः ननु

नि २

न·कें· साध्यनिश्चयेऽनुमित्यनुत्पत्त्या साध्यनिश्चयाभावस्यैव पक्षतात्वसम्भवे कृतं विशिष्टान्तेनेत्यत आह
४८ साध्येति विशिष्टान्तमिति। सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं साध्यनिश्चये विशेषणता। सिषाधयिषायाः वि
रहितेनानुमितेरुत्पत्त्या हानेः तदेवेति विशेषणाभावप्रयुक्तो विशिष्टाभावस्तत्राप्यस्त्येवेति भावः। सि
षाधयिषाविरहाभावस्य सिषाधयिषाया एव पक्षतात्वे सिषाधयिषाशून्यकाले सति च
साध्यनिश्चयेऽनुमित्यनुत्पत्त्या विशेषनिवेशेन विशिष्टाभावस्यैव पक्षतात्वम[illegible]तमेव
सु विशिष्टान्तमिति। सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं साध्यनिश्चये विशेषणता। सिषाधयिषायाः विरहि
तेनानुमितेरुत्पत्त्या हानेः तदेवेति विशेषणाभावप्रयुक्तो विशिष्टाभावस्तत्राप्यस्त्येवेति भावः। सिषाधयि लय
षाविरहाभावस्य सिषाधयिषाया एव पक्षतात्वे सिषाधयिषाशून्यकाले सति च साध्यनिश्च

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पेऽनुमित्यनुपपत्त्या विशेष्यनिवेशो न विशिष्टाभावस्यैव पक्षतात्वमवसेयम्) ननु पर्वतो दृश्यपक्षवह्नि
विधेयकानुमितिं प्रति सिषाधयिषाविरहविशिष्टवह्निप्रकारकपर्वतविशेष्यकानिश्चयत्वाव
च्छिन्नाभावस्य पक्षतात्वादिति चेत्तथापि यत्र समये वह्निमान् पर्वत इत्याकारको निश्चयस्तदाहि वह्निप्रकारकपर्व
तविशेष्यकनिश्चयसत्त्वे पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्यनुपपत्तिः एवं पर्वतो वह्निमानिति सिद्धि
सत्त्वेऽप्ययं वह्निमत्पर्वतो द्रव्यवानित्यनुमित्यनुदयापत्तिरित्यत आह। संयोगेनेति पर्वतत्वाव
च्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताशालिसंयोगसंसर्गकानुमितिं प्रति पर्वतोद्दे
श्यतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताशालिसंयोगसंसर्गकानुमितिं प्रति पर्वतोद्देश्यकव
ह्निविधेयकानुमितिगोचरेच्छाविरहविशिष्टपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्नित्वा

न. कें.
४९

वछिन्नप्रकारतानिरूपितसंयोगनिष्ठसांसर्गिकविषयताशालिनिश्चयत्वावछिन्नाभावत्वेन हेतु
त्वालोकानुपपत्तिरिति भावः । अत्र च घटानुमितीच्छासत्वे पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिवारणाय पर्व
र्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकानुमितिगोचरेच्छात्वेनेच्छाया निवेशः । अनुमितिर्जायतामित्याद्यनु
गतेच्छानां तत्तद्व्यक्तित्वेन पर्वते वह्निमनुमिनुयामित्याद्यनुगतेच्छानां तु पर्वतोद्देश्यकत्वप्रकार
तानिरूपितवह्निविधेयकत्वप्रकारताकानुमितिगोचरेच्छात्वेनोत्तेजकत्वं बोध्यं न तु साधारण्या
पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकानुमितिगोचरेच्छात्वेन तथा सति घटानुमितिसामग्रीसत्वे पर्व
तो वह्निमानिति सिद्धिसत्वे ऽनुमितिर्जायतामितीच्छासत्वे वन्ह्यनुमित्यापत्तेः । सिध्यप्रतिबंधी ग्प.
भूतघटानुमित्सयापीच्छायाविषयसिध्यास्वापत्तेः प्रयोगानन्तानां तत्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजक ४९

त्वेनु अन्यानुमितिसामग्रीसमवधानकालीनानामेव तस्या विघे छानानुमेजनकतापाघतानुमितिसाम धकाभावा २
ग्रीकालीनायास्तस्याश्चानुमितौ अनुमेजकत्वात् अनुगतेच्छानां तु नानापूर्वोक्तानुगतरूपेणैवो
त्तेजकत्वमिति। ननु धूमे परामर्शसत्त्वे पर्वतो वह्निमानिति सिद्धिसत्त्वे समनंतरालोकेन वह्निमनुमिनु
यामितीच्छायां पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्यापत्तिरिति चेन्न। धूमलिंगकानुमितिं प्रति धूमलिंगकत्वप्र
कारकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावत्वेन हेतुत्वात्। एवमालोकादिस्थलेपि। न तु कं दीधितिकारेणालिं
गविशेषेणानुमित्यवैसंवित्तिं पक्षताविति। अत एव वह्निव्याप्यधूमवान् वह्निव्याप्यालोकवांश्च पर्वत इ
ति समूहालंबनात्मकपरामर्शकाले सिद्धिसत्त्वे आलोकेन वह्निमनुमिनुयामितीच्छाकाले आ
लोकलिंगकानुमितिरनन्तरा तस्याश्च धूमपरामर्शजन्यत्वेन धूमलिंगकत्वात्। एवं धूमलिंग

त॰कें॰ ५० कत्वप्रकारकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य प्रकारताभावाद्व्यभिचार इति अत्रालोकपरामर्शे विशि-
ष्टालोकलिंगकेच्छापाक्ष्यपि तत्रा तेजस्त्वमावश्यकं । एवं रूपलिंगकपरामर्शे विशिष्टरूपलिंगके-
च्छापाक्ष्यपि एवं च धूमलिंगकेच्छापाक्ष्यपि धूमपरामर्शे विशिष्टधूमापत्तेर्लाघवेन तेजस्त्वेन ए-
कस्यैव अनुमितिपक्षतयोः कार्यकारणभावस्तीति लिंगभेदेन पक्षतायाः कारणत्वेमानाभावः
इति चेन्न · स्वाव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन धूमलिंगकेच्छाविरहविशिष्टसिद्धिविशिष्टं प-
र्वतद्व्यानुमितिं प्रति धूमलिंगकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य हेतुत्वोपगमात् । उक्तसमूहा- प्र
लंबनस्थले च धूमलिंगकेच्छाविरहविशिष्टसिद्धिविशिष्टानुमितेरुत्पत्त्याव्यभिचारणाय तावान् ल॰
न चालोकस्थले धूमलिंगकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावं विनापि परामर्शसामग्रीबलाद्धूमलिंगकानु- ५०

पितिस्थलेन्नातादृशसामग्रीबलाद्धूमलिंगकपरामर्शकाले सिद्धिसत्त्वेप्यनुमित्यापत्तिरिति वाच्यं
धूमलिंगेछाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावधूमपरामर्शघटितसामग्र्यालोकलिंगकेछावि
रहविशिष्टसिद्ध्यभावालोकपरामर्शोभयघटितसामग्र्योरन्यतरस्यैव तत्र नियामकत्वात् ।
अन्यथानतल्लिंगकपरामर्शविशिष्टतत्तल्लिंगकेछायाअप्युत्तेजकत्वे तादृशाभावकूटस्यैकत्र
निवेशेनैषामिष्यो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहप्रसंगात् ननु पर्वतो वह्निमा
वान्हि सिषाधयिषाकालेपि निर्मतित्वीयव्याप्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावछेदको धूमेन धूमेव ह्निलिं
गकत्वप्रकारकेत्वस्यामानाधिकरण्यापासंदेहेन वह्निव्याप्यवत्तानिराधिविशिष्टापासि
साधयिषा न हि विरहविशिष्टसिद्ध्यभावत्वेन कारणतात्वेसकच्छेदकेवैछापाउत्तेजकत्वेन तुलिं

न·के·
५१

गभेदेन। समूहालंबनस्थले चालोकलिंगकपरामर्शविशिष्टालोकलिंगकेच्छापायवतत्पाते
नव्याप्यिचारान्नवकाष्ठादिति चेन्मैवं तत्पाप्यनुमितिजीवनाभिस्वननुगतेच्छानामननुगमकरू
पाभावेनतत्तदिच्छाभावकूटस्यैवरूकत्वनिवेशनीयतयातेषां मिथोविशेषणविशेष्यभावे
विनिगमनाविरहात्सत्त्ववच्छेदकतायाव्यासज्यवृत्तित्वस्य चनिरस्तत्वात्। तस्मात्तत्तल्लिंगप
रामर्शकालीनतत्तदिच्छाभावं निवेश्यतत्तल्लिंगभेदेन पक्षतापार्हेतुत्वमेवोचितमितिदि
क्। केवलव्यतिरेकिणं लक्षयति। असत्सपक्षइति मिश्रसिद्धव्याघातभयादाह 'सत्वेचेतित्य
सत्सपक्षत्वे चेत्यर्थः 'पक्षमात्रेति' अतिस्थितसाध्यसाधनेसहचारकत्वमितिस्वरूपकी एम·
र्तनं' वस्तुविवक्षितं तथानिवेशेवैयर्थ्यात् किंतु अत्र निश्चितसाध्यकत्वं तत्वं। साध्यसाधन ५

लक्षणेऽग्रेतिशेषः

१ मतआह· निश्चीयते येनेति· साधनसहचारनिवेशप्रयोजनाभावेनतदनिवेश्यता निश्चितसाध्यकत्व

पोः इतरभेदपृथिवीत्वयोः ननु तत्रसाहचर्यसत्वेपि भ्रमात्मकतन्निश्चयसत्वान्नानिश्चितसाध्यकत्व
मेवनतदनुकूलंपक्षातिरिक्तइतिविशेषणेनेतिशंकतेनचेति एवकारेणपक्षातिरिक्तत्वस्य
व्यवच्छेदः उत्तरयति· घटादाविति प्रत्यक्षतएवेति घटेनजलादिरितिप्रतीतेः। नचपरमाणुष
सर्वाभाववत् स्वर्गादिस्वप्रतियोगिकत्वेनकथमितरभेदः प्रत्यक्षः योग्यानुपलब्धिविरहात्·
त्तमेयपिशाचान्योन्याभावोपिनप्रत्यक्षः किंतुवायवीतीतिवचनंतस्यलिंगग्रहोपक्षीणत्वादिति
वाच्यंतर्कितप्रतियोगिसत्वमनुपलब्धिविरोधितद्भावस्यैवयोग्यत्वान्ननैवंद्विविकप्रतियोगिकस्ये
व अन्यथाजलपरमाणौपृथिवीत्वाभावग्रहापत्तेः एवंचपिशाचभेदस्येवेतरभेदस्यापिप्रत्यक्ष
त्वोपपत्तिः निश्चितत्वादिति॥ननुपादान्तेचघटस्यपक्षसत्वान्नतेन निश्चयेपि पक्षातिरिक्ते निश्चि

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

 त्साध्यकत्वसत्त्वेनेति भावः। पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नातिरिक्तत्वं चात्र पक्षातिरिक्तत्वं बोध्यं तेनातः पक्षादे
 रपि पक्षांकिंचित्पक्षातिरिक्तत्वादुक्तदोषः। अन्यथेति। घटादावितरभेदनिश्चये इत्यस्यार्थः। नन्विति नेति
साध्यघटितेत्यस्यार्थः। विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानस्य हेतुतया साध्यज्ञानं विना साध्यघटितव्या
प्तिज्ञानासंभवादिति भावः। साध्यनिश्चयेऽतरभेदनिश्चये। तस्य घटस्यापक्षत्वमिति। सिध्य
भाववत्त्वादिरूपं पक्षत्वमित्यर्थः। घटेऽतरभेदनिश्चयेनेतरभेदनिश्चयाभावरूपपक्षता
भावात्तत्त्वं पृथिवीसामान्यस्य पक्षत्वमिति भावः। पृथिवीत्वेति। पक्षतावच्छेदकावच्छेदेना
नुमितौ पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरेव प्रतिबंधकतया प्रकृते पृथिवीत्वसामानाधि
करण्येन घटादावितरभेदनिश्चयेऽपि पृथिवीत्वावच्छेदेनानुमितौ न पक्षतेति भावः। नन्वे

Nepal Sanskrit University, Balmiki Campus, Kathmandu

वच्छिन्नः सिद्धसाधनस्य दूषकत्वविलोपप्रसंग इति वाच्यं । प्रकृतावच्छेदकैक्येन तद्दूषकत्वस्येष्टत्वात् । प्रकृताव
च्छेदके नानात्वे एव तद्दूषकत्वांगीकारात् । यथा वाङ्मनसे अनित्ये मूर्त्तत्वादित्यत्रानित्यत्वावगितित्रदृढे दृढे
दूषणापाः सिद्धानोपयधर्मावच्छेदेनानित्यत्वानुमितिरिति ॥ तदवच्छेदेन पृथिवीत्वावच्छेदेन । एतन्नेति
इतरभेदनिश्चयाभावरूपपक्षताविरोधित्वादित्यर्थः विरोधित्वं च सहानवस्थानरूपं बोध्यं ॥ इहय
टेसः पृथिवीत्वावच्छेदेनेतरभेदनिश्चयः सर्वत्रैति· परमाण्वादिरूपपृथिव्यामपीत्यर्थः तन्निश्चये प
ति ॥ इतरभेदनिश्चयाभावादित्यर्थः परमाण्वादेरयोग्यतया प्रत्यक्षेणान्तत्र तस्य निश्चेतुमशक्यत्वा
त् । तथा च पृथिवीत्वसामानाधिकरण्येन विनिश्चयपक्षत्वेपि तन्नावच्छेदकावच्छेदेन निश्चयाभावसत्त्वा
त् घटादेः पक्षत्वमव्याहतमेवेति भावः इदं च घटादौ पृथिवीत्वेनेतरभेदनिश्चयमपि द्रष्टम् ॥ वस्तु
CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त. कौ. तत्रतु लाघवत्वेनैव जलेतरभेदवन्निरूपणेन पृथिवीत्वेन तद्वन्निरूपणात् पृथिवीत्वधर्मितावच्छेदककानुमिति
५३ स्तत्रैव बाधकाभावः तद्धर्मधर्मितावच्छेदककानुमितौ तद्धर्मधर्मितावच्छेदककसिद्धेरेव प्रतिबन्धकत्वा
दिति ध्येयं अत्रेति व्यतिरेकयोः साध्याभाववद्धेत्वभावयोः सहचारात् उक्तेति । अत्र पक्षासिद्धेर्दृष्टान्त
४ त्यर्थः लाघवेनानुमितिसामान्ये पक्षाप्रिज्ञानस्यैव हेतुत्वादिति भावः नचैवमितरव्यापकीभूताभाव
प्रतियोगिपृथिवीत्ववती पृथ्वीति परामर्शात् जलेतरभेदज्ञानस्य समकाले पृथिव्यामितरभेदज्ञानेत
रभेदविशिष्टकानुमितेरुच्छेदः एवं स्वातन्त्र्येणेतरभेदज्ञानसत्वे तादृशपरामर्शात् पृथिवीतरभेदवती
त्यनुमितेरप्यनुदयप्रसंग इति वाच्यं। अत्र पक्षाप्रिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वादिनामाचार्याणामपि एम.
तद्धेतुत्वादेरुक्षापत्तेः प्रांचत्सममनेनास्वरसः सूचितः सच विशेषणज्ञानविधया सहचारज्ञानस्यान्वयव्य ५३

प्तिग्रहे हेतुतया साध्याभाववद्धेत्वमात्रयोः सामानाधिकरण्यस्यान्वयव्याप्त्यघटकतया विशेषणत्वा
भावेन तत् ज्ञानस्य कथं तादृशव्याप्तिग्रहे हेतुत्वमिति न च व्यभिचारज्ञानविरोधिसहचारज्ञानत्वेनो
भयसहचारज्ञानयोरपि हेतुत्वमिति वाच्यं। आद्याभावानवगाहितया व्यतिरेकसहचारज्ञानस्य व्य
भिचारज्ञानविरोधित्वाभावात् अत्र केचित्। प्राचीनमतेऽन्वयव्याप्तिज्ञाने विपिन्नधर्मिकत्वे
पि व्यतिरेकसहचारज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां पपा हेतुत्वं। अन्वयव्याप्तिज्ञानमेव चानुमितिसा
मान्यहेतुरित्यपेयमनेनाप्यन्वयसहचारज्ञानं व्यतिरेकव्याप्तिज्ञाने हेतुः तज्ज्ञानमेव चानुमितिसा
मान्ये हेतुरित्यस्यानां विनिगमकाभावात्। न चैवमन्वयव्याप्त्यवगाहि वह्निव्याप्यधूमवत्त्वायपरामर्शाद
नुमितेरनुपपत्तिरिति वाच्यं भवन्मते दूनरपेटाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिपृथिवीत्ववतीहृषि

तर्क. वीतिव्यतिरेकव्याप्त्यवगाहिपरामर्शादनुमित्युदये इष्टापत्तेरिवप्रमापितत्वनदहृन्मादस्येष्टत्वादिति
५४ न त्वा अन्वयव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वे लाघवस्यैव विनिगमकत्वात् न प्याहि व्यतिरेकयोर्व्याप्तिरभाव
निष्ठाधर्मेन हेत्वाख्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वसंबंधेन स्वनिरूपकाभावप्रतियोगि
त्वसंबंधेन वा तथा च हेतुगतत्वासंबंधेन व्याप्तिविशिष्टधूमवत्तावगाहिपरामर्शत्वेन हेतुत्वे गौ
रवं। सामानाधिकरण्यादिरूपान्वयव्याप्तिज्ञानस्यापि तु हेतुत्वे तु स्वरूपसंबंधेन वह्निनिरूपित
व्याप्तिविशिष्टहेतुमत्ताविषयस्यैव तत्त्वमिति लाघवं। किंचैवं साध्याभावाप्रसिद्धौ व्यतिरेकव्या
४ प्तिज्ञानासंभवेन केवलान्वय्यनुमानोच्छेदप्रसंगः इति दिक्। अन्वयव्याप्तिज्ञानमिव व्यतिरेकव्याप्ति एम.
ज्ञानमप्यनुमितिहेतुः न च केवलान्वय्यनुमित्यनुरोधेनावश्यकहेतुभावेनान्वयव्याप्तिज्ञानेने

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Valmeeki Campus, Kathmandu

वोपपत्तौ न स्वरूपघटककारणत्वकल्पने गौरवमिति वाच्यं । इतरभेदज्ञानशून्यकाले इतरव्यापकीभूता
भावप्रतियोगिपृथिवीत्ववती पृथ्वीत्यादिपरामर्शादितरभेदविशेष्यकानुमितेः स्वातन्त्र्येणे
तरभेदज्ञानसत्त्वे ऽपि तादृशपरामर्शादितरभेदविशेष्यकानुमितेश्चापलापप्रसंगेन तद्धेतु
त्वस्यावश्यकत्वात् । प्रामाणिकगौरवस्याऽदोषत्वात् । न चैवं परस्परव्यतिरेकेऽपि परस्परेण कार्यो
त्पादनात् परस्परजन्यानुमितौ तयोर्व्यभिचार इति वाच्यं । एवं सति पक्षसहचरितज्ञानव्यतिरेक
सहचारज्ञानयोरन्वयव्याप्तिज्ञानहेतुत्वे तत्र व्यभिचारवारणायाव्यवहितोत्तरत्वनिवेशस्यावश्यकत्वे
ऽपि परस्परजन्यानुमितौ व्यभिचारवारणायाव्यवहितोत्तरत्वस्य निवेशनीयत्वादिति अन्वयव्य
तिरेकव्याप्त्युभयविधव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वमिति नियमतो कारणत्वमापद्यते । साध्याभा

तर्कं·
५५
वेत्यादिना' अनुमितिः' साध्यविधेयकानुमितिः' ननु हेत्वभाववन्निरूपितसाध्याभावनिष्ठव्याप्तिज्ञानं
हेत्वभावविधेयकानुमितिजनकमनुसाध्यविधेयकानुमितिं· अनुमितौ व्यापकतावच्छेदकरूपे
ण व्यापकस्यैव मानं नियमात् अन्यथा वह्निव्याप्तिज्ञानान्‌ पटानुमित्यापत्तिरित्याशंकते नचेति अ
न्यव्याप्तिग्रहात्' अन्यनिरूपितव्याप्तिज्ञानात्।। हेत्वभाववन्निरूपितव्याप्तिज्ञानादिति यावत्' अन्यानु
मितिः' साध्यविधेयकानुमितिः' नचान्यव्याप्तिज्ञानस्यान्यविधेयकानुमितिजनकत्वे बाधकाभा
व इत्यत आह।। अतिप्रसंगादिति। घटनिरूपितव्याप्तिज्ञानात् पटविधेयकानुमितिप्रसंगादि
त्यर्थः' पक्षधर्मेनेति' स्वाश्रयव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वसंबंधेन साध्याभाववन्निष्ठव्याप्तिवि ल्प·
शिष्टहेतुमत्तावगाहिनिश्चयत्वस्यार्थः साध्यानुमापकत्वमिति। साध्यविधेयकानुमितिविशेष्यहेतु ५५

रित्यर्थः। व्यतिरेकव्याप्तिवत्ताहिपरामर्शोऽन्वयिहेतोरनुमितिजनक इति यावत्। व्यापकतावच्छेद
करूपेण व्यापकस्याभानमिति विषयमस्तु अन्वयव्याप्त्यवगाहिपरामर्शजन्यानुमितिस्थलसत्वेति
हृष्टमनुगृहीताविनाभेदस्य निष्प्रितत्वेन पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वाद्धेतव दित्यन्वये
वनतव्यतिरेकी निष्प्रितसाध्यवत्त्वमेव हेत्वंतत्वे प्रयोजकं न तु पक्षान्यत्वमपीति चेन्न। अन्वयस
हचारग्रहदशायां व्यतिरेकसहचारेणैव व्याप्तिग्रहोदयात्। नत्वक्तमाचार्यैः। अत्रालोनावदयंसमु
उपदेशः। केवलव्यतिरेकिलक्षणं नावसिद्धमिति। अन्वयव्यतिरेकिणं लक्षयति। उभयान्यत्वे सति के
वलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्यत्वमित्यर्थः। प्रसिद्धानुमानमिति। वह्निमान्धूमादित्यर्थः। केचित्तु अन्वयस
हचारमात्रगृहीतव्याप्तिकत्वं केवलान्वयित्वं। व्यतिरेकसहचारमात्रगृहीतव्याप्तिकत्वं केवलव्यति

ग·कें· रेकित्वं उपपसहचारगृहीतव्याप्तिकत्वमन्वयव्यतिरेकित्वं दृष्टा विशेषेधूमस्यापि केवलान्वयित्वकेव
५६ व्यतिरेकित्वेदृष्टेएवंनचैवंविभागव्याघातः उपधेयसंकारेप्युपाधेरसंकरादिति अतएवाहसंक्षेपत्र
स्याहुः नन्वित्थंज्ञायमानलिंगस्यानुमानत्ववादिनये उपपद्यते। ननुलिंगज्ञानस्यानुमानत्वनये अत
एवानुपदमेवलवंहेतावपिहितइतिवक्ष्यतीतिचेन्न। तन्त्रानुमानेत्रिविधमित्यस्यानुमितिजनक।
लिंगज्ञानविषयीभूतंलिंगंत्रिविधमित्यर्थः नचानुमितिकरणस्यैवविभागोचित्यात् लिंगस्यत्रिवि
धत्वोक्तौ तेनमसंगतमितिवाच्यं। केवलान्वयिसाध्यकानुमितिजनकत्वकेवलव्यतिरेकिलिंगकानु
मितिजनकत्वान्वयव्यतिरेकमपलिंगकानुमितिजनकत्वपेदेनलिंगज्ञानस्यत्रिविधत्वेनलिंगस्या एम·
पित्रिविधत्वसंभवात्। वस्तुतोलिंगज्ञानस्यैवत्रिविधंत्वलिंगस्यानुनहियपत्वेनतत्वंकेवलान्व ५६

यिसाध्यकानुमानमित्यस्य चकेवलान्वयिसाध्यकानुमितिजनकज्ञानविषयत्वमर्थः। एवं पक्षाति
रिक्तेः निश्चितसाध्यकत्वमित्यस्य पक्षातिरिक्ते निश्चितसाध्यकानुमितिजनकज्ञानविषयत्वम
र्थः। उभयाभावत्वस्य च केवलान्वयि केवलव्यतिरिकिसाध्यकभिन्नसाध्यविधेयकानुमितिज
नकज्ञानविषयत्वमर्थः। एवं हेत्वावयिहितत्वस्य तादृशज्ञानविषयीभूते हेत्वावयिहितत्वम
र्थ इति न शंकापंककलंकलेशोपीति॥ तत्वनिर्णयविजयरूपैककार्यकारित्वात् प्रसंगाद्य
हेत्वाभासान्निरूपयति। एवमिति। तदाभासा हेत्वाभासाः हेतुवदाभासंत इति योगात् दुष्टा
धर्म्येव हेत्वाभासपदवाच्य इति ध्येयं॥ अनुमितितत्करणान्यतरप्रतिबंधकयथार्थज्ञानविष
यत्वं हेत्वाभासत्वं बाधतदभाववव्याप्यवज्ज्ञानादीनां साक्षादेवानुमितिप्रतिबंधकत्वात्

त·र्क· धसत्प्रतिपक्षयोर्लक्षणासमन्वयः । व्यभिचारज्ञानादीनामनुमितिकारणव्याप्तिज्ञानप्रतिबंधक १२
५८ त्वेनैव हि दुष्टत्वेन व्यभिचारादेर्हेत्वाभासत्वोपपत्तिः । अत एव व्यभिचारादिसंग्रहाय अनुमिति
प्रतिबंधकेति विहायानुमितितत्करणान्यतरेत्युक्तं । न च तद्धेतोरेवास्तु । किं तेनेति न्यायेन व्यभि
चारज्ञानस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वमेवास्त्विति वाच्यं । धूमपरामर्शकाले आलोको वह्निव्यभि
चारीति व्यभिचारज्ञानकालेऽनुमित्युदयप्रसंगात् । न च तद्धर्मावच्छिन्नलिंगकानुमितौ तद्धर्माव
च्छिन्नविशेष्यकव्यभिचारज्ञानस्यैव प्रतिबंधकत्वमिति वाच्यं । गौरवात् । साक्षाद्विरोधिनो ज्ञान
स्य जनकज्ञानविघटकत्वेनैव विरोधित्वात् । न चैवं धूमो वह्निव्याप्य इति ज्ञानकालेऽपि नीलधूमो वह्नि ल्प·
पादिजन्यव्यभिचारज्ञानकालेऽप्यनुमित्युदयापत्तिरिति वाच्यं । इष्टत्वात् । न ह्येकं कारणं पूर्णं क्वचिदपि ५८

ष्यति। व्यभिचारादिभ्रमसमादायातिप्रसंगभंगाय पद्यार्थेति। विभजते॥ तत्रेति। तत्र त्रिविधे सव्यभिचारे नि
रूपणीये। साध्यवदन्येति। साध्याभाववद्वृत्तित्वमिति कृते धूमाभाववदयोगोलकवृत्तित्वेन धूमवा
न्वह्नेरित्यादौ लक्षणासंभवे कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्र कपिसंयोगाभाववद्वृत्तित्वादेतद्वृक्ष
त्वस्यापि तत्त्वापत्तिः प्रतियोगिवैयधिकरण्यादिनिवेशे चातिगौरवमिति तत्परित्यागः। अन्योन्या
भावस्य चाव्याप्यवृत्तित्वानुरोधः न च कपिसंयोगिघटोभयभेदवारणाय प्रतियोगिवैयधिकर
ण्यनिवेशावश्यकत्वमिति वाच्यं। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक
भेदवद्वृत्तित्वस्य विवक्षणात्। नहि कपिसंयोगत्वावच्छिन्नवदन्यत्वस्य तद्वृक्षे सत्त्वमिति यदि
चान्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वं विभाव्यते तथापि प्रतियोग्यवृत्तित्वस्यैव लाघवेन निवेशनी

ग-क्रे यत्वात् प्रतियोगितैवयधिकरण्यापेक्षया लाघवस्य स्फुटत्वात्। न च द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ता
५८ दित्यत्र विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेन सत्ताया द्रव्यभिन्नगुणादिवृत्तित्वादतिप्रसंग इति वाच्यं। साध्य
वदन्यनिष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य तदर्थत्वात्। लक्ष्य
लक्षणं योजयति। यथेत्यादिना। यत्र साध्याभावोप्यव्याप्यवृत्तिः तदा कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वा
दित्यत्राव्याप्तिः प्रतियोग्यवृत्तित्वनिवेशे च गौरवमित्यत आह। साध्याभावाधिकरणेति।
साध्याधिकरणावृत्तित्वाभावत्वमत्र साध्यसामानाधिकरण्यं न तु साध्यानधिकरणावृत्तित्वं। अन्यथा
वह्न्यनधिकरणावृत्तिद्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्यधूमेपि सत्वेन वह्निमान् धूमादित्यादावतिप्र ल्प
सङ्गापत्तेः। अत्र च साध्याधिकरणोऽवृत्तित्वं येन संबंधेन तेन संबंधेन तदधिकरणत्वविशे ५८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

वच्छिन्नाविशेषेणावाऽवृत्तित्वं तदधिकरणत्वं च बोध्यं। एतेन पर्वतीयवह्निसंबंधेनावृत्तित्वाद्धेतोः संयोगा
दिनाऽवृत्तिपर्वतत्वसामा नाधिकरण्यमादाय धूमाद्यावृत्तिव्याप्तिः संबंधसामान्येनावृत्ति
त्वाद्धेतोर्धूमवदन्यत्वादेरपि कालिकादिसंबंधेन धूमवद्वृत्तित्वात् तद्वृत्तिगगनादिरेव तत्सा
मानाधिकरण्यस्य च वह्न्यावृत्तिसमवायात्संमवायेनेरितिपरास्तं। तत्सामानाधिकरण्यं च तद
धिकरणे हेतुतावच्छेदकसंबंधेन संबंधित्वं। तेन कालिकादिसंबंधमादाय धूमाद्यावृत्ति
व्याप्तिः पक्षस्य साधारणादिसाधारणमितरत्र प्रायः प्रपंचेन संकराद्विति न्यायेन तत्साधारण्येऽपि
सति विरहः असाधारणत्वाद्यत्ताने पि तत्रातत्वाने ऽवृत्तिमतिबंधादिति पक्षसपक्षविपक्ष
व्यावृत्तत्वमसाधारणत्वं। निश्चितसाध्यवत्त्वमेवेति निश्चितसाध्याभाववद्व्यावृत्तत्वमि

यसंकरेप्युपाभे २

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त·कैं·

५२

तिपावृत्तं शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादौ सर्वेभ्यो नित्येभ्योऽनित्येभ्यश्च शब्दस्य व्यावृत्तत्वात् लक्षणस
मन्वयः न च शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यत्र हेतौ शब्दे नित्यत्वानिश्चयदशायां निश्चितसाध्यवद्व्यावृ
त्तत्वादसाधारण्यापत्तिः इष्टत्वात्। असाधारणत्वसत्प्रतिपक्षत्वयोरनित्यदोषत्ववादिनां प्राचाम
तेनैतल्लक्षणादिति तन्मतं दूषयितुं स्वयं लक्षणमाह। साध्येति। ननु सपक्षव्यावृत्तत्वमसाधारण
त्वमित्यस्य का गतिरित्यत आह। द्वयमेवेति। एवं निरुक्तार्थकमेव न तु निश्चितसाध्यवद्व्यावृत्त
त्वं तत्त्वे न शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यस्य संग्रहः स्यादिति। अव्याप्तिरिति। अनित्ये शब्दे शब्दत्वा
भावस्य सत्त्वेन नित्यत्वव्यापकाभावप्रतियोगित्वस्य शब्दत्वे असत्त्वादिति भावः सद्धेतुत्वादिति।
ननु असाधारणत्वसत्प्रतिपक्षत्वयोरनित्यदोषत्ववादिप्राचीनमते सद्धेतावपि तत्संभवइति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

चेत्। बाधभ्रमेणानुमितिप्रतिबंधाद्बाधस्यापि नित्यदोषत्वापत्तिः यदि च बाधबुद्धेः प्रतिबंधात्तत्रानुमितिः
तत्र हेतुत्वेन दुष्टत्वमिति विभाव्यते। तदा प्रकृतेऽप्यसाधारण्यसत्प्रतिपक्षस्थले तदभावव्याप्यवत्ताज्ञाने
नानुमितिप्रतिबंधः न तु तत्र हेतुरपि दुष्टस्तस्य तुल्यत्वादिति भावः। एतज्ज्ञानं त्वसाधारण्यज्ञानं
साक्षात्। ग्राह्याभावव्याप्यावगाहित्वात्। व्यतिरेकीति। व्यतिरेकव्याप्तिसत्प्रतिपक्षदूषकत्वात्।
तथा च तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानमुद्रयाऽनुमितिविरोधित्वमिति भावः। ननु साध्यव्याप्यवत्ताने साध्या
भावव्याप्यवत्ताज्ञानं न चात्र संभवतमिति सत्प्रतिपक्षताद्भेदप्र संगदित्याह नचैवमिति। एवं सत्प्रतिप
क्षत्वरूपत्वे। सत्प्रतिपक्षत्वपीति। तथा चैतस्य तदंतर्गतत्वे सव्यभिचारस्त्रिविध इति विभागव्याघात
इति भावः हेत्विति। साध्यव्याप्यहेतुसाध्याभावव्याप्यहेत्वोर्यद एवं सत्प्रतिपक्षत्वं। यथा ह्रदो

तर्कः

६०

वह्निमान् धूमात् ह्रदो वह्न्यभाववान् ह्रदत्वादित्यादौ प्रकृते चैकस्यैव ग्राह्यत्वस्योभयसाधकत्वेन तत

स्योभयलिंगकत्वघटितसत्प्रतिपक्षत्वमिति भावः। अत्र हेत्विति। तथा च साध्यसाधनयोः सहचारा

ग्रहे तान्वयव्याप्तिग्रहे तानान्वयित्वमिति भावः। तथा चेति। नित्यत्वाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगि

त्वरूपव्यतिरेकव्याप्त्यवगाहि नित्यत्वव्याप्यशब्दत्ववत्तापरामर्शात् साध्यमिवानित्यत्वाभावो नित्य

त्वं तथा च नित्यत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्त्यवगाह्यनित्यत्वव्याप्यशब्दत्व

वत्तापरामर्शात् साध्याभावोपि साधनीयः। न च विरुद्धोभयसाधनं संभवतीति परस्परानुमितिप्रति

बंधस्तेनेत्यर्थः। विरुद्धयोः। साध्यसाध्याभावयोः। अनिर्णायक इति। अत्र सतीति शेषः। अनिर्णायकत्व एमः

ने न सत्प्रतिपक्षस्थले संशयाकारानुमितेरंगीकर्तव्यत्वे कोटिकारमननमाहर्षीति। तद्भावव्याप्य

मितौ बाधकाभावः । संशयत्वस्यार्थसमाजग्रस्तत्वेपि साध्यतदभावव्याप्यवत्तापरामर्शाभ्यां साध्यतदभावानुमितौ जायमानायां फलतः संशयानुमितेरुपपत्तेः । प्रत्यक्षस्थले तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेऽकल्पनीये प्रत्यक्षत्वस्य प्रामाण्यवैशिष्ट्यमतप्रकारकत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वं तु मते ३

वन्नाज्ञानस्य विशिष्टबुद्धिसामान्यविरोधितया सत्प्रतिपक्षस्थलेन संशयापादकानुमितिः । किंतु परस्य
यानुमितिप्रतिबंध एवेति सिद्धांतिमतेन तत्र प्रत्यक्षस्थले तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबंधक
त्वेपि अनुमितौ तस्य प्रतिबंधकत्वाकल्पनेन संशयापादनुमितिसाधारणमिति कथमनुमित्सापत्तिरि
तिनाशंकनीयं । इच्छाधीनत्वेनकत्वानुरोधेन विशिष्टैव प्रत्यक्षत्वेनिवेशप्रतिबध्यप्रतिबंधक
भावस्यावश्यकत्वात् । न च प्रकृतस्थले इच्छाधीनत्वेजकत्वान् न तु एव प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वं तत्प्रति
बध्यतावच्छेदकं तच्चानुमितिसाधारणमिति वाच्यं । प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वापेक्षया विशेषण
विशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण तदपेक्ष्य प्रकृतत्वस्यैव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात् । प
रोक्षत्वजातेरनुभवत्वेन संकरात्तत्स्यान्यपि तत्वमिति अनुमितौ तस्य निबंधकत्वस्याक्षतत्वा
प्र

ना॰ कें॰ नसंशयानुमितौ किंचिद्बाधकमिति अत्राहुः तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानविशिष्टेच्छात्वावच्छिन्नंप्रति
६१ तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यप्रतिबंधकत्वं। इच्छाविशिष्टत्वावच्छिन्नंप्रति च इच्छात्वेन हेतुत्वमिति
आहार्यानुमितेरंगीकारेण तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानसत्वेन इच्छावलात् नापि तदभावव्याप्य
वत्ताज्ञानाभावकूटप्रकारेण वलात्संशयानुमित्यापत्तिरिति किं लाघवादाहु अहून्निसाध्यकत्व
मिति। न चैवं वक्ष्ममवानाकाशादिसाध्यकेरसंग्रह इति वाच्यं स्वरूपासिद्धएव तन्निवेशात्। केचित्तु
केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकत्वमनुपसंहारित्वं उदाहरणं च सर्वमनित्यंप्रमेयत्वादित्यादि
व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबंधकताबीजमित्याहुः साध्येति। साध्यतावच्छेदकसंबंधेन एम॰
साध्याधिकरणे हेतुतावच्छेदकसंबंधेनाहेतुत्वमित्यर्थः॥ तेन समवायेन वह्नेः साध्यतायां ६१

संयोगेन धूमहेतोः संयोगेन वह्न्यधिकरणवृत्तित्वेपि गोत्वाधिकरणे ऽव्याप्तस्य कालिकादिना वर्तमान
त्वेपि चनाव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणानिष्ठाधिकरणतानिरूपकतानवच्छेदकहेतु
तावच्छेदकावच्छिन्नत्वमिति निष्कर्षः तेन गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान् गुणत्वात् गुणे गुणक
र्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ पर्याप्त्यंशे नाव्याप्तिः उपाधीति असाधारणत्वविरुद्धत्वाद्युपाधीनां मे
दादिसमर्थः विरुद्धत्वज्ञाने ऽसाधारणत्वाद्युपज्ञाने ऽप्यनुमितिप्रतिबंधादिति भावः सत्प्रतिपक्षः साध्य
सिद्धिविरोधिपरामर्शः तद्धेतुः सत्प्रतिपक्षितः इति योगार्थमपि मे स्यात् पक्ष इति। अत्र साध्य
धी प्रतिबंधकः परामर्शः सत्प्रतिपक्ष इत्येतावतैव सामंजस्ये पक्षे इति संपातायातमिति कश्चित्।
तत्र पक्षविशेषणकत्वलाभाय तत्पदस्यावश्यकत्वात् इदं च सत्प्रतिपक्षस्यानित्यदोषत्वांगीकर्तृमा

१४ साध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शस्य प्रत्यक्षादिविशेष्यकसाध्यवत्ताज्ञानाविरोधितया पक्षवि

त·र्कं· चीनमते लक्षणं वोध्यं। स्वमते तु पक्षे साध्याभावव्याप्यहेतुमत्त्वं सत्प्रतिपक्षः अत एव उभयमतसा
६२ धारणं पक्षे सद्धेतुमेव पश्याज्जलमित्यादिनोदाहृतवान्। नेदमुक्तमिति। उक्तत्वाभावव्याप्यात्तेजस्त्व
वदिदमिति ज्ञानमुक्तत्वरूपसाध्यधीप्रतिबंधकमिति भावः सत्प्रतिपक्षफलं तु परस्परप्रतिबंधेन
परस्परानुमितिप्रतिबंधकमिति भावः तथाहि। पर्वतो वह्निमान् धूमात् पर्वतो वह्न्यभाववान् पा
षाणमयत्वादित्यादौ वह्निव्याप्यवत्तापरामर्शे सत्यात्र वह्न्यभावानुमितिः वह्न्यभावव्याप्यवत्ता
परामर्शे सत्यात्र न वह्न्यनुमितेरप्युत्पत्तिः न हि विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तदभावव्याप्यवत्तानि
श्चयस्य प्रतिबंधकत्वादिति निबंधकृनल्क्। प्रकृतसाध्यसाधकहेत्वोः किं तत्त्वमिति जिज्ञासैव सत्प्र एम·
तिपक्षफलं। अत एव प्रकृतसाध्यसाधकहेत्वोः किं तत्त्वमिति जिज्ञासाजनिकाव्याप्तिपक्षधर्मता

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पक्ष्यतिः प्रकारतासमवच्छिन्नतन्निरूपितत्वमपीत्याहुः रत्नकोषकारास्तु ॥ ननु कारकप्रत्यक्षे तदभा
वद्व्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेपि प्रयोजनाभावेनानुमितौ तत्प्रतिबन्धकत्वस्याकल्पना
त्संशयपक्षस्यार्थसमाजग्रस्तत्वेपि साध्यतदभावव्याप्यवत्तापरामर्शप्रयोज्यसंशयमानानुमितिः
संशयरूपैव जायते। उभयप्रकारकत्वे निश्चयत्वायोगात् संशयानुमितिरेव सत्प्रतिपक्षफ
लमिति। ननु तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानकाले तत्प्रकारकोपनीतभानानुदयेन तत्र तत्प्रतिबन्धक
त्वे कल्पनीये प्रसक्ततया निवेश्य तत्प्रकारकत्वहीनत्वमेव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकं तथानुमिति
स्साधारणमिति कश्चित्तु उभयपरामर्शकाले उभयविधेयकानुमितिरिति चेन्न ईदृशकाले व्या
हार्यप्रसक्तेर्मत्या वावश्यकत्वस्याशंकनया द्विप्रकारकेच्छानामुत्तेजकत्वानुरोधेन विशिष्यप्रति

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

त·र्कं·
६३

बंधकतापत्त्यावश्यकत्वात्। घटस्पार्शनसामग्रीसत्वे घटचाक्षुषेच्छायामसत्यां च चाक्षुषसामग्र्यां
घटस्पार्शनापत्तेस्तत्सामेकत्रनिवेशप्रयोगात् ततत्सामग्रीविशिष्टतत्तदिच्छाकूटस्योत्तेजकत्वे
चातिगौरवमिति। न च प्रत्यक्षस्थले इच्छायाश्चानुत्तेजकत्वात् तत्रैव प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वेन तत्प्रतिबध्य
तावच्छेदकं न त्वनुमितित्वावधारणमिति वाच्यं' प्रत्यक्षान्यत्वज्ञानत्वयोर्विशेष्यविशेषणविशेष्य
भावे विनिगमनाविरहेण तद्रूपेण प्रत्यक्षत्वस्यैव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात्। परोक्षत्वजातेरसं
भवत्वेन संकरेण तस्यापितत्वमिति अनुमितौ तत्प्रतिबंधकत्वस्यात्रक्लृप्ततयानुमितौ न किंचिद्बा
धकमिति' अत्र केचित्' इच्छायाउत्तेजकत्वानुपगमे तत्तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानविशिष्टान्यतावच्छि ल्प·
न्नप्रतितदभावव्याप्यवत्ताज्ञानत्वेनैकमेव प्रतिबंधकत्वम् इच्छाविशिष्टतावच्छिन्नप्रतितदिच्छात्वेन ६३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

हेतुतयाएककार्यकारणभावेनैव निर्वाहे तस्यानुमितिमात्रकारणतया न संशयानुमितिहेतुत्वमर्हे
ति। तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य विरोधितः सत्वात् आहार्यानुमितेरंगीकारे तदिच्छाकालेपि तदुत्प
त्तेः संभवादिति निर्गर्वः। असिद्धिं निरूपयति॥ असिद्धिस्त्विति॥ परामर्शेति। व्याप्तिप्रकारकपक्षध
र्मताज्ञानं परामर्शः तत्प्रतिबंधकत्वं च व्याप्यत्वासिद्धेर्व्याप्तिज्ञानविघटकत्वेन स्वरूपासिद्ध्याश्रय
सिद्ध्योस्तु पक्षधर्मताज्ञानविघटकत्वेन व्यभिचारादिज्ञानस्यापि व्याप्तिज्ञानविघटकत्वेन तद्वि
षये व्यभिचारादावतिप्रसंगात् व्यभिचाराद्यन्यत्वं प्रतिबंधकतावच्छेदकधर्मे विशेषणीयं परामर्श
प्रतिबंधकज्ञानविषयत्वं चित्त्वैर्घटपटादेरपि समूहालंबनात्मकज्ञानविषयत्वादतिव्याप्ति र
तः प्रतिबंधकतावच्छेदकत्वपर्यंतानुधावनं अवच्छेदकत्वं च विषयतया तत्प्रतिबंधकतावच्छेद

ने· के· कतापर्याप्त्यधिकरणत्वं तेनासिद्ध्यादिघटकेनातिव्याप्तिरिति। स्वरूपासिद्ध्याद्यन्यतमत्वमेव तत्त्वमि
६५ त्यपि केचित्। सांप्रसिद्धिः यथाक्रमेण लक्षणान्याह पक्षेत्यादिना पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे
हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतोरभावः स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः। तेनोत्पत्तिकालीनो घटः पृथिवी गंध
प्रागभावादित्यादौ नातिप्रसंगः। न वा गुणो द्रव्यसत्त्वादित्यादौ विशिष्टस्यानतिरिक्ततया विशिष्ट
सत्ताभावप्रतियोगिनि सत्त्वेऽतिव्याप्तिः। तत्राप्युत्पत्तिकालीनत्वरूपपक्षतावच्छेदकविशिष्टे गंध
प्रागभावस्याविद्यमानत्वेन हेत्वभावासंभवात् सत्तात्वावच्छिन्नाभावस्य गुणेऽ सत्ताद्वयपर्योक्तेन दो
षः। पक्षेत्यादि। पक्षतावच्छेदकस्याभाव इत्यर्थः। गगनीयत्वेति। गगनीयकमलाप्रसिद्धेरितिभा एम
वः। एतदुभयेति। स्वरूपासिद्ध्याश्रयासिद्धिभिन्नत्वविशिष्टासिद्धित्वं व्याप्यत्वासिद्धित्वमित्यर्थः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

तद्रूपवारणायापि त्रेति। घटादिवारणाय पक्षविशेष्यदलं' धूलीपटलेति। पर्वतो वह्निमान् धूलीपट
लादित्यादौ धूलीपटले वह्निव्याप्यत्वेन धूमादिनिष्ठवह्निव्याप्यभावकूटस्य सत्त्वादिति भावः' यथा
श्रुतेनु धूमनिष्ठव्याप्यभावस्यालोकेपि सत्त्वात्तस्याप्यसिद्धत्वप्रसंगः' साध्यसाधनभेदेन व्याप्तेर्भि
न्नत्वादिति भावः' ननु पर्वतः कांचनमयवह्निमान् धूमादेवं पर्वतो वह्निमान् कांचनमयधूमादित्यादौ
साध्ये साध्यतावच्छेदकस्याभावः साध्याप्रसिद्धिः' एवं हेतौ हेतुतावच्छेदकस्याभावो हेत्वप्रसिद्धिरित्ये
वंरूपयोः साध्याप्रसिद्धिहेत्वप्रसिद्ध्योरपि स्वरूपासिद्धिवदतिरिक्तत्वसंभवेनासिद्धेस्त्रिविधत्वमनुपप
न्नमित्यत आह। साध्याप्रसिद्धिरिति। वाशब्दः स्वरूपार्थे तथा च साध्याप्रसिद्धिर्हेत्वप्रसिद्धिरपि व्याप्यता
सिद्धिरित्यर्थः' हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितनियतसामानाधिकरण्यमेव व्या

त॰ कं॰ प्तिः साध्यतावच्छेदकहेतुतावच्छेदकयोरप्रसिद्धौ तादृशव्याप्तिरसंभवि तेनैनयोरपि व्याप्यत्वासिद्धं तर्ग
६५ तत्वमेवं व्याप्यमासिद्धेरुन्नयत्वासंभवादतिरिक्तत्वमेवेति नासिद्धेर्हेत्वविध्यानुपपत्तिरिति भावः व्य
त्रपर्वतोवह्निमान्नीलधूमादित्यादौ नीलरूपविशेषणस्य संकोचकविशेषणत्वेन नीलधूमत्वं
व्याप्यतावच्छेदकं व्यभिचारवारकत्वात्तस्याभिग्रहानोपपृक्त्वात्र किंतु धूमत्वमेव तथा स्वसमा
नाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकांतराघटितधर्मस्यैव व्याप्यत्वेनोच्छेदकत्वनियमात् धूमप्रागभाव
त्वसंग्रहाय स्वसमानाधिकरणेति स्वस्यापि स्वघटितत्वादंतरेति तद्घटितत्वं च तद्विषयकप्रती
तिविषयत्वमेवं तथा च नीलधूमत्वावच्छिन्ने व्याप्यभावाद्व्याप्यत्वासिद्धस्य वर्तते दंतर्भावः व्याप्यत्वनद् राम॰
द्भावनेवादिनिग्रहोपि नत्र व्यापके व्यर्थविशेषणे न दोषः व्याप्येनुद्दोषइति नियमे किं विनिगम ६५

कपिनिचेत्तं तदवेहिं हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वा
वच्छिन्नाभावविशिष्टसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यमेव हि व्याप्तिः॥ सर्वं च स
मनियते लघुधर्मेऽवच्छेदके संभवति गुरौ तदभावादिति न्यायेन स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वस्य
गुरुधर्मेऽनंगीकारान्नीलधूमत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्व
स्य धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वापेतया गुरुत्वेन प्रतियोगितानवच्छेदक
तया तादृशाभावाप्रसिद्ध्या न तेन रूपेण व्याप्तिरिति केचित् कंबुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीतेरवि
शेषात् गुरुधर्मोऽपि प्रतियोगितावच्छेदकः॥ सर्वं स्वसमानाधिकरणतादृशधर्मान्तराघटितध
र्मस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वमिति नियमस्य प्रयोजकत्वान्नीलधूमत्वमपि व्याप्यतावच्छेदकमे

तर्क॰ वं स्मिन्नेव नीलधूमत्वादेर्वोरणीयत्वेत्विति दीधितिकारेण्व्याहृ। नचैवं तद्भावने वादिनिग्रहा
९९ नुपपत्तिः मन्मते तेन रूपेणाव्याप्यत्वासिद्ध्यैव तन्निग्रहोपपत्तिरिति वा अधूमादिति वक्तव्ये
नीलधूमादिहेतुकेष्वनुचिते तिच्च दीधिकोत्तर्यवादिनिग्रहादिस्या संपन्नविते न वाधं लक्षप्रति
पत्तेरनिपतनावच्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावव
त्वमित्यर्थः तेन रूपकालावच्छिन्नघटे गंधवान्पृथिवीत्वादित्यादौ स्वाय[illegible]त्तणावच्छेदेन घटे
गंधाधावसत्वेपि नातिव्याप्तिः एवं पक्षानसीपवधूमावसत्वेपि न पर्वते वन्हिमान्धूमादित्या
वाधदृशायां दे वाधितत्वापत्तिः वाधापामप[illegible] हे पक्षधर्मो हेतुरनैकांतिको वेति नियमाद्धाधस्य प्रतिबंधक [illegible]
त्वे मानाभावश्चत्याशंक्य तेन न चेति स्वत्रहृदो वन्हिमान्धू मादित्यादौ स्वासिद्धिरेव स्वरूपासिद्धि ९९

रेवेक्तं । व्यर्थबाधेनेति बाधस्य प्रतिबंधकत्वेनेत्यर्थः । परामर्शो जात 'वह्निव्याप्यधूमवान्हृद इति
परामर्शो जातः 'बाधे सतीति वह्न्यभाववान्हृद इति बाधे सतीत्यर्थः 'तथा च परामर्शोदयेनासि
द्ध्यादेरुपकतया बाधस्यैव दोषत्वमिति भावः 'ननु वह्निव्याप्यवत्ताज्ञानकाले कथं वन्ह्यभा
ववत्ताज्ञानं तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबंधकस्य सत्वादिति चेन्न 'अलौकिकज्ञानत्वा
वच्छिन्नं प्रत्येव तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य विरोधितया आनुमानिकमपि नेन्द्रियादिजन्यवह्नि
व्याप्यवत्ताज्ञानकालेपि प्रत्यक्षवन्ह्यभाववत्ताज्ञानोदये बाधकाभावादिति भावः 'अने
कीर्णबाधस्थलमाह आद्यकालावच्छिन्ने निदर्शानेरिति 'असिद्ध्यादिरूपदोषेत्यर्थः 'दोषांत
राभावमेवोपपादयति 'नहीति व्याप्तिसत्वेव्यभिचारित्वमेव पक्षतावृत्तित्वे च स्वरूपासिद्धिरेव

त·प्र· दोषद्वयस्यतः व्याप्तिपक्षत्ववृत्तित्वयोरभावनिराकरणं यद्यपि धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्ये
६७ नतदभाववत्ताज्ञानस्यन धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्येन तत्प्रकारकबुद्धौ प्रतिबंधकत्वं तथा
पि अवच्छेदकावच्छेदेन तद्विशिष्टबुद्धौ अवच्छेदकावच्छेदेन तदभाववत्ताज्ञानस्य विरोधितयैत
द्दोषध्रौव्यं· ननु गंधव्याप्यवत्पृथिवीत्ववत्तावत्परामर्शाज्जायमाना घटो गंधवानित्यनुमितिः पक्षतावच्छेद
कधर्मसामानाधिकरण्यावगाहित्वात्सैव न तु पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन तदनुमितिः पक्षताव
च्छेदकव्यापकत्वविशिष्टसंबंधघटितव्यापकताया गंधेऽग्रहात् व्यापकताघटकसंबंधेनैव
व्यापकस्यानुमितेः तथा च सद्धेतोरस्य कथं बाधितत्वमित्यत आह हि गिति अवच्छेदकावच्छे राम·
देनानुमितौ पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वविशिष्टसंबंधेन व्यापकत्वावगाहिपरामर्शस्य हेतुसाध्य ६७

नावच्छेदकसंबंधघटितव्यापकतावगाहित्वम् अवच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तावगाहिपरामर्शे सोरस्यनर
स्यजनकत्वेन प्रकृते गंधप्रागभावावच्छिन्नत्वविशिष्टसमवायघटितगंधनिष्ठव्यापकतावगा
हिपरामर्शसत्त्वेपि गंधप्रागभावकालावच्छिन्नत्वविशिष्टसमवायसंबंधेन पृथिवीत्वरूपहे
तुमत्तावगाहिपरामर्शसत्त्वात् गंधप्रागभावकालावच्छेदेन घटेनापमानागंधानुमितिर्निर्भ्रमएवे
तितत्स्याभासत्वमत्तत्रमेतिभावः ननु व्यभिचारज्ञानस्यानुमितिकरणव्याप्तिज्ञानविघटकतयाप
रंपरयानुमितिप्रतिबंधकज्ञानविषयत्वात्तथा व्यभिचारादेर्हेत्वाभासत्वं तथोपाधेरपि स्या
त् उपाधिज्ञानस्यापि व्यभिचारज्ञानद्वारा व्याप्तिज्ञानविघटकत्वेनानुमितिप्रतिबंधकज्ञानवि
षयत्वान्नेत्याचपं चैव हेत्वाभासास्य सान्नुपपन्नमित्यपि मिश्रन्याशंकनेनन्निरितनएवेतिपंचे

त॰ प्र॰ वेत्यर्थः तदन्यतमत्वमिति सकलव्यभिचारघटकान्यतमान्तर्गतत्वस्यार्थः तस्य उपाधेः अनेनैवंभूतत्वात्तत्र हेत्वा
६८ भासत्वात् अत एव सकलव्यभिचारघटकान्यतमान्तर्गतत्वाभावादेव वस्तुतस्तु सत्प्रत्युपाधिज्ञाने उपाधि
नाव्यभिचारानुमाने व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धाभावादनुमित्युत्पत्त्यापि निष्कलव्याप्तिज्ञानविघ
टकत्वाभावेन परस्परविरोधिकतया न हेत्वाभासत्वं एवं सिद्धसाधनस्यापि पक्षताविघटक
तयानतत्त्वमिति वादिविजयपक्षैककार्यकारित्वसङ्गत्या हेत्वाभासानन्तरमुपाधिनिरूपणमार
भते न चेति अत्र चार्यमते उपाधिपदं पङ्कजादिपदवद्योगरूढं उपसमीपवर्तिनि स्वीयं ध
र्ममादधातीत्युपाधिरिति योगात्स्वनिष्ठव्याप्तिरूपधर्मसंक्रामकत्वलक्षणसाध्यव्यापकत्वेन केव रम॰
लं साध्यव्यापकमात्रेण रूढ्यकत्वमिति साध्यव्यापकत्वे रूढिरपि तथाच साध्यसमव्याप्तत्वघ ६८

दितमेवोपाधिलक्षणं। ननु न सम्यक्। समव्याप्तस्यैवोपाधित्वे विषमव्याप्तेऽपि व्यभिचारोन्नायकत्व
सत्त्वात् पक्षेतरोन्नायकत्वादिदूषकताबीजस्य सत्त्वेन तस्याप्युपाधित्वात् तत्राव्याप्तेरिति
९ साध्यव्याप्यत्वाघटितलक्षणाय सं पर्ये साध्यव्यापकत्वमात्रघटितलक्षणमाह। साध्यव्यापकत्वे स
तीति। ननु व्यापकत्वं न तन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं तन्निष्ठाप्रतियोगित्वं वा व्यापकत्वं एवं च
साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वे सति साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभाव
प्रतियोगित्वमिति निष्कर्षः। नन्वद्रव्यत्वादित्यादौ संयोगाद्युपाधावव्याप्तिः अतिव्याप्तिश्च द्र
व्यत्वपृथिवीत्वादिमादौ संयोगादेरुभयत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशे चातिगौ
रवं साध्यत्वसाधनत्वयोः व्यापकत्वाव्याप्यत्वरूपतया व्यभिचारित्वात्तदसम्भवश्च। सा

३४ तद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणयावन्तो यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणास्तद्वत्त्वं तद्धर्मावच्छिन्ने तद्धर्मावच्छिन्नव्यापकत्वं .

न-प्र· ध्यत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वसाधनत्वप्रकारकज्ञानविषयत्वादिनातयोर्विशेषभ्रमात्मकज्ञानप्रासादाय प्रसि
६९ द्धिसंभवेपि यत्र न तादृशो भ्रमस्तत्रानुपपत्तिर्जागरूकैवेत्यत आह न व्यापकत्वं चेति। लाघवादभावाग
र्भव्यापकत्वमाह। तदिति कश्चित्। तत्समानाधिकरणेति। अत्र च यावत्पदानुपादाने वह्निमान्धू
मादित्यादौ साधनाव्यापकस्य रासभादेः वह्निसमानाधिकरणमहानसत्वादिरूपमादाय किंचिद्धर्मेति
ष्ठसामानाधिकरण्यनिरूपकत्वेपि न रासभोदावावृत्त्यव्याप्तिः। यावत्वस्य व्यापकत्वात्तस्य दुर्वचत
या तत्समानाधिकरणत्वव्यापकसामानाधिकरण्यनिरूपकत्वमर्थः यद्येवमपि। तद्व्यापकत्वं च
तत्समानाधिकरणत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिरूपकत्वं। सर्वस्यापि हि ल्प·
त्वादिनानादृशाभावप्रतियोगित्वात् नहि त्रिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वं तदर्थो वाल, ६९
श्यात्

ष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकप्रमेयत्वमादायातिप्रसंगवारणाय यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणत्वं तद्ध
र्मावच्छिन्नसमानाधिकरणत्ववन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तद्धत्वमेव तद्धर्मावच्छिन्नव्याप
कत्वं। एवमव्यापकत्वं तत्समानाधिरणधर्मनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकसमानाधिकरण
त्वेत्वकत्वं वा ध्येयं तद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणधर्मनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकसामाना
धिकरण्यत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यनिरूपकतावच्छेदकत्वे सति यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकर
ण धर्मनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नसामानाधिकरण्यनिरूपकता
वच्छेदकं यद्रूपं तद्धर्मावच्छिन्नतद्धर्मावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणतद्धर्मावच्छिन्नहेतावुपाधिः उत्पक
र्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान्जातेरित्यत्र विशिष्टसत्तायाः सत्तानतिरेकित्वात्सत्ताद्यव्यापकत्वात्साध्याव्या

न.प्र.
७०

पकत्वप्रसंगेन द्रव्यगुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ सत्ताद्यव्यापकतया साधनाव्यापकत्वप्रसंगेन च
संयोगाद्यावव्याप्तिव्याप्त्योर्वारणाय लक्षणे नञ्धर्मावच्छिन्नत्वपदं धर्मावच्छिन्नत्वपदयोर्निवेशः। लक्ष्ये लक्ष
णासंगमयतिपद्येतिनन्। आर्द्रेन्धनं तत्समानाधिकरणत्वात् आर्द्रेन्धन समानाधिकरणत्वात्। धूम
समानाधिकरणमहानसत्वादिनिष्ठाभावाप्रतियोगिसामानाधिकरण्यनिरूपकत्वेन धूमव्यापक
त्वमक्षतमितिभावः। अयः पिंडइति। वह्निसमानाधिकरणायःपिंडत्वनिष्ठाभावप्रतियोगिसामा
नाधिकरण्यनिरूपकत्वेन वह्न्यव्यापकत्वादितिभावः सद्धेतौ तु वह्निमान्धूमादित्यादौ तु। नैवं। नव वह्नि
व्यापको धूमाव्यापकः कश्चिदित्यर्थः॥ ननु पक्षातिरिक्ते साध्यव्यापकताग्रहादुपाधेर्दूषकत्वे तत्र महान लम.
साधं न सर्वे न वह्निव्यापकस्य पर्वते च धूमाव्यापकस्य पक्षेतरत्वस्यैवोपाधेः संभवात्पर्यं नतत्रोपाधि ७०

रित्यत आह। तत्र हेतो रिति। हेतोः धूमस्य। साध्यव्याप्यत्वात्। वह्निव्याप्यत्वात्। ननु ततः किमित्यत आह। साध्य
व्यापकस्येति। तथा च पक्षेतरत्वं वह्न्यव्यापकं वह्निव्याप्यधूमाव्यापकत्वादित्यनेन साध्याव्यापकता
त्पक्षेतरत्वमुपाधिः। न च धूमः वह्न्यव्याप्यः। वह्निव्यापकपक्षेतरत्वाव्याप्यत्वादित्यनेन धूमे स्ववह्न्यव्याप्य
त्वसिद्धौ तां व्याप्तिग्राहकस्योभयत्रसत्त्वादिति वाच्यं। धूमत्वावच्छिन्नं प्रति वह्नित्वेन हेतुतया कार्यकारणभाव
रूपानुकूलतर्कसत्त्वादेव धूमे वह्निव्याप्यत्वसिद्धौ तदव्यापकत्वेन पक्षेतरत्वे वह्न्यव्यापकत्वनिश्चयादिति
भावः। इदमुक्तोपाधिलक्षणं। यथा काक इति। मित्रातनयत्वपक्षत्वे साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकपक्षधर्मा
वच्छिन्नसाध्यव्यापकयोरेकप्रसंगे न तु श्यामरागदोषासंगतेरेतत्तयोरसंकरत्वदर्शनाय काकपर्यन्तानुधा
वनं। ततः शाकपाकजत्वं। श्यामत्वेति। शुद्धसाध्यव्यापकमित्यर्थः। किंचिदिति। साधनीभूतमित्रातनयत्वाव

त.प्र. छिन्नस्याभावत्वव्यापकमित्यर्थः विवक्षितं तथा विनिषिद्धज्ञानवत्त्वरूपसाधनावच्छिन्नस्याभावत्वव्यापकत्वात् गौरपि ज्ञानवत्त्व-
७१ द्वित्वेन च निषिद्धज्ञानवत्त्वरूपसाधनाव्यापकत्वाच्छुणकपाकजन्येलत्वगासपत्वपः शुद्धसाध्यव्यापके चार्द्रेंधनादेश्च
शुद्धसाध्यव्यापकत्वादेवमुक्तरीत्या साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमिति भावः वायुरिति वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शा-
श्रयत्वादिति कृते प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वरूपसाधनावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्यापकत्वं नाप्यासंगतिरतः प्रमेयत्वपर्य-
न्तानुधावनं। तत्रत्यवत्वं। ननु शुद्धसाध्यव्यापकसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापको यथा वह्निर्धूमस्य तस्योपाधित्व-
मेव द्रष्टव्यमित्याह किं त्विति तथा च साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्यैव पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्यापि व्यभिचारो- व्या २
न्नायकत्वादिरूपदूषकतावीजसाम्येनोपाधितया जन्यत्वाप्तिरिति भावः तद्गतीति। वह्निद्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्य- लम.
क्षत्ववतीत्यर्थः वह्निहृद्धचात्मान्यत्वं मानसविषयान्यत्वं वा। तदवच्छिन्नप्रत्यक्षत्वं रूपादावपि तत्र च न तद्व्यापकत्व ७१

पि तद्द्रव्यत्वनिवेशः द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वमात्मादावपीति वह्निद्रुनिवेशः पर्व्वतालम्बने काकः एणमोपि
र्व्वैसाध्यव्यापकत्वाभावादेवेत्यर्थः तदेवाहापत्तेति। धर्म्मपदेत्यादौ। तत्सामानाधिकरण्याभावेन नपक्षादि
त्यादौ। तथाविधेति पक्षधर्मीभूतद्रव्यत्वावच्छिन्नेत्यर्थः पक्षे काके स्वत्वादिनिरूपितपलतरं साधाभावोवि
नाप्रमेयत्वादित्यादौ जन्यत्वावच्छिन्नविनाशित्वव्यापकेभावत्वोपाधौ उदासीनधर्म्मावच्छिन्नसाध्यव्या
पकेऽव्याप्तिरित्यपि द्रष्टव्यं ननु साधनपदं धर्म्मपरं तत्तेन निवेशः किन्तु प्रकिंचिद्धर्मत्वेनेति नोक्ताव्याप्ति
रित्याशंकते स्वत्वेति क्वचित्काकः एणमोपि ज्ञातत्वपत्वादित्यादौ क्वचित्। वायुः प्रत्यक्षप्रमेयत्वादित्या
दौ यद्यप्यवान्वेहेरित्यत्र शुद्धसाध्यवत्पक्षे स्वार्द्रेन्धनादौ च पक्षधर्मद्रव्यत्वादिकमादायसंगतिः। उपाधिना
पनेरित्ति तथा च सदनुमानोच्छेद इति भावः। तादृशवह्निमति महानसेऽन्यत्वावच्छिन्नवह्निमतीपर्वतादौ

त·चिं जन्यादिति महानसत्वाभाववत्प्रमादिस्वानधिकरणेतिस्वउपाधित्वेनाभिमतं धूमवान्वह्नेरित्यादौ स्वस्त्रद्रेंध
७२ नतदनधिकरणावृत्त्यधिकरणं अयोगोलकं तद्वृत्तिद्रव्यत्वरूपधर्मावच्छिन्नप्रमेयव्यापकत्वादार्द्रेन्धने
त्वं तस्य समन्वयः एवं सपक्षो मित्रातनयत्वादित्यादौ स्वशाकपाकजत्वं तदनधिकरणं गौर मित्रातनयः
तद्वृत्ति मित्रातनयत्वरूपधर्मावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकत्वाच्छाकपाकजत्वमुपाधिः वायुः प्रत्यक्षः प्रत
तस्पर्शाश्रयत्वादित्यादौ स्वउद्भूतरूपवत्त्वं तदनधिकरणं यत्प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वाधिकरणं वायुः त
द्वृत्ति वहिर्द्रव्यत्वरूपधर्मावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्यापकत्वादुद्भूतरूपवत्त्वेन तस्य समन्वयः वह्निमान्धूमादि
त्यादौ तु महानसत्वाभावो नोऽपाधिः तत्र हि स्वं महानसत्वाभावः तदनधिकरणं धूमाधिकरणं महा व्या·
नसमेव तद्वृत्तिद्रव्यत्वरूपधर्मावच्छिन्नवह्निमत्त्वमहानसएव तस्याऽसत्वान्नातिव्याप्तिरिति ध्येयं ननु द्व ७२

त्वंसत्त्वादिसाध्यात्मगुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वेः व्याप्तिः विशिष्टसत्तायाः सत्तानतिरिक्तत्वापात्तत्वानधि
करणसाधनाधिकरणाप्रसिद्धेः एवंच मवान्वहेरित्यत्राद्वैधनादीनां द्रव्यत्वादिनोपाधित्वापत्तिश्चेस्य
त स्याहेयपदेनिस्वपदमुपाधिनावच्छेदकत्वेनाभिमतपरं इत्यंच विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेपि वि
शिष्टनिरूपिताधिकरणतानतिरिक्तत्वात् गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नानधिकर
णसत्त्वाधिकरणगुणाद्येवप्रसिद्धेन हि सत्तादिरूपधर्मावच्छिन्नद्रव्यत्वादिव्यापकत्वाद्गुणक
२६ र्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वेर्मूर्त्तत्वसमवायः एवमवान्वहेरित्यत्र स्वपदेन द्रव्यत्वेनोपात्तानुप्रवेशनन्द्र
व्यत्वावच्छिन्नानधिकरणवद्वृत्त्यधिकरणाप्रसिद्धेः किंत्वाद्वैधनताघवेनच्यायाद्वैधनत्वेनैवोपा
धित्वंननुद्रव्यत्वेनेतिनोक्तदोषः इति भावः व्यापकत्वस्याभावघटितत्वेनगुरुत्वपात्लघुतरमाहतत

त.र्क. त्वेनेति तादृशसाध्यव्यापकत्वं चेत्यर्थः' धूमवान्वह्नेः वायुप्रभृतेः प्रभृतस्पर्शाश्रयत्वात्समव्याप्तोपि न्नात
७३ नयत्वादिमात्रेऽस्मादिंधनउद्भूतरूपस्पर्शकापाकजत्वादिरुपयाकर्मसामञ्जस्यं संभवति' पर्वतो हीत्यादि
नावह्निमान्धूमादित्यादौ मज्ञानसत्त्वाभावेऽतिप्रसंगं वारयति' नचैवमिति सद्धेतोः' एवंन च संभ
वतीत्यत्र यः सद्धेतोः धूमादेः' एवं उक्तधर्मावच्छिन्नाक्रान्तः कश्चिदपि उपाधिर्न संभवतीत्यर्थः.
नदेवाहनहीति वह्निमान्धूमादित्यादौ पर्वतेतरत्वानधिकरणधूमवत्सर्वतादिनिष्ठद्रव्यत्वादि
रूपधर्मावच्छिन्नवह्निसमानाधिकरणाः पर्वतत्वादयोपि तेन पर्वतेतरत्वत्वावच्छिन्नसमानाधि
करणा इति पर्वतेतरत्वेनातिव्याप्तिरित्याह। अतएवेति। तादृशधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभा राम.
वादेवेत्यर्थः। तदेवाहापक्षेति: धर्मेपर्वतत्वादौ। तत्सामानाधिकरण्याभावात्। पर्वतेतरत्वसामा ७३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नाधिकरणत्वाभावात्। वह्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यादौ पक्षे बाधेन साध्यव्यापकतया प्रतीते वह्नी-
तरत्वादौ बाधोन्नीतत्वात्सग्राह्यमेवेति हृदयं। उपाधेर्दूषकताबीजं व्यभिचारोन्नायकत्वं सत्प्र-
तिपक्षोन्नायकत्वं वा। तथाहि। धूमवान्वह्नेरित्यत्र वह्निः धूमव्यभिचारी धूमव्यापकार्द्रेन्धन-
व्यभिचारित्वात्। व्यापकव्यभिचारित्वे व्याप्यव्यभिचारित्वस्यावश्यकत्वात्॥ एवं वह्निम-
त्ययोगोलके धूमाभाववत्त्वस्यार्द्रेन्धनाभावात्। व्यापकाभावे व्याप्याभावावश्यंभावादिति
व्यभिचारोन्नायकत्वेन सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वेन वा आर्द्रेन्धनस्योपाधित्वमिति न च यथा हेतौ
साध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारः साधनीयस्तथा साध्यव्याप्यहेतुव्यापक-
तयोपाधेः साध्याव्यापकत्वमपि सेत्स्यतीति विनिगमनाविरहात्व्याप्तिग्राहकस्य चोपपत्त्यापि

Nepal Sanskrit University, Balmiki Campus, Kathmandu

त॰ के॰ साध्यादित्तिवाच्यं। अनुकूलतर्कादिनोपाधेः साध्यव्यापकतानिश्चयएवोपाधेर्दूषकतावीजं किं
७८ तत्र मित्यपि सेधायाह संदेहेपीति। स्वार्थपरार्थभेदेनानुमानंद्वेधा। यत्रस्वयंधूमादग्निमनु
मायवह्निप्रवर्त्ततेतत्स्वार्थानुमानं यत्रतुस्वयंवह्निमनुमायवह्निव्याप्ती परप्रतिपत्त्यर्थंवाक्यं
प्रयुंक्तेतत्परार्थानुमानंतत्रस्वार्थानुमानंसुगमत्वादुपेक्ष्यपरार्थानुमानप्रकारमेवाह। तत्रा
नुमानमिति। ननुपक्षधर्मत्वंसपक्षेसत्वंविपक्षाद्व्यावृत्तिरवाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वंचे
त्यादिपंचरूपोपपन्नंलिंगप्रतिपादकवाक्यत्वंन्यायत्वेपंचरूपोपपन्नोधूमइतिवाक्येतिव्या
प्तेरतोन्यायत्वंनिर्वक्ति। न्यायस्त्विति। धूमात्पर्वतोवह्निमानित्यादिषुक्रमोत्क्रमप्रतिज्ञादिसमुदायेऽ लम॰
तिव्याप्तिवारणायक्रमिकेति। कथकसंप्रदायाविरुद्धेत्यर्थः। न्यायत्वंपंचसुपर्याप्तमितिसच

नापसम्प्रदायइति। तेनपंचप्रइयोनैवसम्प्रदायफलवैकल्यं तं सम्प्रदायइत्यनेनैतिह्यप्रमाणमनवकाशं
तपावापैतस्मान्नप्येतदुपनयनिगमने प्राञ्चो। नवीनास्तेनाह। वन्हिव्याप्येत्यादि। प्रतिज्ञात्वाद्यज्ञा
नेन तु हेतिज्ञात्वादिज्ञानात्परामर्शोनुमानं संभवतीति प्रतिज्ञात्वादिलक्षणमिति। तत्रेति। तेषु
प्रतिज्ञात्वादिषुमध्ये इत्यर्थः। तत्रसङ्केतादित्यर्थइतिकश्चित्। पर्वतोवन्हिमानित्युदाहृतान
वाक्ये ऽतिव्याप्तिवारणाय णा घ ऽघटकेति। पर्वतोवन्हिमान्धूमालोकादितिन्यायं तत्रघटकप्रति
ज्ञायाः पर्वतोवन्हिमान्धूमादितिन्यायघटकप्रतिज्ञायामतिव्याप्तिवारणाय तन्न्यायेति। स्वावयवे
ति स्वावयवत्वविभाजकाः पंचोपाधयः प्रतिज्ञात्वहेतुत्वउदाहरणत्वउपनयत्वनिगमनत्वमेदा
नः तत्रपक्षापोगतत्र लक्षणान्यवसेयानि। पक्षेसाध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति सूत्रयत्। विशेष्यकासा

न.कं ७५ ध्यप्रकारकज्ञानजनकं वाक्यं प्रतिज्ञेत्यर्थकं। तच्च पर्वतो वह्निमानित्युदासीनवाक्येऽतिप्रसक्तमपि
नितवेदंकितो। एतद्धूमादिति। अत्रोदासीनवाक्येऽतिव्याप्तिवारणाय न्यायघटकेति पर्वतो
द्रव्यं धूमादिति हेत्ववयवे पर्वतो वह्निमान्धूमादिति हेत्ववयवत्ववारणाय न्यायघटकेति
वक्तव्यं। तच्छाभायोक्तं एतदिति। एतन्न्यायघटकोपायधूमादिति पञ्चम्यन्तहेतावित्यर्थः। एवमग्रे
पि ताद्रूप्ये ति। अवयवविभाजकेत्यर्थः। प्रतिज्ञादिलक्षणघटकीभूतमवयवत्वं निर्वक्ति अ
वयवत्वं चेति। अत्रैव प्राचीनसंवादमाह उक्तं चेति। नतु प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वं प्रतिज्ञाभिन्नत्वे सति
हेत्वादिभिन्नत्वं पञ्चभिन्नत्वं। तत्र च प्रतिज्ञात्वं पर्वतो वह्निमानिति भागयोः प्रत्येकं पर्याप्तं वाक्यद्व तप
यवृत्ति वा। आद्ये प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य न घटकत्वे सत्वेन प्रतिज्ञैकदेशेऽति ७५

व्याप्तिः द्वितीये प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य प्रत्येकं पर्वतो वह्निमानिति भागयोः सत्वेन
प्रतिज्ञाभिन्नतादृशभागद्वयभेदस्य च प्रतिज्ञायामसंभव इति चेन्न प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नप्रति
योगिताकभेदाधिकरणतावच्छेदकं यत्तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाधिकरणतावच्छेदकं
यत्तदवच्छिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात् प्रतिज्ञात्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वोपगमेन प्रतिज्ञैकदेशे प्रति
१७ ज्ञात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसत्त्वात् प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाधिकरणतावच्छे
दकं पर्वतो वह्निमानित्यंशत्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाधिकरणतावच्छेदकं च प्रतिज्ञात्वं। प्रतिज्ञा
त्वैकदेशे एवमिति प्रतीतेः व्यासज्यवृत्त्यधिकरणताकभेदाभ्युपगमात् प्रतिज्ञाहेतुसमुदायो न प्र
तिज्ञेति प्रतीतेः प्रतिज्ञाहेतुसमुदाये प्रतिज्ञाभेदसत्त्वात् प्रतिज्ञाहेतुसमुदायेप्यतिव्याप्तिः। आ

न:कं: सज्यहत्यधिकरणताकभेदानंगीकारेतु प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदपंचकाधिकरणतानवच्छेदकत्वेन
७६ निप्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकंपन्नदवच्छिन्नभेदाधिकरणतावच्छे
दकंपनदवच्छिन्नत्वमर्थोऽवसेयः प्रतिज्ञैकदेशवारणाय सत्यंतनिवेशः पर्वतो वह्निमानितिभाग
योः प्रत्येकं प्रतिज्ञाभेदसत्वेन तादृशभागद्वयस्य प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाधिकर
णतावच्छेदकत्वात् । व्याहृत्यहत्यधिकरणताकभेदानभ्युपगमात्प्रतिज्ञाहेतुसमुदाये प्रतिज्ञा
भेदासत्वेन प्रतिज्ञाहेतुसमुदायेऽतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलनिवेशः तत्र प्रतिज्ञायां प्रतिज्ञाहेतु
समुदायभेदसत्वेन तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकं तादृशसमुदायत्वं तदवच्छिन्नभेदस्य च तादृश न्या:
समुदायेऽसत्वेनातिव्याप्तिविरहादिति प्रतिज्ञादीनां न्यायघटकत्वप्रतिज्ञत्वाद्युपनेतासीनेऽतिव्याप्ति

रितिध्येयं । अत्रच प्रतिज्ञादिवाक्यैः खंडवाक्यार्थबोधः ततः वाक्यैकवाक्यतापन्नात्पंचमहावा
क्यार्थबोधः अवांतरवाक्यार्थज्ञानस्य महावाक्यार्थबोधहेतुत्वात् ततश्च व्याप्यवह्निसंबंधभिन्नः
पर्वतः धूमीयज्ञानज्ञाप्यत्ववी प्यापात्तोत्पेन्नाहकतपावन्हिपदस्य धूमव्यापकवन्हेर्लक्ष
णया धूमसंबंधभिन्नः धूमव्यापकवह्निसंबंधभिन्नत्वनिउदाहरणार्थबोधः वह्निव्याप्य
धूमसंबंधभिन्नः पर्वतः । वह्निव्याप्यवानुपहृति धूमज्ञानज्ञाप्यवह्निसंबंधभिन्न इति प्रत्यर्क
बोधस्ततश्च धूमज्ञानज्ञाप्यवह्निसंबंधभिन्नपर्वतो भिन्नधूमसंबंधभिन्नः धूमव्यापकवह्निसं
बंधभिन्नवह्निव्याप्यधूमसंबंधभिन्नः पर्वतः वह्निव्याप्यपदेहृतिधूमज्ञानज्ञाप्यवह्निसंबंध
भिन्न इति वाक्यैकवाक्यतापन्नापार्थबोधः ततः न्यायार्थज्ञानसहकृतमहानसो धूमवान् वह्निमा

न.कं. ७८

नितिधूमविशिष्टवह्निवैशिष्ट्यमितिव्याप्येनमानसंज्ञानंजन्यतेतेनचपरामर्शउत्पाद्यतेततःपर
स्यानुमितिः नचव्याप्यार्थज्ञानेनाहृत्यैवपरामर्शउत्पाद्यतांकृतमंतरा विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञान
जननेनेतिवाच्यं। तस्यवादिनामजन्यत्वेनानासोक्तत्वादप्रामाण्यपक्षेकाकतालीकिजन्यत्वेनानुमि
त्युपधायकपरा मर्शानुत्पादकत्वात्। व्याप्यस्यव्याप्यत्वाप्रमाणादिवत्स्वापजन्यज्ञानादेवानुमि
तिस्वीकारपक्षेः तथाचव्याप्यजन्यज्ञानेनतज्जन्यत्वदार्थ्यापत्त्यितेरितिधूमविशिष्टवह्निवैशि
ष्ट्यमितिर्मतेसपरिच्छेदानंतरंपरामर्शोत्पादनत्वंगीकरणीयं अतएवचिंतामणिकारेणाऽव
यितिचरमकारणलिंगपरामर्शप्रयोजक। व्याहृतज्ञानजनकतावच्छेदकत्वंव्याप्यत्वेनाहृश्यमाहृज्ञानज ल्प.
नकतावच्छेदकमवयवत्वमितिलक्षणमुपन्यस्तं। यद्यपिविमतिपत्तेः पक्षपरिग्रहेहेत्वभिधानस्या ७८

कांक्षितत्वेन प्रथमं हेत्वभिधानमेवोचितमिति प्रतिज्ञानन्यायांगं न यापि समपवं धादिना विप्रतिपत्ते
र्नतरितत्वेन हेतुवाक्यस्यानिप्रतियोगिकान्वयबोधासमर्थत्वात्प्रतिज्ञान्यायांगं। पर्वतो वह्निमान् कुत
इत्याकांक्षरूपा प्रतिज्ञानंतरं हेतूपन्यासः अत्र च पर्वतो वह्निमानिति प्रतिज्ञायां ज्ञानविषयवह्नेो
लक्षणं धूमादिः अत्र हेतुत्वं पंचम्यर्थः तस्य च निरूपकतया प्रतिज्ञैकदेशार्थे ज्ञाने ऽन्वयः ज्ञाप
मानलिंगस्यानुमानत्वेन धूमपदं पंचम्यंतमेव लिंगज्ञानस्यानुमानत्वेन येनु धूमपदस्य धूम
ज्ञानमर्थः एवं च धूमज्ञानजन्यज्ञानविषयवह्निमानिति वाक्यैकवाक्यतया प्रतिज्ञाहेतुभ्यामन्वय
बोध इति केचित्। केचित्तु प्रतिज्ञायां ज्ञानेन लक्षणा प्रथममनाकांक्षितत्वात्। किं तु धूमपदस्य धू
मज्ञाने एवं च व्याप्तज्ञाप्यत्वे लक्षणा तृतीयभक्त्या वपिलक्षणा स्वीकार्या इत्याहुः। एतन्मते च सर्वत्रा तृगा

कस्यलेः न्यपबोधानंगीकारेणसिद्धान्तविरोधः वस्तुतस्तुपक्षताज्ञानतापावमर्थंः धूमस्यवज्ञानेः न्व
यः ससंबंधिकस्यलेणकदेशेपन्वपस्तीकारादित्यलमप्रकृतविचारेण कथमस्यागमकत्वेमास्या
पक्षधर्मतयावेतितन्त्र्व्याप्तिप्रदर्शनायोदाहरणप्रयोगः तत्रप्रथमपस्वदेनपक्षोच्यतेहितीयपयम
देनतदस्मद्दोच्यते एवंचयमवस्महानसंवह्निमत्त्वमवस्महानसाम्यञ्चवह्निमदितिबोधेयावस्सा
यत्नाश्रयाप्तिनसाध्यसंबंधरूपव्याप्तिरुदाहरणेनप्रदर्श्यते तत्रचयत्सदसद्वीप्सानन्तुतत्सदेपि
त्रिरूपोपस्थितयोरपिसकेनतत्पदेनयागमर्थोसंभवात्सर्वनाम्नांबुद्धिस्थवाचकत्वादिति अतएव
पद्यस्यापंप्रतिज्ञहिजगन्नाथनमस्यनन्दमन्दस्मितेनतुसंचारिणीदीपशिखेवरात्रौयंयंव्यतीयायपप
तिंवरस्यानरेन्द्रमार्गादहवप्रपेदेविवर्णभावंससभूमिपालइत्यत्रयत्तत्पदाभ्यांअनुमतीवमप्येवा

दौ च कथं नाहि तन्मदेपिवी स्पत्तिचेत्' पत्रप्रमेकपत्मदोवस्यापितन्मप्रमेकरूपेणोवनन्त्वं पराभृशाति न
त्रतन्मदेपिवी स्पांपप्यासमभूपि पालक्रमाद्वांपत्रनुसामान्यरूपेणोवंनत्रननन्मवेवी स्पांपप्याप
घत्मायं प्रतिजही मादा वितिनक प्त्रिहेतोः' वलुनस्नुव्यापकसामाना धिकरण्यरूपव्याप्तिवोध
कत्वमुदाहरणस्यपदार्थविधया वाक्यार्थविधया वानं समवती तिवह्निपदस्यधूमव्याप
कवन्नैलग्नां वीस्या वनात्मर्यं ग्राहिकां पत्रपत्मदसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकव्यापक
त्वविधेयेभासनेनतत्रतन्मदेनवी स्पांपप्यायो धूमवान्सोग्निमानित्यत्रपत्मदसमभिव्या
हृतधूमवत्पदार्थतावच्छेदकापन्नधूमव्यापकत्वविधेयेवह्नौभासनेपत्रनुपत्मदसमभिव्या
हृतपदार्थतावच्छेदकधर्मसामानाधिकरण्यं विधेयेभासनेनत्रनन्मदेवी स्पांपप्यासमभूपि

कर्त्ते॰ पालज्ञन्याद्यैसासाह्निपानन्त्रमुल्लीवपूर्वेन्याहैचतत्रमन्यदसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकीभूतभूमि
७८ पालत्वकातएतीत्वव्यापकत्वस्यविवर्णाभावनत्रमुल्लीत्वरूपविधेयपोर्वाधादन्वयासंभवेनभूमिपाल
त्वादिसामानाधिकरण्यप्रैवविधेयमानमावप्रपकमितितत्रनत्पांरेपिवीस्रेतिरहस्यंउल्लाहररातेनत्वे
हूधर्मतावच्छेदकानायोपनमप्रयोगविशिष्टपरामर्शस्यानुमितिहेतुत्वमवस्थापनेनोदाहरणान्तर
वन्यापप्रयोगदर्शिमीमांसकमतेनिरस्तंवोध्यंउदाहरणंयनयमूपमवपववहूपंइतिवोध्यमतनमप्यस
मृतसंकप्यापामाकांसान्नमैत्तौवाधिधानातत्वनिज्ञासुपन्यासस्यावष्पकत्वात्अथमादिक्येवप्रयोगो
ननुधूमवत्वादितिमतुपोव्यर्थत्वादितिपेमस्यंतेनेषांमतेञ्चत्रवह्निव्याप्योधूमइत्येवोपनयः स्यात् ल्स॰
नुवह्निव्याप्यधूमवानयमितिमतुपोव्यर्थत्वादित्यवधेयंञ्चवाधितत्वासम्भवानिपहितत्वेवाधनापत्ति ७८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

गमनप्रयोगः। न च बाधाभावस्य तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानाभावस्य वा हेतुत्वं न तु ज्ञानस्येति किं तद्बोधने
नेति वाच्यं पदवगमे सति यन्न भवति तन्न तदभावज्ञानसाध्यमिति नियमेन तद्ज्ञानस्य हेतुत्वान्न च
घटाभावज्ञाने घटप्रत्यक्षानुदयेन तत्रापि घटाभावाभावज्ञानस्य कारणत्वापत्तिरिति वाच्यं यत्र
ज्ञानेनाहार्यानियमाभ्युगमात्। अत्र किंचित्पक्षे साध्याभावो बाधः तदभावश्च साध्यमेवेति पक्षे
साध्यवत्ताज्ञानमनुमितिहेतुरित्यायातं तथा च सिद्धसाधनं यदि च पक्षे साध्याभावप्रमा बाध
स्तथापि तदभावज्ञानस्य विनापक्षे साध्यनिश्चयसंभवात्तथा सिद्धसाधनतादवस्थ्या
दिति पदवगमे सति यन्न भवति तदभावज्ञाने सति निश्चयस्यैवेति बाधाभावज्ञाने सति बाध

त·र्कः ज्ञानानुदयेन वाधज्ञानप्रतिवंधाभिप्रायेणावाधितत्वादिवोधनं नतु तद्ज्ञानस्य हेतुत्वाभिप्रा

८१ येणेतिवदंतिके चित्तुच्छमितिप्रमायाग्रगणानुरोधेन योग्यतावत्संशयनिश्चयसाधारणोत्रवाधि ध्रु

तत्वादिज्ञानमपि हेतुरित्याहुः ननु तथापि निगमनेन कथमवाधितत्वादिवोधनं स्वप

दार्थतावदवाक्यार्थत्वाच्चेदितिवाच्यं तस्याहृहिमानिमस्मात्तु वादत्वेन प्रयोजनजिज्ञासाया

मवाधितत्वादिज्ञानमेव प्रयोजनं तयाऽसीयनेनैतद्दोषः स्वलक्षणपायुदिवमानसवोधाहिता

पिनास्यर्थनिर्वाहे लक्षणाकल्पनमनायत्यं यथाधूमोस्तीतिवाक्यस्य वह्निपरस्यापि स्वानुमानि एम·

कवह्निवोधमादायपतात्पर्यनिर्वाहस्तथा प्रकृते पीतिधिभाव्यते तदा मानसएव तद्दोषद ८१

त·र्क· त्रिरहस्यमन्त्रानुसंधेयं किन्तु त्स्मितं न हृहनं रंहसा त्वा हृदि ध्यायन्तो दोषैरावृतमलप्रकृतिनिवर्हं वामं
८१ मती पं बुधाः चेद्वः किं न कलं किनोपि मव जिह्वा ध्यायग नरपः सनां वालत्वेऽप्रदितन्त्रे हेतुरघु
नावालापमेतन्हृचं इति श्रीहीहिनश्रीकंठशर्मविरचितायां न्यायसिद्धान्तमंजरीदीपि
कायामनुमानपरिच्छेदः समाप्तः ॥ ॥

श्री·
८१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४०७८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

१ श्रीगणेशाय नमः ॥ संध्यायाः प्रणतिप्रणोगी गिरिजया सेर्ष्यं समालोकिते ऽपेमानिनि माकृथास्त्वदयणनाम्ना
त्तिवेयाममा किं नुनामहमानमामिमनसाध्यात्वानवैवाकु नीतिस्त्वं हर्षितं प्रोलगणजतनपाहृष्टः शिवः पा
तु नः ॥१॥ सिद्धांतगर्ठवन्मैक भावनापरिशीलिता धीर्कवनिर्मितासेयं प्रकृतिगनतु तां मुदं ॥२॥ स्मेक। व
स्मिन्नपिवाधके सायक सहस्रस्यापि किं त्रिकरत्वात्प्रतिवंधकाभावस्यावश्यापेक्षितत्वया प्रकृतग्रंथ
समाप्तिप्रतिवंधकदुरितनिरूपविघ्नविघातायकृतं भगवन्नमस्कारात्मकं मंगलं शिष्यशिक्षार्थं ग्रंथादौ निव
ध्नाति। प्रणम्येति। मंगलस्य समाप्तिं प्रति विघ्नध्वंसद्वारा हेतुत्वमिति सिद्धान्तस्थितिः। नवीनन्याया सिद्ध
नियतद्वंद्वे जिनि[illegible] तद्रूपकारणत्वघटकानन्यथासिद्धत्वांशग्रहे व्यापक तद्रूप नियमांशग्रहे याव स्वव्या
पेतरयावत्कारणसत्त्वे यत्सत्त्वेः व्यवस्यं पत्सत्त्वं यदभावेः व्यवं यदभावइति नियमघटितत्वयो अ संसारात् २

ऽव्यतिरेकयोः कारणत्वेमानाभावेपि अन्वयव्यतिरेकाभ्यांविशिष्टतद्रूपकारणत्वनहेतोरिति कारणत्वानहे
वानयोर्हेतुत्वानतत्सत्त्वकृतत्वसमाप्तिमार्गानुपपत्त्यपि नात्र संभवः। मंगलसत्वेपिसमाप्त्यसत्वान्मंगला
भावेपिसमाप्तेश्चान्वयव्यतिरेकव्यभिचारात् तथापि समाप्तिफलकत्वेनायमस्मिन्नित्यानुमानस
हकृतेषिष्टाचारविषयत्वेपि हेतुकेसफलत्वानुमानमेवात्रमानं। जन्मांतरीयमंगलसंदेहेनव्यतिरे
कव्यभिचारसंशयेपि नाप्रसंगः समाप्त्यनुमितिप्रतिबंधकत्वज्ञानाभावकारणत्वेऽनुमितेसमाप्तिरूप या ४
कार्यस्यजन्मांतरीयमंगलानुमानान्नव्यतिरेकव्यभिचारः। मंगलेसतिसमाप्त्यभावस्तुतत्रमंगलानापवि
घ्नसत्वादनंतरोपनविघ्नसत्वाद्वेतिनान्वयव्यभिचारोपि अत एवतच्छेकयामध्येपिमंगलमाचरंति।
एवं च ससविनाशिनः कालांतरभाविफलजनकत्वं व्यापारं विनानुपपन्नमिति विघ्नध्वंसद्वारा एवसमा

२ त्रिंशति मंगलं हेतुर्विनिसंशयाप्यः। नव्यास्तु मंगलं विनापि नास्तिकादिग्रंथसमाप्तेर्न तत्र तद्धेतुः। तत्र च चरम
वर्णध्वंसरूपायाश्चरमवर्णध्वंसरूपाया वा समाप्तेरेकात्मनिष्ठतयाप्यात्मनिष्ठमंगलस्य तज्जन्यविघ्नध्वंसस्य
वा व्यधिकरणतया कारणत्वासंभवेन स्वप्रतिपाद्यचरमवर्णानुकूलकृतिमत्त्वसंबंधेन चरमवर्ण
ध्वंसरूपसमाप्तिं प्रति शास्त्रस्वतासंबंधेन आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या हेतुत्वस्य वक्तव्यतया जन्मांतरीयमंग
लानुमानान्न व्यभिचार इति वाच्यं जन्मांतरीयसमाप्तिमुद्दिश्य वैरस्यदनाचरणात् तत्रापि तत्समाप्तेरेव तत्
फलत्वे कारीरीवत्। ननु जन्मांतरीयसमाप्तेरपि पुत्रेष्टिस्थले नु पुत्रमात्रफलकत्ववद्वर्णद्वारामुष्मिकै
हिकसाधारणफलकत्वेन तस्मात् आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या कारणत्वे जन्मांतरीयसमाप्तिमुद्दिश्यापि मंगलक
रणात्पूर्वं स्वप्रतिपाद्यचरमवर्णावच्छेदकतासंबंधेन चरमवर्णध्वंसरूपसमाप्तिं प्रति हेतुत्वमव २

छेदकजातीयतासंबंधेन शरीरनिष्ठसमाप्तिसमाकारणतापात्त्र शेषपदकृत्यं नास्तिकशरीरेऽवच्छेदकतया
मंगलस्य तज्जन्यविघ्नध्वंसस्य चाभावेन व्यभिचारेऽव्यभिचारात्त्र कारणत्वसंभवः ननु विघ्नस्थलीयस
मानिनमेव तज्जन्यतावच्छेदकं तत्र वचनव्यभिचारः। विघ्नस्थलीयत्वं चाविघ्नवज्जातीयशरीरकर्तृकत्वं मं
गलजन्यविघ्नध्वंसविशिष्टत्वं वा मंगलजन्यविघ्नध्वंसविशिष्टत्वं च स्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिक
त्वस्याव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वोभयसंबंधेन जन्मान्तरीयमंगलजन्यविघ्नध्वंसस्य च स्वावच्छेदका
वच्छिन्नप्रतियोगिकत्वस्याव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वोभयसंबंधेन नास्तिकसमाप्तावभावेन तस्याः
कार्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वान्न इति चेन्न। अव्यवधेसमाप्त्यव्यवहित एवं विघ्नासत्त्वेन तस्या विशेषणत्वास
भवात्। उपलक्षणत्वे तु प्रमत्तानष्ठि न समाप्तेरपि उत्पन्नस्य मानविघ्नवज्जातीयशरीरकर्तृकत्वा

२ व्यभिचारस्य दुर्वारत्वात् अन्वयिधर्मस्य च विद्युद्वज्रानीपशोरविशिष्टकृतिजन्यत्वरूपस्यानन्तकर्तृकत्वस्य दु
र्वचत्वात्। द्वितीये तु समासव्यवहितपूर्वक्षणं तत्र संस्कारित्वेनानिर्देश्यपेयाव्यवहितोत्तरत्वस्य वक्तव्य ६
तया। ३ नन्वागमात् कारणस्य कार्यतावच्छेदकत्वानभ्युपगमाद्वा अन्यथा काशीमरणस्यापि स्वविवि
शिष्टमुक्तिं प्रति हेतुत्वस्य सुवचनतया काशीमरणान्मुक्तिरिति श्रुतेर्हेतुत्वप्रतीत्यै गोपयपनोपयोजक
त्वोपवर्णनस्यापि संगत्याप्तेः तत्तन्मेव विविच्यते निस्तुत्यातनत्त्वानस्यैव मुक्तिसामान्ये हेतुत्वमिति प्र
तिपादने तत्तत्स्वसाम्यकारणत्वातंभवात् श्रुतेः प्रयोजकत्वपरत्वमेवेति वाच्यं। नावता यितनत्व
तान्वयात् हेतुत्वस्यानुमत्वाद् द्विग्रुभंसहारणसमासोऽमंगलस्यैव तत्तत्स्वजन्यतत्त्वनात्र विशिष्टमुक्तिं प्रति
काशीमरणस्य हेतुत्वे अन्यं प्रतीतोऽनन्यपोमित्रिष्टमिना तत्र मुक्तिहेतुरिति वाच्यं स्वजन्यविघ्नध्वंसविशिष्टस्या २

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ति स्त्रविमंगलस्य हेतुत्वेपि न स्यात् द्वारत्वात्। तस्मात् अन्यथासिद्धतया मंगलं स्वप्रतिबन्धकध्वंसं नापेक्ष्य न समाप्तिहेतु
रिति। एतेन काशीमरणविशिष्टमुक्तौ काशीमरणस्य हेतुत्वे दृष्टापत्तिः। न तत्त्वज्ञानमद्वारीकृस्मनन्तद्धेतु
त्वमिति सिद्धवनापेक्षं पंचम्याः प्रयोजकत्वपरत्वमिति निरस्तं तत्पापविनष्टस्य नाशिहेतुनाबोधकप्रमास्य
प्तुत्वाभावेनोक्तहिंसामंगलेऽन्यथासिद्धेर्द्वारत्वादिति। नन्वनिर्विघ्नसमाप्यतामिति कामनयानन्तरं
वारणसमाप्तेः फलत्वमिति निदाघ्यं नागृहीत विघ्नध्वंसस्यान्वयेन विघ्नध्वंसकामनायामावश्यक
त्वात्तस्यैव तत्फलत्वात् नहि पट्टुहिं प्रयत्नं क्रियते न नष्टं तुः चैत्यवन्दनादेरपि स्वर्गफलकत्वापत्तेः। त
ज्ञेन कीमन् नत्वात्तस्यप्रमतया नानयेहि चेदत्रापि समाप्तिजनकत्वज्ञानस्य भ्रमत्वमापादपि वादसंभवात्
पाकद्ववृत्तिकालेनासिकामनावन्त् अपत्त्रे साधननास्त्रानेन समाप्तिकामनाया अप्युपपत्तेरिति न किंचिदे
पै

नमस्कारः तेन। अत एव नास्तिकसमासेऽपि प्रतियोगिवाहुल्ये चरमवर्णोर्द्वैजात्यं स्वीकृतमविजातीयपवर्गमव्रणं धुं
४ समरूपसमासेऽपि प्रतिसंमंगले हेतुरिति रसेऽपूर्ववर्णविशेषजन्यताच्छेदकजातिविशेषेणैव जातिकल्पने
मानाभावात्। अन्यत्र क्लृप्तेनैव वर्णान्यथासिद्धिरिति ब्रू। तस्माद्धि द्वैध्यं म। एवमंगलसमस्य प. लो. समाप्तिस्तु
अन्यत्र क्लृप्तसामान्यसामग्रीत एवोपपद्यते इति ग्राह्यमिति लंपत्नाद्वितेन। अपूर्वमतमुद्रूपः अदृष्ट
स्माद्दृष्टपकृष्टं इति स्नानविशेष एव नमस्कारपदवाच्यत्वात् कृतैर्वमलस्यान्तरस्नानं दृ। पापनाशात्मान सिद्धि प
प्रसक्ते वृत्तिमस्नानादिमत्वेन सर्वोत्कृष्टत्वं तेषां च समानसंवित्संवेद्यत्वात् सर्वं स्थिनन्तदपेक्षया आःप ९२
कृष्टत्वे स्नाने सर्वोत्तरः पातित्वे स्वस्मिन्नपि अपकृष्टत्वसानान्नमस्कारानिर्वाह इति भावः। ननु अपरामम
हमरिमाणत्वं परमत्वं ताह शपरिमाणविशिष्टात्मत्वस्याप्येकत्वापकृष्टेपि सत्वेन न नमस्कार्य ४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नावच्छेदकत्वाभावात् केचित्तु यद्यपि नित्यसुखस्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यंभाव इति नित्यत्वेन सुखस्य
वाधिकारणतावच्छेदकतया सिद्धत्वान्नत्वस्य ईश्वरेच्छाकार्यसुखात्मत्वापत्तेः तादृशनित्यसाधारणे
प्रियनित्यज्ञनकव्याप्त्यन्तरं वैशिष्ट्यकारणतापर्याप्त्यन्तरे शब्दे ऽनन्तत्वजातिसत्त्वे प्रमाणाभाव
त्वापि प्रान्त्यपदशक्यतावच्छेदकतया ऽखण्डत्वजातिसाधारणी सिध्यति । कार्यतावच्छेद
कतया कारणतावच्छेदकतया च जातिसिद्धिवदत्र नित्यवाधके शक्यतावच्छेदकतयापि जातिसि
द्धेरदुष्टत्वात् ॐ सतिवाधकेऽनतिरिक्तेऽशेषगुणत्वनाभावपदशक्यतावच्छेदकतयाऽभावत्वादि
जातिसिद्धिः जन्यभावत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकतया ध्वंसत्वादेरपि
जातित्वापत्तेर्न हि शेषगुणत्वभवतोव्याप्यपक्षतादृशस्य ह्रासवृत्तित्वं तथा सति विभुपद

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

तर्कप्रका एककानावच्छेदकतया विभुत्वमपि जातिः सिध्येत्। नचेष्टापत्तिः। एवंविधानंतजातिकल्पने प्र
५ माणाभावादिति कारणतावच्छेदकतया कार्यतावच्छेदकतया च जातिसिद्धेरित्येवांगीकरणीयं। एवं च
सुखसमवायिकारणतावच्छेदकतयात्मत्वजातेरीश्वरसाधारण्ये मानाभावात्। वस्तुतस्तु नहि शक्यता
वच्छेदकतया जातिसिद्धिरितिवृथोपेनोक्तानुपपत्तिः। द्वाभ्येनापि तु सुखसमवायिकारणतावच्छेदकत्वे
न जीवात्मनि सिद्धस्यात्मत्वस्य श्रोतात्म्यव्यवहारबलेन तत्संबंधमात्रमीश्वरे कल्पने नित्यसंबन्धादिनिय
मस्य चाप्रयोजकत्वात्। अहं सुखप्रसहंकार्ये तनाभावादेव कार्याभावस्योपपन्नत्वात्। अतएव नाजनक
र्पवृत्तिरूपेणैव कारणताकल्पने च प्रमाणाभावात्मत्वप्रयुक्तं वकृनेव श्रोतात्म्यव्यवहारस्यैव प्रमाणत्वे ना
त्मत्वं जनकसाधारणं सुखादिकारणत्वकल्पनेऽस्ति विरहात्। नच सुखसमवायिकारणतावच्छे ५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दकेऽवृत्तित्वेपि वा सत्त्वप्रतिबंधकत्वेपि आत्मत्वस्यैवावछेदकत्वे वा काभादिति वाच्यं। कारणत्वेन प्रतिबंध
कस्यैव कारणतावछेदकत्वपागनादिमुकारणत्वसंबंधकल्पने गौरवाद्दृष्टस्यासत्त्वेनापि हेतुता
पत्तेः। संभवति च प्रथमे कारणतावछेदके व्याप्यप्रथमेण तद्व्याप्तिरिष्टे प्रतिबंधकेऽव बीजत्वात्। ८३
४ तस्मात् तस्मात्सुदृढं मतेपि तुल्यत्वात् आत्मत्वे व्याप्यत्वेपि श्रोत्रात्मसंहारकल्पनादौ एवं रूपेपि कारणत्वसंबंधस्य क
ल्पनीयतप्रतिबंधकेऽभावात्। अथ चात्मपदेशक्षतावछेदकत्वमपि तस्यैवेति मा(म्)नवीनास्तु न
ह्यवयवं देशसंयोगेऽत्मदेशसंयोगोऽन्यथा उत्तरदेशसंयोगे पूर्वदेशसंयोगः प्रतिबंधको वाच्यः त
त्रेतनावयवं देशत्वमुत्तरदेशाभिन्नत्वं तदुत्तरदेशाभिन्नत्वं तु च पूर्वदेशसंयुक्तस्यैवेष्टे उत्तरदेश
संयोगात्। किं चात्मत्वं नत। तथा चात्मनिरूपितत्वविशिष्टसंयोगत्वेन प्रतिबंधकत्वे स्यायात्। एवं च

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

नन्वप्रतिबंधस्तावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेनान्यतरत्वजातिसिद्धिः विनिगमनाविरहेण तस्मादुपधेयसाधा
रण्यमपि नैवमेकस्मिन्नोपधेयएवतज्जातिरस्तोनुत्वनेकेषु जीवात्मस्विति वाच्यं। एकव्यक्तिकत्वेन
जन्यः जातित्वासंभवात्। नाहंत्वधर्मत्वोकारेपि प्रत्येकं जीवमात्रविनिगमनाविरहेण तु स्वरूप
न न्यायानिरूपितनाविशिष्टसंयोगत्वेन प्रतिबंधकत्वे आत्मनिरूपितत्वसंयोगत्व योर्विशेष्यण
विशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण विजातीयसंयोगत्वेनैव न तु प्रतिबंधकत्वं तस्मात् तत्पावत
प्रतिबंधककोटिप्रविष्टत्वात् नान्यत्वजातिसिद्धिरिति वाच्यं संयोगत्वेनैव नान्यत्वेपि विनि
गमनाविरहेण प्रतिबंधकत्वसद्भावकल्पनात् न चैवं तज्जातेरीश्वरत्ववृत्तितया गगनादिष्वपित्वप्रसं
ग इति वाच्यं गगनादौ तन्मीश्वरानतिरिक्तत्वेन तत्साधारण्येपि स्वजातिविरहादिति पुनः नव्याः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

लोकः पंथा इति प्राहुः २। प्रणम्येति कृतां नपदस्य च क्रियते रमनेनें व्यपः। नमस्कारस्सिद्धेर्नमः पदेनैव संभ
वेपि प्रणम्यपस्य कृतं व्यासेस्य यास्वयं पावे दोषोंते शिष्या ग्रथ्येवं कुर्वेति तिशिष्यशिक्षार्थमेव कृतं तेन न तान्नि
र्देशः। अत्र प्रणादेनय तिस्य स्तूतिशब्दो योग्यते तेपु तिसुकामिति स्पनेनन्युक्ती नो मुक्ता सा हू एण ब्रह्म द्योतनेन नि
र्दे पत्ने। मंजरीपदेन खीपुंवाक्यावलीनोकोमलत्वं सूचितं। प्रहतितामास्पं प्रति हू प्र साधनता स्पा
नस्य हेतुत्वात प्रयोजनं त्रावेवि नाकथमेनद्ग्रंथे प्रवर्तनामिसमन्वेहः। इहश्यादिमनेनोपायमात्मनतत्व आ
ज्ञानं निखिललोक विमोक्षमुख्योपायमामनंती ति पोजनांत ग्याचसकलकामना विषशीभूताप
वर्गजनकतत्वज्ञानस्य प्रयोजनक तथा एतद्ग्रंथेन ग्रहरस्य नुपपाति विति भावः। मोक्षमुख्योपाय इत्येवमुक्ता
भावप्रयोजकी भूताभावप्रति योगि त्वं बोविनु। कारीमस्य एण हिनापि ग्रव एणन धिकारि

७ स्त्रीशूद्रादिलोकस्य मुक्तिसंभवेन मननोपायकं तत्त्वज्ञानाभावस्य तदभावे श्रवणोत्पन्नकत्वाभावात् लो
कपदं श्रवणाधिकारिलोकपरं न पुनरन्यथा व्याख्येयं तथा च श्रवणाधिकारिलोकस्य मननाभावेन तत्त्वज्ञा
नाभावस्य श्रवणोत्पन्नकत्वलक्षणा नोक्तदोष इति भावः । तथा च श्रवणेन तत्समनन्तरं श्रवणाधिकारिण्यां स्त्रीणां दि
नाऽपि मुक्ता काशीमरणादिना मुक्तिसंभवेन तथा विवक्षितेऽप्यनुपपन्नेऽनाहृत्य कत्वात् तस्मात्तत्त्वज्ञा
नेमोक्षमुख्योपायत्वं त्वावश्यकं इह तोत रस्य लोकेऽत्यान्तिकमुक्त्यभावस्य पोतकीभूतनाभावस्याति
पोपीत्यमेव वक्तव्यं । तत्त्व च नोक्तानुपपत्तिः तथा च लोकपदं यथाश्रुतमेव । अन्यथा च काशीमरणाद्य
स्य मुक्तेर्मननोपायकतत्त्वज्ञानजन्यत्वात् विमोक्षेति काशीमरणाद्युपायो मोक्षस्य हेतुरन्ये विष्णु
णेन रक्षं हन्तीयं । तत्त्व च तत्त्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावसमानकालीनदुःखध्वंसत्वं मुक्तिः ७

त्वे दुःखध्वंसस्येदानीमपि सत्वेनास्मदादीनामपि मुक्तत्वापत्तिवारणाय कालीनांतं मुक्त्यात्मकदुःख

ध्वंसस्यास्मदीयदुःखप्रागभावसमानकालीनत्वं वामदेवशुकादीनामप्युक्तत्वप्रसंगात् स्वस

मानाधिकरणत्वं प्रागभावविशेषणं नवदुःखासमानकालीनत्वे नैव सामंजस्यात् प्रागभावे

निवर्त्यमिति वाच्यं। पृथायस्त्रिविशेषैवैयर्थ्याभावात्। तथाप्यनतिप्रयोजनकत्वे स्वसमाना

धिकरणदुःखासमानकालीनदुःखध्वंसत्वमेव मुक्तित्वमित्यास्तां तावल्लक्षणं। ननु स्वस

मानाधिकरणदुःखासमानकालीनदुःखध्वंसत्वस्य मुक्तित्वे हन्त्वेतस्य नतत्र स्वात्ततत्स्वनावच्छेदक

त्वानुपपत्तिः। स्वपदस्य दुःखध्वंससामान्यपरत्वे पुरुषान्तरीयदुःखध्वंससमानाधिकर

णदुःखासमकालीनदुःखस्येदानीमप्रसिद्ध्यापत्तेः स्वपदस्य नदुःखध्वंसपरत्वे च सामा

८३ दुःस्य

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

८ न्यतोमुक्तित्वस्यैकस्याभावेनमुक्तित्वावच्छिन्नप्रतितत्वसामान्येनहेतुतायाअसंभवदुक्तिकत्वापत्तेरि-
वेत्वात्वस्यमानाधिकरणकालिकविशेषणतोभयसंबंधेनदुःखवान्मतादिवदुःखध्वंसत्वस्यैव
मुक्तित्वरूपत्वात् अत्र च स्वत्वसमपारिचायकत्वमपनोक्तिं नावसरः इति अत्र च ज्ञानादीनां सामानाधिक-
रणवारणाय विभुसमवेतपदं विशेषगुणत्वावच्छिन्नं प्रति स्वोत्पत्तित्वेनच विशेषगुण
त्वेनकारणतया ज्ञानादिवत्तयात्मकदुःखध्वंससंभवेन तत्तत्सामान्येन हेतुतायां मानाभा
वः इति पाहि विभाव्यतेन दोषदुःखितवद्विवदुःखितध्वंसत्वमेव मुक्तित्वमपवसेयं नवाग्ने दुःखिता
तुल्यतायाः तदुःखितवद्विवदुःखितध्वंसत्वस्यार्थसमाजग्रस्तत्वात् कथं नजन्यतावच्छेदकत्वमिति
वाच्यं । प्रभाणाभावस्यैवार्थसमाजग्रस्तमेवकार्यतानवच्छेदकत्वबीजमप्रयोजकं ८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

तेंमुक्तित्वज्ञानकार्यकारणभावबोधकवेदस्यैवबीजत्वेनार्थसमाजग्रस्तत्वेपिकार्यतावच्छेदकत्वेबाधका
भावात्। नचसुखदुःखाभावयोरन्यतरस्यैवपुरुषार्थत्वेनमुक्तेरपुरुषार्थत्वप्रसंग इतिवाच्यं। बलवद्द्वेषविष
याभावत्वेनपुरुषार्थत्वस्य दुःखाभाव इव दुःखजनकदुरितध्वंसेपिसंभवात्। ननु तथापि काशीमरणान्मु
क्तिरितिवाक्येनकाशीमरणस्यापि साक्षान्मुक्तिहेतुत्वप्रतिपादनं मुक्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्त्वज्ञानत्वे
नहेतुत्वे व्यभिचारएवेति चेन्न। तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनायेति श्रुत्या तत्त्व
ज्ञानस्य मुक्तिसामान्ये प्रति पूर्वभावेदर्शिते काशीमरणस्य तत्त्वज्ञानद्वाराएवमुक्तिप्रयोजकत्वमित्ये
वेनहृर्थान्। सयुक्तिकं चैतत्। अन्यथानयोः परस्परजन्यमुक्तौ व्यभिचारेणोभयत्रापि अव्य
हितोत्तरत्वनिवेशे गौरवात्। नच काशीमरणस्य तत्त्वज्ञानं प्रति हेतुत्वेपि श्रवणादिजन्यतत्त्व

२ स्नानेव्यभिचारवारणाय अव्यवहितोत्तरत्वनिवेशः विशिष्य इति वाच्यं। गंगामरणादिजन्यतत्स्नाने व्यभि
चारवारणाय पश्चात्तद्वारणादिजन्यतावच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वनिवेशासम्भवतोप्या ... वश्यकर्तव्यत्वात्।
स्नवणादिजन्यतत्स्नाने व्यभिचारवारणाय पापं काशीमरणादिजन्यतावच्छेदककोटावेवाऽव्यवहितो
त्तरत्वनिवेश इति तन्निवेशस्य एवकारेऽवसंभवात् भवन्मते तु काशीमरणजन्यमुक्तौ व्यभिचारवारणा
य तत्स्नानजन्यतावच्छेदककोटौ अव्यवहितोत्तरनिवेशः एवं तत्स्नानजन्यमुक्तौ व्यभिचारवारणाय
काशीमरणजन्यतावच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरनिवेश इत्युभयत्राव्यवहितोत्तरत्वनिवेशावश्य
कत्वेनातिगौरवादिति। ननु तथापि इष्टमाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा स्वे पक्षे क्षिप्तां गतिः। तथैव स्नानक
र्मभ्यां पापनैश्यावने शाश्वती गतिरित्यनेनैककर्मणामाथ्य मुक्तिहेतुत्वप्रतिपादनात् कथं तत्स्नान २

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्यैव मुक्तिहेतुत्वमिति चेन्नाऽस्य तत्त्वज्ञानशक्तिवैयर्थ्यकार्य्यसंबंधसहकारितत्वेन ज्ञानएवोपक्षयात् । ननु मुक्ति
घस्यैव साक्षान्मुक्तिहेतुत्वं नान्यः पन्था विद्यतइति श्रुतिविरोधात् । न चैतं वेदांतवचनेन ब्राह्मणा विवि ७
दिषंति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेति । श्रुतिविरोधः । किंच यस्माश्रमविहितकर्मणामेव हेतु
त्वेऽगृहस्थस्यापि मुक्तत्वप्रसंगः । कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः । श्राद्धकृत्सत्यवादी च गृहस्थो
ऽपि हि मुच्यतइति गृहस्थस्यापि मुक्तत्वश्रवणात् गृहस्थाश्रमविहितकर्मणामेव हेतुत्वे च यतेर
मुक्तत्वप्रसंगात् । न हि मुक्तौ वैजात्यमस्ति येनोभयोरपि हेतुत्वमुपपादनीयमिति अत एव काशीमर
णस्य कर्मणां वा साक्षान्मुक्त्युपायत्वनिरासाय मोक्षमुद्दिश्योपायमिमं त्वमुपदिश्येत्युक्ते तेन रमोक्षसाधा
रणकारणकभिन्नत्वमित्यर्थः । मुक्तित्वावच्छिन्नकार्ये नाविद्धविरुक्ता रणत्वे वा ज्ञसाधारणकारण

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

१० त्वंतेनशास्त्राभ्यासादीनामपितत्त्वज्ञानेनहेतुत्वेपिनक्षतिरितिदिक्।नन्वात्माशरीरादिभ्योभिन्नइत्या
कारकंतत्त्वज्ञानमिदानीमपिसंभवतितत्कथंनमुक्तिहेतुरितिचेत्आह।मननोपायमिति।मननंनाम्
पोपपत्त्यर्थः।तथाचश्रवणमनननिदिध्यासनप्रयोज्यतत्त्वज्ञानमेवमुक्तिहेतुः।तच्चनेदानींसंभव
तीतिभावः।यद्यपिश्रवणोपायमित्येवकर्तुमुचितंतथापिमकारानुप्रासवशान्मननोपायमि
त्युक्तं।युक्तिभिरनुचिंतनंमननं।साधकबाधकप्रमाणोपन्यासरूपयुक्तिः।श्रोतव्यःश्रुतिवाक्येभ्यो
मंतव्यश्चोपपत्तिभिरितिस्मरणात्।श्रुतस्यार्थस्यनैरंतर्येणदीर्घकालमनुसंधानंनिदिध्यास
नमितिबोध्यं।तच्चेतितत्त्वज्ञानमित्यर्थः।नीलपटीकृदाहःसचमानीमांसाहेसर्वेनास्तोनन्तीलाघु
पस्थापकत्वेविंचिनुमुखोविषयेभ्यस्सेवेस्सनोज्ञापिपवोपस्थितनत्वेसात्स्यैवोपस्थापनानंतनुतस्मात १०

न्मितस्यार्थः। मननस्य मुख्यविशेष्यत्वनयाश्रवं पुनरप्यस्मिन्नत्ते नन्नहेयासंप्रवादिसमवधेयं। प्रमाणाधीनमि
ति। प्रमाणज्ञानप्रयोजनस्य मितस्यार्थः। श्रवणादिप्रयोजनस्य मानसनिरन्तरप्रमित्वव्यानमेव हिनत्वज्ञानं तत्व
नेनरपदार्थेनतत्त्वस्मानं विमानेत्वनप्रमाणेऽस्मानं विनाप्रमेयव्यवस्थितेः प्रमाणज्ञानाधीनत्वादि
ति प्रमाणाभिरूपणमावश्यकमिति भावः। यद्वानेनत्वस्मानस्य मननन्नहाऽप्रमाणाधीनत्वमव
नापमननोपायभिमुक्ते। नन्वनन्तु वर्हुष्यव्यवहितोपस्थितविशेषणास्थापिनव्युद्धेनपाणमर्श
देशनानश्रवणदहितोपस्थितमुख्यविशेष्यमात्रोपथ्मापकत्वनियमस्य जोत्सर्गिकत्वानन्ता
स्पंसमनियामकत्वानुनोकानिश्वहगः। एवं च तत्त्वमननं चेत्यर्थः। साधकबाधकप्रमाणो
पन्यासरूपयुक्तिभिरनुचिंतनरूपमननस्य प्रमाणस्मानं विनाऽसंभवादिति भावः।

२२ प्रमाणानिनिरूप्यन्त इति। लक्षणस्वरूपप्रामाण्यादिप्रकारकवर्तमानं निरूपणविषयीभूतं प्रमाणमित्य
र्थः। तत्रेति प्रमाणेषु निरूपणीयेष्वित्यर्थः। प्रमाणाःकरणमिति। अत्र प्रमाणपदवाच्यत्वं लक्षणावच्छेद
कं। प्रमाकरणत्वं च लक्षणं। नातः प्रमाणत्वस्य प्रमाकरणत्वरूपत्वेन लक्षणलक्ष्यतावच्छेदकयो
रभेदापत्तिः। यथा चानयोर्भेदे नेष्टापत्तिस्तथा विवेचनीयमुपरिष्टात्। ननु प्रमाकरणमिति विहायप्र
मायाः करणमित्युक्तौ किं बीजमिति चेन्न लक्षणवाक्यान्वयादृष्टार्थस्य बोधस्य लाघवेन लक्षणत्वे प्र
मानिरूपितकरणत्वस्य लक्षणत्वलाभायेत्याहुः। अन्यथा तत्पुरुषे षष्ठ्यर्थलक्षणया प्रमात्वं व्य
भिन्नं करणमित्यर्थलाभे इतरभेदानुमाने हेतौ वैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वात् गुरुत्वाच्च। लक्षणवाक्यता
त्पर्य विषयीभूतार्थस्येतरभेदानुमापकत्वेन प्रमानिरूपितकरणत्वं एव तात्पर्येण तस्यैव हे २२

नुन्वोर्यर्थ इत्येनेनन्नुस्वस्य स्थाने गोरेव विधिरिति। वस्तुतस्तु। उभाकरणे मित्समेदेनान्वयप्रध्वंसनिरासाय प्रमाणाः क
रणे मित्समुक्तिः। असाधारणधर्मो हि लक्षणं। पर्य्यवसानास्थं गवत्वे गोरिति। निसास्नावनमात्रे स्मरटे प्यंग
३ ति वत्वमात्रेषु हि व्याप्तिर्वा व्याप्तमि निसासाङ्गं गवत्वविशिष्टधर्मो लक्षणं नातिव्याहतित्वेस तिस
कलनहतिलं असाधारणत्वोऽङ्गं गवत्वजातिनक्तस्वनाहेगोलेक्षणं न्वारणप समस्तं लनहति
त्वसाकल्यानां प्रत्ययपर्य्यवेशः। नहि दृष्टं कुक्कुंलक्षणे नास्वेवप्रसनि लाञ्छा निचैः पदैरति
१ दोषा व्याप्त्यव्याप्त्यसंभवदोषा निराक्रियन्ते। अलक्ष्ये लक्षणगमनमतिव्याप्तिः। यथा शृङ्गवत्वं गो
रिति। लक्ष्यैकदेशे लक्षणस्याप्यवर्त्तनमव्याप्तिः। यथा कपिलत्वं गोरिति। लक्ष्ये क्वाप्यवर्त्तनमन
म सम्भवः। यथा एकशफत्वं गोरिति। इत्थं चात्र छि दृढ़ि पाकरणेकुञ्चाप्नोवतिव्याप्तिवा

१२ रणाधीनायत्तेणादानं। दोषदुष्टचक्षुरिन्द्रियेभ्रमात्मकस्य ज्ञानकारणत्वादिति व्यासेऽप्रपञ्चः प्रमाप्र
माणमितुक्तौ चक्षुरिन्द्रियैर्व्याप्रियतेः प्रमाकरणमिति विशिष्टमुपात्तं न तु दोषदुष्टचक्षुरिन्द्रियं प्रमाणमपि
कदाचित्प्रमाजनकत्वात् अप्रमाणव्यवहारोऽभ्रान्तेः। न च दृष्टान्तदर्शयोऽव्यवहारप्राप्तिरिति वाच्यं नहीदं काल
घटितं लक्षणं येन तस्मिन्काले प्रमापत्तिः स्यात्। किन्तु तदिन्द्रिये अयथार्थस्थलीयं न तु दोषशून्यतादशाया
मिष्टापत्तिरिति चेत्। पञ्चहर्षणादिना दुष्टचक्षुष्ट्वन्त्वे भ्रममेवोत्पादयतीत्यापत्तौ चित्तैव प्रमाजनके केना
पि प्रमाणव्यवहारस्यास्वीकारादिति व्याप्त्याश्रयपदस्यैव सार्थकत्वम्। दोषवशेनान्यदीयदेनत्वस्यैव भा
नत्वे भवेन सर्वांशे भ्रमस्यापि संभवात्। यदि च सर्वांशेऽसाने। यथापि एकभ्रान्तेयकारेतु। विपर्यय इति
निष्प्रमात्वं सर्वांशेन भ्रमसंभवः। तथापि तज्जन्यदर्पमात्रपैव प्रमाणव्यवहारानुपपत्तिः शान्तत्वइति १२

भ्रमजनके पीतत्वांशे प्रमाणत्वावारणाय तत्तत्प्रमाणत्वलाभाय च पदद्वयमावश्यकत्वात्। अनुभवस्यापि संस्का
रद्वारा स्मृतिरूपज्ञानकरणत्वादतिव्याप्तेश्च पदमिति। ननु विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्ने विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वात् प्र
माज्ञानं विना कथं प्रमाकरणत्वज्ञानमित्यत आह। प्रमा चेति। यद्यनुप्रमात्वं यथार्थज्ञानत्वं तथाप्यस्यते
रपि प्रमात्वेन करणत्वेन कारणेऽनुभवे प्रपञ्चोपादाने प्यतिव्याप्तिनाद्वस्थ्याभिमत आह। प्रमा चेति। ज
था चानुभवत्वघटितप्रमात्वस्यास्मृतावसत्वेन तत्करणे अनुभवे अप्रत्याप्तिरिति भावः। अत्र चानुभ
वत्वस्यैव प्रमात्वरूपत्वे भ्रमेऽतिव्याप्तिः। यथार्थत्वस्यैव तद्रूपत्वे च स्मृतावतिव्याप्तिरित्युभयोपादानं
। ननु प्रमात्वस्यानुभवत्वघटितत्वे प्रमाणमावः। न वैतत्स्य स्मृतिरूपप्रमाकरणतयाऽनुभवस्य प्रमा
णत्वापत्तिरिष्टत्वात्। अनुमितिमुपमितिं शाब्दमितिं च प्रमितिकरणत्वेन प्रत्यक्षप्रमाणविभजना

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१२ त्वविभागव्याघातोपीत्यत आह। यस्याद्वा इति। मानमिति मानविरहादि। यथार्थानुभवो मानमनपेक्षत्वेऽप्यनद्
तिपाद्यत्वात्। भावत्सु टम्मानमिति। अपि तिरोहितिया वृत्त। अनपेक्षत्वपादतः प्रामाण्यानधीनप्रामाण्यकत्वपास्मृतेः
प्रमात्वे हि अनुभवप्रमात्वाधीनमिति स्मृतेरप्रमात्वमित्यर्थः। यद्साधारणं सहकार्यास्यायमनेवहिर्गोच
रे प्रमो जनयतीत्यसेवप्रमाणांतरत्वमिति नियमेनानुभवसहकारेणमनसः स्मृतिरूपप्रमाजनकत्वाद्
नुभवस्यप्रमाणांतरत्वापत्तिरतः स्मृतित्वाव नमेवानुभवत्वघटितेप्रमात्वे अवश्यं वाच्यं। एवंप्रत्यक्षे
निवेश्यानुमितिमनिवेश्यप्रत्यक्षोपमितिशाब्दमितिकरणत्वेनानुभवस्यानुमानेप्यंतर्भावा
पत्तिः विनिगमनाविरहस्टद् इत्याह। नहनीति। नद्रुहिशेष्यकत्वेसतीत्यर्थः। नचैवं वहि गुंजायुंजयो
रिमौ गुंजायुजवहोइ इति विपरीतम्भ्रमेव्याप्तो वाहित्ववद्विशेष्यकत्वस्यगुंजांशे चवहित्वप्रकारकत्व १२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्यसत्तानन्तज्ञानविषयत्वापत्तेरिति वाच्यं तद्वृत्तिविशेष्यकत्वावच्छेदेन तत्प्रकारकत्वस्यापि विवक्षितत्वात्
तन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततन्निष्ठप्रकारताशालित्वं तत्त्वमिति निष्कर्षः। तथा च तत्संबंधावच्छिन्नत २
न्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततत्संबंधावच्छिन्नतन्निष्ठप्रकारताशालिज्ञानत्वं तत्संबंधावच्छिन्नतत्प्र
कारकप्रमात्वमिति फलितं। तत्संबंधावच्छिन्नतद्वृत्तित्वनिवेशात् तेन संबंधेन तद्विरहितविषयिकालीकादि
संबंधेन तद्वत्त्वस्य सत्त्वेऽपि भ्रमेऽतिव्याप्तिः। एवं रजत एव संयोगादिसंबंधेन रजतत्वप्रकारकज्ञान
स्यापि समवायसंसर्गकरजतत्वप्रमात्वापत्तिरित्युभयत्र तत्संबंधावच्छिन्नत्वनिवेशः। लक्ष्ये लक्षणं
ग्राहयति। भवतीहीति। तद्वतीति रजतत्ववति। तदवगाही रजतत्वावगाही। भ्रमस्थलेऽस्याति सत्त्वा
जेनतद्वतीति स्यव्याप्तिमाह। शुक्तिमिमादि ज्ञानं न तद्वतीति। न रजतत्ववतीत्यर्थः॥ किंतु रजत

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

१४ त्वाभाववतिरजतत्वावगाहित्वात् भ्रम एवेति भावः एतेन तदभाववति तत्प्रकारकं ज्ञानं भ्रम इति भ्रम
लक्षणं सूचितं। ननु वृक्षः कपिसंयोगीति ज्ञानस्यापि मूलावच्छेदेन संयोगाभाववति संयोगप्रकार
कत्वात् भ्रमत्वापत्तिरिति चेन्न। संयोगित्वव्यधिकरणतदभाववृत्तित्वविवक्षितत्वात् वृक्षे संयोगाभा
वस्य च संयोगित्वाधिकरणत्वात् इति नानुपपत्तिः। न चैवं मूले वृक्षः कपिसंयोगीति ज्ञानस्य भ्रमत्वा
नुपपत्तिरिति वाच्यं तत्रावच्छेदकतांशे एव भ्रमत्वाङ्गीकारात्। ननु संयोगांशेपि। ननु तद्वति त
१९ त्प्रकारकज्ञानस्यैव प्रमात्वरूपत्वे संशयेऽतिव्याप्तिरतो निश्चयत्वघटितमेव तद्वाच्यमित्याशये
नाशंकते। नन्वेवमपि। एवं निश्चयत्वाघटितस्यैव प्रमात्वरूपत्वे रजतत्वांश इति। एकधर्मि
कविरुद्धनानाकोटिकं ज्ञानं संशय इति रजतत्वसंशये रजतत्वरजतत्वाभावकोटीनवगाहन १८

भाव

त्वाभावविशिष्टरजतत्वाभावप्रकारकत्वात् रजतत्वाभाववांशे प्रमात्वेपि रजतत्ववच्छिरजतत्वावगा
हित्वात् तदंशे भ्रमात्वमिथ्यात्वमेवेति भावः । निष्प्रपत्वाघटितमेव प्रमात्वमित्यत्र पाठो न संमति
मात्र(शंकते भ्रमत्वे त्विति) न हन्तीति । एतेनाव्यावर्त्तनाप्यनुभवत्वपदेन परं संगीकुर्वीति । न नु ले
शप व्यावर्तनाय । निष्प्रपत्वघटितमपीति भावः । क्वचित्त्वित्येव पाठः । कपिसंयोगा हि
ने वृक्षे कपिसंयोगवत्ताभावात् प्रमात्वसंभव इत्यतः कपिसंयोगवति वृक्ष इति । तत्रापि मूला
वच्छेदेन कपिसंयोगवत्त्वे प्रमात्वे ह्यापत्तिरतः शाखावच्छेदेनेति । सा च यथा शाखाशाखावच्छेदेनैव न तु
मूलावच्छेदेनापीत्यर्थः । वृक्षः कपिसंयोगीति प्रत्ययस्य प्रमात्वेऽविवादान्मूले इति । मूलाग्रावच्छेदे
नान्यतो गगनादिसंयोगस्य सत्त्वात् मूले वृक्षः संयोगीति प्रत्ययस्य प्रमात्वे सर्वसम्मतमेवेत्यतः कपि

त्य

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

१५ संयोगो नि। अवच्छेदकत्व कपिसंयोगानवच्छेदकत्वात्। कपिसंयोगवत्विहृक्षे कपिसंयोगाप्रवा
[illegible] प्रत्यपत्तं कपिसंयोगावच्छेदकत्वप्रत्यपत्तेरनन्यथा। न च प्रमा। तस्य मूलस्य न तदनवच्छेदकत्वात् कपि
संयोगानवच्छेदकत्वात्। कपिसंयोगवत्विवृक्षे कपिसंयोगप्रकारकत्वात् कपिसंयोगाभावप्रमात्व
मेवत्या वच्छेदकत्वमिति अवच्छेदकत्वप्रकारकत्वाभावान्न तदंशे प्रमात्वमित्यभावः ननु स्मृतिभिन्न
ज्ञानत्वमनुभवत्वमिति तत्संस्कारजन्यज्ञानत्वमेव स्मृतित्वं वाच्यं। तच्च प्रत्यभिज्ञायां नातिप्रसक्तमनु
गतं दुर्वचं। संस्कारत्वेन तज्जन्यत्वे च स्मृतित्वस्य जातित्वपक्ष एव संस्कारत्वेन जनकतायां मानाभावे
नासंभवो न च संस्कारध्वंसेनैव संस्कारजन्यत्वघटितत्वाद् दुर्वहत्वं लक्षणस्यानन्य यदि च स्मृतित्वं जा
तिः न हि वक्ष्यमाणप्रत्यभिज्ञानुभवेदसंभवस्य स्मृतिवैशिष्ट्यगोचरत्वमिति विभाव्यते। तदाऽनुभवत्व १५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

मपि जातिः। तद्विशिष्टत्वमेव लक्षणमलंकृतमेतावत्सुष्ठ्वित्याशयेनाह। जातिविशेषो वेति। नन्व किं
मानमत आह। अनुमवामीति। अनुगतप्रतीतेरनुगतधर्मं विनानुपपत्तेरनुगतधर्मोभ्युपेयः। त
स्य चोपाधिरूपत्वे गौरवाज्जातित्वमेवेति भावः। अभावरूपस्यानुगतप्रतीतेस्तोऽभावत्वरूपजातिसिद्ध्यापत्तिर
तो बाधकं विनातत्त्वनु बाधकस्यैवसत्त्वात् नित्यानेकसमवेतत्वस्यैव जातित्वादिति भावः। तथाचो
क्तं व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं संकरोऽथानवस्थितिः। रूपहानिरसंबंधो जातिबाधकसंग्रहः। व्यक्तेरभे
दः स्वाश्रयव्यक्तेरैक्यं। यथा आकाशत्वादि। तुल्यत्वं च स्वनानातिरिक्तव्यक्तिकत्वं। यथा घटत्व
कलशत्वादि। परस्परात्यंताभावसमानाधिकरणयोर्धर्मयोरेकस्मिन्समावेशः संकरः। यथा
भूतत्वमूर्तत्वादि। अनवस्थितिर्यथा जातित्वादि। विशेषत्वजातिस्वीकारे रूपहानेः। रूपस्य

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

९६ लक्षणस्य सामान्याभिन्नत्वेन नियमवेनत्वे च सति सामान्यरहितत्वरूपविशेषलक्षणस्य हानिः। विशेष
त्वरूपज्ञाने रेवेनर व्यावर्तकत्वात् स्वत एव व्यावृत्तत्वरूपविशेषस्वरूपहानिरिति वाच्यः। असंकरः। अ
समवेतत्वं पृथक् बुध्यादिमत्वादौ तिव्यक्ते। विन्तु स्मृतौ व्यभिचारवारणाय विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि अनु
भवत्वस्यैव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयजन्यतावच्छेदकत्वमुपेयं तथा च तज्जन्यतावच्छेदक
कोटिप्रविष्टत्वेनानुभवत्वं जातिरित्याहुः। अत्र च स्वर्गाद्यनुमितिशाब्दबोधयोरनेन स्वर्गादिकमनुभवामी
ति प्रमापावत्ते। साक्षात्कारत्वरूपमेवानुभवत्वमनुभवामीति प्रतीतेः। विषयः इति नादृशप्रत्ययवि
षयत्वपात्तमसाक्षादिचतुष्टयसाधारणतत्सिद्धिः। यद्यपि विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयजन्य
तावच्छेदकतापातात्सिद्धौ इति तदपि न। नित्यव्यावर्तनाय जन्यानुभवत्वमेव तत्कार्यतावच्छेदक ९६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मुपांतव्यं। तत्र जन्यत्वं ध्वंसप्रतियोगित्वं प्रागभावप्रतियोगित्वं वा कालिकसंबंधेन घटत्वादिमत्त्वे
वेति निर्वक्तुमशक्यत्वेन जन्यत्वप्रत्यक्षमात्रवृत्तिवैजात्यमेव कार्यतावच्छेदकं वाच्यं। तथा च कुतः सकलप्रत्य
क्षादिसाधारणानुभवत्वजातिसिद्धिरित्यत आत्मसत्तावेशेनेंद्रियाकरणत्ववृत्त्येकेकरणत्वं चलक्षणाति।
व्यापारवदिति। कपालेति तत्राप्यसाधारणकारणत्वसमानादिति भावः। असाधारणेति असाधारणत्वं च का का० १३
र्यत्वानवच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयत्वं ईश्वरज्ञानेच्छाकृत्यादीनप्रत्यक्षविषयाकार्यत्वावच्छि
न्नं प्रत्येव हेतुत्वान्नातिव्याप्तिरिति भावः। ननु कार्यत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताप्रसिद्ध्यनेन तत्तेषा
मिति कार्यमात्रं प्रति कालस्य हेतुत्वेन कालोपाधिविधया वस्तुगतीनामपि कार्यमात्रं प्रति हेतुत्वप्रसिद्धात्वा
पत्तेरिति ध्येयं। ननु फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणमेव करणं। अत एवात्मनः स्वान्तःकरणं नेत्येतिमतेन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

१७ फलायोगव्यवच्छेदाभावादित्यभिप्रायेणाशंकते। नन्वेवमपि। एवं एवंविधलक्षणकरणे व्याप्यासमना
दिति। जन्यसाध्यत्वावच्छिन्नं प्रति असाधारणकारणत्वाद्वेमणिपदृष्टत्वं ज्ञेयत्वे सतीति। तज्जन्यत्वस्य फलेऽपि प
सत्वात् तज्जन्यजनके तितस् जन्यजनकत्वस्य चेश्वरज्ञानादावपि सत्वात् तज्जन्यत्वे सतीति। एतादृशेऽपि स
हकारि। विरहेऽपि फलायोगव्यवच्छेदस्य संभवित्वात् सहकारिसमवधाने फलायोगव्यवच्छेदस्य चान्यत्राप्यस
त्वेन तत्र मतेऽव्याप्तिरिति भावः। ननु एकस्यैव कुठारस्य करणत्वं कारकत्वं कारणं मितिः नानाविधव्यवहा
रे। ननु एवं व्यवहारस्य भेदस्यैव व्यवहारभेदे नियामकत्वं विशिनष्टि ग्राहकपायेनानाभिमतेति यावच्छेद
संकरेऽणुणघेरसंकरादिति भावेन व्यवहारस्याभेदे विव्यवहारस्यावच्छेदकभेदादेव व्यवहारभेदं प्रथा
घटत्वपटव्यवहारस्याभेदेऽपि घटत्वद्वयत्वादिरूपव्यवहारस्यावच्छेदकभेदादेव घटत्वं व्यभिचारादिरूप १७

वहारभेदः। एवं पाचकपाठ काद्व्यवहारे योग्यतेति भावः। अत एवेति। एकस्यैव कर्तृत्वकरणत्वलौकिकादेवे
त्यर्थः। अत एवात्मनः करणत्वलौकिकादेवेत्यपेः नन्वेवेति। तन्नीयायाः करणत्वार्थकत्वादिति भावः। अं
गीचक्षुरित्यस्वरसोद्भावनं तद्धो जं नु सर्वेद्वेवाखंडोपाधेरेवानुगतप्रतीतेति। विषयत्वेनसखंडोपाधेरद्वेद
एवेति। नच कर्त्रादिव्याहूतकरणत्वनिर्वचनान्यथानुपपत्त्यानन्त्याखंडोपाधिरत्यन्तमेवस्यापरति
वाच्यं। तेषां तत्साधारण्येप्यस्तैः। व्यवहारभेदस्याप्यव्यवहृतेव्यतावच्छेदकभेदादेवान्यथासुपपत्त्यादि
ति। न चैवमप्यात्मनः प्रमाणतापत्तेरिति चेन्न। अनुभवत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नत्वप्रमाहात्का(?)न्यंतानिरूपि
तकारणताशालित्वे सति व्यापारवत्त्वस्यैव प्रमाणत्वरूपत्वेनात्मनि नदसंभवादिति। पञ्चेन मोभिन्न
वास्तु पत्रस्यालोकस्य तावच्छेदकतावालोकेति व्याप्तिजात्यवच्छिन्नत्वेन चावच्छेदकतापत्त्यो। त्रिनिवे

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१८ पा श्चावच्छेदकः इत्यंचज्ञानत्वावच्छिन्नत्वप्रकारात्मत्वेन हेतुतया ज्ञानत्वजातेरवच्छेदककोटिप्रविष्टत्वे यत्का
र्यतावच्छेदकतासंबन्धाधिकरणत्वाभावात्तत एव कारणोऽनुभवत्वव्याप्यत्वेनोपादेयमिति तन्त्र। तथापि
निमहानित्यसंस्थापि कार्यतावच्छेदकत्वोपगमे ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्येवात्मत्वेन हेतुतया ज्ञानत्वकारणाय
तदावश्यकत्वादिति वा वांकमते प्रसक्तस्यैव प्रमाणत्वात् भट्टानां चानुपलब्धेरपि प्रमाणत्वात् न्निरा
सापहा चतुर्विधमिति॥ तत्रेति। चतुर्विधप्रमाणमध्ये इत्यर्थः। न च प्रत्यक्षादिषु प्रत्यक्षप्रमाणलक्षण
तिमाषामाकारत्वेति साक्षात्कारेति अनुमानादावतिव्याप्तिः साक्षात्कारत्ववारणाय साक्षात्कारेति
साक्षात्कारत्वमेव तु तो साक्षात्कारस्य प्रत्यक्षमेति भ्रमः स्यात् साक्षात्कारित्वमेव तु कथं वा पितृयेमनोरूपे ति
रूपं साक्षात्कारेषोतिप्रतिभाति इंद्रियेति। तथा च न साक्षात्कारत्वरूपजातिसिद्धिरिति भावः। ज्ञा १८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नमात्रस्येति। तथाचमनोरूपेन्द्रियजन्यत्वस्यानुमित्यादावपि सत्वेन तत्रापि साक्षात्कारोमीति प्रतीत्याप
त्तिभावः। नन्विन्द्रियत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यत्वमेव विषयः मन्यस्तु मानससाक्षात्वं इन्द्रिय
त्वेनहेतुत्वेऽनुमित्यादिकं प्रतितु मनस्त्वेन स्मृत्यवेत्यत आह। इन्द्रियाप्रतीतावपीति इन्द्रियत्वाप्रतीतावपि विस्म
र्षः। तथाचेन्द्रियत्वस्यानन्तविनानादृष्टघटितत्वेन तन्मात्राभावात्तादृशधर्मस्य विषयत्वसंभव इति भावः। वस्तु
तस्तु साक्षात्कारत्वरूपजातेरभावे इन्द्रियत्वेन कार्य्यकारणभावासंभवात् न येन्द्रियत्वेनेन्द्रियजन्यत्वस्य साक्षा
त्कारत्वरूपत्वसंभवात्तैः समवतारणे पर्य्यवसानं तु नन्विन्द्रियाजन्यविषयताख्यसंबन्धावच्छिन्नजन्यताशालि
ज्ञानत्वमेवानुमित्यादिव्यावृत्तं तद्विषय इत्यत आह। इन्द्रियेति। इन्द्रियाजन्येत्यस्यार्थः। तथा प्रतीतेः साक्षात्कुर्वे
मीति प्रतीतेरित्यर्थः। येनेन ज्ञानाकरणकज्ञानं प्रत्यक्षमिति निरस्तं। तद्ज्ञाने ऽपि तत्प्रतीतेर्जायमानत्वा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

१९ दिति। अवश्यमभ्युपेयत्वात् चाक्षुषत्वादिजातिरपि नास्माकं विषयस्त्वाह। नापीति। अननुगतत्वादिति। अनु
गतप्रतीतेरननुगतधर्मं विनानुपपत्तेरिति भावः। ननु प्रत्यनीतभानानन्तानां साक्षात्कारेष्वपि प्रतीतेर्लौकिक
विषयतायास्तद्व्यंजकत्वेनावश्यकत्वाल्लौकिकविषयताशालितावत्त्वमेव साक्षात्कारो मोजिश्रुतोऽति वि
षयः। एवमनुगतप्रतीत्यैकजातिसिद्धौ विभुत्वस्यानुगतप्रतीत्या विभुत्वमपि जातिसिद्धिः स्यात्। किंतु
कारणतावच्छेदकतया कार्यतावच्छेदकतया वा जातिसिद्धिर्न चैवं तत्संभवति। न चेन्द्रियत्वावच्छिन्नकारण
तानिरूपितकार्यतावच्छेदकतया जातिसिद्धिरिति वाच्यं। इंद्रियत्वस्यैकस्याभावात् इन्द्रियनिष्ठेषु कत्वेषु
वैजात्यस्वीकारस्य विजातीयैकत्ववत्त्वरूपस्य तस्यासंभवेऽपि कार्यमात्रवृत्तिधर्मस्यैव कार्यतावच्छेदक
त्वेन साक्षात्कारत्वस्यानिर्वृत्तितया जन्यतावच्छेदकत्वासंभवात्। जन्यत्वनिवेशे च ध्वंसप्रतियोगि १९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तज्ज्ञाभावप्रतियोगित्वादिति वैकल्प्ये प्राज्ञोनिवेद्यं मध्यक्षत्वपाठे मसाक्षात्कारमात्रवृत्तिवैजात्यं साक्षात्त्व
तस्यैव जन्यतावच्छेदकत्वावश्यकत्वपाकृतमतत्वोदिष्ट विषयतासाक्षात्कारत्वरूपजातिसिद्धिः एवं चा
क्षुषस्पर्शनादौ विशिष्य चक्षुरादीनां हेतुत्वावश्यकत्वयात्तादृशसामान्यकार्यकारणभावेमानाभा
वं केमतस्त्वाह। पदेत्यादि। जन्यधीत्यादि जन्यायाधीत्तु ज्ञानमात्रवृत्तिपर्जाति। तच्छून्यज्ञानत्वेन
र्ज्ञीत्काद्वित्वमित्यर्थः। लक्षेणलक्षणं गमपिति। भवतीही ति अनुमितित्वादिस्मादिप्रत्ययमितित्वग्राहु
त्वादिपरिग्रहः। तत्र हि जन्यज्ञाने व्याप्तिज्ञानेन्द्रियादेः प्रत्यक्षार्थज्ञाने पदज्ञानादिजन्ये अनुमित्यादि
तन्मात्रवृत्ति अनुमितित्वादितच्छून्यत्वं साक्षात्कारत्वमित्यर्थः। अत्र च ज्ञानत्वे साक्षात्कारत्वमित्युक्तावनुमि
त्यादावति व्याप्तिरतः शून्यान्तं। जातिमज्ज्ञानत्वं साक्षात्कारत्वमित्युक्तावतिप्रसंगः। ज्ञानत्वादिना

लेगा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२० नैव जन्यत्वसत्त्वाच्छिन्नतो जन्यधीजन्यमात्रवृत्तीति जातिविशेषणं। ज्ञानत्वस्य च जन्यधीजन्याभिन्नत्वेऽस्मदासा
सार्वकारे निर्विकल्पकेऽवृत्तित्वान्न तन्मात्रवृत्तित्वमिति नासम्भवः। जन्यधीजन्यवृत्तीत्युक्तावपि तथा
। ज्ञानत्वादेर्जन्यधीजन्यसविकल्पके वृत्तित्वात् दृशोमात्रेति। जन्यधीजन्याभिन्नावृत्तित्वे सति जन्य
धीजन्यवृत्तित्वं च तन्मात्रवृत्तित्वं चाक्षुषत्वादि ज्ञानेऽपि धीजन्यमात्रवृत्तित्वादव्याप्तिः। प्रथमज
न्यपदोपादाने तस्य च जन्यज्ञानजन्यनिर्विकल्पकवृत्तित्वात्तन्मात्रवृत्तित्वं। जन्यजन्यमात्रवृत्तीत्युक्ता
जन्यज्ञानी एदिर्ज वपि निर्विकल्पकस्य स्मृतत्वेन चाक्षुषत्वादेर्जन्यजन्यमात्रवृत्तित्वादव्याप्तिरतो धीपदोपादानं। जन्य
धीमात्रवृत्तीत्युक्तावपि चाक्षुषत्वस्य जन्यज्ञानमात्रवृत्तित्वान्नोहीतिऽजन्यपदोपादानं। जन्य
मात्रवृत्तीत्युक्तावपि तथेमनो धीति। धीमात्रवृत्तीत्युक्तौ ज्ञानत्वादिकमादाय ऽसम्भव इति २०
जन्ये

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

समुदितमुपात्तं। जन्यधीजन्यमात्रवृत्तिधर्मं प्रत्यक्षत्वमिति सूक्तौ सविकल्पकत्वस्य तन्मात्रवृत्तित्वे
नाव्याप्तिरतो जातिपदं। सविकल्पकत्वं तु न जातिः। चाक्षुषत्वादिना संकरात्। समवायसंबंधावच्छिन्न
जातिशक्यत्वं चात्र बोध्यं। अन्यथा कालिकादिसंबंधेनानुमितित्वादेः पि प्रत्यक्षादौ सत्त्वेनासंभवापत्तेः। एत
द्व्यमेव च जातिपदं। घटादावतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानमिति। ननु उपादानप्रत्यक्षस्य कार्यमात्रे हेतुतया पाक
पाल। विषयकोपादानप्रत्यक्षरूपजन्यज्ञानजन्यमात्रवृत्तिघटत्वादिजातिमत्त्वात्तत्रातिव्याप्तिरिति चेन्न
सर्गाद्यकालीनघटे एवं रीत्यैव घटोत्पादनादीश्वरीयकपालप्रत्यक्षस्य चाजन्यतया घटत्वादेर्जन्यधीजन्य
मात्रवृत्तित्वाभावात्। घटादावतिव्याप्तिसंभवात्। सामान्यादावतिव्याप्तिसंभवात् इति दिक्। निदिध्यासनेत्य
पलक्षणं काशीमरणस्थले तारकोपदेशजन्यज्ञानेऽप्यपि द्रष्टव्यं॥ निदिध्यासनेत्यादिना जन्यधीजन्यमा

तर्कप्रकाश·

२१ त्वेऽपि तत्वं संभवितं । ननु तत्त्वसाक्षात्कारत्वं श्रवणादिप्रयोज्यत्वविशेष्यकपरोक्षादिभिन्नतत्त्वप्रकारकसाक्षा
त्कारत्वं ननु विशिष्टस्यानतिरेकात्साक्षात्कारत्वमेवतत्त्वत्वनत्रन्यथोजन्यमात्रवृत्तीति कुतो व्याप्तिरित्यत आह ॥
मोक्षेति तथा च मुक्तित्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकतया सिद्धस्य तत्त्वज्ञानवृत्तित्वे ज्ञात
त्वनिदिध्यासनादिजन्यमात्रवृत्तित्वाज्जन्यत्वसत्त्वाभावेनाव्याप्तिरिति भावः । मानसेति । तथा च मानसत्व
ति अनुमितित्वादिकमेव तत्त्वज्ञानत्वस्य सत्त्वान्नाव्याप्तिरिति भावः इदमुपलक्षणम् यागाद्यन्यतमप्रकारक
श्री ३ ज्ञानरूपमात्रेवर्त्तिभक्तित्वफलावच्छेदभावनिष्ठापरूपमद्धानिष्ठपद्धानरूपज्ञानस्तोत्रेन्यथोजन्यमात्रवृत्तित्वा
न्मानसाहतोति ज्ञानविशेषणमावश्यकमेवेत्यर्थः । ननु मानसत्वंमनोजन्यत्वं तथा चानुमितित्वादेरपि
मानसत्वादितन्याभावादनुमित्यादावव्याप्तिः । न च तत्त्वाहयज्ञानमप्रसिद्धिः । देवदत्तधर्मवत्तावच्छेदकता २१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द् इति जातेरेवमाह प्रत्यक्षादिसमन्त्वाह । मानसत्वं चेति । ननु मानसत्वस्य जातित्वे प्रमाणाभाव इत्यत आह । आ
त्मेति विस्तर इति । आत्ममानसत्वावच्छिन्नं प्रति विज्ञानीयमनःसंयोगत्वेन हेतुत्वात्तज्जन्यतावच्छेदकतया मा
नसत्वजातिसिद्धिरिति भावः । वैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानं निर्विकल्पकं तद्भेदेव साक्षात्कारः । अयं घट इति । वैशि
ष्ट्य । विषयके विशेषः घटत्वाद्यलीकेति । तन्मते अनुगतधर्मो घटत्वादिरत्र व्यावृत्तिरूप एव व्यावृत्ति
श्चान्योन्याभावः । अभावस्तन्मते तुच्छः अलीक इति यावत् । तथा चाभावरूपघटत्वस्यालीकस्य वि
३६ शिष्टज्ञाने भानात् स्वतो ग्रहसंबंधाभावात् विशिष्टो ह्यलीक एवमसद्विषयकं च ज्ञानं भ्रम इति भावः । विक
ल्पकं ज्ञानं भ्रमः । निर्विकल्पके च घटत्वादेरभानाद्यथार्थविषयकत्वेन तन्नैव साक्षात्कारत्वप्रमाण्य
यं तस्यैव प्रत्यक्षत्वादिति भावः । बाधकं विनेति । विषयाविसंवाद एव हि प्रमात्वे बाधकः । यथा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDP

२२ मुक्तेरजनत्वस्यैवकृते च घटत्वस्यापि विसंवाद एवेति भावः। ननु विषयविरहे वादस्य बाधकत्वेन ब्रूमः। अपि तु
अलीकाविषयत्वस्यैवाभिप्रेतमाह। न चेति। अलीकत्वासिद्धेरिति। अभावस्यापि घटादिपदार्थवदनुभूयमानत्व
या अलीकत्वमसिद्धमिति कुतोऽन्यथा हृतिरूपघटत्वस्यालीकत्वे। एवं अघटव्यावृत्तिरिति घटभिन्नत्वादि
चिन्तयति पोगिताकभेदस्य पटेपि सत्त्वात् घटाभिन्नत्वावगन्तव्यावृत्तिनावच्छिन्नभेदकूट एव घटत्वं वाच्यमि
त्याचेत्तावन्मात्रं इति योगिज्ञानाभावात् घटत्वबुद्धेरुच्छेद एव स्यात् नायादि चाभावत्वेनाभावज्ञानं प्रतियोगि
ज्ञानापेक्षायाः च स्वरूपत एव घटत्वभानान्नानुपपत्तिरिति विभाव्यते। तथापि घटत्वज्ञाने इति बुद्धेरुत्प
त्तिः। तत्र घटत्वत्वेन घटत्वस्य भानात् तस्य च भेदत्वेन तथात्वज्ञाने प्रतियोगिज्ञानं विनाऽसंभवादिति किं चानवस्थाव
त्रेति भिन्नस्यैव घटत्वादेरुपलंभान्नाभावत्वमिति कुतोऽलीकत्वसंभावनेति भावः। अदृष्टादिमिति प्रमाणे गोका २२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रेणानन्तानस्य सुतरामसंभवितेन साक्षात्कारस्यैकविधत्वमेवांगीक्रियते तस्मात्तल्लक्षणं निर्वक्तुमाह।
सचेति। कार्यमात्रे प्रत्युपादानप्रत्यक्षस्य हेतुत्वात्परमाण्वादिरूपोपादानप्रत्यक्षं विना द्व्यणुकादि-
रूपकार्यस्यानुत्पत्त्या ईश्वरेऽप्यवश्यमंगीकर्तव्यः। तथा च तज्ज्ञानस्य सत्वेन द्वैविध्यमेवोचितमिति भावः
द्वैविध्यमेव विवृणोति। नित्यस्त्वादिना। नित्यत्वं चात्र प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वं
सत्यंतनिवेशान्न ध्वंसेऽतिव्याप्तिः प्रागभावेऽतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलनिवेशः। अनित्यत्वं च
प्रागभावप्रतियोगित्वं ध्वंसप्रतियोगित्वं वा। अस्मदादीनां भगवत्संवेद्यप्रत्यक्षस्यार्थः अस्मदादिसाक्षात्कार
इत्याह। तत्र निर्विकल्पकसविकल्पकयोर्मध्ये वैशिष्ट्यानवगाहीति। वैशिष्ट्यविषयतानुपात्ता
नत्वमित्यर्थः। निर्विकल्पके विशेषणतावच्छेदकप्रकारताविषयकत्वमावश्यकं व्याप्तिभानमत एव

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

२३ ज्ञाने भानासंभवात् घटादिविषयकत्वमपि तत्संयोगो विषयतेवैशिष्ट्यविषयकत्वे तु न किं चित्साधकमिति वै
शिष्ट्यानवगाहित्वमस्तु तस्य विकल्पके च वैशिष्ट्यस्यापि विषयतानभ्युपगमात् तन्त्रापि विशिष्टिति भावः। न हि संहाका
रज्ञानत्वोकारेतुनन्निरूपितत्तद्वैशिष्ट्यविषयताशून्यज्ञानत्वं निर्विकल्पकत्वमिति निष्कर्षः। ननु चक्षुः
संयोगचक्षुःसंयुक्तसमवायरूपकारणबलात् घटत्वयोर्भानवत् चक्षुःसंबद्धविशेषणतारूपका घ८४
रणबलात् तदभावस्यापि भाने बाधकाभावः प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावकल्पने च गौरवं तथा चेदं
लक्षणं असंभवग्रस्तमित्यत आह। निराकारं चेति। निष्प्रकारकं चेत्यर्थः क्वचित्तथैव पाठः। वस्तुतस्तु वै
शिष्ट्यानवगाहित्वमसंसर्गमर्यादया वैशिष्ट्यानवगाहित्वं। वैशिष्ट्यानिष्ठसांसर्गिकविषयताशून्य
ज्ञानत्वं तत्त्वमिति तु निष्कर्षः। ननु प्रकारतासामान्यशून्यत्वम्। पित्वस्यानंकतुं शक्यते। न क्वचित्तो २२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कांभिमतत्वरूपापत्तावेवाहानिराकांक्षेति । निष्प्रकारकं निर्विशेष्यकं चेत्यर्थः वाशब्दश्चार्थे व्यवस्थितवि
कल्पे द्रष्टव्यः इदानीं पुनर्निर्वि लोकः पेक्षाः ननु अयं घट इति सांनीत्यं घटत्वेनेमं जानामीत्यनुव्यवसायः
न तु च वे । विशिष्टामति. नोयार्थं तेघटत्व विशिष्ट विषयक ज्ञानवानिति । निष्प्रकारकत्वस्य तत्त्वीयार्थं त्वेव घट
त्वप्रकारकज्ञानवानिति तत्त्वाकारः । तथा च तादृशानुव्यवसायबलान्न विकल्पकस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेपि वि
विकल्पकस्य अनुव्यवसायागम्यत्वाभावान्न तत्र प्रत्यक्षप्रमाणं नाप्यनुमानम् उपोत्तकत्वादिति मीमांस
कमतं दूषयितुं लोकृत्यशंकते । तच्चेति । निर्विकल्पकं चेत्यर्थः । प्रत्यक्षसिद्धमनुव्यवसायात्मकप्रत्यक्षसिद्धमि
तिगम्यं अप्रयोजकत्वादिति नैयायिकैरिति शेषः अनुमेयमनुमानेनाप्यनुमेयत्वादयं घट इत्याकारकं तत्र
घटत्वविशिष्टसाक्षात्कारः जन्यघटत्वज्ञानपूर्वकः जन्यघटत्वविशिष्टज्ञानत्वात् यद्यद्विशिष्टज्ञानं तत्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

२८ स्तोनपूर्वकं भवतीत्यत मानमनुत्वोभ्याशौदाराज्ञां प्रहृष्व इति प्रमस्येहसांतः नन्वत्र कार्यकारणभावादिरूपानुकू
लतर्काभावादप्रयोजकत्वमित्यत आह तथा हीत्यादि जन्येति जन्यतद्विशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति जन्यतद्विशे
षणज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति कार्यकारणभावानुकूलतर्कः इति भावः घटत्वज्ञानाद्यर्त्वविशिष्टज्ञानवारणा
पनतादेर्नभावाभिम आवर्तनापत्त्वकार्यतावच्छेदके जन्यत्वप्रवेशः निसम्यसहपर्योप्तत्वे फलावच्छेदभावद
ग ति निष्प्रमाणकार्यतावच्छेदके जन्यत्वप्रवेशः वस्तुतस्तु सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या तस्य हेतुत्वबोधनाय का
रणतावच्छेदके जन्यत्वाविशेषणमिति बोध्यं॥ निर्विवादमिति। यथा च न विवादस्तथोपरिष्टाद्व्यक्तीभ
व्यावकार्यकारणभावरूपानुकूलतर्कसत्त्वान्नाप्रयोजकत्वमनुमानस्येति भावः। पक्षे हेतुं संगमयति॥
भवति चेतियादिना हि क स्फुटं द्वितीयादिविशिष्टज्ञानमपूर्वं विशिष्टज्ञानजन्यत्वं संबोद्धा। निर्विकल्पकमि

श्रि

द्वितीयस्तु नः प्राथमिकमिति। अत्रापि घटत्वविशिष्टज्ञाने पि नु घटत्वप्रकारकज्ञानमेवांशे। क्षिपता विशे
षणं कथं निर्वहे। न चेति तद्वितीयं प्राथमिकघटत्वविशिष्टज्ञानानामेवं। अज्ञानादित्ति तथा च विशेषण
ज्ञानं विना तस्य न विशिष्टज्ञानत्वमिति भावः। तत्रेति। विशेषणज्ञानाभावेन तस्य विशिष्टज्ञान
त्वाभावादित्यर्थः। ननु वैशिष्ट्यानवगाहिघटत्वविषयकज्ञानं सिद्धं वा विना निर्विकल्पक
मिति द्वितीयस्तत्राह। तदेव चेति। अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्वमेव कारणता तन्मते घटत्व
विशिष्टज्ञानस्य पूर्ववर्तित्वादेव कारणत्वमास्त्विति आशङ्कते। न चेति। अव्यवहितेति नहि पूर्ववर्तित्व
मात्रं कारणत्वघटकमपि त्वव्यवहितपूर्ववर्तित्वं तत्र च न तदिति भावः। कार्यमात्रे प्रतिज्ञानत्वेन हेतु
त्वाद्दोषमपि परज्ञानस्यैव हेतुत्वमास्त्वित्याशङ्कते। न चेति। तज्जनकं घटत्वविशिष्टज्ञानजनकं।

२५ ।सामानाधिकरण्येति। एकस्येदं ऽस्मान्नेपुस्तकोनर्थस्येदंज्ञविशिष्टज्ञानवारणाय समवायसंबंधेनतादृ
शिष्टबुद्धेरितिसमवायसंबंधेनतादृशेषणज्ञानस्यहेतुत्वमिति सामानाधिकरण्यप्रमाणसत्त्वस्यहे
तुत्वेनभावज्ञानस्यनहेतुत्वमितिभावः।व्याधिकरणत्वात् आत्मदीपघटत्वविशिष्टज्ञानव्याधिक
रणत्वात्तत्रकारणमिति। घटत्वविशिष्टानुभवेकारण मित्यर्थः।तदेवस्मरणात्मकं विशिष्ट
ज्ञानमेवा पूर्वानुभवस्यसमवायसंबंधेनस्मरणमिवं समसत्वा हि विशिष्टज्ञानत्वस्य विशेषणज्ञानकार्य
तानवच्छेदकत्वेन विशिष्टानुभवत्वमेवकार्यतावच्छेदकं वाच्यमित्याह विशिष्टानुभवेहीत्यादिना।न
नुस्मरणेपीति। ननु विशिष्टस्मरणेपि।तेन विना विशेषणज्ञानेन विना। तदुपपत्तेरिति। विशि
ष्टस्मरणोपपत्तेरित्यर्थः। कस्यचित् इदं ऽस्त्यास्मत्तेहं स्कारमात्रेणैव इदं ऽविशिष्टस्मरणाभावात्तत्र २५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

हेतुत्वस्य निरर्थकत्वात् घटत्वानुभवस्याविनष्टत्वात् विशेषणज्ञानस्य स्मरणाजनकत्वाच्चेति भावः। ननु एवं भव
स्य नष्टत्वात् स्मरणाजनकत्वासंभवेऽपि विशिष्टस्य स्मरणमेव स्मरणीयं निर्विकल्पकं नोपमितमित्यत आह। अन्यथेति
अन्यथा विशिष्टस्मरणं प्रत्यपि विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वे पूर्वमनुभवस्यासत्त्वात् तज्जनकमपि स्मर
णमेव वाच्यं। एवं तत्रापि स्मरणान्तरमित्यनवस्था इत्यर्थः। ननु अनुभवत्वजातौ मानाभावेन स्मृत्यन्यज्ञा
नत्वरूपस्य तस्य निवेशे गौरवात् विशिष्टज्ञानमात्रे विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वेन विशिष्टस्मरणं प्र
त्यपि विशेषणज्ञानं हेतुः न चानवस्था तत्पूर्वं निर्विकल्पकात्मकस्य तस्योपगमात्। न च ममापि
घटत्वविशिष्टानुभवे सति घटत्वविशिष्टस्मरणस्यानन्तरं च घटत्वनिर्विकल्पकस्मरणस्य क
ल्पनेन न दोष इति वाच्यं। तत्र ज्ञानद्वयकल्पने गौरवात्। तदपेक्षया घटत्वनिर्विकल्पकानु

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२६ भवत्येवस्वीकर्तुमुचितत्वादित्यत आह। स्मृत्येवेति। तथासतिसमयोपिघटत्वविशिष्टानुभवस्यैवं घटत्व
निर्विकल्पकस्मरणमेवकल्प्यत इति नस्वानन्द्यकल्पने गौरवमिति भावः। न च निर्विकल्पकात्म
कस्येति स्वीकारेणानिर्विकल्पकात्मकं स्वानं प्रसिद्धमेवेति कुविवाद इति वाच्यं। तथापि निर्विकल्पकानु
भवस्यासिद्धत्वादिति। ननु निर्विकल्पकात्मकस्मरणमेवानुपपन्नं। नहि विशेष्यकतत्प्रकारकस्मृतिंप्र
तितद्विशेष्यकतत्प्रकारकसंस्कारत्वेन हेतुत्वात्। ज्ञानमात्रं सप्रकारकमेवस्यात्। ननु निष्प्रकारक
मिति चेन्न। नहि यपकस्यातिप्रसंजितद्विषयकसंस्कारत्वेन। किं सामान्यकार्यकारणभावकल्पना। हि
शेषणस्थानेविज्ञानोपमानेनानं निर्विकल्पकमेवज्ञायत इति दिक्। ननु सर्वत्र। विशिष्टानुभवस्थले
विशिष्टस्मरणस्यानिर्विकल्पकात्मकस्मरणस्य वा हेतुत्वकल्पने तत्स्मरणेनुभवः कारणं तत्त्वनु २६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भवे च स्मरणांतरमित्यनवस्था। किं च एवं ननुभूतपदार्थस्याद्यानुभवे स्मरणमेव कारणं वाच्यं तच्च न
संभवति तज्जनकानुभवाभावात्। जन्मांतरीयानुभवादेव तत्स्मरणोपगमे च जन्मांतरेऽनुभूता
नां घटादिपदार्थानामपि स्मृतिप्रसंगादिति चेन्न। आद्यानुभवजनकस्मरणस्य जन्मांतरीयानुभवा
देवानादेरस्य अदृष्टविशेषोद्बोधसहकृतादुपपत्तेः। न च घटादिस्मृतिप्रसंगः। तत्र फलीभूतेऽभो
वेनादृष्टस्योद्बोधकत्वाकल्पनात् अनवस्थायाः प्रामाणिकत्वेनादूषकत्वादिति। किं चेदं जन्मांतर
संभवात् स्मरणासंभवात्। ननु अदृष्टविशेषरूपोद्बोधकवशाज्जन्मांतरीयानुभूते चैत्रेनमपि
स्मर्यतामिति न त्वाहं न हीति। एवं मि तिा जन्मांतरीयस्मरणः। अनुभूतमिति। चैत्रत्वादिज्ञाते स्तनप्यऽए
रहात्तत्वे न चैत्रशरीरस्य च जन्मांतरे अभावे न तद्धेति चेत्तत्रोक्तं ग्राहकाभावादनुभवासंभवे न तस्य

२७ तिसंभवः। तस्य स्मरणस्य तदनुभवपूर्वकत्वनियमादिति भावः। नन्वप्रयोजकोयं नियमो नादरणी
य इत्यत आह। न चेति तस्य अनुभवस्य तद्धेतुत्वात् स्मरणहेतुत्वात् तथाच स्मृतित्वावच्छिन्नं प्र
त्यनुभवस्य हेतुतया तत्र दृष्टनियमस्याप्रयोजकत्वमिति भावः। न च ईदृशकार्यकारणभावे मानाभा
व इति वाच्यं तथा सति कदाचिदप्यननुभूतस्यानुभूतस्य वा तदंशे तत्प्रकारकज्ञानविषयस्य स्मर
णापत्तेः तदपेक्षायामनुभवत्वेन तद्धेतुताया आवश्यकत्वात्। न च संस्काराभावान्नेयमापत्तिरिति वाच्यं
संस्काररूपव्यापारद्वारा तस्यापि हेतुत्वात् व्यापारेण च व्यापारिणोन्यथासिद्ध्यभावे न संस्कारेणा
नुभवान्यथासिद्धेरसंभवात्। उपजीव्यविरोधाच्च। तथाहि व्यापारविनाशिनः कालान्तरभाविफलं
प्रतिकारणत्वं व्यापारं विनानुपपन्नमित्यनुपपत्त्या ज्ञानात् चिरस्थस्यानुभवस्य कालान्तरे स्मृति २७

हेतुत्वोपपत्तये व्यापारकल्पनौचित्ये संस्कार एव व्यापारः कल्प्यत इति अनुभवस्य कारणत्वमुपपत्तौ ध्वैव
संस्कारसिद्धिरिति। ननु तर्हि किं मत्वादनुभवध्वंसस्य व्यापारत्वं मास्तां कृतमधिकसंस्कारकल्पनेनेन
च कारणीभूताभावप्रतियोगित्वस्यैव प्रतिबंधकत्वपदार्थत्वात्स्मृतिकारणीभूतानुभवध्वंस
प्रतियोगित्वस्यानुभवेपि सत्वान्न तत्प्रतिबंधकत्वापत्त्या न तस्य तद्धेतुत्वापीति वाच्यं प्रतिबंधकसं
संसर्गाभाववत्वेनैव कार्यमात्रे प्रतिहेतुतया संसर्गाभावत्वावछिन्नकारणताया एव प्रतिबंधक
त्वशरीरघटकत्वात् स्वावछिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेनाभावत्वावछिन्नकारणतावछेदको
यो धर्मः तद्वत्वस्यैव प्रतिबंधकत्वपदार्थत्वात्। न हि ध्वंसावछिन्नकार्यतानिरूपितसंसर्गाभाव
त्वावछिन्नकारणतानिरूपितस्वावछिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधावछिन्नावछेदकताक

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२८ धर्मवत्तेस्यतद्धर्मावच्छिन्नप्रतिबंधकत्वपर्याप्त्याधारत्वादिति निष्कर्षः। तथा चानुभवध्वंसस्य ध्वंस
त्वेन कारणतया संसर्गाऽभावत्वेनाकारणतया प्रतिबंधकत्वापत्तिरिति चेन्न तर्हि सर्वांशेऽपे
क्षात्मकज्ञानादपि स्मरणापत्तेः। अस्मन्मते चोपेक्षात्मकज्ञानत्वेन संस्कारहेतुतया तदभावा
हेवास्मरणं नेव स्मरणं प्रत्येवहेतुत्वे न हेतुत्वे मत्कृतमं नागोऽ नासंस्कारेणेति वाच्य
ऽपेक्षात्वस्यैकस्याभावेन तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदकूटस्यैव निवेशनी
यतया स्मृतिजनकतायां सर्वांशोपेक्षाभेदांशिकोपेक्षाभेदानां एकत्र निवेशप्रसंगेन तेषां मिथो
विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कार्यकारणभावानंत्यप्रसंगात्। मन्मते च संस्कारजनकतावच्छे
दककोटौ सर्वांशोपेक्षाभेदानां आंशिकोपेक्षाभेदानां च स्मृतिजनकतावच्छेदककोटौ निवेशेन एकत्रते २९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

यामिति वेशग्नाद्याघवमस्तं डितमेवेति संस्कारमित्द्रेणवघपकत्वादितिहृते पद्धवितेन। ननुपमेयेप्रवा निमनुभवेप्र
मेयत्वेन चैत्रत्वविशिष्टस्यापि पूर्वमनुभूतत्वात् अदृष्टविशेषस्य वशमेयत्वांशे उद्बोधकत्वकल्पनेन केवलचै
त्रत्वविशिष्टस्मरणोपपत्तिः। तदंशे न्यायप्रकारकस्मृतिं प्रति तदंशे न्यायप्रकारकत्वेन न तु नानुभवस्य हेतुत्वे
नेति मा। निमनुभवे जायते इति स्मरणापत्ते स्वजातीयो उद्बोधकलाभस्य कल्पनेनैव वारणात् उद्बो
धकलाभालाभयोः फलोन्नेयत्वादिति। अनयैव चादिशा अदृष्टदशायामिदमनः पदादिशक्तिग्रहो
पीत्यत आह किं चेति। नस्यत इति। उद्बोधकविरहादिति शेषः। विशिष्टस्य ज्ञानसामग्र्यभावात्। घट
त्वज्ञानं घटत्वप्रकारकं ज्ञानसामग्र्यभावात्। साक्षात्कारसामग्रीतः चक्षुःसंयोगचक्षुःसंयुक्तसम
वायरूपचाक्षुषप्रत्यक्षसामग्रीतः साक्षात्कारोत्पत्तौ चाक्षुषप्रत्यक्षोत्पत्तौ। नन्वेतावता सा स्मृतिर्लक्षणस्य ना

२९ वपि न निर्विकल्पकसिद्धिरित्यत आह । नष्टेऽपीति । घटत्वज्ञानशून्यकाले ज्ञायमाने प्रत्यक्षमेवेत्यर्थः । अ
स्माकं नैयायिकानां निर्विकल्पकमिति तथा च घटत्वज्ञानाभावाज्ज्ञायमाने घटज्ञाने निष्प्रकारकमेवाभ
विष्यतीति सिद्धं निर्विकल्पकात्मकज्ञानमिति भावः । ननु रक्तो दण्डो न वेति संशयोत्तरं न विशिष्टदण्डवै
शिष्ट्यावगाहि ज्ञानानुदयाद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि बुद्धिं प्रति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णय
त्वेन हेतुताया आवश्यकत्वात्तेन एव दण्डज्ञानशून्यकाले दण्डविशिष्टपुरुषज्ञानानुत्पत्तिनिर्वाहेऽलं वि
शिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानस्य हेतुतया । न च विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति न्यायेन विशेषणताशालिबु
द्धिं प्रत्येव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयस्य हेतुत्वेन दण्डज्ञानशून्यकाले विशेष्ये विशेषणेन
चापि विशेषणानामिति न्यायेन दण्डविशिष्टज्ञानापत्तिवारणाय न हेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यं न २९

व्यापिकहेतोर्वस्तुतो न हेतुत्वमिति न्यायेन। विशेषणविशेष्येंद्रियसंनिकर्षादेव विशिष्टप्रत्यक्षोत्पत्तेः अ
नुमित्यादौ तु परामर्शादेरेव निर्णायकत्वस्य शापेन मीमांसकश्चाशंकते। न चेति हेतुनासिद्धौ विशिष्ट
ज्ञाने प्रतिहेतुनासिद्धौ। सर्वमेत त्रिविकल्पकादिसाधने। एवं स्वसारस्य वौक्तन्यायेन स्वप्रत्यक्षं स्यात्। नैवे
वचेति। विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानहेतुत्व एव वेत्यर्थः। मानमिति। विशेषणविशेष्येंद्रियसंनिक
र्षादेव न तु यत्नेत्यत्र प्रमाणाभावादित्यर्थः। प्रमाणाभावस्य च प्रमेयाभावव्याप्यत्वादिति भावः। अन्वयव्य
तिरेकाभ्यामिति। विशेषणज्ञानसत्त्वे विशिष्टज्ञानं विशेषणज्ञानाभावे विशिष्टज्ञानाभाव इत्येवं रूपान्वय
व्यतिरेकाभ्यामित्यर्थः। नदवधारणं न। विशेषणज्ञानस्य विशिष्टबुद्धिहेतुत्वावधारणं न। यथा अ
न्वयव्यतिरेकाभ्यां दण्डे घटकारणत्वमनुसन्धेयं तथात्रापीति भावः। ननु केवलमन्वयव्यतिरेकावेव

३० नकारणत्वात्ताहृकेो ऽतिप्रसंगात्। अपितु तन्मयासिद्धा नयथ्याजेरेकावेदा। प्रकृते नैव विशेषणविषयेंद्रिय
संनिकर्षेण विशेषणज्ञानस्यान्यथासिद्धत्वात्तथा गौरवं यो ऽसंभव इत्यत आह। विशिष्टेति। अनुसंधे ८
घट इति। कदाचिद्घट इति स्वरूपतो घटत्वप्रकारकसंज्ञानस्य कदाचिच्च जातिमानिति जातिस्वरूपेण घटत्व
प्रकारकज्ञानस्योत्पत्तिनियमाभावादाहाय स्वरूपतो घटत्वविशिष्टबुद्धिं प्रति स्वरूपतो घटत्वज्ञानं जातित्वे
न घटत्वविशिष्टबुद्धिं प्रति जातित्वेन घटत्वज्ञानस्य हेतुतापि आवश्यकतया विशेषणज्ञानस्य हेतुता
सिद्धिः। अथ घटत्वज्ञानसत्त्वे ऽपि कदाचिद्घट इत्याकारकघटत्वप्रकारकज्ञानस्य कदाचिच्च घट
त्ववानित्याकारकघटत्वविशेष्यकज्ञानस्योत्पत्त्या तत्रैवंविधायानायतया जनकज्ञाने अदृष्टविशेषस्यैव
नियामकत्वकल्पनमावश्यकं तेनान्यथासिद्धत्वेऽपि अदृष्टविशेषेणैव तथाविधकादाचित्कत्वान्न ३०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

केपनेर्लं विशेषणतास्तानहेतुनयेतिचेत्। मैवं। तन्त्रान्तरसंगमाद्वे नाहं हम्म निरूपकत्वकल्पनेपि प्रहतोट
र्ति नतेस्यापाति संभवेऽ हंह विशेषस्या निरूपकत्वकल्पना पाश्चात्याप्यनात्। एकत्राहं हम्म निरूपक
त्वकल्पना द्रव्यत्रापिनस्यैव निरूपकत्वकल्पने कार्यकारणभावमात्रोच्छेदापत्ते रिति ननु तथापि सुर
पतो घटत्वविशिष्ट बुद्धित्वेनामघटत्वांशे भ्रम्याप्रकारकघटत्वप्रकारकबुद्धित्वेनत्वच जातित्वादिम्मा
स्वकसामग्रीसत्त्वे ज्ञायमाने ज्ञानं घटत्वांशेऽ न्यप्रकारकमेवोत्पद्यतेतदृष्टेजातित्वादिम्मा स्वकसामग्र
सत्त्वेच घटत्वांशेऽ न्याप्रकारकमेव ज्ञायपतद्रातेनाहं हम्म विशेषणतानहेतुत्वसिद्धिरितिचेन्नो जातित्वा
[illegible] धर्मस्यनीलेनरयत्वादिवद्वद्पंसमाजम्यत्वे नजन्यतानवच्छेदकत्वात्कथेनाहं हशस्यानंशत्तिस्व
रूपनो घटत्वस्यानस्यहेतुत्वेकल्पायेत्वाहेतुत्वसिद्धिरितिचेन्न जातित्वभासकसामग्रीसत्त्वेपि जाति

धर्मत्वमितेतातत्वस्यादिपद्धर्मसमाजग्रस्तत्वेन[illegible]धातापवद्वेद[illegible]थितादस्यनंप्रतिहेतुत्वं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

३१ मानघटइतिस्वरूपतो घटत्वविशिष्टबुद्धेः घटत्वांशे निरवच्छिन्नप्रकारताशालित्वमेव स्वरूपतो
घटत्वविशिष्टबुद्धित्वमहृदवच्छिन्नं प्रति स्वरूपतो घटत्वज्ञानस्य हेतुत्वकल्पने विनाश्यापत्तिवारणासंभवादि
ति। ननु निरूप्यत्वावर्तनापजन्यविशिष्टज्ञानत्वमेव विशेषणज्ञानकार्यतावच्छेदकं वाच्यं। तत्र च जन्य
त्वं ध्वंसप्रतियोगित्वं वा प्रागभावप्रतियोगित्वं वा कालिकसंबंधेन घटत्वादिमत्त्वं वेत्यत्रापि विनिगमनावि
रहा इति चेत्। निरुक्तप्रतियोगित्वव्यापककार्यतावच्छेदकत्वेऽस्मातिविरहात्। अपेक्षेकारणत्वानुपपत्तेः॥
कारणत्वे हि कार्याव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन कार्याधिकरणदेशे तदभावप्रतियोगितानवच्छेद
कधर्मवत्त्वेन घटाधिकरणकपालेपाके विद्यमानव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन दण्डाभावसत्त्वात्का
रणत्वानुपपत्तिरिति कार्याव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन तत्कार्याधिकरणे तदभावप्रतियोगि ३१

ति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

गीतानवच्छेदकधर्मवत्त्वं वाच्यं। तथा सति घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वेनाधिकरणत्वप्रसंगः। यत्किंचिद्व्
यक्त्यव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन कणत्वेन तस्य सत्त्वात्तथा च कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नयावद्व्यक्तीनां तत्तद्व्य
क्तित्वेन धृत्वा तत्तत्कार्याव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन तत्तत्कार्याधिकरणवृत्त्यभावेत्त्येव वाच्यं। एवं च
किंचिन्नियमस्य कार्यतावच्छेदकत्वे कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नयावन्नियम्यकेऽपि च विहितयावद्
व्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन सिद्धेरिति चेन्न। कार्यकारणभेदेन कारणतापार्थक्ये तत्पार्थक्ये नियम्यनियामि
कव्यक्तीनामेव तत्तद्व्यक्तित्वेनोपादानात्तत्साधारण्येन कार्यत्वेऽधिकारणत्वे वा बाधकाभावात्। एवं
समवायकालिकविशेषणतोभयसम्बन्धेन विशिष्टत्वानवस्यकार्यतावच्छेदकत्वेन नियम्यसाधार
ण्याभावात्। न च नतु जन्यप्रत्यक्षमात्रवृत्तिवैजात्यं कोऽस्तु विजातीयविशिष्टत्वानवस्यैव तत

३२ त्वापत्तावच्छेदकत्वात्। चाक्षुषत्वादिना संकरप्रसङ्गात्। निर्विकल्पकेऽपि तज्जात्युल्लेखाः। अत एव ज
न्यधीजन्यमात्रवृत्तिरेतादृशवैजात्यसत्त्वाभावात् जन्यमात्रसाक्षात्कारे प्रागुक्तसाक्षात्कारलक्षणाव्या
प्तिरिति परास्तं तस्य विनिर्विकल्पकसाधारणेऽपि जन्यधीजन्यमात्रवृत्तित्वाभावात्। मानसवृत्ति
त्वाभावाच्चानतिव्याप्तिलक्षणेऽनुमानसाहृतित्वेन ज्ञाने वैशेषणीपत्त्यादिप्रसक्त्या हेतितादिक्॥ निर्विकल्पकं नि
ष्प्रकारकं यथार्थं सविकल्पकं। निष्प्रपञ्च निर्वैशिष्ट्यावगाहीति। संबंधाविषयक इत्यर्थः। ननु इन्द्रियसंबद्ध
विशेषणतायाः प्रकारत्वेनाभ्युपगमात् निर्विकल्पकेऽपि संबंधमाने बाधकाभावात् तस्यापि वैशिष्ट्यावगा
हित्वमनभिमतमिति व्याप्तिरित्यस्वरसादाह। नप्रकारकं चेति। किंचित्र्यप्रकारताशालीत्यर्थः॥ निर्विक
ल्पके प्रकारतया घटत्वादेर्भानानङ्गीकारात्तव्याप्तिरिति भावः। वस्तुतस्तु वैशिष्ट्यावगाहित्वमप्यस्ते ३२

संयोगसमवायादिवैशिष्ट्यावगाहीत्यर्थः ॥ किंचिन्निष्ठसांसर्गिकविषयताशालि(त्व)त्वमिति पर्यवसितोऽर्थः । ननु
किंचिन्निष्ठप्रकारताशालित्वमित्यपि वक्तुं शक्यत एवेति तत्कुतो नोक्तमित्यत आह स्थावस्थानपेक्षाह । सप्र
कारकमिति । इदमुपलक्षणं किंचिन्निष्ठविशेष्यताशालित्वमित्यपि तत्त्वमित्यपि बोध्यं ननु सप्रका
रकमित्यत्र प्रकारत्वनिवेशात्किं तत्प्रकारत्वमित्यत आह निरूपितेति । प्रकारत्वाचेति ज्ञाननिष्ठनिरू
पितत्वं सप्तम्यर्थः । घटत्वादेरिति । निष्ठत्वं षष्ठ्यर्थः ज्ञाननिरूपितो घटत्वनिष्ठो विषयताविशेष इ
त्यर्थः ॥ विषयता । विशेषणेति विशेष्यताख्या विषयता प्रकारताख्या विषयतासांसर्गिकविषयतारू
पत्रिविधविषयताभेद इत्यर्थः । ननु अहं नाहं विषयत्वमत आह । विषयताचेति विषयेति । घटो ज्ञानवि
षयः पटो ज्ञानविषय इत्यनुगतप्रतीतिसाक्षिक इत्यर्थः स्वरूपसंबंधविशेष इति । तेन विषयत्व

३३ रूपत्वरूपसंबंधस्यार्थः । ननु विषयतायाः स्वरूपसंबंधत्वांगीकर्तृप्राचीनमते तस्या ज्ञानस्वरूपत्वं वि
षयस्वरूपत्वं वा न तावदाद्यः । तस्या ज्ञानरूपत्वे घटभूतलमिति विषयतयोरैक्येन घटवद्भूतलमिति
ज्ञाने ऽपि घटनिष्ठप्रकारतानिरूपितभूतलनिष्ठविशेष्यताशालिज्ञानवानहमित्यनुव्यवसायव
न्भूतलनिष्ठप्रकारतानिरूपितघटनिष्ठविशेष्यताशालिज्ञानवानहमित्यनुव्यवसायापत्तेः एवं
घटपटाविति समूहालंबनज्ञानस्य भ्रमत्वापत्तेश्च तज्ज्ञानस्यैकत्वेन तत्स्वरूप घटपटादिविषयता
याश्चाप्यभेदे घटत्वाभाववन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितघटत्वनिष्ठप्रकारताशालिज्ञानत्वरूपभ्रमत्व
स्य तत्र सत्त्वात् । न द्वितीयः । घटभूतलसंयोगा घटवद्भूतलमिति समूहालंबनविशिष्टबुद्ध्यो र्विषया
णामैक्येन विषयप्रकृतवैलक्षण्याभावादिष्टापत्ते नमेव वैलक्षण्यं वाच्यं तत्र विषयतायाः विष ३३

यत्स्वरूपत्वे विषयत्वरूपाणां तासामपि वैलक्षण्याभावात् समूहालंबनविशिष्टबुद्ध्योर्वैलक्षण्यानु
पपत्तिः ज्ञंगाह्कैवं न च समूहालंबने घटस्य घटप्रतियोगिकत्वभूतलानुयोगिकत्वरूपसंबंधस्यैव
धस्यापि विशिष्टबुद्धिविषयत्वान्न वैलक्षण्यानुपपत्तिरिति वाच्यं। घटभूतलसंयोगप्रतियो
गित्वानुयोगिकत्वानोः संबंधसंबंधविषयस्यापि समूहालंबनस्य संभवात्। न च समूहाले
वने विशिष्टबुद्धौ तु संयोगत्वेन संयोगभानान्नानुपपत्तिरिति वाच्यं। घटवद्भूतले संयोगप्रति
विशिष्टज्ञानस्य तादृशसमूहालंबनाद्वैलक्षण्यानुपपत्तेरिति न स्यात्। स्वरूपसंबंधरूपत्वे तु वैच
मिन्नतश्चाहृपदार्थान्तरमिति न प्राचाजेरित्नणा विषयताया विषयभेदेन भिन्नतया न च वैलक्षण्यानु
पपत्तिरिति भावः। केचित्तु स्वरूपसंबंधरूपाया विषयताया अननुगमेनानुगतप्रत्ययानुपपत्ति

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२४ रित्यत आह। यद्यर्थान्तरमिनीमाहुः। तदसत्। तस्याप्रतिनिरुक्तत्वेऽनन्तर्हि षयत्वेन हेतोः भिन्नतया अ
नुगतधर्मस्यानुपपत्तिर्नाद्वयस्यात्। न चानुगतधर्मस्यानुपपत्तिः कथं कारणतेति वाच्यं। विषयतात्व
मेकमंशो कल्प्यत्वे हि। अत एव घटत्वविशिष्टबुद्धित्वेन घटत्वविषयकस्यानन्तत्वेन हेतुतायां वि
षयतायाः प्रकारताविशेष्यताद्विभेदेन भिन्नतया एकस्या निवेशेऽन्याविधु विषयताशालिस्या
नाहृशिष्टबुध्यनुत्पत्तिर्य्यापत्तेः। ऐतिरिक्ता नत्र विषयतात्वेन प्रकारताविशेष्यतयोरनुगमे
नानुपपत्तिभावात् इत्याशावलिः। घटं जानातीत्यादौ ज्ञानजन्यघटनिष्ठज्ञानताविषयत्वाधि
नत्वेऽपि कार्यमन्यत्वाघटस्य कर्मत्वानुपपत्तेः। किं याजन्यफलशालित्वमेव कर्मत्वम् इह घटज्ञान
जन्येष्वाने निमित्तकारणे समवायिकारणे च घटलक्षणे एव विषयतामिति निष्कृष्टमस्मन्मते २४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

श्वदर्शयति प्रत्यक्षेति। ज्ञानजन्यः निमित्तकारणविधया ज्ञानजन्यः। विषयनिष्ठेति। समवायेन
विषयवृत्तित्यर्थः। सैव च ज्ञाततैव चास्य संबंधस्वरूपेति। अतिरिक्तसंबंधस्वरूपेत्यर्थः। फलकं। ल
घुत्विकं। एतत् ज्ञानजन्यविषयनिष्ठज्ञाततारूपपदार्थान्तरंगीकरणीयं अन्यथेति। ज्ञानजन्य
विषयनिष्ठज्ञाततारूपपदार्थानंगीकारे इत्यर्थः। ज्ञानकर्मत्वमिति। घटं जानामीत्यादौ घ
टादेः क्रियाजन्यफलशालित्वरूपं कर्मत्वमित्यर्थः। क्रियेति। ज्ञानरूपधात्वर्थजन्यफलवत्ताभावादि
त्यर्थः। विनष्टेति। घटस्य नष्टत्वेन तत्र ज्ञानजन्यज्ञाततायाः असंभवादिति भावं तदेवोपपादयति।
नहीति। तत्राविनष्टे घटे न सैव घटस्यैव। असत्त्वाद्विनष्टत्वात्। ननु पश्यामनसमानहेयटे विशिष्य
तासंबंधेन ज्ञानमुत्पद्यते तथा ज्ञाने नापि ज्ञाततदुत्पादने वाधकाभावदत्र न चाहा नवेषि।

३५ समवायिकारणस्य कार्यसहभावेन हेतुत्वात् घटनाशे तत्तद्रूपस्मृतिसंभवः । अन्यथा समवायिकारण
नाशस्य समवेतनाशे हेतुत्वान्न ज्ञानतोऽस्मिन्नितिहितोपपत्तेः एव तस्मान्नाशापत्त्यस्मादिकत्वप्रसं
गात्स्थिभावः । ननु तत्र विषयतापास्मात् ज्ञानतारूपत्वाभावेऽपि स्वरूपसंबंधरूपत्वमेवास्तामित्या
शंकते । नन्वेतस्माद्धि ज्ञानेन नष्टघटस्य लोपतो नैः । ज्ञाने घटविशिष्टतो नैः । अन्यत्रापोनैविषयता
नघटस्यते पीसमर्थः स एवास्तिति । स्वरूपसंबंध एव विषयो स्विसमर्थः । आपिके नेति । स्वरूप
संबंधातिरिक्तज्ञानतारूपा विषयत्वसोकारणोऽसमर्थः ननु सर्वत्र स्वरूपसंबंधस्य विषयत्वरूप
त्वेनास्य ज्ञानजन्यत्वाभावोऽस्य घटस्य क्रियाजन्यफलशालित्वरूपमुख्यकर्मत्वाभावेन कर्मत्वा
हितोऽपेक्षितस्तेन घटं जानातीत्यादौ घटपदोत्तरं द्वितीयाविभक्त्यनुपपत्तिरित्यत आह कर्मेति । विष ३५

नी

केऽप्योतित्ति द्वितीयाविभक्तेरप्यर्थः । तद्वदेवानष्टघटस्य स्वत्वदेवा । तथ्यावंतपानष्टघटस्थले घटपदो
त्तरद्वितीयापयत्वर्थं गौरवमुपेक्ष्यमाणा रणकमत्वाहि प्रिष्टपरत्वंक मानं द्वितीयोत्तिस्वत्रस्थकर्म
पटस्यावयवं गौकार्यसमापि चतनैवाद्विर्मानघटस्थलेपि घटपदोत्तराद्वितीयोर्थं । तितिरिसर्थः घ
एवंच क्रियाजन्यफलशालित्वरूपमुपेक्ष्य कर्मत्वाभावेपि विषयक्षवादकथौनुलमाभ्याहार
स्थलेपि द्यव्यत्वरूपं गौरवमेवक मत्वाभितिनानुपपत्तिरिति हृदयं । ननु तन्मतेऽप्यभावेसानर
ति भ्रमोस्याः भावेपि स्वातंत्र्यावयवप्यसंगीकारान्मव्याप्येकारणं विनाभावकार्योत्पत्त्यसंभव
द्यात्नेनानेपपः । तथाचनष्टघटस्यध्वंसस्थले विनानुपपत्तिरिति तत्राह । संस्रेपइत्ति । समवायस्या
तिरिक्तस्यानैरनेगीकारात्पहित्वलक्षणस्वरूपसंबंधेन स्वामप्यपलमेव समवायोपिकारणत्वा । एवंच
म

३६ विलक्षणसंबंधेन त्वाश्रयं विनावृत्त्यनुपपत्तिरित्येव नियमः। अभावस्थलेच विलक्षणसंबंधेन त्वाश्र
यत्वमभावस्यांशे क्रियते विलक्षणसंबंधेन त्वाश्रयघटस्यासत्त्वाद्वनष्टघटस्थलेऽनुपपत्तिर्ज्ञगगन
कैवेतिभावः। अवच्छिन्नत्वावच्छेदेनेदं दूषणमिति सप्रिके। चितावच्छिन्नत्वं किं गौरवं मन्त्वेनाप्युपपत्तेरिति
न्केऽत्र नावाऽत्र णाभावान्वनिरूपकत्वे विषयतायां रसैव दूषणं सारं प्रकारतानविषयताविशेषः
किंतु भासमानप्रतियोगित्वमेवेति गीकर्तृणां केषांचिन्मतेमाहा अस्मेति स्यादिना। भासमानं यद्
पिण्ड्यां संबंधत्वमप्रतियोगित्वमित्यर्थः। घटे घट इति ज्ञानेपि देशस्य प्रकारत्वापत्तिः संयोगप्रतियोगि
३ त्वस्य देशे सत्त्वात्। अतो भासमानेति तज्ज्ञाने च देशप्रतियोगिकसंयोगस्याभानान्नातिव्याप्तिः। प्रति
योगित्वं च स्वरूपसंबंधविशेष एवं दमेव संगमयति। आपामिति। घटत्वस्येव पिण्ड्यां घटत्व ३६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

निरूपितः समवायः संयोगो ह्रीति । वस्तुगत्या भासमानो यः संयोगस्तत्प्रतियोगित्वस्य द्वेरेसन्ता
त्प्रकारत्वाय त्तिरिमध्ये: ननु तत्प्रतियोगिकत्वेन भासमानं यद्वैशिष्ट्यं तत्प्रतियोगित्वमर्थः
समूहालंबनादिशिष्टबुद्ध्यो पेत्तानुपपत्या । विशिष्टज्ञाने प्रतियोगितानुयोगितत्स्वरूपसंबंधो संबंध
। यथा समनस्तु पेयपाने समूहालंबने वंशदंडप्रतियोगिकत्वेन संयोगस्य भानात् नातिव्याप्तिरिसत
श्चाहादिगतिः । यथापि दंडपुरुषदंडप्रतियोगिकसंयोग इति समूहालंबनेऽतिव्याप्तिः । न चात्र दंडप्र
तियोगिकत्वस्य संबंधसंबंधिव्यानभानप्रतिबध्यं । तथा सति सांसर्गिकविषयताया अतिरिक्तत्वमुप
गमे किमपराद्धं प्रकारतायाः संबंधसंबंधस्य विशिष्टज्ञाने विषयत्वे गौरवं च । विषयताकृतवैलक्षण्या
भावेऽपि विषयताकृतवैलक्षण्येनैव ज्ञानानां वैलक्षण्योपपत्तेरित्याद्यं भ्वेति । साक्षात्कारत्वस्व

३७ माकरणं वेत्यर्थः । ननु ज्ञानानुव्यवसायरूपप्रमाकरणत्वस्य व्यवसायेसत्वात् हानोपादानोपेक्षा । इत्यप्रमाकर
णत्वस्य निर्विकल्पके सत्वात् सविकल्पकादिरूपप्रमाकरणत्वस्य च स्रुगादेः संयोगे सत्वात्तस्य वह्नि
धत्वमिति मतनिराकरणाय आह । इन्द्रियात्मकमिति । चक्षुरादिकमेव प्रत्यक्षप्रमाणमन्येषां तु व्यापा
रत्वमिति भावः । वस्तुतः तत्प्रत्यक्षप्रामाण्यनिराकरणाय । इन्द्रियेति । इन्द्रियग्राहकत्वं द्रव्यविषयकलौ
किकसाक्षात्कारजनकतावच्छेदकधर्मवत्वं । तेनोपनीतभानमादाय न रसनेन्द्रियादावतिप्रसंगः
प्रत्युपधायकत्वेऽपि चक्षुः संयोगाप्रजनकतावच्छेदकधर्मवत्वाद्विशेषः । तद्ग्राहकं च । द्रव्यग्राहकं चे
त्यर्थः । द्रव्यग्राहकत्वं च द्रव्यविषयकलौकिकसाक्षात्कारजनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वं तेन श्रो
उपधायकत्वेऽपि चक्षुषि नातिप्रसंगः । न चापि वक्षस्सुखसमवायादि इति । अन्यतद्द्रव्यग्राहकेतरत्व । स्पर्शत्वं ३७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यस्य घटस्य त्विकषे स्याणं नेत्राणं एवेत्यतो विप्रकृष्टे इति। द्रव्यं नोत्यर्थः। तन्मनः। आत्ममात्रग्राहकमि
ति॰ तथाच मनस आत्म।मिनोग्र्ग्राहकत्वात् नते नघटादिग्राहकत्वेपीति भावः। सर्वेति। मनः सर्ववि
षयकज्ञानजनकमिति सिद्धान्तभंगप्रसंगादित्यर्थः। सर्वविषयकमिति सर्वविषयकज्ञानकारणमि
ति॰ तथाचतस्मादृशसिद्धान्तभंग इति भावः। पद्ये त्रजितिवेतरवाहितविषयकज्ञानजनकसामग्री
सापेक्षमित्यर्थः। तथाचायुक्तविप्रकृष्टघटादौ नो मनसा तन्ग्राह्यतेति लसहकारिचक्षुरादेरभावा
दिति भावः। किं तत्रस्मत्प्रायह्यपरमिति। मीमांसकैर्नानलस्पर्शिसामान्यलक्षणापोगनाद्यमाल
क्षणपालोकादृते मनसः पुरुषः एटो हि यमात्रसहकारित्वमेवोपेयते। अत एवात्मा मनसात्मेवुज्य
ते मनइन्द्रियेणइन्द्रियप्रत्यैतेनेन्द्रियाणां वल्कुशाप्प्रकाशकारित्वविय मादिसंगच्छते। तेनत्व

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

 नेनेत्यंकं तु माह । न पुनरपीति । चक्षुरादिमात्रमिति । चक्षुरादिकमेव परामितेन पुनरिन्द्रियमात्रपदेन ज्ञा
नलक्षणादिव्यवच्छेदः । नन्वेवं चक्षुरादिव्यापाराविनाविसानलक्षणादिसहकारेणैकस्यापि मन
सा ज्ञानानेकांशविषयसहकारेण मनोवच्छेदकमुपदर्शितेन नियमस्तल्लौकिकप्रत्यक्षस्थल एवेति भावः ।
ननु ज्ञानलक्षणसहकारेण मनसा ज्ञानजनने मानाभाव इत्यत आह । स्मृतेरिति । संसर्गेति । परस्प
रसंबंधग्रहादित्यर्थः । ननु परस्परसंसर्गाग्रहे कास्मा क्षितिरित्यत आह । कथमन्यथेति । अन्यथा ज्ञानलक्ष
णसहकारेण मनसा स्वतन्त्रपदार्थानां परस्परसंसर्गाग्रहे इत्यर्थः । काविकाव्यादीनेकाविनाशादि वि
षये मृतपदार्थानां परस्परसंसर्गाग्रहे कथं विरचने नान्यथा वाक्यप्रयोगो वाक्यार्थज्ञानस्य हेतुत्वा
त्तथा च नष्टश्लोकादेः संसर्गाग्रहभावेन काव्यरचनोच्छेदप्रसंगादिति तन्नवीनाः शिवपदकरणे निमा

कः। इदमुपलक्षणं। लौकिकसन्निकर्षं विना विशिष्टेनालौसादावभावोऽसेयेदस्याभानात्। एवं सौरभे
लौकिकसन्निकर्षं विना विशुरभिचन्दनमिति चाक्षुषोदयात्तत्स्वीकारस्यावश्यकत्वमिति ध्येयं।
लौकिकान्यत्वं विशिष्टविषयताश्रयमात्रे स्वस्य प्रत्यक्षाभावाभिन्नत्रेयतिकिंचिद्विषयतावच्छिन्नत्वेन विशिष्टविष
यताश्रयेऽपि सामान्येन हेतुतेति कार्यकारणभावो बोध्यः कार्यतावच्छेदके लौकिकान्यत्वानिवेशा
त्तापत्तिमिकविशिष्टबुद्धौ लौकिकसन्निकर्षजन्यत्वादिविकल्पके च व्यभिचारः। कारणतावच्छेद
के किं चिद्विषयतावच्छिन्नत्वविशेषणत्वनिर्विकल्पकोत्तरमुत्पन्नोऽनुमानापत्तेः। निर्विकल्पकस्य
स्युपनायके त्वंगीकारे तु नहि विषयताशालिसामान्यत्वेनैव हेतुतेति बोध्यं सामान्यलक्षणाजन्यस्या
नैव्यामिवारवारणेन व्यवहितोत्तरत्वस्य वंशेन कारणत्वे। तर्हि हेतुत्वनिवेशे एव तत्तद्धर्मप्रका

तर्कप्रकाशः

३८ एकस्तानाजन्यत्वानिवेशो नह्युत्पित्स्यद्द्रव्यत्वादिना नाधर्मस्य कारकस्तानानिरूपितजन्यतानामनुगमक
रूपाभावादिति इत्येवकार्येनोवच्छेदके लौकिकान्यत्वानिवेशो विनश्यतीति ध्येयं । योगजधर्मसामा
न्यलक्षणाप्रत्यासत्तिजन्यलौकिकानुभवमेव प्रमाणयति । योगिनामित्यादिना । योगिनां योगजधर्मसहकारे
ण मनसा वस्त्वादिव्यापारं विनापि सर्वं विषयकालौकिकसाक्षात्कारोदयाज्जन्यसहकारिनमात्र एवकमि
ति भावः । प्रमेयत्वादिनेति सर्वं प्रमेयं वस्त्वादिव्यापारं विनापि प्रमेयत्वेन प्रमेयसामान्यविषयकालौकि
कसाक्षात्कारोदयाज्जन्यसहकारिनमात्र एवकमिति भावः । स्वतन्त्रेति । बहिर्विषयकस्यानजन
कस्य मनसोऽपेक्षामित्यर्थः । अवगाहत इति । प्रवाह्यविषयकस्यानजनकत्वादित्यर्थः । अवगाहनीति । योग्या
नीति शेषः । न ये । यते । अनन्यपोषणगुणोत्कृष्टपर्थः । नटस्थ वः । योग्यगुणाभाव वः । इत्यादिनीति । आत्म ३८

नत्समवेतेन योग्यगुणेहत्तिजाति श्चेत्यर्थः। एवान्मानस्यानर्थवादिः। नद्देकत्वेति। आत्मैकत्वपरममहत्वादि
मागोचेत्यर्थः। द्रव्यसाक्षात्कारसामान्येसत्वेनद्गतसंख्यापरिमाणादिरिन्द्राद्विकसामग्र्यापिसत्वात्तद्
समसाक्षात्कारस्यापत्तेःस्यापरिमाणाविषयकत्वानियमेनात्ममानसेतयोरविमानेत्वं भवतीति भावः।
नयोग्येन लौकिकमानसप्रत्यक्षसाक्षात्कारविषयीभूतेत्यर्थः। अत्र घमनःसंयुक्तसमवायप्रकारेण
बलात्संख्यादीनामिवतयोर्विमानसेवाधकाभावः। नचात्र पासत्तित्वंस्कात्पादीनामपि मानसापत्तिः
सात्तिमत्वादिति वाच्यं। तत्र नापत्त्यासक्तारस्याभावात् विकल्पेन विज्ञानोपगुणानेनवाप्रतिबं
धकत्वकल्पनात्तद्गतसंख्यापरिमाणयोरपि मानेति। विकल्पेनाप्रतिबंधकत्वेऽपि तद्वत् नाव
छेदकवैजात्यस्वीकारे गौरवात्तोरवाजायमानप्रत्यक्षं। विद्या घंकं। न च सान्नादियोग्यगुणे वेस्मे

८० स्कारध्वाहत्तवैजात्यंस्वीकृत्य विजातीयगुणविषयकमानसत्वावच्छिन्नंप्रतिविजातीयगुणत्वेनहेतु. ततोह
णवैजात्यस्यतत्संस्कारवारिमाणयोः स्वीकारेगौरवात्तयोरप्ययोग्यत्वमितिवाच्यंमनःसंयुक्तसमवा येन
विजातीयगुणेविनापिआत्मत्वमानसत्वजननात्हिजातीयगुणस्यविशेषसामग्रीत्वात्संभवेनमामान्यसा
मग्रीबलात्संस्कारप्रत्यक्षापत्तेवारणायविजातीयगुणभेदत्वेनहेतुतायाआवश्यकत्वात्।आत्मत्व
मानसेआत्मत्वत्वेनापिहेतुत्वंकल्पितत्वासामान्यसामग्र्याफलेजननोयेविजातीयगुणान्यत्वयोरन्यतरस्य
सहकारित्वकल्पनेनसंस्कारप्रत्यक्षापत्तेवारणेतुगौरवात्तदपेक्षयाविजातीयगुणभेदत्वेनकारणताया
एवौचित्यादितियोः अन्यस्यस्वीकारएवौचित्यस्यसमसीकाकृतत्यत्वेनसूचितः।इत्थमिति। आत्मनः
आत्मसमवेतगुणानोचमनसोयोग्यत्वेइत्यपः। पुण्याद्दृष्टयोतिरिक्तात्मात्मवृगुणाप्वपुण्यासमवेतगुणा ८०

श्रेत्यर्थः। त्वक्करणेत्युत्पन्नसमवेतज्ञानमात्रादीनां तदभावानां च संग्रहः। समाधत्ते। नेति। परमाणोर्योग्यत्वानुद्भूतत्वांत
रीयमनसोः योग्यत्वात्। आत्ममात्रसत्तावच्छिन्नं प्रति विजातीयमनःसंयोगत्वेनात्मसमवेतमानसं
प्रति। विजातीयमनःसंयुक्तसमवायत्वेन आत्मसमवेतसमवेतमानससत्तावच्छिन्नं प्रति। विजातीयमनः
संयुक्तसमवेतसमवायत्वेनेत्यादिकार्यकारणभावकल्पनागौरवेणान्त्यपाद्यान्तरीयमनसोः संयोगे वै
जात्यानभ्युपगमेन तत्त्वस्य स्थापितत्वादिति भावः। गृह्येति। परमाण्वादिषु वृत्तेः संयोगसत्त्वादिति
भावः। तेषां परमाण्वादीनां। चक्षुर्योग्यत्वादिति। त्वक्संजन्यलौकिकसाक्षात्कारयोग्यत्वादित्यर्थः। त्वक्समा दृश
णलौकिकवायुप्रत्यक्षसत्त्वादिति भावः। महदित्यादि। द्रव्यत्वमिति लौकिकविषयतासंबंधेन चाक्षुषे
प्रति समवायेन महत्त्वेनैव हेतुत्वेनैव च हेतुत्वमित्यर्थः। परमाणौ महत्त्वाभावात्। आत्मनि लौकिकप्रत्य

१वा ३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४१ भावात्। पिशाचेष्वोद्भूतरूपवत्त्वाभावान्न तत्र सन्निकर्षः खंडलाघवः। नदेवाह। परमाणुष्वेमादि। तदू
पस्य पिशाचादिरूपस्य। अनुद्भूतत्वात्। उद्भूतभिन्नत्वात्। यद्यपि पिशाचादिरूपाणि तेषां वायवीयत्वे नतत्र रू
पाभावात्। तद्रूपस्यानुद्भूतत्वादिसंगतं। तथापि पिशाचादिपदेन तत्तद्भिन्नकरणपार्थिवोपष्ट
म्भकभागे बोध्यः। ननु लाघवादिजातीयचक्षुःसंयोगत्वेनैव द्रव्यचाक्षुषे प्रतिहेतुत्वं परमाण्वादि
चक्षुःसंयोगेऽवैजात्यानभ्युपगमान्न तत्र प्रत्यक्षापत्तिरिति चेन्महत्त्वोद्भूतरूपादिहेतुतया नचादि
जातीयचक्षुःसंयुक्तविशेषणतायाः अभावप्रत्यक्षे हेतुतया वायोरुद्भूतरूपाभावप्रत्यक्षानुरो
धेन तत्र विजातीयचक्षुःसंयोगस्यावश्यकतया वायोश्चाक्षुषापत्तिरिति तत्रोद्भूतरूपहेतुत्वमा
वश्यकमिति वाच्यं द्रव्यचाक्षुषजनकतावच्छेदकतया वैजात्यानङ्गीकारे स्वीकारे तस्य तत्त्वाद्गौ ४१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

कारणं । न च तथापि विजातीयचक्षुःसंयोगस्य चक्षुष्ट्वप्रसञ्जनात् ग्राह्यप्रापकास्तित्वेऽप्यनुद्भूतरूपहे
तुत्वमवश्यकमिति वाच्यं । त्वक्प्रतियोगिकसंयोगस्य त्वाश्रत्वभावेन चक्षुषि चक्षुःप्रतियोगिकसं
योगाभावादिति वेन्न । विजातीयक्रियाया एव विजातीयसंयोगनियामकत्वेन यत्रैकत्रैव च
क्षुः क्रियायां घटे परमाणौ च युगपत्संयोगः तत्र परमाणावपि विजातीयसंयोगस्य दुर्वारत
या तत्रस्य स्पार्शनवारणासंभवात् न चानुद्भूतरूपे परमाणावपि विजातीयसंयोगनियामकत्वमप्र
माण एवादेहृप्रोनरहे परमतत्र नियामकत्वाकल्पनेन न तत्र विजातीयसंयोग इति वाच्यं । अन्ततो नहि
शानां विजातीयसंयोगनियामककल्पनायेप्सायामहृदृष्टानुद्भूतरूपादिहेतुताया एवोचितत्वादि
ति दिक् । एकेऽस्मिन्नेनानारम्भसःम्भवेतः । सचक्षुष्ट्वं न तु स्पर्शजातित्वे नीलत्वादिना संकरप्रसंगः

त॰प्र॰

४२ न च नीलत्वादिव्याप्येनानैवोद्भूतत्वमिति वाच्यं। तथा सति वायुस्पर्शत्वावच्छिन्नं प्रति उद्भूतरूपत्वेन कारण
१ त्वानुपपत्तेः। कारणताननुगमेन व्यभिचाराच्चेति। अनुद्भूतत्वेति। न च नीलत्वादिना सांकर्यमत्रापीति वाच्यं
नीलत्वादिव्याप्यनानानुद्भूतत्वस्यैवोपगमात्। अनुद्भूतत्वाभावकूटविशिष्टरूपत्वेन च चाक्षुषं प्रति
हेतुत्वेन व्यभिचाराभावादिति भावः। एवं गन्धस्पर्शयोरपि गुणानाहे। योग्यगुणद्वयाद्विनावस्तु योग्या
वृत्ति शेषः। योग्यद्रव्यवृत्तिरूपमिति वक्ष्ये योग्यद्रव्यवृत्तिरूपाभिप्रायः। तस्मात् चक्षुरिति। योग्यद्रव्येभ्यः चक्षुषोः। पि
न तु तस्मात् चक्षुर्नीरूपत्वमात्रपदमनर्थकमिति तत्राह। मात्रपदमिति। घटाकाशसंयोगस्याकाशेऽपि चा
क्षुषत्वापत्तेरिति भावः। ननु नाचक्षुषस्पर्शेन कुतः संयोगस्य हेतुत्वान्न स्पर्शमात्र
वायुस्पर्शभावो नाशार्थनाप्रतिरिति न गोचिह्य योग्यमेव द्रव्यं त्वगाह्यं न स्पर्शो वा चेत्तत्र ४२

किं त्वेकोपायमिति हृदिस्थपक्षं पांकायामेहा। नच वह्नि। महादिसाध्ये न पाक्षत्वमहानिलो किंक विषयता
सेवेयेनना च प्रत्यक्षे श्रतिप्रसक्तेनोद्भूतरूपवत्वेन स्पर्शवत्वेन वहेतुत्वाच्च नत्वप्रत्यक्षमापत्तिरिति भावः। सामा
न्यतोव हिर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्युद्भूतरूपवत्वेन हेतुतां चाक्षुषप्रत्यक्षे। पिरं पं हेतुः तेन नगोपोः प्रम
त्र मितिहि द्रव्य। यथानुक्रमे परमाणावाद्येश्वसक्षवारयति तेनेन्याहिना प्रमापाइति नैव प्रभाहितेनुत्सो
द्भूपेऽन्मोनेन नप्रभाया रूपवत्वमेव नतु द्रव्यत्वमिति वाच्यं। तदन्यमतानुसारेणैव तद्भूत्वाहिति। पवमागज
न्त गि द्विपयो पपगुणन्नाह गुणत्वेत्याहिना। क्वचित्पोणातिरेषः च स्पर्शपेगस्पर्शपस्या। पिन्त
चान्हेतारवेगाद्भुपातिरिक्ता इति। महदुद्भूतस्पर्शे विस्मात्रेतित मात्रवृत्तित्वं चनाहिनाऽष्टातिनेत्वेम
लितमोचद्दृपितैः। महदुद्भूतस्पर्शस्येति। सामान्याधिकरण्येन महत्व विशिष्टउद्भूतस्पर्शस्पत्यर्थः

नै॰ प्र॰

५३ ननु वस्तुपो योग्यतारहितत्वस्यैव मतत्वमाह। अनन्तरमेति। अनेन एवं वस्तुयोग्यत्वाविशेषणत्वे वा। वाच्यमिति वस्तु
पाषाणस्य चक्षुरयोग्यत्वान्न व्याप्तिविरहात् अत्र महत्त्वापत्तेः तादृशे घटाभावप्रत्यक्षमिति भावः। ननु उद्भूत
रूपवद्वृत्ति वस्तुयोग्यगुणसंयोगाप्रसिद्धत्वात् तन्नैव तत्र स्पर्शापत्तेः वारणे कनेमहदित्यादि। वि
शेषणेनेमतमाह। ननु तथा चैतन्यवयुमाणपाषाणस्य वस्तुयोग्यत्वानव्याप्तिविरहात् वायुसंस्पर्शापत्ति
र तत्तादृशे घटाभावप्रत्यक्षमेवेति भावः। ननु चक्षुर्योग्यत्ववि [illegible] तादृशे
घटे तन्नैव प्रमाणगुणत्वस्य वारणे अत्र उद्भूतरूपवत्त्वमहदित्यादिविशेषणं वैयर्थ्यमिति वाच्यम्। त्रु
टिपरिमाणस्यांशे न पतनस्य वारणाय उद्भूतमहत्त्वप्रतिपादनं दूषणं नव्यानां वचनं प्रत्यक्षत्वात्। मात्रपद
माहात्म्येत्याह। न वायुप्रभेति। उद्भूतस्पर्शवत्त्वात्राह तेनोद्भूतस्पर्शवद्रित्यस्य माहात्म्ये वागनपायवनन सि ५३

णत्वमिति त्वक्प्रत्यक्षत्वं त्वगिन्द्रियत्वे तत्त्वे सिध्यति । तत्रापि हि प्रत्यक्षे हि । कर्मेन्द्रियेति । त्वग्योगपद्रव्यसमवेतं कर्मत्वचो
योग्यमिति सम्बन्धः । वायोरपि स्पार्शनस्य साक्षात्कारे मीमांसककमतं दर्शयति । मीमांसका इति । लाघ
वात् । त्वाचप्रत्यक्षे रूपस्य हेतुत्वाकल्पने लाघवात् । महदिति । महत्त्वादिति । इहापि उद्भूतरूपाभिसम्बन्धः
न त्वपोङाके । त्वाचप्रत्यक्षप्रयोजकं गौरवात् । प्रभायाः स्पार्शनवारणाय उद्भूतस्पर्शो नैवहेतुत्वाव
श्यकत्वात्ता च प्रत्यक्षे प्रति रूपस्य हेतुत्वे गौरवात् । अतएव निरुद्भूतरूपस्य त्वाच प्रत्यक्षे प्रयोजक
त्वाहि स्वयं । बहिरिन्द्रियेति आत्मप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय बहिरिन्द्रियजन्यत्वं प्रवेशः । अतएव ५
न नित्यसाधारणप्रत्यक्षे वीतिभावः । तद्भावात् उद्भूतरूपाभावात् । नैवमिति । न वायोः स्पार्शनश
त्यक्षमित्यर्थः । लाघवादिति । बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यसाक्षात्कारत्वापेक्षया द्रव्यचाक्षुषत्वस्ये

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ते. प्र: वकार्यतावच्छेदकत्वेनाभिमत इत्यर्थः। अत्रायोग्यं स्वकानामपापापापः आत्मवृत्तसुखेव्यभिचारवार
४४ णाय बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे गौरवात् तदुद्भूतरूपस्य कार्यतावच्छेदकं
बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वं वाच्यं। तत्र च बहिष्ट्वमात्मान्यत्वं वा मानसाविषयत्वं वेति विनिगमनाविरहः। अ
थ मनोऽप्रत्यक्षत्वमेव तत्कार्यतावच्छेदकं [illegible] संरसमवायिकारणतावच्छेदकतया च प्र वा-च्यं ४
तत्वं जातिसिद्धिरिति चेन्न तथापि प्रभायाः स्पार्शनवारणायोद्भूतस्पर्शस्य स्पार्शनप्रतिहेतुत्वे
वश्यकतया वायुवृत्तमेव तत्कार्यतावच्छेदकमुपेयमतो न कुप्रसक्तेः। वायोः प्रत्यक्षत्वसंदेहस्य तस्य
२५ ते हि [illegible] व्यभिचारकत्वान्न। तद्धेतोः प्रतीत्यमननिश्चितव्यभिचारकत्वेन रूपेण ग्रहस्य मानत्वाभिचारकत्वे [illegible]
काप्रत्यक्षस्य नामप्रयोगादिति। तथा च वायोः स्पार्शने बाधकाभावः। साधकञ्च समीरणं स्पृशामि ४५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

विहरतो स्यादित्यतो ऽतिः नचोद्भूतस्पर्शेन वायोरनुमानान्नानादृश्यत्वोत्पत्तिरिति वायुस्पर्शस्या स्पा
दिश्यतिसंयोगाविनाभिनादृश्यत्वेतोते ज्ञापमानत्वात् अन्यथा घटं प्रत्यक्षमो स्यादित्यतो नेत्युमा
नादिनैवोपपत्तौ घटादीनामपि स्पार्शनोच्छेदापत्तेरिति। अत्राद्भुतैष्याभिकाः कारणाभाग
वापोभावदृति प्रत्ययो स्याकार्यसामान्याभावे कारणाभावस्य प्रयोजकत्वात्। नर्षच मूर्तेभम सामान्या
स्तत्वावच्छिन्नेत्येतिऽड्डून रूपत्वेन हेतुत्वे प्रत्यक्षसामान्याभावे उद्भूतरूपाभावस्योद्भूतस्पर्शाभावस्ये
ति विशेषाभावकूटस्य प्रयोजकत्वेनावश्य। मिति गोरवात्। अन्यथाते चोद्भूतरूपाभावस्येति लाघवञ्चोद्भूतरूप
त्वेनैकारणत्वेव तदवच्छिन्नाभावस्य प्रयोजकत्वसंभवात् उद्भूतस्पर्शप्रयोजकमेव नेनुनाहिऽद्भूतस्पर्शत्वे
नहेतुत्वमादाय निति गमनादिरहः। भवन्मते वायोरिवमन्मते पि प्रमायाः प्रत्यक्षानंगीकारादिति चेन्नाद्
तु

त-प्र: इह शरीरे देशे विहंगमस्यन्नःप्रथमं तु लक्ष्ये वो शरीरे देशात् पातस्य च प्रत्यक्षानंगीकारे इहापि विहंगमद्रासे शनोत्मनुपपत्तेः
८५ संयोगप्रत्यक्षे यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य हेतुत्वात्। एवं संयोगविभागलिंगकं चंद्रतारादौ गत्यनुमानं [illegible]न्। न
च पूर्वोत्तरदेशयोर्द्रष्टुर्दूरदेशउपलंभानुपलंभाभ्यां संयोगविभागयोरनुमानात्ताभ्यां गत्यनुमानमिति वाच्यं प्रथ
मं उत्क्षेपणोत्तरं भवनात् ऽ अप्रत्यक्षत्वात् तस्य स्पर्शाभावात् वायुप्रत्यक्षानंगीकारस्याव्यापकत्वात् ऽ उक्तस्पर्शत्वेन
कारणत्वासंभवः न च स्पर्शप्रत्यक्षत्वस्य निरवयवाधाराणां कृष्णे जन्यतावच्छेदकत्वमिति वाच्यं समवायप्रकालि
क विशेषणतो भयसंबंधेन स्पर्शप्रत्यक्षत्वस्यैव जन्यतावच्छेदकत्वात्। एवं तेन सिद्धे कार्यकारणभावे वायोः स्पर्शा
वेनेन त्वप्रत्यक्षमपि। वायुर्वोन्नीतिप्रतीतिरनुमानादिनैवोपपादनीया। घटादौ चोद्भूतरूपमत्त्वेन तत्त्वतो नेऽप्र
त्यक्षत्वमेवेति। ननु गगनघटसंयोगस्पार्शनत्वादरणापत्तिर्विज्ञानोपरस्पर्शनं प्रति सामान्याधिकरणसंबं ८५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MoE

धेतस्यांशेनाभावस्य प्रतिबंधकत्वावश्यकत्वापायोरस्यांशेनैवापुनस्पेस्यांशेनानुपपत्तेः । स्वानुरागु कस्यां
शेनैव्यभिचारवारणाय सति विजातीयत्वनिवेशः । वैजात्यं चेदं द्रव्यत्वव्याप्यत्वे गुणकर्मसाधारणं । नच प्र
तिबध्यतावच्छेदककोटौ विजातीयसन्निकर्षत्वनिवेशनानुपपत्तिरिति वाच्यं । तथा सति वि
जातीयसत्वस्यांशेन्यत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहप्रसंगात एवं च तत्त्वांशे संयुक्तसमवाय
रूपसामान्यसामग्र्यास्यांशेनाभावाभावहृत्कारणे विनापि वायुस्पर्शस्यांशेनजननात्तस्य विशेषसामग्र्यो
न्यासंभवेन त्वक्संयुक्तसमवायरूपसामग्रीतो बलाद्गगने घटस्पर्शो गम्यांशेनापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च । नच स्प
र्शस्यांशे तत्प्रतिस्पर्शांशेनापि हेतुत्वे कल्प्यापि त्वासामान्यसामग्र्या द्रव्यसमवेतस्पर्शत्वावच्छिन्ने जननो
पेस्यांशेनाभावस्यांशयोरन्यतरस्य सहकारित्वकल्पनायामनुपपत्तिरिति वाच्यं । तथा सति विशेषनिबध्यता

नि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न॰ श्र॰ वच्छेदकत्वोपि स्पर्शान्यत्वनिवेशेन स्पर्शत्वेन हेतुत्वकल्पनेन चक्षुषोप्रसक्तत्वाद्विषयतेगौरवादिति

४६ वायुप्रत्यक्षस्वीकार एवोचित इति चेन्मैवं तादृशप्रतिबंधकाभावेनापि त्वक्संयुक्तसमवायेन द्र

व्यत्वस्पार्शनजनकतावच्छेदकविशेषसामग्र्योक्त्या संभवेन सामान्यसामग्रीबलात् त्वगात्मघटसंयोगस्पार्शना

पत्तेर्दुर्वारत्वात् सांद्रद्रव्यस्पार्शनं प्रति सद्भूतत्वेनापि कारणत्वकल्पने वा सामान्यसामग्र्याः फलेऽजन

नीयेनादृष्टप्रतिबंधकाभावसाद्गुण्येऽर्जनत्वस्य सहकारित्वकल्पनादापत्तिवारणे ततो गौरवान्न तद्रूपे

स्य त्वगात्मघटसंयोगस्पार्शनवारणाय स्पार्शनाभावविशिष्टविजातीयप्रत्यक्षत्वेनैव तादृशस्यात्मनः प्रतिबंधक

त्वोपि स्यात् विजातीयप्रत्यक्षत्वे स्पार्शनाभाववैशिष्ट्यं च सामानाधिकरण्यघटितसामानाधिकर

ण्यसंबंधेन तद्विजातीयप्रत्यक्षत्वस्पार्शनेभावयोर्मिथो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनावि ४६

रहद्भिन्नत्वात्स्वेविजातीयसत्त्वाविशिष्टस्पर्शत्वाभाववत्त्वेन्यप्रतिबंधकत्वेसामानाधिकरण्यस्यैवप्रतिबं
धकतावच्छेदकसंबंधत्वकाले।वात्स्पर्शत्वाभावविशिष्टविजातीयसत्त्वेनप्रतिबंधकत्वेतुत्वदु
क्तस्यैवप्रतिबंधकतावच्छेदकसंबंधत्वालाघवात्।प्रतिबध्यतावच्छेदकंचस्पर्शत्वस्पार्शनत्वे
नेनवायोरप्रत्यक्षत्वेपितत्स्पर्शस्पार्शनेव्यभिचारः।तेजनादृष्टस्यप्रतिबंधकाभावेविनापिवायुस्प
र्शस्पार्शनात्तस्यविशेषसामग्रीत्वासंभवेनसामान्यसामग्रीत्वेलाघवात्घटसंयोगस्पार्शनापत्ति
रितिवाच्यंस्पर्शस्पार्शनेप्रतिस्पर्शत्वेनापिहेतुताकल्पनेनसामान्यसामग्र्याःफलेजननीयेस्पर्शत्वव्या
पियप्रतिबंधकाभावयोरन्यतरस्यसहकारित्वोपगमेनचप्रतिबध्यतावच्छेदकोटौस्पर्शत्वप्रति
वेशेनस्पर्शत्वेनहेतुत्वकल्पनेगौरवापातः।प्रत्यक्षत्वानुरोधिकारेणगौरवात्तवायुप्रत्यक्षतानावबोधकारणगोचि

त॰प्र॰ नइतिवाच्यं। ननु त्वक्स्पर्शनत्वानेगौ कार्यकारणभावे एकान्तरे गलाघवसंभवात्। तथाहि परमाणवादिस्थितिनसान्निकर्षे
५७ वल्लानद्रव्यत्वस्पार्शनवारणाय द्रव्यसमवेतस्पार्शनत्वं। तत्र कयुक्तस्पार्शनत्वसमवायत्वेन हेतुत्वे वा
च्यं नन्त्वचतुरणुकस्पार्शने व्यभिचारवारणाय द्रव्यानारद्रव्यसमवेतस्पार्शनत्वं कार्यतावच्छेदकमुपेयान्त
स्पर्शद्वित्वद्रव्यसमवेतस्पर्शनद्वित्वसमवेतस्पार्शनत्वस्य च कार्यतावच्छेदकत्वमादायाविनिगमनाविरहः। वायोरप्यस
त्वे तु वायुस्पर्शस्पार्शने व्यभिचारेणाद्रव्यानारद्रव्यसमवेतस्पार्शनत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वासंभवेन सद्द्रव्यसम
वेतस्पार्शनत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकतया विनिगमनाविरहाभावाच्चेदेवमसान्निकृष्टगुणकर्मस्पार्शनापत्ते
रितिवाच्यं। एकत्वपरत्वादिनसान्निकर्षात् त्रिवादिसत्त्वसवारणाय विजातीयमनःस्पार्शनत्वं निरासमानाधिक
रणस्य संबंधेन त्वक्संयोगाभावस्य प्रतिबंधकत्वावश्यकतयानेनैवासान्निकृष्टगुणकर्मस्पार्शनापत्तिवा ५७

रणसंभवात्। न चैवं नवकसंयुक्तसमवायत्वेन हेतुतापामेववी नाप्याकः येन तत्कार्यतावच्छेदके। वेजिरा
म नाविरहे वायुप्रत्यक्षत्वादिमत्तेजस्त्वेति वाच्यं। प्रत्यक्षरूपवत्वादिस्पार्शनवारणाय त्वक्
संयुक्तस्पार्शनत्वव्यापकसमवायत्वेन साद्विद्रव्यसमवेतस्पार्शनत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वात्तत्र चद्रव्यस्य
द्रव्यसमवेतस्पार्शनत्वमादाय प्रत्यक्षमनाविरहः वायोः प्रत्यक्षत्वेन वा स्पर्शे तु स्पार्शने व्यभिचारात्
वायुप्रत्यक्षत्वादिमत्तेजस्त्वेद्व्यासमवेतस्पार्शनत्वमादाय विजातीयमनाविरहेण प्रत्यक्षत्वं त्वपु
रूपभेदाभिव्यक्तं न तत्सन्निकर्षे हेतुत्वके त्वनापत्ते वायोः प्रत्यक्षत्वं गोकारणो वाचितः। एतन्मते उत्क
रूपवेणस्पार्शनत्वनिवेशे तत्स्पार्शत्वेन हेतुत्वकल्पने न वा किं प्रतगोरवसंभवे त्विप्रत्यक्षभेदाभेदेन स
न्निकर्षे हेतुत्वकल्पनायेक्षणलाघवान प्रायाद्याहि तिसिद्धांतस्तथा। ये ये प्रान्त्याल्कः। प्रत्यक्षा

त॰ प्र॰ ह्लष्ट यत्र स्पर्शेन वायुग्रहणप्रसङ्ग एवमेव सन्निकर्षहेतुत्वं नोपेयते ग्राह्ये तु समवेतद्रव्यसमवेतस्पर्शेनेत्र
५८ जे त्वगिन्द्रियग्राह्यावच्छिन्नप्रयोगेऽपि विशिष्टेऽयं वृत्तिस्पर्शेन विषयतासंबंधेन त्वग्रहणं तत्समवेतत्वसं
बंधेनच्छित्तिन्नैव कारणत्वं स्ववृत्तित्वं वकालिकसंबंधेनैवं च वायुग्रहणप्रसङ्गस्वीकारेऽपि द्विषयेऽप्येव
सन्निकर्षहेतुतापन्नकार्यतावच्छेदके उपदर्शितगौरवस्यानवकाशः नह्येतन्मतेऽपि वायोः कल्पनानन्तेव
लौकिककार्यतावच्छेदके द्रव्यानद्रव्यसमवेतस्पर्शेनान्वयस्याप्यविनिगमनाविरहसंभवश्चावच्छंभव
मते स्पर्शान्यत्वविशेषणस्पर्शत्वेन हेतुत्वकल्पनेन गौरवस्यातिस्फुटत्वात्। वस्तुतस्त्वव्यापकध
र्मेण कारणताया एव कार्यताया अपि कल्पनान् द्रव्यानवृत्त्यसमवेतस्पर्शत्वेन कार्यतावच्छे
दकत्वासंभवात्तद्वित्वस्पार्शनेऽस्येव वायुग्रहणादौ दिमतेऽपि सन्निकर्षकार्यतावच्छेदकत्वादि ५८

मात्रुः। वस्तुतस्तु गुरुत्वाद्यतीन्द्रियधर्म्मस्य कारणापत्तेर्योजनगन्धिके न नश्यति। बंधकत्वे गौरवाच्चाद्यवेनावि
षयत्वे नैव लौकिकप्रत्यक्षहेतुत्वं विषयत्वं च लौकिकविषयता साक्षात्कारत्वमेव तेषां च तत्रैव गगन
घटसंयोगस्यांशे नवारणेन तदनुरोधेनैव स्यांशे नेत्रिसंनिपा [illegible] ति स्पार्शनाभावप्रतिबंधकत्वमिति
न वायुस्पर्शस्य स्पार्शनानुपपत्तिः न वै चेद्विषयत्वाभावादेव नोक्तरूपप्रत्यक्षस्य कारणोक्तरूपहेतुत्वमनावश्य
कमिति वाच्यं घटादेः पाकादिना नीरूपतादशायां लौकिकप्रत्यक्षतापत्ते रूपहेतुत्वस्यावश्यकत्वा
दितत्तल्लमनस्य जन्यत्वेन। समवायानतिंद्रियत्वनादिवैशे। षिकमते द्रूषयितुमन्यमतमुपन्यस्यति। वैशेषि
का त्विति। न प्रत्यक्षः नैन्द्रियजन्यलौकिकसाक्षात्कारविषयः संबंधप्रत्यक्षत्वात् संबंधत्वस्यम
वायसाधारणत्वादिति भावः नन्वनादृशकार्यकारणभावे मानाभावः इत्यत आह कथमन्यथेति। प्र

त॰ प्र॰ सत्त्वात्तादृशकार्यकारणभावाकल्पने । न प्रमाणसद्भाविति । तत्रापि चक्षुःसंयुक्तसमवायस्य कारणत्वेन द्र
४९ व्यसमवेतत्वाभ्युपगमेऽपीति भावः । न चेति न हीत्यर्थः । तथा हेतुतापत्तेरिति । संबंधप्रमायामेयावद्द्रव्य
पनस्मत्वेन हेतुतापत्तिरित्यर्थः घटाकाशसंयोगप्रत्यक्षापत्तेरिति । समानविषयत्वांशत्र्याचेरुच्छो । न चैता
दि । योगेति । इत्यनादिज्ञाने योग्यपदार्थसमवेतत्वाभावात् योग्यत्वं न स्यात् । अत्र नोगुणेति । योग्यत्वादि
ति । घटाकाशसंयोगस्य चायोग्याकाशवृत्तित्वेनायोग्यत्वादिति भावः । नन्वेवं वायुस्पर्शस्य त्वक्स्पर्शस्य चासमवे
त स्यात्तयोरयोग्यवृत्तित्वादित्यत आह मत शब्दादिके चेति एवः । नन्वेवं गतः स्पर्शस्पर्शस्य च पार्थिवस्य न स्यात्तयोरयोग्य
वृत्तित्वादित्यत आह किंचेति । लाघवात् । संबंधप्रत्यक्षे योग्यतालाघवात् । लाघवमेवाह । संबंधत्वं हीति । सं
योगत्वस्य जातित्वेऽपि तदपेक्षया लाघवमस्त्येवेति भावः । आत्मत्वाद्यगुणत्वमाह । आत्मनीति । इदंत्वेयं नाते ४९

सामान्यं गन्धत्वादि तद्योगग्राह्यत्वयोः। अत एव गन्धे महत्त्वसामानाधिकरण्यविशेषणं दत्तं तेन विशे-
षणं व्याहतमिति भावः। नवेत्तो रसनयोग्यगुणमाह रसनेति। श्रवणयोग्यगुणमाह श्रवणेति ननु चक्षु-
र्ग्राह्यग्राहकत्वे निमीलितनयनस्यापि त्वग्ग्राह्यत्वग्राहा तस्य चेति स त्रिषु स्पर्शग्राहकत्वा-
त्। सत्रिषु स्पर्शे मात्रग्राहकत्वात्तत्र सत्रिषु स्पर्श्या ग्राहकत्वादिनियावत्। सहकारिणः प्रत्यक्षे
जनने पेक्षणीयाः। तत्राचक्षुरिन्द्रियसंयोगादेः पि यस्य हेतुत्वात् निमीलितनयनस्य तत्र स्पा-
र्शनिति भावः। ननु इन्द्रियत्वस्य तेन हेत्वादिना सह एकत्वाभिसम्भवे न कुतः स्पर्शो विकल्पस-
म्भवात्। तत्र चक्षुरिन्द्रियसंयोगो हेतुत्वं तेनैव चाक्षुषेन्द्रियनिष्ठत्वे चक्षुर्भेदेनान्यत्र लौकिकत्वादिविशेषो
पेक्षत्ववत्तेन नैव नहेतुत्वम् इति। ननु चक्षुःसंयोगादेः कार्यस्पर्शेनवा रणापत्तिस्तत्र योगाद्वशात्पाचचाक्षु

न॰ श्र॰ यवारणाय वस्तुतस्त्वक्संयोगयोः चाक्षुषस्पार्शने हेतुत्वावच्छेदकतयेन्द्रियसंयोगादेः प्रत्यक्षसामान्यहेतु
५० त्वे मानाभाव इति वाच्यं प्रत्यक्षसामान्यानुरोधे चक्षुःसंयोगाभावत्वक्संयोगाभावादीनां प्रयोजकत्वे
गौरवात् लाघवेनेन्द्रियसंयोगाभावस्यैव प्रयोजकत्वेनेन्द्रियसंयोगहेतुत्वस्यावश्यकत्वात् प्रकारान्तरेण वि
रहस्य कार्यविरहाप्रयोजकत्वात्। इंद्रियसंयोगस्य संयोगत्वेनेन्द्रियस्य वा हेतुत्वमिति विनिगमनाविरहात् इं
द्रियत्वेनैवेति हेतुत्वमिति। ननु सर्वेषामेव सविकल्पकयोग्यानां द्रव्यादिनाह कर्तेत्यात्मनः प्रत्यक्षानुपपत्तेः
नेत्रसंयुक्तसमवायाभावात्। एवं रूपादेरपि नेत्रसंयोगाभावादिति प्रत्येकमेव द्रव्या। इत्याह करनावाच्या
नेत्रकेन किंतु शेतेरिति पृच्छाते। अपद्वेनेति। उत्तरयति। द्रव्यमिति। संयुक्तसमवायस्य गुणमात्रग्राह
कत्वे शब्दग्रहो न स्यान्नत्वासि स्वप्रतियोगिकसंयोगाभावेन श्रोत्रसंयुक्तसमवायस्यापाद्वेः सत्ता ५०

दत्याह। शब्देतरेति। जातिद्रव्यत्वादिः। संयुक्तसमवेतसमवायसम्बद्धत्वेः सत्त्वाच्छब्दत्वानहानुप
पत्तेः शब्देतरगुणेति शब्देतरेति गुणविशेषणं। तत्र समवाये ऽभावे वा तत्पाच्च पंचविध्यमित्येकषो
भावेन। विशेषणतयेतद्गृहहरनिभावः। तस्य शब्दाभावसत्वेन पंचमगोचरत्वसाधकाभावसत्वेन पंचः नतु दंडेन्द्रिय
सन्निकृष्टविशेषणताइंद्रियसंयुक्तविशेषणतातन्न चावरूपादेस्सत्वाभावग्रहानुपपत्तिरित्याहरें
द्रियसन्निकृष्टेति। इंद्रियसन्निकृष्टविशेषणतारंद्रियसंयुक्तसमवेतविशेषणतेत्यादिरीत्याबोध्या। इं
द्रियसंयुक्तसमवेतविशेषणतया रूपादेरसत्वाभावग्रहसंभवान्नानुपपत्तिरिति भावः। बहुविधेति
संयोगसंयुक्तसमवायादिभेदेनैव बहुविधत्वात्। ननु रूपादिग्रहार्थमवश्यमभ्युपेतयासंयुक्त
समवायसम्बन्धेनैव घटादिग्रहोपपत्तेरलं संयोगस्य प्रत्यासत्तित्वेनेत्याशंकते। नन्विति॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

त॰प्र॰ नप्रसक्तिः। नद्रव्यग्राहकस्य सर्वसक्तिः। मानाभावादिति शेषः। ननु घटादिग्रहान्यथानुपपत्तिरेव प्रमा
५२ णमत आह। संयुक्तेति। तदसंभवात्। संयुक्तसमवायासंभवात्। तत्रस्यात्मनः। न च चाक्षुषप्रत्यक्षे सं
योगहेतुतायाः आवश्यकत्वेन तत्रैव द्रव्यप्रत्यक्षत्वमेव तन्त्वान्यतावच्छेदकमुपेयत इति भावः। ननु द्र
व्यसमवेतचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवायस्य हेतुत्वेन तत एवोपपत्तेरलं चक्षुःसंयोग
हेतुत्वेन। घटादिचाक्षुषप्रत्यक्षे तत्त्वज्ञानाभावान्नतो द्रव्यप्रत्यक्षत्वमेवान्यतावच्छेदकस्मरणेऽकल्पते। न
द्रव्यप्रत्यक्षत्वमेव तन्त्वात्। न च स्वसमवेतत्वरूपानेकरूपादिचाक्षुषानुपपत्तिरित्यन्यथानुपपत्ति
रेव तन्त्रबाधिकेति वाच्यं। तथा सति चक्षुःसंयुक्तसमवायेनैव घटादिचाक्षुषोपपत्तेर्न द्रव्यप्रत्यक्ष
त्वं तन्त्रान्यतावच्छेदकं साधकाभावस्येव प्रहृतेर्बाधकत्वादिमत आह। नेत्यादि यत इति। चक्षुःसंयु ५२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MoE

कः समवायसम्बन्धकाद्वित्वे । पितन्नातत्रासुखापन्नेयुक्तः संयुक्तचासुखवाद्वित्वे । पितसमवायत्वेन न त
द्वैतु संयोगेन तत्र त्रुटिवासुखेष्व । भिवार । वारणाय द्व्यासम्बन्धा शुपत्वस्य । विज्ञातो पसञ्चासुपत्वस
वातन्नयतावच्छेदकत्वमुपेयं । एवंच त्रुटिवासुपस्पासंग होतत्तपावस्तुः संयोगहेतुत्वाव इत्युक्ति
निहृदयं । संयोगप्रमाणसन्ते ॥ ति । परमाणौमहत्वंनास्तीति यस्यापरमाण । विवपटे आलोको
नालोके तिमिरप्रयाते घटे । पिचक्षुः संयोगस्याव्यवधानकत्वेन चक्षुः संबद्धविशेषणतया घटाभाववत्ता
हकत्वादिति भावः । महदुद्भूतेति । महत्त्वविशिष्टोद्भूतरूपविशिष्टालोके निरूपितसंयोगो द्रव्यचाक्षु
षप्रत्यक्षे कारणमित्यर्थः । तदाह । महदुद्भूतरूपालोकसंयोगस्यार्थः । तत्त्वेवयिति । एवं आलोकवृत्ति
योगीकसंयोगस्य हेतुत्वे । तेजः संयोगाभावात् । तेजोंतरवृत्तियोगीकसंयोगाभावात्स्वाभि व्यक्तियो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

त॰प्र॰ गिकसंयोगानभ्युपगमादिति भावः । तस्मात्प्रदीपप्रभायां दीपप्रभायां दीपसंयोगस्यैव सत्वाद्धतोमगि
५२ मभादावितिः मणेः पार्थिवत्वेन तत्संयोगस्य हेतुत्वादिति भावः ननु मणिप्रभादौ सौरालोकसंयोगस्यै
वसत्वादतस्त्रुटिः दृश्यते चेति । महांधकारदृश्यते न सौरालोकस्यावच्छेदं अंधकारे घटादेश्चाक्षुषापत्तिरत्र
णाद्भूतालोकसंयोगस्य हेतुत्वमालोकालोकत्वसम्भेनुहेतुत्वेनानाभावः । अंधकारे पिनद्धाद्यदर्शनात् न्य
मतः आलोकभिन्नद्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रत्येवतस्य हेतुत्वमतो न व्यभिचारः इत्याशंक्यते । अथेति । सुवर्णे
ति । सुवर्णेऽप्यालोकभिन्नत्वाभावेन तच्चाक्षुषस्यालोकसंयोगकार्यतावच्छेदकानाक्रांतत्वादिति भावः ।
आलोकसंयोग इति आलोकविशिष्टसंयोगो हेतुरित्यर्थः । यत्रालोकवति भूतले घटस्थानीतः तत्रालोकवति
योगीकसंयोगाभावादालोकवति संयोगत्वेनैव हेतुत्वादिति भावः । तस्यालोकसंयोगस्यादिष्टत्वात् ॥ ५२

आलोकालोकाभिन्नोभयप्रवृत्तित्वात्। एवमुक्तरीत्या आलोकसंयोगस्यालोके ऽपि सत्त्वेन सुवर्णे तेजस्त्वा
६७ प्यालोकांशसंयोगसत्त्वादिति भावः। अत्रापि भूतेति। अनभिभूतेत्यंशस्येति युक्तत्वात् अनभिभूतरूपावे
शिष्टालोकसंयोगस्य हेतुत्वे न पार्थिवसुवर्णे तत्संभवः। सुवर्णरूपस्याभिभूतत्वात्। तथा च द्रव्यचाक्षुषत्वा
वच्छिन्नं प्रति अनभिभूतोद्भूतरूपविशिष्टालोकसंयोगस्य हेतुत्वमिति भावः। अन्यथा सुवर्णरूपस्यानभि
भूतत्वे दृष्टान्तरेति। अंधकारे घटादौ सुवर्णसंयोगात् घटग्रहापत्तेरनोभिभूतत्वे तस्येति भावः। वस्तुतस्त
गानौत्पमहद्ग्राह्यनमपन्दर्णोचाभिभवत्रू तेसंप्रदायविदस्त्वित्यादि। आलोकेऽनुद्भूतचाक्षुषे आलोक
संयोगस्य हेतुत्वे अंधकारे सुवर्णसम्बन्धाप्तेः एवमिति। नन्वतः सुवर्णाभिन्नत्वमालोके विशेषणं। तथा च
सुवर्णाभिन्नेयन्तेजस्त्वादिर्वैद्रव्ये सुवर्णघटादेर्वा न ग्रहणस्य आलोकपदस्य सांयोगिकसंयोगो हेतुः। अतो

न॰ प्र॰ नोधकारेषु वर्णादिसंयोगात् साक्षात्कारस्य खंडनार्थं । काचेनावृतके गोलके पि वा ज्ञानत्वात् । केचित्तु द्रव्यचाक्षुषे आ
५३ लोकसंयोगस्य अपायसंयोगत्वेनैव हेतुता । अभावे च तु वर्णादिव्यावृत्तमित्याहुः । सुवर्णादिसंयोगव्याप्तत्वे वैजात्य
मुपेयाविजातीयालोकसंयोगत्वेनैव हेतुत्वमित्यपि केचित् । आलोकसंयोगानवच्छेदकावच्छेदेन च चक्षुःसंयो
गे घटादिन्नाप्रत्यक्षः तेनालोकसंयोगस्य चक्षुःसंयोगस्य च पार्श्वगानवच्छेदकावच्छेदेन सत्वा । इत्याशंकनीया ।
तथापि आलोकसंयोगादेर्हेतुत्वे पि घटस्योपरि भागावच्छेदेन तत्संयुक्ते ति । आलोकसंयुक्ते घटे पृष्ठे तो वा ।
पराद्यगावच्छेदेन चक्षुःसंयोगवति तेनोपर्यवच्छेदेनेति । आलोकसंयोगावच्छेदकावच्छेदेन च चक्षुःसंयोग
त्वेन हेतुत्वादिति भावः । अथ मूर्तयोः समानदेशता विरोधात् घटादौ एककावच्छेदेन संयोगद्वयं येनालो
कचक्षुषोरसंभवात् आलोकसंयोगावच्छेदकावच्छेदेन चक्षुःसंयोगः कथमुपपद्यते इति चेन्न विः ५३

योरेव प्रत्ययोः समानदेशतानङ्गीकारात्। आलोकचक्षुषोरिति ज्ञसत्तेनापि विडम्बाभावात् वस्तुतस्तु हस्तिनि
पापकसंबंधे नैव प्रत्ययोर्वि ऐंधोनन्तु पथा कर्यं विनिबंधे नास्ति। वस्तुःसंयोगस्य हस्तिनि पापकत्वादालो
कसंयोगावच्छेदकावच्छेदेनाभिमतत्वमप्याहतमेवा नचैतत्पथ्यालोकसंयोगस्य कारणतावच्छेदक
कोटिप्रविष्टत्वाच्चकारणत्वमिति वाच्यं। तादृशचक्षुःसंयोगत्वेन वक्षुःसंयोगावच्छेदकावच्छिन्नालो
कसंयोगत्वेन वा हेतुत्वमिति विनिगमनाविरहेण तत्स्यापि कारणतात्। नचालोकसंयोगत्वेनाभिवि
शत्वादेः संजननैर्गर्दे प्राग्यकारे प्रत्यक्षोत्पादरूपेतत्य कारणत्वमिति वाच्यं। विजातीयगत्सुषप्रस्तेवा
लाद लोकसंयोगस्य हेतुत्वे। विशल्यादि संजनग्रहः षोपचास्य षष्ठ्याहतत्वे नैव दैज्ञासामिति के तिष्ठ संबन्ना
भावाविशिष्टालोकसंयोगाभावत्वेन द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्ने प्रति प्रतिबंधकत्वेन दृष्टभावत्वेन च कारणता संब

ने॰ग्रः नाभावप्रत्यक्षत्वसंयुक्तत्वस्तुः संयोगे घटावच्छिन्नत्वावच्छिन्नेत्यादिप्रतियोगिकत्वे नव्यकारणानां श्रुतेनत्र
५८ त्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकः। आलोकसंयोगाभावे श्रुतेन नाभाववैशिष्ट्यं च समानाधिकरणेन। आलोक
संयोगाभावप्रत्यक्षसमानाधिकरणैकत्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताको वाच्यः तेन संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वे
ऽपि न क्षतिः सच विशिष्टाभावः क्वचिद्विशेषणाभावप्रयुक्तः। क्वचिद्विशेष्याभावप्रयुक्तः। सांक्षतु संयो ७
श्रुतेन नाभावविरहप्रयुक्तो विशिष्टाभावः। आलोकसंयोगस्थले च आलोकसंयोगाभावविरहप्रयु
क्त इत्यभिप्रायेणापि प्रतिबंधकाभावसत्त्वमाह नेति। विडालादिचाक्षुषे व्यभिचारवारणाय तत्तत्पुरु
षीयत्वेनैव विशेषणीयमित्याहुः समवायाभावग्रहार्थमेव विशेषणताप्रत्यासत्तिरित्युक्तं। ननु सम
वायाभावयोः प्रमाणसत्त्वे एव संभवति तदेव नेत्याशंकते। स्यादेतदिति। समवायाभावग्रह ५८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कत्वेनैव तत्त्वस्य सत्तिनैष्यादत आह। समवायेति। समागमत्वेकत्वेन तयोरसत्त्वमत आह। नहीति। तथा
वश्यमागमाभावस्य व्रमेयाभावव्याप्यत्वात् तयोरसत्त्वमिति भावः। ननु अपेघटद्रूप्या द्विप्रत्यासेघटघ
टत्वयोः संवंधाविषयके। नत्र समवायपाति रिक्तसंयोगादेर्नावाधात्समवायसिद्धिः। तथा चेतर
वायसहत्तत्त्वप्रसङ्ग प्रमाणस्यैव संभवात्कथं प्रमाणाभावइत्याशंक्य ते अपेघटद्रूप्यादि। ननु समवाय
निरिक्तस्यैव कल्पितसंबंधस्य सत्त्वान्नेतरवायस्तत्वमत आह। नहीति। तेषां घटत्वरूपचलनादेरन्यो। अ
न्यसंबंधः संयोगादेस्सत्वादिति। तथा च समवायातिरिक्तस्याप्रयेप्रमाणत्वप्रसङ्ग एतत्संबंधस्यसत्वान्
नादिष्टपकल्पेनैव प्रतीतेरुपपत्तेर्न तत्त्वस्यानुपपत्त्या समवायसिद्धिरिति भावः। ननु जातेरनासमवायपरतेय
पायेरिति। सिद्धे समवायेतेत्स्यत आह। नहीति। घटादावपीति। सत्वात्समवायस्य सत्त्वात्। तथा च समवा

त॰प्र॰ यत्सैवाधारत्वेपटादावपिसमवायेनघटत्वाधारतासत्वेनतत्रापिघटत्वविशिष्टबुध्यापत्तेः समवायातिरिक्ताधा
५५ रतानंगीकर्तव्याच। किंसमवायेनेतिभावः ननुपटेघटत्वसमवायाभावादेवनतथाप्रतीतिरत आह। एक
एवहीतितन्सिद्धेरिति। तथाचसमवेतत्वमितिप्रतीतेः स्वरूपसंबंधविषयकत्वेनोपपादयितुमशक्यत्वात्सम
वायस्वीकारइतिभावः। विशिष्टप्रत्यक्षे घट इत्यादिप्रतीतौनांशेनतत्स्वरूपसंबंधविषयकत्वेगौरवात्
लाघवेनाधिकरणसमवायविषयकत्वमित्यवश्यम्। समवायेप्रमाणमुक्त्वाऽभावेतदाह। नचेति। अभावेति
ति। अप्रामाणिकइत्यर्थः। तत्सिद्धेः अभावसिद्धेः। ननुनवयमभावोनातिरिक्तोऽस्मत्सिद्धः किं तुतस्याधिकरणस्व
रूपत्वेनैवेष्यतइत्यतआह। प्रत्यक्षेणाभाव इति प्राभाकरमतमुपदर्शयति। अत्रप्राभाकराइति। अतिरि
क्तं। अधिकरणातिरिक्तः। तद् दूषयति अभावबुद्धिसत्वहायपमानतोभिते। भिन्ने घटाभावाद्यनुपलब्धिसमये नरकस्य ५५
२

नैनैमर्थः । पर्वताविशिष्टवाच्याभावहार्थमव व्यंजनस्य त्वात्मतेरंगिकाः । तथाप्यभाववानहूकत्वेन तस्य त्वासतिवं पन्ने
व्याप्तिकैहृपेपतेतदेवत्वेऽपतदृतिभावः । इदं च भावप्रतोतेविषयोभूतेतनापत्तेः । अभावस्वरूपत्वा
पत्तेः । तथा च तत्राधिपटाभाववत्तावुद्धिप्रसंगादृतिभावः । अभावइति । अभावाधिकरणतात्पर्यः
पत्वकालावच्छेदेन घटाभावाधिकरणतोभूतलेऽपेपतेतस्यैव तत्वहूपत्वसंगात् । कि पतदृतिभावः
। नच भेदइति अभेदे । अभावाधिकरणयोरभेदेतथाभावः साध्याप्रसिद्धेपभावः । अनवस्थापत्तेरि
ति । घटाभावेतिरिक्ताभाववत् घटाभावहूनाभावेप्यतिरिक्तः कल्प्यते । तथा चानवस्थेत्यर्थः । ननुघहू
मेविशिष्टेपद्धर्मावच्छिन्नवनानव्यतोपते । नहूमावच्छिन्नहूमावच्छिन्नेति हूपितनाधिकरणतानोपेपते
एवं च पतलेपतेलतावच्छिन्नेहू पितनाधिकरणताभावाननभूतलेपनलसि लिप्तनीत्पापत्तेः । भूतलेघट

त॰प्र॰ भावत्वावच्छिन्ननिरूपिताधिकरणतापन्नः स्वो कालस्तु भूतले घटाभाव इति प्रतीतिविषय इत्येवेत्यव
५६ रसादाह । किंचेति । आधेयत्वाधिकरणस्य घटाभावस्वरूपत्वे इदानीमित्यनेन न स्यादिति शेषः । अत्यन्त
ध्वंसाधिकरणस्य घटाभावास्वरूपत्वे । अन्यदापीत्यत्र घटे नीलेपीत्यर्थः । ननु व्यतिरेकाभाववादिमते घ
टे श्यामे नीले घटाभावो न वर्तत इति न वा गच्छति । तस्य निरुक्ताभावत्वाच्चेति कुतो न घटाभाववत्ताबु
द्धिः । कथं वा भावाभावयोरेकाधिकरणवृत्तित्वरूपो विरोधः । तत्रैवोभयोः सत्त्वात् । अत्र घटघटान्
धिकरणकालावच्छिन्नतत्तद्भूतलादिकमेव घटाभावस्य संबंधः । तथा च घटवति भूतले तेन सं
बंधेन घटाभावस्याविद्यमानत्वान्न घटाभाववत्ताबुद्धिः घटाभावस्य तेन संबन्धेनाविद्यमानत्व
त्वेन विशेष्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तदधिकरणताज्ञानस्य विशिष्टप्रत्ययजनकत्वादिति चेन्न तादृशि ५६

शिष्टसत्तायाश्च नतिरेकेऽपि प्रागविशिष्टानिरूपितताधिकरणतायां गुणेऽसत्त्वात् गुणे गुणकर्मा
न्यत्वविशिष्टसत्ताया नितिनव्याप्यत्वात् घटभूतले पित्र कालावच्छेदेन घटाभावाधिकरण
तायां अनेगिकारेन्नघटाभाववत्तावृत्ते द्रव्यसंयोगस्वरसादाह किं च कपालहतीति केचिन्नुनन
न्याद्विनाशक्षणे लिनो एकाग्रजिरिका ऽधिकरणतोपेपन्ने तस्यापि घटे आनीनेनाप्योगा
मेन वर्तनुत्तावृत्ते द्रव्यसंयोगस्त्वसमाह ः तत्समता प्रतिक्षणे ऽप्याप्तांशकांतताधिकरणतात्रा
शास्तु पाम्य गौरवेणाति तत्काभावव्याप्यवृत्तवचिन्तुष्टि विनाशनं नचलघुत्वे प्येव घटे घट इति वाच्यं।
मन्मते घटाभावाधिकरणतायां घटाधिकरणकालस्यावच्छेदकतानुपगमेनानुपपत्त्यभावात्
तदाते घध्वाग्नेरभाववाराटध्वंससत्त्वेतार्थः। सर्वदेति। प्रागभाववनाशकालेष्वे सामन्याति क्षणोचे

ने॰अ॰ समर्थः। कपालमात्रस्य घटं प्रति कारणत्वमिति चेन्न। अन्यथा प्रागभावध्वंसयोर्घटकालेऽसत्त्वे विशेषणो भवेत्कार्यैकपालवृ
५७ त्तौ। किं च। कपालस्वरूपं प्रागभावध्वंसयोरुभयोरपि कपालमात्रविकल्पे प्रतियोगिन। तथा च प्रागभावे घटे एकस्या
प्यवृत्तौ न कस्यापि वृत्तिः स्यात्। कस्यापि वृत्तौ सर्वस्यापि वृत्तिर्प्रसज्येत इति भावः। अन्यथा कपाला
सत्त्वे दृश्यमाने घटे किं स्थितम्। न च तादृशकालावच्छेदेन घटस्य प्रागभावध्वंसयोरेकरूपतापत्तिरनयो
रुपयमानत्वात्कालेन दूषणानुबुद्धेरित्यसत्त्वे सत्यपि। किं च यो स्वरूपं तं। उत्पादविनाशशालिनीमपि क
रणताम् इत्यपरं कालेऽपि घटस्य प्रागभावापेक्षा रणतापादानाशाश्रयध्वंसापेक्षया रणतापादानं न्यते
ऽत्र तत्त्वनाद्बुद्धिरित्यसंगतम्। किं चैतोऽपि कश्चित्। ननु एवमेव दूषितत्वादनादेयम्। अस्मानात्प्रति
रूपत्वं पक्षे वर्तमानत्वानिरूप्यानन्यथात्वात् अपेक्षाविशेषो न मन्येत किंवत्स्वंभवः कोऽपि न ५७

तुभ्रपादिति बोध्यं। ननु निरुक्तरूपव्याप्तिव्यभिचारे वस्तुकेनेनेनाः साध्यत्वापत्तिरित्यत आह। तं स्वेपरामिति
हि षष्ठान्तेनो वाच्या एतदूष्याणि निरुक्तत्वमप्रसिद्धं अवश्यं तु निरुक्तत्वेश मात्र भावेन निरुक्तत्वाभि
प्रकिंतु किंरितिमुक्तिलक्षणमथ भावि तस्मान्तद्रः स्वेच्छं स्म. एवं तु केरसाध्यता व्यतिरस्कोवेति भा
कः। इदं तु विशिनष्टि नन्वेतेदः स्वप्नं समाने. विनाश्ये करणे नाशः साध्यत्वेनैव भवत्येवा। यो साध्ये करणे
ताया: साध्यतोपगमादित्यभावकत्व मतेनैकक्षिद्दोषः। वस्तुतः नष्टमन्तस्तेन घटो नास्ति घट्वंसे घटो
नास्तीत्यादिप्रतीतिनाशनत्वे नाश्ये करणे भेदे नन्वेतद्राक्ये करणत्वेऽप्यभावत्वे व्यापकत्वकल्पने
गौरवान्न एवमति रिक्तघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वे व्यापकत्वमेव समुचितं एवं घटत्व
ताद्युद्धिं। प्रतिघटाभाववत्ताप्रतीतौ न प्रतिबन्धकता यस्य घटस्य नन्वेत्यपि प्राक्के विद्ध्वंसभावसम्बन्धात्

त॰प्र॰ टाभावकूटवत्तासामान्ये नैव प्रतिबंधकत्वं वाच्यं । तदपेक्षया घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्तासामान गि
५८ न्येन प्रतिबंधकत्वस्यैवौचित्यादित्यादि सामान्याभावविचारेति निपुणतरम् ऊहनीयं । तदभाव
र इति । घटाभावाभावस्याप्यभावरूपः । केवलाधिकरणमित्यादि । केवलाधिकरणं घटाभावान
धिकरणं भूतलं । तदभावः घटाभावाभावः । सर्वत्र घटाभावस्य लेऽपि स एवाधिकरणस्वरूपत्वं ।
६ ननु सर्वत्राधिकरणस्वरूपत्वे पर्वं घटांद्वनमेवेन स्याद्याभवदुक्तेति । एवं घटाभावाभावस्याधि
करणस्वरूपत्वे । तथा च यानि यानि घटशून्यानि अधिकरणस्वरूपत्वेन योक्तानि तानि तत्र सत्त्वेऽपि
विशिष्यानेति भावः । तत्तत्र घटसत्त्वेऽप्युक्तेरिति । अन्यथा त्वेयभावानुपपत्तिरूपदूषणा
दिनार्थः । तेषदायमतेऽस्वरसं दर्शयन्नैव नव्यमतमाह । नव्यास्त्विति । अपरस्य अभावत्वेन मतस्य वः । वाय ५८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

काभावात्। उभयत्वेवाछेदकाभावात्। अन्योन्याभावस्यैतेषां कृते। स्वादेनादिति। अंशेऽभ्रमत्वे घटभेदवि
न्नत्वाभावे। आद्ये घटभेदस्यैवेतत्त्वं हेतोः। तद्भेदभेदापीत्यर्थः। भेदवदुक्तेति। अथाप्येवमानुप
ति रूपद्रूपगोगोत्वप्रसंगादित्यर्थः। यस्या। गोकत्वादितिवोध्यं कुएनवस्थापाद्वप्रमाणासिद्ध
त्वादित्यर्थः। तेंव्येपदरिति। घटभेदाभावो घटत्वस्वरूप् पदस्यादिवोध्यं। सखादमिति। प्रागुक्तदु
ष्णाः। नीरूपितो सिद्धेभावप्रत्येत्यर्थः। तदप्ययमोदिहमन्योन्याभावलक्षणत्वेऽपि। नन्वित्ति। एवमिति
सावित्रिदत्तिरेदशपत्निति। सिद्धमत्वेऽपेणा। धेनू पत्न्योन्याभावत्वमेवान्योन्याभावलक्षण
मित्यर्थः। यत्तोनोक्तमन्योन्याभावलक्षणं दर्शयति। यदिदमाहुरित्यादिना तादात्म्येति। घटत्व २
तोऽस्य हि घटत्वेन यावता न्योन्याभाववोधे घटत्वसंवन्धावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकतासम्बन्धावच्छेद

था.

त-प्र: कमिति हि विधनपाघटत्वस्य भानं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यान्योन्याभावइतिलक्षणसमन्वयः।
५८ । न च संयोगेन तादात्म्यसंयोगाभावेतिसंयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंयोगसंतानाभावेऽतिव्या
ति प्तिरिति वाच्यं । तादात्म्यसामान्यसंबंधावच्छिन्नेतितदर्थात् । तादात्म्यत्वविशिष्टत्वमेव हि तादात्म्यसामा
न्यत्वं तादात्म्यत्वं च संबंधताविशेषः प्रतीतिसाक्षिकः । घटत्वादिरूपेण तादात्म्ये तादात्म्यत्वेनैव घटा
न्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकमितिलक्षणसमन्वयः । संयोगसंतानाभावे च संयोगत्वेनैव संबंधं
त्वेन न तु तादात्म्यत्वेनेति नानुपपत्तिः । अत्र ध्वंसप्रागभावयोरेवान्योन्याभावस्येव प्रतियोगितावच्छेद
कसंबंधे मानाभावः । न चासंतानाभावस्याव्याप्तिरिति वाच्यं । संयोगसंबंधावच्छिन्नघटतासंतानाभा प
ववतासानैसमवायिसमवायादिसंबंधेन घटवत्तासानोदयात्संयोगसंबंधावच्छिन्नघटविशिष्ट ५८
म

तिबंधकत्वात् अत्यंताभावस्यप्रतियोगितावछेदकसंबंधावछिन्नत्वात् अन्योन्याभावस्यच तादात्म्यसं
बंधावछिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावेनसमवायेनघटत्ववत्तादात्म्येनप्रतियुघटान्योन्याभाववत्तादात्म्ये
नैवप्रतिबंधकत्वम् अन्योन्याभावस्यतथात्वावछेदकत्वादित्यत्रवेदोपाधिकृपत्वमेनतस्यस्वरूपगौरव
त्वरसआहुरित्यनेनसमाप्तिः । तदन्यद्वाति । अन्योन्याभावानन्तरम्थः । तथाचान्योन्याभावभिन्ना
भाववत्त्वंसंसर्गाभावत्वमितितल्लक्षणमितिभावः । अत्रयद्यपिनाशोत्पत्तीतिसामयिकोभावःसंस
र्गाभावः तद्भ्योऽभावः अन्योन्याभावद्भ्यविवक्षुमुक्तितथापिनाशतोत्पत्तोरत्यंताभावत्वविषयक
त्वेनैवोपपत्तेः । तिरिक्तसंसर्गाभावत्वेमानाभावात्तत्पदंकः । सोपिसंसर्गाभावोपि अत्रचन्यत्तोनुभवेना
दि अस्त्येवविनष्टद्रव्यादिप्रतियोगित्वदर्शनेनत्यंताभावध्वंसयोः प्रमाणेपदर्शनाय नतुलक्षणेपिनात्रि

त.चिं: वेशादिति वाच्यं। निरवच्छिन्नप्रतियोगिताकानुयोगित्वं संसर्गाभावत्वम्। प्रतियोगित्वध्वंसप्रागभावयोरतिव्याप्तिरित्युभयोपादा-
९० ने विशेषणतया त्रयाणामभावप्रतियोगित्वेन निरुक्तत्वं साध्यप्रतियोगित्वं ध्वंसस्य प्रागभावप्रतियोगित्वात् प्रागभावस्य ध्वं- गा २
सप्रतियोगित्वादन्योन्याश्रयप्रसंगः। एकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताके चान्यतरत्वातिव्याप्तिरिति ध्येयं। समितिमानिति। तुभ-
तिमत्वप्रतियोगिकघटादौ अभावत्वप्रतियोगितावत्त्वेनाभावादव्याप्तेर्वारणायोभयोपादाने। अप्रस-
णसंबंधऽत्वातिः स्वाधिकरणसमानवृत्तिप्रागभावप्रतियोगी योग्यसंबंधऽत्वातिरिति निरावरणं। स्वध्व-
लक्षणयोगस्वलक्षणयोगे जनितमतेनेति वाच्याधिकरणस्य ध्वंसमानाधिकरणस्य संबंध एवोप-
स्थितिरित्यर्थः। महाप्रलयोत्पत्तिकस्मेतत्र कुचिद् प्रतियोगिदेशसमयसंबंधेयत्व समवच्छिन्नध्वंसप्रतियोगित्व-
नाशितत्वं तत्समवायसंबंधः उभयतिरिक्तस्थ्वंसविहृतियदार्थप्रागभावानधिकरणत्वे सत्युत्पत्तिध्वंसस्य ९०

तियोगानधिकरणावृत्तित्वविशेषणानु[ति]पादेयं। स च ध्वंसस्य। ननु प्रतियोगिदेशध्वंस्वनाप्रोत्पन्नता आह। नहि प्रति। ध्वंस
स्यध्वंसस्य प्रतियोगित्ववत् प्रागभावप्रतियोगित्वमपि स्यादिति भ्रमं निराकर्तुमाह। तत्प्रागभावस्येति। ध्वंस
३८ प्रागभावस्येत्यर्थः। अत्र नेच प्रतियोगी प्रागभावघटितप्रागभावघटेन नाशः। अत्र प्रतीतिसिद्धमाणप्रतिउभयवत्त्वेति
प्रतियोगिदेशापायप्रतियोगिप्रागभावदशायां चेत्यर्थः। इदमुपलक्षणं। ध्वंसप्रागभावानधिकरणकालस्य
प्रतियोगप्राधिकरणत्वनियमेन ध्वंसस्य ध्वंसस्त्वोकालेघटोत्पत्त्यनन्तरसंगमात् ध्वंसस्यानध्वंसः। एवं घटप्रागभा
वकालेध्वंसोत्पत्त्यनन्तरसंगमात् घटप्रागभावस्य घटध्वंसप्रागभावरूपत्वेऽपि द्रष्टव्यं प्रागभावलक्षणेऽपि। वि
नाशीति। यत्रादौ प्रतियोगिनाभावे वाक्तिमात्रि वारणाय पूर्वाक्रमे विशेषणमाह यो दानं तेन तु प्रागभावे गौकारे
पात्राभाव इत्यत आह स चेति। तथा च भविष्यतीति प्रतीतिविषयत्वप्रागभावत्वावश्यकहरिभाकः। न

त॰प्र॰ नुमानं विपक्षत्वमवर्तमानत्वाभाववृत्तित्वेनैव व्याप्तेरभावसिद्धेः । न देवं न किंतु नैकान्तिकालोकान्तक
६१ ल्लोकासिद्धत्वमेव तत्त्वम् । उच्यते साध्यवद्वृत्तित्वेन तत्रैकान्त्यं तदभावसाध्यसिद्धिसामान्येनैकान्तिकत्वसाधकं हि
५ नोपक्षेण घटादेः साधकत्वेन वारणपक्षीभावहेतुत्वमावश्यकम् । तिरोधानासदुपसंहारे साध्याभावेऽवस्थान
मानः । अपि तु तदाधिकरणत्वं तयोर्वे साधनव्याप्तेरनुपलम्भात् । अपि तु तदधिकरणत्वेन यो वा । अत्र तु
वातथा । तथापि जन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नेऽप्रतिबन्धवादेन द्रव्यत्वेन प्रतिबन्धकत्वोपगमेनानुपपत्तेरभावात् । यत्नेन
धारणाभावादेकत्वनामपेक्षैकप्रतिबन्धप्रतिबन्धकस्यापि एकत्वव्याप्यत्वादिति चेन्न । अत्रोच्यते । संयुक्तं
तु कपालत्वे सत्यनवधिकत्वेन घटोत्पत्तेः वारणप्रतावत्संयोगानन्तरं तत्र नोवाननन्वयाकित्वेन कारण
त्वमपेक्ष्य एकद्रव्यभावकारणत्वमेव समुचितं । धारणाभावसमवधाने योगी समानदेशत्व नियमेन घटादौ ६२

नं हेत्वनियमोपपत्तेः। न च त्रिचतुरेषु तन्त्वन्त्येषु संयुक्तेषु च तन्तुषु नष्टेष्वपि तिवारणापत्तन्ते तन्त्वन्तरसं
योगनाशे वा हेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यं। चरमतन्तुसंयोगनाशस्यैव तत्र क्लृप्तत्वेन हेतुत्वोपगमात्। चरमतन्तु
संयोगनाशाधिकरणतेनाव। पिनष्टोत्पत्तेर्हि रहेणाने वं तन्तरनिष्टापादनं वारणासंभवान्नाशाभावस्यैव का
रणत्वावश्यकत्वात्। चरमसंयोगस्य च तन्नष्टेश्च तिसमवायेन न हेतुता। चरमसंयोगनाशाधिकरणतेनाव। पि
नष्टोत्पत्तेः। किंतु समवायसंबंधेन तन्नष्टेश्चति का। लिकसंबंधेन चरमसंयोगो हेतुरित्यलमप्रकृतेन वि
चारेणानतस्यैवेति। प्रागभावस्य चेत्यर्थः तन्नध्वंसस्य। प्रतियोगिध्वंसस्य। प्रतीतिः समाप्तेऽपि। उभयपत्रेति
प्रतियोगिद्वयानां प्रतियोगिध्वंसद्वयानां चेत्यर्थः। इदमुपलक्षणं प्रागभावोत्पत्तिज्ञानप्रसंगोऽपि द्रष्टव्यः
नित्यावेति। निरस्तं चाच्छप्रागभावाप्रतियोगित्वेन मतिध्वंसाप्रतियोगित्वेनाहे। अत एव ध्वंसस्य

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDE

 गगनावयवेऽविभागव्यापनादिति भावः। असंगत्या व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमभिप्रेत्य साध्यविनु
६२ ष्टत्वेनाप्यभावे तत्त्वस्थपात्रे वा एकमात्रेति। एकमात्रपर्याप्तद्वित्वकेत्यर्थः। अन्यत्रेति। एकमात्रापर्या
प्तद्वित्वकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्येत्यर्थः नवीनस्यैक मात्रापर्याप्तद्वित्वकधर्मावच्छिन्नप्रतियो
गिताकेऽभावे घटत्वेनेत्यादि घटो निरूप्यप्रदर्शनमतेन तन्नान्योन्याभावपदेनापि घटवृत्तीति। व्यासज्यवृ
त्तिधर्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगमेनादृशप्रतीतेरनुपपत्तेरिति भावः। नव्यमतादृशप्रतीतेः घटाभाव वि
षयकत्वेनैवोपपत्ते नातिरिक्ताभावसाधकत्वमिति भावः। तथा सति विद्वत्वाभावकत्व। चैत्र घटाभा
वो विषय इति तादृशानुगतप्रतीत्यनुपपत्तेः। अनुगतधर्मं विनानुगतघटत्वाभावात्। नन्वायाप्तु
हिनावच्छिन्नत्वे योगिताकाभाव सत्यापि कुम्भनामेव द्वित्वेन समानाधिकरणस्य टत्वाय वच्छि ६२

न्वप्रतियोगिताकाभावानोप्रतियोगितावच्छेदकं तदुपेयते। तथाचतत्प्यातिरिक्तत्वेमानाभावस्वेमतत्स्याह।
७ एकघटवतीति। घटौनस्तइतिप्रतीतेर्द्विघटप्रतियोगिकाभावो विषयस्तर्हिघटद्वयवत्त्वापियाम्के।विहृट
प्रतियोगिकाभावस्मात्तत्ताहृशप्रश्नेत्यापत्तेः यद्विघटत्वावच्छिन्नाभावो विषयस्तदा एकघटवत्यपि
घटौनस्तइतिप्रतीतेरनुपपत्तिरिति नापरमातिरिक्तोऽभावोऽभ्युपेयतेइत्यभावः। ननुनघटद्वयमितिद्व
यघटत्वावच्छि न्नप्रतियोगिताकाभावः। नन घटौस्त इति चेत्तद्व्यघटत्वावच्छिन्नाभावो विषयो वक्तुं
शक्यतेनत्वेकैकत्वेन्यान्याप्यनुगतधर्माविरहात् अनुगतप्रतीतेरुपपत्तावनुगमशक्यत्वाभिप्रायादेः प्रागेव
निवेदितत्वात्। नन्वेवंकिंचिद्घटवतिघटौनस्तइतिकिंचिद्घटवत्तेनतत्त्वावच्छि इतिप्रतीतेद्वित्व
सामान्येनप्रतियोगितावच्छेदकं नपर्याप्तिसंबन्धावच्छिन्नाभावासंभवात् नापिद्वित्वविशेषः तत्तद्वित्वेनानुपस्थितेः।
त्रा

न्या॰ केवलघटादिमत्त्वपितृव्याप्यत्वपेक्षयैकं घटत्वादिकं मणिकृन्मतेति तन्मतेप्यनुगतधर्मयोनुपपत्त्वए
६२ वेति चेत्रादिनेद्वित्वादिभिन्नावच्छेदकीभूतघटत्वपटत्वेन जन्यप्रतियोगितावच्छेदकतावाच्यव्याप्यत्वसंबंधेति
घा त्वं स्वा। प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नघटपटोभयाभिन्नानुपपत्तिरित्येशोपांतित्येपम्। तस्येति
ति। प्रतियोगिभावयोरैकाधिकरण्याहत्तिलक्षणविरोधाहिमर्थः। न चैकस्मिन्नपि समवायेन द्वि
त्वसमवेतेनगतस्याह एकोनद्वापि जे। एकस्मिन्नपि समवायेनाद्वित्वसमवेतेन एकोद्वापि जे प्रतीयमानेस्मिन्तः
समवायेन नन्तते। पिण्डां प्रसंबंधेन तस्यैतस्याच्चनप्रतीतिरित्युदेयम्। एवं च प्रतियोगितावच्छेदक
पर्यां प्राधिकरणे नैवाभावस्य विरोध्या स्नतद्रूपप्रतीतिरिति भावः। प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नै
वाभावस्य विरोध्यात प्रतियोगिमत्त्वाधिनानिरिक्ते विशिष्टाभावो विरुद्ध इत्याह। अनएवेति। प्रतीति

पोगीतावच्छेदकावच्छिन्ने नैवाभावस्याविरोधादेवेत्यर्थः। रूपं देशे पुरुषो नास्तीति धीः। तस्य पुरुषस्य। नव
कचिद्देशाभावकूटे विशेषपुरुषाभाववैषयत्वनिवारणम्। विषयानुगमे विनानुगतधर्मेणानुपपत्तिरि
तस्यासहकृताद्वैविध्यानात्। ननु आपातप्रदर्शितविरोधस्यानिरुक्तेः भावत्वस्य। यत्तु हि केवलविशेष
णताप्रत्ययप्रतीतेः किन्तु वस्तुतो नाव सूक्ष्मादिक्कालानां समवायानुमानादेः प्रमाणेनैरन्वित प्रत्यक्षभावप्र
देहकत्वानां सम्पातादिसान्निकर्षाणामभावेनेन्द्रियादेर्ग्राहकत्वासंभवात् अस्यैवेन्द्रियस्य ग्राहकत्वा
त्। अन्यथा निमीलितनयनस्यापि घटादिग्रहापत्तेरिति तदुपपत्तव्यापारत्वे प्रमाणं न स्वभावग्राहक
मेषितव्यम्। न च विशेषणतैव सान्निकर्षः। तस्यालक्ष्ये नाङ्कुरसमवायानेककारणस्य वा
यत्वाहकश्चित् नाप्यनुमानात् तत्प्रत्यक्षस्याभावस्यानुपलब्धेर्हि प्रत्यक्षात् तज्जन्यानुपलब्धमेव

त॰प्र॰ नन्वनु साक्षात्कारः साक्षात्कारत्वमेवेन्द्रियजन्यतावच्छेदकं व्याप्यत्वात्। नचैवं निमीलितनयनस्यापि घटाभावग्रहापत्तिः

६४ सद्॰ संख्यासमभावो निरुक्तस्य तद्गते निषेधात्। अभावग्रहे अधिकरणग्रहणस्य प्रत्येकं तथात्वजननांशे इन्द्रियापेक्ष

णात्। अत एव तत्त्वज्ञानकतया नष्टासिद्धिमिन्द्रियेणाभावग्रहे हेतुः। नचाधिकरणग्रहणस्य व्यापारतया तेन नेत

दन्यथासिद्धिः। आपादानतया पारिशेष्यसंख्यासिद्धस्य भवनात्। अनुपलब्धेस्तु सन्निकर्षेण च सुखादेरन्यथासिद्धेः

सप्तमीते तिवाचे। इन्द्रियस्य जनकत्वसंभवे अधिकरणग्रहणस्य व्यापारत्वेन तद्वेव तत्कुरुते निकर्षाभावात् ए

वमनुपलब्धिप्रमाणस्यापि सत्तान्तर्भावे प्रमाणान्तरस्य प्रसंगात् इति निःशेषेण संतेह पश्यति तु सुपष्ट

यति। मद्यालिसाहित्ये नेन्द्रियग्राह्यः नेन्द्रियजन्यलौकिकसाक्षात्कारविषयः लौकिकसन्निकर्षाणां

। संयोगादिरूपाणां नेत्रसन्निकर्षाणां अभावात्। अभावे संभवात्। ननु तर्हि अभावग्रहानुपपत्तिः ६८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri. Funding by MoE

नश्चाहं । किं त्विति । ईदृशप्रमाणान्तरजन्यज्ञाने च न बाधिकर्षापेक्षेति तेनेद्विःप्रसङ्ग इति भावः ॥ प्रमाणान्तरेति ।
यमिं कल्पनानानोपमेकल्पनापत्त्यीपत्तेमिति प्रावत् अनुपलब्धेः अलम्पावेज्ञानीपत्रमोपत्तिकर
णत्वकल्पवमपेक्षकत्वप्रमस्यप्रमाहेतुतयाविशेषणात्मपत्तविकर्षकल्पनमेवलघीयइत्यर्थः
नयावद्वं द्विवेणीवत्तद्दु हरतिभावः अन्यथेति । पुत्रिकर्षकल्पनयोपजाव । पिप्रमाणान्तरकल्पनेत्यर्थः
अन्यथामलिकर्षान्तरकल्पनेन्द्र्यवधःस्वादिक । भ्रुतन । क्लप्तानोमपेणाद्विज्ञपाणान्सत्रिकर्षाणां । शेक
ते । तत्रेति प्रत्यक्षाद्विषयविशेषणाद्प्रयेशब्दः । तथ्याच जन्यत्वात्साक्षात्कारत्वावच्छिन्नेप्रतिसत्रिक
र्षत्वेनहेतुतयाप्रादेपिसन्निकर्षकल्पनमावश्यकं सन्निकर्षत्वेनपत्तेपण्योऽन्यत्रमानमितिभावः अप्य
क्षत्वेनोन्नेनारमभावरूः इत्यर्थः । तथाचान्याभावग्रहार्थेसन्निकर्षापेक्षामावश्यक इति भावः

तं॰१ः ननु शाब्देऽपि प्रमाणान्तरापत्तेरित्युक्तेऽव्याप्तिर्यदेतन्मत्वा दिनकरस्त्वाह । किञ्चेति । ननु व्याप्यत्वाभावेऽपि फ
६५ लायोगव्यवच्छिन्नत्वरूपकरणत्वमुपपद्यतामतएव साध्यककरणत्वमित्यत्र सूत्रमपि न्यस्तमत आह व्याप्यत्ववि गमी
ति निर्मलनदृश्यपापसंप्य कारेवकुसुमोऽपि फलायोगात् लेनर पावच्कारणत्वमवधानेपद व्यवहितोऽन्नरह
णो कार्यो नियतत्वमेव फलायोगव्यवच्छिन्नत्वं वाच्यं । एतस्य चापावच्छकारणत्वादितितत्पाशु हत्वेन व्याप्यत्व
न्कारणत्वमसैव करणत्वमुपपन्नो । चेन्नानुपलब्धेः प्रमाणकरणत्वव्यापानतरानिमानवः ॥ अकमिति ड
कथापामितार्थः वह्नितत्तुपसिद्धं कल्पनान्यायेनैव सम्बन्धकथं कल्पनेन नुप्रमाणेनाकल्पनमिति पूर्वो
क्तु किरणाबेरमणीये निरूपणं । अनुपलब्ध्या स्य प्रमाणानंगीकारे घटाभाववत्त्वादि घटप्रमस्यापत्ता हा
भावमत्त्वादेरि पक्षवृत्तिवेद्यणानयायघटाभावघल्ल साध्यतिः मन्यते घघटोपलंभमत्त्वेनानुपल ६५

ध्येयाभावात् तदवच्छिन्नस्यापत्तेरित्यन्ताभावप्रमायां नारकल्पनमपि व्यापकमिन्नाश्रयेण सोपाधिकः शंकते । नन्वेव
मिति । एवमप्युक्तलक्षणाक्रान्तप्रमाणमनंगीकृत्येदं द्रव्यमेव द्रव्यविशेषणज्ञानात्प्रतिरेकाणः प्रत्यासत्ति
त्वे योग्यानुपलब्धेरपि तैश्च सुखाद्यभावप्रत्यक्षे जनकतोपगमे तामतिरिक्तप्रमाणत्वेनाभ्युपगन्तव्या
योग्यानुपलब्धेः सहकारित्वकल्पनेऽपि घटाद्यभाववत्त्वे च घटोपलंभेन योग्यानुपलब्ध्यभावादेव न घटा
भावभ्रमस्यापत्तिरिति भावः । नन्वेवमपि पर्वतशिलामनुपलब्धेः प्रमाणत्वेन प्रत्यक्षत्वे इन्द्रियत्वस्य कारणत्वे
विशेषणतान्तरप्रमाणान्तरकल्पनमावश्यकमिति चेन्न । विजातीयप्रमाकरणानापेक्षया प्रमासमसेनरक
ल्पनापेक्षया च व्यापारवत्त्वाभावेन प्रमाणत्वासंभवस्य एवमेव दर्शितत्वादिति । अभावत्वहेतुः । स
भावत्वलौकिकप्रत्यक्षे । अयमेव पक्ष इति । इदं अभाववत्त्वे हेतुः योग्यानुपलब्धेरिति वा योग्यैस्तु

ते॰ बृ॰ पलब्धिरिति वा योग्यानुपलब्धिशब्दार्थः॥ तत्राद्यमाशंकते। योग्यस्येति। जलचरमारणा बुद्धिरिति। महद्
६६ र्वभावश्चास्मानुरोधेन विज्ञानोपचयः संयुक्तविशेषणतया अत्र पत्रमे गोकार्थत्वया हि ध्वनिभाव
स्यापि न हि ण्यति इति भावः। द्विषातस्य माहात्म्येऽप्राप्तेर्हितोपमाणं कान्तिरवच्छे अथ योग्ये इति। वि
मत कटे क्षिमतं दूषयितुं नर्वमुपन्यस्यति यानेति वा या विति वा योरयोग्यता हि इति भावः। परमाणो महद्
दृष्टहानापातेश्चेत्यपि दृष्टव्यम्। अनुभवेति। वायुर्न दृश्यानपरमाणुर्न महानित्याहि अन्यस्य वनीवि
ना विलोपप्रसंगात् इत्यर्थः। योग्यतायाश्चानुपलब्धे प्रत्यक्षं यथा पमपि येत्याह। अन्योन्याति इति। यो
ग्यत्वस्य विवरणे सहकारित्वं तथा च भावस्य समग्रीति। शिक्षा इति योग्यानुपलब्धेरेव योग्यानु
पलब्धिरित्यर्थः। अत एव सहकारिस्त्रान्तरूपयोग्यताविशेषणात् एवं योग्येति योग्यते इति कथ ६६

भावमाह कत्वे उद्भूतरूपाभाववति वायौ तस्या असंभवादिति तादृशेन्द्रियसम्बन्धाविशेषणतायाः एव ×२

स्यैवाभावप्रत्यक्षसामग्री यत्र कुत्रचित्परमाणौ नष्टपृथिवीत्वाभावग्रहे इति भावः । ननु महत्त्वोद्भूतरूपवद्विशेष
णतायाः पृथिवीत्वाभावग्राहकत्वे पिशाचोद्भूतरूपयोग्यसन्निकर्षं तत्र मुपेयम् । एवं च मनसः पृथुद्भूतरूपा
भावग्रहत्वं स्यादित्यत आह । उद्भूतरूपाभावेति । उद्भूतरूपाभावग्रहे । विशेष्यपैः । तथा च प्रत्यक्षत्वेन रूप
मनसे चेत्यमहत्त्वे निवेशनीयमिति भावः । अतः महत्त्वविशेषणतायां तद्ग्रहः । उद्भूतरूपाभावग्रहः
वायावित्यत्र तद्ग्रहस्य दृष्टत्वात् ननु महत्त्वाभावग्राहकः कः संनिकर्षः । एवं गुणादौ पृथिवीत्वाभावग्र
हस्यानुपपत्तेः तत्रैव द्विपदे । विशेषमहत्त्वादेः महद्विशेषणतां विहाय तत्र अन्यत्वाभावग्राहको योग्यः
सन्निकर्षः कश्चिदत आह । एवमन्यत्रापीति । महत्त्वाभावादावयोग्यः । सन्निकर्षोऽपि महत्त्वाभावे
द्विप सन्निकर्षो महदुद्भूतरूपवद्विशेषणतायोग्यः सन्निकर्षः गुणादौ पृथिवीत्वाभावग्रहे तु द्विप

त॰ च॰ संनिकृष्टसमवेतविशेषणतैव योग्यः संनिकर्षः अन्योन्याभावे तु रूपि वा भेदादौ रूपसंनिकृष्टसमवेतत्वा
६७ दिमद्विशेषणतायोग्यः संनिकर्षः स्पष्टः ननु रूपवद्भेदादौ रूपसंनिकृष्टसमवेतत्वाविशेषणताकृताचि
ने रूपसंनिकृष्टविशेषणता योग्यः संनिकर्षस्तत्राह। नैयायिकमतमाह। कार्यं च स्यादिति। तत्रान्तर
नन्तरभावग्रहानुरोधादिसंघर्षः। ननु पिशाचान्योन्याभावादौ नाम पिशाचत्वस्यापि तिलत्र योग्यसंनिकर्ष
सत्वेन योग्यानुपलब्धिरित्यादिमतमाह। पिशाचान्योन्याभाव इति। अयोग्यत्वादिति यत्र संवि
शयस्य हेतुतया अभावप्रत्यक्षे योग्याभावे नेन हेतुत्वोपगमादिति भावः। अयोग्यप्रतियोगिकस्यापि
तमेव पिशाचभेदस्य प्रत्यक्षोदयात् अन्योन्याभाव एव पूर्वामिक उत्तरस्तंभाभावे योग्यते तिडन्तरमपि
तन्नैव बोध्यम्। योग्यमात्रेति पिशाचस्या योग्यत्वेन योग्यमात्रवृत्तियोगिकान्योन्याभावदेवत्वरूद भाव ६७

८५
प्रसक्तमिति भावः। घटत्वादिप्राचां मते एवं भावकारणाय भावत्वेति। अतो द्वित्वादिप्रतियोगिताकत्वमित्यर्थः।
ननु वायो रूपसामान्याभावप्रसक्त्यनुपपत्तिः। तत्सामान्ये द्वित्वरूपत्वप्रतियोगिताकत्वाभावा
त्। एवमेतत्तुल्यन्यायेन तदभावप्रसक्तापत्तेश्च स्वरसादाह। प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टेति। एतच्चान्यत्र
र। स्यादीनां प्रतियोगितावच्छेदकधर्मेणाभावेन व्यवच्छिन्नाभावप्रसक्तमिति भावः। वस्तुतस्तु प्रतियोगितावच्छेदकप्रतियो
गिकः भावप्रतियोगिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे विशेषणस्य वैयर्थ्याच्च प्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगिकत्वे अभा
प्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशेषणे प्रतियोगितावच्छेदकधर्मः। प्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगिकत्वे सतीति प्रतियोगितावच्छेदकध
र्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वे योग्यत्वे सति पावत्वात्तत्र च व्यवस्थले द्रव्यसामान्याभावप्रसक्त्यावारणाय प्रति
योगितावच्छेदकप्रतियोगिताकत्वे। एतद्धि तुल्यवत्संताभाववारणाय प्रतियोगितावच्छेदकधर्मेति। वायो रूपसामान्या

त॰ प्र॰ भावत्वप्रसङ्गं नैयायिकानां वेति तत्संग्रहे न दोषाय। तत्तद्रूपेण तद्वृत्त्यान्यतरावच्छिन्नाभाववारणाय एव योग्यपदे
९८ त्तस्य योग्यपदमात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमित्यर्थः स्वरूपेण। ननु विशेषवदन्योन्याभावो प्रयो
ग्यतादेव नगरप्रत्यक्षमिति वाच्यम्। तत्रान्योन्याभावे का योग्यता न तावत् योग्यप्रतियोगिकत्वं तस्मिन्विशे
षमेदन्यग्रहापत्तेः विशेषवद्वृद्धग्रहापत्ते श्चेमतत्वाह। एकमन्यनापीति। अन्योन्याभावे योग्यपदं अनुप
वानुसारेणोक्तिं तद्भेदो वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेव तत्तदन्योन्याभावयोग्यत्वमित्यर्थः अत एव काञ्चन
रत्नाभावे योग्यतेति सामान्यतस्त्वात्मनाभावयोग्यतानिरुक्तिः अन्योन्याभावेनुयायनुगतेवरोधिषे
धमा। सर्वेति। अन्योन्याभावेत्यर्थः। तादृकृति अत्यन्ताभावे योग्यमात्रेणा। देवदत्तयान्योन्याभावे
न तदन्योन्याभावत्वमित्येवं न्यायनानैवाभावे योग्यतेत्यर्थः। ज मितिप्रौगीकारणं मध्यपसा सुखको ९८

मि

ण्यत्वादिति पक्षरूपसाध्येन तत्र हि द्विप्रयोगपत्वं नैकं तथाश्च तेयोरर्थः। केचित्तु विजातीयपवस्तुः
संयोगस्यापि विशेषणतायाश्चाभावग्राहकत्वेन परमाणौ न पृथिवीत्वाभावग्रहः। पिशाचादिस्तनोभा
गादिशरीरस्वारणंनुगुहत्वादिवनाशात्मेन तदभावत्वेन तस्य साक्षात्कारं प्रति प्रतिबन्धकत्वोपकारेणास्या
८ ह्रूः। तदप्रसक्तावुद्भूतो महत्वाभावप्रसङ्गस्तु एयेनाविजातीयपवस्तुः संयोगस्यावयवकत्वपातैत न
त्व पार्थिवीत्वाभावप्रत्यक्षस्वारणासम्भवात्। एवौनेकवस्तुणादिके तस्यापि तु दृष्टान्तः। अथ पकि
मिदमिति। तेजसमपि ति आलोकध्वंसेणादावतिव्याप्तेर्वारणाय पर्याप्तपरस्तु भयोपादानम्। शु
व स्तुबत्तेजसत्वे विवादहरूपग्राहकमिति रूपग्राहकत्वमात्रोक्तौ मनस्यतिव्याप्तिरितो महादि
ति। महत्त्वमात्रोक्तौ घ्राणादावतिव्याप्तिरतो रूपग्राहकमिति रूपग्राहकं महादेरुक्तौ

त॰प्र॰ः वान्यन्नित्याप्तिरतस्तेद्रियमिति। अत्र केचित्। चक्षुषः प्राप्यकारित्वे चंद्रमसो ग्रहणानुपपत्तेः शा
६९ खाचंद्रमसोस्तुल्यकालग्रहणानुपपत्तेश्च अप्राप्यकार्येव न ह्यावृतम्। एवं वा प्राप्यकारित्वाविशेषा
न गोलकमेव तदिति पार्थिवत्वमेव न तैजसत्वं हि। न तदसत्। चक्षुषः अप्राप्यकारित्वे निमीलितनयनस्या
पि वस्तुपायपत्तेः प्राप्यकार्येव न ह्यावृतम्। चक्षुर्बलेन सते न अभिप्रेत्यगामित्यापार्थिवचंद्रमसा संयो
गाडपपद्यते। शाखा चंद्रमसोस्तुल्यकालग्रहणं तु सिद्धं आशुगमन अज्ञानपवा। शो छिलानी म
तिवत्। तथा च गोलकस्य घटादौ संयोगाभावेनातिरिक्तं तैजसं चक्षुः स्वीकार्यमिति। एवमन्यत्रा
पि बोध्यं। वायवीयमिति। वायवीयत्वमात्रे गंधपीठइंद्रियत्वमात्रे त्वस्तुपरसावत्तिव्याप्तमिति मि। लितोपा
टानमपा। त्वगेवायवीयपते। विवादास्पदाहास्पर्शग्राहकमिति। चक्षुर्मेन अव्याप्तानोवारणाय विशेषणत्रये ६९

टात्मत्वं व्याप्यमिति। जलेव स्तुणादवृत्तिव्याप्तिवारणाय विशेषणम्। हूपेणाहानमात्रसमनस्याप्यतेवि

णादार्द्देरसग्राहकमिति। वस्तुमेन आत्मनांवारणाय पवथ्यापथ्यं विशेषणम्। तत्रपेणाहानम्। वाष्ठिं

वमिति। व्याहतिः पूर्ववत्। इंद्रियत्वव्याहेतरे ढूनाविशेषगुणानाश्रयत्वेसति ज्ञानकारणमनः

संयोगाश्रयत्वम्। आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय समवेतनिवेशः। आत्मत्व विशेषगुणस्य श्रोत्रेस

वात्मशहेतरे निगुणाविशेषणाम्। चक्षु पितादृष्टरूपस्यसन्नित्यउद्भूतेति। उद्भूतत्वंचलोलत्वादिव्याप्य

तुम्हनत्वाभावकूटवत्त्वमेव। तस्य च संयोगसाधारणत्वं पाचक्षुरटादेव्याप्तेः विशेषेति। चक्षुष्पटे: स

त्वाननुगुणेति। कालादावतिव्याप्तिर्ज्ञानकारणेति। इंद्रियावयववयोगस्य विद्यमसस्कारणत्वपाइंद्रियाव

यवेऽतिव्याप्तिवारणाय मनःसंयोगेति। खेचलक्षपदिति। वर्णेति। घटादावतिव्याप्तिनिमसोपिश्रोत्रेणापत्तेः

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त॰प्र॰ कर्णाप्राप्नोतीति। नभसः श्रोत्रत्वेविवादाहशब्दग्राहकमिति। मनोलक्षयति निःस्पर्शमिति। मनोवैभववादि
७० नांमीमांसकानांमतमाह स्पर्शेपीति। अत्रमीमांसकाइति। अणुत्वाभावेसिद्धे यत्न विभुत्व सिद्धिरत आह॥
किंचेति। निःस्पर्शत्वेगुणादौव्यभिचारोनेतिद्रव्यत्वादिति। द्रव्यत्वंघटादौव्यभिचारीतिविशिष्टहेतुमुप्प
वनमन्यान्तरेणमतेमनस्त्वस्यानिःस्पर्शगुणवत्त्व यत्नासंभवेनपक्षतावच्छेदकासिद्धिरत आह। मनस्त्वं श्री
चेति। आत्मत्वातिव्याप्तिवारणायात्मभिन्नत्वेसतीति। संयोगाश्रयत्वंकालादावव्याप्तिरतानासमवा
यि कारणेतिवक्तुंमनोयोगमसमवायिकारणतानतस्यानकारणसंयोगाश्रयत्वंवस्तुएदावव्याप्त्यातिव्याप्तिमपि
अव्याप्तिनिवारणायेति। ज्ञानासमवायिकारणत्वेनवात्ममनः संयोगएवेतिनास्ति व्यभिचारः। केचित्तुनवीन
मतेऽहृष्टविशेषाकृष्टत्वे संपक्षतावच्छेदकमेकाभावानवच्छिन्नपक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिः ७०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

त्रुटौ विभुत्वस्वबाधेन कल्पं गात तत्र विभुत्वानुमितिस्तस्मात्। मनस्त्वं चेति। सानासमवायिकारणेति पुष्पा
त्। ऐपात्मप्रत्यक्षकारणापतत्त्वदात्ममानसमनावच्छिलंश्वा जिनत्तहात्म्यमनःसंयोगत्वेन हेतुतायां श्चने
तत्रुटौ तंश्रवच्छेदककोटौ। निवेशे गौरवे रालाघवेनैकैनमवगमः सिद्धि। न च विज्ञातीयसंभवः
योगत्वेन तत्सहेतुतयानतत्वमनसो। निवेशइति वाच्यं। तथा विषमवापेन। विजातीयसंयोगस्य विजा
तीयसंयोगसंबंधेन मनसो वा हेतुत्वमिति। विनिगमनाविरहादिति भाव इत्याहुः। विभुत्वे मनसो विभु
त्वे। संयोगानुपपत्तेरिति। तथा चोभयदृष्टिं नानुमानेयस्तावच्छेदकासिद्धिर्बाध्यस्त्वेति भावः। कर्म
जः। प्रवाध्येन। किंपुनाश्येनत्वस्य संयोगः। अवयवसंयोगजः कारणाकारणसंयोगात् कार्याकार्य
संयोगः। पथा नस्लतनसंयोगा कापनहू संयोग इत्यर्थः। नच विभोरिति। एतेन तरुत्वे विभुत्वे संर
५

न॰प्र॰ त्वावच्छिन्नेप्रतियोगिनि तेन कारणतायामुक्तत्वाभावेनान्यनिरूपकर्मोत्पत्तिरिति भावः अन्ययोः । व्याख्यमनयोः

७१ न संयोगजः । अवयवसंयोगजः । मानाभावादिति नित्यसंयोगस्याहकजन्यत्वस्याद्वैरभावात्तं अनुमान

स्यावयवयोजकत्वादित्यर्थः साध्यत्वाभावप्रकाशकमप्याहु संयोगत्वावच्छेदेनेति । संयोगत्वावच्छि

न्नेप्रतिद्रव्यत्वेन हेतुतापत्तिः कार्यतावच्छेदकं जन्यसंयोगत्वमेव नित्यसंयोगागोचरं वा व्यक्तम् । कार्य

मात्रहेतुत्वं प्रसिद्धमेव कार्यतावच्छेदकतानां तथा च जन्यत्वनिवेशे गौरवमेव तन्नत्वोकारे प्रतिकूलत्वं

दृश्येति भावः नन्वसमवायिनेतरूपेषांशे सामानाधिकरण्यसंबन्धेनावयवरूपादौ नो हेतुनयाकपालयोस्था

द्यावयवित्वनियमाप्रसङ्गेजन्यत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वेन हेतुतावच्छेदकजन्यसंयोगत्वावच्छिन्नं प्रति तद्धेतु

त्वेमानाभाव इत्यत आह । प्रतियोगित्व समवायेनाह । अवयवजन्यस्य वेदत्वमिति । यद्वा ।। नित्यज्ञानियं संयोगित्वा ७१

७२ यत्नावच्छेदकत्वेनापि विरहादाह। अप्रयोजकं चेदिति। इदं हि पुनरप्रामाण्यकमनुमानमित्यर्थः। अनुकूलत
र्काभावादिति भावः। संयोगत्वावच्छेदेनेति संयोगत्वस्य द्रव्यजन्यतावच्छेदकत्वेनानित्यसंयोगस्यैकारोनाहश
नित्यसंयोगसंग्राहकत्वादिति भावः। ननु नादृष्टाश्रितविभुसमवेतानामभावः स्यात् आह। अप्रयोगकं चेन्नो सपरं नानात्वं वि
वारणैकसमर्थितनार्य्याणां विद्वत्कं समर्पयन् हृदे गुरुहृदा विभाव्य तु ध्येयं साकर्ण्यं संज्ञाहकाः। हृद्येनयादि
धारयेद्यः पितर्ज्ञसंज्ञाप्तनेमोऽ विप्रहादीन्दुः परवाविद् षण्णगणकनाथानेकदस्रः सौ१। इति श्रीमद्वि
द्वन्मुकुट मालिका एजीनीए स्त्रिनथोए जनपद्वन्द्व न्यायवागीश भट्टाचार्य्य दीक्षितनष्मोकं टशमेविरवि
तायां न्यायसिद्धान्तमञ्जरीटीकायां प्रत्यक्षपरिच्छेदः समाप्तः॥ ५ ६ ७

७२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४०६७

मंजरी· १

श्रीगणेशंवंदे॥ ॥प्रणम्यपरमात्मानंजानकीनाथशर्मणा॥क्रियतेयुक्तिमुक्ताभिर्न्यायसिद्धान्तमञ्जरी॥१॥
इहखलुनिखिललोकविमोक्षसुखोपायः॥मननोपायमात्मनस्तत्वज्ञानमामनंति॥तच्चप्रमाणाधीनमिति
प्रमाणानिरूप्यते·तत्रप्रमायाःकरणंप्रमाणम्·प्रमाचयथार्थानुभवः·तदुक्तमाचार्य्यैः॰यथार्थानुभवो
मानमिति॰ननुकिमिदंयाथार्थ्यम्·किंचानुभवत्वम्॰उच्यते·तद्वतितद्ग्राहित्वंयाथार्थ्यम्·भवतिहि
रजतेइदंरजतमितिज्ञानम्·रजतत्ववतितदवगाहीतियाथार्थ्यम्॰शुक्ताविदंरजतमितिज्ञानंचनतद्व
तितदवगाहीतिनयाथार्थ्यम्॰नन्वेवंरजतेइदंरजतंनवेतिसंशयोपिप्रमास्यादितिचेन्न·रजतत्वांशेप्रमै
व·तद्वतितदनुभवस्तत्प्रमेतिप्रामाणिकाः॰ननुशाखावच्छेदेनकपिसंयोगवतिवृक्षेमूलेवृक्षःकपिसंयो
गीतिप्रत्ययोपिप्रमास्यात्·कपिसंयोगवतिवृक्षेतदवगाहित्वादितिचेन्न॰वृक्षेकपिसंयोगप्रत्ययःप्रमै
व·मूलेऽवच्छेदकप्रत्ययस्तुनतथा·तस्यतदनवच्छेदकत्वात्॥स्मृतिभिन्नज्ञानत्वमनुभवत्वम्·जाति·

रामः १

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विशेषो वा अनुभवामीत्यनुगतप्रतीतिर्बाधकं विना जातिविषयकत्वात् ० कारणत्वं च व्यापारवदसाधा
रणकारणत्वं ० घटं प्रति कपालद्वयसंयोगवारणाय व्यापारवदिति पदम् ईश्वरज्ञानवारणायासाधा
रणेति ॥ नन्वेवं ज्ञानं प्रत्यात्मापि करणं स्यात् आत्ममनःसंयोगस्य व्यापारस्य सत्त्वात् तज्जन्यत्वे सति
तज्जन्यजनको व्यापारः ० भवति चात्ममनःसंयोग आत्मजन्यः आत्मजन्यज्ञानजनकश्चेति चेन्न स्या
देव· उपाधीनां करणत्वादीनां भेदाच्च व्यवहारभेदः ॥ अत एव विश्वातः कारकविभक्तयो नाना भवन्ती
ति शाब्दिकाः करणत्वादिकमखण्डोपाधिरूपं सामान्यमङ्गीचक्रुः ० तच्च प्रमाणं चतुर्विधम् प्रत्य
क्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीत्याह भगवान्सूत्रकारः ॥ तत्र साक्षात्काररूपप्रमाकरणं प्रत्य·
क्षम् ० साक्षात्कारत्वं च साक्षात्करोमीत्यनुगतप्रतीतिसाक्षिको जातिविशेषः ० न चयमिन्द्रियजन्य ६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ज्ञानत्वविषया· ज्ञानमात्रस्य मनोरूपेन्द्रियजन्यत्वात् इंद्रियाप्रतीतावपि तथाप्रतीतेश्च· नापि चाक्षुषत्वादि
जातिविषया अननुगतत्वात्॰ यद्वाजन्यधीजन्यमात्रवृत्तिजातिशून्यज्ञानत्वं तत्॰ भवति हि जन्यधी
जन्यमात्रवृत्तिरनुमितित्वादिजातिः तच्छून्यत्वं साक्षात्कारमात्रे॰ नच निदिध्यासनजन्यमात्रवृत्तिमो
क्षजनकतावच्छेदकजातिमतिआत्मतत्त्वसाक्षात्कारेऽतिव्याप्तिः· मानसावृत्तित्वेन जातेर्विशेषणा·
यत्वात् मानसत्वं जातिविशेषः इत्यास्तां विस्तरः॰ नास्तिकास्तु॰ वैशिष्ट्यानवगाहि ज्ञानं साक्षात्का
र· अयं घट इत्याकारकज्ञाने च साक्षात्कारत्वप्रत्ययो भ्रान्तिः· घटत्वाद्यलीकविषयत्वादित्याहुः॰
तन्न॰ वाधकं विना भ्रान्तित्वायोगात्॰ न चालीकविषयत्वं वाधकम्· घटत्वादेरलीकत्वासिद्धेः॥
स च साक्षात्कारो द्विविधः। नित्योऽनित्यश्च॰ नित्यो भागवतः अनित्योऽन्यः॥ अनित्योऽपि द्विविधः॰ निः
विकल्पकः सविकल्पकश्च॰ तत्र वैशिष्ट्यानवगाहि ज्ञानं निर्विकल्पकम्· निष्प्रकारकं वा· तच्च यः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

द्यपि न प्रत्यक्षसिद्धम् अतीन्द्रियत्वाभ्युपगमात्॰ तथाप्ययं घट इति विशिष्टरूपकार्यानुमेयम्॰ तथाहि॰
जन्यतद्विशिष्टज्ञानं प्रतिजन्यतद्विशेषणज्ञानङ्कारणमिति निर्विवादम्· भवति च प्राथमिकमस्माक
मियं घट इति ज्ञानं जन्यं घटत्वविशिष्टज्ञानम्· अतस्तत्रापि घटत्वज्ञानङ्कारणम्॰ न च तदानीं घट
त्वविशिष्टविषयकज्ञानमस्ति विशेषणीभूतघटत्वस्याज्ञानात्· ततो वैशिष्ट्यानवगाह्येव तद्वाच्य·
म्· तदेव च निर्विकल्पकम्॰ न च जन्मान्तरीयघटत्वविशिष्टज्ञानं तत्र कारणम्· अव्यवहितपूर्वव
र्त्तिन एव विशेषणज्ञानस्य तत्त्वे तस्य हेतुत्वात्॥ न च भागवतं घटत्वज्ञानं तज्जनकम्· सामानाधिकर
ण्यप्रत्यासत्त्या तस्य हेतुत्वात्· भगवज्ज्ञानस्य व्यधिकरणत्वात्॥ नन्वस्तु घटत्वविशिष्टस्मरणमेव तत
त्र कारणम्॰ न च विशेषणज्ञानम् तदेव विशिष्टज्ञानं कथमिति वाच्यम्॰ विशिष्टानुभवे हि वि
शेषणज्ञानं कारणम्· न तु स्मरणे॰ तेन विनापि तदुपपत्तेः· अन्यथानवस्थानात्· अस्तु वा निर्विकल्पकं

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

मंजरी ३

घटत्वस्मरणमितिचेन्न॰ चैत्रत्वादिविशिष्टबुद्धौतदसंभवात्॰ नहिचैत्रत्वादिकंपूर्वमनुभूतंयतःस्मरेत्॰ नचा
नुभवंविनैवस्मरणम् तस्यतद्धेतुत्वात्॰ किंचयत्रघटत्वंनस्मृतं तत्रविशिष्टज्ञानसामग्र्यभावात्विशि
ष्टज्ञानानुत्पादात् घटघटत्वयोःसाक्षात्कारमयीतःसाक्षात्कारोत्पत्तौनकिंचिद्बाधकमस्ति॰ तदेवचास्मा
कंनिर्विकल्पकमितिसंक्षेपः॰ ननुविशेषणज्ञानस्यहेतुत्वसिद्धौसर्वमेतदेवस्यात् तत्रैवमानन्नप
श्यामीतिचेन्न॰ अन्वयव्यतिरेकाभ्यांतदवधारणात्॰ विस्तरस्तुमणिमरीचावनुसंधेयः॰ वैशिष्ट्या
वगाहिसप्रकारकंवाज्ञानंसविकल्पकम्॰ प्रकारतान्वाय घटइत्यादिज्ञानेविशेषणस्यघटत्वादेः
विशेषणतापरनामाविषयताविशेषः॰ विषयताचविषयाकारप्रतीतिसाक्षिकःस्वरूपसंबंधवि
शेषः पदार्थान्तरमित्येकदेशिनःभट्टास्तु॰ ज्ञातोघटइतिप्रतीतेर्ज्ञानजन्योविषयनिष्ठःप्राकट्यापर रामः
नामापदार्थोज्ञाततासैवविषयता॰ ज्ञानविषययोःसंबंधस्वरूपा॰ युक्तंचैतत्॰ कथमन्यथाज्ञा ३

न कर्मत्वं घटादेः क्रियाजन्यफलशालित्वाभावादित्याहुः ० तन्न ० विनष्टे घटे ज्ञात इति प्रतीतेः नहि तत्र ज्ञा
नं किंचिज्जनयितुं शक्नोति तस्यैवासत्वात् नच समवायिकारणं विनाभावकार्योत्पत्तिः सम्भवति न
त्र स्वरूपसंबन्धः प्रतीतिविषय इति चेदन्यत्रापि स एवास्तु कृतमधिकेन कर्मविभक्तेरपि तद्वदेवो
पपत्तिरिति संक्षेपः। अन्ये तु भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वं प्रकारत्वम् ० अयं घट इत्यत्र घट
त्वस्य वैशिष्ट्यं भासते तत्प्रतियोगित्वं घटत्वमित्याहुः। तन्न ० दण्डपुरुषसंयोगादिति समूहालम्ब
ने दण्डी पुरुष इति वद्दण्डस्य प्रकारतापत्तेः॥ संयोगो हि दण्डस्य वैशिष्ट्यं भासते तत्प्रतियोगी च द
ण्ड इति दिक् ० तत्र प्रत्यक्षं इंद्रियात्मकं द्वेधा द्रव्यग्राहकं तदग्राहकं च ॥ द्रव्यग्राहकाणि चक्षुर्
त्वङ्मनांसि । अन घ्राणरसनश्रवणानि च ॥ ननु मनसो द्रव्यग्राहकत्वे सति अन्धस्यापि विप्रकृ
ष्टघटोपलब्ध्यापत्तिः नच तदात्ममात्रग्राहकं सर्वविषयकत्वमिन्द्रियत्वव्याघातः। उच्यते॥ मनः

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

मंजरी· सर्वविषयकमपिवाह्यविषयकज्ञानजनने परतन्त्रम्· परं चक्षुरादि॥उपस्थितिर्योगजधर्मसामान्यल·
४ क्षणाच्चेति न पुनश्चक्षुरादिमात्रम्· स्मृतपदार्थानां मनसा संसर्गग्रहणात्।कथमन्यथा कविका
व्यादियोगिनामयोगजधर्मप्रत्यासत्त्या मनसा सर्वसाक्षात्काराच्च· प्रमेयत्वादितत्सामान्यल-
क्षणप्रत्यासत्त्या मनसा सर्वग्रहाच्च॰ कातर्हि मनः स्वतंत्रम्· अबाह्यवस्तूनि कान्यबाह्यानि॰ आ-
त्मा तद्योग्यगुणास्तदभावस्तद्वृत्तिजातिश्च· के तद्योग्यगुणाः। सविकल्पकज्ञानेच्छाप्रयत्न-
सुखदुःखद्वेषास्तदेकत्वपरिमाणोच्च· तदेकत्वपरिमाणान्योग्य इति तु टीकाकृतः नन्वित्थं
परिगृह्यताम्· आत्मा· तद्गुणाश्च॰ न परात्मतद्गुणानां परायोग्यत्वात्। स्यादेतत्॰ चक्षु·
र्यदि द्रव्यग्राहकं तदा परमाणवादयोपि गृह्येरन्निति चेन्न· तेषां चक्षुरयोग्यत्वात्। किंतावच्च- राम:
क्षुर्योग्यम्· महदुद्भूतरूपवद्द्रव्यम्· परमाणुश्च न महान्· आत्मादयश्च न रूपवन्तः। पिशा ४

चाक्षुषो नोद्भूतरूपवत्त्वं तस्य अनुद्भूतरूपवत्त्वात् । उद्भूतत्वं च जातिविशेष इत्येके ॥ अनुद्भूतरूपजात्यभाव इत्य
परे ॥ योग्यगुणाः के । योग्यद्रव्यरूपतन्मात्रवृत्तिसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्व
वेगाः ॥ मात्रपदं द्व्यणुकाकाशसंयोगवारणाय । कर्म च योग्यद्रव्यसमवेतम् । जातिश्च योग्यवृत्तिगु
णाद्रव्यत्वरूपादि । समवायश्च । त्वचो महदुद्भूतरूपस्पर्शवद्योग्यद्रव्यम् । तेन परमाणुवायुप्रदीप
प्रभादयस्त्वचा न गृह्यन्ते । परमाणोरमहत्त्वात् । वायोर्नीरूपत्वात् । प्रभाया अनुद्भूतस्पर्शाश्च । अत ए
व वायुपरिमाणादयस्त्वचा न गृह्यन्ते चक्षुरयोग्यत्वात् । न वा प्रदीपप्रभापरिमाणादयः उद्भूतस्पर्श
वद्वृत्तित्वात् । न वा घटप्रभासंयोगादयः उद्भूतस्पर्शवन्मात्रवृत्तित्वात् । न वा हि अनुद्भूतस्पर्शा
दयो वर्त्तन्ते ॥ कर्म च योग्यद्रव्यसमवेतम् । सामान्यञ्च योग्यवृत्तिगतं । समवायश्च । मीमांसकास्तु
महदुद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यत्वेनैव त्वचा योग्यता ॥ लाघवात् । न तु महदुद्भूतरूपमपि तत्र प्रयोजकं गौरवात् । अ

मंजरी ५

तोवायुरपिस्पार्शनप्रत्यक्षः। नचबहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यसाक्षात्कारावच्छेदेनोद्भूतरूपस्य हेतुत्वाद्वायौ तदभावान्नै
वमितिवाच्यम्। लाघवाद्द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छेदेन तद्धेतुत्वादित्याहुः। वैशेषिकास्तु समवायोन प्रत्यक्षः। संबं
धप्रत्यक्षे यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य हेतुत्वात्। कथमन्यथा घटाकाशसंयोगोपि न प्रत्यक्षः। नच समवाय
स्य सर्वे आश्रयाः प्रत्यक्षाः परमाण्वादेरयोग्यत्वादित्याहुः। तन्न। तथा हेतुतायां मानाभावात्। नच
घटाकाशसंयोगस्य प्रत्यक्षतापत्तिः योग्यमात्रसमवेतगुणस्यैव योग्यत्वात्। किंच। लाघवात्संयो
गप्रत्यक्षत्वावच्छेदेन यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य हेतुता कल्प्यते। नतु संबन्धप्रत्यक्षत्वावच्छेदेन। संबन्धत्वं हि सं
योगसमवायान्यतरत्वमिति गौरवात्। घ्राणयोग्यः महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतो गन्धः। तद्गतं
सामान्यम्। तयोः समवायः। अतएव न परमाणुगन्धो गृह्यते। महत्त्वासमानाधिकरणत्वात्। नच घ्रा रा राम
णमाणिवग्राहिगन्धः अनुद्भूतत्वात्। रसनयोग्यो महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतो रसः। तद्गतं च सामा ५

नस्य॰ तयोः समवायश्च· तेन परमाणुरसो न गृह्यते· महत्वासमाधिकरणत्वात्·। न च मणायादिरसः अ
नुद्भूतत्वात्·। श्रवणयोग्यः शब्दः तद्गता जातिस्तयोः समवायश्चेति संक्षेपः। तस्य चेन्द्रियस्य सन्निकृष्ट
स्यार्थग्राहकत्वात्। सन्निकर्षाः सहकारिणः कैते सन्निकर्षाः संयोगः। संयुक्तसमवायः। संयुक्तसमवे
तसमवायः। समवायः। समवेतसमवायः। विशेषणता च·। अथ केन संसर्गेण किं गृह्यते। द्रव्यं सं
योगेन। शब्देतरगुणाः कर्म द्रव्यगता जातिः संयुक्तसमवायेन भवति हि घटादि चक्षुरादिसंयुक्तं त
त्र समवेतं रूपादि·। स्पन्दः जातिश्च द्रव्यत्वादिः। शब्देतरगुणाः कर्मगता च जातिः संयुक्तसमवेत
समवायेन· भवति हि चक्षुरादिसंयुक्तं घटादि तत्समवेतं रूपादि तत्र समवायो रूपत्वादेः। शब्दः स
मवायेन· कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नेन भसि शब्दस्य समवायात्। शब्दगता तु जातिः समवेतसमवा
येन· श्रवणसमवेते शब्दे शब्दत्वादीनां समयात्·। विशेषणतया समवायः अभावश्च। तत्र सं

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संयोगसमवाययोरभावात् साच विशेषणता द्विविधा इन्द्रियविशेषणता इन्द्रियसन्निकृष्टविशे
षणताच तत्र इन्द्रियविशेषणतया शब्दाभावो गृह्यते इन्द्रियरूपश्रवणे तस्य विशेषणत्वात्॰ इ
न्द्रियसन्निकृष्टविशेषणतया भूतलादौ घटाभावादिर्गृह्यते इन्द्रियसन्निकृष्टे भूतले तस्य विशे
षणत्वात् इन्द्रियसन्निकृष्टविशेषणतापि बहुविधा सन्निकर्षस्य बहुत्वादेवसेया। ननु संयो
गोपि न प्रत्यासत्तिः। संयुक्तसमवायेन घटादिग्रहसंभवात् इन्द्रियसंयुक्ते कपालादौ तेषां समवा
यात्॰ नैवम्॰ आत्मनि तदसंभवात् तस्यासमवेतत्वादिति संक्षेपः। स्यादेतत्॰ अन्धकारे घटादि
चक्षुषा किमिति नोपलक्ष्यते संयोगप्रत्यासत्तेः सत्वात्। उच्यते॰ चक्षुषा द्रव्यग्रहे महदुद्भूतरूपव
दालोकसंयोगः सहकारी॰ न वान्धकारस्थघटे सोस्ति॰ न च महदुद्भूतेत्यव्यर्थम्। तेजः परमाणव

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्षरादिसंयोगयोर्विद्यमानत्वात् । नचैवं चक्षुषा तेजःप्रत्यक्षो न स्यात् तत्र तेजःसंयोगाभावात् प्रदीपतत्प्र-
भासंयोगोऽस्तीति चेन्न । मणिप्रभादौ तदभावात् इष्यते च महान्धकारे चन्द्रकान्तिप्रभृतिमणिविशेषप्र-
भा । अथालोकेतरद्रव्यचाक्षुषं प्रति आलोकः सहकारीति चेन्न महान्धकारे सुवर्णरूपतेजःसाक्षात्का-
रापत्तेः । अत्रोच्यते । द्रव्यचाक्षुषमात्रे आलोकसंयोगो हेतुः । न चालोकचाक्षुषे व्यभिचारः । आलोका-
काशसंयोगस्यालोकेऽपि सत्वात् तस्य द्विनिष्ठत्वात् । न चैवं महान्धकारे सुवर्णसाक्षात्कारापत्तिः ।
अनभिभूतरूपवदालोकसंयोगस्यैव हेतुत्वात् । सुवर्णरूपं त्वभिभूतम् अन्यथा सुवर्णरूपालो-
कसंयोगाद्द्रव्यान्तरग्रहापत्तेः । संप्रदायविदस्तु । सुवर्णाभिन्नं यत्तेजस्तद्भिन्नमहत्त्वग्रहेऽपि आलोक-
संयोगो हेतुः तेन अन्धकारे न सुवर्णसाक्षात्कार इत्याहुः । तथापि पूर्वस्यां दिशि आलोकसंयोग-
वतः परस्यां दिशि तदसंयुक्तस्याभित्त्यादेः परदिगवस्थितपुरुषेण साक्षात्कारः स्यात् । आलोकसंयो-
त

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

मंजरी·
७

गम्यपूर्वदिगवच्छेदेनसत्वात्· नैवं यदवच्छेदेनालोकसंयोगस्तदवच्छिन्नचक्षुःसंयोगस्यहेतुत्वात्० इहव
तस्मात् । स्यादेतत् । विशेषणतानप्रत्यासत्तिः समवायाभावयोरेवासत्वात्· नहितयोर्मानमस्ति । अ
यंघटः अयंरूपवान्· अयंचलतिइतिप्रत्यक्षमेवघटत्वरूपचलनसंबन्धविषयकं समवायेमानम्·
नहिघटादीतेषामन्यः संबन्धोस्तीतिचेन्न० स्वरूपसंबन्धस्यैवाधाराधेयभावाख्यस्यसत्वात्· । नहि
समवायएवघटत्वस्याधारता· पटादावपिसत्वात्· । एकएवहि घटत्वयोः समवायः । नैवम्· घटे घटत्वंरू
पंचसमवेतम् । तन्तुषुपटः समवेतः इहकर्मसमवेतमित्यनुगतसमवायाकारप्रतीत्यातत्सिद्धेः । नचा
भावोऽसत्घटोनास्तीतिप्रतीत्यातत्सिद्धेः । अत्रप्राभाकराः । नाभावोधिकः किन्तुकेवलाधिकरणस्वरू
पएवकृतः किन्तद्ग्रहायप्रत्यासत्यन्तरकल्पनेन· ननुकिमिदंकैवल्यंभूतलस्वरूपंचेत्· तर्हि सघटभूत राम
लस्यापितत्वापत्तिः । घटाभाववत्वं चेत्तासिद्धं अभावेनेतिचेन्न । यत्राधिकरणेभवन्निरभावोऽगी· ७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्रियते तदधिकरणस्यैवाभावत्वांगीकारात्· न चाभेदे आधाराधेयभावानुपपत्तिः। घटाभावे घटो नास्तीति प्रती
तेरभेदेपि त्वया घटाभावे तथाभावांगीकारात्। न चान्य एव घटाभावे घटाभावः अनवस्थापत्तेः॥ अप्रमि
तत्वाच्च। अत्रोच्यते॰ यदि भूतलविशेषो घटाभावस्तदा भूतले घटाभावस्य भावाधारताप्रत्ययो न
स्यात्· न हि भूतलं भूतलाधिकरणम्·। भूतले भूतलमिति प्रतीत्यापत्तेः। किंच· यत्रेदानीं घट आनी
तस्तत्र तत्स्थानीं तदधिकरणं घटाभावो न वा· आद्ये· इदानीं घटो नास्तीति प्रत्ययः स्यात्·। अन्त्ये ऽन्यदा
पि घटो नास्तीति प्रत्ययो न स्यात्·। किंच· कपाले घटो भविष्यति घटो नष्ट इति प्रतीते रिक्तकपाले पू
र्वं घट पूर्वभावः उत्तरकाले घटध्वंसः स्यादि कपालात्मा तदा भेदस्तत्प्रतीतिः स्यात्·। कपालस्य स
त्वात्·। अन्यथा कपालप्रतीतिरपि न स्यात्·। किंच· एवं मोक्षोपि दुःखाभावः आत्मरूपः स्यात्·। तथा चा
साध्यतापत्तिः। नित्यत्वादिति संक्षेपः॥ स्यादेतत्॰ एवं घटाभावो नास्तीति प्रतीत्या घटाभावाभावो प्यधि॰

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

मंजरी
८

कस्मात्। स्यादेवेति चेत्तदभावोप्यधिकस्यादित्यनवस्था। केवलाधिकरणं तदभाव इति चेन्न हि सर्वत्रम
स्वाभावोऽतिरिक्तमधिकेन। भवद्भिरभ्युपगमस्य प्रसंगश्चैवं स्यात्। अत्राहुः। घटाभावाभावो घटएव॥
तन्मते घटाभावो नास्तीति प्रतीतिः। न च केवलाधिकरणरूप उक्तयुक्तेरिति संप्रदायः। नव्यास्तु घटाभा
वाभावोऽधिकएव अभावत्वेन प्रतीतेः नचाश्रयभ्रमः। बाधकाभावात्। तदभावस्तु घटाभावएव नाधि
क इति नानवस्थानमित्याहुः। स्यादेतत्। भूतलं घटभेदभिन्नं न वा। अन्त्ये आयातं भूतलमेव घटभेद
इत्यनेन। आद्ये तद्भेदभेदोप्यधिकः स्यात्। स्यादेवेति चेत्तद्भेदभेदोप्यधिकः स्यादित्यनवस्था। अथान
वस्थाभयात्तद्भेदभेदो नाधिकः किन्त्वधिकरणरूप इति चेन्न। भवद्भिरभ्युपगमप्रसंगः। अत्राहुः। भेदभेदो
प्यधिकएव। नचैवं तद्भेदोप्यधिकः स्यादिष्टत्वात्। न चेयमनवस्था दोषप्रसंगाय। प्रामाणिकत्वात्। एम ८
तदाहुः। सर्वेनावलवती ह्यन्यथानुपपत्तिरिति संक्षेपः। स चायमभावो द्विधा। अन्योन्याभावः संसर्गाभा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वस्थ· तत्रेदमिदं न भवति· इदमेतद्भिन्नमिति प्रतीतिसाक्षिकोऽभावोऽन्योन्याभावः। यदीदमाहुः। तादा
त्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावोऽन्योन्याभाव इति। तदन्योऽभावः संसर्गाभावः। सोपि त्रिविधः। अत्य
न्ताभावप्रागभावप्रध्वंसाभावभेदात्। तत्र नास्तीत्यनुभवसिद्धो नित्यः संसर्गाभावोऽत्यन्ताभावः। विनष्ट इति प्रती
तिसाक्षिक उत्पत्तिमानभावो ध्वंसः। स चाविनाशी· तद्विनाशकल्पनायां प्रमाणाभावात्। नहि विनाशो विनष्ट
इति प्रत्येति कश्चित्। तत्प्रागभावस्तु यद्यादिरूपप्रतियोगी तत्प्रागवस्था· उभयत्र ध्वंसो भविष्यतीति प्रत्यया
त्। विनाश्यभावः प्रागभावः। स च भविष्यतीत्यनुभवप्रतीतिसाक्षिकोऽरूपकत्वः० तस्य च ध्वंसः प्रतियोगी
तत्संसर्ग उभयत्र विनष्टः प्रागभाव इति प्रतीतेः। अत्यन्ताभावोऽन्योन्याभावश्च नित्यौ। नित्यश्चाभावो द्विविः
धः। एकमात्रवृत्ति धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽन्यश्च० न चात्र मानाभावः। घटवति घटपटौ न स्तः घ
टौ न घटपटौ· एकघटवति न घटौ· एको न द्वाविति प्रतीतेः। एकघटवति द्वित्वावच्छिन्नतदत्यन्ताभावस्य

मंजरी ९ एकस्मिन्नुभयान्योन्याभावस्य च सत्त्वात्। न च प्रतियोगिमति कथं तदभावस्तयोर्विरोधादिति वाच्यम्। प्रतियोगितावच्-
छेदकावच्छिन्ने नैवाभावस्य विरोधात्। न चैकोऽपि द्वित्वावच्छिन्नः। एको नास्तीत्यप्रतीतेः। अत एव दण्डिपुरुषाद्दण्डऽ
पन्नेति पुरुषे सत्यपि दण्डिपुरुषो नास्तीति धीबलाद्विशिष्टाभावो विशेषणावच्छिन्नविशेष्याभाववत्त्वोऽभ्युपे-
यते। न चैवं दण्डाभावप्रतीतिविषयाद्दण्डवत्यपि तथा प्रतीतेः। न वा पुरुषाभावप्रतीतिविषयः तस्य सत्त्वात्॥
तस्माद्यत्र विशेषणाभावो विशेष्याभाव उभयाभावो वा तत्र नो विशिष्टाभावोऽधिकोऽवसेयः। भट्टास्तु अभावो
नेन्द्रियग्राह्यः। इन्द्रियसन्निकर्षाणामभावात्। किन्त्वनुपलब्धिरूपप्रमाणगम्य इत्याहुः। तन्न। प्रमाणान्तरक-
ल्पनातः सन्निकर्षान्तरकल्पनाया लघुत्वात्। अन्यथा संयोगादीनां रूपानां सन्निकर्षाणामभावाद्रू-
पेऽपि प्रमाणान्तरकल्पनापत्तेः। तत्र घटं साक्षात्करोमीति प्रतीतेः प्रत्यक्ष एवायमिति चेत्। इहापि राम
पश्यामि घटाभावमिति प्रतीतेः प्रत्यक्ष एवेति तुल्यम्॥ किंच अनुपलब्धेः प्रमाजनने व्यापाराभावात् ९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कथंप्रमाणत्वं॰व्यापारवद्धिकारणंकरणमित्युक्तम्॰॥नन्वेवंघटाभाववति घटोपलब्धावपिघटाभावप्रत्ययःस्या
त्॥इन्द्रियसंबद्धविशेषणतायाः सत्वादिति चेन्न॰योग्यानुपलब्धेरप्यभावग्रहे हेतुत्वात्।अथकेयंयोग्या
नुपलब्धिः।योग्यस्यप्रतियोगिनोऽनुपलब्धिः सहकारिणीतिमतंतन्न॰जलपरमाणौपृथिवीत्वाभावग्र
हापत्तेः।भवतिहिपृथिवीत्वंचक्षुर्योग्यंतदनुपलब्धिश्चजलपरमाणौ॰स्तंभेपिशाचभेदग्रहानुपपत्तेश्च॥
पिशाचस्यप्रतियोगिनोऽयोग्यत्वात्।अथयोग्येऽधिकरणेप्रतियोगिनोऽनुपलब्धिः सहकारिणीतिचेन्न।भू
तलेपिशाचात्यन्ताभावग्रहापत्तेः॥यत्तुअत्यन्ताभावग्रहेयोग्यप्रतियोग्यनुपलब्धिः अन्योन्याभावग्रहेचयो
ग्यऽधिकरणेप्रतियोगितादात्म्यानुपलब्धिः सहकारिणीतिमतंतन्न॥जलपरमाणौपृथिवीत्वात्य
न्ताभावग्रहापत्तेः॥वायोऽद्भूतरूपवद्भेदग्रहणापत्तेश्च।नचेष्टापत्तिः।अनुभवविरोधात्।अत्रोच्यते॰
योग्यसहकारिसंपन्नानुपलब्धिःकारणम्॥अतएवान्धकारेनघटाभावग्रहश्चक्षुषा।नचालोकाधिक

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

रणसन्निकर्षस्यापि हेतुत्वात्। न वा जलपरमाणौ पृथिवीत्वाभावग्रहः। योग्यसन्निकर्षाभावात्। कः सन्निकर्षो
योग्यः पृथिवीत्वाभावग्राहक इति चेत्· इन्द्रियसन्निकृष्टमहत्त्वोद्भूतरूपवद्विशेषणता। उद्भूतरूपव
त्त्वाभावे तु इन्द्रियसन्निकृष्टमहत्त्ववद्विशेषणता योग्यः सन्निकर्षः। अतो मनसि न तद्ग्रहः भवति च मह
ति वायोः। एवमन्यत्रापि सन्निकर्षाः योग्याः कार्यवशादुन्नेयाः पिशाचात्यन्ताभावस्य योग्यत्वादेव न गृ
ह्यते। का पुनरत्यन्ताभावे योग्यता· योग्यमात्रप्रतियोगिके योग्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं वि
शेषणम्॥ एवमन्यत्राप्यनुभवानुसारेण योग्यता वाच्या· सर्वाभावसाधारणं किं योग्यत्वमिति चे
न्न किंचिदिति गृहाण। तत्किन्नैवाभावयोग्यतेति चेत् गुणयोग्यतावदननुगतस्यैव तत्त्वादि
ति संक्षेपः॥ अथ किमिदं चक्षुरादि· तैजसमिन्द्रियं· रूपग्राहकमहदिन्द्रियं वा चक्षुः। वायवीयमि
न्द्रियं स्पर्शग्राहकं महदिन्द्रियं वा त्वक्॥ आप्यमिन्द्रियं रसग्राहकं महदिन्द्रियं वा रसनं॥ पार्थिवमि

द्रियं गन्धग्राहकं महदिन्द्रियं वा घ्राणम्। महत्त्वं दं मनोवारणाय। कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभः श्रोत्रम्। शब्दग्रा
हकं महदिन्द्रियं वा श्रोत्रम्। निस्पर्शमणुमनः। निस्पर्शपदं पार्थिवाद्यणुवारणाय। अणुपदं विभुवारणा
य। अत्र मीमांसकाः। मनो नाणु किन्तु विभु निस्पर्शद्रव्यत्वादात्मवत्। मनसस्त्वेवात्मभिन्नत्वे सति ज्ञा
नासमवायिकारणसंयोगाश्रयत्वमिति स्यात् तन्न। विभुत्वे आत्मना संयोगानुपपत्तेः। तथाहि। द्विविध
संयोगः कर्मजः अवयवसंयोगजश्च॥ न च विभोरात्मनः कर्मास्ति। मनो यदि विभु तदाऽस्यापि कर्माभावा
त् कुतः कर्मजसंयोगसंभवः। न चानयोरवयवोऽस्ति येन तत्संयोगजः संयोगः स्यात्॥ न च नित्य एव वि
भ्वोः संयोगोऽजसंयोगनिषेधात्। कुतो निषेध इति चेत्। मानाभावात्। संयोगत्वावच्छेदेन द्रव्यज
न्यत्वावधारणाच्च अप्रयोजकमिदमनुमानमिति संक्षेपः॥ ॥इति चूडामणिभट्टाचार्यकृतन्या
यसिद्धान्तमञ्जर्यां प्रत्यक्षपरिच्छेदः समाप्तिमगमत्॥ ॥अथानुमानं निरूप्यते। तत्रानुमिति

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मंजरी ११ करणमनुमानम्॰ अनुमितित्वं चानुमिनोमीत्यनुभवसिद्धो जातिविशेषः। जन्यज्ञानजन्यत्वा नजन्यत्वाव्यभि
चारीति। ज्ञानजन्येऽनित्ये निर्विकल्पे च तद्‌जन्यत्वं व्यभिचरति॰ तत्रापि प्रथमजन्यपदं चाक्षुषत्वादिवा॰
रणाय तद्धि ईश्वरज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारि॰ उपमितीनां सर्वासां शब्दविषयकातिदेशवाक्यार्थज्ञानज
न्यत्वात्। शाब्दानुभवानां सर्वेषां च शब्दज्ञानजन्यत्वात्॰ न च शब्दज्ञानजन्यत्वव्यभिचारित्येवमस्तु॰
कः अनुमितित्वस्य ईश्वरीयशब्दज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारित्वेनासम्भवात्॰ न च मोक्षजनकतावच्छे
दकं तत्वज्ञानवृत्तिसामान्यं जन्यज्ञानजन्यमात्रवृत्तीत्यपि तिव्याप्तिः॥ तस्य शब्दविशेषविषयकम
ननजन्यमात्रवृत्तित्वेन जन्यशब्दज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारित्वात्। जातिपदं वा मानसा वृत्तिजाति
परम्॰ अत एव भक्तिइत्यालादेर्नुदासः। अनुभवपदं स्मृतिवारणायेति दिक्॰। ननु किमिदं तत्क रामः
रणमिति चेत्॰। व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताघटकलिङ्गपदार्थज्ञानमिति गृहाण॰ ननु केयं व्याप्तिः॥ ११

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न तावत्साध्यात्यन्ताभाववदवृत्तित्वम्। पर्वतीयवह्न्यत्यन्ताभाववति महानसे धूमस्य सत्त्वात्। नापि साध्या
वदन्यावृत्तित्वं व्याप्तिः। वह्निमत्पर्वतान्यचत्वरवृत्तित्वाद्धूमस्य। अथ साध्यवत्तावच्छिन्नान्योन्याभावव
दवृत्तित्वं विवक्षितम्। न च धूमवति वह्निमत्त्वावच्छिन्नान्योन्याभावो वर्त्तते धूमवान्न वह्निमानिति प्र
तीतेरिति चेन्न। केवलान्वयिसाध्यकेऽव्याप्तेः। अथ मीमांसकाः। केवलान्वयिसाध्यकमनुमानमेव न कु
तावदव्याप्तिशङ्का इत्याहुः। तन्न। इदं मेयत्वमनुमितो मीयत इत्यनुभवापलापापत्तेः। न च कारणबाधान्नानु
मितिरियम्। व्यभिचारेण तद्भङ्गात्। तद्दृष्टिज्ञानादेवानुमितिरित्याहुः। तन्न। अनन्यख्यातेरसिद्धेः। किंच। ज्ञे
यत्वसाध्यकेऽप्यव्याप्त्युद्धारात्। न स्थलीकमेतेषं भवति इष्यते। अन्ये तु कार्त्स्न्येन संबन्धो व्याप्ति
रित्याहुः। तत्र वदन्ति। कोऽयं कार्त्स्न्येन संबन्धः॥ कृत्स्नेन साध्येन हेतोः संबन्धः कृत्स्ने हेतौ साध्यसामानाधि
करण्यं वा। कृत्स्ने हेतुमति साध्यवत्त्वं वा। नाद्यः। प्रमित्यनुमानेऽव्याप्तेः। न हि धूमे सकलवह्निसा
४ कारणाभासिद्धेः॥ सौगतास्तु केवलान्वयिनि साध्यवदन्यदलीकमेव। अनन्यख्यातिसिद्धम् ४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मानाधिकरणयव्याप्ति। अयःपिंडीयवह्नेर्धूमसामानाधिकरण्याभावात्। नद्वितीयः। एकव्यक्तिहेतावव्याप्तेः। ना
पित्ततीयः। एकव्यक्तिमात्रवृत्तिहेतावव्याप्तेः। अत्रोच्यते॰। साध्यसमानाधिकरणस्वसमानाधिकरण
यावत्कत्वं व्याप्तिः। यत्समानाधिकरणयावन्तो [illegible] समानाधिकरणास्तत्त्वं व्याप्तिरितियावत्। भव
तिचधूमसमानाधिकरणयावन्तोवह्निसमानाधिकरणा इति धूमेवह्निव्याप्तिः नतुवह्नौधूमस्यन
हिवह्निसमानाधिकरणयावन्तोधूमसमानाधिकरणाः अयःपिण्डत्वस्यवह्निसमानाधिकर
णस्यधूमासमानाधिकरणत्वात् यद्वाद्विष्टसमानाधिकरणयावन्तःसाध्यसमानाधिकरणास्तत्त्वं
वत्त्वंवा॰ भवतिचधूमत्वविशिष्टसमानाधिकरणयावन्तोवह्निसमानाधिकरणास्तद्वत्त्वंचधू
मे। नचद्दशांधूमंप्रतिवह्नित्वंनातोवह्नौधूमव्याप्तिः॥ अस्तिचेदंकेवलान्वयिनि॰ अभिधेयत्वत्व
विशिष्टसमानाधिकरणानां यावतामेयत्वसमानाधिकरणत्वात्। एवंचलाघवत्साध्यवदन्या·

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

वृत्तित्वे सति साध्यसमानाधिकरणत्वं व्याप्तिः। नचेयं केवलान्वयिन्यस्ति· अतो न्यैदमनुमानमिति मी
मांसकमतं परास्तम्· ततोप्यस्य लघुत्वात्। अत्र चार्वाकाः॥ भवत्वियं व्याप्तिः· न चेयं शक्यग्रहा किं
चिद्धूमसमानाधिकरणं वह्न्यसमानाधिकरणं भविष्यतीति शंकाया दुर्वारत्वात्· नचेदृशशंका
यां व्याप्तिनिश्चयो भवितुमर्हति· तस्यास्तत्प्रतिबंधकत्वात्। नच भूयोदर्शनात्तन्निवृत्तिः। शतशः स
हचरितयोरपि व्यभिचारोपलब्धेः॥ नच तर्कात्तन्निवृत्तिः। तर्कस्य व्याप्तिग्रहमूलकत्वेनानवस्था
नात्। इत्थं च व्याप्तिग्राहकाभावात् व्याप्तेरग्रहे कुतोनुमानं स्यादिति। अत्रोच्यते· व्यभिचारज्ञान
विरहादिकमेव व्याप्तिग्राहकं· नच तच्छंकाविरहो दुःशकः। क्वचित्तर्कात् क्वचित्तन्मूलभूतव्याघा
तेः कोटिस्मरणाद्यभावादपि तन्निवृत्तेः। नहि सर्वदा व्यभिचारशंकाकोटिस्मृतिर्वाऽस्ति अनुभूयते
चेति दिक्· ननु सेयं व्याप्तिर्दृष्टांते तद्वृत्तिधर्मे गृहीता· नच पक्षीयेपि· तथा च कथं तदनुमितिः। पक्षवृ

मंजरी· त्तिधूमे व्याप्तिग्रहस्यानुमितिहेतुत्वादिति चेत्· अत्राहुः। उक्ता व्याप्तिर्दृष्टान्तवृत्तिहेतौ धूमत्वेन गृहीता प
१२ र्वते धूमं दृष्ट्वा स्मर्यते ततो विशेषणाज्ञानरूपात्तस्मादसति बाधे व्याप्तिविशिष्टत्वेन पक्षवृत्तिधर्मधूम·
ज्ञानं जायते· यद्वा दृष्टान्ते व्याप्तिज्ञानं जायमानं धूमत्वरूपसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या सकलधूमगो
चरमेव जायते इत्यदोषः। ननु सामान्यं यदि प्रत्यासत्तिस्तदाश्रयसाक्षात्कारजननी तदा निमीलित
नयनस्यापि धूमत्वेन सकलधूमसाक्षात्कारः स्यादिति चेन्न। यत्सामान्यं प्रत्यासत्तिस्तत्प्रकार
कतदाश्रयलौकिकसाक्षात्कारे जनकसामग्र्या अपि सामान्यप्रत्यासत्तौ सहकारित्वात्। ननु
व्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वे यत्र धूमो वह्निव्याप्य इति ज्ञानं तत्रानुमितिः स्यात्। न च पक्षवृत्ति
धूमे व्याप्तिज्ञानं कारणं तच्चात्र नास्तीति वाच्यम्॥ धूमो वह्निव्याप्यो द्रव्यं पर्वतवृत्तीति ज्ञानादपि रामः
अनुमित्यापत्तेः। द्रव्यत्वेन रूपेण पर्वते धूमज्ञानस्य सत्वात्। उच्यते॰ व्याप्यत्वप्रकारेण पक्षे हेतुनि १२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्चयोनुमितौहेतुः।ननुव्याप्तिज्ञानमात्रम्।नचधूमोवह्निव्याप्योऽयंपर्वतवृत्तीतिज्ञानंव्याप्यत्वेनप
र्वतेधूममवगाहतेयेनततोनुमितिःस्यात्।पर्वतोवह्निव्याप्यधूमवान्नवेतिसंशयादनुमितेर्माभू
दितिनिश्चयपदम्।मीमांसकास्तुव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानंव्याप्तिज्ञानसहका
रि॰व्याप्यतावच्छेदकंचधूमत्वंतद्रूपेणाव्याप्तिग्रहात्।नतुऽयंत्वेनातोऽयंपर्वतवृत्तीतिज्ञानाद
नुमितिः।एवंचधूमोवह्निव्याप्योधूमवान्पर्वतइतिज्ञानद्वयादप्यनुमितिरित्याहुस्तन्न॰व्याप्यत्व
प्रकारकपक्षधर्मत्वज्ञानहेतुतायांलाघवात्॥किंचैवंवह्निव्याप्यवानितिज्ञानादनुमितिर्नस्या
त्।धूमत्वेनपक्षधर्मतानवगाहनात्।तस्माद्वह्निव्याप्यवानित्येवंरूपाव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मता
ज्ञानात्तृतीयलिंगपरामर्शत्वेनप्रसिद्धादेवानुमितिः।तृतीयत्वंकथमितिचेत्॰प्रथमंदृष्टान्ते
धूमज्ञानंततोव्याप्तिज्ञानं ततस्तद्विशिष्टपक्षधर्मताज्ञानमित्येवंरूपपरामर्शः।तृतीयत्वंप्रायिक

पि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

मित्युक्तं न तु तेन रूपेण हेतुत्वं गौरवात् । व्यभिचाराच्चेति सिद्धं । सोयं परामर्शो नानुमितिकरणं व्यापाराभा
वात् । नापि परामृष्यमाणं लिंगं परामर्शव्यापारकं भूतभाविभ्यां लिंगाभ्यामनुमित्युदयापत्तेः
अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववृत्तित्वं हि कारणम् । किंतु व्याप्तिज्ञानं साध्यज्ञानं लिंगज्ञानं जन्यज्ञानमा
त्रं वा परामर्शव्यापारकम् । न चातिप्रसंगः । व्यापारेणातन्निरासात् । ज्ञानपदं सविषयकमा
त्रपरम् । नातः स्मरणात्मकपरामर्शस्थले व्यभिचारः ॥ तत्र व्याप्तिविषयकसंस्कारस्य परामर्
र्शव्यापारकस्य सत्वात् । पूर्वानुभवस्यैव वा तत्र करणमिति निष्कर्षः । तच्चानुमानं त्रिविधम् । केव
लान्वयि केवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिभेदात् । तत्र केवलान्वयिसाध्यकमनुमानं केवला
न्वयि । तत्र यो धर्मः सर्वत्र वर्त्तते स केवलान्वयी । यथा अभिधेयत्वप्रमेयत्वज्ञेयत्वादि । अ
भिधेयत्वं न भगवदिच्छारूपशब्दशक्तिविषयत्वं तच्च सर्वत्रैव वर्त्तते । सर्वस्यैव भगवदिच्छा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयत्वात् । व्यपदेश्यत्वाच्च । एवं ज्ञेयत्वं ज्ञानविषयत्वं तच्च सर्वत्रैवास्ति सर्वस्यैव ज्ञानविषयत्वात् ।
एवं प्रमेयत्वं प्रमाविषयत्वं तच्च सर्वत्रैव वर्त्तते सर्वस्यैव भगवत्प्रमाविषयत्वात् । अत्र केचित् । यत्र
साध्यनिश्चयोस्ति तत्रानुमितेरनुपत्तेः । पक्षता अनुमितेरंगं साध्यवत्त्वेन संदिह्यमानत्वं तत्त्वं । नच प्रमे
यत्वेन संशयो भवितुमर्हति । व्यतिरेककोटेरप्रसिद्धेः । अतः कथमिदमनुमानमिति तन्न । सिषाध
यिषाविरहविशिष्टसाध्यनिश्चयाभावो हि पक्षता सा चेहाप्यस्ति न तु संशयः । संशयं विनाप्यनुमिते
रुद्भविकत्वात् । साध्यनिश्चये सत्यप्यनुमित्सायां सत्यामनुमितेरुपत्तेस्तत्र पक्षतासंपत्तये विशिष्टा
न्तं । तत्र सिषाधयिषासहितसाध्यनिश्चयोस्ति न तु तद्विरहसहित इति संक्षेपः । असत्पक्षः केवलव्य
तिरेकि । तत्त्वं च पक्षातिरिक्ते निश्चितसाध्यसाधनसहकारकत्वं । तथाहि । पृथिवी इतरेभ्यो भि
द्यते पृथिवीत्वात् । यन्नेतरेभ्यो भिद्यते तन्न पृथिवी । यथा जलं । नत्वियं पृथिवी तथा तस्मादितरेभ्यो भि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

घतइति व्यतिरेकिणमुदाहरंति। नच पक्षातिरिक्ते जलादौ साध्यसाधनयोः साहचर्यमस्ति निश्चियते
वा॰ नचानिश्चितसाध्यकत्वमेव सपक्षत्वमेव सपक्षत्वं। घटादौ साध्यस्येतरभेदस्य प्रत्यक्षत एव निश्चितत्वात्॥
अन्यथा साध्याप्रसिद्धौ तद्घटितव्याप्तिनिरूपणानापत्तेः। नच घटे साध्यनिश्चये तस्य कथं पक्षत्व
मिति वाच्यम्। पृथिवीत्वावच्छेदेन साध्यनिश्चयस्यैव तदवच्छेदेन पक्षताविरोधित्वात्। नचेह
सोस्ति॰ सर्वत्र पृथिव्यां तन्निश्चयाभावात्॰। अत्र व्यतिरेकिसहचाराद्व्याप्तिर्गृह्यत इति प्राञ्चः।
साध्याभावहेत्वभावयोर्व्याप्तिग्रहादनुमितिः। नचान्यव्याप्तिग्रहात्कथमन्यानुमितिरिति प्रसंगा
दिति वाच्यम्। साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वस्य पक्षधर्मतानिश्चयः साध्यानुमापक इत्य
भ्युपगमात्॰। उभयोरन्वयव्यतिरेकि। यथाऽप्रसिद्धानुमानमिति संक्षेपः। एवं हेतावभिहिते त
दाभासान्निरूप्यन्ते॰। तत्र सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धबाधिताः पञ्च हेत्वाभासाः। सव्यभि

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वारस्त्रिविधः। साधारणोऽसाधारणोऽनुपसंहारी। तत्र साधारणत्वं साध्यवदन्यवृत्तित्वम्। यथा धूमवान्
वह्नेरित्यत्र धूमवदन्यस्मिन्नयःपिण्डे वह्नेः सत्वात्। साध्यासमानाधिकरणासमानाधिकरणत्वं वा।
भवति हि धूमसमानाधिकरणं यद्धूमवदन्यत्वं तत्समानाधिकरणो वह्निः। साध्यव्यापकीभूताभाव
प्रतियोगित्वमसाधारणत्वम्। इदमेव सपक्षव्यावृत्तत्वं गायन्ति। शब्दो नित्यः शब्दत्वादिति शब्द
त्वं नित्यत्वव्यापको यः शब्दत्वाभावस्तत्प्रतियोगि। न चानित्यः शब्दः शब्दत्वादित्यत्राव्याप्तिः तस्य
सद्धेतुत्वात्। एतज्ज्ञानं चानुमितौ साक्षात्प्रतिबंधकं व्यतिरेकिसत्प्रतिपक्षरूपत्वात्। न चैवं स
त्प्रतिपक्षत्वमिति वाच्यम्। हेतुभेदस्यैव तस्यांगीकारात्। कथमस्य व्यतिरेकिसत्प्रतिपक्षतेति चे
दाकलय। शब्दत्वं नान्वयी हेतुः क्वचिदपि नित्ये शब्दत्वस्यादृष्टेः किन्तु व्यतिरेकी। तथा च नित्यत्वा
भावव्यापकीभूताभावप्रतियोगितया यथा साध्यं साधयेत् तथानित्यत्वव्यापकीभूताभावप्रति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

मंजरी· योगितयासाध्याभावमपिसाधयेत् । नचद्वयोर्विरुद्धयोरेकत्रनिर्णयः । किंतु परस्पर प्रतिबन्धकत्वाद्द्वयो
१६ रेवानिर्णयइतिध्येयम् । अव्याप्तिसाध्यंहेत्वन्यतरत्वम् । अव्याप्तिसाधकत्वंवाअनुपसंहारित्वम् । यथा
आकाशवान्धूमात्दिक्स्त्वादेः । साध्यासमानाधिकरणत्वंविरुद्धत्वम् । यथागोरश्वत्वादि
त्यादौ ॥ यद्यप्यत्रासाधारणत्वमेवाप्ति साधारणत्वंचतथाप्युपाधिभेदाद्भेदः । पक्षेसाध्याभावप्रति
बन्धकः परामर्शः सत्प्रतिपक्षः । यथाजलंउष्णंस्पर्शवत्वात् । नेदमुष्णंतेजस्त्वादिति । असिद्धि
स्तुव्यभिचाराद्यन्यपरामर्शप्रतिबंधकतावच्छेदकधर्मवत्वम् । साचत्रिविधा ॥ स्वरूपासिद्धि
राश्रयासिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धिश्च॰ पक्षेहेत्वभावः स्वरूपासिद्धिः । यथाघटः पृथिवीपटत्वादि ताम
त्यत्रघटरूपपक्षेहेत्वभावः । पक्षेपक्षतावच्छेदकासिद्धिराश्रयासिद्धिः । गगनकमलंसुरभि १६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अरविन्दत्वादित्यत्र पक्षेगगनेऽयत्वाभावः।एतदुभयाभिन्नासिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धिः।धूलीपटलेधूमनिश्चयाप्यत्वाः
भावः।साध्याप्रसिद्धिर्हेत्वप्रसिद्धिर्वा।पक्षेसाध्यशून्यत्वंभावः।यथाजलादिपक्षेवह्न्यभावः।नचात्रधूमस्यहेतोः
रसिद्धिर्व्याप्तिसएवदोषोस्मिन्निश्चितवाधेनेतिवाच्यम्।असिद्धिर्हिपरामर्शप्रतिबंधकतयादोषः।तथाचय
त्रभमात्मकःपरामर्शोजातस्तत्रवाधस्यतदनुमितेरनुत्पत्तेर्वाधस्यानुमितिप्रतिबंधकतयादोषत्वात्।आ
द्यकालावछिन्नोघटोरूपवान्पृथिवीत्वादित्यत्रआद्यकालावच्छेदेनघटेरूपाभावरूपवाधस्थलेदो
षान्तराभावाच्च।नहिपृथिवीत्वेरूपाव्याप्तिःपक्षावृत्तितावेतिदिक्॥ननुउपाधिरपिहेत्वाभासान्तरंसं
भवतीतिकथमेतएवेतिचेत्।सव्यभिचारएवान्यतमत्वंहेत्वाभासत्वम्।नचोपाधिस्तदन्यतमइति॥
तस्यनैवंभूतत्वात्।अतएवासिद्धसाधारणामपिनहेत्वाभासान्तरम्।ननुकोयमुपाधिः।तत्राचार्याः॥
साध्यव्यापकत्वेसतिसाधनाव्यापकउपाधिः।तद्व्यापकत्वंच।तत्समानाधिकरणायावन्तोयत्समाना:

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

मंजरी
७

धिकरणात्वं। यथा धूमवान् वह्नेरित्यादौ आर्द्रेन्धनं। भवति तत्साध्यव्यापकम्। धूमसमानाधिकरणस्य यावतः
स्तत्समाधिकरत्वात्। भवति च साधनाव्यापकं वह्निमत्ययःपिण्डे तदसत्वात्। संकेतौ तु नैवम्। तत्र हेतोः सा
ध्यव्याप्यत्वात्। साध्यव्याप्यव्यापकस्य साध्याव्यापकत्वात्। अत्र वदन्ति। इदं साधनावच्छिन्नसाध्य
व्यापके अव्याप्तम्। यथा काकः श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजत्वमुपाधिः। नहि तत् श्यामत्व
व्यापकं श्यामत्ववति घटे असत्वात्। किन्तु मित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकम्। यत्र यत्र मित्रा
तनयत्वावच्छिन्नं श्यामत्वं तत्र तत्र शाकपाकजत्वस्य सत्वात्। अथ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे स
ति साधनाव्यापकत्वमुपाधित्वं विवक्षितमिति चेन्न। वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यादौ पक्षधर्मवहिर्द्रव्य
त्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वरूपत्वादावुपाधावव्याप्तेः। नहि प्रमेयत्वरूपसाधनावच्छिन्नसाध्यव्या
पकं तत्। आत्मादावसत्वात्। किन्तु वहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्यापकम्। यावन्ति तद्वन्ति घ

रामः
७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यादौरूपसत्वात्। अथपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधित्वं विवक्षितमि
तिचेन्न। यथोक्तस्थले शाकपाकजत्वे अव्याप्तेः। नहि तत्पक्षधर्मतावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकं। तथा
विधश्यामत्वव्यापकं। तथाविधश्यामत्ववति पक्षेऽसत्वात्। अथ यत्किंचिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्याप
कं विवक्षितं स च धर्मः क्वचित्साधनं क्वचित्पक्षधर्मश्चेतिचेन्न। पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यत्र महा
नसत्वाभावस्याप्युपाधितापत्तेः। भवति हि महानससामान्यरूपयत्किंचिद्धर्मावच्छिन्नवह्निव्यापको
महानसत्वाभावो यावन्नाहृशवह्निमति सत्वात्। न च धूमव्यापको धूमवति महानसेऽसत्वात्
।अत्रोच्यते। स्वानधिकरणसाधनाधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमुपाधित्वम्। ए
वास्वावच्छिन्नानधिकरणसाधनाधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकतावच्छेदकधर्मवत्वं
तत्। तच्च स्वावच्छिन्नानधिकरणहेतुसमानिष्ठयत्किंचिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणयाव

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्तोधर्मा यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणास्तद्वत्वम्। भवति हि आर्द्रेधनत्वावच्छिन्नानधिकरणावह्नि
मत्विष्ठद्रव्यत्वावच्छिन्नधूमानधिकरणनिष्ठायावन्तोधर्मा आर्द्रेधनत्वावच्छिन्नसमानाधिकर
णाः। अतस्तद्वदार्द्रेन्धनमुपाधिः। एवं रूपवत्वावच्छिन्नानधिकरणप्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्ववन्निष्ठव
हिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वाधिकरणं यत्तन्निष्ठायावन्तोधर्माः रूपत्वावच्छिन्नसमानाधिकर
णाः। अतो रूपवत्वमुपाधिः॥ एवं शाकपाकजत्वत्वावच्छिन्नानधिकरणमित्रातनयत्ववन्निष्ठ
मित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वाधिकरणं यत्तन्निष्ठयावन्तोधर्माः शाकपाकजत्वत्वावच्छिन्नस॰
मानाधिकरणाः। अतः शाकपाकजत्वमुपाधिः। न चैवं मञ्जेताः संभवति। न हि मानसत्वाभावत्वा
वच्छिन्नानधिकरणं यज्ञत्वाधिकरणं महानसं तन्निष्ठधर्मावच्छिन्नाधिकरणं महानसादितन्नि
ष्ठायावन्तोधर्मा महानसत्वाभावत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणाः महानसत्वएवाभावात्। अतएवस

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अनु॰ मं॰ ढ्तीपक्षेतरत्वेनोपाधिः। पक्षमात्रवृत्तिर्धर्मेण तत्सामानाधिकरण्याभावादिति संक्षेपः। तच्चानुमानं परार्थं न्या
१९ यपूर्वकं। न्यायश्चात्रकमिकप्रतिज्ञादिपंचकसमुदायः। यथा पर्वतो वह्निमान्धूमात् योयोधूमवान्सो
ऽग्निमान् यथा महानसं वह्निव्याप्यधूमवानयं। तस्माद्वह्निमानिति। तत्रैतन्न्यायघटकपर्वतोवह्नि
मानितिशब्दवृत्त्यवयवविभाजकोपाधिमत्वं प्रतिज्ञात्वम्। एतद्धूमादितिशब्दवृत्तितादृशोपाधिमत्वं हे
तुत्वम्। एतद्योयोधूमवान्सोऽग्निमानितिशब्दवृत्तितादृशोपाधिमत्वं उदाहरणत्वम्। एतद्वह्नि
व्याप्यधूमवानयमितिशब्दवृत्तितादृशोपाधिमत्वमुपनयत्वम्। एतस्माद्वह्निमानितिशब्दवृत्ति
तादृशोपाधिमत्वं निगमनत्वम्। अवयवत्वं च प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वम्। उक्तं च। अवयवाः पंच प्र
तिज्ञादिभेदादिति॥ ॥इति श्रीभट्टाचार्यचूडामणिविरचितायां सिद्धांतमञ्जर्यामनुमानप रामः
रिच्छेदः॥ ॥शुभमस्तु॥ ॥व्योमाब्धिग्रहभूम्येब्दे ऽगांतिथौ धरासूनुवासरे लिखित्वा शुभं॥ १९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न्यायसिद्धान्तमञ्जरी टिका ता ४ प्रकाशिका

४०१६

न्यायसिद्धान्तमञ्जरी

Nyayasi

श्री ५ को सरकार

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

नि. मु. १

श्री: ॥ अथ शाब्दो निरूप्यते ॥ ननु शाब्दप्रमितिकरणं शाब्दः । शाब्दत्वं च शब्दात्प्रत्येमीत्यनुभवसिद्धो जातिवि
शेषः । जन्यपदज्ञानजन्यत्वव्यभिचार्यनुभवत्वाव्यापकजातिशून्यत्वे सति पदविषयकत्वाव्यभिचारिजातिशू
न्यधीत्वं वा । प्रत्यक्षानुमितिस्मृतीनां वारणाय सत्यन्तं । न च तादृशीनां प्रत्यक्षत्वादिजातीनां सत्वात् जातिशून्यत्वं
अनुभवत्वाव्यापकजातिशून्यत्वं चासंभवीति अनुभवत्वादीनां तद्व्यापकशाब्दत्वस्य च सत्वात् । जन्यपदज्ञान
जन्यत्वव्यभिचारिजातिशून्यत्वं तथा तादृगनुभवत्वादीनां सत्वात् । पदधीजन्यत्वव्यभिचारिअनुभवत्वाव्यापक
जातिशून्यत्वं चानुमितावपि । अनुमितित्वस्य भगवत्पदधीजन्यत्वाव्यभिचारित्वात् । अतः समुदितमुपात्तं उ
पमितावतिव्याप्तिवारणाय शून्यान्तं जात्यादावतिव्याप्तिवारणाय धीपदं । सोयं शाब्दः सकलजनानुभवसि
द्धो दुरपह्नवः । नञ्ज नकुत्वमपि तथा । आगोपालाङ्गनं नेमात्वपरिगृहीतं चैत्रवाक्यादमुमर्थं प्रत्येमीति प्रतीतेर्जा
गरूकत्वात् । न च शाब्दो न प्रमाणमिति वाच्यम् । एतद्वाक्यस्य शाब्दात्मकत्वेन प्रामाण्ये आगतं शाब्दस्य प्रा

शम: १

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

माणं· अप्रामाण्येच गतं शाब्दस्याप्रामाण्यं· केवलमनुमानविधया ऽन्यथा वेति विप्रतिपद्यन्ते· तत्रानुमानविध
येति वैशेषिकाद्यः· नैयायिकास्तु पृथगेव शब्दो मानं नत्वनुमानविधया शब्दस्यार्थाव्याप्यत्वात्· नहि यत्र
शब्दस्तत्र घटानयनादिरूपोर्थः· शब्दस्याकाशवृत्तित्वात् घटादेश्च तद्वृत्तित्वात्· दृश्यते च व्याप्तिग्रहविधु
+ राणामपि शाब्दान्वयानुभवः· नचायमनुमितिरूपः तस्या व्याप्तिधीजन्यत्वात् प्रतियन्ति च नौ किका अन
नुमितिं असाक्षात्कृतं श्रुतमिदं नैयायिकेभ्य इति· अलं विस्तरेण· ननु यदि स्वातंत्र्येण शब्दो मानं तदा घट
मानयेत्यतः पामराणामप्यर्थप्रत्ययः स्यादितिचेन्न· शक्तिग्रहस्यापि सहकारित्वात्· पामराणां च घटादिश
ब्दे शक्तेरनवग्रहात्· अथ केयं शक्तिः अभिधा नाम पदार्थान्तरं संकेतग्राह्यमिति मीमांसकाः· नैया
यिकास्तु आवश्यकत्वात् संकेत एवाभिधा नतु पदार्थान्तरं मानाभावात्· स च संकेतोऽस्मादयमर्थो बोद्धव्य
इत्याकारिकेच्छा· हैनैवं पामरादिसंकेतिता अपि शब्दाः अभिधायकाः स्युरितिचेन्न· नहि संकेतमात्रमभि

...al Sanskrit University, Balmeeki Campus...

सि.म. धा किन्त्वीश्वरसंकेतः नचापभाषितेसोऽस्ति मानाभावात् कथंतर्हि ततोऽन्वयबोध इति चेत् शक्तिभ्रमादिति गृहाण
२ कथंतर्हि पामरादीनामीश्वरमविदुषां मीमांसकानां चार्थप्रत्ययः शब्दादिति चेत् उच्यते नतावदीश्वरसंकेतत्वे
ननग्रहः कारणं किंतु संकेतत्वेन अस्ति च तेषामपि तत्वेन ज्ञानं आधुनिकसंकेतितानां चैत्रादीनां शब्दानां का गति
रिति चेत् द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्यादिति सामान्यतस्तस्येश्वरसंकेतितत्वादिति गृहाण स्यादेतत् सोऽयं सं
केतः कथं ग्राह्यः उपमानादिति चेत् न तस्य वाक्यार्थज्ञानमूलकत्वात् तस्य च शक्तिग्रहमूलकत्वात् उच्यते
प्रथमतः शक्तिग्रहो व्यवहारात् तथाहि घटमानयेति केनचिद्वृद्धेः कश्चन तदर्थं प्रतीत्य घटमानयति
तच्चोपलभमानो बालस्तया क्रियया तस्य प्रयत्नमनुमिनोति तेन च घटानयनगोचरप्रयत्नेन तस्य
ज्ञानमनुमिनोति स्वप्रयत्ने तेन तथा निश्चयात् ततस्तद्धेत्वाकांक्षायामुपस्थितत्वाच्छब्दमेव कल्प
यति तदनन्तरं घटादिपदानां प्रत्येकमावापोद्वापाभ्यां घटपदं घटधीजनकमिति कल्पयति क्लृप्ते) राम:
२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मपिशब्दादन्वयाभवः ॥ न चायमनुमितिरूपस्तस्या व्याप्तिधीजन्यत्वात्· प्रतियंति च लौकिकाः ॥ अननुमितमसाक्षात्कृतं श्रु
तमिदन्नैयायिकेभ्य इत्यलं विस्तरेण ॥ ननु यदि स्यात्तन्नो गौ व शब्दो मानं तदा पामराणामप्यर्थप्रत्ययः स्यादिति चेन्न शा
क्तिग्रहस्यापि सहकारिकारणत्वात्· पामराणां घटादिशब्दे शक्तिग्रहाभावात्· अथ केयं शक्तिः ॥ अभिधानामपदार्था
न्तरं संकेतयाख्यमिति वदन्ति मीमांसकाः ॥ नैयायिकास्तु आवश्यकत्वात्संकेत एवाभिधा न तु पदार्थान्तरम्· मानाभावा
त्· स च संकेतो स्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इत्याकारिकेच्छा· एवं तेषां पामरादिसंकेतिता अपि शब्दा अभिधायकाः स्युरिति
ति॰ चेन्न· नहि संकेतमात्रमभिधा· किन्त्वीश्वरसंकेतः· न चापभाषिते सास्ति मानाभावात्· कथन्तर्हि ततोन्वयबोध इति
चेत्· शक्तिभ्रमादिग्रहणात्· कथं तर्हि पामरादीनामीश्वरमविदुषां मीमांसकानां चार्थप्रत्ययः शब्दादिति चेदुच्यते· न
तावदीश्वरसंकेतत्वेन न ज्ञ हेतुः कारणं किंतु संकेतत्वेन· अस्ति च तेषामपि तत्त्वेन ज्ञानं· आधुनिकसंकेतितानां चैत्रा
दिशब्दानां का गतिरिति चेदेकादशेऽहनि पिता नाम कुर्यादिति सामान्यतस्तस्येश्वरसंकेतितत्वादिति गृहाण· स्यादे
तत्· सोयं संकेतः कथं ग्राह्यः उपमानादिति चेन्न· तस्य वाक्यार्थज्ञानमूलकत्वात्· तस्य शक्तिग्रहमूलकत्वात् ॥ उच्य

गां ३

Sanskrit University, Balmeeki Campus

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सि·मं·
२

तेप्रथमतःशक्तिग्रहोव्यवहारात्·तथाहिघटमानयेतिकेनचिदुक्तःकश्चनतदर्थंप्रतीत्यघटमानयति·तच्चोपलभमानोबा
लस्तयाक्रिययातस्यप्रयत्नमनुमिनोति·तेनचघटनयनगोचरप्रयत्नेनतस्यज्ञानमनुमिनोति·सचप्रयत्नोननथानि
श्चयात्·ततस्तदिच्छाकांक्षायामुपस्थितत्वात्तदेवकल्पयति·तदनंतरंघटादिपदानांप्रत्येकमावापोद्वापाभ्यांघ
टपदंघटार्थजनकमितिकल्पयति·कॢप्तेतस्मिन्नतिप्रसंगभंगायतज्ज्ञानानुकूलंसंकेतरूपंसंबंधंकल्पयतीतिकि
मनुपपन्नम्·तदनंतरंचक्वचित्व्यवहारात्क्वचिदुपमानात्क्वचिद्वृद्धात्क्वचिद्व्याकरणात्क्वचित्कोशादितिगृह्
णा·स्यादेतत्·वयोर्व्यवहारंपश्यतासंकेतोग्राह्यस्तयोरेवकथंसंकेतग्रहः·अन्ययोर्व्यवहारादितिचेन्न·अनवं
स्थापत्तेरनादित्वादियमिष्टैवेतिचेन्न·सर्गादौतदभावात्·प्रलयेमानाभावात्सर्गादिरेवासिद्धइतिचेत्कार्यं
द्रव्यानधिकरणकार्याधिकरणकालस्याखंडप्रलयतयाप्रसिद्धस्यागमसिद्धत्वात्·उच्यते·सर्गादौभगवानी राम
श्वरस्त्रशरीरद्वयंपरिगृह्यतथाव्यवहरति·ततस्तद्व्यवहारात्पूर्ववत्संकेतंगृह्णातीतिकिमनुपपन्नम्·ईश्वरएवकिं २

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

नी

मानमिति चेत् स्वर्गादौ व्यवहारानुपपत्तिरेव· ननु पूर्वसर्गसिद्ध सर्वज्ञसत्त्वादय एव व्यवहारहेतवः सन्तु इति चेन्न· प्रतिसर्गं
भूयसां तथा कल्पनायां गौरवात्· अस्त्वेकस्सर्वत्र मूलमिति चेत् स एवास्माकमीश्वर इति दिक्· स्यादेतत्· यदि
शक्तिग्रहः सहकारी तदा घटशब्दात् पटप्रतीतिः किन्न स्यादस्ति च तस्य शक्तिग्रहो घटे· अथ यः शब्दो यत्र गृहीत
शक्तिकस्स तदर्थं प्रत्याययतीति चेत् तर्हि कारणं गौरस्तीति वाक्याद् देशान्तरस्थगोः प्रत्ययो न स्यात्· नहि तस्य काशी
स्थायां गवि शक्तिग्रहोस्ति तस्या एव प्रतेः· अत्र मीमांसकाः गवादिपदानां गोत्वस्यैव शक्तिः कथं तर्हि व्यक्तिलाभ इति
चेदाक्षेपादित्याहुः· ननु कोयमाक्षेपः तस्यार्थापत्तिरेवाक्षेपः· गोत्वं हि स्वाश्रयं विनानुपपन्नम्· तमाक्षिपतीति भ
वः· तन्न· अनुपपत्तिज्ञानमन्तरेणापि गौरस्तीति गोत्वविशिष्टव्यक्तिप्रतीतेः· तस्मात् समानवित्तिवेद्यत्वमाक्षेप
इति गुरवः· यावती हि जातिधीर्व्यक्तिविषयीकरोतीति व्यक्तेर्लाभः· इदमेव कथमिति चेत् जातिभासकसामग्र्या एव
तद्बोधकत्वादिति गृहाण· यद्वा जातिशक्तिरेव व्यक्तिं बोधयति न चान्यशक्त्यान्यबोधनेऽतिप्रसंगः· गोत्वशक्तं पदं गोः

सि.मं. त्वविशिष्टं बोधयतीत्यतिप्रसंगात्· अन्यथानुपपत्या तथैव कल्पनादिति· तदपरे न क्षमन्ते· तथा सति गोत्वमस्तीत्यतोऽपि गोत्व:
३ विशिष्टप्रत्ययापत्तेः तस्माद्गोत्वविशिष्ट एव शक्तिः नचोक्तदोषः गोत्वसामान्यलक्षणया सकलगोरूपस्थितौ सर्वत्रैव
गवि शक्तिग्रहसंभवात्· अननुगतैकत्रैव गवि शक्तिः नचान्यगोबोधापत्तिः अन्यशक्तिग्रहादन्यशक्तिबोधनेतिप्रसं
गइति वाच्यम्· गोत्वविशिष्टशक्तिग्रहो गोत्वविशिष्टप्रत्यायक इत्येव मननात् प्रसंगादिति संप्रदायविदः· गव्येव शक्ति
र्नतु गोत्वेऽपि गौरवात्· न चैवं गोत्वबोधानापत्तिः गोत्वावच्छेदेन शक्तिग्रहस्य गोत्वविशिष्टप्रत्यायकत्वादिति त:
तदागो: त्वं· स्यादेतत्· गोत्वविशिष्टे शक्तिः· अश्वत्वतो गोश्वत्वयोरभेदप्रत्ययो न स्यात्· स्यान्वयरूपस्याशक्यत्वात्· न:
च शब्दादशक्यमपि भासते ऽतिप्रसंगात्· उच्यते· गोशक्तं पदमेव गवान्वयं बोधयति· नचाशक्यबोधने घटमपि बो
धयेदिति वाच्यम्· गोसक्तं हि पदं गवान्वयबोधजनकम्· नतु घटो गवान्वयी येनातिप्रसंगः स्यात्· भट्टास्तु अन्व गम:
यविशिष्टे शक्तिग्रहादन्वयेऽपि शक्तिरित्याहुः तन्न· अन्वयस्यान्यलभ्यत्वात्· अनन्यलभ्यश्च शब्दार्थत्वात्· अ ३

मथालक्षणोच्छेदापत्तेः प्राभाकरास्तु कार्यान्विते पदानां शक्तिः तथाहि प्रयोजकवाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यस्य प्रवृ-
त्तिमुपलभमानो बालस्तत्प्रयोजकतया कार्यताविशिष्टज्ञानमनुमिनोति· स्वप्रवृत्तौ तेन कार्यत्वविशिष्टज्ञानस्यैव हे-
तुत्वावधारणात् तेन त्वाकांक्षायामुपस्थितत्वात् कृदमेव तथावधारयति· ततस्तन्निर्वाहिकां शक्तिं कार्यान्विते
शब्दत्वावच्छेदेन कल्पयति· तदनु चावापोद्वापाभ्यां घटे शक्तिं गृह्णानः प्रथमकल्पनानुरोधात्कार्यान्वित
घटादौ शक्तिं कल्पयति· ननु केवलघटादावाव्युत्पत्तिविरोधात्· इत्थं च कार्यतावाचकपदसमभिव्याहा
रो यत्र नास्ति तद्वाक्यमर्थवादरूपं मूकमेव व्यवहारस्तत्र स्वसंसर्गाग्रहात्· ननु सर्वेषां पदानां कार्यान्वितवा
चकत्वात् वाचकपदसमभिव्याहारो नास्तीत्यसंगतम्· असंगतं चार्थवादस्याप्रामाण्यमिति चेत्तत्रोच्य
ते· द्विविधा हि पदशक्तिः आनुभाविकी स्मारिका च· तत्रानुभाविकी कार्यान्विते· स्मारिका च जातौ· तथा
च घटादिपदात्कार्यत्वस्यानुपस्थितौ कथं तदन्वितबोधं जनयेत्· कार्यत्वान्वयबोधे तदुपस्थितेरपि हेतु

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सि.मं. त्वादितिनार्थवादस्य प्रामाण्यमिति चेन्न· आवापोद्वापाभ्यां लाघवाद्घटादिमात्र एव शक्तिग्रहो न तु कार्यत्वान्वये पि·
४ अनन्यलभ्यत्वात्· प्रथममनन्यलभ्यत्वेनालभ्यत्वेनोपस्थितमिति चेत्प्रथमं तर्हि कार्यत्वान्वये शक्तिग्रहो स्तु· यदा चतदुपस्थि
तं तदा घटमात्र एव शक्तिग्रहो स्तु सा बाध्यताम्· गौरवात्· अथैवं चरमप्रवृत्ता घटमात्रशक्तिकल्पना कथं प्रथम
प्रवृत्तां बलवतीं कार्यान्वितशक्तिकल्पनां बाधितुमिष्टे इति चेन्न· प्रथमकल्पनाया बलवत्त्वासिद्धेः· नहि प्रथमं प्र
वृत्तमेव बलवत्· चन्द्रतारकादिस्वल्पतायाः प्रथमं प्रतीतायाः शास्त्राज्जन्यमहत्त्वप्रतीत्या बाधानापत्तेः· चरमकल्प
नाया लाघवतया बलवत्त्वाच्च· किं चैवं काव्यादिष्वपि अनुभवसिद्धो न्वयानुभवो न स्यात्· न वा संसर्गाग्रहमात्रं·
तत्र न तु संसर्गानुभव इति वाच्यम्· घटमानयेत्यत्रापि तदापत्तेः· तथा च गतं शाब्दप्रामाण्यप्रत्याशयापि· किं
चैवमर्थवादरूपाणां श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादीनामप्रामाण्यं स्यात्· तथा चास्तु रूपहसितं मिश्रैः· प्रसिद्ध राम:
एव लोकेस्मिन्नुद्भवः प्रभाकर इति· तस्मादेवं वदन् कश्चित्प्रभाकरो वा गौव्यत्यासमलिपिमाहरणाभ्यां प्रमाः ४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कार इति गृहीतो लोकैरिति युक्तमुत्पश्यामः। ननु यदि शक्तिग्रहः सहकारी तदा गंगापदात्तीरप्रत्ययो न स्यादिति
चेन्न। शक्तिर्हि तत्वेन न प्रत्यायिका किन्तु ज्ञातत्वेन। अस्ति च गंगापदस्यापि तीरे वृत्तिर्लक्षणैव। अथ केयं लक्ष
णा नाम। शक्याच्छक्योपस्थितिर्लक्षणेत्येके तन्न। उपस्थितिहेतुर्हि वृत्तिर्ननु सैव। अस्तु केयं तात्पर्यं लक्षणे
त्यन्ये। तन्न अन्वयेपि तात्पर्यस्य लक्षणात्वापत्तेः। किंच तात्पर्यनिर्वाहिका वृत्तिर्ननु तदात्मिकैव शक्तेरपि तत्त्वा
पत्तेः। उच्यते। स्वशक्यसंबंधो लक्षणा। अस्ति हि गंगापदशक्यः प्रवाहविशेषरूपस्तत्संबन्धस्तीरे। सा च लक्ष
णा द्विविधा गौणी शुद्धा च। तत्र सादृश्यात्मकः शक्यसंबन्धः गौणी। यथा गौर्वाहीक इति। तदन्या शुद्धा। आद्यद्वितमि
ति। ननु यद्येतद्वयी कथन्तर्हि राजपुरुष इत्यादौ षष्ठ्यर्थलाभः। नहि राजपदं संबन्धशक्तं। अथ संबन्धोन्वयविध
या भासते नीलो घट इत्यत्राभेद इवेति चेन्न। राजा पुरुष इत्यत्रापि तदापत्तेः। अथ नामार्थयोरभेदेनैवान्वयो नत्व
न्यथा तथैव व्युत्पत्तेः। राज्ञः पुरुष इत्यत्र न नामार्थयोरन्वयः किन्तु विभक्त्यर्थनामार्थयोरिति चेत्तर्हि राजपुरुष इत्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सि.सं. न्नकथन्नयोस्तथान्वयइतिस्वयमेवविभावनीयम्· अथैलक्षणैवेतिचेन्न· तथापिराजसंबधपुरुषइतिवदनन्वयःस्यादितित
५ दोषतादवस्थ्यात्· अथराजपुरुषात्मकसमुदायस्यराजसंबंधिपुरुषेलक्षणेतिचेत्· शक्तिविरहेलक्षणायाअयोगाः
त्कथंसंबन्धेलक्षणेत्युक्तम्· उच्यते· राजपदंराजसंबन्धिलक्षकंतथाचाभेदेनैवपदार्थद्वयान्वयः नचैवंकर्मधारयत्वाः
पत्तिःसमासपूर्वदशायांपदयोस्तुल्यार्थत्वाभावात्· अन्येतुलुप्तषष्ठ्यैवान्वयंबोधयतिषष्ठीलोपमजानतस्तुतत्रान्व
यबोधःशक्तिभ्रमात्· राजपदलक्षणायावेत्याहुः· वैयाकरणास्तु· समासस्थलेसमुदायस्यविशिष्टार्थेशक्तिरेव·नचै
वंराजपदशक्तिमविदुषोपिराजपुरुषपदादन्वयबोधःस्यादितिवाच्यम्· समस्तशक्तिग्रहोघनुशासनात्· नचा
वयवशक्त्यग्रहेनुसासनग्रहःसंभवतीतितच्छक्तिग्रहस्यसमुदायशक्तिग्रहेहेतुत्वादित्याहुस्तन्न· अवयवलः
क्षणायैवोपपत्तौसमुदायसक्तौमानाभावात्· नञर्थंजहत्स्वार्थात्तुतत्रैवकल्प्यंयत्नविरोधिनीति· तस्मादन्यथोप स.म:
पत्तौसमासेशक्तिरयुक्तेतिसंक्षेपः॥ भाष्येतुतत्पुरुषेशक्तिर्बहुव्रीहौतुचित्रगुपदेचित्रगोस्वामिनिशक्तिरावश्यकी॥ ५

नहि तत्र लक्षणया निर्वाहः तथाहि· किं गोपदं गोस्वामिलक्षकं चित्रपदं वा चित्रस्वामिलक्षकम् नाद्यः नहि चित्रस्यात्र गवान्वयः
संभवति· तस्य पदार्थैकदेशत्वात् अतस्तवनान्त्योपि· अथ गोपदं गोस्वामीलक्षकं चित्रपदं तात्पर्यग्राहकमिति चेन्न· चित्रपदं
चित्रगोस्वामिलक्षकं गोपदं तात्पर्यग्राहकमिति विनिगन्तुमशक्यत्वात्· तस्माद्विनिगमकाभावात्समुदायस्यैव शक्तिरि
ति केचित्· अत्रोच्यते विनिगमकाभावादस्तु पदद्वये लक्षणा न तु समुदाये शक्तिरन्यलभ्यत्वात्· मीमांसकास्तु· समुदा
यस्यैव लक्षणा· न च समुदायस्य शक्त्यभावाल्लक्षणानुपपत्तिः स्वबोध्यसंबन्धो हि लक्षणा· अस्ति च वाक्यस्यापि विशि
ष्टबोध्यम्· अन्यथा का गतिर्गभीरायान्नद्यां घोष इत्यादौ· नहि नदीपदं तीरलक्षकं गभीरायामित्यस्यानन्वयापत्तेः नहि ती
रं गभीरम्· नापि गभीरपदं तीरलक्षकम्· नद्यामित्यस्यानन्वयापत्तेः नहि तीरं नदी· तस्मादनन्यगतिकतया वाक्यमेव ग
भीरनदीतीरे लाक्षणिकमित्याहुः तत्रोच्यते· वाक्यं न विशिष्टार्थबोधकम्· तद्बोधकतावच्छेदकशक्तेरभावादतस्त
त्रबोध्यसंबन्धो लक्षणा॰ रिक्तं वचः· किं च ग भीरायान्नद्यामिति विभक्त्यन्तभागस्य नदीतीरे लक्षणा· तदाधारताप्रत्यया

ति

शि·सं·
६

नापत्तेः नापि गभीरायान्नदीति भागस्य· तस्याबोधकत्वात्· बोधकत्वे वा लक्षे विभक्त्यर्थानन्वयापत्तेः प्रत्ययानां प्रकृ-
त्यर्थगतस्वार्थबोधकत्वात्· नहि स भागः प्रकृतिर्येन तदर्थे विभक्त्यर्थान्वयः स्यात्· गभीरायामिति सप्तम्या नापत्ते-
श्च· अर्थविभक्त्यंतस्यैव गभीरनदीतीराधारलक्षकत्वमिति चेन्न· अशक्यत्वात्· तस्मात्पदद्वयेऽपि विनिगमकाभावा-
द्विशिष्टनदीतीरे लक्षणा न चैकपदवैयर्थ्यम्· परस्परतात्पर्यग्राहकत्वादिति संप्रदायः· अन्त्यपदस्यैव लक्षणा
विभक्त्यर्थान्वयानुरोधादिति तु नव्याः· विस्तरस्त्वस्माकं मणिमरीचिनिबन्धतात्पर्यदीपिकयोरनुसंधेयः उपकुंभ-
मर्धपिप्पलीत्यादावपि उत्तरपदलक्षणयैवोपपत्तौ न शक्तिः कल्प्यते· अन्यलभ्यत्वात्· समाहारद्वन्द्वे पाणिपाद-
मित्यादौ पाणिपादं प्राणिणाङ्गी तयोर्णिकं पादसमाहारं लक्षयति· ननु पाणिपादसमाहारे शक्तिः समाहारश्च
तुल्यवदेकक्रियाबोधितत्वरूपं साहित्यम्· सेनावनादिवदपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वं वा नन्वेवं पाणिपादं वाद- राम·
येत्यत्रानन्वयः समाहारे वादनकर्मत्वाभावादिति चेन्न· परंपरया तत्र कर्मत्वान्वयादित्येके· समाहारोत्तरविभक्त्यः ६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

थेकर्मत्वादेः समाहृयमानं एवान्वयः पदद्वयमित्रैवैचित्र्यादित्यर्थे· पाणिपादं वादयेत्यत्र पाणिपादमात्रप्रतीतेर्न समा
हारे लक्षणा शक्तिर्वा· न चैवं द्विवचनापत्तिः असाधुत्वात्· समाहारसंज्ञा तु नदीकूलादिवत्पारिभाषिकी वेति तत्त्वम्· इ
तरेतरद्वन्द्वे धवखदिरादाविति स्वरूपद्वयप्रतीतेर्न लक्षणा शक्तिर्वा· मीमांसकास्तु· अत्रापि धवखदिरसाहित्याश्र
ये लक्षणा तत्साहुः साहित्ये द्विवचनबहुवचने द्वन्द्वसमासो वेति· साहित्यं च तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वमत एव य
कर्त्रैव तदनया सह इत्यत्र पत्न्या सहभावमात्रम्· न तु साहित्यम्· यागादौ पत्न्या अनुमतिद्वारा अन्वयेन तुल्यव
दनन्वयादित्याहुः· नीलोत्पलमित्यादौ नीलाभेदस्यान्वयविधयैव भानोपपत्तेः कर्मधारये न शक्तिर्न वा लक्षणा
अत एव तत्पुरुषात्कर्मधारयो लघीयान्· तत्राहि पूर्वपदे संबन्धिलक्षणेत्युक्तम्· नञ्तत्पुरुषे अघटः पट इ
त्र घटपदं घटसंबधिपरम्· नञ्पदं चान्योन्याभावे शक्तमेव संसर्गाभाववाचकं नञ्पदं नान्योन्याभाववाचक
मिति चेन्न· लाघवेन विनिगमकाभावे न चाभावमात्र एव तच्छक्यत्वावधारणात्· न तु न घटः पट इति वदभाव घ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सि.मं. ८ टयोरन्वयोपपत्तेर्न घटपदेपि लक्षणापत्तेरिति चेन्न। नामार्थयोरभेदातिरिक्तसंबन्धेनान्वयस्याव्युत्पत्तेः कथन्त
र्हि न घटः पटः इत्यत्रान्वय इति चेत्। घटपदस्य घटप्रतियोगिके लक्षणेति गृहाण। प्रथमाया वाप्यस्मिन्नर्थे ल
क्षणा। ननु सुब्विधौ न लक्षणेति चेन्न। तर्हि कथं न स्यात् कर्मधारयतत्पुरुषः कथं चैकस्य दाराः इति ब
हुवचनम्। आनुशासनिकी लक्षणैवेति चेत्तुल्यम्। तदिदमाहुः नियतप्रयोगादिकोचिदव्ययादिति। त
थापि नञर्थपदयोः कथमाश्रयाश्रयिभावेनान्वयः। ननु नञ्लग्नषष्ठीस्मरणादिति चेन्न षष्ठीलोपमज्ञा
नतोपि ततोऽर्थप्रत्ययात्। नञ्पदमभाववत्त्वबोधकमिति चेन्न। घटस्याभावे ऽनन्वयापत्तेः तस्य पदार्थैकदे
शत्वात्। मैवम्। असंबन्धिकस्थले एकदेशेप्यन्वयस्वीकारात्। यथा चैत्रस्य पितेत्यादौ चैत्रस्य जनकत्वे राम: ८
न्वयः। अन्ये तु समुदायशक्त्यैव तत्पदार्थान्वयः। परं परासंबन्धेनेत्याहुः। अन्ये त्वभाववत्त्वबोधकत्वमेव। अन्य।

थ घटः पट इत्यत्र समानविभक्तिकत्वानुपपत्तेः अपरे तु निपातस्थलेऽन्यैवद्भिन्नत्यान्निरिति घटतदभावयोः प्रतियोगप्र
योगिभावेनान्वयोपपत्तौ न घटादिपदे लक्षणा। अत एव चन्द्र इव मुखमित्यादौ चन्द्र इवार्थयोर्भेदेनान्वयः अ
त एव घटो नास्तीत्यत्रापि घटतदभावयोरन्वयो निष्कलङ्क इत्याहुः तन्न। मानाभावात्। चन्द्रवन्मुखमित्यादौ तु
चन्द्रपदं तत्सदृशलक्षकम्। इवपदं च तात्पर्यग्राहकम्। अत एव चन्द्रमिव मुखं पश्यामीत्यत्र द्वितीया अ
न्यथा तदनुपपत्तेः अन्यथा पदस्यार्थ एव विभक्तौ लक्षणानुशासनानुग्रहात्। घटो नास्तीत्यत्रापि तथेत्य
दोषः अन्ये तु घटो नास्तीत्यत्र घटस्याभावोऽस्तीति नार्थः तथा सति भूतले घटो नास्तीत्यस्याप्यापत्तेः अभा
वस्यैकत्वादिति। किन्तु भूतलवृत्त्यभावप्रतियोगी घटोऽस्तीति। ननु। कोऽत्राधिकरणाकाङ्क्षापत्तेः कथं तर्हि
घटो न स्त इत्यादीति चेन्न। भावनान्वय्यभावप्रतियोगि निरूप्यान्वयात्। कथमिति चेत् तथैव प्रतीतेरिति
गृहाण। परे तु इह भूतलावच्छिन्नास्तित्वरूपाख्यातार्थनिषेध एव घ एव घटे प्रतीयते। न पदार्थेत्र

सि·सं·
८

इत्यत्रैव॥ नातो विवचनानुपपत्तिः· नन्वेवं जातौ सत्तानास्तीत्यत्र का गतिः· जातिवृत्तित्वाभावस्य समवायमसत्वात्· जाति
समवेतस्य चाप्रसिद्ध्या निषेद्धुमशक्यत्वादिति चेन्न· या गतिः सत्तान जाति·रिति वाक्यस्य अयोग्यमेवेदं वाक्यम्· वृ
त्तिपदं वा साक्षात्सम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिपरमिति तुल्यम्· तथापि नञर्थो निषेधो घटे कथमन्वेतीति चेन्न· नि
पातातिरिक्तनामार्थस्याभिन्नामार्थेनाऽभेदेनान्वयात् नामार्थमात्रमात्रस्येति प्रतियंति· स्यादेतत्· घटो ना
यमित्यादौ भेद एव प्रतीयते· भूतले न घट इत्यत्र त्वत्यन्ताभावस्यैवेत्यत्र किं नियामकम्· अधिकरणवाचक
पदे सप्तमी विभक्तिरत्यन्ताभावबोधे तन्त्रम्· प्रतियोग्यनुयोगिपदयोः समानविभक्तिरन्योन्याभावबोध इति
चेन्न· न पचति चैत्रः चैत्रस्य न धनमित्यत्र सप्तम्यभावात्· अलघु पचतीत्यत्र समानविभक्तेरभावाच्च· अ
त्राहुः· नञ्विनिर्मोके यत्र प्रतियोग्यनुयोगिपदयोरभेदेनान्वयबोधे आकांक्षा तत्रान्योन्याभावबोधकत्वमन्य
त्रात्यन्ताभावबोधकत्वमिति वस्तुस्थितिः· भूतले घटः पट इत्यत्र नञ्समत्वे घटपटयोरभेदान्वयबोधे आकांक्षा· अत·

राम:
८

स्तत्रान्योन्याभावप्रत्ययः भूतले न घटः पट इत्यत्र नान्विति निर्मोकेनाभेदान्वये आकांक्षा इति तत्र संसर्गाभावप्रत्यय इ-
तिसंक्षेपः। व्यञ्जना च न वृत्यन्तरम् लक्षणयैव तदर्थसिद्धेः नन्विदमयुक्तम् तथाहि लक्षणायां मुख्यार्थे इत-
रान्वयानुपपत्तिर्हि बीजम् न च व्यंजनायां सा सर्वत्रास्ति गच्छ गच्छसीत्यादौ तदभावात् अतो वृत्यन्तरमास्थे-
यमिति चेत् किमिदं लक्षणाबीजत्वम् न तावज्ज्ञानकत्वम् गंगातीरयोः संबन्धस्यानुपपत्तिज्ञानाजन्यत्वा-
त् नापि तज्ज्ञापकत्वम् अनुपपत्तिज्ञानमन्तरेणापि गंगातीरयोः संबंधस्य चक्षुरादिना ग्रहात् नापि
तत्तात्पर्यग्राहकत्वम् तात्पर्यव्यापारान्तरतोपि तद्ग्रहात् अथ लक्षणाजन्यशाब्दबोधे सहकारित्वं तदिति चे-
त् यष्टीः प्रवेशयेत्यत्र व्यभिचारात् तात्पर्यविषयानुपपत्तिरत्राप्यस्तीति चेन्नहि तात्पर्यानुपपत्तिरेव स-
र्वत्र लक्षणाबीजमस्तु सा चेहाप्यस्ति स्यादेतत् गंगायां घोष इत्यादौ लक्षणाप्रयोजनं शैत्यपावन-
त्वादिप्रतीतिः न च तत्प्रतीतिर्लक्षणासाध्या प्रयोजनाभावात् लक्षणायाश्च प्रयोजनवत्त्वनियमा-

सि·मं· दिति चेन्न· लक्षप्रतीतेरेव प्रयोजनत्वान्न तथापि प्रयोजनान्तरं तत्र नास्तीति चेन्न तत्किम्· लक्षणायां हि प्रयोजनत्वेन
४ नियमो न तु लक्ष्यप्रतीत्यतिरिक्तप्रयोजनत्वेन· गौरवादप्रयोजकत्वाच्च· स्यादेतत् नानार्थस्थले तावदर्थविशे
षप्रत्यये प्रकरणादि निर्णायकम्· तथा च यत्र प्रकरणादिशून्यार्थान्तरं प्रतीयते तत्र नाभिधामूलं· सहकार्य
भावात्· नापि लक्षणा· अयोगात्· सिद्धं त्वन्तरेणेति चेन्न· प्रकरणादीनामननुगततया सहकारित्वानुप
पत्तेः तात्पर्यग्राहकत्वेनस्यामनुगम इति चेन्नाहि लाघवात्तात्पर्यग्राहकस्यैव सहकार्यस्तु· स चेहाप्यस्ति· स्या
देतत्· लक्षणादिपदवृत्तिः स्यन्तु पदतदेकदेशवाक्यरचनार्थसंगणाद्याकाराश्रितत्वाश्रयभेदाद्भेद इति
चेन्न· असिद्धेः· तदेकदेशादयो ह्यर्थविशेषतात्पर्यग्राहकाः न तु तत्प्रतिपादका इति स्यादेतत् लक्षेतात्प
र्यज्ञानं लक्षणासहकारी न तु स्वरूपार्थे तात्पर्यग्रहो नियतः स्वार्थरहितकाणादौ तात्पर्यविषयस्यापि वं राम:
ग्यस्य चमत्कारकारित्वादिति चेन्न· अंगेन तात्पर्यग्रहस्यानपेक्षायां गंगायां घोष इत्यादौ शैत्यादिकमेः ४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वप्रतीयेतेनतु केशवालुकादिमत्वमितिनियमोनस्यात्· वासनाविशेषपरिपाकान्नियमइतिचेन्नहिंलक्षणास्थले ।
पिसेतियामकोस्तु· क्लतंतात्पर्यग्रहणेति· वक्तुतात्पर्यजनानायांगच्छगच्छेत्यत्रमाणाइत्यत्रास्यास्तात्पर्यमुन्नीय
तेसंभाव्यतेवानतुमाणाइतिनिर्णीयतइतिक्लप्तंहृत्यन्तरेणेति· स्यादेतत्· यद्येतेएवहृत्तिकथंतर्हि प्रजयती
त्यादौप्रकर्षबोध· नहिप्रादेःप्रकर्षादौशक्तिर्द्योतकत्वात्· नचलक्षणाअसक्तत्वात्· उच्यतेजयतिरत्र
प्रकर्षजयलक्षकः प्रशब्दस्तुतात्पर्यग्राहकः नत्वमेवचद्योतकत्वम्· नचजयएवशक्यः प्रकर्षोलक्ष्यइ
तिवाच्यम्· जयमात्रंहिशक्यंनतुविशिष्टजयःतदक्तं· शक्यादन्येनरूपेणज्ञातेभवतिलक्षणाइतिननुप्रादे
रेवप्रकर्षादौकथंनशक्तिःकल्प्यतइतिचेन्न· अनन्यलभ्यत्वादितिगृहाण· व्यतिषेइत्यत्रतुल्ङोधातुरेवार्थं
प्रत्याययति· धातुलोपमज्ञानतस्तत्रार्थप्रत्ययाभावादितिसंक्षेपः॥ स्यादेतत्· आख्यातस्यतावद्यत्नएव
शक्यःपचतीत्यस्यपाकंकरोतीतिविवरणात्· व्यवहारवद्विवरणादपिचशक्तिनिर्णयात्· तथाचरथोग

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सि·मं·
१०

कृतीयत्त्वनमुख्यप्रयोगः रथादीनामचेतनतया गमनानुकूलप्रयत्नशून्यत्वात् नापि लक्षणा विभक्तौ लक्षणानंगी
कारात् अन्यथा व्ययानुशासनवैयर्थ्यात् अतः सिद्धं त्वन्तरेणेति चेन्न व्ययानुशासनबलाद्विभक्त्यर्थे व्यखिल
प्यानुशासनिकी लक्षणा न त्वन्यत्रापि इहचनविभक्त्यर्थे लक्षणा किन्तु व्यापारे इत्येतेच विभक्त्यर्थेप्या
नुशासनिकी लक्षणा यथा कृद्योगे षष्ठ्याः कर्मत्वे न च कर्मत्वमपि संबन्धः सचप्रकारस्वेति न लक्ष्यः क राा
र्मत्वत्वप्रकारकबोधस्य तया विनाऽसंभवात् तत्प्रकारकबोधो न भवत्येव किंतु संबन्धत्वप्रकारक इति चेन्न
अनुशासनवैयर्थ्यात् द्वितीयाया असाधुत्वज्ञापकतादिति चेन्न निष्ठादिवर्जनवैफल्यात् न चाद्वितीयाः
याः साधुत्वज्ञापकमनुशासनमिति चेन्न कृत्प्रयोगे विकल्पविधानवैयर्थ्यात् अनिषेधे नैव तृतीयाप
त्तेः पाक्षिकषष्ठ्यर्थतादिति चेत् संबन्धत्वप्रकारकबोधजनिकायाः शेषवचनादेव सिद्धेः निष्ठादियोगे रामः
शेषषष्ठ्यसाधुत्वज्ञापकतादिति चेन्न कृद्योगे ताहृशपावकृदर्शनात् किंचयादि विभक्तौ न लक्षणा क १०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

थन्तर्हि घटं जानातीति विषयतायां कर्मत्वं शक्ताद्वितीया विषयतैव द्वितीयार्थः क्रियाजन्यफलशालित्वापेक्षया
लघुत्वादिति चेन्न हि ग्रामं गच्छतीत्यत्र कुतः कर्मत्वप्रतीतिर्लक्षणां विनेति विभावनीयमायुष्मता भक्तां
तत्रापि कृत्यन्तरमिति चेन्न कृष्णकृत्यैवोपपत्तेः मीमांसकास्तु अनुकूलव्यापारमात्रमाख्यातार्थः रथो ग
च्छतीत्यादौ सर्वत्र प्रयोगात् इत्याहुस्तन्न यत्नत्वस्य जातित्वेन तत्रैव शक्यतावच्छेदकत्वात् नत्वनुकू
लत्वस्य गुरुत्वात् कथन्तर्हि यानानुकूलता यत्नस्य भासत इति चेन्न संसर्गविधयेत्यवेहि कथन्तर्हि जाना
ति गच्छति यतते करोतीत्यादयः प्रयोगाः नहि ज्ञानाद्यनुकूलो यत्नोऽस्ति प्रतीयते वेति चेत् आश्रयताल
क्षकत्वादाख्यातस्येति गृहाण किन्ता मणिकृतस्तु जानातीत्यादौ धात्वर्थ एव वैचादौ साक्षादन्वेति
आख्यातप्रतिपाद्यश्च कालः संख्या च ननु यत्नोऽपि अयोग्यत्वादित्याहुस्तच्चिन्त्यम् नामार्थधात्वर्थ
योः साक्षाद्भेदान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वे अन्यथा ओदनपाकयोः कर्मतासंसर्गेणान्वयः स्यात् वस्तुतो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सि॰मं॰ जानातीत्यादौ आख्यातार्थानवभासे आख्यातार्थसंख्यान्वयो न स्यात्· तस्या आख्यातार्थविशेष्यगामित्वात्॰
११ विभक्त्यर्थाविशेषणीभूतो नामार्थ आख्यातार्थविशेष्य॰ तेन चैत्र ओदनं पचतीत्यत्र तथाविधश्चैत्र आख्या
तार्थविशेष्य॰ न त्वोदनार्थ॰ द्वितीयार्थविशेषणत्वात्· पच्यत इत्यत्र कर्मणः कर्त्तुस्तृतीयार्थाविरुद्धत्वात्· स्थी
यत इत्यत्र स्थित्यनुकूलाकृतिरित्याख्यातार्थे कस्यापि न विशेष्यत्वमिति संख्यानन्वित एव· अत एवोत्सर्गिक
मेकवचनमेवेत्युक्तं· धात्वर्थविशेष्यकोऽत्रान्वयबोध॰ न चैवं धात्वर्थस्थितित्वादिविवक्षया द्विवचनाद्याप
त्तिः असाधुत्वादित्यपि कश्चित्· स्यादेतत्· आख्यातार्थः काल· अत्रान्वेतीति चेत्· एकपदोपात्तत्वप्रत्या॰
सत्याकृतावित्येवेति· धात्वर्थ इत्यपरे· कथमन्यथा जानातीत्यादौ ज्ञाने वर्त्तमानत्वादि प्रतीयत इति· स्यादे॰
तत्· भविष्यत्तातीतत्वे आख्यातविशेषणे वा तेन· भविष्यत्त्वं च विद्यमानप्रागभावप्रतियोगित्वम्· विद्यमा॰ राम॰
नध्वंसप्रतियोगित्वम् तीतत्वमिति· पचति देवे भाविकृतिप्रागभावमादाय पक्ष्यतीति· आद्यकृतिध्वं॰ ११

६नं२ समादायापाक्षीदिति स्यात्· नस्यात्· आद्यक्लित्तिप्रागभावस्यैव भविष्यत्प्रत्यये चरमक्लित्तिध्वंसस्यैवातीतप्रत्ययेना-
भिधानात्· अथौंपचतीत्यत्रौदननिष्ठविक्लित्तिजनकव्यापारविशेषकर्तृत्वं प्रतीयते तत्र क्लित्तिस्तदनुकूल- वि२
व्यापारश्चकस्यार्थः उच्यते विक्लित्तिः फलम्· ॥ तद्द्वितीयाया अर्थः तदनुकूलविलक्षणव्यापारश्च धात्वर्थः अनु-
कूलता च संसर्गः ननु कर्मत्वं द्वितीयाया वाच्यम्· तच्च क्रियाजन्यफलशालित्वं न तु फलमात्रमिति चेन्न· क्रि-
याया धातुवाच्यत्वात् जन्यत्वाश्रयत्वयोश्च संसर्गमर्यादया लाभात्· फलमात्र एव शक्तेः कल्पनात् अन-
न्यलभ्यो हि शब्दार्थः ननु फलमपि धातुलभ्यमेव फलानुकूलो हि व्यापारो धात्वर्थ इति चेन्न· फलानुकूलत्वोप-
लक्षितो विलक्षणो व्यापारो हि धात्वर्थः न तु फलानुकूलत्वमपि गौरवात्· नन्वेवं त्यजिगम्योः पर्यायता-
स्यात्· तथाहि· संयोगानुकूलकर्म गमेरर्थः विभागानुकूलश्च कर्म त्यजेरर्थः तत्र यदि फलानुकूलत्वमु-
पलक्षणम्· तदा कर्ममात्रं शक्यं तत्र वाच्यम्· तथा च कुतो न पर्यायता· आस्तां पर्यायता को दोष इति चेन्न·

सि·मं· ग्रामंगच्छतीतिवत्क्षेत्रोग्रामंत्यजतीत्यापत्तेः मैवंगच्छतीत्यादिसमभिव्याहृतद्वितीयायाः संयोगरूपफलबोधकत्वव्युत्प
१२ त्तेः त्यजादिसमभिव्याहृतायास्तुविभागबोधकत्वव्युत्पत्तेरेवयथोक्तातिव्याप्तिनिरासात्·न्यायभास्करकृतस्तु·फ
लमवच्छेदकमेव·द्वितीयार्थस्तदाश्रयता·नचैवंभूमौपर्णंपततीत्यत्रभूमिपदाद्द्वितीयापत्तिः समभिव्याहृतधा
त्वर्थावच्छेदकफलाश्रयबोधकव्युत्पत्तेः अतएवधात्वर्थावच्छेदकफलशालित्वंकर्मत्वमितिलक्षणंध्रुवम्·न
हिक्रियाजन्यफलाश्रयत्वंतत्·वृक्षाद्भूमौपततीत्यत्रवृक्षभूम्योः कर्मजन्यविभागसंयोगाश्रयतयाकर्म
त्वापत्तेः·ननुतथाप्यधःसंयोगानुकूलव्यापारस्यपतत्यर्थतयाकर्मत्वंभूमेर्दुस्त्यजमितिचेन्न.पतत्यर्थे
फलस्यावच्छेदकत्वानंगीकारात्·तद्धात्वर्थानधिकरणत्वेसतीतिविशेषणाच्च·नचैतस्यधात्वर्थावच्छेदकः
फलग्रामसंयोगाश्रयत्वेऽपिकर्मत्वमितिस्वीकुर्वन्तीतिसंक्षेपः॥तस्यशब्दस्यनिराकांक्षत्वादन्वयबो रामः
धकत्वादाकांक्षादिकंसहकारि·तच्चयत्पदंयत्पदेनसहयादृशान्वयानुभवजनकंतत्त्वंतस्यतत्पदसमः १२

भिव्याहारस्तादृशान्वयबोधे आकांक्षा· भवति हि नामपदं उत्तरवर्त्ति विभक्तिपदेनैव सहान्वयबोधकमतस्तत्समभि-
व्याहारस्तादृशान्वयबोधे आकांक्षा· अत एव घटः कर्मत्वमित्यतो न घटमितिवदन्वयबोधः आकांक्षाविरहात्
धातुपदं चाख्यातपदेनैव सहान्वयविशेषबोधकम् भवति· तदाख्यातपदसमभिव्याहार एवाकांक्षा· अत
एवानयनं कृतिरित्यादावानयतीतिवन्नान्वयबोधः कृतिवाचकाख्यातसमभिव्याहाराभावेन निराकांक्ष-
त्वात्· ननु नामपदं द्वितीयादिविभक्तिसमभिव्याहृतमेव कर्मत्वादीनामाश्रयाश्रयिभावेनान्वयबोधक-
मित्यत्र किन्नियामकमिति चेन्न· नाम्नः स्वार्थनिष्ठकर्मत्वानुभवजनने तदुपस्थापकविभक्तिसहका-
पु२ रित्वमिति गृहाण· इत्थं च यस्य रूपस्य घटः कर्मत्वमिति वाक्याद्युत्पत्तिरभूत् अतस्ततोन्वयबोध इति
चेन्नस्मिन्नुरूपस्यैवमानं नास्ति का कथा तदन्वयबोधे· तथापि यदि कश्चित्तादृशः स्यात्तस्य किं भविष्यती-
ति चेत्· शाब्दानुभवं वै कार्यमेवान्वयव्यतिरेकसिद्धः कारणाविरहादिति· एतस्याश्चाकांक्षाया ज्ञानं हेतुः

सि·मं·
१३
त्तिभ्रमेणान्वयबोधात्· अपराच प्रकृतान्वयबोधसमानाकारस्वजन्यान्वयबोधविरहः प्रकृतान्वयबोधेस्वरूपः
मतीहेतुराकांक्षा· अतो घटमानयतीतिपदमेकदान्वयबोधेजनितेनान्वयबोधान्तरजनकं स्वजन्यान्वय
बोधवैधुर्यविरहात्· एवंच गामानयेत्यतोन्वयबोधेजातेदण्डेनेत्यन्वयबोधेनिराकांक्षतास्यादत उक्तं प्रकृ
तान्वयबोधसमानाकार इति· नचगामानयेत्यन्वयबोधः प्रकृतोयेनदण्डेनगामानयेत्यन्वयबोधस्तेन
समानाकार इति दिक्· योग्यताचएकपदार्थेऽपरपदार्थस्यप्रकृतसंसर्गवत्वम्· तेनपयसासिंचतीतियो
रा ग्यम्· पयसिसेककरणतासंसर्गस्यसत्वात्· यस्मिंश्चसेककरणतासंसर्गोनास्ति तद्वह्निनायोग्यम्· आ
काशंशब्द इत्यत्रसमवायरूपसंसर्गवत्वमादायाभेदान्वयबोधेपि योग्यतास्यादत आह· प्रकृतेति· अ
स्याज्ञानकरणात्वं तद्भ्रमेणाप्यन्वयबोधात्· ननु संसर्गस्यापूर्वत्वात्कथं प्रथमंज्ञानसंभव इति चेदुच्यते· रामः
योग्यताज्ञानमात्रहेतुः अस्तिचात्रपयःसेककरणतान्वेतिसंशयरूपंज्ञानम्· क्वचिन्निश्चयोपियथाप्र १३

त्पक्षेणाद्दृष्टे घटोऽस्तीति · परे तु · असंसर्गग्रहः प्रतिबंधकस्तदभावो योग्यता सा स्वरूपसती हेतुः नचैवं जल
ह्रदो वह्निमानित्यप्यसंसर्गाग्रहदशायां योग्यं स्यात् इष्टत्वात् नच लाघवात्संसर्गज्ञानकारणत्वमसंसर्गा
ग्रह इति वाच्यम् असंसर्गाग्रहस्यालौकिकसाक्षात्कारातिरिक्तपित्तादिदोषाजन्यविशिष्टज्ञानमात्रे हेतु
त्वावधारणात् कथमन्यथा चन्दनं न सुरभीति निश्चये सुरभिचन्दनमिति ज्ञानं न स्यात्तदभावात् मितावं
पि चक्षुषा घटस्यालौकिकसाक्षात्कारः शंखे पीतभ्रमश्च दृश्यते इत्यजन्यान्तम् नच घटोऽभिधेय इत्य
त्राभिधेयत्वाऽसंसर्गाग्रहसिद्धा तद्ग्रहाप्रसिद्धिः अभिधेयत्वप्रतियोगित्वेन योऽभावस्त्रमस्तु अप्रसिद्धेः यदि दभावस्य ४
च सोऽपि न प्रसिद्धस्तदा स्वरूपतः योग्यता हेतुरेव नचैवं व्यभिचारः स्वाकांक्षादिबोधं प्रतियोग्यतायाः कथं कार
णत्वमिति वाच्यम् नहि बोधकत्वावच्छेदकं योग्यतायाः कारणत्वम् किन्तु तदीयतादृशान्वयबोधे तदीयता
दृशान्वयविरहनिश्चयाभावत्वेन विशिष्यैवेति न व्यभिचार इत्याहुः आसत्तिः पदाव्यवधानम् अतएव

रा२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सि॰ मं॰ गिरिरग्निमानित्यासत्त्वं। अनासन्नं च गिरिर्भुक्तमग्निमान्देवदत्तेनेति। न चैवं स्थाल्यामोदनं पचतीति स्थाल्यामि-
१४ त्यस्य पाकेन नासन्नतापत्तिः ओदनमित्यनेन व्यवधानादिति वाच्यम्। प्रकृतान्वयबोधाननुकूलपदव्यवधानाभा-
वस्य विवक्षितत्वात्। ओदनपदं च स्थाल्यादिकरणकौदनकर्मकपाककर्तेत्यन्वयबोधानुकूलमेव। स्थाल्यां प-
चतीत्यन्वये त्वनासन्नमेवेति प्राञ्चः। न चैवं श्लोकादेरप्यनन्वयबोधः कथं व्यवहितत्वेन प्रत्यक्षासिद्धेः व्यवहि-
तत्वभ्रमासंभवादिति वाच्यम्। तत्र हि श्लोकपदान्नान्वयबोधः किन्तु योजनावाक्यादित्याहुः। वस्तुतस्तु
आकांक्षादिमत्त्वे सति तात्पर्यज्ञाने व्यवहितेप्यन्वयबोधान्नविलंबेन विलंबाभावाच्च नैतज्ज्ञानं हेतुः किन्त्व-
व्यवहितपदतात्पर्यज्ञानं। तच्चैतत्पदस्मैतत्पदाव्यवहितोत्तरमभिसंदधात्वित्यपि संधायस्थितुरिच्छा। अतए-
व मौनिश्लोकेप्यासत्तिः वक्तुरभावेप्यभिसंधातुः सत्त्वात्। शुकवाक्ये च भगवत्तात्पर्यमादायैव गतिरिति न- राम:
व्याः तदपि न सत्। यथा तात्पर्यज्ञानादौ विनाविलंबेन शाब्दबोधाविलंबात्। तस्मात्कृत्पदजन्यपदार्थोपस्थिति १४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रासत्तिः सा च स्वरूपसती हेतुः नहि पदार्थानुपस्थितावन्वयबोधः न च स्मृतापदजन्येति व्यर्थम् घटपदात्समवाये
नाकाशोपस्थितौ घटोस्तीतिवाक्यादाकाशान्वयबोधापत्तेः ननु घटमानयेत्यत्र घटकर्मत्वानयनकृत्युपस्थि
तीनां न युगपत्संभवः आशुविनाशिनां क्रमिकाणां मेलकाभावादिति चेन्न क्रमिकपदानुभवजन्यानेकसंस्का
रैर्युगपन्नावत्पदस्मरणाद्युगपन्नावत्पदार्थस्मृतावन्वयबोधः संभवतीति संक्षेपः ॥ अतएवाव्यवधानेन पदज
न्यपदार्थोपस्थितिरासत्तिरित्यपास्तम् तृतीयान्तवैयर्थ्यात् व्यवहितोपस्थितावेकस्याउपस्थितेर्विनाशात
तात्पर्यम् चेदम् एतस्मिन्नर्थेऽस्यान्वयं प्रत्याययत्विति प्रयोक्तुरिच्छा प्रयोक्ता चाभिसंधापयितृमात्रं ननु वक्तैव
मौनिश्लोकाद्याप्तेः शुकवाक्ये भगवदिच्छैव गतिः तस्य च निश्चयो हेतुः अस्य संशयव्यतिरेकनिश्चये चान्वयबो
धात् तद्भ्रमे चान्वयबोधाच्चेति संक्षेपः ॥ सोयं शब्दो द्विविधः विधिरर्थवादश्च तत्र विध्यभिधायकः प्रत्ययः
तद्घटितं वाक्यं वा विधिः अभिधेयो विधिश्च कार्यत्वम् तच्च कृतिसाध्यत्वमिति किमत्र मानमिति चेत्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सि·मं·
१५

विधित्वावच्छेदकं ज्ञानमजनयित्वा प्रवृत्तिजनिकामिच्छामजनयित्वा न प्रवृत्तिजननायालम्· अतो यस्य बुद्धिः प्रवृ
त्तिजननीमिच्छां सूते स विधेः विधेयः प्रवृत्तिजननी च कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छा तज्जननी च कृतिसाध्यत्वप्रका
रिका बुद्धिः कृतसाध्यत्वज्ञाने तदनुत्पन्नेः न तु कृतसाध्यत्वप्रकारकज्ञानाभावो गौरवात्· सर्वदा चिकीर्षोत्प
त्त्यापत्तेश्च· सर्वदा तत्सत्वात्· अतः कृतिसाध्यत्वं विध्यर्थ इति· नन्वेवं मंडलीकुर्यादिति वाक्याद् उत्पन्नकृति
साध्यताज्ञानवतो बलवदनिष्टजनकमेव मंडलीकरणमिति जानतो मण्डलीकरणे प्रवृत्तिः स्यात्· अथ ब
लवदनिष्टाननुबन्धि कृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्तकमिति चेत्· इत्थमपि इष्टाजनकत्वेन बलवदनिष्टाननुब
न्धिकृतिसाध्यत्वेन मंडलीं जानतस्तत्र प्रवृत्तिः स्यात्· प्रवृत्तिजनकज्ञानस्य सत्वात्· अत्र प्रभाकरमतानुवर्त्ति
नः नियोगो वादिमत्वघतिसंधानजन्यं कार्यताज्ञानं प्रवृत्तिजनक अन्यत्र चेष्टसाधनताज्ञानजन्यमिष्टसाधनता राम:
ज्ञानकालीनं वा कार्यताज्ञानं प्रवृत्तिहेतुः प्रवृत्तिसामान्ये च कार्यताज्ञानसामान्यमिति न कश्चिद्दोषः· नन्वेवं १५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लाघवादिष्टसाधनत्वविषयककार्यताज्ञानमेवप्रवृत्तिसामान्येहेतुरितिवाच्यम्· नित्येतदभावात्· साध्यत्व
साधनत्वयोर्विरोधेनैकस्मिन्कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोर्भानासंभवाच्च· कथमनयोर्विरोधइतिचेदित्थम्
साधनत्वंहिसिद्धधर्मः असिद्धावस्थाकार्याऽनुत्पत्तेः साध्यत्वंचासिद्धधर्मः सिद्धतादशायांतदभावात्· नचै
कदासिद्धासिद्धत्वम्· येनैकदाकृतिसाध्यत्वमिष्टसाधनत्वंचस्यादिति· अत्रजरन्नैयायिकाः इष्टसाधन
ताविषयकंकृतिसाध्यताज्ञानमेवप्रवर्त्तकंलाघवात्· नत्विष्टसाधनताज्ञानजन्यंकार्यताज्ञानादिगौरवा
त्· नचनित्येइष्टसाधनताज्ञानासंभवः फलाभावादितिवाच्यम्· नित्येपिबहुशः फलश्रुतेः यत्रफलश्रुतिर्ना
स्तितत्रापिविश्वजिन्न्यायात्स्वर्गः फलम्· प्रत्यवायपरिहारोवा· नचैवंफलकामनाधीनकर्त्तव्यत्वेनकाम्यत्वं
स्यान्नतुनित्यत्वमितिवाच्यम्· नहिफलकामनानधीनकर्त्तव्यत्वंनित्यतांब्रूमः किन्तुयदकरणेप्रत्यवा
यस्तत्त्वम्· तच्चकामनोपाधिककर्त्तव्यत्वेप्यक्षतमेव· नचैवंफलेयदाकामनानास्तितथासंध्यावंदनादौप्रवृ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सि·मं· त्रिर्नस्यात्· इष्टत्वात्· नहि प्रयोजनमनुद्दिश्य मन्दोपि प्रवर्त्तते· नन्वेवं कामनाधिकारिविशेषणं स्यान्तथा च फलेय
१६ दा कामना नास्ति तदा प्रकृष्यस्याश्वेरिवानधिकारित्वान्नित्याकरणेपि प्रत्यवायो न स्यादिति चेत्· यदि तत्र प्रत्यवा
यः प्रामाणिकस्तत्यज्यतां तर्हि कामनाधिकारिविशेषणम्· ननु वेदबोधितमिष्टसाधनत्वमपि · प्रामाणिकत्वात्·
४ का कल्प्यतां वा मनेतरयावदधिकारवतामकरणमेव प्रत्यवायहेतुरिति न किंचिदेतत्· न च साध्यत्वसाधनत्वयोः
विरोधः एकस्मिन्पाके ओदनसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोः सत्वात्· कथमन्यथा तवेष्टसाधनताज्ञानकालीनकार्यता
ज्ञानं पाकादौ प्रवर्त्तकमिति· कृतिसाध्यत्वे च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशेषणं देयम्· नातो मधुविषसंपृक्तान्न
भोजने कृतिसाध्यत्वेन सुखसाधनत्वेन च ज्ञातेपि प्रवृत्तिः बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेन ग्रहात्· यदा च बलवदनिष्टा
तै२ ननुबन्धित्वेन न ज्ञायते तदा प्रवर्त्तते· एवं च बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यत्वविषयकं ज्ञानं राम:
प्रवर्त्तकम्· विध्यर्थोपि बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यत्वम्· अत एव कलञ्जभक्षणस्येष्टसाधः १६

नत्वेपि वलवदनिष्टाननुवंधित्वाभावाद्विशिष्टाभावोस्तीति न कलंजं भक्षयेदिति विध्यर्थनिषेध उपपद्यते कथं तर्हि श्येनेनाभिच
रन्यजेतेत्यत्र विधिप्रवृत्तिः श्येनस्य हिंसात्वेन नरकरूपवलवदनिष्टानुवंधित्वादिति चेन्न श्येनो हि वधसाधनं न तु नरकसा
धनं मानाभावात् श्येनाद्धि वधो वधाच्च नरक इति न तत्राभिचारिकाणां प्रवृत्तिः ननु श्येनो मरणानुकूलव्यापारत्वेन हिंसा सा
च नरकजनिकेति चेन्न नहि मरणानुकूलव्यापारमात्रं हिंसा कूपादौ विनष्टे गवि तत्कर्तुर्गोवधकर्तृत्वप्रसंगात् नापि
मरणोद्देशेनानुष्ठीयमानत्वे सतीति विशेषितं तत्त गंगामरणमुद्दिश्य कृतत्रिसंध्यस्तवपाठादेरपि तत्त्वापत्तेः अ
द्वारा दृष्टमरणानुकूलत्वं विवक्षितमिति चेत्तर्हि कथं श्येनस्य हिंसात्वमिति न व्यापारस्तु वलवदनिष्टाननुवंधीष्टसाधनं
त्वे सति कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वम् कृतिसाध्यत्वे सति वलवदनिष्टाननुवंधीष्टसाधनताज्ञानत्वेन कारण
ता वलवदनिष्टाननुवंधिकृतिसाध्यत्वे सतीष्टसाधनताज्ञानत्वेन वेत्यत्र विनिगमनाविरहः अस्तु तेन तेनापि रू
पेण हेतुत्वमिति चेन्न र्हि कार्यताज्ञानत्वादिनैव हेतुता स्फलाघवात् चस्मत्कृतिसाध्यताधीत्वेनैव चिकीर्षां प्रति

सि·मं·श हेतुत्वम् नन्वेवमिष्टाजनकेपि चिकीर्षा स्यादिति चेत्· स्यादेवमुखादौ इष्टाजनकत्वेन ज्ञाते मंडलीकरणादौ चिकीर्षा स्यादि
७ ति चेन्न उपायेच्छासामान्यसामाग्र्यभावात्· केसमुपायेच्छासामग्रीति चेद् दिष्टसाधनताज्ञानं बलवदनिष्टाननुबंधि
त्वज्ञानं च बलवदनिष्टसाधनताज्ञानं वा प्रतिबंधकम्· इष्टसाधनत्वं च विद्यमानेच्छाविषयो यस्तत्साधनत्वम्· इच्छा
विषयत्वं च स्वरूपसद्विशेषणम्· ननु तस्यापि ज्ञानं कारणम्· एवं यदा सुखादाविच्छा पाकादौ च सुखसाधनताधी·
स्तदा पाकादाविच्छेति ध्येयम्· विध्यर्थोपि इष्टसाधनत्वम् कृतिसाध्यत्वं बलवदनिष्टाजनकत्वं च· ननु विशिष्टम्
विशेष्यविशेषणाभावे विनिगमनाविरहात्· न कलंजं भक्षयेदित्यत्र च कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोर्नन्नर्था
न्वयः तस्य कार्यत्वादिष्टसाधनत्वाच्च किंतु बलवदनिष्टाननुबंधित्वस्य· श्येनेनाभिचरन्यजेतेत्यत्र बलवदनि·
ष्टाननुबंधित्वस्य नान्वयो बाधात्· इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोस्त्वन्वयः स्यादेव अबाधादिति संक्षेपः· सोयं वि· रामः
धिस्त्रिविधः अपूर्वविधिर्नियमविधिः परिसंख्या चेति· तदुक्तम्· विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति· तत्र· ७

२ इत्थं चात्र काम्यत्वेनोपस्थितः स्वर्ग एव न चे[illegible]काम्यम् साक्षात्साधनत्वस्य आ अविनाशित्वेनासंभवात् । न च परंपरया स्वर्गसाधनत्वं बोध्यम् × २

वान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्येति कीर्त्यत इति उदाहरणानि व्रीहीन्प्रोक्षति व्रीहीनवहन्ति पंच पंचनखा भक्ष्या इति अत्र
एव नेष्टसाधनत्वं विध्यर्थः स्वर्गकामो यजेतेति विधिना तस्य यागे बोधयितुमशक्यत्वात् तथा हि स्वर्गकामस्ये
ष्टसाधनं याग इत्यनेन बोध्यम् परंपराघटकापूर्वानुपस्थितेः नापि कार्यत्वम् स्वर्गकामकार्यत्वस्य यागे बोधयितु
मशक्यत्वात् तथा हि शाब्दे योग्यताज्ञानं हेतुः योग्यता चान्वयप्रयोजकं रूपम् अत एव से कान्वयप्रयोजकत्वं
इव इष्यत्वं जलेऽस्तीति तद्योग्यम् वह्नौ नास्तीति तदयोग्यम् प्रकृते च कामिकार्यत्वान्वये इष्टसाधनत्वमन्वयप्र
योजकम् न च तद्ग्रहीतुं शक्यमित्युक्तम् तस्मात्कार्यमपूर्वमेव [illegible] विध्यर्थः तस्मिन्यागस्य विषयतया
न्वयः नन्वपूर्वस्य पूर्वमनुपस्थितत्वान्न तत्र शक्तिग्रहो नुपपन्नः अथ कार्यत्वेन कार्यसामान्य एव शक्तिग्रहः
योग्यताबलाच्चापूर्वव्यक्तेर्लाभः न हि यागविषयकमन्यत्कार्यं संभवतीति चेन्न [illegible]
[illegible] त्वात् स्वज्ञानादेरपि संभवात् उच्यते कार्यतावत्स्वर्गकामस्यान्वयो नियोज्यनियोजकभावल

सि·सं· क्षणाः तत्रकामीनियोज्यः नियोजकंचकार्यम् अतः कार्यनियोजकत्वमेवस्वर्गकामस्यान्वयः नियोजकत्वंचतत्कामिकार्यतया
१८ प्रतीयमानत्वम्· अत्रचान्वयेप्रयोजकंकाम्यसाधनम्· नहिकामीकाम्यादन्यत्कामसाधनत्वेनाज्ञातंकार्यतयावेत्ति· नच
काम्यासाधनंकाम्यसाधनंसाधनत्वेनज्ञायते· अन्यथाख्यातेरनभ्युपगमात्· नचज्ञानंकाम्यस्यस्वर्गस्यसाधनंसंभव
तीत्यतोयोग्यतावलाद्यागविषयकंकार्यंस्वर्गकामीयम्· स्वर्गकामोयागविषयककार्यवानितिवाक्यभवोभवन्योग्य
तयाऽपूर्वमालंबते· एवंकामेक्रमशक्तिर्लिङ् नित्यनिषिद्धेचापूर्वमाह ॥ लोकेचपचेदित्यादावपूर्वतात्पर्यासंभवा
कार्यत्वलक्षणेत्याहुः अत्रोच्यते· कार्यत्वमेवविधेःशक्तिर्लाघवात्· ननुकार्यत्वविशिष्टे· नचयागेस्वर्गकामकार्य
त्वान्वयासंभवोबाधकाभावात्· नचयोग्यताज्ञानविरहोबाधकः नह्यन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वंयोग्यता· सेकानन्व
यितेऽपिसत्वात्· किन्तुप्रकृतसंसर्गवत्त्वम्· तस्यचसंशयसाधारणज्ञानंहेतुः नचयागेस्वर्गकामकार्यत्वसंशयो राम: १८
नसंभवति· येनैवंस्यात्· यच्चोक्तमिष्टसाधनत्वंनविध्यर्थः यागेनास्यलिङ्बोधयितुमशक्यत्वादितितदपि

नबाधकाभावात्· उक्तंबाधकमितिचेन्न· साक्षात्परंपरात्वगुदस्यसाधनतासामान्यस्यलिङ्गबोधनात्· यथारूप
वांश्चैवइत्यत्रनीलत्वादीनुद नस्यरूपसामान्यज्ञानम्· अथैकविशेषबाधेसाद्धसामान्यज्ञानेनतदितरविशेषप्र
कारकतानियतम्· यथाघटेनजलमाहरेदित्यत्रच्छिद्रबाधेच्छिद्रेतरत्वेनघटज्ञानमतोत्रसाक्षात्त्वबाधेपरंप
रात्वप्रकारकंज्ञानंकार्यम्· तच्चनसंभवतिद्वारानुपस्थितेरितिचेन्न· घटेनजलमाहरेदित्यत्रयोग्यतयाव स्थि
स्तुतोयच्छिद्रेतररूपान्वयोनतुतदितरत्वेन· तदुपस्थापकाभावात्· नचलक्षणायातदुपस्थितिर्मानाभावात्· आ
ज्ञांचात्रापिसाक्षादन्यसाधनत्वप्रकारेणैवान्वयः किन्त्वच्छिन्नम्· अथयोग्यताज्ञानविरहोबाधकः· तथाहि· आशुविनाशि
नः कालान्तरभाविफलजनकत्वेफलसमयपर्यन्तस्थायिव्यापारजनकत्वमन्वयप्रयोजकम्· नचेहतथाज्ञानंसं
भवतीतिचेन्न· अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वस्ययोग्यत्वनिरासात्· नन्वेवंकथमपूर्वलाभ इतिचेत्· आशुविनाशिनः
कालान्तरभाविफलजनकत्वस्यतत्कालस्थायिभावव्यापारकत्वव्याप्तेः· तदुक्तमाचार्यैः चिरध्वस्तंफलायालंनकर्मा
लं

सि.सं. १९ तिशयंविनेति· महाफलधर्मिकल्पनातोधर्मकल्पनायालघुत्वात्· यागादिरेवस्थायित्वंयुक्तंनत्वपूर्वम्· नचैवमिदानींयागप्र
१९ त्यक्षापत्तिः आत्मविशेषगुणानांक्षितीयक्षणेयोग्यत्वादित्याहुस्तन्न· इदानींनयजेयमितिप्रत्ययेताविरोधात्· विधिभिन्नो क्ष२
र्थवादः सतुत्रिविधः गुणवादोऽनुवादोभूतार्थवादश्चेति· तदुक्तम्· विधिर्धेगुणवादः स्यादनुवादोवधारिते। भूतार्थवा
दस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधामतः सोयंशब्दोऽनित्यः उत्पन्नोगकारोविनष्टोगकार इतिप्रतीतेः अत्रगुरवः नित्यः नित्यः
शब्दोव्योमैकगुणत्वात्तत्परिमाणवत्· नचाप्रयोजनकम्· सोयंगकार इति प्रत्यभिज्ञानस्यान्यथानुपपत्तेः नचायं
भ्रमः बाधकाभावात्· नचोत्पत्त्यादिप्रती तिर्वाधिका· तस्याव्यंजनवायूत्पत्त्यादिविषयत्वादित्याहुस्तन्न· गका
रगतत्वेनोत्पत्त्यादिप्रतीतेः नचासौभ्रान्तिः बाधकाभावात्· प्रत्यभिज्ञानंबाधकमितिचेत्· अनयैववाधितत्वात्किन्नः
स्यात्· नह्यत्रविनिगमकमस्ति· नन्वेवंविनिगमकाभावेविनाशादिप्रत्ययस्यैवकुतोनबाधितत्वमितिचेन्न· उत्पत्ति राम:
विनाशप्रत्यययोर्वाधत्वकल्पनापेक्षयाप्रत्यभिज्ञानमात्रस्यावाधत्वकल्पनायालाघवात्· अन्यत्तुविनिगमकाभावा· १९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उभयोरेवप्रमात्वम्। कथमिति चेत्। प्रत्यभिज्ञानस्य गत्वावच्छिन्नभेदाभावविषयत्वात्। तथासति गकारोयमिति स्यान्न
तु सोयमिति चेन्न। सोयमित्यस्य तद्भिन्नगत्वावच्छिन्नाभिन्नोयमित्यर्थात्। गकारोयमित्यत्र च गत्वेन तद्भिन्नत्वानव
गाहनात्। तथासति तज्जातीयोयमिति स्यादिति चेन्न। गत्वे जातित्वानवभासनादित्याहुः भट्टास्तु शब्दो नित्यः नि
रवयवद्रव्यत्वात् आत्मवदित्याहुः तन्न उक्तदोषात्। शब्दस्य द्रव्यत्वे मानाभावात्। शब्दो द्रव्यं साक्षात्संबन्धेनेन्द्रियग्रा
ह्यत्वात् घटादिवदिति चेन्न। अप्रयोजकत्वात्। शब्दस्य नीरूपद्रव्यत्वेन बहिरिन्द्रियाग्राह्यत्वापत्तेः। अन्ये तु शब्दो नित्यो
ध्वन्यन्यशब्दत्वात् स्फोटवदित्याहुः तदप्यत एव निरस्तम्। दृष्टान्तासिद्धेश्च। न हि वर्णान्यः स्फोटात्मकः प्रमाणसि
द्धोस्ति नन्वस्ति सः। तथाहि। पदानां वर्णकदम्बरूपाणां आशुतरविनाशितया मेलनासंभवात्। अप्रत्यक्षत्वं ता
वन्निरूढम्। तथा च तदप्रत्यये कुतोर्थप्रत्ययः स्यात्। तस्माद्वर्णाभिव्यंग्यः पदस्फोटः कश्चिदभ्युपेयो यतोर्थ
प्रत्यय इति तदभ्युगमम्। स हि स्फोटस्तावद्वर्णव्यंग्यस्तावतां मध्ये यत्किंचिद्वर्णव्यंग्यो वा तावद्वर्णाभिव्यक्तिव्यं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सि·मं·श· गोवा· नाद्यः आशुविनाशिनां क्रमिकाणां तेषां मिलनासंभवात्· न द्वितीयः घकारमात्रोच्चारणे घटपदस्फोटप्रत्ययेऽर्थप्रत्य
२० यापत्तेर्वर्णान्तरवैफल्यापत्तेर्नान्त्यः तदसंभवात्· अथ पूर्वपूर्ववर्णगोचरसंस्कारसहितचरमवर्णोपलंभस्त
द्व्यंजक इति चेत्तर्हि स एवार्थप्रत्यायकोऽस्तु कृतं स्फोटेन· अथ पदप्रतीतिबलात्तत्सिद्धिरिति चेन्न· तस्याः क्रमविशेष ६४
वत्तावद्वर्णगोचरत्वात्· तावद्वर्णगोचरप्रत्ययस्यैव न संभवति इति चेन्न· तावर्णगोचरसंस्कारात्मसूहालंबन
रूपतावद्वर्णगोचरस्मरणासंभवात् ननु तावद्वर्णमात्रं न पदम्· अर्थाप्रत्यायकत्वात्· अन्यथा नदीदीनयोरवि
शेषापत्तेः किंतु आनुपूर्वीविशेषविशिष्टतावद्वर्णारूपम्· न च तत्प्रत्ययः संभवतीति चेन्न· घोत्तरत्वं टस्यानुपू
र्वीः अस्ति च तस्य प्रत्यक्षत्वम्· घोत्तरं टं शृणोमीति प्रतीतेरिति दिक्· ननु अर्थापत्तिरपि मानान्तरम्· पीनो देवदत्तो
दिवा न भुंक्ते इति प्रत्ययानंतरं दिवसाभोजिनः पीनत्वं रात्रिभोजनमन्तरेणानुपपन्नमिति तत्कल्पयंतीति· न चात्र रामः
प्रत्यक्षादिप्रमाणमस्तीति चेन्न· केवलव्यतिरेकिणैवोपपत्तेः· तथाहि देवदत्तो रात्रौ भुंक्ते दिवाऽभुंजानत्वे सति पीन २०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्वात्· यन्नैवं तन्नैवम्· यथा केवलमभोजीति· अर्थापत्तिपदं च केवलव्यतिरेकिणो नामान्तरमिति संक्षेपः। अविदितकर्तृकः
शब्दविशेष एवैतिह्यनामा सयदिमानं तदा शब्द एव नो चेत्प्रमाणमेव नेत्युभयथापि न मानान्तरमिति सिद्धानि चत्वारि
प्रमाणानि· ननु सर्वमिदं प्रमात्वसिद्धौ स्यात्तदेव तावन्न सिद्धम्· न हि तत्प्रत्यक्षम्· ज्ञानस्यातीन्द्रियत्वात्· अन्यथा ज्ञा
नतज्ज्ञानानां ज्ञानमेव स्यान्न तु विषयान्तरसंचार इति· अत्र गुरवः प्रकाशमेव ज्ञानं घटादिकमिव स्वात्मानं स्वाधि
करणमात्मानं च विषयीकरोति· अत एव सर्वमेव ज्ञानं घटमहं जानामीत्याकारकम्· इत्थं च ज्ञानस्य मितिमातृप्र
मेयविषयत्वात् त्रिपुटीप्रत्यक्षतेति प्रवाद इत्याहुः· तन्न चक्षुर्जन्यघटज्ञानादिना स्वात्मनो विषयीकर्तुमशक्य·
त्वात्· चाक्षुषादिज्ञाने विषयसन्निकर्षयोरपि हेतुत्वात् तेन चोत्पद्यमानं ज्ञानं पूर्वमस्ति तन्निकृष्टं वा कथं
वा चक्षुषा आत्मविषयकं ज्ञानं जायेत· चाक्षुषादिज्ञाने उद्भूतरूपवत एव द्रव्यस्य योग्यत्वात्· अन्यथाका
शस्यापि चक्षुषा ग्रहापत्तेः। भट्टास्तु ज्ञानं तावत्स्वविषये ज्ञातताख्यं फलं जनयतीति निरूढम्· तयैवानुमेयं ज्ञानं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सि·ग्रं·त· मित्याहुस्तन्न· ज्ञाततायानिरुक्तत्वात्· ज्ञानरूपस्यसाध्यस्याप्रसिद्धावनुमानासंभवाच्चउच्यतेमननैवज्ञानंगृह्यतेयो
२१ ग्यत्वात्· नचैवंतज्ज्ञानमपीत्यनवस्थेतिवाच्यम्· विषयान्तरसामग्र्याःप्रतिबन्धेनकस्यचिज्ज्ञानस्यमननसाग्रहात्· न
त्प्रतिबंधकत्वेकिंमानमितिचेत्फलानुदयइतिसंक्षेपः·तथापितस्यप्रामाण्यंकेनगृह्यते· नतदनुमानेनग्रहीतुं
शक्यंसाध्याप्रसिद्धेः अन्नभट्टाः ज्ञाततयाज्ञानानुमितिर्जायमानाप्रामाण्यमपिविषयीकरोतीत्याहुः·तन्न· ज्ञा
ततायांहिज्ञानमात्रस्यव्याप्तिर्गृहीताप्रमात्वविशिष्टस्यवा· नाद्यः ततोज्ञानमात्रंसिद्ध्येन्नतुतत्प्रमात्वमपि· सा·
ध्यतावच्छेदकीभूतरूपेणसाध्यव्याप्त्यसिद्धेन्नतुरूपान्तरेणअन्यथावह्निव्याप्योधूमइतिज्ञानाद्धूमत्वेन [illegible]
[illegible]दीपत्वेनवादह्नेरपिसिद्ध्यापत्तेः· नान्त्यःव्यभिचारात्साध्याप्रसिद्धेश्चगुरवस्तु· स्वप्रकाशमहिम्नास्वमिव
स्वप्रामाण्यमपिसिद्ध्यतीत्याहुस्तन्न· स्वप्रकाशतायाअसिद्धेः· किंचएवंज्ञानेप्रामाण्यसंशयोनस्यात्· ज्ञानग्र
हेप्रामाण्यनिश्चयात्· निश्चितेचसंशयायोगात्· अग्रहेस्वप्रकाशत्वहानाद्वाव्याघातात्· धर्मिज्ञानाभावाच्च· रामः
समानधर्मवत्तयाधर्मिज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यांसंशयहेतुत्वावधारणात्·मुरारिमिश्रास्तुतद्विषयक २१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्वे सति तत्प्रकारकत्वं प्रामाण्यम्· तच्च प्रथमानुव्यवसायेनैव गृह्यते· तथाहि· घटत्ववान्त्वावच्छ्यवसायोपनीतो तस्त्वाद्वि
शेष्यतासंसर्गरूपाज्ञानेमनसा गृह्यते· विशेषणस्य तद्वतः पूर्वमुपस्थितत्वात्· न च मनसो वहिरर्थप्रकाशासा
मर्थ्यम्· उपनयसहकारेण तस्य वहिरर्थप्रकाशकत्वात्· कथमन्यथा कविकाव्यमूलभूतज्ञानम्· कथं वानुव्यव
सायेविषयप्रतिभानम्· घटत्वमपिव्यवसायोपनीतम्· ततस्तत्प्रकारकताविषयेतावत्तुग्रहेति· उभयस्यैकत्रग्र
हे गृहीतं प्रामाण्यमिति· तदपि न· एवं तद्विशेष्यकत्वं तत्प्रकारकत्वं च गृहीतम्· न चैवं तावदेव प्रामाण्यम्· किन्तु
तद्विशेष्यकत्वविशिष्टं तत्प्रकारत्वम्· न च तद्विशेष्यकत्ववैशिष्ट्यमनुव्यवसायोगृहीतुमर्हति· तद्विशेष्य
कत्वस्य पूर्वमनुपस्थितेः संसर्गविधया हि विशेष्यकता प्रकारकता च भासते किंचैतदपि न प्रामाण्यम्· व
ह्निगुंजयोर्गुंजावह्नी इति भ्रमेतिऽव्याप्तेः आसित तत्र वह्निविशेष्यकत्वं वह्नित्वप्रकारकत्वंच· किंतु तद्विशेष्यकत्वा
वच्छेदेन तत्प्रकारकत्वमित्युक्तम्· न चावच्छेद्यावच्छेदकभावः प्रथमं गृहीतुं शक्यः तद्विशेष्यकत्वस्य पूर्वमप्र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तीतेः अत्रोच्यते· मास्तां तावत्प्रथमानुव्यवसायेन ग्रहो द्वितीयेन तु स्यात्· न हि द्वितीयव्यवसायस्य पूर्वं प्रथमानुव्यवसायेनोपस्थि
तेः न चैवं प्रामाण्यस्यानुव्यवसायगम्यत्वे प्रामाण्यसंशयो न स्यादिति वाच्यम् अनुव्यवसायेन प्रामाण्येनानुव्यवसा
येन गृहीतं तत्र संशयासंभवात्· अन्यथा पुरुषत्वसंशयो न स्यात् तस्य चक्षुर्वेद्यत्वात्· न चैवं प्रामाण्यस्य स्वतो ग्रा
ह्यत्वमागतम्· असति प्रतिबन्धके यावत्स्वाश्रयानुव्यवसायग्राह्यत्वं हि मिश्रनये स्वतोग्राह्यत्वं तच्च न· प्रथमानु
व्यवसायेनाग्रहात्· एवं च साध्यप्रसिद्धावनुमानमपि तद्ग्राहकम्· तद्यथा· इदं पुरुषज्ञानं प्रमा· करादिमत्तिपु
रुषज्ञानत्वात्· संप्रतिपन्नवत्· यन्नैवं तन्नैवं यथा घट इति व्यतिरेकि· अन्ये तु प्रथममप्रामाण्याभाव
एव प्रामाण्यं व्यतिरेकिणा साध्यम्· न च साध्याप्रसिद्धिः नहि व्यतिरेकिणा साध्यहेतोर्व्याप्तिर्गृह्यते· किंतु साध्या
भावहेत्वभावयोरिति किं न दप्रसिद्ध्या· न च साध्याप्रसिद्धौ तदभावाप्रसिद्धिः प्रतियोगिज्ञानसाध्यत्वादभा·
वज्ञानस्येति वाच्यम् तस्य प्रतियोगिरूपत्वात्· न च प्रतियोगिज्ञानेऽप्यभावज्ञानं कारणम्· एवं च यद्व्यापकतया हेत्व

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भावो गृहीतस्तेन हेतुनाऽभावः सिद्ध्यतीति: न च साध्याज्ञाने कथं विशिष्टज्ञानानुमितिः अप्रामाण्याभावविशेष्यिकायास्तथानुमि
तेरभ्युपगमादित्याहुः आस्तां तत् तथापि तद्वति तत्प्रकारकत्वग्रहे उक्तैव गतिः किंच कादिमति प्रकारघत्वज्ञानं केन ग्राह्य
म् अनुव्यवसायेनेति चेन्न हि पुरुषत्ववति तत्प्रकारकग्रहः केन वाऽवधार्यताम् यतस्तद्ग्रहमपहायैव कुतस्त्यादरः इति अ
नेनु तत्प्रकारकज्ञानत्वमेव प्रामाण्यम् न च रजतत्वप्रकारकशुक्तिज्ञानमपि प्रमाणं स्यात् तदसिद्धेः नहि यत्र य
न्नास्ति तत्र तत्तत्प्रकारकज्ञाने मानमस्ति कथं तर्हि शुक्ताविदं रजतमिति व्यवहार इति चेन्न व्यवहर्तव्ये रजतत्वा
संसर्गाग्रहात् रजतत्वप्रकारिकाशुक्तौ स्वप्रवृत्तिरपि तदिष्टतावच्छेदकरजतत्वसंसर्गाग्रहात् अथ रजतत्वप्रका
रकप्रवृत्तौ रजतत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमाणसलेकारणं ज्ञमस् तथा च तेन विना कथं शुक्तौ प्रवृत्तिः स्यादिति चेन्न
तत्रापि रजतत्वासंसर्गाग्रहस्यैव हेतुत्वात् अथ संसर्गाग्रहस्याविशेषात् क्वचित्संवादिनी प्रवृत्तिः क्वचिद्विसंवा
दिनीति अतो नियमः इति चेन्न तद्वति तदसंसर्गाग्रहस्य तत्प्रकारकसंवादित्वात् तदभाववति तदसंसर्गाग्रहस्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सि·मं·ग· तत्प्रकारकाविसंवादिन्यां प्रवृत्तौ हेतुत्वात्· अत्रोच्यते· लाघवाद्रजतत्वसंसर्गाग्रहो रजतत्वप्रकारकप्रवृत्तौ हेतुः न तु र
२३ जतत्वासंसर्गाग्रहो गौरवात्· न च शुक्तौ तदसंभवः विशेषणाविशेष्येन्द्रियसंनिकर्षे सत्ये तयोरसंसर्गाग्रह इत्येवं विशि ज्ञानै२
ष्टज्ञाने हेतुः अस्ति चात्रापि विशेषणस्य रजतत्वज्ञानं विशेष्यीभूतशुक्तीन्द्रियसन्निकर्षः तयोरसंसर्गाग्रहश्च·
अथ रजतत्वसंनिकर्षविरहात्कथं तत्प्रकारकं प्रत्यक्षमिति चेन्न· संनिहितं यत्र रजतं तेन च संयुक्तसमवायसा
न्यत्र ज्ञानस्य संनिकर्षस्य सत्वात्· ज्ञानस्य सन्निकर्षत्वे किं मानमिति चेद्रजतत्वप्रकारकप्रत्यक्षमित्येवेहि
तत्रैव किं मानमिति चेत्तत्प्रकारिका प्रवृत्तिरिति संक्षेपः॥ १ ॥ ॥इति श्रीचूडामणिभट्टाचार्यकृ
तान्यायसिद्धान्तमंजरिसमाप्ता शुभम्॥ ॥ १ ॥ शुमंगलं कुर्वन्तु· ॥ ॥ १ ॥ शुभं॥

रामः
२३

स्यादिति स्युरुषेच्चविभक्त्यर्थान्वयानुपपत्तिरितिवाच्यं · तदतिरिक्तस्थल एव नान्यपदमादित्याहुः ॥ ननु चित्रगु-
रित्यत्र चित्रपदं चित्रगोसंबंधिपरं गोपदं च स्वामिपरं चित्रगोसंबंधिनस्स्वामितादात्म्येन गोपदार्थे स्वामिन्यन्वय इति
सर्वपदानामेवसाधुत्वे किं विनिगमकं परस्परतात्पर्यग्राहकत्वं एवमारूढवानरो वृक्ष इत्यत्र धातोर्वानरारोहणे लक्ष-
णया पद्मकर्मत्वे वानरपदस्याश्रये लक्षणया वानरारोहणकर्मत्वाश्रयपद इति बोधः वैचित्र्ये तत्र धनदृक्षत्र वै
त्रयदृस्य वैचक ते के दायातोऽर्थं न दाने कर्मपर्यसंप्रदानत्वे धनपदस्याश्रये लक्षणया वैचकतृकधनदा-
नसंप्रदानत्वाश्रयपद इति बोधः अथवा वानरपदस्य वानरकर्तृकमर्थः तस्य च धात्वर्थे आरोहणेऽभेदे-
नान्वयः कर्मत्वपः कर्मेपरः एवं धनपदस्य धनकर्मकमर्थः तस्य च चैत्रकर्तृकदानेऽन्वयः कर्मत्वप
स्यसंप्रदानमर्थः एवं गभीरायां नद्यामित्यत्र गभीरपदं गभीरनदीसंबंधिपरं नदीपदं च तीरपरम् इ-
त्यत आह विस्तरस्त्विति चित्रगुपदाच्चित्रगोस्वामिनो वानुभवान्नायं प्रकारः साधुः एवं शोभनवि

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्यारी
ब्रु·टी

त्रगुरिति त्रिपदत्वः श्रीहौ चित्रपदस्य चित्रगोसंबंधिपरत्वात्पुंवद्भावे कृते शतपागा । विशोभनात्वपानुपपत्ते
रगत्या चित्रपदस्य शोभन चित्रगोसंबंधिपरत्व पशोभनपदं चेत्तत्र यं ग्राहकमिति निष्ठितो वेनातत्वा पगाने ष्ठ
न्तिं के चिन्तु चित्रपदस्य चित्रस्वामी गो पदस्य गो स्वामी ग्रपं: अन्ने वचनानां संत्रिहिते विशेषणत्वमि
ति न्यायेन च चित्रत्वेन गोत्वेन चै कार्थ्यान्वयः तेषां हद्द्वानरहस्त्रत्रकक्ष समपम कर्त्तेसंबंधो वानरपदस्य
वानरसंबंधी अर्थ: एकदेशोपि हस्तावारोहणस्यान्वयः पत्के सन्ने वेन्याहुः तद्रा पि चित्रगोस्वामी सनुभवापला
पादुपेक्षे अन्ये तु गो पदं गो स्वामिलक्षकं । चि । चित्रस्याभेदेनान्वयः एकदेशो विच्छन्ना तिवै विशेषणान्वयसौ
कारादित्याहुः अपरे तु गोपदेन शक्या गो: लक्षणया च स्वामी बोध्यते पुनः पदार्थैकदेश विरोधस्यानेगो कारानन्वय
कं जपदस्यप्रशत्वा वि शेषे लक्षणा न गोकार रत्नु समुदायेपशक्त्या व्यवहारस्यामा । लोकनादृम्पा नत्राति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

छाग इति शि । निवहं निश्चेतेदं बोध्यं गोपदस्य चित्रगोस्वामिपरत्वाणोसंवंधित्वावछेदकत्वयाग होतचैत्रस्यादि
ना चित्रगोसंवंधि चैत्रत्वेनैव भानं नीरत्ववत्गंगासंवंधिनीरत्ववहा आरूढवानरो वृक्षस्य [illegible] ढः वान
रो पश्चिमिति वाक्ये आरूढः पदं कर्तृधात्वोर्ध्वदेशावछिन्नसंयोगानुकूलक्रियाकर्तृत्वप्राप्यत्वो हितीया
पाञ्च ये यत्वमर्थः इत्थं च [illegible] ध्वदेशावछिन्नसंयोगानुकूलक्रियाश्रयो वानरः इत्यन्वयबोधः समासे
त्वारोहणकर्तृवानरसंबंधी वृक्षः इत्यन्वयधीः संवंधः स्वकर्तृकारोहणकर्मत्वं । एवं वैचहृतधनः इत्यत्र
चे चैत्रहृतधनं यस्मै इति वाक्ये चैत्रकर्तृकहरणसंप्रदानकहरणकर्मधन स्विति अन्वयबोधः समासे तु चैत्रकर्तृ
कहरणकर्मधनसंवंधी इत्यन्वयबोधः संवंधः स्वकर्मकहरणसंप्रदानत्वमित्यन्वयबोधः समासे तु चैत्रक
र्तृकहरणकर्मधनसंवंधी इत्यन्वयबोधः [illegible] संवंधः स्वकर्मकहरणसंप्रदानत्वमिति । अत्र च समाना

२

व्या·टी धिकरणबहुव्रीहिः चक्रपाणिरित्यादौ तु व्यधिकरणबहुव्रीहिः चक्रं पाणौ यस्येति विग्रहवाक्ये पञ्चम्यं धियाग्रिह
वृ·टी ति चक्रमित्यन्वयधीः समासे तु चक्रयुक्तपाणिमान् इति बोधः स च तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः अतद्गुण
णसंविज्ञानबहुव्रीहिस्त्विति द्वेधा भवत्यप्रधानवः चैत्रादीनां यत्र लम्बकर्णमानय इत्यादौ अयं तु चि
त्रगुरित्यादौ न प्राप्नोति भवत्यप्रत्ययः किं यत्र विद्यमानं विद्यते न लम्बकर्णो वर्णविनोदः संबन्धत्व
३ दवच्छिन्नत्वेन चान्वयबोधः लम्बकर्णं पश्य इव लम्बमानावच्छेदकत्वान्नेन दृष्टे लम्बवद्यान विशेषणस्याप्र
भूतत्वे केवलं तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिस्थले तु समासस्य गुणानां विशेषणत्वं यत्र गुणो
भूतस्यापि समस्य विशेष्याद्यन्वयिना सह अन्वयः इति चुम्बने शीतिसंप्रदायः अत्राहुः यदि लम्बकर्णमानयेत्या
दावजहत्स्वार्थलक्षणया लम्बकर्णस्यापि विशेष्यतेनैवान्वयेनानुभवबाधः तस्माद्वाच्यजहत्स्वार्थैव

विशेष्यत्वेन विधेयान्वये स्वार्थस्यागात् यत्र विशेषणतया स्वार्थस्य विधेयान्वयः स तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः
यत्र तूपलक्षणतया स्वार्थस्य विधेयान्वयः सोऽतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः विशेष्यान्वयित्वः । त्वेनैवमेवावि
शेषणत्वं यथा पीलंबकर्णो मालोलंबकर्णसंबंधित्वेनोपस्थितिः । चित्रगुरित्यादौ च चित्रगोसंबंधित्वेनउ
पस्थितिस्तुल्यैव तत्र पिलंबकर्णो हि विशेष्यान्वयिनः यथा हि विशेषणतया विधेयान्वयः चित्रगोस्तूपल
क्षणतया तत्त्वात्तत्र शब्दस्य स्वाभाव्यमेव तन्त्रमिति केचित् । चित्रनुंभववान्हिः सप्तम्यादिनोपेयाम्यिति विग्रहवाक्यात्
भृवान्मित्रैः सप्तम्यादिनोपस्थितंबंधीति बोधः समासात्तु भूवामित्त्वयप्त्यादिनसंबंधीति बोधः एवं चैत्र स्वाह्रिः
सप्तान्नोपेयामिति विग्रहवाक्यात् चैत्राभिन्नः प्रथानोपस्तं संबंधीति बोधः समासात्तु चैत्राभिन्नप्रधानसंबं
धीमन्वयबोधः संबंधस्य स्वरूपात् प्रोप्यम्याबाधितत्वे विशेष्यापाक्यावाधितं च त्र त्रम् वाभिन्न सप्तम्य८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्या. ऐ तत्संबंधित्वचैत्राभिन्नप्रधानसंबंधिनेधित्वादिनादिपदस्य लक्षणालक्ष्यतावच्छेदकस्यापि च वादेर्विशेष्यान्व
वृ. ही यित्वानुत्वादिनान्वयानुपपत्तेर्लक्षणाया अजहत्स्वार्थत्वं चेन्न । अपरेतु लंबकर्णमादौ विशेष्यतयान्व
न्वयाननुभवादस्तु जहत्स्वार्थैव यादृश्यरूपानुगमेप्यस्तिनत्वान्तिमे त्रितयादिनैव बोधः शक्यलक्ष्ययोर्वि
धेयानन्वयानुभवात् काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यत्रैव शक्यलक्ष्ययोर्विशेष्यान्वयस्य न प्रमाणादेव चलंबक
र्णभवादिसाधारणोतत्कुणत्वमित्याहुः । अग्रादिशब्देनाप्युपस्थितिनत्वात्रितयादिनालक्षणाभ्युपैत्रादिपदस्या
मर्पयाह कर्मितत्वे भूतवत्वाह्निगचैत्रत्वमैत्रत्वादिना च नानारूपेणैव लक्षणां गृह्णन्ति ह्यविरोधान
नुपगमात् तद्रूपाभेतु पुष्पवंतादिपदे नानारूपेणैकपदार्थे नानारूपेणैकलक्षणायाः शक्ता
न्वैषहोपसंस्कारपरैश्चैत्रत्वेनेत्यर्थे चत्वेनादिपदार्थेन लक्षणायामैत्रत्वादिना बोधः स्त्रीवपुष्पवादि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

पदार्थयोर्भेदान्वयबोधस्याभिन्नत्वेनाविषयीकरणात् द्वंद्वेनाभेदान्वयाभावात् द्वंद्वेनापत्तिरितिविवेके वि
हितिहत्वेनपदत्वविते नञ्घ्यावीभावसमासेः विशेष्यभावमुपपादयन्तिदण्डकुंभ मिति दंडकुंभमितिसर्वबोधा
वः पुष्टंविपिप्पलीतिनभुरुहषः ॥ उपगोहे निपातियतेषांनसीपे सत्ताभावान्कुंभस्योपेतेनात्र विग्रहः किं
नुकुंभस्यसमीपेदंडपदकुंभमितिदृष्टान्तेऽनरूपद्तिकुंभशब्दस्यकुंभसंबंधिनिपिप्पलीपदस्यपिप्पली
संबंधिनिलक्षणानस्यबोधायार्थसामीप्यात्कभेदेनान्वयः वस्तुनलक्षणपदार्थःसामीप्यंनतुसमीपः
नवाचोपपदस्याविसमीपार्थेलक्षणोपकदेशेचसामीप्येकुंभादिसंबंधेनतादात्म्येनान्वयइति
पदत्वेलक्षणापेक्षयाकुंभपदस्येवकुंभसमीपपदतादण्डपदेचनामपेक्षाहरूम्मितिकेविनुचेद्द्रव
सुर्वभिस्त्वात्रैहवार्थसाहश्यस्यभेदेनमुक्तेः चपेनाव्ययतिपानातिरेकस्यलक्षणानामार्थ

७

मा॰गो
बुद्धे

योर्भेदेनान्वयबोधानङ्गीकारेन्तउपपदार्थसामीप्ये कुम्भस्यान्वयबोधसंभवात् संबंधश्च कारकानुभवानु
रोधेन परं कुम्भपदस्य कुम्भसंबंधे लक्षणा अनुभवाननुरोधेनु अत्राप्युत्तरपदेन लक्षणेत्याहुः। अन्ये तु
उत्तरपदलक्षणा द्वितालक्ष्यतादिसमर्थः। अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वादिति भावः। एवं निर्णीतेस्मिन्नव्य
यीभावेप्युत्तरपदे सप्ताहिकाभावे लक्षणा पूर्वपदेनान्यपदार्थग्राहकमिति ध्येयं समाहारद्वंद्वेनेतरेतरद्वंद्वभेदेन द्वंद्वो
द्वैधा तत्र समाहारद्वंद्वे पाणिपादमित्यादौ पाणिपादस्य पाणिपादश्चेतियोगिके समाहारे [illegible]
मत्वं द्वयपतिसमाहारेति पाणिपदस्य पाणिश्चेतियोगिके पादपदस्य च पादश्चेतियोगिके समाहारे पद
द्वय एव लक्षणा पाणिश्चेतियोगिकाभिन्नपादश्चेतियोगिक समाहृतं गाढ्येतस्यान्वयबोधः समाहारे च
विभक्त्यर्थैकत्वान्वयः अत एव समाहारस्यैकत्वादेकवचनमेवोनेडमापद एव पाणिपादश्चेतियोगिक

समाहारेलक्षणाएवंपदं वृत्तानर्थपत्ताहृत्कमित्याहुः ननुसमाहारेषपत्तिरित्यलक्षणत्वादितिसमाहंनयायेगो
तिसमाहारेलक्षणातिसमाहारस्त्वेतिं क्रियाधानुपत्तौ नफलानुकूलस्वजातीयविजातीयव्यापारप्रचयत्व
स्यैकरूपस्तुल्यःसंबंधःसमाहारःयथापाणिपादं वादयेमत्रवादनक्रियायाः तुल्यवदेवपाणिपादयो
रन्वयः एवंयवखदिरौच्छिंधीमत्रछिदानुकूलोयावान्व्यापारःसयवखदिरयोस्तुल्यएवभासतेनत्वेक
क्रियान्वयित्वस्यवादनादिरूपैकक्रियान्वयद्धयत्वानस्यवसंबंधिभेदान्नभेदेनाननुगमइत्यत आह
सेनेतिंयथाहेनात्वंनामतत्तदश्वादितानविषयत्वं एवंतत्तदश्वादिविषयकज्ञानविषयत्वेवतत्वंतथा
पेक्षाबुद्धि विशेषविषयत्वमेवसमाहारः अपेक्षाबुद्धेरव्यासज्यवृत्तेरपिविषयतापाव्यासज्यवृत्तित्वो
पगमान्नाननुगमइति भावः ननुसमाहारस्यसंबंधित्वे नक्रियाजन्यफलशालित्वरूपकर्मत्व

न्या॰ रो॰ स्याक्रियायामसंभवे न कर्मणां णोयादृविसर्जनकर्मविभक्तिः । रेत्यादौ कर्तेन न चैवमिति एवं समाहारे न तुल्यवदेकक्रि
व्रहो यान्वयित्वम् एतेन वस्तुतस्त्वेकविभक्तिकस्य पाणिपादसमाहारे लक्षणत इत्यर्थः । अन्वयः द्वितीयार्थकर्मत्वादेरन्वयः
अन्वयमेवाह समाहारे इति तुल्यवदेक क्रियान्वयित्वमेवेत्यर्थः । वादने इति वादनरूपक्रियाजन्यफल
शालित्वम् एवं वादनकर्मत्वस्य तत्राभावादित्यर्थः । तथा च वादनकर्मत्वं पाणिपादयोरेव न तु समाहार इ
४ कर्मता तिभावः । परंपरयेति स्वाश्रयप्रतियोगिकत्वम् एतत्परंपरयेत्यर्थः । तत्र समाहारे एकदेशमनेन साक्षात्संबंधेन
धेनानुभूयमानकर्मत्वबोधस्य परंपरयोपपादनमेवास्वरसः सूचितः समाहारेति समाहारवाचकपदोत्तर
विभक्त्यर्थः समाह्रियमाणमेव समाहारप्रतियोगिन्येव । एवकारेण न तु समाहारे साक्षात्संबंधाभावा
दिति एवं चास्वरसो द्रष्टव्यः । ननु प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमभंगादसमस्तस्थाह्वयस

णीतिं व्युत्पत्तिराकांक्षात्द्धेविश्रान्त् कार्यकारणभेदेन कार्यकारणभावसम्भिन्नत्वात्सम्बन्धेतस्मिंश्चराव
कार्यकारणभावः कल्प्यते अनुभवानुरोधात् नाहं पाक्युस्यते ष्वात्रसंकोचइति भावः अत्रसमाहिपमाण
यो हिंत्वाहित्वव नापत्तिः प्रसिद्धानामितिं व्युत्पत्तिसंकोचप्रसङ्गस्यनेनाख्यासः सचित्तंः पाणिपादभिन्न
न्नपाणिपादस्य माहारस्यानुभवसिद्धत्वाद्धापाणिपादाविति द्विवचनापत्ति भिपावाक्स्मरेनसमाहारसंज्ञा
नुरोधाद्धापाणिपादसमाहारोलक्षणकल्पनमिति तन्न द्विगानंवयमुद्धारल्लब्धमतमुपपाद्यति पाणिपा
द्वाद्ये स्वेत्रेतिं पाणिपादमात्रे तिमात्रपदात्समाहारव्यवच्छेदः अनुभवसिद्धत्वात्समाहारोऽपीतिकल्प
नं न देवत्र अनुभवंस्यैवाभावादिति भावः वैयाकरणाना वीतनेनैयायिकभेदेन पाणिलक्षणयोरुपादाने

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्या.टी. ननु पाणिपादमित्यत्र समाहारे द्वन्द्वकल्पने पाणिपादयोर्हि त्वात् पाणिपादौ इति द्विवचनापत्तिः समनुसमाहा
व्र.टी. रस्यैकत्वात्तत्र द्विवचनप्रसंभवेननद्रावन्ति शिरसमिश्रेण्यहन्ने चेदमिति एवं पाणिपादयोर्बहुत्वेनानाविवक्षायां
श्रसाधुत्वादिति व्याकरणप्रतिषिद्धत्वादित्यर्थः पाणित्वं यत्स्वेनांगानामेकवद्भावो वक्तव्यस्तेन द्विसूत्रेणात्रै
कवचनमेव भि। द्विसमासाद्यन्यपदार्थाभावे बहुवचनमिति भावः ननु समाहारसंज्ञाऽनुपपत्त्या समा
हारबोधस्यानतोऽनुदये नान्वयप्रसंगात्याक्रमाद्वा न समाहाराणां समाहारोऽनेकस्मै कोऽकरणे एकोऽर्थं मन्द्रतिपा
दनं तद्बोधको द्वन्द्वः समाहारद्वन्द्व इति हि सेनम्यस्याहं इतरेतरेतरेतरसंज्ञासमाहारसंज्ञात्वम्यर्थः क्वि
न्ते यो वा पावकः नदोति नदीसंज्ञाद्वहुसंज्ञायां पाणिमाभिकेोन पासमाहारसंज्ञापोमत्वत्यं संज्ञाऽभावेऽपि
नप्रसिधितिभावः स्वरूपेति धव[illegible]रवादि स्वरूपद्वयधानोत्तिदित्यर्थः नलक्षणोक्तियदापि शक्ते सुत्वेना

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्तशात् । किं नेवालक्षणोत्येवलेखनमुचितं तथापि प्राचीननैयायिकमते समाहारद्वंद्वे लक्षणापाः प्रक्रान्तत्वेन
सैवाद्रौ निराकृतेति । अत्रापीति इतरेतरयोगेपीत्यर्थः । अपि ना समाहारद्वंद्वसमुच्चयः समाहारे साहित्येलक्ष
णाः । ननु साहित्यस्य पदार्थैकदेशः धवेति धवपदस्य खदिरपदस्य वा धवखदिरसाहित्ये लक्षणाद्
नरपदं चनार्थग्राहकं मीमांसकमतेनाह्यकाण्ड एव वा लक्षणाया धवखदिरसाहित्यताप्रयोगोच्छिं धीत्वत्वप
बोधः ननु कृतसाहित्यलक्षणायेमन्याह नदाहृ रिति एतत्सूत्राद्यो हि संवेयाकरणा व्याकरणामितिन्याये
नसाहित्येगम्यमानएव हि वचनबहुवचने भवतः द्वंद्वसमासोवाचकारलक्षणाप्येद्वंद्व समासश्च साहित्ये गम्यमानए
व भवतीत्यर्थः धवत्वेनखदिरत्वेन चोपस्थितेसंख्यान्वये धवखदिरपदयोः खदिरादिपदाधीकृपस्याप्त् स्पत्व विनावच्छे
दकमापत्तेसंख्याबोधकत्वाद्विभक्तीनां ग्रन्थपक्षायटपटहेति हि नमात्रायेक । सिन्नाविषयटयत्रा विमस्पष्टसे

Sanskrit University, Balmeeki Campus

व्या॰री
वृ॰टी

गः साहित्येलक्षणाघानुसाहित्ये न नोपस्थितेहिन्नाचयः एवं चार्थे द्वंद्व इति समुच्चयान्वाचयसमाहारे तरेत
रयोगे ति च ना रस्ताप्यः तत्र समुच्चयान्वाचयातिरिक्तचार्थे द्वंद्वसमासः इति तदर्थः समुच्चयान्वाचययोः साहित्या
नवगमात्न्नाद्दिवचनवहुवचनापत्तिर्नवा द्वंद्वसमासः इति द्वंद्वे साहित्यलक्षणां कि ना द्विवचनवहुवचनानुपपत्तिः
द्वंद्वसमासानुपपत्तिश्चेति तत्र लक्षणावश्यकी इति भावः ननु समुच्चयान्वाचययोः कथं न साहित्यबोधस्तत्र।
आह साहित्यं चेति एतेन साहित्यलक्षणस्य पुनर्वचनं न समसंगतमिति शेकां निरस्ता नां समुच्चयादिसाहित्य
वारकत्वे न तत्संगतेः तुल्यवद्धि तस्य व्याख्यासंभाद्दस्तन एवेति तुल्यवद्देकक्रियान्वयित्वस्य साहित्यस्य
न्ना देवे त्यर्थः ननु यजमानस्य वैयत्वा स्याविध्यागादीवत् यान्यासाहित्ये दुर्वारमत आह यागादाविति अ
नुमत इति एवं कुर्विति ना साहाय्येत्यर्थः यथा यजमानस्याविध्यागादौ साहाय्यं कर्तु तेनान्वयो न तथा त्यर्थः। अत्र

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

पत्न्याः कर्तृत्वेनसाहित्येनाविवक्षितेव्यापारसंबंधाभावात् यदा चतयोःकर्तृत्वमात्रेतयोः संबंधोविव
क्षितस्तदाभवत्येवसाहित्यं यथा दंपत्योःसाहित्यं त्यागवृद्धेसाहित्येनक्रियान्वयात्पत्न्यान्योन्यसाहि
त्यान्वयपूर्वकइतरेतरनिरपेक्षार्थान्वयस्तत्रसमासः इतरेतरसमाहारयोस्तथान्वयात्समासः साधुःस
मुच्चयेतुअसंबद्धयोरेवएकैकशःक्रियान्वयोननुसाहित्यमप्यपतयाप्यथाधवंछिधि खदिरंचछिंधी
तिसमुच्चयेतुल्यवदसंबद्धयोः क्रियान्वयथाः एकरूपसजातीयविजातीयव्यापारयोगित्वरूपसाहि
त्यंचादौ नोद्योतकतयाप्य प्र्याज मानान्तरेणवाप्यते चादौ नोवाचकत्वेपितुल्यवत्साहित्यमान्वयाभा
वान्नाहि वचनवद्वचनयोरेव साहित्यव्यंजकत्वादिति क्रियाभेदेनचाचयः यथाराधानाहर्तुंव्रजं
व्रजगणककमप्यानयेतिनतुधवंछिंधि खदिरमपिछिंधीत्यत्रान्वाचयेऽप्याद्भिः क्रियाभेदाभावात्

व्या.श्री. किंच घटं पटं चानयेत्यत्र समुच्चयेऽतिव्याप्तिः। उभयत्रैव प्राधान्येन क्रियान्वयेनात्र मर्येणनस्य समुच्चयत्वा
वृ.दी. न्नेवमाहरणनियनस्योः क्रियपोरभेदाद्वेधानाहतुंमिनाघ्यन्वाचयेऽव्याप्तिश्चानिरूपकभेदेन क्रियाभे
दोपपादनेसमुच्चयेऽतिव्याप्तिरिति चेन्नं प्राधान्येनपत्रक्रियान्वयेनात्सर्वेषांसमुच्चयः प्रधानगुणभावे
नयत्र क्रियान्वयेनात्सर्वेषांसोऽन्वाचयः सपुत्रको गच्छतीत्यादौ पुत्रस्यैक क्रियान्वयित्वेऽपि विशेषणत्वे
नैवान्वयान्नातिव्याप्तिरितिंयत्र चपुरगप क्रियान्वयेनात्सर्वेषंनत्रसमासः समुच्चयेच क्रमेण क्रियान्वयोननु
श्रणयन्त्रंक्रियान्वयव्यापारमात्रे ह्रस्ये चतुल्यवद्देकांविधेयान्वयित्वं साहित्यं तेन धवखदिराविति क्रियाऽहि
तेथात् प्रनीतफलानुकूलव्यापारवत्वात्प्रतीतौ कर्पे साहित्यवोधइति भिन्नत्वेनेमेत्रोऽस्य तिरातिमेनोर्
मत्रपश्यासंख्यस्पलेनुभवनरांतोऽक्रे पाथ्याहारादेवद्वंद्वः पद्यपेतावताहिनान्वयार्थमन्वयितावच्छेद

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कनयाश्च हि समानाधिकरण्यातं नञ्च घटे न जलमाहरेत्यत्र च्छिद्रेतरत्वस्यैव योऽयन्नावच्छेदकतत्वेवमानोपप
न्नौ मौ मांसवत्वते साहित्यलक्षणायां न वीजेन्तथापि पदानुपस्थितस्य शाब्दबोधे न भानमिति मतमंगीकृत्ये दे।
श्चाहुरीत्यस्वरसोऽप्यावर्नेतद्वीजेतु प्रत्येकमुपस्थितयोर्थयोर्वाद्वैरथ्योहिं तद्बोधसंभवे साहित्यलक्षणाकल्पन
मनर्थकं स्व च पि नावच्छेदकसमानाधिकरणमेलाबोधकत्वे विभक्तोर्नेननुमाप्यतां तभ्भांवेनानिगोर
वान् घटवान् पपटं चेत्यत्र घटमात्रायघटेन हि नान्वयः पटस्याप्रकृतार्थत्वात्प्रकृत्यर्थमात्रवृत्तिसंख्या
वाचकत्वाद्धि भक्तो नान्या हृश समभृप्यो नरविभक्तेस्तस्यैव प्रकृतित्वेन धवस्य प्रकृत्यर्थत्वात्प्रकृत्येन होषः
किं च धवादिपदात्समाहितत्वे नैव धवादिबोधस्तदा चैत्रमैत्रौ गच्छत इत्यत्रागमनस्याप्यास्यवृत्तितया नान्
न्वयप्रसंगः। एवं च हिंत्वबोधार्थं साहित्येन लक्षणागमनबोधार्थं च चैत्रत्वेन बोध इति युगपद्वृत्तिद्वय

सा·द विरोधः सहितावस्थे गमनकर्तृत्वासंभवमूर्द्धस्पेवद्वंद्वे क्रियान्वयाः सर्वसाहित्यबोधो न भवमेव तत्रेनुभव
प्र·टी· स्येवंयत्र युगपद्रूपस्थितेहृद्ये युगपत्क्रियान्वयबोधे तात्पर्यं तत्र समासः समुच्चये नुक्रमेणोपस्थितेक्र
मेण क्रियान्वयबोधे तात्पर्ये त्र समासः ॥ एवं प्रधानगुणभावविवक्षया विशेषणत्वविशेष्यत्वविवक्ष
या वा न त्र समासाभाव इति दिक् घटाविति सहृपैकशेषः विरूपैकशेषे नुपितरौ विमत्र जनकशरीरे
नेतद्गुणमात्रापित्रोरेवागमः विमत्रस्पन्नौ तत्पुत्त्वेनुपितरौ वाच्चेति योग्यत्वान् शाब्दिकनुलेक्षण
या स्वार्थे निरूढ्यत्वेनैवास्मतेवं ये जनकस्त्रीत्वेनरूपेण मानुबोधकं एकशेषलक्षणयावापितव
मातृत्वाभ्यां बोधकमिति तेनुगत्याः लक्षणाविमत्रपत्नीजनकशरीरत्वेनशाब्दिकरूपेणवाबोधः दंप
तीदम्भनामकरणो ब्राह्मणवानयेत्र तत्पुमान् स्त्रियेति विरूपैकशेषन्वा ब्राह्मणपदे श्वेपुंस्त्रोलेक्षणौव

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

व्लक्षरा।। ३

तस्यात्वविशिष्ट पुंस्त्वस्य

विभक्त्यंशपुंस्त्वस्याविवक्षितत्वयोः यो गणनाहि मन्तिरे व वाणक्ता पुंस्त्वस्य लक्षणया स्त्रीत्वस्य च बोधे

कान्तनु ब्राह्मणत्वेन शक्त्यैव ब्राह्मणीबोधसंभवे ब्राह्मणपदे लक्षणाव्यर्थेति चेन्न जाय वर्णा स्त्री

त्वरूपब्राह्मणीत्वेन बोधार्थं तदावश्यकत्वात् किंच तु विशिष्टमात्रापित्तो निजपुंस्त्वस्य ब्राह्मणत्वव्यंजकत्व

या ब्राह्मण्यां ब्राह्मणत्वाभावेन ब्राह्मणत्वेन शक्त्या न ह्योधाभावाह्म लक्षणैव अत एव ब्राह्मणीवधे प्राय

श्चित्तह्रासहस्त्याद्यः न च पुंस्त्व यहितस्य तद्व्यंजकत्वे गौरवात् अपकृष्टब्राह्मणवधदृष्टव्यापश्चित्तह्रास

स्यान्यथानुपपत्तेरिति शिवो नमस्कुर्यादित्यत्रा शिवपदं शिवदुर्गान्यतरत्वेन बोधकं शक्त्या शिवत्वे

न लक्षणया च शिवाया बोधकमिति तु नव्याः प्राचीनास्तु शिवत्वश्चातत्पुत्रौ स्वसृदुहितृस्यामिति वि

रूपैकशेषत्वात् मातृपदेन मातृस्वसारौ मोहरत्वेन पुत्रपदे न चा पतित्वेन पुत्रदुहितरौ लक्षे

१०

न्या॰रा तन्नेदं हीनमस्मादिति नञर्थैव विभुत्वादिना बोधकं प्रमापदं नेदंपदविरोधानुपपामात्रं एकमेवलक्षणं यावद्विभु
व्र॰टी॰ त्वादिनाबोधकमित्यस्याह उपपदसमासे कुंभकारः इत्यो पायीवहा पायीत्यादौ धात्वर्थनाम्नार्थयो
र्भेदेनान्वयस्यानुमततयालक्षणया कुंभादिपदानि कुंभविषयककृतिमत्कत्वहाद्यधिकरणकादिप्रापिति
कुम्भातिमेकोचेनुपपत्त्या कुंभादि विषयककृत्यादिसंबंधेनान्वयबोधइतिकर्मधारयेनीलोत्पलमित्यादौ नी
लाभिन्नमुत्पलमित्यभेदप्रकारकोबोधोऽनुभवसिद्धः नव्यवैयाकरणमतेकर्मधारयेपणक्रिकल
नान्समासान्ते नैवसाकल्यं तेनानुविशेषणतः कर्मधारयत्वेनेति सर्वत्रसमासे शाब्दिकः अन्यमतेनुनी
लपदस्यैव नीलाभिन्नेलक्षणेतिमतद्वयमपि निराचिको गुणहं नीलोत्पलमित्यादाविति अन्वय
विधयैवेति सक्सगामयोरद्येवेत्यर्थः एवकारेणप्रकारान्तरव्यवच्छेदः येननप्रकारकबोधोपपत्त्य

मभेदेहनिरणिकत्वेनेतिभावः। ननुनीलमुत्पलमित्यत्रसंभवत्पर्थसाधुत्वेशब्दसाधुत्वमन्याय्यमितिन्या
येननाविशेषणविभक्तिः प्रयोगसाधुत्वार्थिका। किंत्वभेदान्वयिकायकेवैतत् नीलमुत्पलमितिशा
ब्दसामग्रीकालेनीलाभेदाभाववदुत्पलमितिमानसप्रत्यक्षादिवारणायतत्रशाब्दसामग्र्याःप्रति प्र क॰ ३
निबंधकतायाभवताव्याख्यानात्। मन्मतेचनीलाभेदप्रकारकज्ञानस्यतत्रयोग्यताज्ञानविधयाप्र
वर्त्तकत्वेनविपरीतज्ञानोत्तरमन्यस्यनिर्णयंप्रतिविशेषदर्शनस्यहेतुतयातदभावादेवमान
सादिवारणात्। विशेषदर्शनस्यत्वेच तदभावव्याप्यवत्तानिर्णयरूपस्यप्रतिबंधकत्वेनशा
ब्दबोधस्येवानुदयात् नताद्दशशाब्दसामग्र्याःप्रतिबंधकतायांमानंचमन्मतेऽपिनीलस्याभे
दसंबंधेनान्वय स्वीकारेताद्दशसामग्रीकाले भेदसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकनीलाभा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्वेदमलमितिप्रसक्तादेरनुमादस्यविशेषदर्शनाभावादेवनिर्वाहइतिगाढ्यंतेषाप्यभेदप्रकारकबोधस्यो
कारेऽभेदेनीलस्यनिरूपितत्वसंबंधेनभानतयानीलमुत्पलमितिशाब्दबोधसामग्रीकालेनिरू।पित
त्वसंबंधेननीलाभाववानभेदइत्यादिप्रसक्षेप्रतिबंधकत्वांतरस्याकल्पनादितिविशेषणस्यविभक्ते
रभेदोऽर्थः एवंचनीलोत्पलमित्यत्राप्यभेदलक्षणावयवकीर्त्यासमसमासयोःसमानाकारकज्ञानत्व
नेकत्वनियमात्समानार्थकसमासारंभकवाक्यस्यैवविग्रहत्वात्नचैवंनीलाभेदस्यकल्पमुत्पलेऽ
न्वयोनामार्थयोर्भेदेनान्वयादितिवाच्यंसमासातिरिक्तस्थलएवतन्नियमादित्यतआहस्वतए
वेतियतएवकर्मधारयेनसमासत्वेनशक्तिर्नेगलक्षणाऽतएवेत्यर्थःवलीयानितिकर्मधारये
पादिसमासत्वेनशक्तिस्तुहिंतमुहबेपिशक्तिरेवेतितसुहद्धाहलीपत्तव्याघातःपदेचकर्म

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus

धारये लक्षणया। न हि तत्पुरुषेपि सेतु मयपथा। पिवलीपत्ने व्याघात इति न कर्मधारये हानिः वस्याञ्च
विशेषणविभक्त्यभेदार्थकत्वमते व्याससमासयोः समानार्थकत्वानुरोधे नाभेदे लक्षणाव एव
कोनुक्तमिति वाच्यं आह रूढ्वा न राजन्यत्र व्यभिचारेण तादृश नियमाभावान् न हि दृष्टमुक्तं अभे
दस्यान्वयविधये वभागोपपत्तेरिति ननु राजपुरुषस्य न पि संबंधलक्षणानुपपत्तिः व्याससमासयोः समानार्थक
त्वनियमानुरोधेनैव तत्कल्पनात् नामार्थयोरिति व्युत्पत्तेश्च समासातिरिक्तस्थलस्यैव अन्यथा संबंधलक्षणयाप्य
निर्वाहादित्यत आह तत्र हीति तत्पुरुषे हीत्यर्थः पूर्वपदे राजपदे तादृशनियमाभावेपि संबंधप्रकारकबोधस्यानुभव
सिद्धत्वात् संबंधे लक्षणा कर्मधारये तु नैवमिति भावः ननु संबंधप्रकारकानुभवस्य दुर्भपत्वापि तुल्यः नास्ति चेद्
भयत्रापि मास्तिन्वनुभवेपि वाद इत्यत आह संबंधेति लक्षणोनुक्तमिति व्युत्पत्तेः संकोचे मानाभावात्समासा

नारी. समासयोः सर्वत्रापि नामार्थयोरभेदेनान्वयाद्राजपदस्य राजसंबंधिनि लक्षणा नीलस्य चाभेदे नैवोत्पले ऽन्वयप
प्रदी. न्नव्युत्पत्तिविरोधः इति कर्मधारये न लक्षणाकल्पनमिति भावः न च तत्पुरुषात्कर्मधारयस्य बलीयस्त्वमेवास्तु
मिति वाच्यं निषादस्थपत्यधिकरणविरोधापत्तेः तथाहि एतयेष्ट्या निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्र निषादः स्थपति
र्यस्येति बहुव्रीहिर्लोकाद्युपपदलाक्षणिकत्वापत्तेरेवानन्वयात्मपदलाक्षणिकत्वमतेपि पुरस्कृत्य नैकपद्य पु.शी.हे
मपदलाक्षणिकत्वे तत्पुरुषस्यैव लघुत्वात्तत्र इति निषादानां स्थपतिरिति वा निषादश्चासौ स्थपतिश्चेति वा स
मासः तत्र षष्ठीतत्पुरुषस्वीकारे नामार्थयोरभेदेनान्वयाभावेन निषादपदस्य निषादसंबंधिनि लक्षणाव
श्यकत्वापत्तेरेवं कर्मधारये तु न तथेति तदपेक्षया लघुत्वात्कर्मधारयपर इति सिद्धांतः तस्य च कर्मधारयेपि
लक्षणाकल्पने आयातः ननु निषादस्य संकरजातीयत्वे तत्स्याग्न्युपायोपयुक्तापूर्वविधानपपत्तिः कल्पने गौ

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDP

रवं एवं स्त्रीमृट्ठी नाथी पाता मित्यत्र संकोच कल्पनं चेतिन दुपेदस्य न्पुंसक एव साधुः न चात्र मृट्टपदस्य निषादेन
मृट्टपरत्या संकोचे निषादस्य वेदाध्ययनप्रसंगः अध्ययनपदस्य पाठोपयुक्ते तदध्ययनपरत्वे च मृट्टं
नरस्यापि पाठोपयुक्ताध्ययनप्रसंगात् तिवाच्यं विशेषतः प्राप्तेत्तदध्ययनपरत्वात् अध्ययनपदस्यैतेन नि
षादस्य पाठोपयुक्त वेदे तत्र वेदनिषेधः मृट्टांतरस्य तु पावदृष्टदपोरेवं तस्याविशेषतः शास्त्रभावादिति चेन्नैव
वं लाघवात् कर्मधारये प्रवृत्ते उत्तरमपूर्वविधाप्रयुक्तेः कल्पनस्य फलमुखत्वेन न्याय्यत्वात् ताकिं तर्गौरवस्य चा
प्रतिबंधकत्वात् कर्मधारये पिलक्षणाकल्पने तु तत्पुरुषापेक्षया लघुत्वाभावेनापूर्वविधाप्रयुक्तेः कल्पन
गौरवग्रस्त तेन तत्र कर्मधारयस्यैव कारणेन पर्यक एवस्यादिति। तत्र लक्षणानंगीकारे एव साधुः ननु
लक्षणाया अभावेपि कर्मधारयस्य एवत्वो क्लिपतेन तत्पुरुषस्य त्वेजामाकः शक्तिलक्षणोतानयोः प्राव

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्या.री.

व्र.टी.

बोधे हेतुताया विशेषाभावात् न च मुख्यार्थपरत्वे संभवति लक्षणार्थपरता या अन्याय्यत्वादिति न्यायपरवशरणामि
तिवाच्यं असति विशेषतो बाधके कर्मधारयविधयैव बेहनां प्रामाण्येन तत्पुरुषविधेयतायोगित्वमतेविसु
वचनात् तस्मात् कर्मधारये समासत्वेन शक्तेः लक्षणाया वा स्वीकारेपि वलोपस्त्वमुपपादयितुं शक्यः न तु
वेति चेन्न शक्यसंबंधरूपलक्षणाज्ञानस्य विनाशात् ज्ञानमसंभावितया शक्तिज्ञानादेव सिद्धं तद्बीजत्वादि
स्मलंपक्षविवे नाननुतत्पापि वित्रगुधन । तिस्मन्न बहुव्रीहिगर्भतत्पुरुष षष्ठ्यस्थले बहुव्रीहिलक्षणोत्तरं तत्पुरुष
षे लक्षणास्वीकारे लाहितलक्षणास्वीकारापत्तेः बहुव्रीहेरन्यपदार्थसंबंधेत्रिस्त्र नुणास्तनाभावान्वय
परासंबंधेनैकलक्षणायाः निर्वाहात् बहुव्रीहेः णत्वे स्वीकारस्यावश्यकत्वात् समासत्वेन सर्वैश्च बसमासेत
त्कल्पनमिति चेत् । त्रिगुपदस्य बहुव्रीहिलक्षणायाः अन्यपदार्थपरत्वेन तत्संबंधे । निपरंपरासंबंधे न तस

Nepal Sanskrit University, Balmiki Campus

ष्टबलस्मरणाद्योबलस्मरणाद्गुणादेव पुराणपटत्वप्रबोधोपपत्तेः पुराणपट इतिद्वयविरोधस्य च मणिकृन्मतेऽनं
गीकारादित्यत्र घटः पट इति नञ्जनितमुख्यबोधघटाभिन्नः पट इत्यन्वयबोधस्यानुभवविकल्पान्यत्वम् संसर्गा
भावमात्रवाचकत्वेन ततोऽन्योन्याभावप्रकारकबोधस्यासंभवितया घटाभिन्नेसमासप्रसक्तेरिति मतं दू
षयति नञ्जनितमुख्यबोधीतिघटसंबंधिपदमिति घटसंबंधिनिलास्यानकमित्यर्थः संबंधश्चात्र प्रतियो
गित्वं च नञ्पदलभ्यमिस्रेव शब्दार्थत्वान्न तत्र शक्तिरिति भावः कथं तर्ह्यन्योन्याभावप्रकारकबोध इत्यत आ
ह नञ्पदे चेति नञ्संसर्गाभावोऽन्योन्याभावश्चनञर्थ इति संसर्गाभावत्वमन्योन्याभावत्वं च शक्यताव
च्छेदकमिति नञ्पदस्य नानार्थकत्वकल्पनापेक्षयाऽन्योन्याभावे लक्षणैवोचिताः नञ्पदलभ्यमिस्रेव श
ब्दार्थत्वादित्यभिप्रायेणाह संसर्गेति अन्योन्याभावमात्रवाचकत्वे घटस्याप्यभावद्शाब्दबोधे स्यादृशाब्दो

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्या·टी चेत्कपाले घटो नास्तीति बुद्धेरनुदयप्रसंगः ध्वंसप्रागभावप्रतियोगिताभिश्रिताभिः सह अत्यन्ताभावस्य समाचो
व्र·टी मते विरोधादत्यन्ताभावविषयकत्वासम्भवात् अतो ध्वंसादिविषयकत्वमेवोपेयं न च तत्स्वाधारण्या
पसंसर्गाभावेति संसर्गाभावत्वं च संसर्गारोपजन्यप्रतीतिविषयो ऽत्यन्ताभावत्वं ध्वंसप्रागभावदशा
यां कपाले घटो नास्तीति धीर्ध्वंसादिविषयिणी अत्र चोत्तरकालीनत्वविशिष्टसमवायः प्रागभावस्य पूर्व
कालीनत्वविशिष्टसमवायश्च ध्वंसस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधः अस्माकं हि प्रतिषिध्यत इत्याया उ
त्पत्तेः पूर्वं उत्तरकालीनत्वविशिष्टसमवायेन कपाले घटस्याभावात्तेन संबंधेन कपाले घटो नास्ती
ति संसर्गारोपानंतरं घटो नास्तीति बुद्धिः एवं ध्वंसदशायां पूर्वकालीनत्वविशिष्टसमवायेन घट
स्याभावात्तेन संबंधेन कपाले घटो नास्तीति संसर्गारोपानंतरं घटो नास्तीति बुद्धिः अत्यन्ताभावे तु सं

योगमात्रेणैव घटवृत्तिपटत्वेताभावधीः नचान्योन्याभावत्वप्रसक्ते तादात्म्यारोपस्य हेतुतया तादात्म्यस्या
पिसंसर्गत्वेनान्योन्याभावेः निष्ठाप्तिरिति वाच्यं संयोगादिसंबंधेएवमारोपयोगात्संयोगादिष्वेवसं
सर्गत्वव्यवहारात्तादात्म्यातिरिक्तत्वेनसंसर्गत्वप्रवेशेगौरवान्नचतथापिनेमकारकाभावप्रसक्तस्ववारणापा
भावत्वेकिंकप्रसक्तेप्रतियोगिज्ञानस्यहेतुतायाआवश्यकत्वेप्रतियोगिसंसर्गारोपहेतुत्वेमानाभाव
इतिवाच्यंएकदानानासंबंधावच्छिन्नाभावप्रसक्तस्ववारणायतत्तत्संबंधावच्छिन्नाभावप्रसक्तेतत्तत्सं
सर्गारोपस्यापिहेतुत्वात् नचध्वंसप्रागभावयोः प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेमानाभावेनकपतनस्य
त्वप्रसक्तेःप्रतियोगिसंसर्गारोपःकारणमितिवाच्यं अनुभवबलेनप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावानुरोधे
नवात्यन्ताभावस्यैवतयोरपिप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधांगीकारान्नतथाहि अत्यन्ताभावस्यैवध्वंसप्रा

व्याप्ति· टी·

गभावयोरपि तन्नद्रूपेण तत्कालावच्छेदेन प्रतियोगिमत्ताज्ञानानुदयात् समवायेन तद्घटवत्ताज्ञाने प्रति
तद्घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावप्रागभावादिमत्ताज्ञानत्वादिना प्रतिबंधकत्वं तत्र यमपे
ह्यसमवायेन तद्घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्ताज्ञानत्वेनैव प्रतिबंधकतयाऽत्यन्ताभावस्यैव त
योरपि संबंधावच्छिन्नविशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं वा विशिष्टाकारेण तथात्वसंसर्गाभावत्वेन हि २
शक्यतावच्छेदकं न चान्योन्याभावत्वमेव तथा स्यादिति वाच्यं सामान्ये पक्षपाते तदर्शने न्यायेन ध्वंसप्रा
गभावादिसाधारणतत्संसर्गाभावत्वस्यैव तथात्वात् न घटः पट इत्यादौ सामानाधिकरण्यानुरोधेना
न्योन्याभाववृत्तित्वस्य स्वीकारात् अन्योन्याभावे नञः एतन्मात्रयोगाभावाच्च चैत्रो न पचतीत्यत्र चैत्रस्य भूतले
न घट इत्यादौ मन्मते नञो मुख्यार्थतासंभवादित्याशयः लाघवेनात्यन्तसंसर्गाभावत्वे समर्गारोपजन्य

तीति विषयाभावत्वमिति तदपेक्षया तत्र विषयत्वेनाभावत्वस्यैव लघुत्वेनोभयत्रैव शक्तिरिति भावः ननु सं
सर्गाभावत्वत्वसंसर्गारोपजन्यप्रतीति विषयाभावत्वसंसर्गारोपस्य हि अनाहार्यस्य हेतुत्वेऽ नाहार्य
बाधबुद्धेः प्रतिबंधकतयाभावप्रत्यक्षस्यानुपपत्तिः आहार्यस्य च तत्सत्त्वे बाधाभावेनासंभवः बाध
कालीनेच्छाजन्यज्ञानस्यैवाहार्यत्वात् यदि च बाधसामग्रीकालिकस्याप्याहार्यत्वमिष्यतेति मन्यते तथाप्य
भावत्वे लौकिकप्रत्यक्षे एव प्रतियोगिसंसर्गारोपस्य हेतुतयाऽतीन्द्रियाभावेऽव्याप्तिः नच संसर्गावच्छिन्नप्र
तियोगिताकाभावत्वेन तत् संयोगवन्योन्याभावेऽतिव्याप्तेः संयोगेन तादात्म्यस्य संयोगरूपत्वेन तस्यापि
संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् संसर्गतया तादात्म्यतया चावच्छेदकतावैलक्षण्येऽदुर्वचं एवं ता
दात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनान्योन्याभावत्वं संयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंयो

माथे. ण्पत्वेनाभावेः तिथ्यात्रैः सँयोगितादात्म्यसंयोगाद्रूपवत्पानादात्म्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात्तादात्म्य
टी. त्वेनतादात्म्यावच्छिन्नत्वोक्तौ च तादात्म्यत्वस्यातिरिक्तत्वोपगम एव निर्भर इति संसर्गाभावत्वान्योन्याभा
वत्वयोर्द्वयमेवेति किं तद्रूपेणाभावत्वे लाघवं न च सामान्यतादृग्भावत्वं लक्ष्यमिति वाच्यं सामान्यधर्मस्यावच्छे
दकत्वेनस्पष्टशक्तैवाभावबोधोपपत्तौ लक्षणांशे नैवोपपत्तिरिति स्पष्टैव बीजतया संसर्गाभावत्वादीनामप्रवे
ऽत्वेनस्पष्टायत्तसंसर्गाभावत्वप्रकारकबोधस्तत्राभावत्वप्रकारकबोधस्य कल्पत्वात्तत्त्वेनस्फुटतेन तत्संभवादि
त्यतश्चाह वेति गमनेति संसर्गाभावत्वस्यातिरिक्तत्वे ऽभावत्वस्याप्यतिरिक्तत्वेन तद्रूपेणाप्यनवच्छेद
कमित्यर्थः अभावमात्र एवेति संसर्गाभावे ऽन्योन्याभावे चेत्यर्थः तच्छब्दत्वेनेति नञ्शक्यत्वावधारणा
दित्यर्थः इति संप्रदायानुसारिणो व्याख्यातारस्तु न नञभावत्वस्य नञ्शक्यतावच्छेदकत्वे घटो नास्ती

न्यत्र संसर्गाभावत्वप्रकारको बोधः घटो नेत्यादौ त्वन्योन्याभावत्वप्रकारको बोधः कथं स्यात् घटादिच संसर्गा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकसंसर्गाभावविषयकशाब्दत्वादेः कार्यतावच्छेदकतया तादृशानुभवोपप
त्तेरिति विभाव्यते तत्राप्यभावइतिप्रतीतेरवश्यक्लृप्तत्वात् नाभावत्वध्वंसत्वादिविषयकत्वेनैवोपप
त्तौ अतिरिक्ताभावत्वे मानाभावइति नाभावत्वे शक्यतावच्छेदक मत आह विनिगमनेति संसर्गा
भावत्वमिवान्योन्याभावत्वमपि शक्यतावच्छेदकं निगमनाविरहादिति भावः भूरिप्रयोगस्य संसर्गाभाव
इवान्योन्याभावेपि सत्त्वात् विपरीतः प्रतीयमानेप्यर्थे शक्त्यस्वीकारे नानार्थोच्छेदापत्तेः चैत्रो न पचतीत्या
दौ वैयाकरणमते कर्तुर्वाच्यत्वात् अस्माकमपि प्रत्याख्याते कर्तरि लक्षणाया तदापत्तेः एवान्योन्याभावस्य नञाप्र
त्यायनसंभवात् जिज्ञासापदादि च घटो नास्तीत्यत्र संसर्गाभावत्वप्रकारक एव बोधः स्यानुभाविकः ध्वं

न्या.ए.
टी.

सप्रागभावयोरत्यन्ताभावाविरोधित्वेमानाभावेनध्वंसप्रागभावकालेघटोनास्तीतिबुद्धेरत्यन्ताभावविषय
कत्वेनैवोपपत्तेरिति ॥ विभाव्यतेत दात्वत्यन्ताभावत्वमन्योन्याभावत्वं चशम्मनावछेदकमितिमे तत्वं प्र
त्रचघटवतिभूतलेप्यस्ति, किंचिद्घटप्रतियोगिकाभावसत्वात्भूतलेघटोनास्तीतिबुद्ध्यापत्तिवारणाय
न्वेमितावछेदकावछिन्नप्रतियोगिताकत्वेऽप्यसतिवललभ्यंतत्रघटत्वावछिन्नप्रतियोगिताका
भावविषयकत्वाद्त्वावछिन्नप्रतियोग्यं, किंचित्पदासमभिव्याहृतघटपदसमभिव्याहृतनञ्पदस्ता
नत्वेनकारणतातेननीलोघटोनास्तीत्यत्रनघटत्वावछिन्नाभावधीः ॥ किंचित्पदे च नीलादिपद
त्वेनादेशिष्योपादेयंतेनभूतलादिपदसमभिव्याहारेपिनदोषः ॥ नव्यतत्वापिनीलेघटोना
स्तीत्यत्रानुपपत्तिः अभेदेननीलादिसाकांक्षत्वेनास्तीतितद्रूपान्तर्केबुद्धौवादिमात्रास्ति

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्यादेतत् संभवति लघौ गुरौ तदभावादिति न्यायेन कंवुग्रीवादिमत्त्वस्य घटत्वापेक्षया गुरुत्वेनानवच्छेद
कतया कंवुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबोधो भ्रमात्मक एव यद्यपि कंवुग्रीवादिमत्त्वा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यैव सिद्धान्ते न संबन्धेन कंवुग्रीवादिमतो नाभावोपरि भ्रमः तथापि संसर्गां
क विषयतायामपि प्रकारतात्वविशेष्यतात्वोपगमे न प्रतियोगितायां कंवुग्रीवाद्यवच्छिन्नत्वांशे भ्रम इति
बोध्यं केचित्तु घटो नास्तीत्यादौ प्रतियोगितया घटस्य त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेन च घटत्व
स्याभावोपरि भानं कंवुग्रीवादिमान्नास्तीत्यत्र तु घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेन कंवुग्रीवादिमत्त्व
स्याभावोपरि भ्रमः त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्यैव त्वस्य संबन्धतादित्याहुः अप्रामाण्यमावेद्यत्रांके तेन नु
न घटद्वयमिति अभावघटयोरिति प्रतियोगितया घटस्याभावोपरि बोधो यत्नेऽन्वयः घटपदे योति अपिनान

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

मारी॰ न्यदसमुच्चयः। नामार्थयोरिति नीलो घट इत्यत्र नीलघटयोरभेदेनान्वयाभेदेनेति। अभेदातिरिक्तसंबंधेनेत्य
टी॰ र्थः। तथा च नञर्थाभावे प्रतियोगितासंबंधेन घटस्यान्वयो न संभवति लुप्तसुबंतत्वेन नञोऽपि नामत्वादि
ति भावः। कथं तर्हीति। नामार्थयोरिति व्युत्पत्तेः स्वीकारे हीत्यर्थः। न घट इत्यत्र प्रथमायाः शब्दसाधुत्वात्प्र
तियोगितासंबंधेनैव नञर्थान्योन्याभावे घटस्यान्वय इति भावः। अर्थसाधुत्वे संभवति शब्दसाधुत्वस्या
न्याय्यत्वात्प्रथमायामेव लक्षणामाह। प्रथमायां वेति। षष्ठ्यर्थे प्रतियोगित्वे। ननु सुब्विभक्तौ लक्षणा
न संभवति कर्तृकर्मणोः कृतीति व्याकरणानुशासनेनैव षष्ठ्यापत्तेः। कर्तृत्वकर्मत्वरूपकारकबोधस्य षष्ठ्या
त्व इष्टं। विशिष्टे लक्षणायैवोपपादयितुं प्राकमन्ता। इत्यभिप्रायेणाशंकते नन्विति। न हि सुब्विभक्तौ लक्षणा
नेऽगीकारे हि षष्ठीतः। भारतस्य प्रकृतौ व्यासमस्यकृतेरितिकर्तृकर्मषष्ठीयोगाविहि न षष्ठीतः। कर्मणेति।

कर्तृत्वेनस्यपिवोध्यं शेषेषष्ठीत्यनेनसंबंधमात्रशक्तषष्ठीतः संबंधत्वेनबोधसंभवेपिकर्तृत्वत्वेनकर्मत्व
त्वेनबोधोनसंभवतीतित्याबोधोयपत्तपेलक्षणास्वीकारश्यावश्यकः' नचावश्यकत्वस्यशक्तिनि
यामकत्वपाकर्तृकर्मकृद्योगविहितषष्ठीत्वेनकर्तृत्वत्वादिनाशक्तिरेवास्तामितिवाच्यं अनन्यलभ्यस्य
शब्दार्थत्वादितिभावः' असंदिग्धस्थलमुदाहरतिकथंवेतिएकस्यांस्त्रीव्यक्तौदाराइत्यतीतिदाराःइति
वग्रस्यवेतिबहुवचनांतएवदाराशब्दः साधुरितिभावः यद्यपिग्रहस्यमर्थेहजातिसंख्यावाचकत्वेसुपां
तनुतत्वाग्रहजातिसंख्यावाचकत्वमितितद्गतगुणानादायबहुत्वानुपपत्तिःसंभवत्येवतथाप्येकोघटाइत्य
त्रोप्यसाधुत्वस्यानाभावइत्यपोघटगतगुणानादायबहुत्वानुपपत्तिः' नचभवन्मतेपिबहुवचन
लक्षणाएकत्वबोध्यतामितिवाच्यंएकइत्यपदेनैकत्वबोधसंभवेघटाइतिबहुवचनस्यैकत्वेता

न्यासे॰ स्वर्यान्न हेत्वात्लक्षणाभावात्क नबोधकारणतं भवान् प्रकृतेच समभवत्संयथ साधुत्वे शब्द साधुत्वस्यान्याख्यात्वादि
ति शास्त्रानुशासनिकीर्तिः इयं लक्षणोपष्ठ्याः कर्मत्वे बहुत्वं च नास्य चैकत्वे लक्षणोर्थः इष्टैवेति कर्तृकर्म
णोः कृतीति व्याख्यानुशासनक्रियासु द्वितीया नो न लक्षणेन स्यानुशासित विभक्त्यर्थानिति रिक्तेन लक्षणे
नैव तदर्थ इति भारतस्यस्वरणामित्यादौ विभक्तौ लक्षणोपपत्तावपि न घटः पटः इत्यत्र प्रयोग्यायो
क पं लक्षणानपानुशासनाभावादिति भावः तुल्यमिति ग्रहतेपि नत्समप्यव्याल्लृत्त घटपदेशा
प्रयमापामप्यानुशासनिकी लक्षणा संभवतीति तुल्यमित्यर्थः अनुशासनमेवाहं नादृदमाह इति
ति नियतेति नियतः शक्तियो गोवाचकपदेन नियतः प्रयोगो येषां ते के चिद्व्याजलाशे न त्यापा प्रति
यो गोवाचकपदार्थान्वितत्वापपंबोधकाः के चिद्व्यापाप्रतेयावत् नष्टानि नकदापि प्रयोगः

किं तु न घट इत्यादिरूप एवं नञा च तादात्म्यप्रतियोगिवाचकपदार्थान्वितत्वमभेदे न विभक्त्यर्थद्वारा एवा
नञ्च घटपदस्य घटप्रतियोगिके लक्षणायामभेदे नञ्प्रथमायाः प्रतियोगित्वे लक्षणापांनु विभक्त्य
र्थद्वारान्वयः घटपदे लक्षणायां प्रथमायाः शब्दसाधुत्वमात्रकल्पनापेक्षयाप्रथमाया एव प्रतियो
गित्वे लक्षणौचित्येनत्रापि प्रतियोगित्वे लक्षणानुशासनिकीति भावः यद्यपि प्रतियोगित्वरूपा
र्थे प्रथमेति न व्याकरणप्रतिपादितं तथापि तात्पर्यानुशासनं नामार्थे न त्रैवेमत्तु पाणिनित्वमिति
ध्येयं। शंकते नत्वेति नञर्थेति न घटः पट इत्यत्र घटान्योन्याभावस्य पटे कथमन्वयः नामार्थ
योरभेदातिरिक्तसंबंधेनान्वयबोधासंभवादित्यर्थः शंकते नन्विति नञा च न नामार्थयोरन्वयः
किं तु विभक्त्यर्थेन नामार्थयोरिति भावः नत्विति न घटः पट इति वाक्यादित्यर्थः शंकते नन्वस्मदभि

न्या॰ री॰ टी॰

तिन तत्पर्याप्ताभाववत्तः पटे भेदे नैवान्वय इति नैतत्सुन्दरमिति विशेष्य इतिभावः । घटस्येति तन्नोऽभाववत्तिल
क्षणाया घटस्य प्रतियोगितासंबंधेनाभावेऽन्वयो वाच्यः । स च न संभवतीति भावः । नद्वेवह्न नस्येति अभा
वस्येत्यर्थः । पदार्थैकदेशेति नञोऽभाववदर्थकत्वपक्षे अभावस्यैकदेशत्वादित्यर्थः । गोनिःस्य पशुरपशुरित्यादौ
सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाधे इति न्यायेन ह्यगौरित्यत्र
ति वत्तित्वस्यत्यागोऽन्यः अन्वयप्रयोजकार्थः पदार्थे नान्वेति नञ्नुपदार्थैकदेशेनेति नियमस्यावश्य
कतया नञर्थाभाववदेकदेशेऽभावे घटस्य प्रतियोगितयाऽन्वयासंभव इतिभावः । तथापीति शे
षोपाधिमत्तयैवैतेमेव मिति तिससंबंधेन तिनामार्थयोरिति सुतस्मान्नञोभाववत्तिलक्षणैव अ
भाववत्तत्त्वमेदे नैवपटेऽन्वय इति न नामार्थयोरिति सूत्रमिति विशेषः । पदार्थः पदार्थेनान्वे

ति ननु पदार्थैकदेशेनेति व्युत्पत्तेस्तु संबंधे घटपदार्थातिरिक्तस्य लक्षणयाप्युपस्थापितत्वेन तत्र घटाभाववदे
कदेशाप्यभावे घटस्यान्वयेबाधकाभावइतिभावः ननु व्युत्पत्तिसंकोचे प्रमाणाभावइत्यत आह यत्रेतिज
नकत्वइतिजनकपुंस्त्वेहि पितृत्वं तत्र चैत्रैकदेशजनकत्वे पर्यावसितमिति पितृत्वसंबंधेनान्वयइत्यर्थः तथा
च व्युत्पत्तिसंकोच आवश्यक इति भावः ननु चैत्रस्य पितेत्यादौ जनकपुंस्त्वरूपपितृत्वैकदेशजनकत्वे
चैत्रस्यानन्वयः किंतु तन्निरूपितजनकत्वसंबंधेन पितृपदार्थ एवेति न पदार्थः पदार्थेनान्वयेनेति
व्युत्पत्तिसंकोचः एवं च घटवद्भूतलमित्यादौ घटपदस्य घटत्वप्रतियोगिकत्वलक्षणया घटत्वप्रति
योगिकस्वत्वाभिन्नाभावाश्रयतासंबंधेन प्रथमापाः प्रतियोगित्वे लक्षणयानुघटस्य घटत्वप्रतियो
गिकाभावाश्रयतासंबंधेन पटे चैवेबाधकाभावइतिमतेदर्शयति अन्येत्विति समुदाय एव

मा॰ अभाववत्त्वमेवएवकारेणाभाववत्पदार्थैकदेशानुवादः इतरपदार्थेतिघटपदार्थान्वयः परंपरासंबं
धेनं स्वाभिन्नाभावाश्रयतासंबंधेन स्वप्रतियोगिकाभावाश्रयतासंबंधेन वेत्यर्थः नञर्थनामार्थयो
रितिव्युत्पत्तिप्रसंग इतिवाक्यं नामार्थयोरभेदाघटितसंबंधेन विभक्त्यर्थाघटितसंबंधेन च नान्वय
इत्येवव्युत्पत्तेरितिभावः एवं चैत्रस्य पितेत्यादौ चैत्रस्य स्वनिरूपितजनकत्वसंबंधेन पितर्यन्वय
इतिबोध्यं आह इत्यत्रासौ प्राक्तनेनहीत्यं ननु घटो यो भाववान्न घटइत्यत्र चयत्र कस्याभावइत्याकांक्षा
यां श्रनिरुक्तिरनतुभवव्यक्तितेन तु भाववत्ते लक्षणांगीकारे पदार्थत्वमादायभेदव्यनतेसंकोचः नञ
र्थाभावस्याघटप्रतियोगिकेनञ त्वाभाववत्ते लक्षणायां लक्षणाद्यपसंगाक्षेप्तत्वाद्युक्तेचे
तिव्युत्पत्तिसंकोचस्याविशिष्टत्वेपीतिशेषः लक्षकत्वमेवनत्वदस्येतिशेषः अन्यथान्वजो॰

२४ अयतास्वच्छेनपदे। नञ्पदे नामार्थयोरित्यस्य संकोच इति नन्वलेकिमिति अभाववत्तिलक्षणा॰ घटपदस्य

व

भावतिलक्षणाऽ कस्मने ग्रघटइति विशेषणविशेष्यवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वस्य विरहः हु विभ
क्तिएहित्यस्यवाऽ भेदान्वयबोधेहेतुत्वेन भवन्मतेऽ भावस्यैवाप्रयतयाऽन्वयेऽ भेदेनान्वयबोधाभा
वेनघटितयोरनुपयोगि वाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वमनुपपन्नं स्यादित्यर्थः निपातेति
निपातादीत्यर्थः आदिनाऽ व्ययसंग्रहः अन्येवेति अव्ययनिपातातिरिक्त नामार्थयोर्भेदान्व
यबोधाभावश्चत्यर्थः नामार्थप्रकारकशाब्दबोधेऽ व्ययनिपात[illegible]प्रतिपाद्यजन्यत्वमज्ञन्योपस्थि
तेर्हेतुत्वादित्यर्थः नञ्स्थले च शक्यजन्योपस्थितेरसत्त्वेपि निपातजन्योपस्थितेः सत्त्वेन अभे
दाएभावदस्यपिकथं न नञ्समस्तमन्यानिवेशादित्यं न चव्ययातिरिक्तनिवेशे गौरवमत आ
ह चरत एवेति अव्ययातिरिक्तनामनिवेशादेवेत्यर्थः भेदेनेति इत्यर्थे सादृश्येवंद्वस्य प्रतियोगि

न्या॰ टी॰

तयान्वयइत्यर्थः चंद्ररूपनामार्थस्यसादृश्यरूपेवार्थैः भेदातिरिक्तप्रतियोगितासंबंधेनान्वयोपपाद
नापनादृश्यानि यमव्युत्पत्तिसंकोचकल्पनस्यावश्यकत्वादितिभावः। अतएवचंद्रइवमुखमित्यादौ चंद्
रवार्थयोर्भेदेनान्वयोपपादनायनियमसंकोचस्यावश्यकत्वादेवघटेतिघटतद्भावयोः प्रतियोगि
नुयोगिभावस्यसंसर्गमर्यादयैवभानात्स्वत्रकल्पनमन्याय्यमितिभावः। यानाभावाद्विनिनामा
र्थयोरित्यादिनियमेव्युत्पत्तिपातातिरिक्तस्थलइतिसंकोचेमानाभावादित्यर्थः। नचैवंचंद्रइवमु
खमित्यादौचंद्रइवार्थयोःकथमन्वयबोधइत्यतआह चंद्रइवेति। तत्सादृश्येतिचंद्रसादृश्यमित्यर्थः। नन्वे
वमिवपदमनर्थकमतआह इवपदंचेति। नामार्थेतिकेवलचंद्रइतिपदात्तत्सादृश्यबोधइतिचं
द्रपदस्यचंद्रसादृश्यलक्षणायामिवपदसमभिव्याहारस्तंत्रमित्यर्थः। ननुनैतल्लक्षणाकल्पन

मपेक्ष्यैव पदस्य निरूपितत्वतोपमानेन सादृश्ये शक्तिरेवास्तामत आह अत एवेति चंद्रपदस्य चंद्रसदृशलक्ष
कत्वादेवं अन्यथा लक्षणायाः कल्पने तदनुपपत्तेः चंद्रमिवेति द्वितीयानुपपत्तेः चंद्रपदस्य चंद्र
सदृशे लक्षणायां तस्याभेदे नान्वयात् अभेदान्वये च विशेषणविशेष्यवाचकपदयोः समाने
विभक्तिकत्वनियमात् तत्र च तथा चंद्रमिति विशेषणवाचकपदोत्तरं द्वितीयास्यावश्यकी भवन्मते निवा
र्य्यसादृश्यस्याश्रयतया मुखे च तेनाभेदेनान्वयाभावात् द्वितीयानुपपन्नैव चंद्रइव मुखं पश्या
मीत्यत्रापि नासादृश्यबोधोपपत्तेरिति भावः ननु चंद्रपदस्य चंद्रप्रतियोगिकमर्थः सादृश्यपशक्त
स्य चेवादेः सादृश्यपरत्वे लक्षणानास्याभेदेन मुखे चान्वय इति तथा चंद्रमिव मुखमित्यत्र समान
विभक्तिकत्वोपपत्तिः संभवत्येवेत्यत आह घट इवेति एवं अन्यथा तत्रापि घटपदस्य घटाभाववति

न्या॰गौ॰
टी॰

नन्विदं चेत्तात्पर्यग्राहकमित्यपि प्रसज्येतेति चेन्न भूतले न घट इत्यत्राभाव विशेष्यक बोधस्य तात्पर्या
नन्ताज ननात् अभावप्रत्यक्षस्य नञोभाववजिल क्षणो चितो केवलं चेद्रूत्वेसप्रयोगाच्छन्नाद्रवप
दान्ताह एव विशेष्यकबोधाभावादिवादेः साहप्पेशाक्रेरेवाकल्पनात्तेषां निरर्थकत्वमेवेत्याप
पात् इवादेर्गोसाहप्पेशाङ्गमपुण गमेषि नत्रुमसितसंकोचरत्याह अलुवेति पक्षमथेत्रतियोगि
त्वं विभक्तौ चेद्घटोनरत्रणमा विभक्तौ इव घटेमरलुत्र विभक्तेर नुसंधानेन प्याचनामार्थयोगि
ति भुसातिसंकोचो नेतिभावः ननु सुविभक्तौ भत्त क्षणोमत आह अनुपपन्नेति निपातप्रयोग
हे केविदस्य पारस्यनुशासनवलादित्यर्थः अनुशासित विभक्त्यर्थानित रस्यले सुविभक्तौ ल
क्ष णाना स्तीति भावः नपोलिंघटोनास्तीत्यत्र घट घटोतरप्रपमा विभक्तेर प्रतियोगित्वे

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDP

लक्षणोक्तत्वर्थः भूतलेन घटस्यैव केवलेचंद्रइव तेन प्रयोगः चंद्रइवमुखमित्यत्रतुल्यसाविभक्तेर
ननुसेयानेपि बोधाञ्चंद्रपदस्य चंद्रसदृशलक्षकत्वमेवोचितमिति कुत्रापि इवादिना शक्तासा
दृश्यबोधानेयो निरुध्येकत्वमेवेत्यस्वरसः लुवेत्यनेन सूचितः पृथिव्यां गंधोनेजलइत्यत्र
गन्धा पृथिवीवृत्तिर्गंधाभावो जलवृत्तिरित्यन्वयबोधस्वीकारे समानविभक्तिकत्वानुपपत्तेः पृथि
वीवृत्तिर्गंधो जलवृत्त्यभावप्रतियोगी इत्यन्वयबोधस्वीकारे आवश्यक इत्यभिप्रायेणाह अन्ये
त्विति ननु पृथिव्यां गंधो न जलइत्यादौ समानविभक्तिकत्वानुरोधेन तथान्वयस्वीकारेपि भूतले
घटो नास्तीत्यत्र भूतलवृत्तिर्घटाभाव इत्यन्वयबोधे बाधकाभाव इत्यत आह घटो नास्तीत्यत्रेति
एकत्वादि इति भाव नान्वयित्वेनैव संख्यान्वयेन घटो नास्तीत्यत्र घटाभावोस्ति वा प्रत्ययस्यान्वयस्वी

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कारे भावनाविशेष्ये घटाभावे हि ज्ञानादेरसंभवित्वया घटो नास्तीति तस्मात् नत्रैकत्वसत्वे नैकत्वबोधे वा
धकाभावाद्घटो नास्तीति तस्मात् भावनाविशेष्यत्वेति संख्याबोधकत्वादाख्यातस्येत्यर्थः न हि कीदृशो
त्वपबोध इत्यत आह किं त्विति भूतले घटो नास्तीत्यत्र सप्तम्या निरूपितत्वार्थकतया अस्तिधातोर्वि
धमानार्थकतया आख्यातस्याश्रयत्वार्थकतया भूतलनिरूपितविधमानत्वाश्रयो घटाभाव इ
त्यन्वयबोधो विकारे भावनान्वयिनि संख्यान्वयनियमात् भवन्मते विधमानत्वाश्रयत्वरूपा
ख्यातार्थभावनाया अभाव एवान्वयेनाभावस्यैकत्वाद्घटो नास्तीति तस्मात् मन्मते च सप्तम्या आधे
यत्वमर्थः तथा च भूतलवृत्त्यभावीयो घटो इति नाश्रयत्वादिति बोधोदये न भावनाया घटे एव वा चेन्न त
था घटे इ से एकत्वबोधासंभवात् घटो नास्तीत्यस्यानापत्तिरिति भावः केचित्तु भूतलवृत्त्यभावप्रतियो

गोघटो नास्तीत्याद्यन्वयबोधस्वीकारे किं निरूपितास्तित्वाद्यभावो घट इत्याकांक्षायामस्तिनिरूपितेनैव घ
टाभावनान्वय इति भावः कथं तर्हीति भूतलनिरूपितास्तित्वाद्यभावो घटाभाव इत्यन्वयबोध
स्वीकारे हेत्वसमर्थः इत्यादीति भावनान्वयिन्यभावे हित्वा न यथा भावाद्घटौ न स्त इत्यभिन्नस्यान्वस्यान्वघ
टौ नास्तीत्यसमर्थः भावनेति भावनान्वयियोगिभावत्वप्रतियोगिनि संख्यान्वय इत्यर्थः तथा च भा
वनान्वयिन्येव संख्यान्वय इति नञ्समभिव्याहारे नियमः नञ्समभिव्याहारस्थले तु भा
वनान्वय्यभावप्रतियोगिनि संख्यान्वय इति व्युत्पत्तेस्तत्कल्पनेनैव घटौ न स्त इत्यत्र घटएव
द्वित्वान्वयात्र घटौ न स्त इत्यस्यानुपपत्तिः नवा घटौ नास्तीत्यस्यापत्तिरिति भावः कथमि
तीति अन्यत्र भावनान्वयिन्येव संख्यान्वयस्येष्टत्वात् कथमत्र भावनान्वय्यभावप्र

न्या॰ ए॰ तियोगिनिसंख्यान्वय इत्यर्थः । न प्येवेति । अभावप्रतियोगिन्येव संख्यान्वयप्रतीतेरित्यर्थः । तथा च न
टी॰ ञ्समभिव्याहृताख्यातार्थसंख्याप्रकारकबोधेन तदभावप्रतियोग्युपस्थितित्वेन हेतुत्वं
कल्प्यत इति भावः । नञ्समभिव्याहारे यद्विशेष्यं यद्विशेषणं प्रतीयते नञ्ज्ञात द्विशेष्येन द्विशे
षणाभावः प्रमाप्यते अन्यथा वचनैक्यानियमानुपपत्तेः । इत्थं च भूतले हतित्वाभाववान्घ
ट इत्येवान्वय इति नियमवादिनां मतमाहुः परे त्विति । इह भूतले घटौ न स्तः इत्यादौ न द्वित्वाख्याता
र्थस्य निषेधः । वयो न हहवर इत्यत आह नयवतोऽतिपाकानुकूलकृत्यभाववान् चैत्र इतिव
द्भूतलानित्वाभाववानेको घट इत्यन्वयबोधे बाधकाभाव इत्यर्थः । नात इति । घटस्य विशे
ष्यत्वादित्यर्थः । द्विवचनेऽनिर्णये नस्त इति द्विवचनानुपपत्तिरित्यर्थः । इदमुपलक्षणं घटौ नास्ति

त्यैकवचनापत्तिरपि नेत्यपि द्रष्टव्यं अभावस्य विशेष्यत्वे घटौ न स्त इति द्विवचनादिकं न स्यात् । विशेष
णपदस्य विशेष्यपदसमानवचनत्वनियमात् परं त्वभावस्यैकत्वाद् घटो नास्तीत्येकवचनमेव स्या
न्नेय टस्य विशेष्यत्वे च तस्य द्वित्वबहुत्वयोः सत्त्वात् क्रियापदस्यापि द्विवचनादिकं साध्विति भावः
। घटौ नास्त इत्यत्र घटाविति द्विवचनेन द्वित्वावच्छेदे एकत्वाद्यसंभवात् योग्यत्वे घटौ न स्त इत्य
त्र च घटद्वयेऽन्वयसंभवाद्योग्यत्वमिति नात इत्यस्याभावार्थ इति केचित् तन्न नु भूतले घटौ ना
स्त इत्यत्र सप्तम्या निरूपितत्वार्थकतया सत्यानतो विद्यमानत्वार्थकतया त्वन्मते स्याश्रयत्वा
र्थकतया भूतलनिरूपितविद्यमानत्वाश्रयत्वाभाववान् घट इत्येव बोधः स्त्र च आश्रयता
र्याश्रयत्वस्याभाव एव विशेष्यो ननु घटद्वित्वभावना विशेष्यगतसंख्याबोधकत्वाभा

व्याप्ति-
वादी·

वाच्यत्वं हि वचनोपपत्तेरितिचेत् न संवाच्याप्तरं परासाधारणाभाववन्नाविशेष्यसंख्यावच्छेदकीकारिणप्र
कृतेपरं परयाभाववन्नाविशेष्यत्वस्य घटस्वादिनिरवं परंपरया विशेषणत्वस्यापि विशेष्यस
मानवृत्तित्वमवसेयं चैत्रो न पचतीत्यादौ हृष्टत्वादिति वोध्यं न च तथापि हि नवद्धूटत्वावच्छेदे
न भूतलनिरूपितविषमानत्वाप्रयत्नाभाववत्यान्वयेनाकपटवत्ति भूतले घटो नास्तीतिनस्या
तं घटवत्ति हि त्वसामानाधिकरण्येन नञर्थान्वये च घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिक घटो नास्तीत्यानं
त्राधिकरणान्तरे घटे भूतलान्तिनाप्रयत्नाभावादिति वाच्यं घटत्वाति हि त्वावच्छेदेन नञर्थसामा
नाधिकरण्यान्वयात् त्राधिकरणान्तरेपि हि वेन नञर्थसामानाधिकरण्येपि सन्भूतलत्ववति घटत्वाति हि त्वेभू
तलानित्वाभावसामानाधिकरण्याभावान्न घटत्वपदवति घटो नास्तीत्यस्यापत्तेरिति ध्येयं न चैवमिति

सर्वत्रैवानुयोगिवृत्तित्वाभावस्यप्रतियोग्यन्वयस्वीकारइत्यर्थः जातौसत्तानेनस्यजातिवृत्तित्वाभाववत्तोसत्ते
त्यर्थः तत्रसंबंधसामान्यावछिन्नजातिवृत्तित्वाभावोवासमवायसंबंधावछिन्नजातिवृत्तित्वाभावोवा
बोध्यमेतत्साध्ये अहंजातिवृत्तित्वाभावस्यापिएककार्थ्यसमवायेनसत्तायाजातौसत्त्वेनतदभावबोधनासंभवा
दित्यर्थः नचैककालीनत्वादिवदेकार्थ्यसमवायस्यापिवृत्तिनियामकतयातेनसंबंधेनसत्तायाः सत्वेपि
संबंधसामान्यावछिन्नवृत्तित्वाभावोस्त्येव जन्यमात्रस्यकालोपाधितयामूर्तमात्रस्यदिगुपाधितयाका
लिकदैशिकविशेषणतयोस्तत्रासंभवितयातदादाय। पिसमितिविरहाद्वृत्तिवाच्यंजातेः सत्तोतिप्रतो
नेस्तस्यापिवृत्तिनियामकत्वात् वृत्तित्वेप्याहजातिसमवेतत्वस्यचेतिशतियोगप्रसिद्ध्या नसमवायसंबंधा
वछि नजातिवृत्तित्वाभावः अन्येतु शमनइत्याभावःयागाति ऋतिं जातौ सत्तानेमत्रजातिवृत्तिः सत्ताभा

न्या॰ टी॰

वदनुपपन्नावपिजातेर्नसत्ताहानिरितिसत्तासंबंधसामान्यावछिन्नसत्ताहानित्वाभावस्यजातावसंभवात्समवाय
संबंधावछिन्नसत्ताहानित्वस्यचाप्रसिद्धत्वाद्विशेषासंभवात्तुल्यत्वंनवापीत्यर्थः अयोग्यमेवेतिनिष्फलत्वान्नच
यम्याप्रामाणिकमितिभावः इदंचाकंजातिर्नसत्ताहानिरितिवाक्यंयथाकथंचिद्योग्यतयोपपत्तावयोग्यत्वम
न्यायमतस्याहेहातिपदेचेतिसत्ताबाधेतिजातिर्नसत्ताहानिरितिसन्नलक्षणयासत्तानिरूपितसाक्षात्संब
धावछिन्नहानित्वाभावः प्रतीयतेसत्तानिरूपितसाक्षात्संबंधावछिन्नहानित्वेचस्वरूपसंबंधमादायप्रमे
यत्वाद्दोषप्रसिद्धमितिनोक्तदोषइतिभावः तुल्यमितिजातौनसत्तेत्यपिवाक्यमयोग्यमेवयोग्यत्वेवाजाति
निरूपितसाक्षात्संबंधावछिन्नहानित्वाभावः प्रतीयतइतिभावः केचित्तुसत्तापदंसत्तासमवायपरंसत्ता
स्यर्थस्तुयोगेत्वंतथाचजात्यनुयोगिकत्वाभाववान् सत्तासमवायइति वोध्यइत्याहुः समवैतीति

पदार्थाहारेण तथा बोधस्यान्येषां कृते नयापोति निषेधः भूतलान्नित्वनिषेधः कथमिति नामार्थयोरभेदे
नैव व्युत्पत्तेरिति भावः। निपातेति। निपातातिरिक्तस्थल एव नामार्थयोरिति व्युत्पत्तेरिति भावः। ननामार्थप्रमा
त्रस्यं नामार्थसामान्यस्य प्रतियोगितासम्बन्धेनान्वयः स च व्युत्पत्तिसंकोचे गौरवं स एव जातो न समस्तेष्व
त्र जातिरिति। सत्ताभावस्येतावत्ते वोपपत्तौ लक्षणाभिकल्पने विना हि जातिर्नसमाहृतिरिति एकत्र लक्ष
णाकल्पनादन्यत्रापि तथैवात्र प्रमाणमस्तिभावनान्यथाभावप्रतियोगित्व इति संख्याबोधकत्वेनैवव
चनेस्तानियमस्याप्युपपत्तिरिति। केनाकिं विशेषेण नाकिं निपातमकमिति। नञो भावमात्रवाचकत्वे न घटो
नास्ति इत्यत्र ज्ञानं तत्ताभावः भूतले न घटस्तत्रवान्योन्याभावः इतोपेते समर्थः सामर्थ्यात्तज्जन्यत्वादिति भा
वः। पाक इति। अधिकरणेति नञ्जन्यातत्ताभावविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति अनुयोगिवाचकप

न्या॰ रा॰ दस्यमभिव्याहृतसप्तमीपदज्ञानत्वेन अन्योन्याभावविषयकशाब्दबोधे ऽनुयोगितावाचकपदसमानविभ-
क्तिकप्रतियोगितावाचकपदजन्योपस्थितित्वेन च कारणत्वात्तत्र पूर्वोक्तदोषापत्तिः सामग्र्या विलक्षण-
त्वादित्यर्थः न च नीलो ऽग्निः पाकानुकूलकृत्यभाववांश्चैत्र इत्यत्रानुयोगितावाचकपदसमभिव्याहृतसप्त-
मीपदस्याभावेन न तस्याः सामग्र्या अत्वमित्यर्थः ननु वैयाकरणमते आख्यातस्य कर्त्तरि शक्तत्वात् पाक-
कर्त्ताभिन्नश्चैत्र इत्येव बोधात् नैवं पचत्यभावोदाहरणं घटत इत्यत आह चैत्रस्येति चैत्रस्वत्वाभाववद्धनमित्य-
र्थः षष्ठ्याः स्वत्वमर्थो ननु स्वामित्वं हि तन्निरूपकसंबन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन निरूपक-
तासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वामित्वाभावबोधासंभवादाश्रयतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कस्वामित्वाभावबोधस्यैकारेण चैत्रो धेः । विधनेनेदं चैत्रस्येति प्रसंगात् स्वामित्वस्य चैत्रवृत्तित्वेन ध

नेत्याश्रयतासंबंधेनासत्वात् यदि च नाशान्यवहितनिरूपकत्वसंबंधेन तस्याभाववत्त्वमिति यो गोनावच्छेदकत्व
त्वोकारे त्वमितरमे ~~व्यवसत्वान्यदि चेनाशान्यवहितनिरूपकत्वसंबंधेन तस्याभाववत्त्वमिति यो गोनावच्छे~~
~~दकत्वोकारे त्वमितरमे~~ व्यवच्छेदार्थत्वं तदापि विनिगमनाविरहेण त्वत्तन्मयपर्यवसानेयः अन्योन्या
भाववोधे समानविभक्तिकत्वस्य निरूपकत्वे व्यभिचारमाह अत्रलाघवादिति। क्रियाविशेषणस्थलेक
र्मविभक्तेर्नपुंसकलिंगत्वे विशेषणविभक्तिः साधुत्वार्थानपा च लघुभेदलक्षणकानुकूलाकृ
तिरिति न्वयवोधे न्योन्याभावविषयके विशेषणविशेष्यवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वा
भावेन व्यभिचार इत्यर्थः। नन्वेवं निर्मोके नञ्समभिव्याहारस्थले तत्रैतियथाभूतलं घट इत्युक्ते
भेदान्वयवोधे समानविभक्तिकपदत्वेन कारणतया भूतलघटयोर्भेदान्वयवोधे आको

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्यायो- स्याऽतो नञ्समभिव्याहारे भूतलेन घट इत्युक्ते भूतले घटान्योन्याभावबोधः अन्यत्रेति नञ्समभिव्याहा
रे प्रतियोग्यनुयोगिपदयोरभेदान्वयेऽऽकांक्षाभ्युपगमस्य फले इत्यर्थः अन्येति अत्यंताभावबोधकत्वमि
त्यर्थः यथा पचतीत्युक्ते पाकानुकूलकृतिश्चैत्रे नाभेदे आकांक्षा किंत्वाश्रयत्व एवेति तथा च
नीत्यत्र नान्योन्याभावबोधः किंत्वत्यंताभावबोध इति तथा च प्रतियोग्यनुयोगिनोरभेदान्वयबोधे
यादृशसमभिव्याहारस्यानेकारणं तयोरन्योन्याभावबोधे तादृशसमभिव्याहारस्यानकारणं एव
मत्यंताभावबोधे अभेदान्वयेऽप्याकांक्षाभावात् प्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदसमभिव्याहृतनञ्पद
स्यानेकारणमित्यर्थः तदेवोपपादयति आहेति चेति नञ्समत्वे नञ्समभिव्याहारे घटपटयोरिति वि
शेषणविशेष्यवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वस्याविरुद्धविभक्तिकत्वस्य वाः भेदान्वय

बोधे आकांक्षात्वादिति भावः तत्र न घटः पट इत्यत्र नाभेदेति भूतले घट इत्यत्र भूतले हन्ति घट इत्ये
वान्वयबोधादाधारत्वस्य स्वप्नमर्थत्वया नाभेदान्वयबोधकत्वमिति तत्र संसर्गाभावबोधकत्वमपरत्वे इति भा
वः अत्र चान्योन्याभावबोधे विशेषणविशेष्यवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वस्य तंत्रत्वे दाधेन
सुंदरमित्यत्र लुप्तविभक्त्यनुसंधानेन शाब्दबोधोपपादनेपि चैत्रो न पचतीत्यत्राख्यातस्य कर्तरि
लक्षणायां चैत्रे पाककर्त्रभेदान्वयात्तल्लोकं पचतीत्यादौ पाके लोकस्यभेदप्रतियादन्त्वत
त्समानविभक्तिकत्वाभावात्तदापि वारः विरुद्धविभक्तिराहित्यस्यैतंत्रत्वे च प्रतियोगिपदोत्तरविभ
क्ति विरुद्धविभक्तिशून्यानुयोगिपदसमभिव्याहृतनञ्पदत्वेनानुयोगिपदोत्तरविभक्ति वि
रुद्धविभक्तिशून्यप्रतियोगिपदसमभिव्याहृतनञ्पदत्वेन वा हेतुत्वेन पचतीत्यादौ प्रतियोगिपदो

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDP
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सारे. ताविभक्त्यभिहितेन स्तोकं पचतीत्यादौ अनुपपत्तिः क्रियापदोत्तरसुविभक्त्यर्थाभिहितत्वेनानुगतत्वे हेतुत्वेऽन
योरन्यतरस्य हेतुत्वे चाननुगमः । किं तु विशिष्यानुपपत्तिप्रत्ययानुपस्थापकत्वं नामपदयोः समभिव्याहारे स
मानविभक्तिकत्वं तच्च घटो न नील इत्यत्र घटपदार्थान्वितनीलपदार्थान्योन्याभाववोधे नीलपदसमा
नविभक्तिकघटपदसमभिव्याहृतत्वं नञ्पदत्वेन चैत्रो न पचतीत्यादौ धर्मिपरसमानसमभिव्याहृतनञ्
पदत्वेन नञ्स्तोकं पचतीत्यादौ क्रियाविशेषणसमभिव्याहृतद्वितीयान्तस्तोकादिपदसमभिव्याहृतनञ्प
दत्वेन हेतुत्वमिति वोध्यं ननु एवं घटो न नील इत्यत्र ननावत्कर्मधारयः कर्मधारये विशेषणवाचकपदस्यैव
पूर्वनिपातनियमेन नीलपदस्यैव पूर्वनिपातनापत्तेः नच विशेषणविशेष्यभावे कामचार इति वाच्यं जातिनिमित्त
के गुणनिमित्तकं विशेषणमेवेति नियमात् अत एव घटनीलमिति न प्रयोगः नापि षष्ठीसमासः

त निर्धारणाद्यनेन निर्धारणे षष्ठीसमासनिषेधादिसमन्वयाहसंक्षेप इति पुनःयोजनमस्त्या दौक्त
चिद्विशेषणोपरंस्यादिमनेनपदानिपातनस्यानुपपन्नसिद्धत्वात्कमंधार्य प्रस्येवोपगमान्तं स्व
मतत्पाभिविष्टविषयेविषयेष्वनवहुलमितिसन्देहभयोपादानवलाद्विशेषणविशेष्यतावच्छेद
कयोः परस्परव्यभिचारित्वएवकर्मधारयइति मात्रं एवं चात्रेडः स्व व्यभिचारस्य घटादिसाधार
णेन पुनः षाववधिकोत्त मत्वरूपत्वासंभवेन सर्वेहत्वादिमत्त्वरूपोत्तमत्वस्य पुनः षत्वव्यभिचारित्वा
भावात्कथं कर्मधारय इति चेत्तदेवैष्णतावच्छेदकविधेययोर्व्यभिचारित्व एवकर्मधार
य इत्यत एवाग्निशुभ्रातृसस्ये ते सा छन्ते एतेनोद्देश्यतावच्छेदके विधेयव्यभिचारित्वमेवतं
त्रमितिसंप्रदायमतमयास्तं समेयवर्हिमानिन्म्हा वानेः नचनथापि गुणवद्भस्यैस्यादाव

सा॰टी॰ गतिरिति निवर्त्तनं ज्ञानावरणाऽभेदार्थक षष्ठीसमासोपगमात् अन्यथा भवन्मतेप्यगतेः अथवा
षष्ठीसमासएवार्थेन च न निर्धारणइत्यनेन निषेधः समुदायापेक्षया जातिगुणक्रियादिभिरे
कदेशस्य पृथक्करणं हि निर्धारणं निर्धार्यत्वविशिष्टस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नापेक्षया जातिगुण
क्रियाद्यवच्छेदे न यत्किंचिद्धर्मिणो भेदबोधनमिति यावत् न चात्र तत्संभवति प्रोक्तस्य त्वविशिष्टोप
स्थापकपदाभावात् पुरुषोत्तमपदस्यापोगाद् उत्तयातत्संभवेऽपि समासवाक्यादन्यतरदनुपप
त्तेः यथा नराणां क्षत्रियः शूरतम इति न तु नरक्षत्रियः शूरतम इति अपि च निर्धारणषष्ठ्यर्थे ष
ष्ठीसमासनिषेधविग्रहोः णिर इतिवदभेदार्थक षष्ठीसमासेवाधकाभावः अत्र च निर्धारणष
ष्ठ्या अभेदो भेदस्यार्थः निर्धार्यपदार्थाविशेष्यतया एकसमर्थो विशेषणतयाविशेष्यतया च भेदा

न्वयः नृणामिव क्षत्रियः क्षत्रियाणां नृणां शूरतमा इत्यत्र समन्वयबोधः शूरतमत्वावच्छेदेन क्षत्रियाणा
म्नृणामन्यतान्वयः नातः क्षत्रियाणां नरस्य शूरतायामाहृत्य प्रयोगः महानां क्षत्रियः शूरतम इति
विजातीयापेक्षया निर्धारणे ऽभेदोपपत्तेः। अभेदसंसर्गकबोधे। विहद्भिमाङ्के एहि समस्तं
न्नतयासंसर्गमर्यादया तस्य नासंभवात् केचित्तु निर्धारणषष्ठ्या अभेद एवार्थः नृणामिव क्षत्रिय
स्य नाशान्वयेन शूरतमत्वावच्छेदेनान्वयानुरोधात् शिरस्त्वादिना विशेषः शूरतमत्वेन निष्ठशू
रतमत्वाविशेषः तेन देवानामपि शूरत्वानामाहृत्य प्रयोगानुपपत्तिरित्याहुः तन्न क्षत्रियमुख्याविशे
ष्यकानुभवापलापापत्तेः नृणां क्षत्रियः शूरतम इत्यत्र प्रयोगापत्तेः क्षत्रियनरः शूरत्ववान् क्षत्रि
यभिन्ननरः शूरत्वाभाववानिति अनुभवसाक्षिकार्थासुरत्वविशेष्यककत्वोपस्थानुभवापला

न्यारो पापजेरनादेर्पि स्वत्रियाम्पनरत्वव्याप्यकर्मेद्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाविणि हृत्तादात्म्यसंबंधेन नराभित्र
स्वाश्रियेशरत्वस्यान्वयइत्यभेदएव निर्धारणषष्ठ्यास्त्वर्थ इत्यपरे अन्ये तु निर्धारणषष्ठ्या लादात्म्ये
म्यवच्छेदप्रार्थः व्यवच्छेदश्च द्विरूपोऽत्यन्ताभावोऽन्योन्याभावश्च षष्ठी समभिव्याहृतप्रातिपदिकए
वरगार्थीभूत जनतद्न्यास्मिन्लक्षणषष्ठ्यर्थं व्यवच्छेदे चाधेकरणत्वेन लाक्षणिकार्थः प्रतियोगित्वे
नच विधेयपदार्थे भासते स्त्रियाणां कर्णः प्रचुरं दुग्धानीत्यादौ कर्णपदस्य कर्णः कर्णान्यश्चार्थः
स्त्रियाभिन्न कर्णः प्रचुरदुग्धानकृतिमान्त्स्त्रियाभिन्नः कर्णान्यः प्रचुरदुग्धानकृत्यभाववानित्यन्वय
बोधः गवां कृष्णा संपन्नक्षीरेत्यत्र कृष्णापदस्य कृष्णाऽन्या चार्थः गवाभिन्ना कृष्णा संपन्नक्षी
रा गवाभिन्ना कृष्णान्या संपन्नक्षीरान्यत्वबोधइत्याहुः पुरुषेषूत्तमः ऽन्ये समभ्यो समासएवेति

चनं निर्धारणइति षष्ठीसमासव्यस्तसप्तमीसमासो। पा। नि। षिद्धइ तिवांच्यं तत्र विशेषणं निषेधस्यैव सप्तमीप्रयोज
नवान् षष्ठीसमासे उत्तरपदस्यांतोदात्तत्वं सप्तमीसमासे तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरएवावतिष्ठत इति स
प्तमीसमासो निर्धारणे हृ पेथ्यैः पिसाधु। तस्यापि के। चिदिति कृत्तं पक्षा। चिंतेनननु खापतेशब्दप्रयोगः कि
मित्यवाचकं प्रयुञ्जामहे इति न्यायेन तदेथोस्य हानि विहायगणगायांयो महृतिलक्षणमुखप्रयोगे वी
ना कोस्मायां पोषणा वनत्वादिषुतो नि रेवप्रयोजनत्वे नावसीयते सा चालुक्षणाहरणेनोपपादयितुश
क्ये तिवंतत्त्नात्स्याति रिक्तवृत्तिरूपेयाद्दृत्यनभ्युपगच्छंजन्यैति नवृतेनातिरिक्तिशक्तेलक्षणातिरिक्तान
हत्तिरित्यर्थः नण्णाचेयं पदे शक्तिलक्षणातिरिक्तानदाशक्तिलक्षणातिरिक्तत्वाभावः यदि च न
शक्तेलक्षणातिरिक्तानहानिष्टितिरित्यतिरिक्तशक्तित्वाभावस्तस्मव्याहतं तेनेनत्वमेसिद्धमसिद्धेर्व्याघा

न्यारी· तः कथं तर्हि शेषस्य वाचनत्वादिव्यतोत्ते रित्यत आह लक्षणायेवेति तदर्थेति व्यंग्यार्थप्रतीत्युपपत्ते रित्यर्थः
प्रत्यक्षानुमित्योरिव समग्रीभेदात् भेद इत्याशंकते नेति शिद्धं लक्षणायेवतदर्थसिद्धिरूपं मुख्यार्थ इति
गंगायां घोष इत्यत्र गंगापदमुख्यार्थे प्रवाहे हूनत एतच्च यानुपपत्तियोषाधिकरणत्वानुपपत्ति लेक्षणा
बीजमित्यर्थः ननु किमेतावतेत्यत आह नचेति नहीत्यर्थः वापीत्यानुमितो गता क्षितेयुनतस्या
यमस्तंतिक मित्यत्र गतामयिहू नीषत्ते नगानतासीति मुख्यार्थान्वयानुपपत्तिरत्स्येवेत्यथमप
देलक्षणा संभवत्येवेत्यत आह सर्वत्रेति नदेगहृगच्छगच्छसीति गच्छगच्छसिचेत्कोनयं प्यानः
संनुने शिवाः ममापि जन्म तत्रै वभूयाद्यत्र गतो भवानित्यत्र नवागमनेष्ममरणं भवितेत्यतस्त्वं
मागा इति व्याख्याने तत्र च मुख्यार्था न्वयानुपपत्ते लक्षणा बीजस्याभावान्न लक्षणा संभवतीति व्यंज

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MoE

जनारम्भहृत्सेतरमाववपवकमितिभावः। अन्वयानुपपत्तिलक्षणबीजमित्यत्र बीजशब्दार्थं विक
ल्पद्रूषयति किमिदमिति जनकत्वं लक्षणाजनकत्वं गंगातीरपदसंबंधो लक्षणा सा च गं
गापदघोषपदसमत्रांगंगातीरयोः संयोगास्तत्र च नानुपपत्तेर्ज्ञानं कारणं इत्यर्थः। न ज्ञापकत्वं ल
क्षणाज्ञापकत्वं च सुगृहीतेन तेन पत्र गंगापदस्य गंगातीरे न लक्षणा तत्र तत्संबंधविषयकशा
ब्दानुभवकत्वानस्यानुपपत्तिज्ञानव्यतिरेके नुदयेपि च सुगृहीतेनातल्लौकिकप्रत्यक्षेजननीयेन
दनयेक्षणाव्यतिरेकव्यभिचारेण न सामान्यतल्लक्षणाज्ञापकत्वसंभवतीति भावः। न च लक्षणा
विषयकशाब्दबोधजनकत्वमेव जनकत्वमिति वाच्यं यत्र गंगापदस्य नीरे जहत्स्वार्थालक्षणा
तत्र गंगातीरसंबंधस्य शाब्दबोधाविषयत्वेनान्वयव्यभिचारेण न तत्वान्वसंभवतीति एव

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न्यारी- मन्येपीति हृदयं। नापीति तत्रासर्पण्णाहकत्वं शक्यसंबंधरूपलक्षणाया स्पर्यग्राहकत्वं तास्प
र्येति प्रकरणादिना पितृदूर्णात्रासपर्येग्रहादित्यर्थः। तथा च मुख्यार्थान्वयानुपपत्तिज्ञानस्य अपि
चारान्तरसाधारणतस्तात्पर्यग्रहहेतुत्वेप्येवं वक्तव्य। चेतदपेक्षणोपि सर्वत्रानपेक्षिततया प्रकृते प्रकारांतरेणो
वतात्पर्यग्रहसंभवेन लक्षणापावीजताभावरतिभावः ततं लक्षणाबीजत्वं पक्षीरीति पक्षो: श्रोत्रेशपेक्ष
त्वयहिपदस्य प्राप्तिर्योलक्षणान चैतत्त्वमुख्यार्थे पक्षे शक्तेषु नान्वयानुपपत्तिरितिव्यभिचारादित्यर्थः
ननु मुख्यार्थे तदान्वयानुपपत्तिर्न लक्षणाबीजमपितु तात्पर्यविषयानुपपत्तिरेव तिकव्यभिचारइत्याशं
क्य तेतात्पर्येति श्राणीति पक्षो: सवेश्रपेक्षमात्रोपीसमर्थः अत्तोतिभोजनप्रयोजनकप्रवेशनमेवात्रतात्पर्य
विषयः तदनुपपत्तिर्मुख्यार्थपक्षावलंबेतेत्यर्थः सर्वत्रेति गंगायांघोषइत्यादावपीत्यर्थः अस्तुवाकोदोषइत्य

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तश्चाहं स्यावेहापीति साधनतास्फोनुपपत्तिरूपं रहापि गछ गछसीत्यादिवं जनास्पले यि प्रुलीति
श्चत्र कं तनगमनाभाव एव तत्स्पं विषयः तदन्यथानुपपत्त्या गमनबोधकपदस्य गमनाभावे लक्षण
येवोपपत्तेर्नास्ति किं कहसंभर कल्पनं गौरवादिति भावः लक्षणाप्रयोजनं गंगापदस्य तीरे लक्षणाप्रयो
जनं पावनत्वेति स्वाद्यते शब्दप्रयोगो मिस्रगाय के प्रपुंसामह इति न्यायाद्गंगातटे घोष इति विहाय गंगा
यां घोष इति लक्षणाया प्रयोजनं शैत्यपावनत्वादिप्रतीत्यर्थमेवेत्युक्तोपि ते लक्षणायाः प्रयोजनवत्वं नैय
मादिति भावः नत्वती जिः शैत्यपावनत्वादिप्रतीतिः लक्षणेति शैत्यपावनत्वादे लक्षणासाध्येत्यर्थः
प्रयोजनाभावान्न प्रयोजनस्य प्रयोजनान्तराभावादित्यर्थः प्रयोजनाभावेपि लक्षणायां को दोष इत्यस्
त्यत आह लक्षणायामिति यथा गंगापदस्य तीरे लक्षणायां लक्षणतीत्यातिरिक्त शैत्यपावनत्वादिप्रतीतो

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न्या० टी० - तिः प्रयोजनेन तथा शैत्यपावनत्वे लक्षणायां न तस्याः प्रयोजनान्तराभावात् लक्षणायाः निर्वाहेण प्रयोजनप्र
तिपत्ये व्यंजनाव्यापृतिरङ्गीकरणीयेति भावः। शैत्यपावनत्वादौ लक्षणैव न च तस्याः प्रयोजनाभावः शैत्यपा
वनत्वादिप्रतीतेरेव प्रयोजनत्वादिति समाधत्ते लक्ष्ये इति तथा च लक्ष्यप्रतीतिप्रयोजनकत्वे पि प्रयोज
नान्तरं लक्ष्यप्रतीत्यप्रतीतिः किं प्रयोजनान्तरं नतः किं लक्ष्यप्रतीत्यप्रतीतिः किं प्रयोजनाभावे किं मानेष्टमित्यर्थः। ननु
लक्षणया लक्ष्यप्रतीत्यनन्तरं प्रयोजनस्य व्यंजनायामेव नियमेनेष्टमित्यत आह लक्षणया हीति। ननु गौर
वेण व्यंजनाख्यवृत्तिकल्पनापेक्षया लक्षणैव कल्प्यतामित्यत आह प्रयोजकत्वाच्चेति। हेय
त्वे कुत्रापि हृष्टो न मात्रेणानाहृष्टान्यमात्वप्यारत्संप्रानामावादिति भावः। तथा च लक्षणायैव प्रयोजनस्यैवा
हेतुत्वंतर कल्पनमिति सिद्धमिति सिद्धतया लक्षणामूलकं व्यंजनानिरस्याभिध्यामूलां तां निरस्यति नु व्यंजकतेत्यादि

तद्दितिं नानार्थेति। ते सैंधवमानयेत्यादौ अर्थविशेषेति अश्वादिरूपार्थप्रत्यये प्रकरणादि गमनप्रकरणा
दि निर्णायकमिति। शक्यतावच्छेदकैकरूपावच्छिन्नशक्यतावच्छेदकनानात्वमेव नानार्थत्वं तत्र सैंधव
मानयेत्यादौ भोजनप्रकरणेन तद्विशेषाल्लवणस्येवाश्वादेरपि प्रतीत्यापत्त्याऽभिधया नानार्थ
विषयकशाब्दबोधजननीये प्रकरणादिकं सहकार्यपेक्षणीयमितिभावः प्रकरणादिशब्दार्थ इति गम
नादिप्रकरणादिग्रहणात्प्रश्नादिरूपार्थान्तरमित्यर्थः तत्र अर्थान्तरप्रत्यये अभिधाशक्तिः सहकारीति
गमनादिप्रकरणादिरूपसहकार्यभावादित्यर्थः लक्षणामूलमित्यनुषज्यते अयोग्यान्तं लक्षणाया
अयोग्यान्तमुख्यार्थान्वयानुपपत्त्याहि लक्षणाकल्पनं प्रकृते च तदसंभवेन न लक्षणेति भावः अतः
अर्थान्तरप्रत्ययानुरोधेन। तथा च तत्प्रतीतिपर्यन्तं व्यञ्जनाव्यापारमन्तरमावश्यकमिति भावः नानार्थस्थले

न्या री ॰ र्थानां प्रतीतिः शक्तैर्वेन च प्रकरणाद्यभावेन सहकार्यभावइति वाच्यं तस्य सहकारित्वासंभवादित्याशयेनाह तं ता
मिति समाधत्ते प्रकरणादीनामपि तेषां सहकारित्वे तेनानार्थविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रतिप्रकरणादी
नां न कारणता तत्र अननुगमेन व्यभिचारादित्यर्थः तत्तत्प्रकरणादीनामननुगमे पि तात्पर्यग्राहकत्वेनानुग
मात् न व्यभिचार इत्याशंकते नान्वयेति लाघवादिति नानार्थविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति तात्पर्यग्रह
जनकत्वेन कारणत्वापेक्षया लाघवात् तात्पर्यग्रहत्वेनैव हेतुतौचित्ये प्रकरणादीनां सहकारित्वे
ति भावः नन्वस्तु तात्पर्यग्रह एव सहकारी तथापि तस्य सहकार्यभावादेव कथमभिधयापरत्व
स्यार्थप्रतीति रित्यत आह सचेति तात्पर्यग्रहश्चेत्यर्थः इहापीति प्रकरणादिप्रत्यायर्थान्तरस्थले
पीत्यर्थः अस्तीति नानार्थस्थले शक्त्या एकार्थप्रत्ययानन्तरं पश्चादर्थान्तरप्रतीति स्तत्रापि तात्पर्य

होऽ स्येवेत्यर्थः। नात्पर्यग्रहणवार्थे विशेषणत्वापकं परंतु पत्रार्थे प्रकरणेन त्रप्रथमत एव तात्पर्यग्रहा
द्वारा वेवमर्थं प्रतीतिः परार्थे तु तात्पर्यग्राहकोनरात्तात्पर्यग्रहे सत्यपरार्थप्रतीतिरि तिहतं त्वतं
नरस्वीकारेणेति हृदयं लक्षणायैवव्यंग्यत्वेनाभिमततत्त्वदर्थप्रतीति। विवाहेऽलं व्यंजनयेत्युक्ते
न च लक्षणानोपेदं साधयतिस्यादेतन्न हि तिपर्यस्यहाति:। पदानिष्ठाऽर्थं पं तु व्यंजनात्वेनाभिमतानुपद
पदैकदेशेतिं पदे पदैकदेशे वर्णे च। विहाय स्वरवर्णविशेषक। चिदर्थं भङ्गि। विशेषाकारे च क्व चि
दभिधानेतिस्यादयमेदान्न लक्षणाव्यंजनयोरप्यभेदान्न भेदः। लक्षणाव्यंजनयोर्भेदादत्यर्थः। अ
सिद्धेरितिव्यंजनात्वेनाभिमतवृत्तेः पदैकदेशाद्यभिधानासिद्धेरित्यर्थः कथं पदैकदेशादिनोऽ
र्थविशेषप्रतीतिरत आह न पदैकेति पदैकदेशपादयोहीत्यर्थः। ननु तत्रापि तात्पर्यकाः ननु तत्र तदर्थे

स्या. टी. प्रतिपादकाः। येन तत्प्रतिपत्त्यनुकूलव्यंजनाख्य हा इति तत्र लोकरणीयेतीति भावः। लक्षणेति लक्षणा
जन्यशाब्दबोधे कारणमित्यर्थः। स्वेति स्वेनाचिनेत्यर्थः। यत्र स्वयं सम्भ्रान्तार्थेण काव्ये (चिते प्रोक्तु
ष्ठान्यपदार्थशाब्दबोध तत्रैवं देवनाग्रमादादेनार्चितकाव्येन स्वार्थहानाभावेन तदर्थे तात्पर्याभा
वेन वतात्पर्यग्रहासंभवादिति भावः। चमत्कारेति चमत्कारिबोधविषयत्वादित्यर्थः। तथा च ता
त्पर्यस्यानुपपत्तिरूपकार्यभावेन लक्षणया तदर्थबोधस्योपपादयितुमशक्यत्वाद्व्यंजना स्वीकार्ये
ति भावः। व्यंग्यपरेति गंगायां घोष इत्यादौ व्यंजनया हि शैत्यपावनत्वप्रतीयत इति तदपि तेन तत्रपादि
नतात्पर्यग्रहापेक्षा न हि लक्षणायाः प्रयोजनवत्त्वनियमात् केशवात्तु का हि मतीति रेव व्यंजन
यास्यादिति तत्र तात्पर्यग्रहस्याव्यपापेक्षणे हनंहत्यतरेणेति भावः। एकत्रैवा सत्वेति सहृद

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDP

यानां कश्चिद्देवसेवकविशेषः प्रतिभाख्यपदप्रयोगेन शोभया वनतत्वमेव प्रतीयते नव्ये एतावता लुकादि
कमित्यर्थः नियमइतिशोभया वनतादेरेव भाननियमः स एव वासनाविशेषपरिपाक एवं नि
यामकः तत्र दृष्टांतविशेषबोधनियामकः ननु तात्पर्यग्रहस्थलहृपापं बोधे ऽ नियामकत्वे लक्ष
णा वा मुख्यार्थान्वयानुपपत्त्युपयोगानुमानलक्षणतात्पर्यग्राहकत्वे नैव तस्माड पयोगात् त्रा अत
ह वक्तृतत्परीतिस्पष्टाः स्थितः उन्नीयते अनुमीयते यत्र नानुमितिसामग्री तत्राह संभाव्यते वेति
ड न्कटकोटिकसंशयरूप यसंभ्रमगना विषयीक्रियते वेत्यर्थः नातिं जिनयावमागाकस्य पर्येग म
नाभाव प्रतीतो छयोत्तारितत्वरूपतात्पर्यमात्र मुन्नीयते संभाव्यते वा ननु शाब्दात्मकत्वलन्त्रि एंप्ः ^
पेनहासेन त्योकरणीयमिति भावः एते एववेति शान्के लक्षणे एवेत्यर्थः नहीति पजयतीमक्षकह

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्या०- श्लोकोऽयं बुद्धानेतत्रा जियान्तो जेयोर्थः प्रकर्षस्तु कस्यार्थः प्रादेरुपसर्गस्य शब्देनाेकारान् व्यंजनास्याद्
तिः स्वीकरणोप्येतस्यं वंड्लार्थः तस्य प्रादेरुपसर्गस्य द्योतकत्वात् व्यंजकत्वांगीकारादित्यर्थः अप
के त्वादिति डपसर्गाणां कचिदपि पात्मभावेन शक्यसंबंध रूपाप्य लक्षणायाश्च संभवादित्यर्थः
(अप्राकृत्वादिति डपसर्गाणां कचिदपि शक्यभावेन शक्यसंबंध रूपायाल्लक्षणाया असंभवादि
त्यर्थः तथा च प्रकर्षबोधार्थं व्यंजनास्वीकार आवश्यक इति भावः जयति जिधातुः जिधातुने
वल लक्षणया प्रकर्षबोधे प्रशब्दवैयर्थ्यं मत आह प्रशब्द इति तेनार्थे जिप्रकृष्टजयतीत्यर्थ
त्राहकइत्यर्थः प्रशब्दसमभिव्याहारे एव हि जिधातुः प्रकृष्टजयप्रतीतौ स्योपचारेण इति
त्यर्थे प्रहार्णे अन्यथा जयतीत्यत्रापि प्रकर्षबोधापत्तेरिति भावः ननु एवमुपसर्गाणां द्योतकत्वप

गादृश्यायात इत्यत आह तत्तन्नमेवेतितात्पर्यग्राहकत्वमेवेत्यर्थः नटस्य शक्तेनचेतित्र पः शक्त
एवं जिघांतेः शक्यमेवं तथा च शक्यमेव तत्पर्यबोधसंभवे किमर्थं तत्र शोपिलक्षणेतिभावः प्रक
र्षइतित्तत्र शक्तमावादितिभावः शक्यं जिघांतेः शक्येविशिष्टजपदातिप्रहृष्टजपदस्यार्थः तथाच
जिघांतोजंघत्वेशक्यमतावच्छेदकमितिप्रहृष्टजपत्वप्रकारकबोधोविनालक्षणांनसंभवती
तितेनरूपेणलक्षणानचजपस्यशक्यतावच्छेदकं षष्ट्यवलक्षणयाबोधेवाधकाभावइतिवाचंयुगावच्छ
तिरूपबोधेनशक्तिलक्षणाभ्यामेकस्यबोधासंभवादितिभावः ननुजपस्यशक्यत्वात्कथंतत्रलक्ष
णा इत्यत आचार्येवादृमाहनदाहुरितिशक्यादितिशक्यतावच्छेदकं विशिष्टे प्रजक्तिवोकारेण श
क्यतावच्छेदकस्यापिशक्यत्वानतदृत्यसहरूपेणाश्यानेभवतिलक्षणेत्यर्थः व्यक्तावेवशक्तिरितिनव्य

मारी. मतेनुपकर्तादित्तस्यपाकृताव छेदका दित्सपर्णो वसेयः ननु प्रादेरुपसर्गस्य प्रकर्षेण क्तिः जिधातुनाच
जयवोधइत्यक्ति तिउपसर्गशक्तिवादिपक तेनाचेति प्रभलभ्यत्वादि जिधातोर्लक्षणादिना लभ्यत्वा
दित्यर्थः अन्यथागतापदस्यापि तोस्ये शक्त्यापत्तेरिति भावः ननु व्यतिसे इत्यत्रास्यधातोर्लोपात्कथं
व्यत्ययत्वयः धातोलत्वलुप्रत्वेन लक्षणासंभवादनापत्याडपसर्गे शक्तिरत आह व्यतिसेरतितु
त्रोधातुरिति स्पतः सन्निविशेषः धातोरस्पतिसेधानेव्यत्ययवोधाभावे इष्टापत्तिमाह धातुलोप
मितिनन्वपसर्गेस्त्रव शक्तिः धातोरेवतात्पर्यग्राहकत्वमित्येव किंनस्यादित्यत आह संक्षेपइति
उपसर्गाविनापि जयतीमजधातु प्रयोगात्तत्र शक्तिरावश्यकी केवलस्योपसर्गस्य चाप्रयोगात्रेतु
त्वेएवं धातोरशक्त्वे जयतीत्यादौ जयेत्याख्यातार्थभावनान्वयो न स्यादत अन्यथानांस्वरूपत्स

र्थो। न्वितस्वार्थबोधकत्वमिति व्युत्पत्तेरिति बोध्यं न च जिघांसोः जयवतत्प्रकर्षो। विशेषस्यैवास्तु
किं तत्र लक्षणया एकजिज्ञासूपस्थाप्यमहत्तिवर्तमानत्वयोरिव एकपदार्थयोः। विप्रकर्षजनपयोः
परस्परमन्वयः स्यात् नामनेकार्थत्वस्य चाक्लृप्तत्वात् इति गच्छ। यथा नानामनेकार्थत्वं हि न सर्व
त्र सर्वार्थकत्वं किं तु व्याकरणकोशाद्यभियुक्तक्लृप्ततत्तदर्थकत्वं तत्तु लक्षणया। विप्रकर्ष बो
धोपपत्तेर्नैष्फल्ये शक्तिसाधकमिति। अन्यथा वेशप्रयमात्रस्यैव निरर्थकत्वप्रसंगः। घटमित्यादाव
पि घटपदस्य घटकर्मत्वे लक्षणयैवोपपत्तेरिति चेन्न घटम्मानयेत्यादौ घटपदस्य घटकर्मत्वे
लक्षणोपगमे चैत्रः पचतीत्यत्र पचधात्वोरेव पाककृतौ लक्षणया नयनविरुद्धयोरनन्व
यापत्तेः नामार्थयोरिव नामार्थधात्वर्थयोरप्यभेदान्यसंसर्गेण साक्षादन्वयबोधासु

व्यारी· प्रमाणात् न च तथापि द्वितीयादेरेकत्वप्रतीतौ बाधाभावः घटपटस्यैकत्वविशिष्टघटेलक्षणाप्या
प्युपपत्तेः क्रमः कर्मत्वेनान्वितः एकत्वविशिष्ट घटेलक्षणायां तात्पर्यग्राहकत्वं च एवं पचेतस्मादे
कार्यत्वेष्टसाधनत्वादेरपि विपर्ययेन विलोपः न च यथा तोरेव कार्यत्वेष्टसाधनत्वविशिष्टपाके
लक्षणाप्युपपत्तेः विध्यैः कृतोऽपि तुः विशिष्टार्थे तात्पर्यग्राहकत्वेऽपि वाच्यं घटपदादेर्वा
विशिष्टे लक्षणा द्वितीयादेर्वैकत्वे इत्यत्र विनिगमनाविरहात् द्वितीयादेरेकत्वबोधकत्वेऽपि
द्वैकर्मत्वत्वं वा शक्यतावच्छेदकमेकत्वत्वादिकं वेत्यत्र विनिगमनाविरहात् लाघवाच्च तत्र शक्तेः
एवं च तेनेमत्र यातोवा विशिष्टेलक्षणा वियेर्वा कार्यत्वेष्टसाधनत्वे इत्यत्र विनिगमनाभावादिष्टे
रपि कार्यतादिबोधकत्वे सिद्धे लाघवात्तत्र शक्तेरेवेति एवं चोपसर्गाणामपि ध्येयं स्यात् पसर्गाणामुक्त

वनाद्यर्थे शक्तिः नेत्थमात्रिको तस्य द्योतकत्वमेव यथा प्रादेः । यस्य च शक्तिः श्रामात्रिको तस्य बोध
कत्वमेव यथा निहपादेः । अन्यथा उपकुंभमित्यव्ययीभावसमासानुपपत्तेः तस्य निरर्थकत्वेन
निरर्थकत्वात् पूर्वं वाच्यं भवेयस्य सो व्ययीभाव इष्यते इत्यनुशासनात् न च प्रादेरपि निर
र्थकत्वेन तेन न सह समासानुपपत्तिः नाम्नामेव समासविधानात् वाक्यं वा । किं सर्व नामत्वादि
नि वाच्यं स्वार्थे तमिह नामेष्टमित्यनेन स्वार्थे तत्वेन तस्यापि नामत्वात् न वस्तु वाची नि नामानी
त्यस्येकदेशिमतत्वात् इति केचित्तु पोतराजीत्येन प्रकृत्यजप्य शक्तेरेलिङुपसर्गाणां प्राक्तनाव
च्छेदकत्वमेव रदमेव च द्योतकत्वं तत्याचोपसर्गाणां द्योपसंज्ञानिकीत्याश्रिपि स्याहुः मुक्त्वावृ औपचारिकी
त्तनो पत्र भोजने व्रजनपूर्वकालीनत्वस्यापि गमेन प्रतीतेः पूर्वकालत्वे क्त्वा प्रत्ययापत्तेः न चमा

माघे· सादिनाव्यवधाने पितृणाप्रयोगापत्तेरिति वाच्यं तथा विवक्षायामिह मानात् । अन्येतु त्वाव्यवहित व २
पूर्वकालत्वं क्त्वार्थः । स्वव्यवधाने च क्रियाणामनुकूलविलंबाभाववत्त्वमेव तदनुकूलक्रियापाल
द्व्यवधायकत्वात् इन्द्रियद्वव्यापारणामिमाहुः । अत्र च स्मरणं विषयेणासंयोगेपि मुक्त्वाव्र
जतीतिप्रयोगात् । क्रियाणामनुकूलाविलंबाभावः यस्माव्यवधानस्यादुर्वचत्वात् तदुत्पत्तिस्मरणो
त्पत्तिकध्वंसप्रतियोगिकालत्वमेवं तदव्यवहितपूर्वकालत्वं कालस्यात्र यावता कालेन भोजनानं
तरं व्रजनव्यवहारः तावान्स्थूलकालो विशिष्य निवेशनीयः तेन नासंभवः ननु दिवसादिरूपोपि
ते न न नाहिवसादिना विलंबे भुक्त्वा व्रजतीति प्रयोगापत्तेरिति चेत् न तत्तत्कालस्तत्तद्व्यक्तित्वेन
निवेशनादननुगतत्वात् इसंयोगत्वात् पूर्वकालत्वमेव क्त्वार्थः इत्युक्तं वादापरत्वापितोम्य

द्वौ श्रोत्रपुटविभागरूपमाद्यं नश्यत्स्वापोत्तरकालीनत्वात् व्यादानेस्वापपूर्वकालत्वाभावेन कॢप्ते
त्को निर्दिशद् इति चेन्न स्वापपूर्वकालेपि व्यादानसंभवेन तथाप्रयोगात् सुप्त्वाव्यादत्तेमन्त्रेवलिहट
लस्यत्येध्यानप्याप्रयोगाहेतिप्रभाकरमतं समानकर्तृकत्वमेव क्त्वार्थं नियमतस्तेन रूपे
रागेधात्वसमानकर्तृकक्त्वाप्रत्ययेकवाक्यसंभवात् भोजनव्रजनयोरेककर्तृकत्वेऽवगतेसक
स्यापा पूर्वकालत्वस्यापेरोवलाभात् नपूर्वकालत्वेपिशक्तिः विभिन्नकर्तृकेपिपूर्वकाल
त्वसंभवेनतेनसमानकर्तृकत्वस्यापासंभवात्समानकर्तृकत्वेणाकेरेवनव्यपेरोपवीतेव
ह्रस्वंपश्यानमोक्षमात्मेऽभ्योपानेमाच्छन्नोमादेह्यापदनेकक्त्वाकर्तृत्वस्ये कस्मिन्नपिसं
भवात्तेनपूर्वकालत्वस्येपोपुनद्दितिवाच्यं तथाप्येककर्तृकप्रधानक्त्वापादृपस्यगा

न्यारी॰ परस्परसंभवेन तयोः पूर्वोत्तरभावानियमात् न चाव्रजतो नास्मिं यथा दर्शनले न भविष्यतीमन्तव्यम् इति मनाग
ध्यप्रवृत्तिसंज्ञाशास्त्रापत्ते स्तत्र मन्तव्यम् इति मनागप्यप्रवृत्तिप्रसज्जनमपि ध्यतो नित्यमेवैककर्तृके पिक्वा निर्देशा त २
न्तकपं समानकर्तृकत्वे क्त्वावाच्यमितिवाच्यं नानागम्यमिम्त्रजस्येति क्रियांतरमेयया हृत्स्य समाधान
स्पसर्वे संमतत्वादित्याहुः नदत्तसमानकर्तृकत्वमस्य क्त्वावाच्यत्वे तस्य प्रधान क्रियापेक्षयोत्तर
कालत्वेनाप्युपपत्तेर्भोजने नियमेन पूर्वत्वापेक्षयसंभवः न च भोजनव्रजन क्रिययोरेकः कर्त्ते
तिनानुभवेः पितुं भुंक्ते क्रियाव्रजन क्रिययोरेककर्तृकेतिन च यवभुजि क्रियायाः प्राधान्येनोपास्थि
तेस्तत्रैव पूर्वत्वान्वय इति वाच्यं प्राधान्येनोपस्थितेर्हि आकांक्षाप्रयोजकत्वेन शाब्दबोधे कथं चि
त्के मकत्वे स्यात् हृहत्वापेक्षयोः नुमाने न चत्वात् विपक्षधर्मतयोरे वप्रयोजकत्वेनया

द्वेषो वा पर्यवधारणासंभवेऽपि पूर्ववत्त्वमात्रात्सपक्षलिंगाभावेन पूर्ववत्त्वासंभवात् न च परैर्भिन्नेश
ब्दानुपलब्धिस्तस्यापि शाब्दे मानमिति वाच्यं प्राबोधितन्यायेन तन्मानस्य दुष्टत्वात् न च मुक्तात्मन
तीतत्वात्स्वातार्थकालावच्छिन्नत्वेन व्रजनस्य कालाच्छेपानिरुक्तासत्त्वपातदनवच्छिन्नत्वात्मुक्तिक्रिया
यामेव पूर्ववत्त्वाच्चेयः इत्थं च कालांतरसंबंधित्वेनानुपलब्धिरिति वक्तव्यान्येनोपलब्धिः सेव नि
यामिकेति वाच्यम् पदानुपलब्धिस्तस्य शब्दबाधाविषयत्वात्कालांतरसंबंधित्वेनानुपलब्धेर
किंचित्करत्वात् किं च समानकर्तृकत्वेन पूर्ववत्त्वासंभवः किंतु समानकर्तृकप्रथानां क्रियाद्वय
स्यैकदा संभवात् प्रथमासमानकर्तृकत्वेनैव पूर्ववत्त्वासंभव इति वाच्यं तत्र प्रथमानंतरभावमुक्तेर
नडहेपत्वे मुख्यत्वं वद्दहं भवनु मावाद्दहं तु ध्यादेवेमनास्या । विरहत्‌ पंक्तिपयोमल्स्पवट्टहे

८-

८३

व्या॰ श्यत्वेपि एकदा संभवेन व्यभिचारात् तयोर्हि श्यनाया एव विनिगमनाविरहात् । किंच समान
कर्तृकत्व एव पूर्वापरीभावनियमे तेन ननु प्रधानत्वे यो गि कथं तेन पूर्वकालत्वेपि : तदंशे विश
ष्यकालसंबन्धः किंच एवं कालत्वेन तेन ना किं चितदेतत् न च समानकर्तृकत्वस्य नियमेनाप्रतीतेः तत्रा
पि शान्तिः इति वाच्यं अग्नि न कर्तृकत्वे तस्य समानकर्तृकत्वे ऽभेदांशे प्रत्यक्षाभावेपि कालकाम्यो
भोजनकर्तरि व्रजनकर्तुरभेदान्वयबोधसंभवात् तयोः क्रियात्ववाचकत्वेपि व्रजनपूर्वकालीन
त्व भोजनक्रियानव्रजनक्रियानिष्ठे येभो जनव्रजनक्रियोन्यैकाधिकरण्यापि मानसंभवात्
न च समानकर्तृकत्वस्याप्रयोगन्नै चैत्रो गच्छति मैत्रो भुंक्ते इत्यप्रयोगावन चैत्रो भुक्त्वा मैत्रो गच्छतीति
भिन्नकर्तृके विक्त्वाप्रयोगप्रसंगः इति वाच्यं वस्तुतः समानकर्तृक क्रियायामेव क्त्वासाधुत्वात् भोक्तुं

व्रजतिपदप्रयोगेनव्रजतित्वमेवलब्धंनुभुजेरपिसमानकर्तृकत्वेप्राप्तेः केनाप्यनंगीकरणात् मानिक्तत्वंस्या
नेतर्पमेवक्कावाच्यंपूर्वकालत्वस्यशक्यत्वे व्रजनपूर्वकालीनंभोजनमितिभोजनविशेष्यकानुभवः
स्यात् जायतेतुभोजनानंतरंव्रजनमितिव्रजनविशेष्यकोनुभवः तथाचानुभवस्यान्वयविनिगमकत्वे
नानेतर्पमेवक्कावाच्यंनचपूर्वकालत्वस्यशक्यत्वेपिनसमानिरूपकतासंबंधेनव्रजनेऽन्वयोपगमे
व्रजनविशेष्यकोऽनुभवउपपद्यतएवेतिवाच्यंभुक्त्वाव्रजतीत्यत्रव्रजनेत्वनिरूपकसंबंधेनपूर्वकाल
त्वस्याभावबोधनेभुक्त्वाव्रजत्यपिनभुक्त्वाव्रजतीतिप्रसंगात् भोजनानिष्ठपूर्वकालत्वस्यव्रजनेऽसत्त्वात्
एतच्च।निरूपकत्वसंबंधस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वपक्षे निरूपकतयान्वयस्याभावबोधासंभवादित्याहुः
केचित्तुसमयापेक्ष्या।चिरमध्ययनप्रयोत्पत्तिघटनोत्सवप्रयोगात्तत्रानध्ययनशालेनसेवनसप्रतियोग

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्यारो· शंकचित्त्वसमानाधिकरण्यविशिष्टाध्ययनव्याप्यत्वमपि क्वाप्यत्यार्थः व्याप्तिसूक्ष्मकालिकीत्वया वाध्ययनसा
मानाधिकरण्यविशिष्टाध्ययनव्याप्यस्थितिमानित्यन्वयधीः निरंतराध्ययनाविरहितो ऽन्यदीयतत्याध्यय
नव्याप्यस्थितिमात्पत्तिप्रसंगवारणाय समानाधिकरण्य निवेशः नचस्वोपाध्ययनसमानाधिकरण्य
विशिष्टपूर्वोपाध्ययनव्याप्यस्थितिमाद्यपतत्याप्तिप्रसंगोऽदृवारकंवि वाचंथ्यानहि यांनाप्रहृत्य
योभूतैक व्यक्तिनिष्ठपितयोरेवसमानाधिकरण्यव्याप्यत्वयोः क्वापत्यपेनवोधकत्वस्यवृत्तानि विशे
षवलेनकृत्यनानएतेनएवंकालत्वस्येवत्ता वाच्यत्वेव्यादानप्रत्यकालोपिमुखंव्यादायस्वपितोयादि
प्रयोगाय जिरितिनिरन्तरत्वेऽप्रत्याविष्याप्यत्वस्यैवकाबोध्यत्वात् तत्वायेव्यादानव्यारम्भावादेवतत्याप्यो
गायत्वसंभवान्मुख्ये वाहंहृष्टो नतुधीत्वे त्याहै मोजनयानयोः न्यायिपूर्वकालत्वस्मात् प्रोन्नदानेन

ष्यस्य चाविशेषेपि तथाप्रयोगाज्जन्यत्वमविक्षितं क्त्वाप्रत्ययार्थः एवं च भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ पूर्वकालत्व
मानेनार्थं वाऽकस्माल्ले च सामानाधिकरण्यविशिष्टव्याप्यत्वे जन्यत्वे चार्थ इति क्त्वाप्रत्ययो नानार्थ एवे
त्याहुः अपरे तु क्त्वाप्रत्ययसमकनप्रत्ययान्तगतत्वान्सामानाधिकरण्यभ्रमप्रयोपादिष्यते: क्त्वाप्रत्ययेन सं
भवान् व्याप्ताव्याप्ये वा पाप्य प्रयत्नस्य विशिष्टवैशिष्ट्यमितिन्यायेनैव बोधः विशिष्टवैशिष्ट्यमितिन्या
येन बाध्ये च उहे ष्यतावच्छेदकविधेययोः समानकालीनत्वमानेयुक्तमिति सिद्धं अन्यथा तिल
कोकमंकुर्वीतेत्यादौ तिलकविशिष्टकर्मकरणवैशिष्ट्यलाभेपि तिलके सन्येवकर्मकरणमितसमा
माया तिलकस्य पूर्वकालेपि सत्त्वकर्मणो नैष्फल्यापत्तेः न हि ध्यायकैतद्दृष्टसम्मानं पर्य्यकापाता
वेनयाचे ताहकृतुमत्समाकर्मकरणे तिलकसमानकालीनत्वस्य मानाज्ञानच्छून्यकाले च तत्समानका

न्यारो

लीनत्वस्याभावान्नैयत्योपपन्ने पि निष्ठक्तत्वे पि सुखं व्याप्यत्वापत्तौ त्वदीयोर्व्यावृत्तान विशिष्टे स्वा पाक्षपत्वे वे
शिष्ट्यभावे व्यावृत्तान समान कालीनत्वस्याभावात् व्यावृत्तत्वम् स्वकालेन यात्र योग्यपत्संभवएवमधी
नतिष्ठनीयसाद्यवयोग्यत्वा हुरिति दिक् सत्वमेवकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदः अयोगव्यवच्छेदोः संनायोगव्य
वच्छेदश्चार्थः तत्र विशेष्यसंगतैवकारस्य लेपार्थ एव यत्नुक्षं इत्यादौ पार्थान्यतादात्म्यव्यवच्छेदो बुध्यते
पार्थान्यतादात्म्याभाववन्नुद्देश्यभिन्नः पार्थ इति बोधः रूप्ये व्याप्ये वा गंधः इत्यत्र ... समवेतत्वाभा
ववन्नन्त्र पृथिव्यसमवेतत्वाभाववान् पृथिवीसमवेतश्च गंध इति बोधात् तृप्यमेतत् विशेषणविभक्तिस
मभिव्याहृतत्वमपि नेयामकं अत्र चक्राव्यान्वयबोधानुपगमे पृथिव्यामेवाकाशमित्यपि प्रसङ्गेन तत्
त्या चान्ययोगव्यवच्छेदबोधे विशेष्यवाचकपदस्य समेन विशेषणविभक्त्यानन्तरस्य समभिव्याहृतनैवका

गन्धे पृथिवीति स्वरूपित समवायसंबन्धावच्छिन्नवृत्तितायाः ... बोधे मानाभ्युपगमे २

ऽहेतुः। विशेषणासंगतैवकारस्थले ऽयोगव्यवच्छेदबोधः। यथा शंखः पाण्डुर एवेत्यादौ शंखत्वेनावच्छेदेन पाण्डु-
रत्वायोगव्यवच्छेदबोधात्। नीलं सरोजं भवत्येवेत्यादौ क्रियासंगतैवकारस्थले ऽत्यन्तायोगव्यवच्छेदबोधः
अयोगेऽत्यन्तिकत्वस्य स्वत्वपितावच्छेदकव्यापकत्वम्। यस्य व्यवच्छेदस्तत्पर्यं। इत्यंचाचरितावच्छेद-
क सामानाधिकरण्येनायोगव्यवच्छेदः। अत्यन्तायोगव्यवच्छेदः। अत्वपितावच्छेदकावच्छेदेनायोग
व्यवच्छेदोऽयोगव्यवच्छेद इति मणिपरिभाषेत्यर्थः। आख्यातस्येति आख्यातत्वेनत्वान्तिःसिद्-
त्वादिनामको यान्नापि दृष्टलकारसाधारणं लत्वं तत्तन्न्याख्यसाधारणस्यैकस्य लत्वस्याभावात्। किं
तु लादिसेवेधे नाख्यातपदवृत्तेन तत्पादि कलकारेष्वेवाभियुक्तानामाख्यातपदरूढेः। न चाव प्रवृत्ति
न्याद्दिलादेशस्थले ख्यातत्वान्तापत्तिरिति विभाव्यमानेन दानिस्वनत्वादिकमेव विशिष्य

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शा.रो. शक्तत्वावच्छेदकं बोध्यं न चैवं रुचेव लं जिप्पदार्थ पिकत्वेत्वौ यायापत्तिः आनुपूर्वीज्ञानस्यापि सहकारित्वात्पा
कोपयत्वस्येति निरुक्तं स्त्रवाक्यान्तु पचतीत्यत्रेव पाकानुकूलयत्नं वो यापत्तिवारणाय व्याख्यातवद्यत्न न्वर्
पाकानुकूलयत्न विषयकशाब्दबोधं प्रति जिवादिपदनिष्ठपचादिधात्वव्यवहितोत्तरत्वरूपानुपूर्वी
ज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनाया आवश्यकत्वात् यत्न एवेति यत्नत्वं पाकस्य नावच्छेदकमित्यर्थः न च पाकगोचरा
निवृत्ते काले विपचतीति प्रयोगापत्तिरिति वाच्ये ग्रहस्य भावान्तेरक्त निष्ठस्याख्यपत्ने मानाभावात् वि
लक्षणविषयतासंबंधेनानुकूलतासंबंधेन वा पाकस्य हेतुत्वेनयेनादोषाद्विकरणेति पूर्वोक्तरी
नवाक्यानता वाक्ये नार्थकथने हि विवरणेन पाचयत्नत्व विशेष शक्तत्वानुनारव्यातव्याविव
रणाद्दारव्यानस्य यत्नवाचकत्वमिति भावः कृञ्ज प्रयत्नाभिधायकत्वं सिद्धमेव ज्ञानस्य व्यानस्य

(आधारस्यावच्छेदकत्वे आधारस्यान्यस्य तत्त्वावच्छेदकत्वमिति भावः। तन्न स्वत्वमात्राभिधायकत्वे सिद्धमेव
स्वस्यापि तस्य आधारवाचकत्वे आधार जन्यत्वप्रतिसंधाना। विशेषेपि पक्षजन्यत्वप्रतिसंधानापत्तिसं
धानाभ्यां घटाङ्कुरयोः कुतो नाङ्कुरत्वव्यवहारानुपपत्तेः। स्यानेन चैवकत्वेन स्वत्वापि कृत्स्या स्वपदबोध्यात्वत
स्याधारस्यान्यपदं यत्तत्त्वावच्छिन्ने शक्तेः यत्तत्त्वावच्छिन्ने शक्तेः कर्णेति धातुप्रतिपादितार्थकत्वात् पद
द्रुमोवच्छिन्ने शक्तेः प्रतिपादितार्थकं भवति तत्तद्रुमोवच्छिन्ने शक्तेः भवति पाकत्वावच्छिन्ने शक्तेः पाकपद
प्रतिपादितार्थकपदवधानुवादेन सामान्यतो दृष्टानुमानेन विवरणस्य शक्तिग्राहकत्वात् ननु विवर
णस्य शक्तिग्राहकत्वे किं मानमत आह व्यवहारवदिति तेन प्याससिनुल्यपुत्र्या व्यवहारस्यापि शक्ति
ग्राहकत्वानुपपत्तेरिति भावः। तथा चोक्तं शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्चा

मा० अस्यपक्षताहेतुतेर्वदंतेसाध्यतः सिद्धपदस्यहेत्वाद्यंतेन च विवरणस्यशक्तियाहकत्वेपक्षतोसत्वकंत्र
विवरणात्तत्राविशक्तिः स्यादितिवाच्यं अस्मातिकाधकेइ स्वनेनविशेषणगत्वर्थमिति । ग्रन्थलघ्वतस्यैवबा
धकत्वात् एवमाख्यातस्यव्यापारवाचकत्वेफ्के कोमितिपत्वप्रश्नेयवृत्तीमख्यातत्वोनुपपत्तिरपित
व्याहेपदरूपविशिष्टेपदर्मावच्छिन्नसंबंधःपत्वप्रत्वावच्छेदनोपतेतइतरवाच्यात्तद्धर्मावि पिलएव
नद्धर्मव्यापधर्मावच्छिन्नसंबंधः स्वेघनीतोभवजिनदैवप्रत्नोतरभावनिर्वाहः यथाकस्मात् घटदंतिस
श्वे दंडात्घटद्रमगं ननुदंडादुत्पतिरेवंवहूत्नोपत्वार्थकत्वात् किंकरोतीतिप्रत्नत्वविशिष्टस्यप्रश्ने
पत्नतोभनेनव्यापारत्वविशिष्टेयाकसंबंधवोधेज्ञानेपिनोत्तरत्वनिर्वाहइत्याख्यातस्याप्यपिपत्वत्वावि
शिष्टवाचकत्वमवश्यमिति । निगर्वः तथाचेतिशब्दाख्यातस्यपत्वाचकत्वेसमर्थः नमुख्येतिनाख्या

Public Domain. Digitization by eGangotri. Funding: MoE-IKS

तस्य धात्वर्था ऽन्वयो गाइत्यर्थः मुख्यार्थबाधमेवाह रथ्यादीनामिति नाशीति लक्षणां गमनानुकूलव्यापा
रे लक्षणां स्वम्यपेति विभक्तौ लक्षणांगीकार इत्यर्थः व्यासपेति व्याप्तस्यापत्तिः भानस्य धात्व ण
मित्या द्वोकर्तृकर्मत्वयोगाश्च ष्ठीतः कर्तृत्वकर्मत्वबोधो ऽनुपपत्तिसिद्धः तथा च कर्मणि द्वितीयाकर्तृ
करणे पाद्दतीयेत्यनेन कर्मत्वकर्तृत्वार्थकत्वे नहि तीयान्तीया वेहितेशेषषष्ठीत्यनेन च संबंधसा
मान्ये षष्ठीविहिते ति षष्ठीतः कर्तृकर्मद्योगे कर्तृत्वकर्मत्वबोधः कथमतः कर्तृकर्मणोः कृतो
ति ध्यायपात्तु शासनेनतेनषष्ठ्यास्त्वाधिकर्मत्वाद्यर्थकत्वमभिहितेपादितविभक्तौ लक्षणांगीकार एव
नेहान न्मत्वं विनैव लक्षणया कर्मत्वाद्यवोधस्योपपादयितुं शक्यत्वात्तन्नस्त्रानर्थक्यं स्यादित्यर्थः अ
नेहानेरित्यो गाच्छतीत्यादौ गमनानुकूलव्यापारबोधस्यापत्तिलक्षणाभ्यामुपपादयितुमशक्यत्वादि

Sanskrit University, Balmeeki Campus

न्या·रौ· त्यर्थः व्यत्ययेनेति कर्तृकर्मणोः कृ नीति वात्स्यानुशासनवलादित्यर्थः विभक्त्यर्थेत्य। स्मिन्निति अ
नुशासिन। विभक्त्यर्थान्तरेति विभक्त्यर्थेइत्यर्थः ननन्वनाथीति अन्यत्रापि अनुशासिन विभक्त्य
र्थान्तरे विभक्त्यर्थाभिधानेपि नलक्षणादृ तिनन्वित्यर्थः इहचेति प्रयोगवश्तीत्यादावाख्यातस्य
लेचेत्यर्थः किंनु व्यापारान्तरेति व्यापारस्यैव कस्यापि विभक्त्यर्थत्वमित्यर्थः तथाचविभक्तेर्लक्ष
णाऽस्त्येवव्युत्पत्त्यानुशासनाभियाविभक्तौ लक्षणानाश्रित्यविवादस्तु एक विभक्तेरन्यविभक्त्य
र्थे लक्षणानास्ति न पितु आपकः अन्यविभक्त्यर्थोऽनुशासितविभक्त्यर्थान्तरेण योगः एवं चाण्यो
गश्वनोत्यादौ आख्यातस्यानुकूलव्यापारे लक्षणायां बाधकाभावान्न हतरत्नत्यनभिमतिभावः अ
नुशासनविभक्त्यर्थान्तरेति विभक्त्यर्थेन लक्षणेत्यन्वयः अस्मिन्नित्यस्य व्याख्या नेत्यर्थशेषपि तु श्री

Public Domain. Digitization by eGangotri. Funding: MoE

नुपपत्तेनिरुक्तलक्षणस्यलं दृशेपत्तिहृष्यपत्तेचेत्तिहृयोगेक्षमस्य योगेकर्मत्वेइति लक्षणे तिए
र्वोन्व पिपथ्याभार तस्य प्रवृणं गामस्यांतेत्याद्यैभारनकर्मकप्रवणग्रामक र्मकागमनवोध्यः न
नुयोषेपष्ठीत्यनेन संबंधमात्रे षष्ठी विधानात् कर्मत्वमपि प्रत्येव षष्ठ्या वोध्यतोपि नन्वलक्षणपे
त्याशंकते न चेति सच संबंधस्वरूपश्चाय एव षष्ठ्याः प्रायय एव न लक्षणानकर्मत्वेलक्षणांकर्मत्वतेति
संबंधत्वस्यैव षष्ठीप्रत्ययनावच्छेदकत्वा ततः कर्मत्वत्वप्रकारकवोधस्य विना लक्षणामुपपाद
नासंभवादित्यर्थः तथा लक्षणायां तत्प्रकारके जिकर्मत्वत्वप्रकारके त्यर्थः किं त्वेतिसच शब्दोवेत्तिभावः
श्वनुपपत्तेनेति कर्तृकर्मणोः कृतीतिसूत्रस्य यानुपपत्तेरित्यर्थः षष्ठीतः कर्मत्वप्रकारकवोधापत्तेहि
नतत्वच्छेषेषष्ठीत्यनेनैव संबंधत्वेन कर्मत्वबोधोपपत्तौ निरर्थकं स्यादितिभावः शंकते हीति

Sanskrit University, Balmeeki Campus, K

न्यारी॰ यथा इति तेन तीयायाइत्यपि वोध्यं असाधुत्वं व्याकरणनिष्पन्नत्वं तत्र अनुपासनं भारतस्य श्रवणा
मित्यत्र कर्मणि हि तीयेति सत्त्वे ण भारतस्य श्रवणमिति प्राप्नुमित्तत्र । न्वि । षिध्यते कर्तृकर्मणोः
कृतीत्यनेन कर्तृकर्मवोधार्थं षष्ठ्येव साधुः ननु द्वितीयापातनोपाचेति द्वितीयाया असाधुत्वप्रतिपादक
५ नपेवतत्तार्थकं षष्ठीतु शेषे षष्ठीत्यनेनैवेति भावः निष्ठादीति कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेन प्राप्ति कर्तृकर्मक
योगे कर्तृत्वकर्मत्ववोधाय षष्ठी विहितास्यात्तदा निष्ठादियोगे चितस्याः प्रसक्तौ नलोकाव्ययनिष्ठाख
लर्थतृनामित्यनेन निष्ठादियोगे षष्ठ्या निषेधो युक्तः स्यात्तत्र नसंभवत्यतेइतिभावः एतत्सूत्रा
यो हेलो केत्याद्दीनां योगे षष्ठी न स्यात् कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेन प्राप्ता षष्ठी निषिध्यते लः लादेशाः
यथा ओदनं पचन् पचमान इति उः कटं चिकीर्षुः कन्याम् अलंकरिष्णुः उकः वाराणसीं गामुकः लव्याः

कार्मुकः इति प्रयोगान्न कर्मभाषायाम् । निषेधः अव्ययं कृत्वा निष्ठा न भवत् । निष्ठा यथा ओदनं भु
क्तवान् देवदत्तेन कृतमिति खलर्थः सुपमुकरं त्वानिति प्रमाहारः । तेन शानच्प्रभृतीनां ग्रहणं यथा
सोमं पवमानः इति पाक्, तेन तत्रेपि निष्ठादियोगे समर्थः । साधुत्वे वैदिके तेन कर्मकृद्योगे हिंसीया न साधुः वै
दुष्टमेवैजिकत्वे कर्मणोः कर्तोः स्मनेन विहितेन तत्र च निष्ठादियोगे पि हिंसीया पाप्नोऽसाधुत्वमप्राप्नोऽप्र
त्येपकृतमि त्याद्यौ अन्नमपकृतमित्यपि प्रसज्येते तेन लोके मा दृत्वा निष्ठादिवर्जनेनष्ठा च निष्ठादि
योगे हिंसीयापि वसाधुः ननु षष्ठी तिन निष्ठादिवर्जनवैफल्यमिम्नपर्यः कृत्ययोगे इति तव्यतव्यानीय
इति कृत्यप्रत्ययाः नयोगे कर्तृकर्मणोः कृनोन्यतेनेन नित्यं षष्ठी प्राप्नोति कृत्यानां कर्तरिवेत्यनेन कर्
तरि विकल्पे हिनीयायामविनिषेधो वा भवतीति षष्ठी विकल्पते यथा देवदत्तेन कर्तव्यः कटः देवस्य

न्या·री· स्यकर्तव्यः कटं करोतिरदन्तेनुन तस्य गच्छ जेयादिकं तेक मंलोः कृतो ति सत्त्वे षष्ठी विधा पकं न दा विशेष वि
व्रत· धि निषेधयोः शेषे । निषेधाभ्यनुज्ञाफलकत्व मिति न्यायेन हि लोप नत्त्वो पपत्तो निषेधमुखेनैव नि
षेषष्ठीमाश्रोह त्यानां कर्तरि वेत्यनेन तत्र तृतीयाया अभावे ति षष्ठी वा भवतो ति षष्ठी । निषेधमुखेनैव तृ
तीयायां विहितायां षष्ठी माप्सुर्यं चिकत्वेन तत्र तृतीयापाक्रियानिमित्ति भवत्यनेन च कर्तृकर्मणोः कृती
ति सत्त्वं हि तृतीयायां तृतीयपायोः स्याधुत्व स्यापकं न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनामिति चतुपेः स्याधुत्वस्या
पकं न दाहृत्पयोगात्तृतीयोपपत्तेर्पंक्त्यानां नेत्येते वसन्त प्रयोगयत्तेत्याक्षेप्याभ्याचार्यतुहृतिः तथा
चकृत्यानां योगे षष्ठी नेत्यस्मन्न तौ पाहा युगे स्पर्थ न ए वृत्तमां जस्यो हृत्यानां कर्तरि इति सत्त्वस्याक्षेया
पकत्वाभावात् षष्ठ्याः इति निषेधमुखेनैव तृतीयायाः पपत्त्या वैकल्प्येन षष्ठीविधानमनर्थ

कमापघेनेमरत्वेऽलार्थः ननु कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेनैव तृतीयायाः साधुत्वबोधनात् कथं तृती
यास्याद्वनत्वेनोपा विधानमावश्यकं तृतीयाविधाने च विशेषाविरोधे निषेधयोः शेषात्नि
षेधाभ्यनुज्ञाफलकत्वमिति न्यायेन षष्ठी निषेधमुखेनैव तृतीयायाः प्रहृत्या षष्ठीप्राप्त्य
र्थे विकल्पेन षष्ठीविधानमावश्यकमत आह स्त्र निषेधेनैवेति षष्ठ्याः निषेधमुखेनै
वेत्यर्थः तृतीयोपपत्तेः कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यनेन तृतीयोपपत्तेः कस्मान्नोक्तं एतिसूत्र
स्य नेत्यस्यानुहृत्या न लोकेत्यादिवत् तृतीयायाः साधुत्वज्ञापकत्वेन तृतीयाविधायकत्वेन षष्ठी
निषेधकत्वमिति षष्ठ्याः निषेधमुखेनैव तृतीयायाउपपत्तौ षष्ठीविधानमफलमिति भावः षष्ठीप्रा
प्त्यर्थमेव विकल्पविधानमित्याशंकते यासिके तिकृत्ययोगे षष्ठ्याः निषेधमुखेनैव तृतीयायाः ३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्या·टी· पपन्नावापिकृत्ययोगेपस्ते षष्ठ्यपि साधु। इति बोध्यम् तथा विकल्पविधानमित्यर्थः संबंधत्वेनेति कर्तृत्वबोधा
र्थं हि तृतीया षष्ठी वा कृत्ययोगे विधीयते न तु शेषे षष्ठी अनेन संबंधत्वेन कर्तृत्वबोधे भवत्येवेति वि
कल्पविधानं तु व्यर्थमिति मन्तव्यं तेन तु कर्तृत्वप्रकारकबोधस्य शेषषष्ठ्याम् अनिर्वाहाद्विकल्पविधानं
सार्थकमिति भावः शेषवचनादिति तेन तु शेषषष्ठी अत्र उक्तादन्यः शेषः उक्तात् कर्तृत्वकारकत्वादन्यः
शेष इत्यर्थः तथा च कर्तृकर्मत्वादेर्बोधः षष्ठ्येति चेन्न कर्तृत्वत्वकर्मत्वत्वाद्यवच्छिन्नरूपेण संबंधे
षष्ठ्यसमर्थत्वात् शेषत्वेन विवक्षायामिति विकल्पविधायकानुशासनमित्यर्थः कृत्यानां कर्तरि
ति सूत्रस्थमनेनानुकृष्यमाणतृतीयायाः साधुत्वज्ञापकतया षष्ठ्यनुशासनेन षष्ठीसमावेशेनेति वा। क्वचित् षष्ठ्यप
वादे ति विकल्पविधानं तु पक्षे समावेशप्रदानेनालौकिकस्यापि तृतीयायाः साधुत्वज्ञापकतया

Nepal Sanskrit University Dalmandi Collection Kathmandu

कृत्प्रयोगइत्वान्निष्ठादियोगेपिशेषषष्ठ्याप्राप्तिरिति विकल्पविधानं तेन पक्षेषष्ठ्यापि कृत्प्रयोगेसाधुः ननु
निष्ठादियोगे इत्यसाधुत्वज्ञापकतया विकल्पविधानं सार्थकमितिभावः तद्योगेपिनिष्ठादियोगे पितादृ
शणःसंबंधत्वप्रकारकबोधजनिकायाः शेषषष्ठ्या वहूनाइतिदेवदत्तस्यकृतमित्यादाविमर्षः तदुक्तं
नलोकेतिकारकषष्ठ्याः प्रतिषेधः पोषेषष्ठीतुस्यादेवब्राह्मणस्यकुर्वन् सम्यनुरक्तो नरकस्य जिष्ण
वः छात्रस्यहसितमित्यादि इक्ष्वाकूणां दुरापेर्थे तद्योनाहिसिद्धयः अपिवागाधिपस्य दुर्वचंवच
चनेतहि इत्यधीनताविस्पष्टमित्यादिचके चित्तु इक्ष्वाकूणांसिद्धय इत्यन्वयः ननु इक्ष्वाकूणांदुरापेइत्य
नेनान्वयः एवंवागधिपस्यविस्पष्टमित्यन्वयं ननुवागाधिपस्य दुर्वचमित्यनेनान्वय इति समा
दधुः तस्मात्कर्तृकर्मकृद्योगेषष्ठीतः कर्तृत्वकर्मत्वप्रकारकबोध एवोपेयः एवं चक

न्याये· र्तृकर्मणोः कृतीत्यनेन कर्मत्वत्वप्रकारकबोधजनिकायाः षष्ठ्याः । निष्ठादियोगे । विशेषोक्तो न निष्ठा
दिष्विमनेन षष्ठीनिषेधे कृते कृत्यानां कर्त्तरि वेत्यनेन तुहन्त्याकृत्प्रयोगे । पि षष्ठीनिषेधे प्रा
प्ते निष्ठादिष्विव कृत्यप्रयोगे । पि षष्ठी नस्यादिति कृत्यानां कर्त्तरि वेत्यत्र षष्ठ्या विकल्पविधानं सार्थ
कमिति तत्र शेषषष्ठ्या लुप्तमानेऽरेव तन्नस्याः कर्मत्वत्वादिप्रकारकबोधजननेऽ सामर्थ्यमिति
षष्ठ्याः कर्मत्वत्वादिप्रकारकबोधजनकत्वं कर्तृकर्मकृद्योगे प्राप्तप्रयोजकं न त्वेन एतन्नाऽ नन्यलभ्य
स्यैव शास्त्रार्थत्वादिति कर्मत्वत्वप्रकारकबोधो लक्षणयैवेति विभक्त्यावानुशासनिकी लक्षणोक्तिषो
यं कर्मकृद्योगे षष्ठीतः कर्मत्वत्वप्रकारकबोधस्य विवादेऽपि विभक्तौ लक्षणास्य लोन्तरमाह किंचे
ति कर्मत्वे क्रियाजन्यफलशालित्वरूपे कर्मत्वे शक्तिलोपाकर्षे । विषयतायास्मिन् च यः विषय

तापमिति विषयसप्तमी। विषयताचव्याप्यतानुबंधित्वेन तथा च विषयतावेशिष्ट्यं कथमित्यर्थः तथा
च एतस्या। विषयतायाः बोधासंभवात्तत्र हि तेषामालक्षणावश्यकीति। विभक्तावपिलक्षणास्वीका
र इति भावः। विद्यमानघटस्यलेशानेनज्ञाततोत्पादनमेतोह तु क्रियाजन्यफलशालित्वरूपकर्मत्व
मपिकदाचित्तंभवतीतिभावः। विनमित्युक्ते तत्र पूर्वं घटस्याभावेन ज्ञाततायाजननासंभवात् इति
भावः। शोकते विषयत्वेनेति हिनोत्यर्थः। हिनोत्यायाः शब्दार्थः तथा च शब्दैनेवतद्बोधसंभवान्नतत्रल
क्षणेतिभावः। अत्र विनिगमकमाह क्रियेति। त्याममामितित्याम विषयकत्वस्य गमनेऽभावेनक्रियाजन्यफ
लशालित्वरूपे कर्मत्वे लक्षणैव वक्तव्यमतेवोपनीयमितिभावः। आयुष्यतेतितथा च विभक्तौलक्षणा
वश्यकीतिभावः। क्रियाजन्यफलशालित्वस्यविषयत्वापेक्षयागुरुत्वेपि तत्र भूरि प्रयोगानत्वे

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्या॰टी॰ वणाभिह । चित्ते सत उक्तं विभावनीयमिति जैन तु । हूनोप्याप्यः क्रियाजन्यफलशालित्वरूपकर्मत्व एव शक्तिः
माविनं घटं जानातीत्यादौ विषयत्वरूपकर्मत्वबोधस्तु विभक्तेर्लक्षणानंगीकारे तु हृत्संप्रेरणेव स्य
विषयतेत्याशंकते अस्यातन्त्रापीति माविनं घटं जानातीत्यत्रापीत्यर्थः लक्षणेतिलक्षणयैवेत्यर्थः
विभक्तेर्न लक्षणेति प्रवादस्तु न स्वहृदयङ्गम इति भावः वस्तुतस्तु विभक्तेर्लक्षणा नास्तीत्यस्मत्पुरुविभ
क्तेर्लक्षणानास्तीत्यपि न्यान्तितरूः विभक्तेर्लक्षणास्वीकार एव अतएव विषयते व्योम विषयतेघटः स
ना निवृत्तो निप्रयोगा इति हृदयंगम्यो गाच्छतीत्यनुरोधाद्वाख्यानमप्यव्यापारमात्रमर्थः इति विभक्ते
र्लक्षणानंगीकारे पितृस्तात्तैतिति मीमांसकमतमाह मीमांसकेति व्यापारमात्रे व्यापारसामा
न्ये तु नुमन्तत एवेति भावः मुख्येति शक्त्या प्रयोगादित्यर्थः व्यापारत्वस्यैवाख्यातशक्यतावच्छेदकत्वेन्य

Nepal Sanskrit University, Dakshinamurti Collection, Kathmandu

त्वत्वावोधेपिव्यापारबोधेबाधकाभावादितिभावः नस्यैवंयत्नत्वस्यैवंनावितिननु अनुकूलव्यापारत्व
स्यप्रकारतावच्छेदकत्वमितिविभक्तिविपरिणामेनान्वयः अनुकूलत्वंजनकत्वंतद्व्यक्तित्वेनचप्रकार
तयाभानमभ्युपेयमगुरुत्वात्पत्नत्वापेक्षयागुरुत्वात् व्यापारत्वस्यानिपतोनरवशिवरूपजन्यत्वरूप
त्वादितिभावः ननुअनुकूलयत्नत्वस्याख्यातशक्यतावच्छेदकत्वेनुकूलत्वांशेप्राक्के एवशपकत्तपाप
त्वांशंविहायअनुकूलमात्रे शक्तिः एतेनामेवं चरणोगच्छतीत्यत्रमुख्यप्रयोगइत्यत्र अनुकूलत्वां
शोविहायपत्यघवायत्नत्वमेवशक्यतावच्छेदकमितिबोध्यंनन्वाचकपदे अनुकूलत्वप्रतीपेनेत्यभिप्रायेण
शोकनेकपेतहोतेपत्नत्वस्यैवाख्यातशक्यतावच्छेदकत्वेहेत्वर्थः पचतीत्यत्रपाकानुकूलयत्नो
भासकेतत्रानुकूलताबोधः कथमाख्यातशक्यत्वाद्वित्यर्थः संसर्गेति पाकयत्नयोः संसर्गविध

या.मी. येत्यर्थः । प्रत्यक्षस्यापि संसर्गांशे स्वभानोपगमात्तु प्रकारकत्वोपगमस्तु नानुभवविरुद्ध इति भावः । कथं तर्हीति ।
व्याप्यात्मात्र स्यात्ख्यातावयवत्वे हीत्यर्थः । यत्तु तेन कर्णेनेति यत्नो प्रयत्ने इच्छाजन्यकरणे रक्षिधानुमेदेन प्रयो
गभेदः । ननु जानातीत्यादौ ज्ञानानुकूलयत्नवाचित्वे तिबाधे वाधकाभावस्तत्र आह नहीति । ज्ञानादी
त्यादिना इच्छादिपरिग्रहः । ननु ज्ञानानुकूलो यत्नोऽस्त्येव आत्ममनःसंयोगस्य ज्ञानासमवायिकारण
त्वात् तस्य मनःक्रियाजन्यत्वात् तस्या प्रयत्नत्वव्यात्मसंयोगजन्यत्वात् इत्यत आह यत्नोऽयत्नेवेति जानातीत्या
दौ ज्ञानाप्रयत्न मात्रेण प्रतीयते ननु ज्ञानानुकूलयत्नवान् इतीत्यर्थः । आख्यातेति जानातीत्यत्राख्या
तस्याप्रयत्ने लाक्षणिकत्वादित्यर्थः । यद्यपि नेष्यते नत्वत्र नतु नष्टस्यापि प्रतियोगितासंबंधेन नाशा
श्रयत्वसंभवेऽपि प्रतियोगितासंबंधावच्छिन्नाश्रयतायां लक्षणायां गौरवात् प्रतियोगित्वमेवत

व

त्राख्यातार्थो संख्याः धात्वर्थ एव स्यान्न हि पो धात्वर्थ एव संख्या । हि भिन्नमर्थं महारोक्तम् तथाचाप्ययतासं
बंधे नशाने चैत्रे चेती ति नाख्यातत्वेनाख्यातस्य कोप्यर्थ इति भावः न द्यो ख्याते नित्यर्थं कमन
श्रुहं श्राख्याते ति प्रतिपाद्यः लट्त्वेनास्यकवचनत्वादिनाख्यातप्रतिपाद्यः कालः वर्त्तमानत्वादिः
संख्या एकत्वादि सुपां तु नुपपत्तौ पि आख्यातत्वेनाख्यातप्रतिपाद्यः प्रयोगत्वादिति तथा च ज्ञाना
तो मां दौ नाप्यत्वेन लक्षणेति भावः नामार्थो ति सा क्षा हि भिन्नमर्थं महारोक्तम् भेदे नित्यमभेदान्निए
क संबंधे नाच पवोधस्या पुनस्तत्त्वात् हि मर्थः लोके पचतीत्यादौ क्रिया विशेषणस्य ले लोक
स्य पाके ऽभेदे नान्वयात् भेदेति न च तत्र विशेषणविभक्ते र्येदेर्घ्य रत्ने वाच्यं विशेषणविभ
क्तेः साधुत्वार्थकत्वात् लोक इत्यादावगते स्तु विभक्त्यर्थस्य प्रकारतया संसर्गतया च भान

पाक

५१

न्या॰टी॰ मिति मतेऽपि घटमानयेत्यत्र घटस्य कर्मतासंबंधेनानयनेऽन्वयानुपपत्तेः प्रसक्तादिति न च न कलंजं भक्षयेदि
त्यत्र कलंजभक्षणं बलवदनिष्टाननुबंधीष्टसाधनत्वाभाववदिति बोधात् भक्षणे धात्वर्थेऽन्व
यो भावान्वयाच्छुत्पत्तिभंगः इति वाच्यं निपातातिरिक्तनामार्थधात्वर्थयोरन्वयस्याव्युत्पत्तेरित्य
र्थात् नञो भाववृत्तिलाक्षणिकत्वाद्वाऽप्रत्यये इति नामार्थधात्वर्थयोर्विभक्त्यर्थमद्वारीकृत्यापि
अभेदातिरिक्तसंबंधेनान्वयस्याकांक्षार्थः ओदनमिति ओदनेन पचतीत्यत्र विभक्त्यर्थकर्मत्वा
देः प्रकारतया संसर्गतया वा भानोपगमात् यथा स्तोकं पाकः पचेः कर्मतासंसर्गेणान्वयः न त्वो
दनः पचतीत्यत्रापि कर्मतासंसर्गेणौदनस्य पाकेऽन्वयबोधापत्तेरित्यर्थः ननु निपातातिरि
क्तत्वमिव सविषयवाचकधात्वतिरिक्तत्वमपि देयमत आह बलवदनिष्टेत्यादि तन्त्रं न ञ्प नो

न्यादावाते: आख्यातत्वप्रतियोगित्वेलक्षणेगोतिचेन्नकिमपराद्धंनहिंसानामनोमत्राप्यपत्वेलक्षणाया
मुख्यत्तिसेकोचेनाप्यानिवेहेतत्वसेकोवस्येवन्याप्यत्वात्वलक्षणस्य ननु नामार्थधात्वर्थयोःसा
क्षात्भेदेनान्वयबोधोनस्वीक्रियतेइतिनियमवलान्नामार्थनिष्ठाभेदसंसर्गकसंबंधावछिन्नप्रका
रतानिरूपितविशेष्यतावछेदकतासंबंधेनशाब्दबुद्धित्वावछिन्नंप्रतिविभक्तिपदनिरूपि
तत्वादिसानजन्योपस्थितित्वेनहेतुत्वेएवंधात्वर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावछेदकता
संबंधेनशाब्दबुद्धित्वंप्रतीतिलभ्यतेतत्रचैत्रस्तंडुलंपचतीतिमैत्रेणपच्यतेतंडुलइत्यत्रैवचैत्रःप
चितेतंडुलःमैत्रःपच्यतेतंडुलः इत्यत्रापितंडुलस्यकर्मतासंबंधेनमैत्रस्यचकर्तृतासंबंधे
नधात्वर्थेऽन्वयवारणाय नामार्थप्रकारकधात्वर्थविशेष्यकान्वयबोधानुपगमेपिधात्व

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्या॰ री॰ एतत्प्रकारकनामार्थविशेष्यकान्वयबोधोपगमे स्यान्निर्विरहात् द्वितीयकार्यकारणभावे मानाभा
वात् चेत्रोज्ञानात्तोस्यादेव्याप्यतासंबंधेन ज्ञानत्वपर्याप्तत्वर्थस्य चैत्रे ऽन्वयेबाधकाभावः नच
तथा सति ज्ञाने चैत्रस्यत्राप्यज्ञानस्याप्यतासंबंधेनान्वयापत्तिरितिवाच्यं नामार्थयोरभेदा
तिरिक्तसंबंधेनान्वयाभावादिति व्युत्पत्तेः तेन रोगोवत्सतापादनासंभवात् किंचानुपस्थितज्ञानस्य शा
ब्दबोधे हेतुतया ज्ञानप्रकारकाव्याप्यतासंसर्गकचैत्रविशेष्यकशाब्दबोधं प्रति ज्ञाधातुसमभि
व्याहृतनाम्नोत्तरसमभिव्याहृतचैत्रपदज्ञानत्वेन हेतुत्वादेव तद्वारणसंभवात् भवन्मते व्याप्य
त्वप्रकारकशाब्दबोधे नाहृशसमभिव्याहारज्ञानहेतुतायाः आवश्यकत्वात् अन्यथा ज्ञानव्या
प्यत्वं चैत्रस्य सुमनोपितृतापत्तेः प्रत्येवं पचति चैत्र इत्यत्रापि स्वानुकूलकृतिमत्त्वसंबंधेन पा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कताज्ञानस्येव हेतुत्वमिति वाच्यं तस्यापि भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यभावरूपकारणबलात्
न्मनित्याविषयणाद्बोधापत्तेर्द्वारत्वादिनिवेशे चेत्पदजन्यपदार्थोपस्थितेस्तत्तद्विषयंनिवे
श्यान्मनिष्ठवृत्तासम्या हेतुत्वे तत्तद्विषयकत्वैः सह विनिगमनाविरहेण गौरवान्न विशेष्यताव
च्छेदकज्ञानस्येव हेतुत्वं घटत्वादिरूपेति विषयतासंबंधेन ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रतिघटत्वादि
रूपेति विषयतासंबंधेन ज्ञानत्वेन हेतुत्वात्तदनाकलनेन चदर्पितापत्ति वारणसंभवान् तथाधानुसम
भिव्याहृतात्मात्रपदजन्योपस्थितिविशिष्टघटत्वप्रकारकज्ञानस्यापि ऐधिसामग्र्यभावेन
ज्ञानीयो घटत्वे तिशाद्बोधेजननीये सहकारित्वात्तत्प्रकारतासंबंधेन स्वाधिकरणे विषयता
संबंधेन हतित्वरूप सामानाधिकरण्यसंबंधेन चतन्पोपस्थितिवैशिष्ट्यं घटत्वज्ञानेंबसे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

येंऽस्ये चाख्यातपदजन्यपटोपस्थितिकालेऽभेन विषयकानुमितिजे सामग्र्यभावस्य प्रकारा एव लादात्मनि
ज्ञानीयो घट इति शाब्दबोधानापत्तिः आख्यातपदजन्योपस्थितिविशिष्टघटत्वज्ञानरूपसहकार्यभा
वात् न च पुरुषोत्तरस्याख्यातपदजन्यघटोपस्थितेः काले तथाविधसहकारिसत्त्वादापत्तिरिति
वाच्यं एकात्मसमवेतस्यात्मान्यापत्तिवारणाय तत्तदात्मसमवेतत्वावच्छिन्नं त्रिता दात्म्यप्र
त्यासत्त्या तत्तदात्मत्वेनापि हेतुतया तत्पुरुषीयाख्यातपदजन्योपस्थितिविशिष्टतत्पुरुषीय
घटत्वज्ञानविशिष्टतत्तदात्मविशिष्टविरोधिसामग्र्यभावस्य तत्तदात्मनि ज्ञानीयो घट इति
शाब्दबोधसामग्र्याः तत्तदात्मनि घटत्वज्ञानवैशिष्ट्यमेककालीनत्वसंबंधेन विरोधि
सामग्र्यभावे तत्तदात्मवैशिष्ट्यं च तादात्म्यविशेषणतोभयघटितसामानाधिकरण्यसंबं

कस्यचैत्रेः त्वयोपपत्तेः कृतेः व्याख्यातार्थत्वाविलोपप्रसंगाद् इति चेन्न नपचति चैत्र इत्यत्र हृता नियामकसं
वेधस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया अनुकूलकृतिमत्त्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकयाकस्या
वस्यबोधासंभवात् आश्रयतासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकयाकाभावबोधोपगमेच पचत्यपिन
पचतीतिप्रसंगात् नचपचतीत्यत्रयाकृतिमांश्चैत्र इत्याख्यातार्थप्रकारकशाब्दबोधे नाख्यातज
न्यकृत्युपस्थितेः कारणत्वकल्पनेन तत्र दृष्टे निवेश्यात्मानिष्ठप्रत्यासत्त्याख्यातजन्योपस्थिते
हेतुत्वकल्पनेगौरवेणलाघवात् धात्वर्थप्रकारकशाब्दबोधे प्रतिप्रत्ययजन्योपस्थितेः समानविशे
ष्यताप्रत्यासत्त्या हेतुत्वकल्पनात् आख्यातस्य ज्ञानानीयादावाश्रयत्वार्थकत्वमावश्यकमितिवाच्यं
सामान्यतः धात्वर्थस्यप्रत्ययार्थत्वस्यैवैकाभावेन सामान्यतस्तत्र हेतुत्वासंभवात् विशिष्य

५०

स्या॰टी॰ हेतुत्वेचज्ञानानीत्यादेरोत्तरकल्पनात् यत्तुज्ञानानीत्यत्रघटादेर्लोका।विकल्पलक्षणागत्नहकालेज्ञानीयो
घटइतिशाब्दबोधोत्पत्त्यात्ज्ञानप्रकारकघटादिविशेष्यकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नंप्रतिसाथानुसम
।मेव्याहृतारव्यातपदजन्यघटोपस्थि।तित्वादिनाहेतुत्वकल्पनेघटत्वघटत्वादिनिवेशोगौरवात्
ज्ञान।नेष्टप्रकारता।निरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेनशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नंप्रतिश्याख्या
तपद।निरूपितहतेज्ञानजन्योपस्थितेःप्रकारतासंबंधेनहेतुत्वकल्पनादाश्रयत्वलक्षणाश्रावपपकी
श्यम्भश्याख्यातपदजन्यघटाद्युपस्थितेकाले।पिज्ञानीयोघटइतिशाब्दबोधस्याश्रयत्वेसमवायेना
पत्तेःसमवायेनतादृशशाब्दबोधेहेतोःज्ञानीयोघटइ।तिपो।पत्ताज्ञानस्यसमवायेनसत्वादिति
।विषयं।निवेश्यपदजन्यपदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वमावश्यकंनत्वयोग्यताज्ञानस्या।पिविशेष्यतावच्छेद

धेनेतिस्य चज्ञाननिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधेन शाब्दबुद्धिं प्र
ति तादृशानुपमभिव्याहृतारव्यातजन्योपस्थितेः प्रकारतासंबंधेन हेतुत्वात् चैत्रोज्ञानानीत्या
दावाख्यातलक्षणावृत्यैकौतितत्समस्ततत्रादिपदेनापि ज्ञानोप्योघट इति शाब्दबोधजनन
नात् न च तत्पदाविषयाख्यातपदजन्योपस्थितेरभावेन व्यभिचार इति तत्योपस्थितिविशिष्टत्वा
र्त्तत्वमेव तत्योपस्थितेः कार्यतावच्छेदकमुपेयं एवं च तत्योपस्थितिविरहेन पोपस्थिति
विशिष्टशाब्दबोधानुपपत्तावपि तदनुरूपशाब्दबोधस्य ज्ञानातोत्पादावुक्तनैयायिकाभा
वः तादृशानुपमभिव्याहृताख्यातसमभिव्याहारज्ञानत्वं प्रकारतावच्छेदकयता संसर्गक
वोधोपगमात् न चाख्यातासंबंधेन ज्ञानप्रकारक शाब्दबोधे ज्ञानप्रकारक योग्यता

४८

न्या·टी· ज्ञानस्य कारणत्वकल्पनेनैव तन्मते गौरवमिति वाच्यं भवन्मतेऽपि ज्ञानाप्रमात्वप्रकारकचैत्रविशे
ष्यकशाब्दबोधे तथाविधयोग्यताज्ञानहेतुताया आवश्यकत्वात् अप्रमात्वस्यापि संबंधे
निवेशयोग्यताज्ञानहेतुत्वस्य कल्पने भवन्मते एव गौरवात् स्वमते चाप्रमात्वस्यैव सं
सर्गत्वान्न तस्यापि संबंधे निवेशः न च ज्ञाधानुपपत्तिमिथ्यात्वनाख्यातस्य पत्र ज्ञानाप्रमात्वे लक्षणेन त्र भवतापि ज्ञा
नाप्रमात्वप्रकारकयोग्यताज्ञानस्य हेतुत्वं कल्पनीयमिति वाच्यं अप्रमात्वांशः संसर्गवादिना ज्ञानाप्रमात्वप्र
कारकबोधस्यानुपगमात् एतेन यत्र साधानुपपत्तिमिथ्यात्वनाख्यातपदस्य ज्ञानाप्रमात्वे लक्षणेन त्र ज्ञानाप्र
मात्वप्रकारकशाब्दबोधे साधानुपपत्तिमिथ्यात्वनाख्यातपदानि पितृहाति ज्ञानजन्याप्रमात्वोपगम्यति हेतुत
स्यकृप्तत्वात् तेनैव निर्वाहात् अप्रमात्वे लक्षणासर्वज्ञावश्यकी तिपत्तकर्तेन त्वा सति यत्र चैत्र पदं एवाप्रमात्वा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संबंधेन ज्ञानविशिष्टचैत्रे लक्षणा तत्रैव तत्पदजन्यज्ञानविशिष्टचैत्रोपस्थितेः लक्षणतया चैत्रो ज्ञानानीयमत्र चै
त्रपदार्थे वाच्यतासंबंधेन ज्ञानवांश्चैत्र इति बोधस्यापि लक्षणेनैवोपपादयितुमशक्यापि शक्यतया तत्र चैवं ज्ञाना
नीयमस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यं प्रत्याख्यानेन प्रत्याख्यातस्यैव ज्ञानानीयमस्य सर्वस्यैव तासर्थ्यात् कृतनयोपगमस्य मु
वचनात् । किंच ज्ञानानीयमत्र ज्ञानाख्यपत्वप्रकारकबोधस्यैवानुपगमेन लक्षणेनोपपत्त्यभावात् तस्मात् आख्यप
नासंबंधेन ज्ञानस्य चैत्रेः न्वयबोधकाभावेनाख्यपत्वे लक्षणा वैयर्थ्यमत आह वस्तुतस्त्विति केचित्तु पत्रस्या
धानो ज्ञानाख्यपत्वे लक्षणा तत्र ज्ञानस्य धात्वर्थैकदेशतया चैत्रेः न्वयासंभवेन ज्ञानाख्यपत्वप्रकारक एव ब
द्बोधरूपसंगत्यर्थमिति तत्र ज्ञानाख्यपत्वप्रकारकशाब्दबोधे तत्प्रकारकत्वे गपना ज्ञानहेतुत्वमुभयथासिद्धं आख्यप
नासंसर्गकशाब्दबोधांगीकर्तव्यते नुख्याख्यपनासंसर्गीकल्पोप्य नाज्ञानकारणत्वकल्पनमायेकं त्वनच्छ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्यारी देनप्रत्याश्रयतासंबंधेन ज्ञानविशिष्टचैत्रशाब्दबोधस्तत्राश्रयतासंसर्गकयोग्यताज्ञानहेतुत्वमप्युभयसिद्ध
मिति वाच्यं तत्र शाब्दबोधे पदार्थानतिभाननियमेन ज्ञानविशिष्टचैत्रमात्रविशेष्यकयोग्यताज्ञानस्य ज्ञा
नविशिष्टचैत्रादिमात्रविशेष्यकशाब्दबोधहेतुतायां क्लृप्तत्वात् न च तथापि भित्रविषयकत्वस
स्यादिकं प्रतिज्ञातानीतमानुपूर्वीज्ञानघटितत्वाधानुजन्यज्ञानोपाप्यतिघटितेन शाब्दसामग्र्याः प्रतिबंधक
तायामावश्यकत्वात् जन्याश्रयतोपाप्यतिनिवेशेन गौरवमिति वाच्यं ज्ञानाश्रयताभाववांश्चैत्रः सुंदर इति विशि
ष्टवैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षे ज्ञानादिचैत्र इत्यानुपूर्वीज्ञानघटितत्वाद्यनुजन्योपाप्यतिघटितेन शाब्दसामग्र्याः
प्रतिबंधकताया आवश्यकत्वात् आश्रयत्वप्रकारकोपाप्यतिकाले बाधबुद्ध्यसंभवेन तादृशसामग्र्याप्युता
परसंभवे न क्लृप्तैर्वोपपत्तेरित्याहुः तच्चिंत्यं एवं सति विशेषणविभक्तेरप्यभेदार्थकतायामेः तथा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

पि नीलाभेदाभाववान्घट इति प्रमासादृशो नीलो घट इति भ्रम इत्यसामञ्जस्यात् । उद्देश्यगतविधेयकतयैवोपपत्तेर
तिरिक्तप्रतिबंधकत्वाकल्पनेन लाघवसंभवात् इच्छापनीतो चाविशेषण इति विभक्तेः साधुत्वमिति सिद्धांतव्याकोप
इत्यालंकारिकाः । आख्यातार्थे भिन्नाख्यातार्थत्वेनाख्यातार्थावबोधे इत्यर्थः । तस्याख्यातार्थस्य संख्यायाः आ
ख्यातार्थेति संख्याकालातिरिक्ताख्यातार्थस्य भावनायाः प्रकृते विशेष्यत्वं नानुपपन्नमिति । नैयमाहिंस्यादित्यर्थः भावनान्वयि
न्येव संख्यान्वय इति नियमात् संख्याकालातिरिक्ताख्यातार्थो हि भावनैव समभिधीयत इति भावः । नन्वाख्या
तार्थो विशेष्यः कस्मात्कोऽसौ पामाह विभक्त्यर्थो विशेषणीभूत इति नामार्थ इत्यनेन विभक्त्यर्थो विशेषः वच
पचतीत्यत्र वर्तमानत्वादिरूपाख्यातार्थस्य कृतिरेव विशेष्येति वक्ष्यमाणोदृशनियमाद् इति वाच्यं आख्यातार्थ
विशेष्य एव संख्यान्वय इति नियमस्याविशेषाख्यातार्थविशेष्यपरत्वाभिप्रायात् नादित्वमिति भावः । उपपादस्त्वशुः

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्या०टी० सरं विभक्त्यर्थाविशेषणीभूतस्यस्य आहजितमाह तेनेति विभक्त्यर्थाविशेषणीभूतस्यैव नामार्थस्य व्युत्पन्नार्थे विशे
ष्यत्वादेवेत्यर्थः तथाविधः विभक्त्यर्थाविशेषणीभूतः प्रथमार्थाः साधुत्वादिरितिभावः द्वितीयार्थेति द्वितीयार्थे
कर्मत्वे विशेषणत्वादित्यर्थः कर्माख्यातस्थले व्याह पचतइत्यत्रेति चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्रैकत्वं तण्डुलस्य
ख्यातार्थे विशेष्यः न कर्त्रैन्वेत्यर्थः न तौ पार्थे जितता पार्थेन कर्तृत्वेन स्वबद्धत्वान्नेते विशेषणत्वविरहि
र्थः ननु चन्द्र इव मुखमस्तीत्यादौ चन्द्रपदार्थे इवपदार्थे वा भाव नान्वयापत्तिः तस्य विभक्त्यर्थो विशेषणीभू
त नामार्थत्वात् न च विभक्त्यर्थाविशेषणीभूतेनस्येतरविशेषणत्वमर्थ इति वाच्यं चन्द्र इव मुखं चन्द्रो गगत
इत्यत्र चन्द्रेतरद्व्यता नुपपन्नेरिति वेन्नेदृशमत पद तत्र स्वशाब्दबोध विशेष्यत्वाभाव वन्नेसति पदितर विशे
षणत्वं तत्स्याप वत्वेसत्ती त्यस्य तदर्थत्वादेव क्षुन्नत्वु चन्द्र इव मुख मत प्रसक्तोत्याही नामार्थयो रित्यु मन्ता

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वच्छप्रनिपतातिरिक्तत्वविशेषणाभावाच्चंद्रपदं चंद्रसदृशलक्षकं रूपपदं तात्पर्यग्राहकमिति मते चंद्रसादृश्य
विशिष्टमुखेऽभावनान्वये विशेषणांशेऽपि तदन्वयेन चंद्रपदतात्पर्यं तदन्वयेऽपि रूपापत्तेः रूपपदस्य च निरर्थ
कतया तदर्थाभावाद्वेत्यनातिप्रसंगः रूपपदस्य सार्थकत्वेऽपि चंद्रपदोत्तरस्यषष्ठ्याः प्रतियोगित्वार्थकत
या रूपपदस्य च सदृशार्थकतया चंद्रस्य विभक्त्यर्थाविशेषणीभूतत्वाभावात् रूपपदार्थे सदृशे च विशिष्टे
तदन्वये विशेषणांशेऽन्वये रूपापातात् नमेवतिप्रसंगातिभासे ननु चैत्रेण सुप्यते इत्यत्र संख्यान्वयापत्तेः
२ भावेन तत्राविभक्त्यर्थाविशेषणीभूतनाम्यर्थाभावेन विशेष्याभावादित्युक्तापत्तावपि हरिति सुप्यते इत्यत्र चैत्रेति सं
ख्येति भावनान्वयित्वेऽपि संख्यान्वयनियमात् तत्र भावनापात्रान्वये न संख्यापात्रप्यन्वय इत्यर्थः अतए
व भावाख्यातस्यस्तेऽसंख्यानन्वयादेवैतेऽनसर्गि कमिति भावप्रत्ययस्य हि बहुत्वेऽपि संख्यायाअनन्वयात्स्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

आ॰ते॰ मोपस्थिततात्पर्यकमेकवचनमेवेत्यर्थः। भावाख्यातस्य लेप्रकारेणैतरेण वोधं कस्यचिन्मतेनाह धात्व
र्थे। तैर्वै त्रेणस्योपस्थितत्वे समत्र चैत्रकर्तृकावर्त्तमानस्य इति शिर्ष्यः। नन्वेवं भावनाविशेष्य एव संख्यान्वयात्
धात्वर्थस्य च भावनाविशेष्यत्वात् वचनायाप त्रेऽरित्याशंक्य तेनचैवमिति। एवं धात्वर्थं विशेष्यकान्वय
स्वीकारे धात्वर्थस्यास्मिन्नात्रे: द्विवचनायापत्तिः द्विवाचेत्तत्त्वाद्यथादिति भावः। प्रमस्युत्यादितिदेवदत्ते
न स्थोपते देवदत्ताभ्यां स्थीयते देवदत्तैः स्थीयत इत्येकवचनमेव साधु इति भावः। चैत्रः पचतीत्यादौ
प्रथमान्तार्थ एव भावनायाः श्रवणात् भावनायां धात्वर्थस्य विशेषणत्वे नैवान्वयस्य स्वीकृतत्वात् भावना
विशेषणत्वे धात्वर्थविशेष्य कान्वय स्वीकारे तु तत्त्वंतरस्वीकारे गौरवमेवाचार्याशयः कश्चिदित्यतेनम
चिनः आख्यातार्थः कालः वर्तमानत्वादिः एकं पदं लिङ्के न पदेनाख्यातेन्यायात्तन्नात् भावनायां वर्तमा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नन्वानद्यतनत्वं: न च संख्यायामेव कुतो न कालानद्यतनः समानपदोपात्तत्वाविशेषादिति वाच्यम्। तत्र हि प
केपि पचनेऽतिस्यान्तसंख्यायां वर्तमाना न तस्य च सत्वादिति भावः। यात्रपरमिति चैत्रः प चनोसादैवर्तमानो यः यावक
ल्पस्तु कूलकेतिमानितिव्योपि इत्यमेव मतमुपपादयति कथमन्यथेति वर्तमानान्वादेर्धानपर्वेन नपे जानाती
स्यादेतत् नवाधारे अनद्यतने लस्य णोऽनद्यतने च वर्तमानत्वादेः नपासमवाप्तानपर्येवान्यपावा व्यः
एवं चाख्यातार्थेऽवर्तमानत्वादे। निष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबन्धेन शाब्दबोधस्याने
प्रकारतासंबन्धेन धात्वर्थोपस्थितेः कारणतान्तेनैव निर्वाहे आख्यातार्थेऽनद्यतनकालोकारे का
र्यकारणभावान्तरकल्पने गौरवमेव पूर्वकल्पः स्वरसः इति दृष्टव्यम् भविष्यन्तीते सनन्तात्लस्य टो गा
स नु प्राप्तनायाविष्यतेल इ पर्णः अनद्यतने लुट्। इत्यनुशासनेऽसात्तोऽनद्यतने लुट्. परस्मैपदः ननु भविष्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu.

व्यारी·

त्वं च त्वं मानच्छायाभावप्रतियोगित्वस्यान्येन त्वं प्रतीतत्वं च वत्त्वं मानच्छं स प्रतियोगित्वस्यान्येन त्वं एवं च घटो भ
विष्यतीत्यत्र भूतसत्तायामित्रिभूधातोः स्यात्ते एवार्थः। स्याख्यातस्यचात्र पत्रमर्थः। तत्राख्यातार्थो ध्व
प्र त्वेभविष्यतादेरन्वयासंभवद्भूतत्वपीत्यसत्तावेवान्वयोवाच्य इत्यादि च वत्त्वं मानच्छायाभावप्रतियोगि
त्वग्निकत्यानुत्पन्नेत्तत्याप्रयोगघटः स्यन्मबोधस्येकारोऽत्र प्रत्येक्षतानामिवीकारेऽ प्रसिद्धौनाभावे
प्रिया अननुभवदत्सत आह भविष्यत्वेवेत्तितपा च वत्त्वं मानच्छायाभावप्रतियो गित्वमेव भविष्य
त्वं तत्र भविष्यती स्याद्वैधात्वर्थो सत्तो पक्षतो स्याद्वारव्यातार्थकतावत्त्वेत्वे भावः पचतीति
स स्वप्ने आख्यातार्थकालस्य समानपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्याक्रियावन्वयः स्तुन्ते च्चावपन्नुपतीत्य
त्र वर्त्तमानच्छायाभावप्रतियोगि नोपापाकानुकूलास्य तित्सद्यौ स्वैत्र वर्त्तितेबोधस्येकारेस्यदाचैवेत्याकः

क्ति एतेन तादात्म्यस्य तेजस्त्वेपि ध्वंसप्रागभावयोः प्रकृतित्वसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वा
भावे न भाविनीयाः स्याकृतित्वस्य प्रागभावस्य सत्वात्तद्भिन्नोतिप्रयोगितापत्तेः एवमप्यास्तां देशत्वतुल्यत्वे था
तीत तस्य वर्त्तमानध्वंसप्रतियोगितावच्छेदकत्वादेवान्वयेवर्त्तमानध्वंसप्रतियोगि नीयापा कानुकूला
कृतिवलद्वांश्चैत्रसमन्वयोवाच्यः एवं गाधकृतेनैष्ठत्वेनपाकदशायामतिप्रयाहीदित्तेप्रणेगापत्तेरि
त्यर्थः समाधत्ते नन्वात्मादितिं शब्दे नित्ययोग्यवृत्तित्वसमग्रप्रागभावत्वेन रूपेण प्राक्कृतिप्रागभावस्याप्या
सो इति स्यादावेष्टकृतिध्वंसस्येवकृत्वारम्भे ऽविषयत्वान्नमाविकृतेर्मागभावमादायपद्धतेतिं प्राप
कृतिध्वंसमादायचपाकदशायामपीष्टापत्तिः शपोगापत्तेरिति भावः ननु भाविष्यत्वं प्रागेव वर्त्तमान
प्रागभावप्रतियोगित्वं तत्त्वं तेनैवतोसादेशप्रतियोगित्व न व्याख्यातायां तन्नपातन्नभविष्यत्वस्यानवयासंभ

या॰ हि॰ वानुयोगतावेनाशेतर ञ्चयोवाच्यत्वपाञ्चप्योभाविनाशकेपर्याप्तोनेहत्यनी तिप्रयोगापत्तिः नयाहिपर्याप्त
नकालस्यनाशेः न्वपत्नोकारेनाशस्यपरपत्तत्वकालहत्तित्वात्पर्याप्तोनेहत्यनी तिस्मात्तन्नेवपर्याप्त
नकालस्यभविष्यत्वघटकांशतस्यागाभावेऽन्वयः एवंचपर्याप्तलनकालहत्तित्वत्नेमानस्यागाभावप्र
तियोगितस्य नाशेः भावात्रतत्पाप्रयोगापत्तेः ॥ तिगवच्चेनयात्पमति प्योभाविनाशके प्योनेहत्य
नीतिप्रयोगापत्तेः नयाहि पर्याप्तनकालस्यनाशेः न्वपत्नोकारेनाशस्यपर्याप्तनकालहत्ति
त्वात्पर्याप्तोनेहत्यनी तिस्मात्तन्नेवपर्याप्तनकालस्यभविष्यत्वघटकोभूतस्यागाभावेऽन्वयः एवंच
पर्याप्तनकालहत्तित्वत्नेमानस्यागाभावप्र तियोगितस्यनाशेः भावात्रतत्पाप्रयोगापत्तेः ॥ तिवा
च्यंतत्पाप्तमति प्योभाविनाशके प्योनेहत्यनी तिस्मात्तं नाशप्रागभावस्य प्तलनकालहत्तिता

भावात् इहाद्य घटो भविष्यतीत्यादौ देशविशेषस्य कालविशेषस्य चाधिकरणत्वेनोपस्थितिः यथा तथैवा
च परस्परोपपत्तेः अन्यथा कपालनाशजन्यघटनाशस्य ले इह कपाले घटध्वंसो भविष्यतीति प्रयोगा
पत्तेः घटरूपप्रतियोग्यात्मकघटध्वंसप्रागभावस्य कपाले सत्वात् एवं ध्वंसो भाविन्यघ भविष्यतीति प्र
तीत्यापत्तेः अथ तत्तत्कालवृत्तित्वस्य प्रागभावे सत्वात् एवमुक्त इति चेत् तदा न च परस्यो कोऽभावे नैव समुप
ध्वंसप्रागभावः ध्वंसो भविष्यतीति चेन्न प्रागभावः ध्वंसो भविष्यतीति बुद्धेः वक्तव्यत्वात् उक्तानुपपत्तेः मतोऽमेत्यस्य प्रागभाव
त्वेनाश्रयत्वेन कालस्य वृत्तित्वे तद्देशविशेषस्य कालविशेषस्योपस्थितिः यथा तथैवाच परस्पर
व्याख्या ध्वंसो भाविनाशके परध्वंसो नैव तत्र प्रतियोगिनि वर्तत एव न प्रयोजनमिष्टं तस्य वर्तमानत्व
मतीतत्वं च यथा तथैव नाशे एव वाच्यं भविष्यतीति न ह्येन प्रयुक्तमिति स्यात् नाशस्य वर्तमानत्वात् न ह्येव न

मा०टी० सद्भिन्नत्वात् । नाशोत्तेजनत्वाभावादिति चेन्नैवं घटत्वावच्छिन्नमानप्रागभावप्रतियोगितानिरूपकत्वाद् एवम
पि घटत्वावच्छिन्नमानध्वंसप्रतियोगितानिरूपकत्वाद् यत्नोत्तेजनत्वस्य समयाद्यभावात् प्रमापणे समा
वेशव कालविशेषादेरव्याप्तत्व । विघ्नत्वावच्छिन्नमानप्रागभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नसमाप्ति
प्रतियोगित्वमतो नव । प्रसक्तिः स्मृत । विघ्नानिपद्मनोनि ध्वंसात् । प्रतिप्रयोगानन्तरप्रागपर्यसन्नेणव्या
नार्थेऽनन्ते स्वसंभावितपादुपपत्त्यभावात् । एवं च घटत्वावच्छिन्नमानप्रागभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावाक्षुण्णात्वेः
नेद्यतीत्यादौ वच्छिन्नमानप्रागभावप्रतियोगितानिरूपकत्वबोधकलक्षणपदे निहृद्दयव प्रपञ्चितं ऽस्त
पदेनन्दुलपर । विशेषणत्वाद्धि नन्वेनदुलप्योदृप्रतियोगस्य पाकासंभवेनयथ्या शुद्धासंगतेः अदृष्टविशेषा
पा । वैशिष्ट्यविशेषजनकोपदानप्रविशेषणविशेषत्वेनानुरूपलक्षणविषयत्वे प्रतीयमानः संपदः नन्वेति

कर्त्तव्यत्वात्यत्ववत्तादिति भावः। तस्मात् हितोपाय इति। उद्देश्यस्य हितोपाय इत्यर्थः। फलस्ये
व हितोपायत्वादिति भावः। तदनुकूल इति फलानुकूल इत्यर्थः। विलक्षणेति। अर्थः संतापनादिरूपो व्या
पार इत्यर्थः। अनुकूलता चेति व्यापारेऽनुकूलत्वं तेषा तेसत्वानुकूलता चेत्यर्थः। संसर्गाद् इति व्यापारह
योः संसर्ग इत्यर्थः। ननु कर्मत्व प्रतिकर्मणि हितोपेति सत्त्वेन कर्मत्वस्य हितोपायत्वबोधनादिति भा
वः। तत्वं कर्मत्वं च। ननु फलमात्रे कर्मत्वमित्यर्थः। क्रियाया इति क्रियाजन्यफलशालित्वरूपे कर्मत्वे
क्रियाया इत्यर्थः। जन्यत्वेति। क्रियाजन्येत्यत्र जन्यत्वं फलशालित्वमित्यत्र च फलशालित्वमात्रं प्रयत्नमित्यर्थः।
तपः संसर्गमर्यादया लाभात् फलमात्रे एव शक्तेः। हितोपायाः शक्तेः कल्पनादित्यर्थः। ननु क्रिया
दीनां धात्वादिना लाभेऽपि हितोपायाऽपि तत्र शक्तिरलोमत आह। अननेति। हिंय स्याद् नन्य

गारो. लभ्य एव शब्दार्थः यानुलभ्यमेवेति तथा च कथं नत्रा । पि हितोयायाः शाब्दिरम्पलभ्यत्वादिति भावः वस्तु
गत्यापुत्रावच्छि—न्नोपायापारेऽनेहोऽथ कत्वाद्वेवधात् नांसकर्मकत्वस्य वहारः जानानोगादेस्यले
नुमानस्य निमित्तवार्थं पुत्रानुकूलत्वोपलक्षितस्यसुकर्मत्वत्तनुपुत्रानुकूलत्वस्य । विधानपर्थेस्य
नुष्ठानेनेगोरवादिति श्रुत्तुकूलत्वस्य संसर्गमर्यादया लाभादिति भावः न चैव । मितिव्यापारस्या
त्रस्य धात्वर्थत्वे रश्यर्थः साज्ञिगम्यो स्त्रत्रगमयायान्वोरिस्यर्थः उत्रादेशगेपोगावच्छिन्नक्रियागम
धात्वर्थः पूर्वदेशविभागावच्छिन्नक्रियायास्तथात्वे रर्थः तत्र फलावच्छिन्नत्वं पदेनधात्वर्थत्वस्य क्रिया
यात्रस्येव धात्वर्थत्वात् क्रियायाः पैकार्थ्योप्रविपादकत्वात् स्पष्टोपनतास्पात् एवमत्वावच्छेदकैवोसमिति । वेभिन्न
शक्तताच्छेदकत्वसपपत्तोपन्यरूपता । इति भावः शेकते श्रातमित्तिसजतीति मयानुनेवसत्पद्य

नापिव्यापारस्यबोधनादितिभावः। नन्वेवमितिपूर्वपक्षेसमाप्नेत्येवमितिहि क्षेपापाः फलमर्थः। तत्रग्रामस्यात्स
माभिव्याहारेहि नोपपद्यासंयोगरूपंफलंबोध्यतेसजन्यधातुसमभिव्याहारेचविभागरूपंफलंबोध्यतेइत्यर्थः।
पद्यान्ये तियामंगच्छतीतिवत्क्त्योग्रामंत्यजतीतिप्रयोगापत्तिनिराकरणादित्यर्थः। तयोर्व्यापारस्मा
त्रस्यधात्वर्थत्वेत्यजिगम्योः पर्यायत्वेदृष्टापत्तिः। ग्रामंगच्छतीत्यत्रेवग्रामवृत्तिसंयोगानुकूलक्रियानु
कूलक्रियाविभागानितिबोधस्यगम्धातुसमभिव्याहाराभावात्ग्रामंत्यजतीत्यसतोः सिद्धत्वेनग्रामंगच्छतीतिवत्क
त्यग्रामंत्यजतीतिप्रयोगापत्तेर्वारयितुंपाश्चात्यादितिभावः। अवच्छेदकमेवधात्वर्थतावच्छेदकमेवफ
लावच्छिन्नव्यापारस्यधात्वर्थत्वादितिभावः। नन्वेवंहितोपपाद्यानैरर्थक्यापत्तिः। फलस्यधातुतएवलाभा
दित्यतआह हीनोपपाद्यादितिग्रामंगच्छतीत्यादौग्रामवृत्तिसंयोगावच्छिन्नक्रियानुकूलक्रियाविभा

मा०- त्यपवेयः तत्र पूर्वक ल्पेफलस्या हितोपार्थनाशा येपनं संसर्गोमपो हपाभ्यासते श्रस्मिन्मतेनु फलस्यधात
र्थेत्वाहितोपार्थ्युएवा प्रयत्ने ।तिभावः त्वषेवमि ।ते एवं हितोपापा आप्रयत्नार्थंकत्वे भूमा ।विति भ् मोपत
तोमत्रभूमावा प्रयत्नस्यबोधाभू ।मिपदोतरं ।हितोपापाक्रिः मन्मतेनुतत्र फलस्या वोया त्वतहोधकहि
तोपापात्रे ग। ।तिभावः समा ।मेव्या हृते ।तिसमभि व्याहृतोपोयातुल्लट् र्थेनावछेद्कफलेनताप्रयत्नबो
धकत्वं ।हितोपापाइत्यर्थः तण वेयत्रसमभिव्याहृतस्या त्वर्थेनावछेदक फला प्रयत्नबोधत्वं ।हिती
पाभ् मोपेततोत्वा हेतुपक्षा तोरकर्मक तपाधात्वर्थेनावछेदकफलाभावेनतदाप्रयत्नाबोपादाप्रयत्न
स्यवोधे ।येनाहि तोपेति भावः नचत प्यापिफलावृ।छि त्वव्यापारस्यधात्वर्थेनेफलस्येकदेशतपाक
र्थंतत्र ।हितोपार्थोप्रयत्नाहेत् त्वपर ।तिवाच्यम् आकांक्षावे ।विआहेवहेणे प्यन्त्वयत्नीकाएनं मनत

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वपदार्थो । विनाश्येयत्त वोध्यकः स्वप्नमीतो । द्वितीयपादाभेदस्तो हृद्यं प्रतनागवेति फलावछिन्नव्यापारस्यधा
त्वर्थत्वादेवे सर्वथः प्रवमिति अन्यथा व्यापारमात्रस्यधात्वर्थत्वेफलस्यधात्वर्थतानवछेदक. तथाक
मेत्वेद्वयं च मितिभावः (तनुमात्तुयानवयंतो) नतुमात्तुधात्वर्थतावछेदक फलशालित्वं कर्मत्वं किं तुक्रि
याजन्यफलशालित्वमतस्माहन्वहातिनाद्दितिकर्मत्वमितिसर्वथः चैत्रोग्रामं गच्छतीत्यत्रोत्तरदेशसंयोगाव
छिन्नक्रियागमधात्वर्थः तज्जन्योत्तरदेशसंयोगरूपफलशालित्वाद्ग्रामस्य कर्मत्वम् न च संयोग
स्य द्विष्ठत्वाच्चैत्रस्यापि कर्मत्वापत्तेः चैत्रः स्वात्मानं गच्छतीति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् परसमवे
तत्त्वस्य क्रियाविशेषणत्वात् तथा च परसमवेता या क्रिया तज्जन्यफलशालित्वं कर्मत्वं न चो
भयकर्मजस्थले मल्लो मल्लं गच्छतीतिवत् चैत्रः स्वात्मानं गच्छतीति स्यादिति वाच्यं पक्षस्यापि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न्या॰ स्पन्दादिपरत्वे हि तेन स्पन्दादिना चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यत्र ग्रामाभिन्नसमवेतग्रामहासंयोगजनकक्रियानुकूल
कृतिमानित्यन्वयः स्यात्तदा गच्छतीत्यत्र तु स्पन्दाभिन्नसमवेतत्वाव्यवहितसंयोगजनकक्रियामध्यात्
क्रियाजनकानुकूलकृतिमत्त्वस्य स्वस्मिन्नभावेन तादृशसंयोगानुकूलव्यापारत्वं अप्यप्रकृतस्य चैत्रस्यान्वयिता
वच्छेदकावच्छिन्नस्य संयोगितावच्छेदकसंबंधेन परत्वेनान्वये इष्टापत्तेः । पृथिवीं व्याप्नोति विहगः इत्यत्रापि पृथिवीत्व
स्यान्वयितावच्छेदकतयानन्तर्गतत्वाच्छिन्नस्य च नभस्यावि विहगः भावात्तन्न च पायात्रेः संयोगितायास्त्वे
ऽपि वान्वयेच्चाहितावच्छिन्नभेदस्मात् स्पन्दात्मना संयोगितानियमो गम्यत्रेति चेत्राहिनीयायाः फल
पथकेर न्वयस्तावन्मात्रावच्छिन्नस्य संयोगितासंबंधेन प्रकृत्यर्थस्य परत्वे न्वये इष्टापत्तेः पृथिवी
व्याप्नोति विहगः इत्यादौ पृथिवी व्याप्तिः संयोगजनकव्यापारत्वं बोधाविषयत्वलक्षक्रि

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ऽपि तत्त्वस्य विरहोः वायादिरिति केचित्तु सामान्यपदस्य विशेषपरत्वपर्याप्त्यैवोपदेन मूर्त्तत्वं इमेव बोध्य
ते न तु हस्य विरह गमाधारणष्विवोत्तमानवच्छि न्नमित न्नियितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता
क त्वसंवंधेन प्रकृतपर्यप्स्यपदत्वे नपेयितवोपदृश्यादुः हस्य भूम्यो ऽरिति हस्य कर्मजन्यविभागस्य
पतनाभमे स्वकर्मजन्यसंयोगाश्रयपतनपेत्यर्थः पतनरूपक्रियाजन्यफलेपर्वदेशेन हस्येतासहवि
भागः भूमिरूपोत्तरदेशेनसंयोगस्तु तिहस्य भूम्यो ऽपि कर्मत्वापत्तिः पतनधात्वोर्थकर्मकत्वेपेक्षाप
त्तेरयोगादिति भावः हस्तस्तुपलक्षणं गमनजन्यविभागरूपफलशालित्वस्य पूर्वदेशेसत्वात्
गमेः पूर्वस्मिन्देशे कर्मत्वापत्तिः त्यजेस्तूत्तरस्मिन्देशेसंदेश्वपर्वापर्ययोः कर्मत्वापात्तेरि
त्यपि द्रष्टव्यम् पतनस्यैतत्पदृतारपर्यन्तपादुत्यजतिति धात्वर्थतावच्छेदकाधः संयोगा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

माटी० द्विरूपफलशालित्वादिति भावः। पतनस्पंदइत्ते प्रयः संयोगाछे त्र क्रियानपतनस्पंदः किं नु गुरुत्वासमवायि
कारणक विभागीयपक्षे यामात्रमिति धात्वर्थतावच्छेदकफलाभावेन न कर्मत्वापात्तिरिति भावः। ननु धा
त्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वस्य कर्मत्वरूपत्वे चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यत्रोत्तरदेशसंयोगावच्छिन्नक्रियाणा
मधात्वर्थइति धात्वर्थतावच्छेदकसंयोगफलशालित्वस्य ग्रामस्येव चैत्रस्यापि कर्मत्वापत्तेः।
न च चैत्रः स्वात्मानं गच्छतीति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यं तद्धात्वर्थजन्यतद्धात्वर्थतावच्छेदकफलशा
लित्वं तद्धात्वर्थतानाधिकरणत्वे सति तत्वर्थः। तेन कर्मणो धात्वर्थानाधिकरणत्वेऽपि नासंभवः। न चै
त्रस्येति गमधात्वर्थतावच्छेदकं परसमवेतं संयोगमात्रं तस्य तत्त्वेऽपि चैत्रस्य न कर्मत्वमित्यर्थः।
गमनरूपधात्वर्थानाधिकरणत्वाभावादिति भावः। त्यो कुर्वंतीत्यनेनाखरसः सूचितः। स च प

लावच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्वे हितौ पार्थक्यपन्नस्य वदेकदेशे फलेनचपेत्वौकारे एकदेशान्वयाप
त्तेः एवं पतन्नलक्षणाप्रज्ञार्थकाकर्मकधातूनां व्यापारमात्रार्थकत्वमानन्दपर्यायत्वापत्तेर्वारणा
वर्त्मनैव सकर्मकधातूनामपि पर्यायत्ववारणोक्ति मितिगुरुफलावच्छिन्नव्यापारत्वेन शक्तावच्छे
दकमन्यच्चैवं कर्मत्वमप्युपचनापत्तेरितिवाच्यं परसमवेतत्वस्य तादृशपर्यावयिफलविशेषणा
लित्वेनतद्धातुत्वपेकर्मत्वमिति निरुक्तौ। त्यजेर्वचनात्संयोगारूपफलविशेषस्य गमधात्वर्थोच्चापि
त्यागानडरेदेशेकर्मतेविभागरूपस्यफलस्य गमधात्वर्थानन्वयेन एवं देशे कर्मत्वापत्त्यभा
वात्पतनेपस्त्वत्फलविशेषावोधनात्तत्वर्थान्वायिफलविशेषशालित्वरूपकर्मत्वस
नेद्दहम्यम्भोपात्तेरिति नैर्ब्वेदमवधेयम् सकर्मकाख्यातस्थलेचैत्रः पचतीत्यादौ पाकानु

न्याभी · कूलकृतिमांश्चैत्र इति शाब्दबोधः कर्माख्यातस्थले तु चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ तन्नीयायाश्चाधे
यत्नमर्थः फलावच्छिन्नव्यापारो धात्वर्थः आख्यातवल्लाघवमने लाभः तथाच चैत्रनिष्ठकृतिज
न्यपाकजन्यफलशाली तण्डुल इत्यन्वयबोधः आख्यातार्थैकत्वे धात्वर्थे विशेष्यत्वाद्विशेषणत्वा
भावेव कर्त्राख्यातकर्माख्यातयोर्व्यवहार इति भावः तथाहि पाकजन्यफलशालितण्डुलः पक्कमेव
बोधस्य कर्माख्यातस्य फलबोधकत्वे विनानुपपत्तेः तथाहि फलस्य प्रकारत्वाभावात्तत्संसर्गम
योद्याभानाभेभवः फलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्वे विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासमस्यापे
वा क्रियाजन्यफलशालित्वं कर्मत्वमित्यस्य च फलस्यान्यनेपदार्थत्वे व्यापारमात्रं धात्वर्थः चै
त्रेण गम्यते स्माद्यौ तत्नीयायाकर्तृत्वार्थकत्वाय णिचकल्पनात् नीयायां एवकृतिरर्थः आख्याता

यकत्वे धात्वर्थविशेष्यत्वपक्षे भानस्य कर्त्राख्यातस्थले क्लृप्तत्वान्नङ्गापत्तेः सुवर्थकत्वेष्व
धात्वर्थविशेषणत्वेनैव क्लृप्तत्वात्कर्त्तृकर्मत्वबोधकत्वादेव च कर्त्तृकर्माख्यातेष्ववह
रित्याहुः वैयाकरणास्तु आख्यातस्य कर्त्रौ शक्तेः कर्त्तृकर्माभिधानानभिधानाभ्यां तृ
तीयादिनियमस्य कर्त्तृकर्मसंख्याभिधानानभिधानाभ्यामुपपन्नत्वादपि लाघवादेव तत्र
शक्तेः नव्या हि चैत्रः पचतीति शाब्दसामग्रीकाले कर्त्तृप्रकारकज्ञानाभावप्रसङ्गवारणाय ता
दृशप्रत्यक्षे तादृशशाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयं वैयाकरणमते तु विशेषणसत्त्व
एव तादृशप्रत्यक्षवारणे नान्तकल्पनेन च तादृशप्रकारकज्ञानाभावप्रसङ्गेऽपि समापि नेतत्कल्प
नामिति वाच्ये कर्त्तृप्रकारकज्ञानकालेऽपि तत्प्रकारकज्ञानस्यावश्यकत्वात् समापि विषया

७१ सत्त्वैव तदुद्धरणात् छत्तिप्रकारकज्ञानकाले कर्तृप्रकारकज्ञानस्याभावेन तस्याभावात् . एवं श्लाघ्यस्य सामग्र्यभावेनातदीयत्वप्रत्यक्ष
हेतुत्वसम्बन्धकल्पने गौरवमित्याहुः तदसत् . ग्रहणेऽपि कर्तृप्रकारकयोग्यताज्ञानकर्तृभेदज्ञानाभावादिरूपबाधाभावादिघटित-स्याविषयतादत्वा सामग्र्यभावे घटपदादिप्रत्यक्षकारणत्वे कल्पने गौ × गौरवमिति ॥१॥

याते- रेवान्तलाघवेनक्र । तित्रज्ञाने विरवस्यातशक्तताववच्छेदकत्वादित्याहुः तस्य पदस्येति । तिह्वा निमच्छेदस्येत्यर्थः ।
। विशेषेण स्वाद्य । विशिष्टाहेयाः योग्याः नामन्वयपरिग्रहः सहकारीति शाप्यमानः सहकारी मयपैनत्वा
कांक्षा । निन्पप्राप्ततत्रेति याहृत्यान्वयोत्तिपदहिशेष्यकयत्नकाएकपक्षसंसर्गकान्वयबोधजनक
मित्यर्थः । इदमेवोपपादयति भवतिहोतिं नामपदस्मितिघटमानयेमन्त्रनामपदं घटपदं रत्ने
रवात्रिविभाक्ते पदेनक्षोत्रावस्त्रेअमृत् यावेभाक्ते पदे नैवसहस्त्रन्वये । तिघटीपाकमंतेति
आधेयतासंसर्गकघटप्रकारककर्मत्वविशेष्यकान्वयबोधजनक मित्यर्थः । अतलत्स्येति
घटपदस्याविभक्ति पदसमभिव्याहारइत्यर्थः । नाहृत्यान्वये । तिघटीयाकमंतेतस्यन्वयेआ
कोक्षेत्यर्थः । अन एवेतियाहृत्यान्वयपवे याद्देवेत्यर्थः । घटः कर्मत्वमिति घटः कर्मत्वमान

पर्नेकृतेरितिनिराकांक्षवाक्ये समानविभक्तिकनामपदयोरभेदान्वयसंभवेन घटः कर्मत्वमि
त्यादावभेदान्वयसाकांक्षत्वे प्याधेयतासंबंधेन साकांक्षत्वाभावाद्यथा दृश्यान्वयेऽतिवेवक्ष्यमाणो
पामितिभावः योग्यताभ्रमेणाभेदान्वयबोधस्येष्टत्वान्न घटामितिवदेत्तु कर्मं घटोऽपा कर्मत्वेनेति
नान्वयबोधइत्यर्थः आकांक्षेति घटपदस्याम्पदसमभिव्याहाररूपाकांक्षाविरहादित्य
र्थः धातुपदे चेति आनयेत्यत्र धातुपदे वाख्यातपदे नैव सहानुकूलतासंसर्गकान्वयनप्र
कारकत्वेति विशेष्यकान्वयबोधजनकत्वमिति भवानेतत्र धातुपदे आख्यातपदसमभिव्या
हार आकांक्षेत्यर्थः अत एव धातुपदे आख्यातपदसमभिव्याहाररूपाकांक्षाऽभावादेव आ
नयपदेनेकृतेरिति अभेदान्वयसाकांक्षत्वेऽपि आनयनेत्यत्र वानुकूलतासंसर्गकान्वयन

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मा॰ति॰ प्रकारककृतिविशेष्यकेनान्वयबोध इत्यर्थः कृत्तो तिङ्कृतिवाचककृतिपदसमत्वे। पिङ्कृतेर्वाचका
ख्यातसमभिव्याहाराभावेनेत्यर्थं नि एकां सत्तादितिख्यानयनानुकूलकृतिरित्यन्वयबोधेति
एकां सत्तादित्यर्थं न स्यादिति कर्मत्वबोधे कर्मत्वोपस्थापकपदत्वेन कारणतया घटः कर्मत्व मित्य
त्रापि कर्मत्वोपस्थापकपदसत्वेन घटमिति वत्कुतो नान्वयबोधः कांपंस्यसामग्रीनत्वात्
तामग्राग्ज्ञाज्ञापि सत्वादिति भावः कर्मत्वादौ नामिनिंघटादि नासहे त्येशो धः स्वार्थे तिना
मार्थे त्यर्थः तदिति कर्मत्वोपस्थापके त्यर्थः तथा चाप्रयाप्य विभावसंबंधेन नामार्थो नि
ष्ठकर्मत्व विषयकशाब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रति नामपदसमभिव्याहृतहृतोपापदज्ञानत्वेन
कारणतातत्वयेतः कर्मत्व मित्यादौ न दृभावाच्च घटमिति वदन्वयबोध इति भावः हे नैव

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मिति आधेयतासंसर्गकनामार्थनिष्ठकर्मत्वान्वयबोधे कर्मत्वोपस्थापकविभक्तेरेव सहकारि
त्वे घटः कर्मत्वमित्यादेर्नैराकांक्षतेरभिधानवत्पुत्वात्त्रौ इति आधेयतासंबंधेन घटीयकर्मते
मन्वयबोधे घटः कर्मत्वमिति समभिव्याहारः कारणमिति कारणत्वग्रहोऽभ्युपेयः ततद्रू
ने घटः कर्मत्वमित्यादिवाक्यादिरपर्थः कर्मत्वोपस्थापकविभक्तिसमभिव्याहाराभावादिति
भावः तस्मिन्नुद्देश्ये घटः कर्मत्वमित्यादिनिराकांक्षवाक्यविपरीतव्युत्पन्नस्तस्यार्थः काकपोतितन्या
चनादृशपुरुषस्यालौकिकत्वापत्तिस्तथा चान्वयबोधस्याप्यलौकिकत्वेन घटीयकर्मत्वेनान्वयबोधे कर्मत्वो
पस्थापकविभक्तित्वेन कारणतापत्तौ व्यभिचारादिति भावः नाहृयः स्यात् घटः कर्मत्वमित्येवा
के विपरीतव्युत्पन्नः स्यात् तस्याकिं मितितस्यान्वयबोधः कथं भविष्यतीत्यर्थः कर्मत्वोपस्था

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

स्याएे-पक्तविभक्तिसमभिव्याहाराभावादिति भावः। ण्वुलेति षष्ठी पाकमंते ति पाकव्यो धाभावइत्यर्थः ननु क
र्मत्वेनतत्प्रकारकमतत्त्वाद् अन्वये ति याप शोघट इति वाक्ये हि च व्युत्पन्नानां यद कर्मत्वमिति वाक्यान्त्य
टीयकर्मत्वेनानुभवाभावेन तादृशान्वयबोधे घट इति समभिव्याहारस्य कारणत्वावधारणे कत्वपा
पृष्ठयभेदेन कारणत्वकल्पने गौरवान्न घटः कर्मत्वमिति वाक्यान्न कस्याप्यन्वयबोध इति आाये
पताम्रस लौकिकघटप्रकारककर्मत्वविशेष्यकशाब्दबोधे घटपदसमभिव्याहृतकर्मत्वोपस्थापक
द्वितीयाविभक्तित्वेन कारणत्वेन व्यभिचार इति हि कृत्वा स्त्रीति समभिव्याहाररूपायाकाङ्क्षाया
याहेतुकारणत्वमित्यर्थः तद्घटमे णे ति समभिव्याहारभेदो नत्यर्थः अन्वये तित्व [illegible] स्वरूपसम्बन्धविशेषस्याहे
तुत्वे त्वहत्प्रसस्यानुत्राभावेन प्रकारानुद्रप्रस ग त्वकारणत्वेन [illegible] मात्मके न उसे भवमे

वेति भावः । स्वरूपेणेति । यद्धि शेष्यष्टकपदस्य कारकपदत्वसंसर्गकोऽन्वयबोधस्तन्नामनाकाङ्क्षत्वे हि पोष्टकमत्र
कारकत्वसंसर्गकोऽपि स्वजन्यान्वयबोधः पदजन्यान्वयबोधस्तदाहि हेतुः स्वरूपेणान्वयबोधेनाहि षोष्य
कत्वकारकत्वसंसर्गकान्वयबोधे स्वरूपसम्बन्धेनापराकांक्षा हेतुरित्यर्थः । अतद्धेति अपराकांक्षायाः
स्वरूपसम्बन्धेनाहेतुत्वादित्यर्थः । एकदेशेति घटकर्मकमानयनमितिबोधे जाते तेनैवान्वयबोधान्तरं घट
कर्मकमानयनमितिबोधान्तरं तज्जन्यत्वोत्पत्त्यर्थः । तत्र हेतुमाह स्वजन्येति । तादृशजन्यानुभवविरहरूपकार व्यु ४
णाभावादित्यर्थः । घटमानयेत्यत्र घटकर्मकानयनानुकूलाकृतिरिति शाब्दबोधे जाते पुनरस्मादृशाब
पबोधापत्तिवारणाय स्वरूपेणेत्यनेन शाब्दबोधाभावरूपाकांक्षाया अपेक्षाकारणत्वमावश्यकमिति भावः ।
एवं चेति स्वजन्यान्वयबोधविरहरूपाकांक्षाया अपि हेतुत्वे चेत्यर्थः । गामिति दंडेन गामानये

न्यारो· स्तत्रावान्तरवाक्यार्थबोधपूर्वकस्यैव महावाक्यार्थबोधस्यानुभवसिद्धत्वाद्गोकर्मकानयनस्येतरान्वयबोधेज्ञा
नेदंडेनेत्यन्वयबोधे दंडकरणकगोकर्मकमानयनमिति महावाक्यार्थबोधे। नैराकांक्षता स्यात्। इदम
र्थः नचैवं तेन हेतुना सर्वत्र गामिति गोकर्मकमानयनमित्यन्वयबोध इत्यर्थः प्रकृते दंडेन गामानयेति वा
क्यतात्पर्यविषयः तेन गामानयेत्यन्वयबोधे न समानाकारतेति समानविषयकत्वमित्यर्थः नचावान्तर
नान्वयबोधस्य समानाकारकत्वे विजन्यानुभवे। विशेषणताविशिष्टभावः न चैवमन्वयबोधद्वयं जायेत
मिति तात्पर्यं घटमानपो। निवामादेकबोधे जाते परान्वयबोधो नस्यादिति समानाहारादेशोस्ति एवं तात्पर्य
विषयत्वमन्वयबोधे विशेषणमित्यर्थः नचावान्तरसर्वविषयीभूतबोधद्वयमनन्ताज्ञातत्वाच्चा
कांक्षाशान्तेरिति निर्णीतमात्रस्य पतितपतितात्वेति एकपदार्थे परपदार्थस्यापादन शब्दसंसर्गेवत्

ताद्दृशसंसर्गावगते योग्यतेत्यर्थः। लक्ष्ये लक्षणं संयोजयति पयसेति न त्वेवं करकाग्निमानय पुत्रं पयसा सिं
चतीति वाक्यस्यापि योग्यत्वापत्तेः तत्र ग्राह्यग्रामस्य पुत्रकर्तृकसमुद्रमध्यस्थितजलाशयविषयः। न सिञ्चनकर्
कादि तदेव प्रयोगाभिमानिनैकाकारवाक्यस्यापि विषयबाधाबाधाभ्यां योग्यायोग्यत्वादिति भावः। आ
काशमिति शाकाशेनाब्दसम्बन्धसत्त्वाद्दृष्टेः स्वयमाटापाठियोग्यतापत्तेरिति ब्रह्मतेजसे विशेषणयोग्या
दानेन त्यावेकपदार्थेऽपरपदार्थसम्बन्धस्यापि तत्संसर्गत्वेनासंसर्गमात्रस्य योग्यताप्रकृते वाभेदसंसर्गस्याका
शशब्दयोर्बोधात्राभेदसंसर्गाभावाद्योग्यतेति अस्याप्युक्तेति एकपदार्थेऽपरपदार्थसंसर्गएव नतत्र यायायो
या ग्यता सिद्धेत्यर्थः। नन्वग्निमेणापि योग्यता अग्निमेणापि अग्निव्येति कस्काभिमानयपुत्रं पयसा सिंचतीत्यत्रान्व
य बोधादित्यर्थः। स्वरूपसमानस्याः कारणानेकारकायां एकं संसर्गस्य सत्त्वे न प्राद्बोधानुदयप्रसं

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भारी· णातज्ञानेऽकारणमिति भावः। एतन्मते बाह्येन्द्रियसंबन्धोऽतिव्याप्तिरूपायोग्यं बोध्यमतद्द्रक्षं न शाप्येपितसा
मर्थ्यं दहतिपचतीवेति संसर्गास्यपपासिसेकसंस र्गस्याप्रप् वंन्यानत्शाब्दबोधप्रवंसत्रमोनन्यानं कथमि
तितथा च कथं योग्यताज्ञाने शाब्दबोधकारणमिति भावः। ज्ञानमात्रमिति संशय। निष्प्रयसाधारण
ज्ञानमात्रमित्यर्थः। अत्रैवमुपपादयन्ति। यत्र संशयरूपं ज्ञानमिति तथा च। निष्प्रयरूपज्ञानस्य पूर्वम
सत्वेऽपि संशयस्य सत्वात् ज्ञानकारणत्वे बाधकाभाव इति भावः। ननु निष्प्रयस्याङ्गीचे सर्वसत्वेन त्वा
धारणं ज्ञानेऽकारणं स्यात्तदेवमनुकूलइत्यत आह क्वचिदिति तेन निष्प्रयोऽपि योग्यता। निष्प्रयोऽपि संभव
तीत्यनुव ऽपतैर्निष्प्रयस्य फलमाह यन्यस्मिन्। नेरहेघटेहहेयहेतोरितिमूलेलेघट। निष्प्रयेत्यातेभ्
न लेघटो स्तीति वा साक्षाद्बोधइत्यर्थः। शाब्द। सिद्धेऽविशाब्दबोधप्रतिबंध कन्यायममसनि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

णीयेत्यपि शाब्दबोधोऽत्रापादित इति भावः। अत एव सत्जन्यान्वयबोधविरहः शाकांक्षेत्युक्तं न तु अन्वयबोधविर
हः इति असंसर्गाग्रहः इति तेन संबंधे न तत्त्वाभावाग्रहः अर्थः प्रतिबंधकः शाब्दबोधे प्रतिबंधकः। न त्वभा
वः। तेन संबंधेन तत्त्वाभावग्रहाभावो योग्यतेत्यर्थः। सा संसर्गाग्रहरूपा योग्यता विरूपसत्तोः शाब्दबोधे हेतुः।
न चैवमिति असंसर्गाग्रहस्यैव योग्यतेत्यर्थः। जलहृदः इति जलहृदो वह्न्यभाववानिति बाधाभाववदशा
यां जलहृदो वह्निमानित्यपि वाक्ये योग्यत्वापत्तिरित्यर्थः। इष्टत्वादिति न वाक्ये योग्यताभ्रमाच्छाब्दभ्रमाभ्युप
गमादिति भावः। वह्निना सिंचतीति वाक्ये तु स्वरूपायोग्यमेव नेष्टापत्तिसमर्थ्ये इदमिति पचतीत्येवे
ति न चेति लाघवान्निश्चयानिश्चयसाधारण्यस्य संसर्गाग्रहत्वेन कारणत्वे लाघवात् कारणेशा
ब्दबोधे कारणं न तु संसर्गाग्रहः। ननु संबंधाभावानिश्चयाभावः संसर्गाग्रहापेक्षया संसर्गाभाव

मारो· निष्प्रयाभावत्वेन कारणत्वे गौरवादित्यर्थः अस्मिन्नाग्रहस्येति बाधाभावस्येत्यर्थः लौकिके तिलौकिकसा
क्षात्कारातिरिक्ते पित्तादिदूषकदोषाजन्यं च यद्विशिष्टज्ञानं तन्मात्र एव कारणत्वाच्चावधारणादित्यर्थः
तथा चाविशिष्टबुद्धिसामान्य एव बाधाभावस्य कारणत्वात्तन्नैवापोपगारणो विशिष्य योपनायाः
शान्धोधेन कारणत्वमानेपि लौकिके कारणत्वकल्पने गौरवादिति भावः विशिष्टबुद्धिसामान्ये बाधाभाव
स्य हेतुत्वं तथा च स्यापयति कथमन्यथेति बाधाभावस्येति विशिष्टबुद्धिसामान्ये हेतुत्वेत्यर्थः लौकि
कसाक्षात्कारेतरे नैव तत्र स्यात् ह्लादमाह तद्भावेति यदाभावानुमितौ व पिपटस्य लौकिकसाक्षा
त्कारे दृष्टान्तौ लौकिकसाक्षात्कारातिरिक्तेनेति विशेषणोपि नादि दोषाजन्येत्यस्य व्यावृत्तिमाह इत्यर्थं तदि
तितद्भावानुमितावपीत्यनुपपन्नतेत्यर्थः पीतत्वाभावानुमिता च विशेषतः पीतत्वादिदोषजन्यसा

नोद्भूतदोषाजन्यत्वं देयमितिभावः अजन्यांतमिति लौकिकसाक्षात्कारत्वेतिरिक्तविना । दिद्दोषाजन्यत्वं
विशेषणमित्यर्थः नेदं रजतमिति ज्ञाने इदं रजतमिति दोषजन्यज्ञानाप्रतिवारणाय विनादिद्दूषदो
षविशेषनिवेशः केचित्तु दोषजन्यपीतः शंख इति ज्ञाने नेतरं पीतं साक्षात्करोमीति साक्षात्का
रित्वग्रहेऽपात् लौकिकविषयताया प्युसाक्षात्कारित्वं जनकतयानन्तलौकिकविषयताया
श्चक्षुषत्वेकारेण लौकिकसाक्षात्कारित्वेनेकेनैव पीतः शंख इति ज्ञानवारणे विना
दिदोषाजन्यत्वं ग्रहे वध्यतावच्छेदककोटौ न देयमेव न च लौकिकविषयतायां लौकिकस
न्निकर्षस्यैव नियामकतया कथं तत्र तेन विना पीतत्वांशे लौकिकविषयतेति वाच्यं लौकिक
सन्निकर्षं विद्दोषविशेषस्यापि लौकिकविषयतानियामकत्वोपगमान्न लानुरोधित्वात्क

७७

न्यारी॰ त्वेनाधारस्याद्गुः। न च घटत्वेन घटोऽभिधेयः। स च स्वरूपसंबंधसंसर्गकघटविशेष्यकाभिधेयत्वप्र
कारकबुद्धेर्घटविशेष्यकस्वरूपसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभिधेयत्वाभावप्रकारक
निश्चयाभावस्वरूपबाधाभावत्वेन कारणताया व्याप्तत्वात् न संभवति स्वरूपसंबंधेनाभिधेयत्वा
भावस्य कुत्राप्यप्रसिद्धेरित्यर्थः। अभिधेयत्वेति। अभिधेयत्वप्रतियोगिकस्वरूपसंबंधाभाव वा
प्रसिद्धेरित्यर्थः। तद्घटप्रसिद्धेः। अभिधेयत्वासंसर्गाग्रहाप्रसिद्धेः। समाधत्ते अभिधेयत्वेतिव
स्तुगत्या स्वरूपसंबंधेनाभिधेयत्वाभावस्याप्रसिद्धावपि घटाद्यभावेः अभिधेयत्वप्रतियोगिक
त्वस्य प्रसिद्धत्वादित्यर्थः। तदभावस्य अभिधेयत्वप्रतियोगिकत्वेनाभावग्रहाभावस्याप्रसि
द्धेरित्यर्थः। घटविशिष्टबुद्धिं प्रति वस्तुगत्याघटाभावग्रहाभावस्य हेतुत्वेऽपि च घटप्रतियोगि

कत्वे त्रपटत्वाभावभ्रमस्तत्र घटविशिष्टबुद्ध्याय त्रेघटविशिष्टबुद्धिं प्रतिप्रतियोगितासंबंधावच्छिन्नघट
त्वावच्छिन्ननिष्ठप्रकारतानिरूपितताभावनिष्ठविशेष्यताशालिनिश्चयाभावत्वेनैव हेतुतावाच्या
तथा च भ्रमस्थले पि स्वरूपसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितासंबंधेन वा च्यत्वप्रकारकाभावविशेष्यक
भ्रमस्य संभवितया तत्प्रमाभावस्य हेतुतायां व्यभिचाराभावादिति भावः ननु भ्रमस्य दोषाधीनत
या घटत्वेनतादृशोभ्रमस्तत्र कथं जिरत्र आहुर्यद्यपि चेति सोपि भ्रमोपि तत्र घटोस्मिधेयपदवृत्तिशा
ब्दबोधे अप्रसंसर्गग्रहे शाब्दबोधवारणाय हि योग्यताकारणांतरं एवं न प्रसिद्धस्तत्रापतत्त्वमभा
वेनतस्याग्रहेतुत्वे पि न क्षतिरिति भावः न चैवमपि एवं घटोस्मिधेयपदवृत्तिशाब्दबोधे योग्यता
याग्रहेतुत्वे व्यभिचारस्तदभिधेयत्वविषयकशाब्दबोधे व्यतिरेकव्यभिचारात् शाब्दबो

मणि· यत्र जिशाब्दबोधसामान्ये प्रति न हेतुरिति शाब्दबोधत्वावच्छेदेनासकलपुरुषसाधारणविशिष्टबुद्धि
सामान्येत्यर्थः शाब्दबोधत्वस्य कार्यतावच्छेदकतायाः एवं मनोयोगाद्यपाश्रुतासंगतेर्वि
शिष्टेति नहि शाब्दबोधसामान्ये योग्यता हेतुरित्युच्यते । किंतु तत्पुरुषीयत्वविशेष्यकत्वस्यका
रकविशिष्टबुद्धित्वेन तत्पुरुषीयत्वविशेष्यकत्वसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावनि
रूपाभावत्वेन कारणत्वेऽप्येवं वाचामिधेयता । इकेवलान्वयित्वे बाधाभावस्याहेतुत्वेऽपि नहा
निः कार्यकारणभावस्य विषयभेदेन पुरुषभेदेन च भिन्नत्वादिति भावः । ननु समवायेन विशिष्ट
बुद्धित्वाते समवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकबाधाभावस्य कारणतायां विषयभेदेनाभेदत्वे
ऽपि पुरुषभेदेन भेदे मानाभावः एकपुरुषीयबाधस्यान्यान्यपुरुषत्वे नप्पामिचारणमावान्न तथा च

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

घटोऽभिधेयः पदमत्रज्ञाने: पुरुषधर्मतयाः नाटोसंसारेकस्याप्यभिधेयत्वव्याप्तियोगिकत्वेनाभाव
स्यमप्यव्यभिचारितत्त्वभावस्यधर्मस्य पुरुषेऽपि सत्त्वेन स्वाभिचाराभावान्नरूपं पुरुषधर्मेदं निवेश्य
व्यभिचारवारणाभिनिवेशमैवं वाधकालेः यामाण्यग्रहदशायांविशिष्टबुद्धेरुत्पादनस्य
प्रामाण्यग्रहाविषयवाधाभावत्वेन कारणत्वेनाक पुरुषस्याप्रामाण्यग्रहकाले वाधकाले पुरुषेण
रस्यविशिष्टबुद्धिवारणाय वस्तुपुरुषीयाप्रामाण्यग्रहाविषयवाधाभावत्वेन कारणत्वावश्यक
त्वात् नवस्त्वविशेष्यनरवसामानाधिकरण्येभयसंवेधा वा ४ व्याप्तिपीगीतिकाप्रामाण्यग्र
हाभावविशिष्टवाधाभावत्वेन हेतुत्वेक्तन्पुरुषीयत्वानिवेशाद्रि वाच्यमेवं च नमन्ते हन्माने
पाप्रकल्पत्वे ध्यस्यामावव्याप्तियोगिनातत्त्वच्छेदकनयाज्ञ्याकाररगत्वात्संभवात् न वाधप्रामाण्य

Sanskrit University, Balmeeki Campus

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्यारो ग्रहाभाववैशिष्ट्यबाधाभावत्वेन कारणत्वे भिन्नो। विशेष्यविशेषणभावे निगमनाविरहादिति तदपे
ह्यबाधावैशिष्ट्यमतावच्छेदकत्वेऽपि बाधाभावं प्रमाप्रामाण्यज्ञानादिविशिष्टत्वावच्छेदकत्वेऽपि प्रमा
माण्यज्ञानं हेतुरित्येकोचितमिति वैशिष्ट्यं चाबाधव्यवहितोत्तरत्वस्वसामानाधिकरण्योभय
संबंधेनेति वाच्यं न त्वामनेकस्मिन्बाधेऽप्रामाण्यग्रहकालेऽप्रामाण्यग्रहानास्कन्दितबा
धान्तरसत्त्वे विशिष्टबुद्ध्यापत्तेरिति निरुक्तं। अत्राहुरिमस्वरसोद्भावनेनतद्दोजेनुग्रहि विशिष्टबु
द्धिसामान्येबाधाभावो हेतुः किंतु बाधकालेपोष्ठ। कालेऽप्यालयंप्रत्यक्षोदेयादित्युपायान्तरेणेक
त्वावच्छेदकतयाप्रत्यक्षत्वस्यैव प्रतिबध्यतावच्छेदकतयोपनीतभानसाधारणबाधप्रतिबध्य
ताप्रः एतद्वोधाह जेतान्नेचतथाप्यनुमितिसाधारणबाधप्रतिबध्यतापाः शाब्दबो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यक्षाधारणमिति वा स्वमं व्याप्तिमास्य ज्ञानत्वस्य कार्यप्रतिबन्धकता वच्छेदकत्वेऽप्रमत्वस्यान्यतरा
नत्वपो ।सिंपो विपोक्षविशेषणाभावेऽवि निगमनाविरहेणानु ।मितितस्यैव बाधप्रतिबन्धकता
वच्छेदकत्वात्तस्याः पक्षादेर्बोधं प्रतिनिरूपितत्वे तौ वा संसर्गाग्रहत्वेनैव हेतुता वाच्ये ।तितत्पेक्षया
संसर्गाग्रहत्वे वपोपज्ञानस्यैव कारणत्वमुचितमिति न च बाधनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वे सेश
प ।निश्चयपक्षधारणाभावपज्ञानस्यो त्तेजकत्वं संपापानिश्चयसाध्याभावपताज्ञानत्वेन हेतु
तायां तत्पपात्पनिश्चयस्यैवोत्तेजकतया गौरवं तत्पा पवाहिपक्षविशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वस्य का
रकत्वाभावाप्रकारकत्वं तद्भाववद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वप्रकारकत्वप्रकारक ।कस्यानामावावि
शिष्टतत्प्रकारकज्ञानत्वेन हेतुतापक्षधर्मतावाच्यतात । सम्मतेतु तद्धिशेष्यकत्वावच्छिन्नत्वतद्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

व्याटी॰ भावप्रकारकत्वप्रकारकज्ञानाभावविशिष्टतद्भावप्रकारकज्ञानाभाववत्त्वेनेति शाब्दबोधं प्रति
स्वातंत्र्येण बाधाभावहेतुत्वकल्पनमपेक्ष्योचितमिति वाच्यम् तद्धर्मावच्छिन्नाभावाभाववति तद्धर्मावच्छि
न्नाभावप्रकारकमित्यप्रामाण्यग्रहस्य तद्धर्मावच्छिन्नवति तद्धर्मावच्छिन्नाभावप्रकारकमित्यप्रा
माण्यग्रहस्य च तद्भावनिश्चयप्रतिबन्धकतायां निवेशनीयतया हि क्रियायाप्रामाण्यग्रहाभा
वनिवेशेन बाधप्रतिबन्धकतायां गौरवात् योग्यताज्ञानहेतुतायां च तद्भाववति तत्प्रकार
कमित्येकविषयस्यैवाप्रामाण्यग्रहस्याभावो निवेशनीय इति लाघवं किं च प्रतियोगितासंबंधा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्भाववत्त्वस्याभावे प्रतियोगितासंबंधेन तत्प्रकारकमित्यप्रामाण्यग्रहाभा
वस्याधिकस्य निवेशे बाधप्रतिबन्धकतायां गौरवं एवं शाब्दबोधे तद्भाववत्तदन्योन्याभावत

दभावव्याप्यवत्ताज्ञानादीनां प्रतिबंधकत्वकल्पनापेक्षया पोपपन्नाज्ञानहेतुत्वकल्पनमेवोचितं वस्तुतस्तु
पयसाऽहं चत्तोति शाब्दसामग्रीकाले सेकः पपः करणकत्वाभाववन्निजिमानसानेवारणाय तादृ
शमानसे तादृशशाब्दसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वकल्पने गौरवं मन्मते योग्यपन्नाज्ञानस्यावश्यकत्वया
विपरीतरगनोत्तरप्रत्यक्षानिर्णयंप्रति विशेषदर्शनस्य हेतुतया विशेषदर्शनाभावादेव न मानसा
पत्तेः विशेषदर्शनसत्वे च तदभावव्याप्यवत्तानिर्णयरूपप्रतिबन्धकसत्वेन शाब्दसामग्र्या ए
वाभावान्मानसेरहापत्तेः नच निर्णयं प्रत्येव विशेषदर्शनस्य हेतुतया शाब्दसामग्रीकाले मान
ससंशयवारणाय शाब्दसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वकल्पनीये संशयत्वमनिवेश्य सेकत्वाव
छिन्नविशेष्यकपपःकरणकत्वाभावप्रकारकमानसत्वमेव तत्रापि वध्यनावछेदक

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मा॰ मितिवाच्यं सैकत्वावच्छिन्नविशेष्यकपक्षः करणकत्वप्रकारकमानसे शाब्दसामग्रीप्रतिबंधकत्वो
त्तरस्मावृत्यपकतया तेनैव संशयवारणात्संशयप्रतिबंधकत्वांतराकल्पनान्नचविपरीतज्ञा
नोत्तरश्रवस्यानिर्णये विशेषदर्शनस्य हेतुत्वे सिद्ध एव योग्यताज्ञानहेतुत्वसिद्धेरिति वाच्यं गृह
भूतशाब्दसामग्रीप्रतिबंधकताकल्पनापेक्षयानन्तकल्पनाया न्याय्यत्वादित्यप्यपास्तं शाब्दप्र
माप्रतिबंधकतयोपपत्तौ प्रमाणाभावात्तयापि हि शेषयोरिति न्यायेन योग्यताज्ञानस्य शाब्दसामान्ये हेतु
त्वावश्यकतेत्याहुः शाब्दप्रमायां स्वपरसाधारणबाधकप्रमाविरहहेतुत्वस्य तेनैव सुवचत्वान्न
पेक्षा॰ किं साध्यो पसौ न्यपरे श्रासन्नि निद्॰ पर्याप्ते श्रासत्तौ रीतिरयकस्मदे॰ पदपदार्थव्यधिकरण्यमात्र
तेरिति पदः श्र तत्त्वपदार्थवृधान्यस्मा सन्निधानादेवांगी रीरीति श्र ग्रिमतमदे गोरिपदाव्यव

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

धानस्यसत्वात्तस्यत्रापीत्यर्थः अन्नासत्त्वापत्तेरिति ॥ क्रमप्राप्तमाह घटत्वेनेमन्नाप्तिप्रमत्वहेतुत्वप्रसङ्ग
नेत्रव्यवधानाद्विति ॥ पदार्थव्यवधानस्याभावादन्नासत्त्वमित्यर्थः न चैवमपीति पदार्थव्यवधानस्याप्र
त्तेरित्यर्थः स्यात्स्यामिति तेन वैषयिकप्रकारतानिरूपितप्रामाण्यवानन्वयान्स्यात्स्याद्यैकरण्यमोदनक
र्मकपाकानुकूलकृतिमानित्यन्वयबोधोऽप्यापत इति भावः पाकेनेति पाकवाचकपदेनेत्यर्थः
विवक्षितत्वादिति अव्यवधानपदेन विवक्षितत्वादित्यर्थः ओदनपदं चेति स्यात्स्यामोदनं पचती
त्यत्रौदनपदं चेत्यर्थः अनुकूलमेवेति तथा चौदनपदेनाव्यवधानेऽपि तस्यान्वयबोधानुकूलता
दन्वयबोधानुकूलव्यवधानाभावस्य सत्त्वान्नासत्त्वापत्तिरिति भावः पस्यात्स्योपप
त्तिरेवान्वयबोधे तात्पर्येणौदनपदेन व्यवधाने नासत्त्वे क्षापत्तिरित्याह स्यात्स्यामिति प्राचइ

वाती· तिपद्यदात्मकास्तिंतंपोगपेसान्निधानेष्ठपद्यतेतेनतेनान्वितःस्वार्थःपदैरेवावगम्यतइतितेषांगाथापि
नचैवमितिपदाव्यवधानस्यासन्निसत्त्वइत्यर्थः श्लोकादेरितिपंचश्लोकव्यमितिपदाव्यवधानाभावा
दितिभावः नचासन्निनेत्वेऽपसनोहेतुः किंतुतज्ज्ञानमेववाक्यार्थानुभवमादेवतत्त्वशाद्बोधइम
नआहवबहितनेनेतिधर्मोतिनयाचतत्रविशेषदर्शनेनाव्यवहितत्वभ्रमासंभवात्सन्निध्य
मोऽपिनसंभवतीत्यर्थः तत्रहि श्लोके हि श्लोकपदान् श्लोकस्यत्व पदानांना चपवोध्यइतितथा
चश्लोकस्यानात्सनत्वेऽपिनक्षतिरितिभावः कथंनहितत्रणाद्बोधइत्यतआह किं त्विति यो
जनेति क्रियाकर्मभावेनान्वयबोधजनकपदसमूहादित्यर्थः तत्रचासत्त्वमसत्वेवेतिभा
वः आहुरिमसारसंसत्त्वयत्नव्यमततमाहवत्सुअभ्यतिं श्लोकोस्मादीत्यादिगाथायोगपत्तापरि

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ग्रहः। व्यवहितेपीति श्लोकाद्द्वावपीत्यर्थः। तादृक्लेखेनैव पदद्वाव्यवहितत्वज्ञानविलंबेनैवाविलंबकाब्द
शाब्दबोधविलंबाभावाभावाच्चतत्याच्चव्याप्तेरव्यभिचार इति भावः। किं त्विति। अव्यवहितप
दत्वापेक्षयानंदेहेतुरितितुयज्जपतेतथाचपदत्वात्पर्यमासत्तिरितिभावः। तस्येति। अव्यवहितपदत्वात्पर्यवेत्यर्थः। अ
भिसंधानेतिस्वतन्त्रस्येच्छयासहसंभूयानचपवोधंजनयतीत्यभिसंधापयितुमिच्छेत्यर्थः। ननु वक्तुरि
च्छेत्येवास्तु कृतमभिसंधापयितुरिति। निवेशेनेत्यत आह अतएवेति। मौनीतिमौनिनो वक्तृत्वाभावेप्यभि
संधापयितृत्वादिति भावः। ननु शुकवाक्याद्बोधोत्पत्त्यानशुकस्यबोधाभावेनाभिसंधापयितृत्वाभावादत आ
ह शुकवाक्येचेतिभगवदिति। तेन शुकवाक्याच्छाब्दबोधसत्त्वेपीश्वरतात्पर्यसत्त्वात्पदत्वात्पर्यसत्त्वान्न
कारणतायान व्यभिचार इति भावः। समर्थौ इति। अर्थतात्पर्यज्ञानेविलंबघटानेपनाहृक्लेखेनैव पदत्वात्पर्यज्ञानविलं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

मा॰टि॰ वेनशाब्दबोधाविलंबाभावादित्यर्थः न चाच न घटस्तात्पर्यमात्मन्निति भावः तस्मादिति क्रमविधानन्तेदं वेत्त
ता दित्यर्थः ह्रस्वा प्रतिकलस्वरणानन्तरं एतसंबंधेन घटज्ञानस्या पदार्थोपस्थितिः सैवा स्ता नेति प्रत्यर्थः साचे
नित्यस्य पदजन्यपदार्थोपस्थितिः यासन्निस्तैतपदः न तु स्वरूपसत्यास्तत्या हेतुत्वेयत्र न मा स्वरूपसती
न त्वान्वयबोधो तस्मात् न त्वा हनहीति न चेति तात्पर्यमित्यनेनान्वयः घटपदादिति पदस्य पदार्थस्मारक व
मे कर्मत्वं संबंधे त्वानमपदसंबंधिस्मारकमिति न्यायेनैव घटपद शब्दतात्पर्य वाधेनाकाशस्मारक
त्वेन घटपदादाकाशशाब्दबोधापत्तेर्हेत्वेति निवेशनीयमेतन्यायत्वसम्बन्धेनाकाशस्मारकत्वे विशिष्टेल
णामत्रस्संबंधे नास्मारकत्वात्तदो घटादिभावः न चिन्तितस्य घट कर्मकानयनानुकूलकृतिमानित्याद्
वोधे घटकर्मत्वानयनकृत्यपास्थितो नाकारास्ता वाच्यास्तत्त्वनसंभवाति एक एगोता सामसंभवादि स

र्थः । अथ संयोगे हेतुमाह । आशुविनाशिनामिति । तत्संयोगस्य क्षणत्रयस्थायित्वे ध्वंसप्रतियोगिनामित्यर्थः । अकिञ्चित्का

लीने कार्याधिकरणक्षणाधिक्यं कार्याधिकरणक्षणोत्पत्ति कानां मेलकाभावादित्युत्पत्तिकक्षणवर्त्त्यपि

नाभावादित्यर्थः । आशुविनाशिनामविनाशिनां संयोगोत्पत्तिनां ध्वंसप्रागभावाभ्यां कालिकमिति अकि

ञ्चित्करत्वमित्यर्थः । तदेव दर्शयति । आशुविनाशिनामिति । सिद्धिस्तेषां कार्यत्वं अकिञ्चित्करत्वं अकि ञ्चित्करत्वमित्य-

र्थः । विषयतानियामकत्वं ज्ञानविषयेषु संयोगादिषु गुणपदार्थः स्यादित्याह गुणपदार्थस्यापि नानात्वम्

विशेषणत्वं सामान्यविशेषसमवायानां भवतीत्याह । दिवसपदात्तौ । नन्वेवमपि घटप्रागभावस्य सम्बन्धात् नामकपदे न जन्यपदार्थ्येऽपि

व्याप्तिरेवेति स्मारयन् घटादिभावः । ननु घटत्वे वर्त्तमानरूपसम्बन्धात् प्रागनुत्पन्ने न समानविषयक

संयोगस्यापि जन्यत्वं घटज्ञानविषयत्वं स्यादिति हेतुना प्रत्याना[illegible] गोचरैः प्रत्येकसंयोगैरपि नाविषय

नापि

न्यायो° कनानापदार्थगोचरमेकं स्मरणं कथमित्यत आह संस्कारेति भिन्नविषयकज्ञाने संस्कारः कारणं नेत्ये
व न तु प्रमाणं स्मरणं येन । विषयकमेव ज्ञानं जायत इति यथा घटपटचक्षुः सत्वे समूहालंबनमे
कं प्रत्यक्षमिति भावः अतएवेति वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितेः समानत्वादेवेत्यर्थः ननु तेषां नेति अ
व्यवधाने नेत्यस्यैव पर्यायेदित्यर्थः ननु गिरिर्भुक्तं चाग्निमान् देवदत्तेनेत्यनेनहारणपर्यंमेव नादित्यत आह
व्यवहिते नेति अव्यवधानस्य प्रभेदयोरिति त्वेकान्वेः पाल्यामोदनं पच नीत्यादौ व्यवहितक्रमिकप
दार्थानामुपस्थितावेकस्यानुपस्थितेः क्रमिकपदार्थोपस्थितेनेन्द्रनादित्यर्थः अव्यवधानम
पेदय । इतित्वेव्यवधानेन क्रमिकपदार्थोपस्थितौ नानासंस्कारा मेकदाः संस्कारेण समूहालंबन
स्मृतेरेव कारणत्वं वाच्यं इत्यंवन्नहुं साधेकरणस्मरणध्वंसान्निकरणत्वेन जनितद्राधेकरणक्षण

ध्यं सामाधिकरण्यमुक्तोऽन्यत्रिकत्वरूपभेदघटितान्यवधानं निवेशेऽसंभवान्ननु सामाधिकरण्यमध्ये
सान्नाधिकरण्यमुक्तोमत्रिकत्वरूपभेदघटितसाधारण्यव्यवधानमेव निवेशनीयं नैष्यावत्तदुपादाने
पि गौरिमुक्ताभिप्रायाद्दोषसमूहालंबनात्मकस्मृतिमादाय व्यवधानसंभवाद्व्यवधानांशोऽप्येव
गौरिमुक्त मित्याद्यावन्वयबोधाभावप्राप्येतात्पर्यज्ञानविरहेणैवोपपन्न इति भावः आसत्तिनि
रूप्य तात्पर्यं निरूपयति नानार्थं चेति अर्थं तात्पर्यं वेत्यर्थः एतस्मिंश्चिति इदं पदमेतदस्मिन्नर्थेः स्वपदा
र्थस्यान्वयं प्रमापयत्विति निश्चयो कुत्रचिदर्थः अभिसंधायोच्चरितमात्रमिति एकपदार्थेतानेवहपर
पदार्थस्यान्वयमात्रमित्यर्थः ननु एवं ननु शब्दो ज्ञारायितेवमौनीति तत्र शब्दज्ञानाभावे न तात्पर्य
भाव्य संगाहित्यर्थः नन्वेवमृतकवाक्ये मृतकस्यार्थतात्पर्याभावेनाभिसंधायोपयितुरभावात्तात्पर्या

मा॰टी॰ भावप्रसंगः स्यादित्यत आह शुद्धेति निमग्नाव हि शुद्धे वंह्न्यभावे छिद्रे वगानि रित्यर्थः तथा च तत्रापि स्वरी
मतायां संसत्वान्न दोष इति भावः तस्य च तास्वंस्य वंस्तुत्वे नितान्तसंस्पसं पापे व्यतिरेकानिष्पेचान्व
पानेधादित्यर्थः स तत्संगणव्यतिरेकनिष्पुयोपन्नत्रवितंधकोनत्रिस्वयमन हेतुरीति नियमवलादि
त्यर्थः तद्भवे चेतिनातस्पेक्षमे चान्वयबोधास्तस्य भासमधारणान निष्पुणो हेतुरित्यर्थः नस्येयइति
स्पयमेनिपत्रोराक्तः पुरुषोपस्पेतामित्यादौ राजपुत्रसंसर्गिप्रतीतौ च्छ योत्त्वारेनेरा सहस्यसप्र
षप्रहेन्नसाकांक्षत्वव्वारणायपतदंघस्यद्व्यातिरेकेणानासपंविषयीभूता च या नतु भावकं तस्यदं
तेनपदेनसाकांक्षामेतितेनात्मपेंगभांकांक्षाशान्नकारणत्वावएकतयास्याकांक्षाघटकतयैव
नायर्थनावंहेतुनेतुत्वान्नोलोत्माहिवाध्यंसोयमिति स्याकांक्षादि महल्लनतः शब्दरत्यर्थं नत्वत

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यो विषयत्वं वा इत्योमं ध्येयो विषयाभिधायक इति अभिधायकत्वमत्र तत्वं पुत्वादिविमर्शकता वा इति वाच्यमतो हि
यो ति विधिः विषयत्वः विधिशब्दाद्विधेयप्रत्ययो विषयत्वे च प्रयोगदर्शनात् अत एव वाच्यत्वे स्वर्गका
मोपक्रमे ते स्मार्त्तादिष्टसाधनत्वं कार्यत्वं वा यद्विधिः समभिव्याहृतक्रियायां च यो तद्भव्या न यो वेति
प्रातिहारिः कार्यत्वं वा यद्विधिरिष्यते तत्त्वाचार्यविशेषाभिधायकः प्रत्ययो विधिप्रत्यय शब्दः
म च लिङ् लोट् तव्यं च मलस्कान्तसप्तनपदस्यत्र निमन्त्रणामन्त्रणाभिव्याहृत लिङ् पदे विधित्वेना स्व
हार इत्यत्र आहतद्रव्यादि विभिन्नता हि ते विषयाभिधायक प्रत्ययघटितं वाक्यमिति अर्थः तत्र स्वर्गकामो य
जेतेत्यादौ कं न तु कला च हि य पयं सत्राये यैवालंट पः सैव च शब्दान्वे इहेतु रीति मद्रः ने षां वापमाशयः
करणस्य व्यापारविषय व्यापारजनकत्वं वा तिष्ठ व्यापारो द्वारेति नियमः यथा यटस्य तिकरणस्य दंड

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

मा॰ री॰ दैष्टवत् निष्ठप्रमितरव्यापारजनकत्वेन निष्ठस्य द्रव्यत्वेन सुगम्यं कारणाकारणं जन्ये च तव निष्ठव्याप
रं नरपेक्षणेनवस्थापत्त्या च प्रविवारवार्य कारणवत्वेति चायिधारव्यापारः सिद्धपेक्षति देति च
स्वपेक्षस्य धनता तानादिरूपव्यापारमात्रस्यासिद्धं साधनापत्तेः तथा चाविधेः प्रवर्तकत्वयापारविष
यत्वविरूपत्वगोहितफलकव्यापारजनकत्वेनासिद्धव्यापारद्वारेतिलिङ्. सर्ववेतोलिङ्. त्वमो
भिधारूपव्यापारः स्वोकरणीयः प्रत्ययेन स्वप्रमाणत्वाभ्युपगमवाधिकारणता विरोधात्तेन त्वाते
दे भावनादि विधानवदो व्यापीयतेवेषरूपं निष्ठतत्वा प्रदीमार्वनेत्र स्वते प्रत्या चार्थी प्रयोगा
णा हि: नहि वर्ण्येण प्रयत्न घटेत भावनामाह र त्यापेवलिडत्वयः शब्दान्म भावना
त्वमात्मवांच्या तस्यगोचरो ति आर्थी भावना च कर्मत्व एव मिति कवेग तो वापे स्वत रन्यं शब्द

पवर्तीतयावस्तितं किंकिंचायागकारिकाप्रयाजादौ तिकर्त्तव्यतांशो भावनारूपयायिविभा
वनात्वेन किं केन कथमित्यंशत्रयवती किं भावयेत्केन भावयेत्कथं किं सहकारिणं समासाद्य भा
वयेदितितत्त्वंशानन्तयाचोदं लिङ्गोभिधायैवैव शब्दभावना भाव्या च तस्याः पुरुषप्रवृत्तिः संवन्धगोचः
करणं तत्द्वैयंच्छेते वनाचप्रयत्नेनोपपुन्यनरामिसंवंधगोपः लिङ्- पदशक्तिग्रहः अतेव नामुस्यर्थवादः
श्रंगतया सहकारित्याद्युपेस्यते नत्र चाभिधात्वरूपप्रवर्त्तनाभिधाने तस्मान्नानप्रवृत्तिकं तिप्रवर्त्त
नात्वेनतज्ञानं कारणं प्रवर्त्तनात्वं चप्रवृत्तिजनकत्वं यजादिपदसमभिव्याहारेण चपलाविषय
कप्रवृत्तिजनकत्वं यान्यत्र चसमानत्वे । विनस्यवे पतया यागे कृतिसाध्यताबोधोपि एव । मिष्टसा
धनताज्ञाने विनाप्रवृत्तिजनकत्वं दृष्टं हमितिभावनात्वेनापि नज्ञानंकारणं भावनात्वेच

ध्वं २

५

न्या॰ भाव्यजनकत्वं भाव्यत्वं चेत्तत्रैवमभिधानेनापि तज्ज्ञानेकारणं भ्रमणाधर्मितावच्छेदकापरिच
येन स्वधर्मितावच्छेदककबोधानुपपत्तेः तथा वगुरुमते विध्यर्थकार्यविशेष्यकबोधः भट्टमते
नुष्ठानविषयकप्रवृत्तिजनिकाभिधायित्वं जनिकाभिधानत्वं नानुकूलाप्रवर्त्तनात्वाना
नुकूलाभावनात्वहानानुकूलाभिधानमनुकूलावेति शाब्दिकनुष्टुपं श्रा। विधाज्ञाने वैदिकप्रवृ
त्तिप्रतिहेतु लौकिकप्रवृत्तिप्रतितु इष्टसाधनताज्ञानं हेतुरिति बोध्यं वस्तुतस्तु स्वहि हितविधा
त्वरसवाहिनीयाथीनाच्चं तत्रयत्नधीनप्रवृत्तेश्च वर्त्तनात्वानं हेतुः अतएव वन्याख्यापि तुःविध्यर्थो
ऽप्रेयत्नेतेनार्थः ब्रह्मावाचार्यादेः प्रवर्त्तकत्वं आचार्यप्रेरितोहं गच्छामीत्यादि नानुभवेऽपि स्तु भवा
तं आचार्यादेष्टसाधनत्वप्रवर्त्तकत्वे किंतु शब्देनस्वप्रवर्त्तनं तत्तया विनेच्छामुत्पाद्येमनुभव इति

प्रवृत्तेनाविष्टहितप्रयोजकः प्रवृत्तिपितृव्यापारः सच चेतनस्येच्छारूपोऽहमेनं प्रवर्त्तयामीत्यनुभवात्सिद्धः
।अचेतनस्य शब्दादेस्तु प्रयत्नाभावेनाभिधाभावनायां प्रवृत्तेनादृष्टपदेशः सैव चालिङः पदः तस्याव
विधौ।तेनेवमां प्रवर्त्तयतीति प्रवृत्तेनाम्नापनेनयागादौ पुरुषः प्रवर्त्तयतीति प्रदूतनिष्कर्षः त
दसत्त्वात्सामान्यतः प्रवृत्तेसामान्ये इष्टसाधनताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वोपपत्तौ प्रवृत्तेनासाम्य
हेतुत्वे मानाभावात्तेन ज्ञानस्यापि तादृशोऽस्ति दादौ प्रवृत्तिरिति विशेषतः प्रवृत्तिमन्यापैव नहि प्रयोजकस्य तु
।इष्टपसंदशोऽपि प्रवर्त्तन इति व्यापारान्तरमेव मभिधायामिष्टसाधनत्वे ज्ञाने।विषयतोष्टसाधनत्वाद्याने।
प्रवृत्तेः अभिधाया।मिष्टसाधनत्वं यागे इष्टसाधनता।विनाऽनुपपन्नामिति यागे इष्टसाधनतासा
नस्यावयवकत्वेऽपि नमानाभिधायानान्हेतुतया न च कारणस्येत्याहि नियमादभिधाये।३३ः यस्यो

व्या० जनकत्वादनुमितिकरणव्याप्तिज्ञानादौ वाभिचारस्त्वेति नाभिधानलिङ्गपर्यन्ततः ग्राह्यकरमेतदर्थ
यति ग्राम्यविषयविधेयत्वं तिं प्रतियोगिता घटको विधिविधेयपर्यन्तं निपातवन्तं साध्यं व्याप्य तेयोगितावच्छेदकपर्यन्तेन
प्रवन्नेक ज्ञानप्रकारत्वमत आह तत्त्वेति कापर्यन्तं चेत्यर्थः शंकते किं मन्ये निश्चयत्वेति साध्यत्वमन्तं
विध्यपर्यन्ते अलं समर्थः पराम्रष्ट्रिः प्राहविषयता वृत्तिः स्यादिति प्रह्वाज्ञि जनके च्छा जनकज्ञानप्रका
रत्वमर्थः विधेयतिप्रिधेयः विधेयप्रतियोगिः तज्ञानत्वं चेत्यत्र निसाध्यत्वप्रकारके च्छाजननी चेत्यर्थः
ननु तादृशेच्छाप्रति ज्ञानत्वेनैव कारणतया लाघवमत आह स्वसाध्यत्वेनेति तदनुमन्तेत्यत्र तेसाध्य
त्वप्रकारके च्छानुमन्तेत्यर्थः ननु नियतपूर्ववर्तित्वेन क्लृप्तत्वात् स्वसाध्यत्वज्ञानाभाव एव
हेतुर्नेत्युक्तनिसाध्यताज्ञानेन तन्निष्पादनस्य व्याप्तिज्ञानत्वेन कल्पनापत्त्वे गौरवादित्यत आह तं

तितिन्नतूक्तस्यसाध्यत्वप्रकारकज्ञानाभावो हेतुरिति शेषः गौरवादिति उक्तस्यसाध्यत्वप्रकारकज्ञानाभावत्वेन
कारणत्वे गौरवं लाघवादुक्तिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानत्वेनैव नियमानन्तर्याभिद्धत्वयोः कल्पनादिति भावः
ननूक्तिसाध्यताविषयत्वेन कारणत्वमपेक्ष्य लाघवेनोक्तरूपसाध्यत्वज्ञानाभावत्वेनैव हेतुत्वमिति चेन्न
विषयत्वेन हेतुत्वे संशयविषयसाधारणाप्रामाण्यज्ञानस्यैवोत्तेजकत्वे उक्तसाध्यत्वप्रकारकज्ञानत्वेन
प्रतिवन्ध्यकत्वे चाप्रामाण्यविषयस्योत्तेजकत्वमिति गौरवात् स्वप्रामाण्यज्ञानेऽप्रामाण्यविषयस्योत्तेज
कत्वानभ्युपगमात् एतेनाप्रामाण्यविषयस्योत्तेजकत्वेन त्वप्रामाण्यज्ञानसामान्यस्योत्तेजकत्वम्
प्रामाण्यज्ञानस्योत्तेजकत्वे चतत्प्रामाण्ये विषयस्योत्तेजकत्वमिति विपरीतगौरवमिति परास्तं
वस्तुतस्तूक्तस्यसाध्यत्वज्ञानप्रतिवन्धकत्वेक्तिसाध्यत्वाभाववत्तासाध्यभेदतद्व्याप्यवत्त्वच्छेदक

सा॰टी॰ धर्मदर्शनादीनां प्रतिबंधकत्वादेस्पष्टत्वात् । साध्यतावच्छेदेनैव हेतुत्वमुक्तमिति ननु तादात्म्येन घटभेदा
ग्रहस्यापि मते कारणत्वं स्यात् न तादात्म्यभेदग्रहकारणत्वे लाघवात्तस्यादि च निरूपितत्वं वैवक्षित्वेन कृ
प्तत्वात्तद्धेतोरिति न्यायेन कारणत्वं तदाप्रसक्तेनापि तुल्यापि मत आह सर्वदेनेति स्वतात्क स्वसाध्यतात्
भावसत्वात् ननु भवन्मते मठेदाभेदग्रहसत्वात्सर्वदाविशिष्टवाद्दिप्रत्यक्षापत्तिः पाठे च तादात्म्यानैक्ये
दावग्रहत्वेन कारणत्वं तत्राप्यर्थापि तादात्म्येन हेतिसाध्यताभावव्यताभावकारणत्वमपि स्वधर्मतस्त्री
हस्थनद्वैतिन मतेन्यव्याख्यामस्माद्वैनेष्टाभेदग्रहरूपभेदाग्रहयोर्युगपदुपस्थिसभावेन भेदाग्रह
एवविशेषकादि उद्देश हेतुः अनुकृति साध्यता साक्षात्साध्यता नाभावयोर्युगपदुपस्थि
सालाघवेनह्र तिसाध्यतावच्छेदनेवग्रहानिर्हेतुत्वमिति भावः केचित्तु सामान्यदावेति येनो ताब

म्प्रतिबंधकत्वं जनकज्ञानविघटकत्वेनैवेति। नियमात्कृतसाध्यताज्ञानस्य साक्षाद्विरोधि
नश्चिकीर्षाकारणकृतिसाध्यताज्ञानविघटकत्वेनैव प्रतिबंधकत्वमिति कृतिसाध्यता
ज्ञाने हेतुरिति न तु बाधादिवारणाय साक्षाद्विरोधित्वे विशेषणं बलवद्द्वेषस्य साध्याभा
ववज्ञानव्याप्यवत्तया हि तत्त्वेन प्रसक्तेऽप्यसिद्धं चिकीर्षाविघटकत्वं तु साध्यत्वाभावावगाहित्वा
त्कृतिसाध्यताज्ञानसंपादकचकारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूपं प्रतिबंधकत्वं तद्घटकं तदानीं कृतिसाध्य
ताज्ञानस्य साक्षादेव विरोधित्वोपगमे न साक्षाद्विरोधित्वासिद्धेरिति कथमेतन्नतु ध्यानेन साक्षाद्विरोधि
त्वं मास्तु प्रतिबंधकं भवतीति ज्ञानकज्ञानविघटकं सदेव प्रतिबंधकं भवतीति नियमः साक्षाद्वि
रोधित्वं च न हि प्रयोजनविरोधित्वगमाहि ज्ञाननिवर्तनेन च प्रतिबंधप्रयोजकत्वेऽपि चिकीर्षाच ज्ञानाभावे चावादेव

स्याए॰ सामान्यादविरोधिनीति जनकज्ञानविघटकत्वेनैव ज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वाभिमतिग्रहमते सिद्धेरनुमितिप्र
तिबंधकत्वाभावात्तत्र व्याप्तिवादिः सिद्धत्वज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वेपि तद्ग्राहकप्रतिबंधकता निवेशनो
पां असिद्धत्वज्ञानमेव वह्नि हेतुः असाधुत्वज्ञानस्य च शाब्दबोधप्रतिबंधकत्वे मानाभावः न च विसंवादिप्रवृत्तौ
नमाने इष्टसाधनताग्रहहेतुत्वेनावश्यव्याप्तिवादिति वाच्यं संवादित्वविशेषणगोचरज्ञानस्य संवादिप्रवृत्तौ जनुन
कूलत्वाविघटकत्वेनैव विशिष्टज्ञानं हेतुरिति नक्षापि व्याप्तिवादे इत्याहुः तन्न सामान्यादविरोधिनो ज्ञानस्य
प्रतिबंधकत्वं जनकज्ञानविघटकत्वेनैवेत्येवानियमस्मते नाभ्युपेयत्वात् तत्साम्यादविरोधिनं प्रतिप्रसाति
बंधकं भवति जनकज्ञानविघटकत्वेनैवेति नियमस्मादृशसाम्यादविरोधित्वशरीरे च ज्ञानाभिन्नत्वे
स च ज्ञानेति निवेश्यपद्धति साध्यतावच्छेदकहेतुतासाधनस्य गणपदानिरोधकताय त्रिरोधित्वं ननु कृति

साध्यतानां विकीर्षाहृणार प्रज्ञान्ते हेतुरिति सिद्धं एवं च जीवनयोनिप्रयत्नसाध्ये प्राणपंचकसंचारे प्रयत्ना
पत्तिः अथादृष्टवदात्मसंयोगेनैव प्राणपंचकसंचारोपपत्तेर्जीवनयोनिप्रयत्ने मानाभावः न च प्रयत्नाव्या
प्तशरीरादृष्टेनेव वायुदृष्टेरणेन प्रयत्नजन्यतानुमानाद्विशेषात्सिद्धिरिति वाच्यम् दृष्टवायुवायुदृष्टेरणे
ऽपि भिचारात् न च तस्यापि प्रयत्नजन्यत्वमेवाभिचार इति वाच्यं प्रकृतेऽपि तेनैवाप्यंतरत्वात् जन्य
विशेषणेनवायुवायुदृष्टेरणे व्यभिचारात् यत्तु सर्वेषामेव माप्रियस्यानां प्राणसंचारणे प्राणसंक्रियानु
दयः सर्वे सिद्धः जीवनादृष्टसमवेतत्वं पिसनेन तद्धेतुत्वात् जीवनयोनिप्रयत्नव्याप्तेऽकाधितित्रनत्तावी
जीवनयोनियत्नानुमानं प्रयुक्तानामेव प्राणसंक्रियाविरहोपपत्तेरिति चेन्मैवं धावतः प्रयत्नोत्क
र्षे प्राणसंक्रियोत्कर्षदर्शनात् प्राणसंक्रियानाविच्छेत्रेण प्रयत्नजन्यत्वात् निप्रयासह्येषयोः कार्य

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्याप्ति· कारणभावोऽसति बाधके तस्मात्कार्योत्पत्तेः साधारण्येन योग्यतायाः सिद्धेः न च विशेषसामग्र्यभाव

कृतिसाध्यता· त्त्वेनासत्त्वविशेषणं तत्प्रतिसंधानं तत्र कार्यतावच्छेदकत्वहेतुतया तद्भागादेव तत्प्रामाण्ये च

क संवादेऽप्रवृत्तेरिति वाच्यम् अहं कृतिसाध्यप्रामाण्ये च कसंवादेनाविनाप्रामाण्ये च कसंवादे मत्कृति

साध्यः मत्कृतीति । विनाः सत्त्वे सति मदिष्टसाधनताहिताधेयत्वसंभवादिति तु व्यक्तं चिकीर्षाधीनकृ

तिसाध्यताज्ञानत्वेन प्रवृत्तिकारणत्वान्तं तन्न प्रणाधिप्रयोजनत्वाच्चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यत्वेनानुपपत्तिकप्रमेय

त्वात्प्रसंगाः प्रवृत्तिकल्पितं चिकीर्षाधीनकृतित्वेन न प्रमाजनकत्वं हेतुप्रयोगी विफलाद्विप्रमोष

त्वेरित्याहतत्वं चानुवर्तत्वे प्रवृत्तेरिति चेत् नैव तदापि चे नव कारणमिति नावहुत्वं चेत् तत्साम्ये त्वाविशेषक

त्वापाततुल्यधर्मत्वनावहेतुत्वात् किं तु एवं तु व्यक्तेः सा[illegible]ध्यत्वेन न हि इच्छाया एव तत्र हेतुत्वात् ·

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नचैवं प्रवृत्तिनिवृत्त्योः द्वेषस्य समानविषयकत्वेन हेतुत्वसंभवादिति वाच्यं इष्टत्वात् द्वेषो निवृत्तित
स्तु न प्रयोजकत्वसंभावनापि आपाततो द्वेषोपवृत्तिं द्वेषादेव निवृत्तेः तत्र तद्द्वेषविषये न द्वेषसाधन
ता ज्ञानानन्तरं पुनः प्रवृत्त्यैव द्वेषसंभवात् न च प्रवृत्त्यभाव एव निवृत्तिरिति वाच्यं निवृत्त्यभाव एव
प्रवृत्तिरित्यस्यापि सुवचत्वात् न च प्रवृत्त्यभावकाले कदाचिन्निवृत्तित्वव्यवहारात् प्रवृत्त्यभाव एव
निवृत्तिरिति वाच्यं निवृत्तेर्द्वेषसमानविषयकत्वस्यानुभवसिद्धत्वात् अपि निवृत्त्या व्यवहारोप
कारे विषयभेदेन प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्द्वेषसमानविषयकत्वस्यानुपपत्तेः योगपद्यापत्तेरिति चेन्न र
ष्टानिष्टसाधनता समूहालंबनं संभवेऽपि गृहीष्यमाणे कदाचित् संभवेन तदसंभवात् न च वप
न्नापेक्षा दुःखात्मकं न तस्मात् गमनं तत् फलेच्छा फलद्वेषोऽनन्तरं पापेच्छोपायद्वेषो न चैतत

व्याप्ति॰ त्वावच्छिन्नेति वाच्यम् उपापेक्षा कालएवापेक्षाबुद्धेर्नाशात्तु णत्वानवच्छिन्नसत्त्वस्सास्वा स्वहात्रि हेतु
तया तदभावाच्च सानेक्ष्य हेतावत्तां यो ग पर्याभावात् एवं यत्र योगपद्यस्य चेत्तत्स्थलद्वयसत्ते भा
वाच्च विंशा संगुल्मवच्छेदे न विज्ञानीयचेत्तान्तु त्येदे नहि ज्ञानी पविंशातिप्रपत्ता नां पुणपद्गुल्मा दान्
सन्यथा समवाये न विज्ञानीयेन छेत्तावच्छेदकता संबंधेन कृते हेतुनपासको गुल्मा भिवा
पत्रापित स्याएव कृतेरवच्छेदकतयासत्वा [illegible] हि ज्ञातीयेन छेत्तापा एवां गुल्मत्तरे प्याप त्नेः
नान्याकृतिसी कारेनु एतत्कृतेरवच्छेदकतयां गुल्मां तरेऽ सत्वाद्देव नतत्र विज्ञानीयेनच्छे त्ताप
त्तिः नतु समवायसंबंधेन विज्ञानीयेन छेत्तायत्निरखोप । विज्ञानीयेन छेत्ता हारत्रे साध्यत्वा त्स्व
विषयता निरू पितानि हत्वास्व विषयता संबंधेन कृ ते हेतु रेत्यै वकृति सीकारे त्पे नातु

पपत्तिः एकस्मा एव बहुत्वे विजातीयेन सैक्यादिसाध्यतावच्छेदकविषयतानिरूपितविशिष्टताख्यविषय
तया गुरुत्वेनैरूप्यमाणान् व्याप्यपक्षापुरुषांतरस्यैतद्गुरुत्वाविजातीयचेत्साध्यताकारकतानिरूपिता
त्वं हि तस्य वह्नि कथंचनस्यां गुरुत्ववच्छेदेन ति जातीयप्रवेशोनप्रसक्तेरावितत्सुहषीयताने निवेशप्रकार्ये कारणे
भावकल्पनेगौरवं नानाहत्ति स्वीकारेत्ववच्छेदकतयापुरुषांते एपक्षतेरेतन्नसुहषीयांगुरुत्वाम
सत्वादेवननसपात्रेरितिचेत्र तु नाहत्ति स्वीकारेत्ववच्छेदकतयापुरुषांते एपक्षतेरेनसुह
षीयांगुरुत्वामसत्वादेवननसपात्रेरितिचेन्नैव वच्छेदकतानाहत्त्यविषयतोभयसंवेधेनहत्ति
ते हेतु तथामया पितनुहषीयत्वान्निवेशनात् भवन्मतेनत्वं तत्वेजात्यकल्पनेन तदवच्छि नायेया
म क कल्पनेन च गौरवमिति नानाहत्ति स्वीकारे निरर्थकदतिचेन्नैवं अवच्छेदकतानाहत्त्यविषयतो

व्या॰ धूमसंबंधेन वृत्तेर्हेतुत्वे उभयत्वस्यापेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वस्य दुर्वचत्वात् एकविशिष्टापर
त्वरूपस्य च विनिगमनाविरहग्रस्तत्वात् गौरवेण तादृशविषयतासंबंधेनैव कारणतावच्छेद
प्यावनस्युहृषीयत्वादि निवेशे गौरवात् स्वच्छेदकतासंबंधेनैव वृत्तेर्हेतुत्वे तेकृते स्वीकारे विश
तोपचेष्टानामनुपपत्त्यापातात् । तिलोकार श्राव एव करति दैक श्रेणोव्यतेस्वविकोषांधीन
वृत्ति साध्यतास्तानत्वेन वृत्ति कारणतावच्छेदमेस्वविकोषांध्योन वृत्ति साध्यतात्तत्वाभावास्वा
श्रहत्रैः श्रत एवांपेक्षायोनेच्छाविषयत्वादेव श्रमोऽनागीयक इत्स्य अतैनत्नुप्राणपेवकसंचारे
श्रमेव यत्नात्निवारणापत्त्वा विकोषांधीन वृत्ति साध्यताप्तानत्वेन कारणतेमुत्के नदृपूर्णैश्रा
णपेचवकसंचारादेः श्रहान्नि स्वरू पापोप्यतपेव तत्रमहर् निवारणाक्षि स्वविकोषांधीन

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्वविशेषणेनैश्चनत्वावच्छिन्नत्वादिकौघाधीनाग्राहकमिति तत्साध्यताश्रमात्रा एवं च कलं चात्रह
न्नेर्वह्न्यलेपत्वान्ने तथाच प्रहात्रिरवह्न पर्वोपत्व ज्ञानस्य हेतुत्वकं रणात्तथा प्रहात्रिरवह्न पायोगपव्याहु
न्नाविशेष्यतावच्छेदकत्यामसमाह इति साध्यतातानत्वेनकारणात्तथा चोपपन्नो न तद्विशेषणमिति तत्र
त्रेदं वोध्यम् स्वेच्छाधीनत्वं न ज्ञातेतत्वमपि तु वह्निगम्यावेच्छाधीनायाहकमिति तत्साध्यताशी
नेकारणमिति पारणावेच कसंचारे वह्निगम्यावेच्छाधीनहेतो शामिद्धनपाकथंस्व मसा द्वापाति
पसंगावारणाय प्रहात्रिखह्न पर्वोपत्व ज्ञानस्य प्रहात्रिखह्न पायोगपव्याहु नविशेष्यतावस्मात्समाह
इति साध्यतास्तानस्य वाकारणत्ता वच्छेदक तथा न हि णोष ग्रानुपात्ता न मिति न च तथापि मुखेच्छ
मात्रायमुखे प्रत्रखिप्रसंगा इति प्यातानकारणात्ने मावच्छेदकमिति वाच्यम् फले छाया अप्रवर्ते

Sanskrit University, Balmeeki Campus

मा०टी० कृत्वात् तथापि स्वचिकीर्षाधीनत्वस्य विवक्षणात् सुखचिकीर्षात्वेन नतु प्रवर्त्तकत्वमिति वस्तुत
स्तु इष्टत्वे स्वकृत्युपयोग्याहृत्त्वविशेष्यतासम्बन्धेन स्वाश्रयकृतिसाध्यताज्ञानजन्यत्वमात्रेण कारणत्वे बलवद्दे
जोऽनन्वयो निष्फलत्वात् अधर्मकाले प्रवृत्त्यापत्तिवारणाय चिकीर्षाधीनकृतिसाध्यताज्ञा
नत्वेन हेतुता आवश्यकतया चिकीर्षाधीनत्वविशेषणमावश्यकमेवेति एतेन स्वकृति
स्वकृत्युपयोग्यत्वज्ञानं कारणमिति इष्टत्वे स्वकृत्युपयोग्याहृत्त्वविशेष्यतासम्बन्धेन स्वाश्रयकृ
तिसाध्यताज्ञानं कारणमित्येवानुपपत्तिः किन्तु कृतेरेव प्राणपञ्चकसञ्चारे नैयत्यहेतुतरितिन
याहि घटोऽघट इति तद्दृश्यतावच्छेदकत्वहिद्येयकशावबोधवारणाय निर्वह्निः वह्नि
मान् इति तत्त्पावष्टम्भेनावच्छेदकत्वं नहूमो वा छिन्नप्रकारताकानुमिति निवारणाय वत

ऽदिग्रहाद्विविषयतासंबंधेन ज्ञाने इच्छितत्वेदत्वेन हेतुताया व्याप्तत्वाच्च कार्यतावच्छेदके ज्ञानत्वमानि
वेश्यता। इच्छाग्रहाद्विविषयतासंबंधेन गुणत्वावच्छिन्नं प्रत्येव तत्प्रवेदस्य हेतुत्वमुपेयते एवं च ग्रहाद्वि
लक्षणो गुणं प्राणपंचकसंचारभिन्नएव जायते इति प्राणपंचकसंचारप्रयत्नग्रहाद्विविषयता
संबंधेन ग्रहाद्वि प्राणपंचकसंचारप्रेदएव हेतुरिति नातिरिक्तकारणताकल्पनमिति। चि
कीर्षाधीनत्वविशेषणमफलमिति निरस्तं तावतापि घटादौ जीवनयोनिकृतिसाध्यताभ्र
ममात्तापग्रहाद्विवारणाय। चिकीर्षाधीनत्वविशेषणावश्यकत्वादिति दिक्। नन्वेवमिति एवं कृ
तिसाध्यत्वमात्रस्य विध्यर्थत्वे जातनरत्वेऽजिघांसौ निष्फलमपि मंडलीकरणे फलश्रोत्या अमनेन
स्य च दृष्यावेक्षेत कुर्वीत न। वेषः स्मालोको भवेद्दिग्भ्यादि नानिषेधादनिष्टजनकत्वेन नत्र

व्याप्ति· बल वदनिष्टजनकत्वज्ञानकाले व्या।।स्तिकादीनामपि प्रवृत्तिप्रसंगः। अवनेकस्येष्ट। तिसाधनताज्ञा
नस्य सत्वादित्यर्थः। अन्ये तु तथा च बलवदनिष्टाननुबंधित्वे सति कृ।तिसाध्यत्वे। विध्यर्थो द्वितीया
वः। इत्यपि प्रतीति बलवदानिष्टाननुबंधित्वे सति कृतिसाध्यताज्ञानस्याप्यनेकत्तया बलवदनिष्ट
जनकत्वज्ञानकाले प्रवृत्तिवारणोपीत्यर्थः। तन्मते लोकरलोप्रवृत्तिजनके तु बलवदनिष्टाननु
बंधिकृ।तिसाध्यताज्ञानस्य सत्वादित्यर्थः। प्राभाकरमते इष्टसाधनत्वादि विध्यर्थो भवत्येवं अत
एव नैर्दिष्टपूर्वं निषेधापूर्वं तु पं पंडापूर्वमपि संध्यामुपासीतेत्यकरणे जन्मसाध्ये हिंसादि। निषेध
निषेध्ययोः कल्प्यते तस्य च स्वतन्त्र एव पुरुषार्थत्वाच्चेष्टसाधनताविरोध इति एवं प्राभाकरण्यमेव
दस्मन्मते तिसच नायग्राच प्राभाकरमता नुवर्तिनः स्मुक्तं तथा च तदपि एव इदे कि मन्मतमिति भावः

नित्येत्यादिर्नित्यत्वं स्नानादावित्यर्थः शौचादौ मा हिंस्यात्तत्कालजौ । विनयायेत्यर्हः संध्यामुपासीतेत्यादि
ष्वत्वे अहरहरेव तत्कालीनत्व । मित्यर्थ संध्याकं नकः पुण्यं तत्कालजौ विनाशं वे संध्या यामहरिवेत्या
दिकर्तव्यतासाने प्रवर्तकमित्यर्थः अन्यत्र चेति काम्ये चेत्यर्थः इष्टेति यागे कामप्रकृतित्यायः यज्ञाद्यैर्विनाः
तत्त्वेसतिमहिह साधवत्वाहिंस्यानुमा । निकेकत्र पंतास्मने काम्यगोचरप्रश्नतो हेतुरित्यर्थः ननु तत्र
पानेकार्यतास्यात्तयात्मवत्तदेस्यात् व्याप्त्यासाधनस्मानेनानुमानिक स्पेषु साधनता सा च जन्यका
र्यतातन्नव्या पावादिस्यतत्राहर्हइह साधनता स्नानकालीनेवेति कालस्वापतावमाकालेन व्याप्ता
दितानान्कार्यत्वानुमितिलावानेवाने शिष्यग्राह्यः नेनतस्यानकालमात्रावृत्तोषः लिंगेपहि
तत्वेहेः कर्मान्तेयागमेनुमण्याप्तुते विनष्टौ च इति सामान्ये चेति ग्रहः । इतिसामान्ये चेत्यर्थः यद्दृष्टो

न्या॰ पक्षे॰ कार्यकारणभावेः सति बाधके तत्सामान्ययोरपीति न्यायादिति भावः न कश्चिदिति अंकुरादीकर
णोपहितत्वसंग्राहक पक्षेति तदर्थः चरमत्वावच्छिन्नं प्रतिकार्यतावच्छेदकत्वे वह्नेर्नु नां कारणताचरमत्वे
सतीष्टसाधनताज्ञानं कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन निमगोचरसमहत्वे प्रतीति चेष्टा चाद्यिमनाप्रति संथा
नजन्य कार्यताज्ञानत्वेन हेतुतया विशेषसामग्रीसत्त्व नाया एवं सामान्यसामग्र्याः फलोत्पादकतया
विशेषसामग्र्या विरहादेव न अंकुरोत्पत्तिर्दोषरहिता व्याप्तिरिति भावः पाकोमत्कृतिसाध्यः मत्कृतिं वि
नासत्वे सति मदिष्टसाधनत्वादिति पाकानुमानं तत्र पक्षे प्रतिबन्धकत्वे वारणाय स्वेच्छाधीनकृतिसा
ध्यताज्ञानस्यैव प्रवर्तकतया स्वेच्छाधीनमत्कृतिसाध्यत्वमेव साध्यं हेतुश्च स्वेच्छाधीनमत्कृतिं विना
सत्वे सति मदिष्टसाधनत्वादिति तेन न पाकपंचकस्य चाने व्यभिचारः मादिष्टसाधनत्व व्याप्त्यसा

हेतोर्हेतौ व्यभिचार इति तत्तत्वेन महिष्ठसाधने पराकृते पाके व्यभिचारवारणाय पचनकृतिं विनेत्यत्र
मत्वर्थं अग्रमेव व्यभिचारवारणाय विशेष्यदलनिवेशः तस्यापि मदीयपाकोपि इष्टसाधनत्वाद्व्यभि
चार इमतः महिष्ठेमत्रमत्वर्थं प्रथमादिष्टसाधुनेनांतरोपकेवलत्वेपाते व्यभिचारः अग्रमवत्र
स्याप्यनेच्छाधीनमत्कृतिसाध्यत्वान्तदिच्छाधीनमत्कृतिं विनेति विवक्षणीयं च अग्रमेयपि तेनैव तन्
तिप्रसेणान्यादिष्टेसमस्यैवेष्यं अभिमतिचेन्न अग्रवेष्टाभावप्रतिपादे पर्यंभावानतस्य हेत्वे
नत्वाद्विति अपात्रविष्टपाकस्य पक्षत्वेकृतमनेनतरंभाविव्यत्वकृ यत्कृतिसाध्यत्वस्य
बाधः अनागतपाकस्य च सामान्यलक्षणांगीकारेन ज्ञानासंभवरति चेन्न पक्षधर्म
ताज्ञानस्य समानप्रकारकत्वेनैवानुमितिहेतुतया पक्षतावच्छेदकपाकत्वप्रकारके

स्या·री हृत्पाकविशेष्यकज्ञानादसिद्धपाकविषयकानुमितेः संभवात् न तु कर्मणोक्तां पाकेच्छ त्तिसाध्यते सि
द्धासिद्धेवापादनात्तत्पाकस्मादाप्रसिद्धात्ति पक्षतावच्छेदक सामानाधिकरण्ये साध्यसामानाधिकरण्य रप
सिद्धनीति अनुमानेच्छ प्रत्यादीं ननु भावियोग्याज्ञेयगृहीतविरहणापेदानीतं नमस्त्वसिसाध्यता
ज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वेदानीतनमस्त्वसिसाध्यनमेवमप्यहेतुरपि चेदानीतनत्वघटितःसतु
सिद्धपाके संभवोऽसिद्धस्याज्ञानात्स्वधर्मतासानैतदुर्भिक्षमितिचेन्न स्वसमानाधिक
रणपाकत्वावच्छिन्नपर्यायप्रसिद्धपाकवहेतुमत्ताज्ञानसंभवात् न च द्वयोर्न पर्वतेव
ह्निव्याप्यधूमवत्ताज्ञानाद्धूमवत्त्वेन हृदपक्षकानुमित्यापत्तिः अन्यथा व्याप्यव्याप्याइह
रयोगादिति वाच्यं धूमत्वावच्छिन्नप्रकारकत्वताद्यात्किपक्षकानुमितित्वेकार्यतावच्छेदके द्वयन्तर्भ

कारकपरामर्शत्वेन च कारणताकारणतावच्छेदके परं न तत्तद्व्यक्तित्वानिवेशः समानविषयप
फत्वेन कारणत्वेपि तत्तद्व्यक्तिभेदेन कारणत्वस्यावश्यकत्वात् कारणतावच्छेदकेपि तत्त
द्व्यक्तिनिवेशस्य तत्त्वमते परामाध्येमानत्वस्य च हेतुव्यक्तिमनन्तर्भाव्यैव कारणतावच्छेदकः न
नुव्याप्यताघटकसंबंधेन हेतुमत्ताज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वयानत्संभवः स्वरूपाके व्य
भिचारेण समानाधिकरणपाक्षत्वरूपपर्यवणसंबंधस्य हेतुतावच्छेदकत्वान्न च साध्य तु
मपि तेनैव संबंधेनेति वाच्यं प्रशक्तेजनकाविकोषोपाख्यरूपसंबंधेनैव वह्न्यादिसाध्यत्वस्य
चकारणतया तज्जनकतानेपि तेनैव संबंधेन तत्स्वप्रकारत्वान्तवरूपसंबंधस्यैव साध्यके
वह्न्येनेपर्वते धूमवत्ताज्ञानेप्यनुमितेरिष्टत्वात् न चैवं पर्वते धूमवत्ताज्ञानाद्धूमावच्छ
च्छिन्नतावच्छेदकत्वादिति चेन्न एतन्मते येन केनचित्संबंधेनैव हेतुमत्ताज्ञानादनुमितिस्वीकारात्कारिका ४२

व्या॰टी॰ ह्रदो वह्निमानिति व्याप्तिरिति वाच्यं पक्षतावच्छेदकभेदेनानुमितिप्रसङ्गात्। कार्यकारणभा
वात् ह्रदत्वावच्छिन्नपक्षकानुमितेरलीकत्वापत्तेर्न भावेन कार्यकारणभावकल्पनात् न
च तस्मान्न विपरीतव्याप्यतावच्छेदकताप्रसङ्गस्याकारणत्वे लाघवाद्वह्निव्याप्यत्वेन ह्रदपक्षकानुमित्या
पत्तिरिति वाच्यं अन्यथा स्वाव्याप्तिप्रयोगेऽगृह्यत्वेऽपि पक्षतावच्छेदकभेदेन कारणत्वकल्प
नात् अथ प्रामाण्यज्ञानाभावविशेषानुरोधेन पक्षतावच्छेदकानवेशस्यावश्यकत्वात्तद्वि
टिके अपरे तु सामानाधिकरण्यप्रवेशे यत्र तत्र न समाभाववत्ताया हेतोरेन केनचित्सम्बन्धेन पक्ष
तापरामर्शादस निरूपवेने वह्न्यनुमित्यापत्तिः ह्रदो वह्निव्याप्यधूमवानिति परामर्शादनुमि
त्यनुमित्याहुः तदसत् उपादानसामग्र्याभावादेव तत्र तदुत्पत्तिवारणासम्भवादिति तत्त्वेनमिति एवं ह्रदस्था

यत्नता ज्ञानेजन्यकार्ये (सुखा) चेष्टसाधने ताज्ञानत्वेन हेतुत्वे लाघवादिति। इष्टसाधनताज्ञानजन्यत्वापेक्ष
या इष्टसाधनताज्ञानकालीनत्वापेक्षया चेष्टसाधनताविषयकत्वस्य निवेशे लाघवादित्यर्थः। प्रवृत्ता
सामान्ये इति। तथा च प्रवृत्तिसामान्यसामग्रीविरहादेव न मेरुंडलोकरणे प्रवृत्तिरिति भावः। निरुइ
ते संख्या वेदनादावित्यर्थः। तदभावात्। तस्येष्टसाधनत्वाभावेनेष्टसाधनताविषयकत्वमिति साध्य
नाज्ञानाभावादित्यर्थः। ननु तत्रापि प्रसवपानुस्मादृष्टेष्टसाधनत्वमस्त्येवं पत्रफलेन प्रवृत्तेन
त्रापि तत्कल्प्यात्। तदस्मत आह साध्यत्वे इति। ननु तात्त्विकेप्सितसाध्यत्वेन तात्त्विकेप्सितसाधनत्वे च
विहृद्धमिनिष्ठताने ईप्सितसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोर्भाने बाधकाभावः। सामान्यतस्तु साध्यत्वसा
धनत्वयोर्न विरोध इत्यभिप्रेत्याशंकते कथमिति। अनयोः। साध्यत्वसाधनत्वयोः। अनयोः॥

न्या·टी· तिसाध्यत्वेष्टविरोधः स्यादिति शंकते कथमिति अनयोः साध्यत्वसाधनत्वयोः अनयोः कथं साध्यत्वे इ
साधनत्वयोरित्यर्थः इति कश्चिन्न साधनत्वं ह्येतत् सिद्धधर्मः पूर्वकालत्वान्नेयधर्मः अनन्यथासिद्धनियतपूर्वव
र्तित्वरूपकारणतायाः सिद्धधर्मत्वादित्यर्थः सिद्धधर्मत्वमेवाह असिद्धेति भाविनः कार्यानुदयादिरूपैः
साध्यत्वं चेति अनेन तद्भावित्वरूपसाध्यत्वं च असिद्धधर्मः भाविकालत्वान्नेयधर्मः स्तपैः अनन्यथासि
द्धनियतपश्चाद्भावित्वरूपकार्यताया असिद्धधर्मत्वादिति भावः तदेवाह सिद्धमात्र शब्दाभ्यामिति नह्ये
भावात्साध्यत्वाभावात् न चेति एककालावच्छेदेन सिद्धत्वासिद्धत्वयोः सिद्धत्वेन तदवच्छिन्नयोः साध
नसाधनत्वयोः विशामान्यतया विरोधे नान्यनिरूपितयोः विनयोर्विरोधः इति भावः येन एक
कालावच्छेदेन सिद्धत्वासिद्धत्वयोः संभवेनैकदा कृती तेन चेदानीं सिद्धसाधनमग्रे च कृतिसाध्य

मितित्वाद्देवव्रह्माशिणलामितिवाचस्य इदानीमनुमत्रेन नकालघोरनुगमेननपाक्षाविग्रहासंभ
वादित्यभावः नवीननैयायिकमतेऽनुसाधनता ज्ञानस्य कालेसाध्यताज्ञानस्य च कृपण गोवकारस्य
त्वादाहुन्नरादिति लाघवादिति कारणतावच्छेदकलाघवादित्यर्थः प्रवर्त्तक मितिप्रतिबन्धे सामा
न्येकारणमित्यर्थः ज्ञानादीनामिति कृतिसाधनताज्ञानकालीनकार्यताज्ञानत्वापत्तिग्रहः गौरवादि
ति जन्यत्वादिप्रवेशेन कारणतावच्छेदकगौरवादित्यर्थः फलाभावादिति सिध्यावेदनादोनोत्व
गौरादिफलाभावादित्यर्थः निर्मेयो निरसंध्यावेदनादावधो सर्वः फलश्रुते रिति सेध्यासुपात
नेपेनुमननंतंमोक्षिनप्रवृत्ताः विधूनपापास्तेषां निवृत्तलोकं सनातनं नामिस्याहिनानताविफलबोध
नादित्यर्थः सर्वत्रनिसेधफलस्य वर्णाभावादाहवहुष्पर जि सुनस वाह्यपन्नचे ति निसेधतिषे

न्या॰ षः। विश्वजिदादौ विश्वजिता यजेतेत्यत्रेष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वेन विधेयत्वतः फलानुपादानेऽपि विधेः
प्रवर्त्तकत्वानुपपत्त्या विशेषणतः फलं कल्पनीयम्। तत्र स्वर्गापवर्गयोरेव मुख्यपुरुषार्थत्वेनापव
र्गस्याभावात् प्रथमागौरवेण लघुत्वात् स्वर्ग एव फलं कल्प्यते तथा श्रुतफले नित्येऽपि नार्थः। ननु यदक
रणे प्रत्यवायस्तन्नित्यमिति नित्यप्रत्यवायपरिहारस्यावश्यकत्वात् तदेव फलं न स्वर्गोऽपि वा तत् न चानि
ष्टापायोऽप्यविषयत्वात् परमपुरुषार्थत्वाभावादिति वाच्यम्। बलवद्द्वेषविषयाभावत्वेन दुःखा
भाववद् दुःखजनकाभावेऽपि तत्त्वाविरोधादिष्टत्वसम्भवात्। प्रत्यवायपातेन च प्रत्यवायपरिहारस्त
स्याप्रागभावत्वस्य च कल्पेफलत्वं प्रागभावस्याजन्यत्वादिति वाच्यं। यत्नत्वेनैव तत्त्वे प्रागभावे प्रागभाव
स्यैव कल्पनीयतया हेतुभूताया प्रागभावस्याजन्यत्वस्यान्यत्रापि सम्भवादिति भावः। न चैवं नित्ये नैमित्तिकेऽपि शमा

यजनाज्ञानबला देवब्रह्मादिलोकादिरित्यर्थः। काम्यत्वादिति कामनाधीनकर्तृत्वस्यैव का-
म्यत्वरूपत्वादित्यर्थः। नादित्ति कामनानधीनकर्तृत्वस्यैव नित्यत्वरूपत्वादिति भावः। क-
र्मद्वैविध्यं। नित्यं काम्यं नित्यकाम्यं च तत्र केवलं नित्यं संध्यावंदनादि केवलं काम्यं यागा-
दि। नित्यकाम्यमेकादशीव्रतादि अकरणे प्रत्यवायश्रवणात् नित्यत्वं पुत्रादिकामना-
श्रवणात् काम्यत्वमपि अत एव काम्यकरणे नित्यमपि तंत्रेण सिध्यतीति तत्र क-
र्मद्वयं भवत्यतः सर्वस्यैव नित्यस्य काम्यत्वे केवलं नित्यकर्मैव न स्यात्तन्न प्राचां नित्यत्व
। नित्यस्य केवलं नित्यत्वमित्यर्थः। अन्यथा नित्यकाम्ये कामनाधीनकर्तृत्वेन काम्यत्वे

न्या॰रो॰ पि नियतत्वस्यैकादशसंगत्यापत्तेरिति ध्येयम् नहीति कामनाधीनकर्तव्यताभिन्नत्वस्य नियतत्वरू
पत्वे नित्यकाम्यासंग्रहात् कामनानधीनकर्तव्यत्वमित्युक्तेः पदिति विहितत्वात्कालेनाकरणे
इत्यर्थः तेनान्धस्य संध्यावंदनाकरणेपि न क्षतिः ननु भिन्नत्वेनेतरं नियतत्वमित्यनुयोगः न चेति
प्रत्यवायप्रयोजकीभूताकरणप्रतियोगित्वरूपं नियतत्वं चेत्यर्थः कामनोपाधीति कामना
रूपोपाधेः प्रयोजकस्य कर्तव्यत्वेपीत्यर्थः प्रयोजकत्वं चात्र न तन्निरूढस्वत्वं नप्यावे
कामनाधीनकर्तव्यत्वे कामनानधीनकर्तव्यत्वस्य विरहस्त्वेवि प्रत्यवायप्रयोजकीभूताकरणप्रतियो
गित्वेनाविरह इति भावः न चैवमपि एवं कामनोपाधिककर्तव्यत्वेपत्नेरनिप्रथमतः फलस्यानेतार्थः

विषयतासंबन्धेन कामनायां विषयतासम्बन्धेन छलत्वभूतानतिरिक्तत्वं

फलेच्छाततइष्टसाधनताज्ञानमुपायेतदनुपायेच्छाततः प्रवृत्तिरितिक्रमः तथाचाहरहः संध्यामु
पासीतेत्यादौ यदा नफलश्रुतिस्तदानेनफलेच्छाभावेनेष्टसाधनताज्ञानाभावात्प्रवृत्तिर्नेत्या
दिरर्थः इष्टत्वादिति गृह्णन्नाहरहः संध्या कर्तव्येति शिक्षितैव प्रवृत्तिं किंविदे तस्य फलमस्ती
त्यश्रुतिसंध्यायैवचनानामप्रतिबन्धप्रसहं प्रसक्ताविति भावः तथा च केवलं नित्यत्वेनाल्पेवनि
हृदयस्य नचेवमिति एवं नित्यस्याधिकाम्यत्वे कामनेत्यधिकारिविशेषणं साधिकारं च
प्याचानित्येष्वपि नन्वकालजीवित्वमाधिकारः काम्येतुकामनाधिकारः इति काम्ये कामनाधिकारि
विशेषणं स्यादित्यत आह न स्यादिति अधिकृताधिकरणो समवायः यथाऽश्रुतेन संध्या
वन्दनाकरणोपिनत्वसमवायः आधिकाराभावात् तथाकामनाप्यन्येनाप्यकरणोऽसमवायो

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्या॰ री॰ नस्माद् धिकाराभावादित्यर्थः' यदीति तत्रं कामनाविरहदशायुक्तं । नित्याकरणस्य लैवमुक्तमुक्तत्वे
नियमेन कामनासत्वे वाकरणे त्वालस्यात्स्थिरयुक्तं । नित्याधिकारोस्त्वेवं कामने ति । नित्येनर काम्ये
कामनाधिकारे । विशेषणं । नित्यकाम्येषु वितन्कालजीविनमाधिकारहतिकामनाप्यन्योपि
मन्यवे नोक्ते माकः' २९ साधुनन्वमपित्यज्जतइतिपूर्वेण चयः मामात्रिकन्वान्त्रमाणमि
द्धत्वादित्यर्थः' ननुफलहेतोर्वाधिकारनया कामनाप्याधिकारि विशेषणत्वादधिकारः
कथमन्यथाकाम्यसाधनतां तानस्यग्रहाज्ञिसामान्यहेतुत्वामित्य न आहकस्यचनांवे । नेकामने
तरेति तथाच कामनाया आधिकारत्वे । पिकामनेनरणुवितन्कालजो । विन्तहूपयावदधि
कारवतो नित्याकरणोद्भतवायइति कामनाविरहकाले । पिनित्याकरणोद्भवावायएवेति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भावः नकिंचिदिति कामगोचरस्वग्रहत्वेप्रतिरुद्धसाधनतालिङ्गकत्वेति साध्यताज्ञानत्वेन ग्रह
त्ति सामान्येनकार्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति गुरुत्वमनुसरणसम्बन्धेन पर्य्यवसितेविफलस्योपपत्ति
त्वादिति ननु साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधादिष्टसाधनताविषयकत्वेति साध्यताज्ञानत्वेन ग्रह
त्ति हेतुत्वासंभव इत्याशयेनाह नचेतिकृत्य एकस्मिन्नित्येकनिरूपितसाध्यत्वसाधनत्वयो
र्विरोधेनान्यनिरूपितयोर्विरोधितयोदन निरूपितसाधनत्वस्यकृति निरूपितसाध्यत्वस्य
चपाके: विरोधेनादिसर्थ्यः अन्यथेति साध्यत्वसाधनत्वयोः सामान्यतो विरोधेन वेति वि
षभस्त्रगोपहतिवारणायेष्टसाधनता। लिंगकक्रतिसाध्यताज्ञानेप्रवर्त्तकेवाच्ये तत्र साध्य
त्वसाधनत्वयोर्विरोधेनसंभवतो तयोर्नसामान्यतो विरोध इति लाघवात्सामान्यत इष्टसा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus

मा·टी· प्रवर्तनाविषयकहृतिसाध्यताज्ञानमेव प्रवर्तकमिति भावः ननु विषसंपृक्तान्नभोजने मरणाद्य-
बलवदनिष्टजनकत्वज्ञानकालेपि प्रवृत्त्यापत्तिः कृतिसाध्यत्वस्य तत्त्वादिष्टसाधनत्वस्य च ज्ञाना-
न्मममते तु बलवदनिष्टाननुबंधीष्टसाध्यनत्वलिंगककृतिसाध्यताज्ञानत्वेन प्रवर्तकत्वाद्धे-
त्वज्ञानेन तज्ज्ञानाभावादित्याशयेनाह बलवदिति सुखेति तु द्विष्टरूपसुखेत्यर्थः बलवदनिष्टाननु-
बंधित्वभ्रमकाले प्रवृत्त्यापत्तिरतस्तत्रेष्टापत्तिमाह यदा चेति एवं च बलवदनिष्टाननुबंधि-
त्वज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेपि विध्यत्वमेवाविध्यर्थः प्रत्येकं शक्तिकल्पने नानार्थत्वा-
पत्त्या विशिष्ट एवैकैव शक्तिरिति भावः अत एवेति विशिष्टस्य विध्यर्थत्वादेवेत्यर्थः विशेषणता-
भावप्रयुक्तो बलवदनिष्टाननुबंधीष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वाभाव इत्यो विशिष्टा-

र्थो धीति । प्रवर्तकज्ञानविषयस्यैव विध्यर्थतया बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसाध्य[illegible] ×३

भावो लोत्यर्थः उपपद्यत इति प्रत्येकं पाकोविकलेऽनभ्यासेऽहमसाधनत्वकृतिसाध्यत्वरूपविध्यर्थ
सत्त्वात्सामान्यतो विध्यर्थे निषेधबोधने बाधात् न कलंजं भक्षयेदित्यत्र भक्षणं निषेधात्रि
पिद्धाचरणे चानिष्टोत्पत्त्या विध्यर्थं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वांशबाधाद्विशिष्टरूपविध्यर्थ
निषेधः विशिष्टेष्टान्विधौ कारणकामसमर्थनेति भावः कथं तर्हि बलवदनिष्टाननुबन्धित्व
स्य विध्यर्थत्वे हि अस्यार्थः श्येनेनाभिचरन् यजेतेति विधावभिचारकामनावान् श्येनेन यजेतेत्यर्थः वि
धिमहत्त्वे विधेः शाब्दबोधजनकत्वं हिंसात्वेनेति न हिंस्यात् सर्वा भूतानीत्यनेन हिंसासामान्यस्यैव नर
कसाधनत्वबोधनादिति भावार्थः मानस्याभावादिति नरकसाधनत्वबोधकप्रमाणाभावादि
त्यर्थः न च हिंसात्वमेव मानमिति वाच्यं तस्य निरस्तत्वादिति भावः ननु न हिंसा नरकसा

मा॰टी॰ धनतया ख्यातिकानामपि कथं न तत्र प्रवृत्तिरत आह स्वेनाद्येति ख्यातिकानां नरकभीरूणां तथा
च येन स्वस्मात्स्वान्तरकालाध्यनत्वेपि नरकप्रयोजकत्वमिति संघनादेव न तत्र ख्यातिकानां प्रवृत्ति
रिति भावः॥ कथं मानाभावइत्याशंकते नन्विति साचेति हिंसा चेत्यर्थः नरकेति नहि स्वात्मवां
छितानीष्टसाधने न नरकजनकत्वबोधनादिति भावः॥ छिन्नत्वे इति गाव नष्टे सतीत्यर्थः नन्वकर्तुः कूप
कर्तुः गोवधेति कूपकर्तुर्गोहिंसाकत्वापत्त्या तत्प्रायश्चित्तापत्तेस्तत्संभावनया न्यत्कस्यापि कू
पकरणे प्रवृत्तिः स्यादिति भावः॥ नहीति मरणानुकूलव्यापारमात्रं हि हिंसेत्यत्र यत्पतनेन मरणोद्दे
शेन खननाप्रयासात्तेन मरणं न जानितं तत्रापि हिंसकत्वापत्तिरतो मरणानुकूलव्यापारत्वमिति तद्दे
ष्योपि मरणोपधायकव्यापारत्वं तथा च कूपस्य मरणोद्देशेनाननुष्ठीयमानत्वान्न तत्कर्तुर्गो

वधकत्वं त्वमिति भावः ननु यत्ने हिंसात्वायतन्तेः तस्याश्च तस्या व्याप्यत्वं वधकत्वं ताप्तिरिति भावः अदृ
ष्टेति तस्याश्च चरणे द्वेषेणानुष्ठीयमानत्वे सत्यदृष्टाद्वारा मरणानुकूलव्यापारत्वं हिंसात्वं विसे
ष्यत्वं वधादस्मादृष्टद्वारा मरणानुकूलत्वेन न हिंसात्वमिति भावः तर्हीत्यदृष्टाद्वारा मरणा
नुकूलत्वस्याविव शितत्वे हिंस्यपदं कथमिति निश्चयेनेन हिनादृष्टस्य मरणं जन्यते किन्तु कालान्तरे
तस्याश्चतनञादृष्टस्वीकारस्यावश्यकत्वाद दृष्टाद्वारा मरणानुकूलत्वरूपेण हिंसा मरणं जन्यते किन्तु
कालान्तरेण तस्याश्चतनञादृष्टस्वीकारस्यावश्यकत्वा दृष्टाद्वारा मरणानुकूलत्वरूपेण हिंसात्वमिति
तेन्नवत्तवदानिष्टानन्नुवेधितस्यासततयाश्येनेनामेचरन्नपजेनेतेविधेनोयामाण्यमिति
दिक् प्राचीनमते । स्वरसं प्रकाशयन्नवीनमतमाह तस्यास्त्विति विनिगमनाविरहद

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्या·टी· त्ति तथा च तत्तद्वह्निष्ठानन्तुर्वोऽघेत्वविशिष्टहेतुसमापनत्वाविशिष्टहेतुत्ति साध्यतावत्तान्त्वेन हेतुत्वे तेषां
मप्यो विशेषणविशेष्यभावेऽविनिगमनाविरहेणाविशिष्टरूपेण कारणत्वमिति भावः न चावि
शिष्टस्यैवैशिष्ट्यमिति न्यायेनानावच्छेदकत्वपेन विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहः
स्यान्तिकेत्वेकत्र हृ यामिति न्यायेन सर्वेषां विशेषणानां स्थान एव विशेषणत्वम् अवच्छेदकता
पाव्यासज्यवृत्तित्वं गौरवात् इति वाच्यम् नानासंबंधावच्छिन्नावच्छेदकताया एकस्या असंभ
वा महानसीयवह्न्यभावप्रतियोगितावच्छेदकताया एकस्या महानसीयत्ववह्नित्वे च त्वो
कारे महानसीयत्वसमवायसंबंधावच्छिन्नावच्छेदकताप्रतीत्यापत्तेस्तस्या व्यासज्यवृत्तित्वस्यैवानु
भवशक्तादि इति दिक् शंकते नन्वेवमिति तेन नेतापि केवलावच्छेदकत्वमतो व्यापत्तेस्तस्या व्यासज्यवृ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

नितस्य वक्तुमशक्यत्वादिति दिक्॥ शंकते प्रमेयेति॥ ते नते नापि ते वलवत्वे निष्ठाननुवंधी हसाध
नत्वविशिष्टहेतु॥ निसाध्यताज्ञानत्वेन हेतु॥ निसाध्यत्वविशिष्टवलवत् निष्ठाननुवंधो हसाध्यनता
ज्ञानत्वेन वलवद निष्ठाननुवंधित्वाविशिष्टहेतु॥ निसाध्यत्वविशिष्टहेतुसाध्यनताज्ञानत्वेन हेतु
साधनत्वविशिष्टहेतु॥ निसाध्यत्वाविशिष्टवलवद निष्ठाननुवंधित्वज्ञानत्वेनाविष्ट॥ पेणहेतु
त्वमित्यर्थः नहीं निहेतु॥ निसाध्यताज्ञानत्वाहि ताक॥ निसाध्यताज्ञानत्वे नेहसाध्यनताज्ञानत्वेनव
लवद निष्ठाननुवंधित्वज्ञानत्वेनैव हेतुत्वमगत्येत्यर्थः लाघवादिति वलवद निष्ठाननुवंधि
त्वेहसाध्यनत्वेक॥ निसाध्यत्वेच प्रत्येकरूपेण हेतुत्वे गौरवात् हिशिष्टस्य वशात्कः विशिष्टरू
पेणैव च हेतुत्व। प्रत्येक कार्यकारणभावेनैव निर्वाहइति तत्वा भिप्रायः। सचाव छेद

मा०टी० कृतापव्याप्तस्य हानित्वानंगीकारात् मिथो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कार्य
कारणभावद्वयावश्यकत्वापत्तेः छेदकगौरवाच्चासंभवीत्यवच्छेदकलाघवानपेक्षणात् येषां
वहेतुत्वमुचितमिति भावः चिकीर्षाहानिज्ञानस्यत्वेन हेतुतावच्छेदकचिकीर्षात्वावच्छिन्नं प्रति
न विशिष्टरूपेण हेतुत्वं किंतु कृतिसाध्यताज्ञानत्वेनैवेत्याह वस्तुतस्त्विति चिकीर्षां प्रतीति चि
कीर्षात्वावच्छिन्नं प्रतीत्यर्थः इष्टसाधनताज्ञानत्वेन कारकपक्षसाध्यत्वनियमात् कृतिसाध्यत्वप्रका
रकेष्टसाधनत्वप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वेननुपपत्तेः कृतिरूपेण विशिष्टरूपेण
वाच्चेन रूपेण हेतुत्वे प्रोत्साहनाभावादिति भावः नन्वेवमपि तु एवं कृतिसाध्यताज्ञानत्वेनै
व चिकीर्षात्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वे इष्टसाधनतायाः किं कृतिसाध्यताज्ञानस्यैवत्वापत्तिरत्राह

तिभावः स्यादेवेतिकृतिसाध्येसुखादौ चिकीर्षाप्रवत्येवेत्यत इष्टज्ञानजनकत्वेनज्ञानजन्यजातिमत्त्वलोक
र्थः तथाचेष्टापत्तिरितिभावः शंकतेइष्टेतिमंडलीकरणेष्टसाधनत्वभ्रमकाले चिकीर्षा
भवत्येवेत्यतइष्टज्ञानजनकत्वेनज्ञानजन्यजातिमंडलीकरणेफलंतथा चिकीर्षानायातइष्टेतिशंका
नेसुखादौचिकीर्षापत्तिःसुखादिज्ञानत्वेनहेतुत्वादितिउपायतयाआपादनीयानन
तंभवति।विशेषसामग्र्याःफलजननेकोटेसामान्यसामग्र्याः सहकारित्वादित्याहउपा
येच्छेतिउपायेच्छायाः सामान्यसामग्रीतयाअभावादित्यर्थः शंकतेकेयमितिइष्ट
तिकृत्यसाध्यत्वइष्टस्यादाविषयानुरोधेनोपायेच्छात्वावच्छिन्नंप्रतीष्टसाधनताज्ञानत्वे
नबलवद्द्वेष्टाननुबंधित्वज्ञानत्वेनहेतुत्वेसुखादौचिकीर्षानुरोधेनचिकीर्षात्वावच्छिन्नेइष्टकृतिसा

१०८

मा॰री॰ ष्यता ज्ञानत्वेन हेतुत्वं मंडलीकरणे चिकीर्षा जायमाना उपायत्वेनैव स्यात्तस्याश्च न संभवति उपायेच्छायां सामा
न्य सामग्र्या अभावादित्यर्थः बलवदनिष्टानुबंधित्वज्ञानं न प्रतिबंधकमिति बलवदनिष्टानुबंधित्व
ज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वे प्रामाण्यनिश्चयतेनैव जनकत्वात् तदभावव्याप्यतदभावाच्छेदकधर्मदर्शना
देर्नाप्रतिबंधकत्वे चागे एवमत्राप्यस्वरसो वाकारेण दर्शितः। विषयमाने ति। विषयमानापीच्छा न द्विष
योपस्थितसाधनत्वमित्यर्थः स्वरूपसदित्येवतु गत्येच्छाविषयोपस्थितसाधनताज्ञानं कारणमित्यर्थः त
स्या अपि इच्छाविषयत्वस्यापि एवं चेत्येवतु गत्यापि द्वेष्टसाधनताज्ञानं कारणमित्यसुखोदाविच्छा
प्रत्यक्षकालेनुपाकादाविच्छोदयादित्ति ननु बलवदनिष्टाननुबंधी इष्टसाधनताकत्ति साध्यताज्ञाना नो
पन्यैक रूपेणाहेतुत्वेपि विधेलोपवाधिकेह एवशान्ति रात्ता मन आह विध्यर्थोपीति प्रवर्ते

कृत्वान्न विषयस्यैवावैयर्थ्यं न पार्थ्येन रूपेण ज्ञानस्य प्रवर्त्तकतातेनैव रूपेण शाङ्क्य इति भावः ननु येन रू
पेण प्रवर्त्तकतातेनैव रूपेणाङ्क्येति चेन्न मानाभावान्न लाघवाद्धि विशिष्टमेव शक्यमस्तित्युक्त आह
न त्विति विशिष्टेवलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वम् विशेषणो
नैवलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वेन शङ्क्यम् न कृतिसाध्यत्व
विशिष्टबलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वेन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टकृ
तिसाध्यत्वविशिष्टेष्टसाधनत्वे इष्टसाधनत्वविशिष्टबलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टकृतिसा
ध्यत्वे वेति विनिगमनाविरहात् स्वच्छेदकगौरवाच्च प्रत्येकरूपेणैव शक्य इति भावः ननु नकलं
जं भक्षयेदित्यत्र कलञ्जभक्षणे विध्यर्थस्याभावो बोधनीयः विध्यर्थं प्रत्येकमेवेति इष्टसाधन

मा॰ टी॰ तस्यकृतिसाध्यत्वस्य च तत्त्वर्थेत्वेनावाधापत्तेः विशिष्टरूपेणाश्रयकौ तु बलवदनिष्टाननुबंधि
त्वरूपविशेषणाभावापन्नविशिष्टाभावसंभवात्तत्रैव शक्तिरित्यत आह न कलंजमिति न
सा कलंजभक्षणस्य कार्यत्वान्वये कृतिसाध्यत्वानन्तर्भावे इष्टसाधनत्वानन्तर्भावेन तत्र यो नञर्थेनान्वय इ
ति भावः । न हि कथं विध्यर्थाभावबोधनमत आह कृतीति कृतिहि पाव हि ध्यर्थाभावो नञा बो
ध्यते भवन्मते पि पावद्विशेषणाभावापन्नविशिष्टाभावासंभवात् तथा च यावत् विद्विध्यर्था
भावबोधने नैव सामंजस्यमिति भावः । विशिष्टरूपेणाश्रयौ एवेनो बधसाधनेननुनरकसा
धनमिति नत्र विध्यर्थाबाधडपपत्तिः एवेनाहधो वधात्तु नरक मिति प्रतिसंधानाच्चानिकानां
नन्ववेश्वहान्नित्युक्तं मं नतु न सम्यक् बलवदनिष्टाजनकत्वस्यापि विध्यर्थत्वे विध्यर्थाबाधसंभवे

ति शाब्दिकानां कर्त्तव्यतात्वप्रवृत्तिः प्रवर्त्तकस्य बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानस्य तत्र सत्त्वात् बलव
दनिष्टाप्रयोजकत्वज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्वे च बलवदनिष्टाप्रयोजकत्वस्येव विध्यर्थत्वेन कृत्यर्थत्वेन
त्र विध्यर्थबाध इत्यत आह प्रत्यवायजनकत्वेनेत्यक्षो । विध्यर्थबाधमुपपादयति पूर्वेनेति
काम्यादेरिति बलवदनिष्टाप्रयोजकत्वरूपस्य तस्य बाधादित्यर्थः । अकाम्यादेरिति बाधाभाव
रूपयोग्यत्वाभावादित्यर्थः । ननु बलवत्त्वमनिष्टे दुर्निरूपमत आह स्वसमानेति नानेतिषेधकमुख्या
दत्वे बलवत्त्वमानुभाविकमित्यादिरा ॥ नौन्तु नरके बलवत्त्वायहानन्तत्वप्रवृत्त्यनुपपत्तिरित्यतिदुद
पमः । विधेये निरूप्यत्वन हि भागमाहस्मार्थमिति केमेवालक्षण्यहनदक्षमिति श्रमत्वम्यप्राप्ती
विधेः अयवं विधिरित्यर्थः यणाक्षीहिष्योक्षणप्याप्याश्रीहीनश्चीसमन्त्यपर्वं विधिः पासि

मारी॰ केसजिघत्सेत्राप्तो समत्रो । नियमविधिरित्यर्थः यथा व्रीहीन् विदुषो पवापस्याव घातेनैव नखविद
लनेनापि संभवान्सक्षे॰ वधातस्याप्राप्तस्यात् वृधातेनैव तुषापगमः कर्तव्यो नतु नखविदलना
दिने ति । नियमनेतर नित्रो होनवहं तीति नियमविधिरित्यर्थः तत्र चात्यन्त अप्राप्तो पत्र नियम्यते
साप रिसंख्यायथा पंचनखाभक्ष्या समवैषां भक्षणप्राप्तो पंचैव पंचनखा भक्ष्या नत्वन्ये इति नियम्य
नेइति पंचपंचनखा भक्ष्या इत्यपरिसंख्याविधिरित्यर्थः एक एककः शशकः कोगोधा कूर्मकः पं
नु पंचमह इति पंचनखा गोध्याः तनुपाजनर्थ्यात्पनय जितहेतौवं लक्षणोधनमजेंधे इति नि
यमविधिस्थले नवावहननार्जनं विधीयते तस्यत्यात्प्राप्तत्वात्तन्नाप्यतेने पाजनाथत्वयः क
थायनयावतस्या पिराग प्राप्तत्वात्किंतु प्रापुतिपाय नि वे ध एवात्र विधेयः एवं परिसं

ख्यायां पंचपंचनखभक्षणस्य रागप्राप्तत्वात् इतरपंचनखभक्षणनिषेध एवात्र विधेय इति इतर
व्यवच्छेदकत्वाविशेषान्नियमपरिसंख्ययोः को विशेष इति अत्राहुः यत्र क्रियायां विकल्पेन का
रकान्वयः स नियमः यथाध्वराङ्गे नैयाजनव्रीहिग्रहाभ्यामेकस्याङ्गेन स्यात्संभवादेकस्यांध नाङ्गं
न क्रियायां याजनादीनां मिलितानामन्वयासंभवे विनया विकल्पेनैवान्वयः श्रावका । द्विमांसनिमि
नस्यैकस्यांशे उभयसंभवान्नूस्यरागा क्रियायां मिलितानामन्वयसंभवे इति परिसंख्येति भेदः तदुक्तं
नियमः पाक्षिके सतीति केचित्तु इतरव्यवच्छेदस्यार्थत्वशब्दत्वाभ्यां नियमपरिसंख्ययोर्भेदः न
न्याहि अजेनेडयायजयसंबंधस्य शब्दात्प्रतीतोनेहथ्याहीनामन्वयो न्यो सिद्ध्यति येषामे
कान्वयेऽपरान्वयलेशोप्यसमुच्चयासंभवान्नेतरेषां यथुदासेनादनास्य ऐकस्मिन्नेवरेतु

प्रमेयत्वादिति वाच्ये वृहेरिव नस्याप्यर्थं नैपधे संख्यायां नुमस्मरणा क्रियायां पंचेतरपंचनखानामप्यन्वयप्रसे
भवादितरपंचनखवधुदासीनत्वं: नत्रपंचेतरपंचनखानाम विसमुच्चयसंभवात् । किंतु शास्त्रप
वर्णवेचभक्ष्यपंचपदयोर्वैरेधिलक्षणया पंचेतरपंचनखा न भक्ष्या इति गम्यार्थेन प्याचोपस्थि
तपदार्थपरित्यागादनुपस्थितपदार्थकल्पनात् प्रमावविधित्वाच्च नियमापेक्षया दोषत्रयवतो परि
संख्येत्याहुः तत्रिसंपादनादिजन्याजनेरतरव्यवच्छेदस्यार्थं नेपिकल्प्या हि मिनां जेये हिमस्पाप्ता
प्तानियमेपीतरव्यवच्छेदस्य शाब्दत्वाभावात् तथात्वाभावः पारार्थ्ये स्वीकारः प्राप्तबाधश्चेति दोषत्रयाभावश्च
कत्वात् इतरव्यावृत्तिफलकेभिरजेयदेवतस्यार्जनेतस्यैवं धुकुदासीनतावादितिनेष्टसाधनत्वादे
विधेः प्राप्तिः । किंतु कार्येऽ पूर्वेणवेति प्राभाकरमतमाह यत्रागुरुविदितेन स्वेष्टसाधनत्वमवो

मनाद्यकालत्वमेवाहंतयाहो। तिस्वर्गकामस्ये। तिस्वर्गकामस्यपारिहत्वेनतत्साधनंयागइति अनेनावि
धिनाबोध्यंबोधनीयंनतु विधिनासामान्यतइष्टसाधनत्वेबुद्धेपिकुतः स्वर्गरूपेष्टसाधनत्व
बोधइत्यतआहइष्टंचात्रेतिस्वर्गएवेतिस्वर्गकामपदसमभिव्याहारात्स्वर्गरूपमिष्टमि
ष्यतिपती। ति। स्वेष्टत्वेनपदार्थैकदेशयोरप्यभेदान्वयस्वीकारेनुस्वर्गत्वेनतथाचस्वर्ग
मिष्टं साधनंयागइतिबोध्यमितिभावः नंचेदमितिस्वर्गसाधनंयागइतिबोधयितु
नशक्यमित्यर्थः साक्षात्साधनत्वस्यसाक्षात्स्वर्गसाधनत्वस्यआशुविनाशित्वेनतत्नीयप्र
णवातैर्ध्वंसप्रतियोगित्वेन असंभवादितियागस्येच्छाविशेष्यात्मकतयातत्नीयप्रेणनष्ट
तयाकालांतरभावित्वर्गंप्रतिबाहेतुत्वंबात्रेनासंभवादित्यर्थः नचेतिसाधनत्वेहि द्विविधं

१११

सारी॰ सा साक्षात्परंपरया चेति साक्षात्स्वर्गसाधनतायां बाधे विपरं परया स्वर्गसाधनताबोधे बाधकाभावादि
ति भावः परंपरेति परंपरया स्वर्गसाधनत्वे हि स्वर्गसाधनापूर्वसाधनत्वं तच्च स्वर्गकामो यजेतेति
वाक्यप्रवृत्तेः एवमपूर्वानुपस्थिमादुयंह मिति भावः कृतिसाध्यत्वमपि न विध्यर्थ इत्याह नापी
ति कार्यत्वे कृतिसाध्यत्वेन विध्यर्थ इत्यर्थः स्वर्गकामीतिर इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वे स्वर्गकामस्ये
ष्टसाधनं याग इति बोध्यम् एवं कृतिसाध्यत्वस्य विध्यर्थत्वे तु स्वर्गकामीयकृतिसाध्यो याग इति
बोधनीयम् न चैवं न संभवतीति भावः नन्वेवोपपादयति नन्वित्याहीति शाब्दबोधे बाधाभावस्य
योग्यतात्वेपक्षे तानुपपत्तिरित्यत आह योग्यताया इति अत एवान्वयप्रयोजकरूपवत्त्वस्य यो
ग्यतात्वादेव तद्योग्यमिति एष साक्षिचनीति वाक्यं योग्यमित्यर्थः (न चास्तु शाब्दबोधे यो)

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नास्तीति सेकं त्वप्रयोजकं द्रव्यत्वं नास्तीति नद्योगं वह्निनाशे च नीते गाव्यभ्रयोपाधि समर्थः
न च सुशास्त्रवोधे योग्यताज्ञानं कारणं शास्त्रं वान्वयप्रयोजकः एवं त्वमेव योग्यता तन्तः । किं मत
शाहं महत्त्वे चेतित्व गं कामंाय जेते त्यत्र चं कामोति का मिष्ठते साध्यत्वस्या न्वयप्रयोजकः एमि
ष्टसाधनत्वमेव तद्बुद्धेः एवं च काम्ये कार्यत्वस्य एवाद्वोधो भवेन्न चन्न दिष्टसाधनत्वं यत्र हीतु
शकं रत्नुक्तमिति शापुविनाशिनान्ताशास्त्रा धनत्वस्य परंपरायघटकापूर्वानुपास्थित्या
च परंपरासाधनत्वस्य वोधयितुमशक्यनास्तिशास्त्रास्त्राधनत्वस्य परंपराघटकापूर्वानुपास्थि
त्या च परंपरासाधनत्वस्य वोधयितुमशक्यत्वोहिंसत्के त्विम पं: स्वमनाच्या हनस्ता । हेति दृष्ट
साधनत्वस्य हत्वेतेसाध्यत्वस्य च वोधयितुमशक्यत्वाद् एवं वासंभवाद्धिंसा पं: काचि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu.

मीते॰ ति कार्यमेव विध्यर्थः तत्त्वप्रकृते ऽ एवमेव मयैव स्मृतो ऽतिभावः अन्यप्रकारमाह नास्मिन्मते ऽति कार्य
रूपे विध्यर्थे विषयतया ऽनिष्पागविषयकं कार्यमित्येव घटमिति भावः अनुपस्थितत्वादिति पूर्वमु
पस्थिते चापूर्वत्वव्याघातः अपूर्वत्वं हि पूर्वमप्रतीतत्वमिति भावः तत्रं कार्ये ऽ एवं शक्तिग्रहः विधि
शक्तिग्रहः अथोतेन लिङः कार्ये ऽ एवमेव प्रयुक्तेः किंतु कार्यत्वेन रूपेण घटपटादिरूपकार्य
सामान्य एव तत्रैव च शक्तिग्रहः ननु विधिजन्यबोधे कार्यत्वेन घटादेरेव भानापत्त्या कथमपू
र्वं प्रतीतिरित्यत आह यो ऽपतेति न हीति अन्यादिति घटादिरूपकार्यमपागविषयकत्वाभा
वादिति भावः स्वसाध्यताद्रेष्टीति स्वं पुरुषः तद्दीपस्वज्ञानमपागविषयकत्वात्तथा च कथमपूर्व
लाभ इति भावः कार्येति कार्यत्वरूपेण घटपटादावेव शक्तिग्रहः ततः यागविषयकं कार्य

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

निषेधे स्वर्गकामस्यापि नियोज्यत्वं नियोजकभावसंबन्धेन कार्यत्वस्याद्वयवे लाभः ननु किं नियोज्यं किं नि
योजकं यत्नस्याह न चेति नियोजकत्वं चेतनत्वाभीति स्वर्गकामस्य हि साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वेन हि
साध्यत्वं चायत्नवैयाग्र्यात् ननु काम्यकार्यतया प्रतीयमानत्वे ज्ञानाद्वावपि संभवतीत्यत आह स्व
हीति सुखादेरपि कार्यत्वेन प्रसज्यत इत्यर्थः काम्यत्वं महितेत्यर्थ वेनीति तन्मते ऽन्वयप्रयोजकत्व
यत्नत्वस्यैव योग्यतात्वेन योग्यतया प्रवृत्तिहेतुतायाः साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधेऽपि काम्यकार्य
तान्वये इष्टसाधनताज्ञानविशेष्यत्वस्यैवान्वयप्रयोजकत्वात् काम्यसाधनताज्ञानस्यापेक्षकत्वात्
स्वज्ञानादेः स्वर्गसाधनतयाऽज्ञातत्वेन काम्यकार्यतयाप्रतीतिरिति भावः ननु ज्ञानादेरपीष्टसा
धनत्वस्य संभवात् काम्यकार्यतयाप्रतीतिः संभवत्येवेत्यत आह न चेति काम्यासाध्येन ज्ञानादि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

गारी· काम्यसाधनत्वेन ज्ञायत इत्यर्थः ननु प्रमाविरहे विभ्रमः स्यादेवेत्यत आह अन्यथेति ननु तथा
पि तावन्न स्यात् स्वर्गसाधनत्वस्यात्ज्ञानसंभवेन काम्यकार्यत्वस्यातत्त्वात्। तत्संभवात्कथं नन्वयो
ऽपत्येत्यत आह नचेति नहीत्यर्थः याग इति स्वर्गकामनियोज्यकं यागविषयकं कार्यमित्यन्वयबो
धः इति भावः प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकबोधाभ्युपगमे आह स्वर्गकाम इति कार्यत्वं च नियोज्यनि
योजकभावलक्षणसंबंधेनान्वयोग्यतयेति स्वर्गकामनियोज्यकस्य यागविषयककार्यस्यानन्यस्य
संभवेनापूर्वं लाभ इत्यर्थः ननु काम्यकार्यत्वाच्च पदैः सामर्थ्य न तत्त्वान्वयप्रयोजकतया स्व
र्गानुपपत्तिमान्नेष्टसाधनतातात्वासंभवात्कथं स्वर्गकामनियोज्यकयागविषयकं कार्य
मिति याग्यमिति बोध इत्येतन्न हि बोधनीयेयोग्यतात्वानंकारणमिति किं तु न तस्य तात्पर्यनावच्छेद

फल ४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कावच्छिन्नेयत्न कुत्रचित्तन्न्यानं प्रतीयमानत्वमुपचेतन्मादौकामिकार्ये इष्टसाधनत्वावगमाद् स्मृत
मितिनन्तु पदार्थस्य पदार्थयोगपत्तायास्व शाब्दबोधेमानमुपेयतेनत्रेष्टसाध्यत्वस्य स्वर्गका
मिनियोज्यकत्वघ्नतियोग्यतात्वेनकप्यम्मिष्टसाधनत्वम विषयीकृतस्य ज्ञानमिति चेन्न
न्यम् स्वर्गसाधनीभूतापूर्वसाधनत्वमेव हि यागे स्वर्गसाधनत्वमित्यपूर्वे स्वर्गसाधनत्वभान
स्यावश्यकत्वापाणद्वानुपस्थितस्यापि तस्यार्थाध्याहारवादिमते भानोपगमात् नहि प्रथमं
नैरपियागविषयककार्ये स्वर्गसाधनत्वबोधो नाभ्युपेयते इति किन्तु स्थिरत्वात् क्रियायोऽकृ
तिसाध्यत्वान्वयायागेष्टसाधनत्वबोधो न भवतीति तन्मत निर्गार्वान्व्यपास्वर्गसाधनं स्वर्ग
कामनियोज्यकं यागविषयकं कार्यमिति शाब्दमिको बोधइ इतिनन्मन सिद्धे तत्र न संभवति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्या॰री॰ अत्र पक्षतोजनकत्वरूपवत्त्वरूपयोपत्ता ज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुतयाकार्येषु णप्रदेवेदृशो बोधः स्वर्गसाधनत्वस्य
बोधानंतरंकृतिसाध्यत्वस्य बोध इति तन्मते नियमो हि इति चेन्न तन्मतेप्यसंसर्गाग्रहसहितोपास्थितेरविधि
विषयबुद्धिः कार्यकारित्वोपपत्तये त्वत्स्वर्गसाधनत्वस्वर्गकामनियोज्यत्वादीनां पूर्वोपस्थितानामसंसर्गाग्रह
बलादेवशाब्दबोधेभानसंभवात् योग्यत्वाविषयकतया तद्विषयकशाब्दबोधस्य तन्मतेऽलोकत्वादि
तिननुतथापि साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधात्कथं स्वर्गसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोरेकदैकज्ञानविषय
त्वेननुयागादि इति चेन्न वैशिष्ट्यस्यैककालविशिष्टयोरन्वय इति वृत्तेः उद्देश्यतावच्छेदकसमानकाली
नत्वं विधेयेभासत इत्यविनिगमदर्शनात् साधनत्वमुद्देश्यतावच्छेदकीकृत्य कृतिसाध्यत्वस्य विधेय
तयाभानेनसंभवात्। सिद्धावस्थधर्मः साधनत्वमसिद्धावस्थधर्मः साध्यत्वमिति प्रकृते नत्वेकवि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

शिष्टेः परत्वे शिष्टमिति न्यायेनेष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोर्भानासंभवेपि एकत्र दृष्टमिति न्यायेन
यागविषयकं कार्यमिष्टसाधनमित्यन्वयबोधे बाधकाभावः। आख्यातार्थमुद्देश्यतावच्छेदकीकृ-
त्य बोधानुपगमात् अन्यथा पचनं गच्छतीतिवत् पचति गच्छतीत्यत्रापि शाब्दबोधापत्तेः। न चैवं
यागेष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोरेकत्र दृष्टमिति न्यायेन भानसंभवेन कथंचा गमाद्गायतपो
र्विशेष्यत्वातेनाव्ययं न तत्र यागस्य प्रकृतमर्थेन यागस्य पानोत्प्रकृतमर्थो। न्वितत्वोपयोगेप्यकत्वनियमे
नैकत्र विशिष्टे परत्वे शिष्टमिति न्यायेनैवान्वयबोधस्य सुसंगतत्वमिति द्रष्टव्यात् न त्वेकत्र दृष्टमिति
न्यायेनापि श्रुत एव। तिलकीकर्म कुर्वीतेत्यादौ तिलकविशिष्टे कर्मकरणत्वे शिष्टमिति न्याये
नैव बोधोदयात्कर्मकरणे। नियमेन तिलकसमानकालीनत्वमान्यातिलकस्य कालीन

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्यारी॰ कर्मकरणस्य नैष्फल्यं प्रादेशैकत्वद्वयमिति न्यायेन शाब्दबोधः रूप्यते तदागस्य नैष्फल्यानापत्तेरित्या
ख्यातार्थोद्देश्यतावच्छेदकैकशाब्दबोधानुपपत्त्या च विधिप्रत्ययप्रयुक्ते एकत्वद्वयमिति न्यायेन बो
धे बाधकाभाववत्त्वे ननु वर्षजपान्निदंतोत्रमपुत्रः पुत्रवान्भवेदित्यादौ पुत्राभाववर्तमानकालीन
त्वे पुत्रेच्छाधीनत्वमिति कथं विशिष्टवैशिष्ट्यमिति न्यायेन बोधे उत्सर्गोऽयमिति चेन्न त्रज्ञो विशेष्यल
क्षणया अपुत्र विशेषणीपुत्रेच्छार्थः स्वविषयसिद्धत्वपेक्षा विरोधेनात् तथा च पुत्रेच्छासमान
कालीनत्वे पुत्रे भासत इति न कश्चनुपपत्तिरिति दिक् अत्र स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ प्रथमतः याग
विषयकं कार्यमिति प्रथमो बोधः यागविषयकं कार्यं स्वर्गसाधनमिति द्वितीयो बोधः स्वर्गसाधनं
यागविषयकं कार्यं स्वर्गकामनियोज्यकमिति तृतीयो बोधः स्वर्गसाधनं स्वर्गकामनियोज्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

कं यागविषयकं कार्यं स्वर्गकामकृतिसाध्यमिति चतुर्थो बोधः। ततश्चैवं कृतिसाध्यत्वं यागे कृति
साध्यत्वं विना ऽनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानसहकारेण स्वर्गसाधनं स्वर्गकामनियोज्यको यागः स्वर्गका
मकृतिसाध्य इष्टोपादानिको यागविशेष्यकः पंचमो बोधः। स एव च प्रवर्त्तकः। उपादानमनुपपत्ति
ज्ञानेन सहकृतेन शब्देन जनितो बोधः औपादानिक इत्युच्यते इति केचिदाहुः। काम्यसाधनताधीज
न्यं ममेदं कार्यमिति कार्यताज्ञानं वस्तुहषकार्यं यागविषयकमिति प्रथमो बोधः। ततो ममेदं यागवि
षयकं कार्यमिति द्वितीयो बोधः। अयमेव च नियोज्यत्वेन पुंसो ऽपूर्वे न्वयः। अपूर्वं ज्ञानिकाकाम्यकृ
तिसाध्यत्वमवतिपावयागविषयानमवतिकृत्येन एतदनुपपत्तेः। काम्यकृतिस्तु यागविषयानाना
व ऽस्वर्गेवानैयावयागः। काम्यसाधनत्वेन ज्ञापयते काम्यसाधनत्वेन ज्ञायमान एव काम्ये कार्यत्व

 नियम्यद्वित्वेनाहृत्य विमर्षानंतरं काम्यमानस्वर्गसाधनं स्वर्गसाधनतान्नज्ञन्यकार्यताज्ञानं च स्व
र्गकामकार्यो याग इति तत्तोयो बोधः अत्र च्यायि कार्यत्वे न पुरुषान्वयः काम्यस्व निष्ठत्वं निष्ठस्व
र्गे । क्रियाकार्यत्वाव गमात्तत्तो याग हेतुः । कर्तृत्वं विनानुपपत्त्येन तु पपात्ति ज्ञानं च लात्स्वर्गकामो
यागं कर्त्तेति तु यो बोधः स्वर्गकामस्येदं कार्यं सहस्रमपि स्वर्गकामस्ततो ममेदं कार्यमिति प्रवृत्ति
पुरुः सर्वयागे यत्नः प्रति संधानं पंचमो बोधः । विधेः सद्भावे । निर्वाहकत्वपात्तावत्पर्यंत कामाकां
क्षायाः प्रयाति एतैः पंचैव प्रात्याती निर्वाहकः सहेत्याधेय नाप्रोनबोधद्वयमानुमानिकं बोधत्रय
मेव प्रत्यक्षमिति नव्याः सहेत्यस्य यावत्प्रवर्त्यो विध्यर्थसेयागा वि षयकं कार्यमित्येव बोधे नतु
स्वर्गकामस्यान्वयप्रवेशः अन्यो न्याश्रयापत्तेः ततडक्तबोधपंचक । मिति षडेव बोधस्य

विषाद्रूः स्वर्गकामनियोज्यकेयागविषयकं कार्यं स्यादिति स्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमानमिति प्रथमो
बोधः ननु स्वर्गसाधनमिति स्वर्गकामनियोज्यत्वस्य स्वर्गकामस्येष्टं कार्यमिति बोधरूपत्वा
न्तज्ञायमानस्येष्टसाधनत्वस्यान्वयप्रयोजकत्वाभावादिष्टसाधनत्वज्ञानाभावेहृ ति सा
त ४ ध्यत्वबोधानुदयाच्चेति इष्टं चैतन्नमपूर्वविषयकं ननु यागविषयकं तस्यास्थिरत्वेन तत्रेष्ट
साधनत्वस्य दुर्ग्रहत्वात्तो मान्नियोजकमिष्टं कार्यं स्यादिति स्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमानमिति
पुनर पूर्वविषयकं मदंशोपयोगो ज्ञानेहि नीयं ननु मान्नियोज्यकं कार्यमित्याकारकेन
त्मवैत्रैवकार्यं बोधे नियोज्यकत्वस्यापि त्वस्वर्गसाधनत्वानांयोग्यताविच्छेदकानां भा
नस्यावश्यकत्वात् अपवेहृ ति साध्यत्वं चयागेहृ ति साध्यत्वं विनाश्यन्तु पपत्तेर्यागावि

षयाहूतिस्वेष्टसाधनताज्ञानं विनानुपपन्ना न हि कामोकस्याद्दृष्टत् काम्यसाधनतया ज्ञायमा
नं कार्यंतयावेत्ती तियागेरिष्टसाधनत्वमुपादानेनावगम्यपागः काम्यमानस्वर्गसाधन
(तयाज्ञायमानं कार्यंतयावेत्ती तियागेरिष्टसाधनत्वमपादानेनावगम्यपागः काममान
स्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमानो धिकारीभूतस्वर्गकामनियोज्यस्य कार्यंद्स्येवंतत्तोपंज्ञाने
यागविषयकं अपमेव वाधिकारित्वेनान्वयः ततश्चैवं प्रवृत्तौ स्याद्यपि च स्वर्गकामः यागानु
कूलकृतिमान् इति स्वर्गकामविशेष्यकस्तुत्योर्बोधः ततः स्वर्गकामस्येदं कार्यमहमपि च स्वर्ग
कामः तस्मान्ममेदं स्वर्गकामस्य नियोज्यस्य कार्यं स्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमानमिति बोधं पंचक
मित्याहुः केचित्तु इदानींतनानां तत्भावेन कृतिसाध्यताज्ञानस्य विधितः साक्षाद्संभवित

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

मि॰ ३

पापरंपरत्वेव । विधिजन्यज्ञानस्य प्रवर्तकत्वेनयागेष्टसाधनताज्ञानमविनश्यादं । किंलोपादानिकमनु
मित्यात्मकमेवेत्याहुः । तत्रिरेण यागेष्टसाधनताज्ञानं विधिनाजनयितुंनशक्यते तेनेष्टसाधनत्वस्या
न्वयप्रयोजकतयापरंपरयाघटकाप्येवं तथा विना तु तज्ज्ञानासंभवादेवं वैशास्त्रैरितिनन्याते
नत्रपादिष्टयागेष्टसाधनताबोधोनपापत्कृत्यहितं कथं तत्रेष्टार्थो यागत्ताज्ञानसंपत्स्याद्यमिष्टसाध
नताज्ञानसंपादनापाद्यैवं शास्त्रैरितिनजानीमहे इति दिक् । परेतु नियोज्यस्वर्गकामायं स्वर्गसाध
नत्वेनज्ञायमानेष्वापि यागविषयकं कार्यमितिप्रत्यमेकोबोधः नियोज्यत्वेयोग्यतात्वेनस्वर्ग
कामेयकारतयास्वर्गकामस्यसंसर्गतयाविभासतेततः अपूर्वेष्ट । तिसाध्यत्वेयागेष्टति
साध्यत्वंविना अनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानान्तरीतापूर्वेष्ट । इष्टकाम्यसाधनताज्ञा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ऽस्य हि नानन्स्वर्गकामीयः स्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमानो यागः कार्यमिति द्वितीयो बोधः ततः कृति
साध्यत्वं विनानुपपन्नेत्यनुपपत्तिज्ञानानन्तरं स्वर्गकामः स्वनिष्ठोऽन्यकस्वर्गसाधनत्वेन ज्ञायमान
कार्ययागानुकूलकृतिमान् व्यापारवानिति तृतीयो बोधः ननु क्रियानुकूलव्यापारवत्त्वस्य क
र्तृत्वरूपत्वस्य यागे स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वे प्रतीतेऽपि कर्तृत्वस्यापि प्रतीतिर्गौरवेति तृतीयबो
धवैयर्थ्यमिति चेन्न व्यापारमात्रप्रकारकस्याख्यातस्य व्यापारबोधकत्वाद्व्यापारस्य कर्तृत्वसाकांक्ष
त्वान् प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकबोधस्य कुत्राप्यसिद्धत्वाच्च न च एवं तत्र व्याख्यानार्थसंख्या
न्वयः इति तत्त्व नानाधिकृतः कर्तेति न्यायेनावगते स्वर्गकामस्य कर्तृत्वे यागजन्यफल
भोक्तृत्वरूपाधिकारित्वं विनानुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानानन्तरं स्वर्गकामो यागजन्यफ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

लभ्योक्षेति चतुर्थो बोधः तत्र लिङ्विधेः प्रवर्तकत्वं प्रवर्तकज्ञानजनकत्वं विनानुपपन्नमिति स्वतुप
पत्तेः ज्ञानात् स्वर्गकामस्य यागः कार्यः स्वर्गकामी यागस्य कर्ता भोक्ता च अहमपि स्वर्गका
आख्यातस्य ५ म इति प्रवृत्तिसंभवात् यागो मत्कृतिसाध्यः अहं च यागकर्ता अपि कार्येति प्रवर्तकं पंचमं ज्ञा
नमनुमीयत इति प्राभाकरमतमेवं वर्णयन्ति ननु परमापूर्वे वाच्ये कालिकापूर्वाणां तु क अंगापूर्वाणां ५
स्मान्नोक्तिरिति तेषां सिद्धान्तः सवकर्षसे गच्छतेन्या हि अमावास्यायाममावास्यया यजे
त पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेतेति दर्शपौर्णमासयागौ विहितौ तदुत्पत्तिविधयश्च
षट् यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां पौर्णमास्यां चाच्युतो भवतीत्युपांशुयाजमंतरा
यजति ताभ्यामेतमग्नीषोमीयमेकादशकपालं पौर्णमास्यां प्रायच्छत् ऐंद्रं दधि अमाव

प्राभाकराणां

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्या॰ री॰ अमावास्यायामैन्द्रं पयो भवत्यमावास्यायामितरेणाग्नेयोऽष्टाकपालः उपांशुयाजः अग्नीषोमीय एका-
कादशकपालः पौर्णमास्यां आग्नेयोऽष्टाकपालः ऐन्द्रं दधि यागः ऐन्द्रं पयो यागः अमावास्यायां वि-
हितः एतेषां षण्णां दर्शपूर्णमासयागानां प्रत्येकं न यावत्स्वर्गं प्रति तावत्परमापूर्वं तत्रापि साक्षा-
द्धेतुत्वासंभवेन कलिका एवं स्यापि वाच्यतामुपेयमिति चेन्न अत्रोच्यते फलस्योत्कटत्वांगो-
चरत्वेन फलस्वरूपस्य फलशिरस्कापूर्वबोधककाम्यविधेरेवादौ ग्रहणात् तेन च यागे-
नास्मात्स्वर्गसाधनत्वमवबोधयितुमशक्यत्वात् परंपरया घटकापूर्वं बोधितं तेन इत्थमुत्प-
त्तिवाक्येभ्यः पञ्चम्यामाग्नेयादीनां नियोगसाधनताबोधः तावत्कालस्थायिव्यापारक-
त्वरूपपयोगस्य तावत्संभवात् तत आग्नेयादीनां षण्णामपूर्वाणां परमापू-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

वैद्रूप्यव्यापारकत्वबाधेकालिकापूर्वागोकल्पनेनेह्य एवं तेषां परमापूर्वसाधनत्वमिति प्रथ
प्रधानविधिनापरमापूर्वे बुद्धे आग्नेयादीनां परमापूर्वसाधनता । ननु यत्नि वाक्ये: यन्नोपत्ते परमा
पूर्वसाधनतायाम्प्रमाणाभावस्तस्य भवितपाकालिकापूर्वागोकल्पनेत इति नास्ति हानिः ननु कथ
मुपपद्यते तथाहि यथा आग्नेयादिनां फलपापागेन खण्डं साधनताबोधकल्पनाया परमापूर्वसा-
धनतापि दृष्यह्या चाहि परमापूर्वमाग्नेयादीनामके व्यापारः तथाचनतत् त्राणस्व साधनता निर्वा
होपि कथं परंपरया परकापूर्वानुपपत्तिमा परमापूर्वं प्रति परंपरया साधनत्व स्यादिष्टहतात् यागा
नामपि तेषां परमापूर्वं साधनत्वमहमेव विवित ननु पलपं ना वषे द का ग्ने यहां ववछि नेता
नैकालत्वापि व्यापारकत्वमपहाय न । सामान्यतो हि त्वान पाकल्पनेकालांतर मावि

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

फलजनकप्रसिद्धिमाशितावच्छेनेनाकन्कालव्यापकत्वस्य । विध्यावाचकत्वस्यानुभवे इष्टसाधनतात्वस्मात्पूर्वं स्या । यिवा
च्यवेद्गुर्थइंस्य । विशिष्टज्ञोपाध्यायाः प्रसंगसदृगुरुत्व [illegible] यस्यायेनावच्छेदसंभवात् योग्यताधीर्नसं
भवतीति न्हरं चैककनेकस्ने [illegible] प्रमावमतत्व विशिष्टयत्ननति वं इहकल्याकालिकापूर्वा । गेन
ल्यनेइति ननु विशिष्टप्रमतेषामेककर्त्तृकत्वस्यापि न कालीनत्वस्य वाचकानां विहितत्वा इति नवीनाल्का
स्याविधेनाकार्यत्वेन परमापूर्वेवुद्धेश्चात्रेपादी नोकार्यत्वे नोपस्थितं प्रतिहेतुतावुद्धगे कार्यस्य व्यवहितोत्तर
क्षणोत्पत्तिसंभवा वाचकालांतरभोवित्वप्रतिसंधानेनैव स्वर्गस्य चदेहांतरोपभोग्यत्वप्रतिसंधानात्त्वपागे साक्षा
त्स्वजनकत्ववोधसंभवः एवमाग्नेयादीन साक्षात्परमापूर्वजनकत्व मिति वाधन्तहे विशिष्टसाक्षात्कार्यजनकत्व मिति प्र
हे यापकामावृश्चात्पानतमकारकवाध्यबुद्धेरेवप्रतिवंधकत्वात् ननस्व कर्यात रजनकत्ववाधप्रतिसे १२०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

यागेऽपूर्वं एवं रूपकार्यजनकत्वमेव ग्राह्यं तच्च सर्वोद्देश्यतया फलांतरीणत्वेन साक्षाज्जनकत्वासंभ
वात्परंपरयैव जनकत्वमिति कलिकापूर्वोत्पत्तिकल्पनं तदाह ॥ अन्वदर्शे त्रिकेणाकलिकापूर्वं
त्रिकसहकृतेनैकं समुदायापूर्वं जन्यते एवं पौर्णमासत्रिकेणाकलिकापूर्वत्रिकसहकृतेनैकं समु
दायापूर्वं जन्यते दर्शत्वेन पौर्णमासत्वेन च हेतुना लाघवान्निरपेक्षसाधनस्य चान्त्यनोपार्थेना
नाभ्यां समुदायापूर्वाभ्यां फलशिरस्कापूर्वं स्वर्गजनकं जन्यत इति न वा पूर्वी वादः ॥ ननु केचिदाहुः प्र
थमप्रतीतत्वांतर्गतिस्य चरमप्रधानस्य साक्षादेव समुदायापूर्वं जनकत्वसंभवे तज्जन्यकलिका
पूर्वे मानाभावः एवं च कलिकापूर्वं द्विकसहितेन दर्शत्रिकेणैवं कलिकापूर्वं द्विकस
हितेन पौर्णमासत्रिकेण समुदायापूर्वं जन्यते ताभ्यां समुदायापूर्वाभ्यां फलशिरस्को

१२१ पूर्वं जन्यत इत्यतेस्य (प्र) स्वर्गापूर्वो वान्यो वेति आद्ये तु यं च जन्यापूर्वसहकृतस्वर्गः साक्षादेव परमापूर्वं जनयेत् किं तज्ज-
न्यापूर्वस्वीकारेणेति न यं चापूर्वसहकारेणास्वाव्यवहितोत्तरक्षण एव परमापूर्वजननात् भवान्तरादि च षडपू-
र्वीस्वीकारः न द्वितीये तेषामेव साक्षात्स्वर्गजनकत्वसंभवात् कथं परमापूर्वसिद्धिः ननु षण्णां प्रत्येकमहेतुत्वमपि
मिलितानां हेतुत्वं मेलनं षण्णां चैकगामिवद्धस्थापिव्यापारद्वारैव स्वस्वव्यापारकेषांचिद्व्यापारतः कस्यचित्साक्षा-
दिति नानाविधतया मेलनस्य प्रयोजकत्वे गौरवात् ननु गमात्रे एवं फलस्योत्कर्ष गौरवाचरतया फलबोध-
कपदसमभिव्याहृतप्रधानविधेरेवं प्रयोगे संभूतत्वात् प्रधानस्य चामुष्मिकत्वात्तया परमापूर्वजनकत्वेऽस्मि-
न्नेव पक्षाद्दर्शमासावाक्यानां ग्रहणात्तिरित्ति न तैः षडपूर्वैः प्रथममङ्कुरैकविधपरमापूर्वस्यानुत्पत्तिसिद्धेः हि पञ्चोक्ष-
विरोधादिति चेन्मल्क प्रथमे कथं मौर्वाच्छिन्नकारणतानां समानाधिकरणानां कार्योत्पत्तिः न त्वेवं साक्षा १२१

मेलनासंभवेव्यापारकल्पन।मित्येकविधमेलनस्याकिं।चित्करत्वात्। नहिपाणस्पव्यापारद्वारामेलनमि
ति तज्जन्यापूर्वस्यापिव्यापारद्वारामेलनंकप्तिदृष्टवैनीति नत्वेदृ।रिणाद्दानस्पो ज्ञाणगतपाचरमप्र
धानस्पसामानपरमाणूवं जनकत्वासंभवात्। एवं घटपूर्वोत्पत्तीकारेपि परमाणूवं भावप्रघकंवक्षिणा
ष्टा वोत्तरोमंसाँटेवपरमाणूवंहेतुः ननुतज्जन्यमध्यंगाणूवंकल्प्यतेइतिनतत्रद्वाराएपेसावटपूर्वोत्पत्तिएसो
गम्धानवद्ध नपरमाणूवंजन्यतेदक्षिणापाश्चंगतनपाखंगोजानेकायाः घटपूर्वोजन्यपरमाणूवंप्र
त्येवजनकत्वाद्विनासंविलम्बः नन्वदृष्टैतापूर्वंकल्प्यंनतुव्याच्यमितितेषोसिद्धांतः तथाचपथायो
द्विप्रत्येवजनकत्वाद्विनासंविलम्बः नन्वदृष्टैतापूर्वंकल्प्यंनतुव्याच्यमितितेषां।सिद्धांतः तथाचप
थापौर्वापत्यणायाव्यापारयेनंशानेनयानयेदेशोवियिनात्राह्मणेवधोपमस्यायानात् यत्नरकवि

१२२ ष्टेषहेतुत्वबोधानन्तरं दृष्टिनापूर्वकल्पनेऽन्यथाकाम्यस्थले विप्लाहितिचेन्नहेतुहेतुमतोर्लिङिः साध्य
नुष्णासनबलात् पौर्वापर्यमात्रं बुध्यते न तु कारणत्वं किन्तु एतद्धि पे: । निवर्तकत्वानुपपत्त्या अवगौर
एस्य नरकहेतुत्वेकल्पनेन द्वारीभूतापूर्वं विनानुपपत्त्या मितित्वत्कल्पनमिह चकार्यत्वशङ्कोऽपि इ- लि ३
कार्यतामाह कार्यत्वेति नेष्टसाधनत्वग्रहदुर्ग्रहं साधनत्वं चान्यथासिद्धिं चकाराहिमे सति नियतपूर्वं
हानित्वं कार्यसहभूतत्वघाहिते कार्यसहभूतत्वं चसामान्यस्य व्यापारघटित इति काम्यस्थलेऽपूर्वं
वाच्यतानतु ब्रह्मज्ञानादिति केचित् हेतुहेतुमतोर्लिङिः सनुष्णासनबलात् पौर्वापर्यमात्रमुदासीनसाधार
णो बुध्यते न तत्स्य व हि नपूर्वं वर्तिनद्. पकारणत्वं ननत् स्वसिद्धसाध्य समभिव्याहारे सिद्धे साध्यापो वधु
स तद ति सुप्तनिवलात् कारणत्वावगमइति तद्द्वारीनापूर्वस्य वाच्यता अयमवायघोगम्याप्यस्याम्यां १२२

नियमनपोर्वापर्यबोधानंतरं विधेर्निर्वृत्ति परत्वग्रहेनावगुमिनव्यमिति विधिः कल्प्यतेतेन चावगोरणा
भावविषयकं कार्यमित्यन्वयबोधः तदन्यथानुपपत्त्या चावगोरणस्यनरकहेतुत्वं कल्प्यतेन च एवं गोर
णस्य निषेधसाधनत्वं विनाप्यवगोरणाभावविषयकं कार्यं संभवतीति दुरितापूर्वं कल्प्यतइतिभा
वः नतु स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ लिङः कार्यत्वाक्तिः यागादेस्त्वाशुविनाशित्वात्तेह साधनत्वज्ञा
नासंभवात् स्वर्गकामनियोज्यत्वान्वययोग्यमपूर्वमेव स्वर्गकामनियोज्यकं यागविषयकं कार्यमित्य
न्वयबोधे विषयइति पर्यवसितं खाली तावदेवं कार्यत्वं स्यात् यत्र तु न फलं तत्र नित्यनिषेधविधिस्थले
तेष्यो यागसनद्धपक्रियाया विषयितया चान्वयाभावेप्यभेदे नैव कार्ये ऽन्वयसंभवात् तेष्यो यागसनी
यं कार्यमित्यन्वयबोधे क्रियाया एव कार्यापायाः प्रतीत्याना पूर्वविषयत्वमिति कथं वेदिक विधौ

१२२ सर्वत्रापूर्वबोधकत्वमनभ्युपगच्छतां चेति अपूर्वबोधकत्वव्यवच्छेदकत्वे चेत्यर्थः। काम्ये स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ नित्ये
अहरहः सन्ध्यामुपासीतेत्यादौ निषेधे न कलञ्जं भक्षयेदित्यादौ अपूर्वं नाहेति। काम्यस्थले तु का।मिका
र्यत्वस्य क्रियैकसाध्यत्वेन स्वर्गहेतुत्वेनानुपपन्नतया क्रियाया अस्थिरतया चरमक्षणसाधनत्वस्य नापि परंपरया घट
कापूर्वोपस्थितये कार्ये लिङः शक्तिः कल्प्यते तेन स्वकार्यं वस्तुगत्या क्रियातिरिक्तमेवेति। इह विधिजन्यबो
धविषय इति नित्यनिषेधविधिस्थले विक्रियातिरिक्तं कार्यमेव बोधविषय इति अपूर्वविषयकत्वं स
र्वत्रैव। इहैकस्थले बोधकत्वमर्थः इदं तु चिंत्यं निषेधस्थले कलञ्जभक्षणाभावे यत्कार्यमित्यनुभवे कलञ्ज
भक्षणाभावस्याप्यभावरूपस्य वस्तुगत्या क्रियातिरिक्तस्याभेदेन कार्यत्वस्य स्वान्वयसंभवान्नापूर्वत्वा
भः योगक्षेमसाधारणस्य कार्यत्वस्य यागाभावेऽपि संभवादिति न तु सामान्यतो लिङ्त्वावच्छेदेन १२२

कार्ये शक्तेः पचेतेत्यादावपि कार्यबोधः स्यादित्यत आह लोके चेति अपूर्वे तात्पर्यासंभवात् क्रियातिरिक्त
कार्यबोधासंभवेन क्रियायां कार्यत्वबोधापत्त्या लक्षणोपपत्तेः अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वान्नात्र कार्यत्वे वि
शक्तिरिति भावः ननु लाघवात् लोके कार्यत्वे शक्तिः वेदे तु कार्ये लक्षणास्त्वेव किं न स्यात् न चापूर्वानुप
स्थितत्वान्न शक्यसंबंधग्रहः यत्र लक्षणाग्रहासंभवात् न लक्षणेति वाच्यं कार्यत्वरूपशक्यसंबंधस्य सामा
न्यतः कार्ये वर्तते इति स्मैवं लाक्षणिकपदस्याननुभाविकतया लिङः कार्ये लक्षणास्वीकारे अपू
र्वाननुभवापत्तेः न च गंगायां घोष इत्यत्रेव पदान्तरादेव बोधो लक्षणया। चितस्वार्थानुभावकत्वा
स्वार्थ २ त्पदानामिति वाच्यं वक्तव्यं गत्यान्तरेणान्वितो यः तदनुभावकत्वेऽपि पदस्य ननु तीरस्यापि शा
ब्दबोधविषयत्वेन तीरस्यानुसंलक्षणादेवोपस्थितस्य नट स्यतया भानं शक्याद शक्योपस्थि

२४ पदे ननु इत्यत्र रांशास्यापि अन्यलभ्यत्वात् गंगायां घोष इत्यत्रापि तीरान्वितो यो घोषस्तदनुभावकत्वं × २

१२५ तिलेस्मरणे तिमते न गंगापदेन पूरस्मरणं पूरेण च स्वसंबंधितीरस्मुपस्थाप्यते तथा चासत्तेः पदजन्यपदा
र्थोपस्थितिरूपतयाः नासत्त्वे न तीरशाब्दबोधासंभवात् तत्रवाप्यनुपस्थितेनान्विताभिधानानभ्यु
पगमात् अपूर्वस्य च पूर्वमप्रतीततया नासंस्कारवलात्स्मरणसंभवः ननु अर्थाध्याहारवादिनस्समते
पदजन्यपदार्थोपस्थितेनासत्तिः एवं अन्यथानां पहृत्य पर्यवसितस्वार्थबोधकत्वमिति नियमात् नीलघटेकर
णकोघोषहतिबोधानुपपत्तिरिति तीरस्याधीनरपदादेव शाब्दबोधविषयत्वमुपेयमिति यस्मादि पदादेव
कार्यं सामान्यरूपेणोपस्थितानापूर्वं बोधसंभव इति चेन्न तथापि लक्षणापोलक्षणीयविशेषणाक
स्वार्थविशेष्यकान्वयबोधजनकत्वनियमात्स्वर्गकामकार्यं विषयो यागइत्येवानुभवोपाजि पदेन
जननीयः नचैव व्याकांक्षितः नस्यकार्यं योहृति साध्यत्वप्रकारकत्वेपिस्वर्गकामबोध्यकं पाग १२५

गविषयकं कार्यमिति कार्यमुख्यविशेष्यकज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वाभ्युपगमेनाकांक्षितत्वात् आहार्यत्वस्य त
नेष्यमिति वाच्यं पतनपातनतायामिष्टत्वावच्छिन्नप्रजियोगिताकभेदकूटरूपस्यानाहार्यत्वस्य निवेशे कार्य
विशेषणकभेदानामनिवेशे च लाघवसंभवेन मुख्यविशेष्यतापानिवेशस्यानर्थक्यात् सहकृतत्वात्
स्वर्गकामकार्यमित्येवज्ञानं तु प्रवृत्तिपदे न जनयितुमशक्यं यागविशेषितकार्यमात्रे स्वर्गकामान्वया
संभवात् परं तु यागविषयककार्यविशेषविषयकं तथा च यागविशेषितकार्यबोधार्थो लिङः शक्ति
रिति स्वप्रथवा लौकिकलिङः क्रियाकार्यत्वे शक्तिः वेदे तु स्वर्गकामान्वयानुपपत्त्या क्रियातिरिक्तकार्ये
शक्तिः एवं च शक्तिग्रहावच्छेदकैक्याभावेन नानार्थत्वापत्तिरिति प्राभाकरमतं दूषयति अत्रो
च्यते इति कार्यत्वमेव क्लृप्ति साध्यत्वमेव लाघवादिति कार्यत्वविशिष्टे शक्तिस्वीकारे कार्यत्वांशे प्र

व्या-टी- केरावच्छेदकत्वात् नागृहीतविशेषणान्यायेन तत्रैव व्याप्तिरित्यर्थः । नन्वपूर्वे व्याप्तिविरहे अपूर्वानुपस्थितौ इष्ट
१२५ साधनताज्ञानीमास्वर्गकामकृतिसाध्यतान्वयबोधासंभवदस्यापादकत्वेन चेतिसमाधत्ते बाधकाभावादिति
नचेति अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वरूपयोग्यताज्ञानविरहो बाधक इत्यर्थः । अपूर्वानुपस्थित्याकाङ्क्षादिकार्य
तान्वयप्रयोजकरूपस्येष्टसाधनत्वस्याज्ञानात्तदन्वयबोधसंभवदिति भावः । सेके तिसेकान्वयप्र
योजकस्येष्टवद्द्रव्यत्वस्य करकादावपि सत्त्वेन करकाभिमायप्रयुक्तपयःसाधिं चतीतिवाच्यस्यापि योग्य
त्वादितिभावः । किंचितिप्रकृतसंसर्गावच्छेद्ययोग्यतेत्यनुषंगः । ननु पयःसाधिं चतीत्यादौ संसर्गस्य वाक्यार्थ
रूपतया तज्ज्ञानासंभवात् योग्यताज्ञानविरहात्कथं शाब्दबोध इत्यत आह तस्येतिप्रकृतसंसर्गवत्त्व
स्य चेत्यर्थः । संशयेति संशयनिश्चयसाधारणं योग्यताज्ञानं शाब्दबोधहेतुरित्यर्थः । येनेति संश १२५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

पासंभवेन एवं सति अपूर्वे व्याप्तिः स्यादिति तदर्थः । लाघवात् कार्यत्वेनाक्तिं व्यवस्थाप्य इष्टसाधनत्वेनाप्ति स्वीका
रे पूर्वमुक्तं बाधकं निरस्यति यश्चेति तेनस्य इष्टसाधनत्वस्य बाधकाभावात् लिङ्प्रयोगे इष्टसाधनताबोध
ने बाधकाभावादित्यर्थः । उक्तमिति श्यामस्तु विनाशिनः साक्षात्साधनतापाः परंपराघटकापूर्वानुपस्थि
त्या परंपरासाधनत्वस्याविग्रहासंभवात् यबाधकमुक्तमित्यर्थः । समाधत्ते नेति साधनत्वेति साधनतात्वे
न रूपेण साधनताबोधः स च साक्षात्साधनत्वासंभवात् परंपरासाधनताविषयक इति भावः । इदं च
साधनतात्वं साक्षात्परंपरासाधारणमेकं नित्याभिप्रायेणाप्येति । पर्वो क्षेत्र चहत्पन्नरूपत्वेनैव रूपे
ण नीलादिविषयको बोध इति भावः । अपेति एकविशेषबाधे एकविशेषबाधस्थले सच्छिद्रघट
स्य जलाहरणे अन्वयबाधे छिद्रेतरत्वेन घटस्य शाब्दबोधः छिद्रेतरेण घटेन जलमाहरेत्

स्या-टी. कारकः। अतइति एकविशेषवाधेप्यवच्छिन्नसामान्यज्ञानस्य न इतरविशेषप्रकारकत्वनियतत्वादिरूपार्थः। अ
१२६ त्वं स्वांशे कामोपजीवनेत्यत्र सामान्यवाधेऽसाधनत्ववाधे परं परत्वप्रकारकं परं परासाधनतानवप्रकारकं
ज्ञानं कार्यं लिङ्गाजननीयं तत्र परं परत्वप्रकारकं ज्ञानं चेद्धारेति परं परत्वं सामान्यत्वे हि स्वांशे जनका
एवं जनकत्वरूपमपूर्वानुपस्थितमाद्यगृहीतमित्यर्थः। वस्तुतो वल्कल गत्वा तदन्वयः। जलाहरणे तदन्वयः।
नाहितत्वेन छिद्रेतरत्वेन तद्रूपस्थापकाभावात् छिद्रेतरत्वोपस्थापकाभावात् घटपदस्य घटत्व
विशिष्ट एव प्रयोग इति भावः। ननु घटपदस्य छिद्रेतरत्वविशिष्टेऽलस्य प्रयोगे तत्र आहृत्य चेत्तद्रूपस्थि
तिः। छिद्रेतरत्वोपस्थितिस्तु निर्बन्धकत्वापत्तिरिति वाच्यं अभावत्वेन कारणत्वस्यैव प्रतिबन्धक
त्वपरीरनिवेशत्वादवच्छेदकत्वेन कारणतया पादानस्यात् न च कर्मनाम्ना जलस्य पोनकरतोया १२६

अत्र शताधिकाष्टाविंशपत्रानिरं नष्टं छे चतुर्थपंक्त्या मा ने तिप्र नाकादिकं ग्रंथमा
रभ्य तस्मिन्नात्रां निमासर चतुष्ट्यातिरिक्तं सेपर्यंतं नष्टोय.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विलंघनानंतरं कीर्त्तनाद् नरणान् धर्मः स्मरति कीर्त्तनादिति कृतेः कृते यागादीन् कीर्त्तने न च सति स्वर्गा
दिफलाभावः सर्वसिद्धः सर्वभवन्मते अनुपपन्नः कीर्त्तनेन यागस्य नष्टत्वादेवानाशात् ध्वंसस्य
च ध्वंसासंभवात् अपूर्वस्वीकारे च कीर्त्तनेनापूर्वनाशाद् उपपद्यत एवेति वाच्यं तत्र कीर्त्तनादीनां
फलप्रतिबंधकत्वोपगमात् धर्मक्षयात् हि: कीर्त्तनात् स्मरति फलाभाक नमवानिष्टस्य पेक्षणादिति
अत्राहुः कीर्त्तनादीनामपि विनाशितया फलप्रतिबंधकत्वासंभवात् अपूर्वस्वीकारश्चावश्यक
एवं न च कीर्त्तनादीनां प्रतिबंधकत्वं किंतु कीर्त्तनप्रागभाव विशिष्टो यागः स्वर्गहेतुरितिवाच्यं की
र्त्तनसत्वेपि यागांतरीयकीर्त्तनप्रागभावविशिष्टयागात्फलापत्तेः तत्क्रियोद्देश्यककीर्त्तनप्रागभा
वविशिष्टतत्क्रियात्वेन हेतुत्वे च तत्क्रियया कीर्त्तनमप्रसिद्धं तत्र फलाभावप्रसंगात् न स्याः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सा.
कारणतावच्छेदकानाक्रान्तत्वात् अपूर्वकीर्तनेध्वंससंबन्धेन प्रतिबन्धकत्वमिति चेन्न अप्रमेयजन्यस्व
१२८ र्गं प्रति अप्रमेयः कनरति कीर्तनत्वेन न प्रतिबन्धकत्वं अप्रमेयः कनरति कीर्तनानन्तरं पुनरप्र
मेयोऽहं तेन स्वर्गानुत्पत्तिप्रसंगात् इत्यप्रमेयजन्यस्वर्गं प्रति तदप्रमेयः कनरति कीर्तनत्वेन प्रतिबन्ध
कत्वं वाच्यं भवितव्यमप्रमेयजन्यस्वर्गस्यैवाप्रसिद्धेः । न च यदप्रमेयमुद्दिश्य कीर्तनेनैव कीर्तनं तद
प्रमेयव्यक्तिजनितफलकाप्रमेयव्यक्तिमुद्दिश्य तदनन्तरजन्यस्वर्गं प्रति तदप्रमेयोद्देश्यक
कीर्तनत्वेन प्रतिबन्धकत्वमिति नाप्रसिद्धिरिति वाच्यं जनितफलकव्यक्तेर्निवेशे व्यक्तेः सर्वांशामविनिवे
शमादाय विनिगमनाविरहापत्तेः नन्वेवं पापकनाशे वयं नस्वर्गं प्रति उद्देश्यतासंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताककीर्त
नाभाववत्त्वसंबन्धेन कारणत्वं ननु कीर्तनाद्दीनां प्रतिबन्धकत्वमिति चेन्न कीर्तनादेः पापनाशकतया अपू १२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विनाशित्वेन कृतेपि कीर्तने फलापत्तेः। न चोद्देश्यतासंबंधेन कीर्तनध्वंसस्य कर्मत्वेन कारणत्वमिति वाच्यं तथा
सति फलोत्पत्त्यनंतरं पुनःकीर्तनमाचरिते तत्र पूर्वफलानुत्पत्तिप्रसंगात् तस्मात् कीर्तनादिनाशपर्यंततया अपू
र्वस्वीकार आवश्यकः। स्वर्गप्राप्तिवत् दुःखसाधनदुरितध्वंसफलकत्वेनापि तत्स्वीकार आवश्यकः। ननु दुः
खप्रागभावपरिपालनमेव तत्फलेयपोऽस्तु नेते अस्कृगतस्य छिद्रेतरघटस्यानवपेनेवोपपत्तेरिति भावः। किमिति सा
क्षाद्बाधे साक्षात्साध्यनतात्वरूपेणाबोधे। विपरंपरासाध्यनतात्वेन रूपेणाबोधनान्नापूर्वस्य बाध्यत इति
भावः। बाधकः साक्षात्साध्यनतात्वेन रूपेणापरंपरासाध्यनताबोधे बाधकः। तथा ज्ञाने फलपर्यंतस्था
यि व्यापारजनकत्वे न ज्ञाने संभवतीति व्यापारेणानुपस्थितेरिति भावं नन्वेवमिति एवं अपूर्वेपाके विरहे तत्का
ले तित्कालव्याप्यो फलपर्यंतस्थायी भावरूपो यो व्यापारस्तद्वत्त्वेन व्याप्तेरित्यर्थः। यागध्वंसस्य व्यापारत्वेनि

... University / Balmeeki Campus ...

स्या. रासाधुभावेऽपि तु कर्मेति विरुद्धत्वं कर्मशक्तिरूपं विनाऽव्यापारं विना फलोपधानेन भावि फलजननोपपन्नस्थले
१२८ न सम्भवे पद्यथानुभवेन सत्तोऽत्र नन्वेवं संस्कारो व्यापार इति ननु तथाप्यपूर्वे मानाभावः यागध्वंसस्यैव व्यापा
रत्वसम्भवात् व्याप्तेः स्वभावव्यापारकत्वघटिते न ते स्वप्रयोजकत्वेन व्यापारमात्रसिद्धेरिति न च स्वर्गं ध्याएणा श्रा
पत्तिः स्मर्यते चरमफलस्यापूर्वं नाशकत्वोपगमेन व्यापाराभावाद्देवादिदनुदयापत्तिरिति वाच्यं पांसफलध्वं
सस्य फलप्रतिबंधकत्वोपगमात् चरमफलस्यापूर्वं नाशकत्वकल्पनापेक्षयाऽस्य लघुत्वात् एवं फलजनन
कतिपयनरकारणस्यानन्तरं दुःखेन सेपोगस्यानन्तवच्छेदे ध्वंसत्वादेव न धारणा श्रापत्तिः न च सामग्रीसं
पादकस्यादृष्टस्य सत्त्वात् तस्याप्यापत्तिरिति वाच्यं तत्तददृष्टकारणीभूततत्तददृष्टकारणीनत्वएभावेन अदृ
ष्टकारणसंपन्नेरभावादिति न च कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं प्रतिबंधकत्वमिति तियागौ स्येमसाया १२८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रणजन्यत्वस्यप्रागभावेपिसत्वात्सुखदुःखाभावान्यतरस्यैवपुरुषार्थत्वेनदुःखप्रागभावस्यफलत्वौ
चित्यादितिनाएवंसिद्धिरितिचेन्नतत्प्रागेवदुःखानुत्पत्यात्तत्प्रागभावेपिमानाभावात्बलवद्द्वेषाविष
यताभावत्वेनदुःखाभाववद्दुःखजनकदुरितध्वंसेपिपुरुषार्थत्वात्। संभवात्दुरितध्वंसस्यैवतत्फ
लत्वमितितन्नपरमापूर्वास्वीकारेऽङ्गानामपिस्वर्गादिजनकत्वमेवोपेयमितिप्रधानांगभावानुपपत्ते
रपूर्वस्वीकारइतिपाराणादेर्गवेष्टीतितदुपपत्तेः रागःफलेच्छाविधिरपूर्वमितितदनुष्ठानप्रधान
कर्मणानामपूर्वाविधिविधेयत्वेनांगपारिभाष्योपपत्तेः केचित्तुसत्कर्मदानादावपिफलंश्रूयमाणेनतत्रसत्क
र्मणोनदानेनसम्बन्धत्वात् अकस्मिकापाप्रदानत्रिपापाश्रमाभावादहष्टदानमेवतत्स्यपेवेस्यति
तेनादृष्टदानेनादृष्टजनरपफलसमानाधिकरणजन्यतेइतिसत्कर्मदानान्यथानुपपत्त्याऽदृ

Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

श्रा. ष्टसिद्धिरिति तन्निर्वं पगाहि कर्ममफलं मा जनयतु किं त्वस्येतिदृष्टाविशेषस्य फलजनकत्वोपगमात्
१२९ दानादेरस्य च मानफ गोपगमस्य तत्र वाच्यात्वरूपकत्वादिति दिक् । न चाहृष्टं कर्तरि स्थितो किं पत्ने पुत्रकृतता
या श्राद्धादिरूपफलेनु मोक्षार्पितापर्यैव श्रूयते एवं पशात्वादे शिज फलमनुष्ठातरि मुक्तागारति गी पते श्रयणाद्
दृष्टवावछिन्ने शास्त्रविहितक्रियात्वेन हेतुतयाप्यागच्छेलदृष्टवत्त्वापिक त पैवादृष्टमुखि तेन चाप्या
श्राद्धेकत्वापत्त मुक्तः पुत्रकृतश्राद्धे प विशेषगुणो छि नेरे व मुक्ति तपाजनदृष्टत्वाशात् । पितुः स्वर्गा
भावप्रसंगरात्रिवा पैस्वाहूकि फलजनकादृष्टस्यैव मुक्ति वि ऐोधितपातदृष्ट छमत्वेप्यकृतेः न च पत्रे
के पितरमुद्दिश्य नानापुत्रे गंया श्राद्धे कृते नन्तनानादृष्टशेकाएधेस्य एकस्मि न्निजपैवतद्
चित मिनिवाच्य मण्वनेको । िकुलोद्दूरणेच्छ यागंगा स्तो नादिकृ ते तत्र नानाऽदृष्टस्वीकारे १२९

णातुल्यत्वादिति मैवं । अस्थिरस्य कालान्तरभाविस्वर्गोपधायकतया अदृष्टस्वीकारादिति स्वर्गसमानाधिकरण
मेव तत्कल्प्यते स्वर्गं प्रति समवायसंबंधेनादृष्टस्य हेतुत्वे लाघवात् । न च तनुपितृस्वर्गं प्रति पुत्रनिष्ठादृ
ष्टस्य व्यधिकरणतया परंपरासंबंधेनैव कारणतया गौरवात् न चादृष्टं प्रति गयाश्राद्धस्य परंपरये
व तत्तयाहेतुत्वस्य वाच्यतया तुल्यत्वमिति वाच्यं पितरमुद्दिश्य श्राद्धकरणाददृष्टसंबंधेनैव श्राद्ध
स्य कारणत्वात् फलस्यापि तत्संपुष्टेष्टपातात् । स्वीकर्तृजन्यत्वतः पितरमुद्दिश्य एषवाब्राह्मणेभ्यो धनं दद्या
दिति शास्त्रोक्तफलस्मृतेरिति तन्न यत्र पुत्रेण गयाश्राद्धं कृतं तत्संकीर्तनेन कृतेन कर्मणा गंगाजलस्पर्शो वा कृत
स्तत्र पितुः स्वर्गापत्तिरिति कीर्तनस्य कर्मणा गंगाजलस्पर्शस्य च परंपरासंबंधेन नाशकत्वकल्प्ये
मन्यतेनुपपत्तियोगितासंबंधेनादृष्टनाशं प्रति सामानाधिकरण्यसंबंधेन कीर्तनस्य शब्दरूप

१३० स्यजलसंयोगरूपस्य जलस्पर्शस्य च कारणत्वं सामानाधिकरण्यं चैकत्वावच्छेदकतया स्वाधिकरणे शरीरेऽव
च्छेदकतासंबंधेनापूर्वस्य जनकरूपं हितोपेच समवायेन स्वाधिकरणे शरीरेऽवच्छेदकतासंबंधेनापूर्वस्य
इति निरूप्यमिति चेत्तत्रेष्यत एव फलं तन्मतेपि पुनस्य फलपुष्पादिकामनया पत्र पिचाकर्मकतया तेनैव कर्म
नाशाजलस्पर्शः फलजनकलोतस्ता विष्णुपूजनेरंगोकरणीयतादिति दिक्। ननु देवताप्रीतिरेव व्यापारोऽस्तु
~~(फलजनकलोमना विष्णुपूजनेरंगोकरणीयतादितिदिक् ननुदेवताप्रीतिरेव व्यापारोऽस्तु)~~ फलतमपूर्वं स्वो
कारेणोत्पन्ने वैशेत्ते: सुखरूपतया सुखानुभवरूपतया वाऽस्थिरत्वेन कालान्तरभाविस्वर्गजनकताप्र
भवात् स्वसमानविषयकफलं प्रत्येव संस्कारस्य हेतुतया तत्त्वान्यसंस्कारहेतुतापाद्वर्वच त्वात् दे
वताप्रीतेर्व्यधिकरणतया स्वर्गहेतुत्वानुपपत्तेरिति चेत् किंचित्देवताचेतनम् एवमानाभावः १३०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इंद्रः सहस्राक्षरत्वादेस्तुल्यत्वेन श्रुतिपरत्वात् मंत्रप्रकाशितत्वाविशिष्टोरवराधुपेतमुद्दिश्यया ।शिका
नोनत्वेव देवतात्वव्यवहारस्तुल्यत्वप्रयोगरूपपद्यत इत्याशंक्य शिवापगांदयादिमासौपलाभावी तेनोद्देश्य
त्वरूपसंप्रदानत्वं शिवस्याप्यरूपनर जिचेन नैव देवतापत्ति चहस्रायोदकमासिं चनीपत्रैकवाक्यत्वसं
प्रदानत्वाभावे पिवैवक्षिकसंप्रदानत्वमादाय प्राप्तिः देवतायास्वीकारविरहेणतत्वाविमुख्य
संप्रदानत्वविरहादिति विभाव्य तेन यथा पिशिवादि सर्वनाम्नोपर्यायत्वश्रवणात् अग्नौ करणवचपर्या
यत्वे नतद्‌नुपपत्तिः शब्दस्यैव देवतात्वे ऽनेकदेवताकल्पनापत्तिश्च श्राणाधिनदेवतानां च वरदा
तृत्व प्रभुत्वेश्वर्यावातो [illegible] वनीतिवत्वाल्लक्षणापोपपत्तिः बाधकाभावादित्तिदेवतावैतन्यसिद्धिः
ननु नानायागेष्वेकदाहानेरकदा संनियानेकप्रयुपपद्यते इंद्रादेरेकत्वादिति चेन्नतद्बुद्धि

Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न्या· विशेषस्य हि संनिधानं प्रतिष्ठा विधि नाप्रतिमादाघ्रहंकारवन्तं न चेंद्रादेः सार्वत्राभावात्तया मा हिव्यासेगादक्षण्यो
१३१ नानाएयुक्त को हि भिरेक दानुत्रानेक पक्षान मिति वाच्यं अदृष्ट विशेषस्मारितलिंगादिशनिसंयानाजत क्षिपप
रानमदृष्टा विशेष सहकृत मन सावात्तथाज्ञा न मिति अथ्यामुएजसत्यादि फलत्वेन पशुनीरिंद्रादिस्वीत नं एकदे
वतात्वेनुजमममानाभावः किं लिंद्रायेतिपदमेव देवतादेशानादेशित चतुर्थ्यंतपदनिर्देश्यकत्वमेव हि दे
वतात्वं निर्देश्ये तिभावप्रधानो निर्देशस्तथा च देशनयानाद्भिन्नादिरूपपादे शितेवोधितं चतुर्थ्यंतपद
निर्देश्यत्वेतच्छब्दोच्चारणं यत्र तथा इंद्रायेत्युच्चार्यंदघादिति वेदे नवोधनात् आग्नेयोष्टाकपाल
इत्यत्र नाद्भितेनचतुर्थ्यंतपद निर्देश्यत्वेवोध्यते देशिनादेशितं चतुर्थ्यंतपदनिर्देश्यत्वं भवतीति न चम्नः
स्वाहाध्व इति स्वाहेत्यत्र चतुर्थ्यं नाभावः तत्र चतुर्थ्यं नस्योहनान्नचतनाद्भिनस्य देवतात्वमप्यर्थः १३१

सास्येदेवतेति देवताधिकारीयत्वात् तथा चोक्तं तद्धितेन चतुर्थ्या वा मंत्रलिंगेन वा पुनः देवता संगतिस्तत्र तु बलं
तु परं परमिति तथा च देवतात्वस्तानेन तद्धितात्मकदेशनया बोधने देशनया बोध्यने च सति देशनादेशितच
तुर्थ्यंतपदनिर्देश्यत्वरूप देवतात्वस्तानमिति नान्याश्रयत्वादिति वाच्यं देवतात्वैकदेशस्य चतुर्थ्यंतपदनिर्देश्यत्व
रूपस्य तद्धितार्थत्वात् तथा च चतुर्थ्यंतपदनिर्देश्यत्वरूपदेवतात्वस्तानेन सति तद्धितप्रवृत्तौ देशनादेशितं चतुर्थ्यं
तपदनिर्देश्यत्वरूपं देवतात्वं प्रयतइति तत्त्वाग्नेयोष्टाकपालस्तत्राग्नेर्देवतात्वेपि तद्धितेनागत्वादेः प्रकृत्यर्थ
स्य देवतात्वं बोध्यतेन तत्र न्यायत इति पदस्योत्कर्षतस्य देवतात्वमिति चेन्न तत्र शाब्दात्मकस्यैव प्रकृत्यर्थत्वोपा
मानं स्यप्रणतत्वात् बोद्धायेति चतुर्थ्यंतपदेन चतुर्थ्यंतपदेन निर्देश्यत्व तेयेन चतुर्थ्यंतपदमेव देवतात्वेद
ति चेन्न यथा पिहितः शब्द एव देवतेति मते देशनादेशिते चतुर्थ्यंतपदनिर्देश्यत्वं प्रस्य तद्धितोपाहितं

सा. चतुर्थ्यंतपदनिर्दिश्यत्वं देवतात्वमर्थः । नचार्यम्णापि देवतात्वं सिद्धमिति वाच्यं देवताया अप्येवं चैतन्यमिति वाच्येन तथा
१३२ पि विशिष्टस्याचेतनत्वात् । न चेन्द्राभिंद्रायेत्यादिपदमेव देवतेत्युक्तमिति वाच्यं तथापि चतुर्थ्यन्तपदस्यै
व यागाधारत्वात् हविःस्वोपलक्षणत्वाभिप्रायेणाव्याजनत्वोक्तेरिति अग्नये इति पदेनोक्तत्वे वपूर्णमागीतं ननु वरुणपे इ
ति तस्मात्कृदन्तमपि देवतेति नचेन्द्राय स्वाहेति नादर्थ्ये चतुर्थ्यनुपपत्तिरिति वाच्यं स्वाहा वियोगे तु पपदाविभ
क्तेरित्यभ्युपगमात् उपपदं समीपवर्ति पदं तद्योगात् विभक्तिरिति पर्यन्तमेवं अप्योपाहि तत्स्वस्य देवतात्वे वि
शेषणीभूतापंस्यैव देवतात्वमुचितं एवमप्ययं हव्यकव्यवाहनायेत्यादेर्देवताद्वयप्रसंगात् तद्वदेः सहस्रा
क्षरत्मर्थवादस्येंद्रमुपासीतेति विधेः समभिव्याहारे लोकवाक्यत्वनपातस्यैवोपात्तत्वात् । शिवस्वं नाददीते
त्यादौ महादेवमुद्दिश्य त्यक्तेपि शिवस्वत्वेन शिष्टानां व्यवहाराच्च अग्नये त्वे वस्यागो ननु वरुणपे इ १३२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नियतत्वश्रुतेर्वैयर्थ्यान्नतत्वेन तथात्यागस्य फलहेतुः ॥ तावत् व्रीहीन वहृंतोऽन्यत्र स्वविदलनेनतुषोपवाप
संभवेप्यवघातनियमवन्मंत्रकरणकहविस्त्यागभागित्वेनोद्देश्यत्वदेवतात्वमपि चेतनदेवताया एव
स्वाहाद्वियोगे चतुर्थ्यंतुशासनेन चप्रयं चार्थेन च वीजाक्षराणां देवतात्वं गौणकाल्पनादनुपपत्तिः तवमतेऽपि
वीजाक्षराणां चतुर्थ्यंतता नियमेन देशनादेशितचतुर्थ्यंतपदनिर्देश्यत्वरूपदेवतात्वस्यानुपपादना
नुमंत्रप्रकाशितशाखिनोवेएधु पेनमुद्दिश्यहविस्त्यागभागित्वेन याज्ञिकानां तत्रैव देवतात्वव्य
वहारएव शिवसमंत्रभेदेन वीजाक्षराणां नानात्वेनानंतगतेषु शिवपदशक्तिग्रहे गौरवाच्च । त
स्मान्मंत्रकरणकहविस्त्यागभागित्वेनोद्देश्यत्वं देवतात्वमिति मीमांसकतः मंत्रकरणकोपो हविस्त्या

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

गा- गत्वज्ञाप्तित्वेनोद्देश्यत्वं मंत्रव्यपोऽस्य हविःसंबंधवत्त्वेनोद्देश्यत्वमिति यावत् इह विनिंछ्यात्यागाजनं पक्लेखत्वं
१३३ नद्राप्यपत्नयोर्देश्यत्वमिति नतु वर्तुलार्थः खगोसंबंधित्वयोर्देश्यत्वस्य यागकर्तृत्वसत्वात् त्याज्यत्वात्त्रिवा
रणायह विशिनष्टि विष्ठे च त्यागकर्मत्वं कोदाकस्मान्न्यदाशिति मंत्रकरणकबहुनादि रूपहविः स्वसमभागित
पोद्देश्यत्वस्य पत्नेष्वहीनेरिसन्नातत्वात् त्याज्यत्वात्त्रिवारणाय मंत्रपदं त्यागकर्तृत्वे मंत्रपरं नयोपिषिध्यः इष्यादृषा
दिग्णदिनायार्वं णाद्दोयपत्न्याश्रपिखननस्मा गोत्व्यात्नत्वात् त्याज्यत्वात्त्रिवारणायोद्देश्यत्वमिति न च पदुर्द्वापेनुमं
त्रकरणकहविः संबंधाभावान्नद्देश्यत्वात्तस्याहिति वाच्यं तस्य देवतात्वान्नभ्युपगमात् न तज्जातीय हविः
संबंधस्य विवक्षितत्वाद्धामेतस्यापि देवतात्वमिष्यत एव मंत्रपदं चात्र स्वधा सा हा न्यतर परमिति १३३

केचित्तु तद्रूपत्वेन विशेषणेनान्तर्भावितेऽव्याप्तिरित्यपरे । उद्देश्यत्वे चोद्देश्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वरूपं बोध्यं तेन
न शरीरत्वावच्छिन्नोद्देश्यतायामात्मन्यतिव्याप्तिः शरीरत्वावच्छिन्नस्यैवोद्देश्यत्वाद्देवतात्वाच्छेदि । निगर्वः
धर्मी । तेष्वप्यपूर्वकल्पनेऽप्यापत्त्वापत्त्योरुभयोः कल्पनाहरं यागएवस्यापि तत्त्वधर्मसामान्यकल्प
नामित्यर्थः न चैवमिति एतेषां यागस्यापि तत्त्वोकारे इत्यादि नीया ॥ नाशकालेऽप्यपत्तेरिति प्रत्यक्षो विषय
स्य कारणतया तत्त्वं मन्यते च पापस्यापि विनाशित्वाद्विषयासत्त्वादेव न तत्त्वो । केप्रत्यक्षमिति । भावः
श्रात्मो । तेश्च प्रथमक्षणोत्पो रपत्वा । द्वितीयक्षणोत्पत्त्यपक्षेऽपि नन्तृतीयादिक्षणे प्रत्यक्षमित्यर्थः । विषय
स्य कार्यकालवर्तितया हेतुत्वेनन्तृतीयादिक्षणे नन्तानादि प्रत्यक्षमित्यमि माये एतद्द्वितीयक्षणो

मा- योपत्वाभिधानं। अन्यथा तु तन्नोपलक्षणोपयोगपत्वादिति बोध्यं। इदानीमिति। भवन्मते यागस्यैव पित्वेनया
१२४ गस्य। चिरणीतत्वादृशाणां नपजेप स्थितेन स्यादित्यर्थः। अपूर्वस्वीकारे तु तस्यानीं द्विपत्तया नन्त्रस्यस्यान्य
नित्तिभावः। विधिं निरूप्यार्थवादं निरूपयति। विधि। भिन्न इति विधि भिन्नो वाक्यविशेषोर्थवाद इत्य
र्थः। विशेषेनुपादानात्र घटमानमेस्यादिवाक्येतिव्याप्तिः। विधौ तद्वारणाय विधिभिन्न इति अर्थवा पि
दं विभजते सान्विति। अर्थवादस्त्रित्यर्थः। यथाक्रमं तल्लक्षणान्याह गुणेति। विरोधे विरोधप्र
तावच्छेदक। विशेषणं शब्दार्थयोर्विरोधे यथा आदित्यो यूपो भवति यजमानः प्रस्तर इत्यादिरेव
यथा इति तदितिप्रमाणान्तरेणानिर्णीतार्थज्ञापकः शब्दोनुवाद इत्यर्थः। यथा पन्नदुःखेन संभिन्न १२८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मित्यादिवाक्यं परिमाणेति स्मरसमात्रफले परिमाणेति विरसं पनसफलमित्यादिस्थले च वाक्ये न तत्र प
त्यक्षप्रमाणादिना तदर्थनिर्णयादिति बोध्यं तद्धानादिनिष्प्रयोजनानामयाचतत्कालेन गुणज्ञापकः प्र
व्होभूतार्थवादस्त्वर्थः। यथा जरायामवंशः यथा वा राज्यं श्रेष्ठ्यमात्यैरपंतजेति प्रवज्यनकत्रिंस्प
ताप्रवेशेन सपरिकरस्य शब्दस्य प्रामाण्यं व्यवस्थाप्य शब्दस्य नित्यत्वादिमतनिराकरणस्यानि
त्यत्वं व्यवस्थापयति सोयं शब्द इति अनित्य उत्पत्तिमान् ध्वंसप्रतियोगी वेति क्रमानमाहो स्वत्र
तिरुरवः श्रावणकरः। ओमेति ओममात्रगुणत्वादित्यर्थः। मात्रपदेन घटाकाशसंयोगेन व्यभिचा
रः। न तु परिमाणवत् गगनपरिमाणवत्। अप्रयोजकत्वं हेतुरस्तु साध्यमास्त्विति प्रकृतानुमाने
नुकूलतर्कविरह इत्यर्थः। अनयापाश्वनिस्तमोदितानुपपन्नेति निसोपंगकारइन्यत्र ह्येतनका

Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

स्या०
३५

त्वीनगकारेपूर्वकालीनगकारेऽभेदोऽप्यसतेसचगकारस्ताद्योन संभवतीति तथा च पराध्योपदिष्टिस्तोनस्मात्तर्हि पूर्वकाली
नगकाराभेदप्रत्यभिज्ञानविषयेनस्मादिमनुकूलतर्क इति भावः अयं सोऽयं गकार इति प्रत्ययः बाधकाभावादा
मात्वे बाधकाभावात्त्वबाधकाभावेऽपि च भ्रमत्वे विषयव्यवस्थोच्छेदापत्तेरिति भावः उत्पन्नादीति उत्पन्नो गका
र इत्यादिप्रतीतिरित्यर्थः आदिना विनाशप्रतीतिपरिग्रहः बाधिकानिमत्त्वे बाधिकानत्वाउत्पन्नादिप्रती
तेः व्यंजकेति अस्मन्मते विजातीयवायुः प्राचोन्मादक एतन्मते व्यंजकः तथा चोत्पन्नो गकार इत्यत्र
गकारव्यंजकवायुरुत्पन्न इति वायुनिष्ठत्वेनोत्पन्नादिप्रतीतेर्न प्राव्द्वनिस्यता बाधकत्वमिति भावः
गकारेति तथा च गकारस्तस्यानन्तरस्यत्र वायोर्धानात्कारनिष्ठोत्पन्नेरेव विषयत्वाद्धनवायुनिष्ठोत्पत्ता
दिविषयकत्वमिति न प्राब्द्द्यनित्यत्वमिति भावः नवासाविति गकारगतत्वेनोत्पन्नादिप्रतीतेः बाधकाभावात्

प
टि
ग्र

स्य०
३५

बाधकाभावात् प्रत्यभिज्ञानं सोयं गकार इत्यभेदावगाहि प्रत्यभिज्ञानं बाधकमुत्पन्नादिप्रत्ययस्य प्रमात्वे
बाध्य। केचिन्नये वउत्पन्नादिमत्वप्रतीत्यैव सा सोयं गकार इत्यभेदावगाहिप्रत्यभिज्ञा बाधिता किं न स्यादि
त्यर्थः अत्रोत्पन्नादिप्रतीत्यभेदावगाहिप्रत्यभिज्ञानयोर्बाध्यबाधकभावे निगमकमस्तीति येन प्रत्यभि
ज्ञानस्य बाधकत्वेनोत्पन्नादिप्रतीतेर्भ्रमत्वकल्पनाच्छब्दानित्यत्वं न सेत्स्यतीति भावः नन्वेवमिति एव
मित्यस्य विवरणं विनिगमकाभावे इति बाध्यबाधकभावे विनिगमकाभावे इत्यर्थः विनाशादीति ए
वकारेण प्रत्यभिज्ञानव्यवच्छेदः कुत इति चेन्न तत्तुल्याच्छब्दानित्यत्वं सिद्ध्येदिति भावः उभयत्रेति द्वयो
र्भ्रमत्वकल्पनापेक्षया एकस्यैव भ्रमत्वकल्पनायां लाघवादित्यर्थः उभयस्यापि प्रमात्वेनोपपत्तिमा
ह अन्ये त्वित्यादिना विनिगमके इति बाध्यबाधकभावे विनिगमकाभावादित्यर्थः उभयोरुत्पन्नादि

स्या॰ प्रतीतिप्रमापिज्ञानयोः स्वतन्त्रविरुद्धार्थयोर्भ्रमयोः प्रमात्वापित्वर्थः अनयोरेकतरं वा यं विरुद्धार्थग्राह
१३६ कत्वादितिभावः प्रमापिज्ञानस्य स्वसत्त्वापगकारस्त्वेतिप्रमापिज्ञानस्य गतत्वेतिरदन्त्वावच्छिन्नेगत्वाव
च्छिन्नाभेदोपासतेनतुनत्वमपेदरत्रिगकारस्वमनीनामुसमाद्विप्रमापवलेननात्वेपिगत्वेनरू
पेणाभेदोस्त्वेवेतिनकस्यान्यपिप्रतीतेर्भ्रमत्वापत्तिभावः पुंरुतेनयास्वनीतिगत्वावच्छिन्नभेदाप्र
वविषयकत्वेसतीत्यर्थः नन्वितिसोयपिमत्रहिरदन्त्वावच्छिन्नेनत्वमभेदस्यवभासनेननुगत्वाव
च्छिन्नाभेदइतिभावः नह्यतीतिसोयमित्रनत्वमभेदोनविषयः किंतुनत्वाकिंचिन्निगत्वावच्छिन्नाभेदः
प सत्ववैमर्षेदेपिगत्वस्याभेदांसयवस्येवेतिभावः गकारोयमितिगकारोयमित्रत्वहपनः गत्वाव व्य॰
च्छिन्नाभेदोविषयः नतुसोयमित्यत्रैवनत्वाकिंचिन्निगत्वावच्छिन्नाभेदइतिभावः नह्यमित्वेतितत्वाकिंव १३६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्वानवगाहित्वादित्यर्थः तथाचगन्धेनघटकिंचित्त्वंयत्र नभासतेतेनतत्रागकारेणपित्याकारः यत्रतुनघ
किंचित्त्वंभासतेतेनतत्रसोपपत्तिःनसोपपत्तित्वागकारेणपित्ति प्रतीत्यापत्तिरितिभावः ननुअक्रीतामेदे
पिजातेरपिदेनैवाभेदावगाहित्वस्यपरइतिनवानुमतंसर्वंचसोपपत्तिस्यतघकिंचित्त्वगन्धजात्यवछि
न्नाऽपित्रोपपत्तिस्थधर्मवसानात्जातीयोपपत्तिस्याकारापत्तिरित्याशंकतेनयासनीतिगन्धत्वरूपजात्य
वछिन्नाभेदविषयकत्वेसनीत्यर्थः तज्जातीयोपपत्तित्वतुतज्जात्यवछिन्नाभेदस्यैवतज्जातीयोपपत्ति
मतीतिविषयत्वादितिभावंजातित्वेतियत्रजातित्वेनोपस्थितंघटकिंचित्त्वेनोपस्थितंगन्धावछि
न्नाभेदोभासतेतत्रतज्जातीयोपपत्तिःयत्रतुघटकिंचित्त्वेनैवोपस्थितंगन्धावछिन्नाभेदस्तत्र नै२
सोपपत्त्याकारकइतिनतत्रतज्जातीयोपपत्त्याकारकइतिभावः स्वाकृतिस्तहसोपपत्तिसन्नेतद्वीजंतुसोपंध

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

स्या॰ १३७

इति प्रत्यभिज्ञानबलात्तत्तादीनां स्थैर्यसिद्धिः सानुयद्गीनां क्षणिकत्वे पि घटत्वेनैक्यादेवाभेदप्रत्ययो■पपत्ते
र्नतत्साधिकेति स्थैर्यमात्रमुक्तिघटेति निरस्तमेतदेव को पपितिप्रतीतेर्विषयो वाच्यस्तथा चैतस्याश्च
मत्वं विनानोपपत्तिरिति यत्तु विजातीयवायुसंयोगस्य कार्यतावच्छेदकं कम्पावगाहित्वेण त्वनिमित्तमनेवाच्यं त
त्रक विषयकत्वस्रावगाहित्वयोर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहः मन्मते तु कत्वमेवेति तन्नुच्छं तन्म
ते विषयितासंबंधेन कार्यकारणभावावच्छेदकतायाम् अगृहीतकत्वगत्यादिरूपजातिकशब्दस्य कोलाहलतया न
त्वत्प्रसंग्रहेण विषयितया कत्ववत्त्वस्यावच्छेदकत्वात्संभवादिति तिवस्तुतस्तु तारत्वमंदत्वरूपविरुद्धधर्माध्या
सादेव सिद्धेन तत्त्वस्यैकत्वमानाभावः अभेदावगाहि प्रत्यभिज्ञायाश्च संभवात्तथैव ताराः समवमंद इति प्रतीते लम॰
स्तारत्वमंदत्वयोरविरोधेपि तत्प्रतियोगिकं तारत्वं तत्प्रतियोगिकं मंदत्वं च विरुद्धमेव कत्वादिनासंकरतारत्वा

दीनां कत्वादिव्याप्यानामननुगमेऽपि सजातीयसाक्षात्कारप्रतिबंधकतावच्छेदकप्रत्य वजिजातित्वेन तेषामनु
गमात् तादृशानुगतप्रतीत्युपपत्तिः सजातीयेत्यस्य स्वाश्रयसमजातीयेत्यर्थः लौकिकविषयतया मंद साक्षात्का
रं प्रतित्वावच्छेदककर्मावच्छेद्यत्वरूपया समानावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या तादृशस्य प्रतिबंधकत्वमिति नात्मन्येव प्रति
बंधकतावच्छेदकत्वमिति तत्त्वावच्छेदकत्वेन तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वं मंदबुभुत्साविरहविशिष्टतात्वेनैव
प्रतिबंधकतया तादृशत्वेऽपि तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वाभावात् अवच्छेदककोटिप्रविष्टत्वविवक्षणे च मानससाक्षात्का
रं प्रति तादृशबुभुत्साविरहविशिष्टमंदबुभुत्साविशिष्टमंदत्वेन प्रतिबंधकतया मंदत्वेऽतिप्रसंगः इति चेन्मैवं मं
दबुभुत्साविशिष्टत्वेनैव प्रतिबंधकत्वात् मंदबुभुत्सात्वे नैव सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या प्रतिबंधकत्वे
तु मंदत्वस्यैव तादृशबुभुत्सानायत्तेर्बुभुत्सितत्वेन प्रतिबंधकत्वं न याचनुमित्यादिविशेष्यविधयाऽवच्छेदककोटि

न्या॰री॰ प्रविष्टत्वरूपावच्छेदकत्वस्य विवक्षणान्मंदत्वेनातिप्रसंगइति दिक् शब्दस्य द्रव्यत्वनित्यत्वादिमहत्त्वमंतेद
१३८ र्शयन्निषेधास्त्विति पि॰ स्पर्शेति निः स्पर्शत्वं गंधादौ व्यभिचारीति द्रव्यत्वादिति द्रव्यसमात्रे च घटादौ व्यभिचा
रीति निः स्पर्शद्रव्यत्वादिति विशिष्टहेत्वनुधावनं उक्तदोषादिति शब्दस्य नित्यत्वे उत्पत्तिविनाशप्रत्यययोरु
भयोर्भ्रमत्वकल्पनमपेक्षैकस्यामेतावता हि प्रत्यक्षस्यैव भ्रमत्वकल्पनात् प्रामाण्यत्वादिति नित्यत्वे उक्तदो
षादिसर्पयेत्तथा च प्रकृतानुमाने बाधइति भावः स्वरूपासिद्धिमप्याह शब्दइति नन्वनुमानमेव शब्दस्य द्र
व्यत्वसाधकमित्याशंकते शब्द इति॰ साक्षादिति साक्षात्संबंधत्वं च संयोगस्य वाच्यान्यतरत्वं भ्रमप्रयोजकत्वा
दिति अनुकूलतर्काभावादित्यर्थः प्रतिकूलतर्कमप्याह शब्दे इति नीरूपेति प्रत्यक्षेत्र द्रव्यत्वेन रूपिद्रव्यत्वा॰ लम·
त्तत्र च रूपिद्रव्यत्वस्य प्रत्यक्षत्वाधीनत्वान्नीरूपद्रव्यत्वमेवेतिभावः बहिरिति बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नंप्र

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्तिउद्भूतरूपत्वेनहेतुतयाशब्दस्याप्रत्यक्षत्वापत्तेरित्यर्थः तथाचशब्दोयदिनीरूपद्रव्यंस्याहृद्ग्राहिरिंद्रियप्रत्यक्ष
विषयोनस्यात्रूपिद्रव्यत्वेनुप्रत्यक्षत्वाधिकरणमित्रिशब्दस्यद्रव्यत्वसाधनेप्रतिकूलतर्कइतिभावः वर्णाति
रिक्तोवर्णाभिव्यंग्योनित्यः शब्दः स्फोटः तस्यचाप्रत्यक्षादिप्रमाणबाधितत्वेनतत्खंडनानीकृत्याह्येषामपिव
र्णानांनित्यत्वमितिवैयाकरणमतंदूषयतिवर्णाइतिशब्दपात्रस्यप्रत्यक्षत्वाद्ध्वन्यात्मकशब्देबाधः स्फो
टोपागासिद्धिः श्रावणत्वसामानाधिकरण्येनसाध्यसिद्धेरुद्देश्यतायांनुस्फोटेननतस्मान्नेसिद्धसाधनमतः
शब्देतिविहायवर्णेत्युक्तं स्पनस्यचपक्षातिरिक्तत्वेनहृष्टांतत्वमितिमन्येपक्षतारिक्षेपंध्वन्यंशे ये
तिपात्वनमात्रस्यध्वनेर्व्यभिचारित्वात्हुन्यन्येतिध्वन्यंशेचपतारोव्यभिचारीतिशब्दत्वादिस्वीकारेस्प
तरणेवेतिउत्पत्त्यादिप्रत्ययेनानुमानस्यबाधितत्वात्हृष्टांतनवत्वात्सुर्वः दोषांतरमप्याहइत्या

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

स्या・ तेनिर्हृष्टांतासिद्धिरपि तयोपपादयति न हीति प्रमाणोति प्रसक्त्यादेरभावादिति भावः स स्फोटः वर्णकदंबेति
१३९ वर्णसमूहेत्यर्थः आद्युत्तरविनाशितयानंतानां वस्तुतोऽवतिष्ठंसप्रतियोगितयामेलनेतिएकत्वाणा
वस्थापि त्वाभावादित्यर्थः अप्रत्यक्षत्वपिति पदानामपि प्राक्त्तेनात्वधिंप्रत्यक्षेविषयत्वेनकारणा
त्वादितिभावः तथाचेति पदानाम प्रत्यक्षत्वे चेतदप्रत्यये पदार्थप्रत्ययेव्याप्त्यापस्य लोनानुपपत्या दे
रप्यभावादितिभावः कथमिति वृत्तापदजन्यपदार्थोपस्थितेरेवशाब्दबोधांगत्वादितिभावः न स्या
त्पदानामप्रत्यक्षत्वात् पदस्फोटस्तु तिन यथा चेतेनैव पदार्थोपस्थितिरितिभावः नावद्दूर्णेति पदघटकी
भूतनानावर्णैरेवंग्यत्वमित्यर्थः नावत्तो पदघटकीभूतानांतानावर्णानामित्यर्थः नावद्दितिपदघटकीभूतनाव स्म・
र्णप्रत्यक्षंव्यंग्येवेत्यर्थः आद्युत्तरविनाशित्वान्नानावर्णानां वस्तुतोवति ध्वंसप्रतियोगितोक्तपिकारणं नदपि कर १३९

णत्वलक्ष्यं साधिकरणत्वोत्पत्तिकानां मेलनेनेति एकत्वस्यावस्थापयितुमसंभवादित्यर्थः आशुतरविनाशिनामपि
युगपदुत्पन्नानां बहुपीयज्ञानानां मेलनमस्तीति क्षणिकानामिति क्षणिकानामपि घटपटादीनां मेलनम
स्तीत्याशुतरविनाशिनामपीति आशुतरविनाशिनोः क्षणिकयोरपि ज्ञानयोर्मेलनमस्तीत्याशुतरविना
शिनामिति बहुवचनोपादानमुपकारे निष्टकारपात्रानुसारेणोपीति द्रष्टव्यं वर्णानेकत्वे वर्णानां नार्थ
प्रत्यायकत्वं पदत्वं किन्तु स्फोटस्यैवेत्यस्य वपत् किंचिदेकवर्णानां वाचकत्वे वर्णान्तरोपादानवै
यर्थ्यादित्यर्थः नेदं संभवादिति पटघटकीभूतानां बहूनां पिण्डीभावेकदासंभवादित्यर्थः प्रत्य
येकत्वं निर्विकल्पकेन तत्त्वविशिष्टबुद्धिः पुनः तत्वनिर्विकल्पकेन ततः तत्वविशिष्टबुद्धिरित्येकदा
वर्णानामपि ज्ञानानामप्याशुविनाशिनमपायोग्यपद्यासंभवादिति भावः ननु जनकरमिति स्फोटमेव जनकरम
र्थः सरवर्णपूर्वपूर्ववर्णानुभवजन्यसंस्कारसहितचरमवर्णोपलम्भ एव कृतं व्यर्थं स्फोटेनेति तन्नहेतोर
गोचर

न्या. वास्तु किं तेनेत्याशयेन पूर्वपूर्ववर्णानुभवसंस्कारसहकृतचरमवर्णानुभवात्तैरर्थप्रत्ययोपपत्तेर्न तदन्यथानुप
१५० पत्त्या स्फोटकल्पनमिति भावः मास्त्वर्थप्रत्ययानुपपत्त्या स्फोटसिद्धिः पूर्वपूर्ववर्णसंस्कारसहकृतचरमवर्णा
भिव्यक्तिविषयेण स्फोटेन पदप्रतीतिर्जन्यत इति पदप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिरेव स्फोटसाधिकास्त्वित्या
शंकते अथेति तत्सिद्धिः स्फोटसिद्धिः तस्य पदप्रत्ययस्यैकरूपेणेति घट इत्यवहितेनान्तरवर्तिपटस्याप्यवहि
तेनान्तरवर्तित्वमादिविषयत्वादित्यर्थः न संभवतीति वर्णानामाशुविनाशितया पदप्रत्यक्षात्मकस्तावद्वर्णा
गोचरः प्रत्ययो न संभवतीत्यर्थः प्रत्यक्षात्मकतावद्वर्णप्रत्ययासंभवेपि स्मरणात्मकस्यैव तस्य संभव
इत्याह तावदिति ननु तावद्वर्णगोचरस्मरणसंभवेपि न तस्य पदरूपत्वं पदस्य तावद्वर्णमात्रानात्मकत्वे णप.
इत्याह नन्विति तावद्वर्णेति पदपदकीभूततावद्वर्णमात्रविषय इत्यर्थः अर्थेति केवलवर्णमात्रस्यार्था १५०
प्रत्यायकत्वादित्यर्थः अन्यथाव॥

र्गोमात्रस्यार्थप्रत्यायकत्वे । अविशेषापत्तेरिति दीनपदादपि नदीविषयकशाब्दबोधापत्तेरित्यर्थः । वर्णद्व
यस्योभयत्राविशिष्टत्वादिति भावः । दीनेत्यत्रापि आनुपूर्व्याः सत्त्वादानुपूर्वीविशेषेति तत्प्रत्ययः । आनु
पूर्वीप्रत्ययः । आनुपूर्वीगोचरसंस्कारप्रभावेन तत्स्मरणस्याप्यभावादिति भावः । घोत्तरत्वं हीति । घाव्यवहि
तोत्तरत्वं हीत्यर्थः । अनादौ संसारे सर्वस्यापि टकारस्य घोत्तरत्वात् । अव्यवहितोत्तरत्वं च तद्धर्मिकध्वंसाधि
कक्षणोत्पत्तौ ध्वंसानधिकरणत्वे सति तद्ध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणीभूतो यः क्षणस्तदुत्पत्तिकत्वं
यद्यप्येतस्य तत्तद्व्यक्तिघटितत्वादननुगमस्तथापि घाव्यवहितोत्तरत्वसामानिकत्वसंबंधेन घवद्वत्त्वं बो
ध्यं संबंधाननुगमस्य चादोषत्वाददोषः । यत्तु टस्य घोत्तरत्वे प्रवृत्तीच्छादिमत्त्वं इच्छादिमत्ता च कालिकसं
बंधेन तद्घटितज्ञानवत्त्वेन तत् अपेक्षाबुद्ध्यात्मकज्ञानस्य तत्तत्त्वानुपूर्व्यावस्थापि सर्वसंभवेन तत्स्याव्यवहि

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्या॰ तेनरूपघटकत्वासंभवादितितन्नरूपत्ववत्वनिवेशेपिनदीदीनयोरविशेषापत्तेरवारणात्तच्छाविशेषनि
१५१ वेशेचविशेषणस्यदुर्निरूपत्वादितितस्याशयस्त्वरूपानुपूर्वीविशेषणस्यप्रयुक्तत्वं । अलौकिकप्रत्यक्षविष
यत्वंघोतरंत्वमितिघोतरत्वांशेलौकिकंत्वांशेलौकिकंआवरणप्रयुक्तंभवतीत्यर्थः । हितिनिवद्धत्वमा
नुपूर्वीविशेषविशिष्टवर्णत्वेनयाचशाब्दबोधेआनुपूर्वीविशेषविशिष्टवर्णज्ञानत्वेनकारणत्वे
वर्णविशिष्टानुपूर्वीविशेषज्ञानत्वेनकारणत्वमादायविनिगमनाविरहान्वर्णज्ञानत्वेनानुपूर्वीज्ञान
त्वेनचभिन्नभिन्नरूपेणवकारणत्वमितिसूचितं । अर्थापत्तिरपिप्रमाणं । अर्थापत्तिपदवाच्यमपिप्रमा
णंद्वयमस्तिप्रत्यक्षादिप्रमाणचतुष्टयभिन्नमस्तीत्यर्थः । तेननसिद्धसिद्धिव्याघातः । तद्धात्रिभोजित्वंकस्य
यतींनचात्रेति । अत्ररात्रिभोजित्वज्ञानेप्रत्यक्षादीमादिनानुमानादिपरिग्रहः किंत्वउपपत्तिज्ञानंप्रमाणमि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

स्यानुपपत्तिः सैवेति अनुपपत्तिज्ञानरूपैव अर्थापत्तिरिति अर्थापत्तिरूपं प्रमाणमित्यर्थः नन्वन्यप्रमाप्यर्था
पत्तिरित्येव व्यवह्रियत इति ध्येयं दिवेति पीनत्वमात्रं दिवैवभोजने न व्यभिचारीति दिवाऽभोजित्वे सतीति अ
भोजित्वस्य स्वरूपासिद्ध्या दिवाऽभोजित्वे सतीति विशिष्टमुपात्तं दिवाऽभोजित्वमात्रं चाभोजिन्यपीने व्यभि
चारीति पीनत्वादिति पक्षे व्यतिरेके यो रात्रौ न भुङ्क्ते नासौ दिवाऽभोजित्वे सति पीनः यथा रात्रौ दिवाऽभोजी अ
पीनश्चेति व्यतिरेकिलिङ्गेन व्यतिरेकानुमानेनैवोपपत्तेः रात्रिभोजित्वलाभोपपत्तेः नार्थापत्त्याख्यं प्रमाणान्त
रमुपेयमिति भावः ननु तथाप्यर्थापत्तिः प्रमाणमिति व्यवहारः कथमत आह अर्थापत्तिपदं चेति केवल
ति केवलव्यतिरेकिविशेषस्यैवेत्यर्थः ननु मिनोमीत्यनुव्यवसायवदनुपपत्तिप्रपञ्चनाह अज्ञानोऽनरम
र्थापत्त्या मीत्यनुव्यवसायादर्थापत्तित्वजातिसिद्धेस्तदवच्छिन्नकरणस्य प्रमाणान्तरस्वीकार आवश्यक इ

स्या॰
१४२ मतेऽत्राह संतेपद्यति अर्थापत्तित्वस्यानुपपत्तित्वमाप्यतोपगमादेनमेवजाह प्राप्तानोनरं नानुपपत्तोमी
तिनघीरितिद्विके ऐतिह्यप्रमाणांतरत्वादिमनं दूषयितुमाह अविदितेति विप्रिव्यक्त्वं निलीनकर्तृकः
प्रवादविशेषोऽजरतीहास्याद्विरूपः स एव ऐतिह्यमिति अवहितपनेतस्य प्रमाणांतरत्वं दूषयति समवायीति सं
भावविशेषः यद्धिप्रमाणमर्यादिप्रमितिकरणं मन्तव्याम्न सत्यमाणांतरत्वमिति किमप नोचेत्तन्न प्रमाणं
नचेत् प्रमाणमेवन प्रमाणमपद्धाष्टमेव तदपरवाप्रमितिजनकत्वाजनकत्वाभ्यां प्रमाणांतरत्वं प्र
त्यक्षादिप्रमाणेभ्योपि नसत्प्रमाणांपिनमर्थः चत्वारीति प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि नत्वतिरि
क्तानीत्यर्थः नचैतावद्वैव न प्रमाणंनिरूप्यप्रामाण्यस्वपरतो ग्राह्यत्वमाधयितुमाह नचेति सर्वमिदं प्र लम॰
माकरणं निरूपणं प्रमात्वासिद्धौ प्रमात्वज्ञाने विशिष्टबुद्धिं प्रतिविशेषणज्ञानस्य हेतुतया प्रमात्वज्ञानं

विनाप्रमाकरणत्वज्ञानासंभवादिति भावः। तदेव वक्तुं प्रमात्वमेव तु कुतः सिद्धं किं जन्यज्ञानविषयः। तत्प्रमात्वं
प्रत्यक्षं प्रत्यक्षगम्यं तत्र हि प्रमात्वप्रत्यक्षमिति वा तदर्थः ज्ञानस्येति प्रमात्वाश्रयज्ञाने विना प्रमात्वज्ञानासं
भवात् प्रमात्वस्य ज्ञानघटितत्वादिति भावः। ननु ज्ञानातीन्द्रियत्वमेव कुतः तत्र तत्राह अन्यथेति ज्ञानस्य
प्रत्यक्षत्वे विषयतत्संनिकर्षयोः सत्वाज्ज्ञानधारैव स्यात् तु घटपटादिविषयांतरविषयकज्ञानं कदाचिद
पि स्यादित्यर्थः। अनुव्यवसायांगीकत्वेन प्रतीयतेन व्यवसायप्रमाव्यवसाय एवानुव्यवसायेन तद्व्यतिरिक्तज्ञा
नस्य प्रत्यक्षत्वमेवेति गुरुमतं दर्शयति अत्र गुरव इति स्वप्रकाशज्ञाने भासते यत्र तत्राहुः ज्ञानं ज्ञानात्मानं
स्वस्वरूपं चाधिकरणं स्वस्य ज्ञानस्याधिकरणं आत्मानं च विषयीकरोतीत्यर्थः। अत एवेति ज्ञानस्य घटा
दि विषयज्ञानात्मविषयकत्वादेव त्रयं चेति सर्वस्य व्यवसायस्यानुव्यवसायात्मकत्वे च ज्ञानस्य सर्वस्य

न्या· ज्ञानात्मविषयकत्वादेवऽस्यं चेति सर्वस्य व्यवसायस्यानुव्यवसायात्मकत्वे च ज्ञानस्य सर्वस्येज्ञानस्यमिती
१६३ तिमितिज्ञानं माताऽऽत्माऽऽत्मा मेयं घटादि तेन त्रिविषयकत्वात् मिति मातृमेयानां ज्ञानस्यैकसमयपीकत्वादिति भा
वः त्रिपुटीति त्रयाणां पुटानां समाहारः त्रिपुटीं प्रमितिमातृविषयानिति यावत् तन्त्वमस्य ह नेत्यर्थः चक्षुरिति
चक्षुर्जन्यं प्रत्यक्षज्ञानादि तेन स्वात्मनः चक्षुर्जन्यघटज्ञानस्वरूपस्य विषयेति विषयस्य विषये इन्द्रियसंनिक
र्षस्य च हेतुत्वादित्यर्थः विषयस्यासत्वमाह न चेति नष्टेत्यर्थः उत्पद्यमाने घटज्ञानादि पूर्वे मिति पूर्वभावि
नष्ट वक्तारणत्वादिति भावः संनिकर्षस्यासत्वमाह संनिकृष्टं चेति यत्र विषयनयाप्रत्यक्षं न पूर्वं [illegible]
कृष्टात्तत्र विषयस्य संनिकर्षस्य चापेक्षणीयत्वेनोत्पद्यमाने तत्र तत्पूर्वं तत्क्षणावच्छेदेन तयोरभावादवच्छेद्या ल्म·
धिकरणोसंबद्धस्यावच्छेदकत्वानंगीकारादिति भावः नन्वतन्यजेज्ञाने इन्द्रियसंनिकर्षस्य ज्ञानप्रत्यक्षहेतुत्वान

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्नुपगमेन विषयतत्संनिकर्षाद्यघटिताया एव सामग्र्याः प्रत्यक्षप्रमाज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वं तेनाव्य
काभावः नचेच्छादि प्रमहानुरोधेनात्मसमवेतमानसत्वावच्छिन्नप्रतिमनः संयुक्तसमवायस्य हेतुतया
ज्ञानप्रत्यक्षे व्यभिचार इति वाच्यं कार्याव्यवहितपूर्ववृत्तित्वावच्छेदेन कार्याधिकरणे कारणाभावस्यैव
व्यभिचारतयावच्छेद्याधिकरणे संवद्धस्यानवच्छेदकतया कार्याधिकरणे ज्ञाने पूर्ववृत्तित्वावच्छेदेन
कारणसत्त्वस्यैव कारणाभाववत्त्वस्याप्यनंगीकारेण व्यभिचारासंभवादित्यत आह कथं वेति चा
क्षुषादीत्यादिना स्पार्शनपरिग्रहः स्पार्शने उद्भूतरूपस्य प्रयोजकत्वाद्वाय्वोरप्रत्यक्षत्वादिति भावः अ
स्य चेति रूपसंबंध शून्यस्यापि चक्षुषा ग्रहे चक्षुषेत्युपलक्षणं त्वचापि ग्रहापत्तेरित्यपि द्रष्टव्यं केचित्
चाक्षुषादीत्यादीत्यादिपदात्स्पार्शनपरिग्रहः उद्भूतरूपवद्विषयतत्वग्रहणात् उद्भूतस्पर्शे इत्यादीत्यादिपदं स्पार्श

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

६

स्या० वदित्यपि द्रष्टव्यं स्पार्शने उद्भूतस्पर्शवत्त्वस्य द्रव्यस्य योग्यत्वादिति भावः। तेन नात्मनो घटादिस्पार्शने
१४४ विषयतासंबंधवदतिव्याप्तेः ज्ञानेन प्रमेयं ज्ञानवत्त्व्याप्तेः किं त्वनुमितित्वाद्यपि तिमदृश्यमतमाह। महावि
तिस्वविषयज्ञानविषयघटादिस्पर्शः ज्ञातत्वेति ज्ञातो घट इति प्रतीतेरिति भावः। तत्र च ज्ञानं निमित्तकार
णं घटादिकं समवायिकारणमसमवायिकारणं तु नापेक्षितं भाव कार्यस्यासमवायिकारणाकत्वमि
ति नियमस्य तुतेरंगीकारादिति बोध्यं। तथैव ज्ञाततत्वैव ज्ञानेन तावात्विति नष्टे घटेपि ज्ञातो घट इति प्रती
तेः। तत्र च समवायिकारणस्य घटस्यासत्त्वेन ज्ञाततायाजननासंभवात् स्वरूपसंबंधरूपज्ञानविषयत्व
येव ज्ञातो घट इति प्रतीतिर्विषयत्वज्ञाततायांप्रमाणाभावेन तेन हेतुना ज्ञाततानुमानासंभवादिति भावः। ल्म०
साध्याप्रसिद्धिं परिहरति ज्ञानरूपस्येति साध्याप्रसिद्धिर्वा गुमानांगं प्रकृते तज्ज्ञानरूपस्य कविदप्यप्रसिद्धा

ज्ञानत्वांशेन निरुक्तेःपि तत्वादेरग्रहात् तत्र तथात्वदनुमानसंभवतीति भावः तस्माज्ज्ञानस्यामनस्त्वयेन हेतुरिति मूर्ते
कस्य प्रमात्वस्य दुर्ग्रहत्वमिति पूर्वपक्षे समाधानमाह उच्यत इति योग्यत्वान्मनसो योग्यत्वात् नचैवं
ज्ञानस्य मनोयोग्यत्वेन ज्ञानमपि ज्ञानज्ञानमपि एवं तज्ज्ञानज्ञानमपि। ज्ञानज्ञानज्ञानमपीत्यनवस्थे
ति सर्वत्र विषयत्वसन्निकर्षरूपायाः सामग्र्याः सत्वादिति भावः उत्तरयति विषयांतरेति घटत्वादिवि
षयकज्ञानसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वेनेत्यर्थः मानससामग्र्या दुर्बलत्वादिति भावः कृतेति सर्वत्र मान
ससामग्र्याः संभवेनेतरसामग्र्यपेक्षया तस्याः प्रबलत्वबलतोपगमादिति भावः शंकते नन्वयापीति न
प्यापि ज्ञानस्य ग्रस्तत्वेपि तस्य ज्ञानस्य प्रामाण्यं अनुमानेनेदं ज्ञानं प्रमा समर्थप्रवृत्तिजनक
त्वादित्यादिहेतुना साध्येति ज्ञानप्रामाण्यस्य ज्ञानतया निघटो ज्ञानवान् ज्ञानतावत्त्वादिसाधि

व्याः नाज्ञानविषयेकानुमितिर्न्नाव्यमानाघटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यमपि विषयीकरोतीत्यर्थः ।
१४५ नतः ज्ञानमात्रनिरूपितव्याप्तेः ननु अन्वयमात्रमपि तस्य ज्ञानस्य प्रमात्वमपि सिध्येदित्यनेनान्वयिनञ्
ज्ञानत्ववत्त्वमात्रग्रहे बाधकाभावदत्यत आह साध्यतेति ननु रूपान्तरेण ननु साध्यतानवच्छेदकरू-
पेण नञ्जु निद्धि धेयकानुमितौ न व्याप्यवत्तापरामर्शो हेतुः ननु न तु मविच्छिन्नविधेयकानुमितावि ति
रूपान्तरेणापि तद्भानमत आह अन्यथेति अन्यथा साध्यतानवच्छेदकरूपेणापि अनुमितौ भाने
दहनेतिरं कुलाघवज्ञानेनेतरबाधातिरिक्तस्य लेवोध्यनेन वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतेनैतिपरामर्शाव
त्यमहानसीयवह्नेर्लाघवस्फूर्ति तिलाघवज्ञानवलान्महानसीयवह्निपि न्नवह्न्यमाववानितीतरबाध
ज्ञानवलान्महानसीयवह्नित्यादिनात्वयिनाविपिनततितः नेत्र वह्नित्यादिनामहानसीयवह्निमानो

पगमेपर्वतो महानसीयवह्निमान्नवेतिसंशयापत्तेरितिध्येयं अपिचारादित्विनिश्चमाहि नहानमापाद्य पिवा
रादित्यर्थः नचतत्प्रतेवप्रमितता पिस्वीकार्येतिवाच्यं सर्वे सत्यप्रमितत्ता मपि स्वीकृत्य सामाराप्यस्यापि
स्वतोग्राह्यत्वापत्तेरिति तत्व प्रमात्वस्य कुत्रापि दुर्ग्रहत्वेन ननु र्मधिविशेष्यनिरूपितत्वा पेः पिदुर्ग्रहत्वमाह
साध्येतिस्वमिवेतिज्ञानमपिवेत्वा प्रामाण्यमपित्वनिष्ठ प्रामाण्यमपि विषयीभवतीतिमितिमानमेव
रूपत्रिपुटी प्रत्यक्षवादिमतेघटत्ववनिघटत्वप्रकारकत्वरूप प्रामाण्यमपिभासतएवेतिभावः स्वप्रका
शतापाद्यतिविषयतन्सन्निकर्षयोः प्रत्यक्षेहेतुतया स्वस्मिन्स्वविषयकत्वासंभवादितिभावः किंचैवमपि
तिएवंप्रामाण्यस्य स्वतोग्राह्यत्वे तानन्दमितिप्रहेतुज्ञाने प्रमात्वमेवेतिप्रामाण्यसंशयोनस्यादितिमर्थः नेठनत्र प्रा
माण्यानिश्चयानन्तं शपाजुपपत्तिरेव स्वाहेतानग्रहेतिनिश्चयात प्रामाण्यस्य निश्चयानन्तं अपेयघटइतिज्ञा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

स्या॰ नेतरं हीदं ज्ञानं प्रमा न वेति प्रामाण्यसंशयस्तत्रापि घटइति ज्ञानस्य स्वप्रकाशतया स्वविषयकत्वेन स्वनि
१४६ ष्ठप्रामाण्यस्यापि निश्चयादिति भावः निश्चिते प्रामाण्ये संशयायोगात् प्रामाण्यस्य संशयायोगात्तन्निश्च
यस्यानंसंशयप्रतिबंधकत्वादिति भावः ननु यत्र प्रामाण्यसंशयस्तत्र ज्ञानमपि घटज्ञानं न स्वविषयकमपि
तितत्र प्रामाण्याग्रहे न दोषइत्यत आह स्वग्रहइति ज्ञानस्याग्रहइत्यर्थः स्वप्रकाशतावाद इति यदि तत्र
घटज्ञानं न स्वविषयकं तदा त्रिपुटीप्रत्यक्षतावादिनामित्यर्थः तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेनाह धर्मीति इदं
ज्ञानं प्रमा न वेति संशये घटज्ञानरूपधर्मिज्ञानाभावान्न धर्मिकप्रामाण्यसंशयासंभवादिति भावः ननु
तद्धेतोरिति न्यायेन धर्मीन्द्रियसंनिकर्षस्यैव हेतुत्वं न तु धर्मिज्ञानस्येत्यत आह समानेति तत्कोटिसा
धारणधर्मवत्तया धर्मिज्ञानस्य जनकोक्तिसंशयहेतुत्वावधारणादित्यर्थः अन्यथेति तुरगादो येगेना

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

छत् अनेकवह्नीन्द्रियसंनिकर्षे यत्र पक्षस्यैव धर्मिताज्ञानं तत्रैव पक्षसत्त्वादिसंशयो नान्यत्रेति संशये धि
र्मिनियमार्थं धर्मिज्ञानहेतुत्वादिति भावः न च तत्रापि विषयमाहात्म्यादिरेव धर्मिज्ञानहेतुरस्तु पर्य
न्तदेव संशयहेतुरिति वाच्यं तथापि पक्षो धामसहचरितः सहचारोपस्थितिर्धर्मग्रहीतो पक्षो ऽतिसहचरि
तानेकधर्मोपलम्भो वा पक्षतावच्छेदकं पक्षधर्मिज्ञानस्योत्कटकोटिकसंशयं प्रति हेतुतया पक्षे ऽपि व
पेरिति न्यायेन संशयसामान्ये धर्मिज्ञानस्य हेतुत्वात्मापादप्येवमुत्कटकोटिकसंशयं प्रति धर्मिज्ञा
नस्य हेतुत्वावश्यकत्वाच्चेति तथा च धर्मिज्ञानस्य संशयहेतुतया संशयपूर्वं ज्ञानग्रह आवश्यकं
तेन च प्रामाण्यस्य विषयीकरणे संशयाद्योगः अविषयीकरणे तु न तत्प्रामाण्यग्राहकता वज्ञा
नग्राहकसामग्रीग्राह्यत्वरूपं स्वतस्त्वं न प्रामाण्यस्येति भावः न च न तद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकत्व

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

का°
५४८

रूपं प्रामाण्यं च प्रत्यक्षे निग्राह्यमप्रामाण्यं त्वविषयकेण घटमहं जानामीत्याकारकेणाप्यधिकरणेनेत्य
र्थः । विशेष्यकत्वप्रकारकत्वांशग्रहे विवादाभावाप्रामाण्यग्रहस्तु तद्ग्रहपर्यवसन्न इति न तद्ग्रहे वाधानुप
पादप्रतिनियमाहीति तद्वत्तावेति तद्वत्तावत एव तत्र प्रत्यासत्तिरिति भावः अतः घटत्ववतः प्राग्रुपस्थि
तत्वेनेत्यर्थः तद्धि द्विशेष्यकतां घटत्ववद्विशेष्यकतांसंसर्गरूपां घटत्ववान्न विशेष्यकतां संबन्धेन
ज्ञातोपस्थितमानसत्वे विशेषणतास्य तद्गुनः घटत्ववतः इदं तत्सामान्यतो विशिष्टबुद्धौ विशेषणताधियो हि
तुत्वादनुपस्थितयोर्विशेष्यत्वप्रकारत्वयोर्भानानुपगमादपि प्रामाण्ये त्वावश्यकः प्रतियोगित्वानुयो
गित्वयोरिवानुपस्थितयोरपि तयोः प्रकारतया भाने वाधकाभाव इति भावेनेचेति वहिः पदार्थ एमं°
विषयकज्ञानजनने । सामर्थ्यंशस्य च पक्षः यथापि विप्रकृष्टघटोपलब्ध्याप्रतेरिति भावः अत्रपयो
टो

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पत्नपसहकारेण वह्निविषयकज्ञानजननेऽसामर्थ्येकवीति वा समप्रयोगे वा कार्यज्ञानस्य हेतुत्वापत्तेर्नसे
वृत्तत्वे वा कार्यज्ञानाद्विति भावः ॥ अनुव्यवसाये घटमहं जानामीत्याकारकानुव्यवसायेऽविषयेति म
ता हेमनि पिमर्थ्यः घटत्ववद्विशेष्यकत्वग्रहस्यप्याघटत्वप्रकारकत्वग्रहस्यपायास्यति घटत्व
मयिति चिवये विषयावच्छेदेन सुग्रहेति तिलसर्गहृपात्पुग्रहेत्यर्थः ॥ उभयपस्यं घटत्ववद्विशेष्यकत्व
स्य घटत्वप्रकारकत्वस्य च सकत्रज्ञाने ग्रहे णाग्रहे संपवेनरुवे ह्वि उक्तप्रकारेणाहि एतावहेवनहृद्वि
शेष्यकत्वं तत्प्रकारकत्वमेवाकिंतिति ॥ अन्ये तु घटत्ववद्विशेष्यकत्वस्य तन्मते घटत्वप्रकारकत्व
स्य च सामानाधिकरण्यापत्तेः ॥ सामानाधिकरण्यसंबंधेन तद्विशेष्यकत्वविशिष्टं तत्प्रकारकत्वमेव ...ता
रूपस्वरूपमिति भावः ॥ पूर्वमिति विशिष्टबुद्धौ विशेषणतावच्छेदकत्वादिति भावः ॥ विशेष्यतावच्छे...

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आ. रतयोः प्रकारतयाभानस्यैव प्रामाण्यमानतया संसर्गविधयाभानेपि न प्रामाण्यभानमिति भावः नतु
१४८ प्रकारताविशेष्यतयोः संसर्गतयाभानमेव प्रामाण्यभानं वा कथमन्यथाह किं चेति एतदपि नह
हि विशेष्यकत्वविशिष्टं तत्प्रकारकत्वमपि वह्नीति प्रत्ययवन्हौ गुंजात्वप्रमो गुंजायां च वह्नित्वप्रम
स्तत्रातिव्याप्तेरित्यर्थः अतिव्याप्तिमुपपादयति अस्तिहीति वन्हि विशेष्यकत्वे गुंजात्वप्रका
रकत्वावच्छेदेन गुंजावच्छेदेन च वह्नित्वप्रकारकत्वं किंचिति तत्प्रकारकत्वेप्रामाण्यमिति तदुप
ज्यतेवह्निगुंजाउजयोर्गुंजाउजवह्नीति प्रत्येच गुंजाविशेष्यकत्वावच्छेदेन वह्नित्वप्रकारकत्व
सत्वेपि वह्नित्ववह्निविशेष्यकत्वावच्छेदेन वह्नित्वप्रकारकत्वाभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः नह्यहि ल्प.
ति प्रकारतयासंसर्गतया वा विशेष्यकत्वस्य प्रकारकत्वस्य चानुव्यवसायभानेपि विशिष्टवैशिष्ट्य

सिद्धिस्थापेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयस्य हेतुतयात्र हृद्विशेष्यक
त्वप्रकारकनिर्णयं विनापि हृद्विशेष्यकत्वावच्छेदेन तत्प्रकारकवह्न्यप्रामाण्यमानं न संभवती
त्याशयः स्वमतेनाप्रामाण्यग्रहमुपपादयति अत्रोच्यत इति द्वितीयेन विशि अनुव्यवसायेने
त्यनुव्यवसायेनैवाप्रामाण्यस्य घटत्वनिष्ठतानिरूपितः ज्ञानं ज्ञानत्वेन ति निर्विकल्पकेन प्रागभावमहं जानामी
त्यनुव्यवसायप्रसिद्धेस्तादृशव्यवसायस्य नष्टत्वात् तदुपस्थितिस्तादृशव्यवसायस्य नष्टत्वात् घटमहं जानामीत्यनु
व्यवसायकालेन प्रामाण्यग्रहणसमर्थः उपस्थितेर् इति तत्र च तद्धृद्विशेष्यकत्वावच्छेदेन त
त्प्रकारकत्वग्रहे बाधकाभावादिति भावः अवच्छिन्नत्वं च स्वहृद्विशेष्यत्वं वह्नि... ...नचैवमपि तिष
यितानस्य स्वसामानाधिकरण्येन तदाप्रामाण्यग्रहे प्रामाण्यग्रहासंभवात् अन्यादिसमर्थः दोषेति अत्र न स्यात्

स्या·
२४९
दुष्टापन्नत्वरूपदोषे इत्यर्थः संशयेति प्रामाण्यसंशये इत्यर्थः ननु सामग्रीसत्त्वे कुतो न निश्चय इत्यत आ
ह अप्रमेति तद्योग्यस्य तेनावश्यं ग्रहे इत्यर्थः तस्य गुरुरूपत्वस्य चानुव्यवसायसामग्रीसत्त्वे गुरुरूपत्वस्य चानुपो
स्थितौ गुरुरूपत्वसंशयो न स्यादि स्मनायत्वा संशयप्रज न कदोषस्य निश्चयविघटकत्वाद्यपि तिमा
वः नचैवं अप्रसिद्धिदोषोऽनुव्यवसायग्राह्यत्वे उक्तरूपेति अत इतीति यावतः स्वाश्रयः प्रामाण्याप्र
यः तदनुव्यवसायग्राह्यत्वमपि स्वीयमते स्वतस्त्वमित्यर्थः द्वितीयानुव्यवसायेन प्रामाण्यग्रहात्त्वे
त्याधिकमते सिद्धसाधनमतो यावदिति प्रामाण्यमपि याव वक्ता निश्चयकाले प्रामाण्याग्रहाद
धावारणायास निय प्रति वंधक इति इत्यंच प्रामाण्यग्रह प्रतिबंधकाभाव कालीनयावत्त्वा ल्प·
प्रयानुव्यवसायग्राह्यत्वमपि अप्रमते स्वतस्त्वं ओषं न ज्ञेयं स्वतोग्राह्यत्वं च नासम्मते इति
ति

ष्टोयः। एवं च द्वितीयानुव्यवसायेन क्वचित्प्रामाण्यग्रहे च स्वाश्रयप्रसिद्धौ प्रामाण्यरूपसाध्यप्रसिद्धौ न द्वाह
कं प्रामाण्यग्राहकत्वदमिति द्वितीयानुव्यवसायेनागृहीतप्रामाण्यकं पुरुषघटज्ञानमित्यर्थः। प्रमापुरु
षत्ववति पुरुषत्वप्रकारकं करादिमतीति करादिमद्विशेष्यकत्वे सति पुरुषत्वप्रकारकज्ञानत्वा
दित्यर्थः। स्थाणौ पुरुषत्वभ्रमे व्यभिचारवारणाय करादिमद्विशेष्यकत्वे सति पुरुषविशेष्य
कघटत्वप्रकारकज्ञाने व्यभिचारवारणाय पुरुषत्वप्रकारकज्ञानत्वादिति विशिष्टहेतुत्वं घा
वत्त्वं एवं प्रतिपन्नवं द्वितीयानुव्यवसायेनागृहीतप्रामाण्यकपुरुषघटज्ञानवदित्यर्थः। पुरुषत्वज्ञानपि
त्रस्पष्टं ज्ञानत्वे चान्तःस्पष्टं ज्ञानताप्यावाच्यतिरेकी स्यादित्यत आह पुरुषत्ववति पुरुषत्वज्ञाने तत्र
करादिमति पुरुषत्वज्ञानं पक्षत्वाप्यात्तौ पुरुषत्वभ्रमत्वव्यतिरेकीत्यर्थः। प्रथममिति द्विती

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

१०

व्या॰ पानुव्यवसायेन प्रामाण्यग्रहात्पूर्वं तदभाववति तत्प्रकारकत्वरूपमभावरूपाप्रामाण्याभाव एव व्यतिरे
१५७ किणा साध्यत्वस्यार्थः ' तदप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्ध्या तदभावाप्रसिद्धिः ' साध्याभावाज्ञानेन तस्य साध्याभा
वस्य प्रतियोगिरूपत्वात् अप्रामाण्यरूपत्वात्तेन चेति तेन हीत्यर्थः ' तथा च तदभाववत्त्वेन ज्ञाने प्रतिपा
मिज्ञानं कारणमिति भावः ' नन्वेवं कथमप्रामाण्याभावानुमितिरित्यत आह एवं चेति व्यापकतयापु
स्वभावरूपाप्रामाण्यस्य व्यापकतया हेतुभावो गृह्यते तेन हेतुज्ञानस्याभावः अप्रामाण्यस्याभावः क्षि
ध्यतीति अप्रामाण्याभावज्ञानं विनाप्यप्रामाण्याभावानुमितिरिति भावः नव साध्येति विशिष्टहेतुद्देवि
शेषणाद्वियोहेतुत्वादिति भावः ' अप्रामाण्येति ज्ञाने प्रामाण्याभावत्वाकारिकापाद इत्यर्थः ' साध्यवि त्प्य॰
शेष्यकानुमितौ साध्यप्रसिद्धेरनंगत्वादिति भावः ' आत्मापीति प्रथममप्रामाण्याभावानुमितिरसोत

२४ प्रामाण्यमेव निवेशनीयं । तस्य च प्रथमं साध्याप्रसिद्ध्यादिना दुर्ग्रहत्वात् अनुमानेन प्रथमं प्रवृत्त्युपपत्तेरि ४२

हृत्तीति उक्तेर्व्द्वितीयानुव्यवसायेन प्रामाण्यग्रहानंतरमन्वयिना प्रामाण्यानुमितिरेव गतिरित्यर्थः । अयं भावः स्वि-
ष्कंपप्रवृत्तिं प्रति गृहीतप्रामाण्यकनिष्कम्पत्वेन हेतुत्वे भावरूपप्रामाण्यनिवेशे गौरवात् अभावरूपं तद्वति त-
त्प्रकारकत्वरूपं प्रामाण्यग्रहस्य तन्निरुक्तानं हि विधं तदभाववति तत्प्रकारकं तद्वति तत्प्रकारकं च तत्र तदभा-
ववति तत्प्रकारकत्वाभावरूपप्रामाण्याभावः सिद्ध्यन् तद्वति तत्प्रकारकत्वमादायैव पर्यवस्यति आप-
कतानवच्छेदकरूपेणाभावानामनुपगमेन तत्प्रकारकेतदभाववति तत्प्रकारकत्वाभावस्य तदभाववद्विशे-
ष्यकत्वाभावमात्रपर्यवसायितया तदभाववद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकत्वेन हेतुता तद्वति तत्प्र-
कारकत्वेन तद्वद्विशेष्यकत्वमात्रपर्यवसन्नं सिध्यतीति चेन्न व्याप्तितद्वद्विशेष्यकत्वरूपसाध्याप्रसि-
द्धेः प्रामाण्यवीयसंस्कारादिहेतुविशेषोहेतुघकसहकृतात् तस्य सुपगमेतु समर्थ्य प्रवृत्तिजनकत्वरूपात्व

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ध्या· यिनैवोपपत्तौ किमनयाकुसृष्ट्या पूर्वं चैत्रत्वादिघटितप्रामाण्यग्रहे प्रामाण्यवीयसंस्कारासंभवाच्चेति न किंचि
१५१ देतत् किंचाप्रामाण्याभाववत्त्वमपि प्रामाण्यप्रत्ययं हेत्वसाने दुर्ग्रहमित्याह किंचेति कदाचिदिमाहृशोप्यक
त्वे सति पुरुषत्वप्रकारकज्ञानत्वहेतुः अप्रामाण्याभावग्रहे हेतुः केनचिल्लक्ष्यो किंजन्यज्ञानविषयः अनु
व्यवसायेनेति उक्तन्यायेन द्वितीयानुव्यवसायेनेत्यर्थः तत्प्रकारकत्वग्रहः पुरुषत्वप्रकारकत्वग्रहः य
तः इति कर्पादिपतिपुरुषत्वज्ञानत्वग्राहकेणानुव्यवसायेन पुरुषत्ववति पुरुषत्वप्रकारकत्वग्रहासंभ
वादित्यर्थः तमपहायेहेतुग्राहकेण पुरुषत्ववति पुरुषत्वप्रकारकत्वग्रहे सतिनेन प्रामाण्यानुमानमपि
ति अनुमानकुसृष्ट्यादरत्यर्थः सर्वज्ञानानां यथार्थत्वात् तत्प्रकारकज्ञानत्वमेव प्रामाण्यमिति प्राभाकरम तम·
तं दर्शयति अन्ये त्विति तत्प्रकारकज्ञानत्वमेवेत्येवकारेणातद्वतीत्यस्य व्युदासः नचैवं शुक्ताविदं रजतमिति

ग्रहमपहाय·एव·कुसृष्टीति· अनुव्यवसायेन करादिमाहिरोप्यकत्वेसति पुरुषत्वप्रकारकत्व ×३

Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ज्ञानस्यापि रजतत्वप्रकारकत्वेन तदपि रजतत्वांशे प्रमास्यादित्यर्थः । तदसिद्धेरिति रजतत्वप्रकारकशुक्ति
ज्ञानासिद्धेरित्यर्थः । तदसिद्धिमेव विवृणोति नहीति । नहीत्यस्य शुक्तौ रजतत्वं नास्तीति तत्र कथं रजतत्वप्रका
रकं ज्ञानं विषयाभावेन तस्य किं कस्य प्रसक्त्याद्यभावादिति भावः । मानमस्ति प्रमयाप्रमस्ति व्यवहारानुपपत्ति
रेव मानमिति शंकते कथं तर्हीति रजतत्वप्रकारकशुक्तिज्ञानासिद्धावित्यर्थः । व्यवहारः प्राक्प्रयोगं
तव्यवहर्तव्यज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः । तत्रेति व्यवहर्तव्यतावच्छेदकासंसर्गाग्रह एव व्यवहारे कार
णं न तु व्यवहर्तव्यतावच्छेदकप्रकारकं ज्ञानमिति भावः । न तु प्रवृत्तिं प्रति पुरोवर्तिनि इष्टतावच्छेदकप्र
कारकज्ञानस्य हेतुतया शुक्तिगोचररजतत्वज्ञानाभावे कथं तत्र रजतार्थिप्रवृत्तिरित्यत आह रजतत्वे
ति तत्रेष्टत्वेति पुरोवर्तिनीष्टतावच्छेदकासंसर्गाग्रह एव प्रवृत्तिहेतुः न त्विष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञा

न्या·री· नं तद्धेतोरिति व्यापारादिति भावः अप्रवृत्तिभ्रमप्रमासाधारणप्रवृत्तिसामान्ये रजतत्वप्रकारकज्ञानस्य सत्यरज
१५२ तस्थले प्रवृत्तिहेतुत्वेन अवधारणात् किं च तेन विना भ्रान्तप्रवृत्तिरिति भावः तेन विनाप्युक्तो रजतत्वप्रकारक
ज्ञानेन विनाप्युक्तो प्रवृत्तिः रजतार्थिप्रवृत्तिः तत्रापि प्रामाण्यस्थलेपीत्यर्थः रजतत्वेति पुरोवर्तिनीष्ट
तावच्छेदकासंसर्गाग्रहस्यैव हेतुत्वादित्यर्थः नन्विष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्येति भावः अविशेषा
दिति कारणविशेष एव हि कार्यविशेषनियामकस्तथा च तद्विशेषात्कथं प्रवृत्तेः संवादित्वविसंवादि
त्वनिर्वाहः मन्मते च प्रवृत्तिसामान्ये इष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेन संवादिप्रवृत्तिं प्रतीष्टतावच्छेदकप्र
कारकप्रमात्वेन विसंवादिप्रवृत्तिं प्रति चेष्टतावच्छेदकप्रकारकभ्रमत्वेन हेतुत्वमिति मम त्वयास्त्यातिसिद्धिरि राम·
ति भावः संवादिनी विषयसंवादिनी अबाधितविषये तिभावः एवं विसंवादिनी बाधितविषयेत्यर्थः तद् १५२

नीतिं समरजतस्थले रजतत्ववति रजतत्वासंसर्गाग्रहस्य विद्यमानत्वात्संवादिप्रवृत्तिः शुक्तिरजतस्थले तु रजत
त्वाभाववति रजतत्वासंसर्गाग्रहस्य विद्यमानत्वाद्विसंवादिनी प्रवृत्तिः अत एव संवादिप्रवृत्तावविद्यमानासंस
र्गाग्रहः विसंवादिप्रवृत्तौ तु विद्यमानासंसर्गाग्रहो हेतुरिति गायंति अविद्यमानयोः संसर्गस्तदग्रहः विद्यमा
नयोः संसर्गस्तदग्रह इति चतद्र्यौवसेयः लाघवादिति इष्टतावच्छेदकासंसर्गाग्रहत्वापेक्षया कारणतावच्छे
दकलाघवादिष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमेव रजतत्वप्रकारकप्रवृत्तौ हेतुरित्यर्थः एतेन नन्विष्टतौ रितिव्याप्योपि
पात्तः अवच्छेदकलाघवेन तज्ज्ञानस्याप्रयोजकत्वात् अनुमितौ परामर्शवदिति तदसंभवः रजतत्वसंसर्गाग्र
हासंभवः समाधत्ते विशेष्यतोति अन्यत्रापि भ्रमस्थलेपि तयोः शुक्तिरजतत्वयोः असंसर्गाग्रहस्यैव निमित्तदोषा
धीनइन्द्रियभावः रजतत्वेन्द्रियेन्द्रियोवर्तिनिरजतत्वाभावे न संयुक्तसमवायरूपसंनिकर्षाभावादित्यर्थः क

न्या॰ टी॰ यमिति तत्प्रकारकं रजतत्वप्रकारकं तत्प्रकारकमिति प्रकृतापि प्रायेण संनिकर्षस्य सामान्यतो रजतत्वप्र
१५३ त्यक्षत एव हेतुत्वादिति ध्येयं संनिहितमिति प्रत्यक्षं हि द्विविधं लौकिकमलौकिकं च प्रकृते संयुक्तसमवायरू
पलौकिकसंनिकर्षाभावाल्लौकिकप्रत्यक्षविरहेपि ज्ञानलक्षणारूपालौकिकसन्निकर्षसत्त्वादलौकिक
प्रत्यक्षे बाधकाभावदिति भावः रजतत्वेति शुक्तौ रजतत्वप्रकारकप्रत्यक्षमपीत्यर्थः तत्रैव शुक्तौ रजतत्वप्रका
रकप्रत्यक्षत एव तत्प्रकारिके इति शुक्तौ रजतत्वप्रकारिकाप्रवृत्तिरित्यर्थः प्रवृत्तौ विशिष्टावच्छेदकप्रकारकज्ञा
नत्वेन हेतुतायामव्यवस्थापितत्वादिति भावः इदं रजतत्वेन जानामीत्यनुव्यवसायोपि शुक्तिगोचररजतत्व
प्रकारकप्रत्यक्षसाधकोऽवसेय इति तर्कस्थानेष्वपूर्वरसं स्फुरितं मम सिद्धेश्वरीपदद्वन्द्ववरस्येन न्या॰
ह्रितं यत्तोपोसोकापर्णं समुत्पन्नो विश्वनाथाख्यधीमतः तस्य श्रीकण्ठकृतिनः कृतिरानन्दतां मुदम्॥ १३

ह.नं.
४०७६

सा टी॰ इति श्री विश्वनाथात्मजदीक्षितश्रीकंठशर्मविरचिता तर्कप्रकाशाभिधा सिद्धांतमंजरीदीपिका समाप्ता
१५४

तम॰
१५४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri. Funding: MIDF

बध्योः कार्यकारणभाव उपमानेनावधार्यते एवं चेद्दशस्थले उपमितेः शब्दविषयकत्वाभावान्नोप
मितित्वं शब्दविषयकत्वाव्यभिचारिणो जातिस्तथा चासंभव इत्याशीकतेनन्विति उपमिति हि
तिं शक्तिपरिच्छित्तिरेव हि उपमानफलं ज्वरहरणो बध्योः कार्यकारणभावस्तु अनुमानेनेवा
वधार्यते नेति शब्दविषयकत्वव्याप्यत्वमुपमितित्वस्यासत्व मितित्वासंभव इति भावः अतिदे
शवाक्यार्थज्ञानं करणं सादृश्यज्ञानं सहकारि अतिदेशवाक्यार्थस्मृतिर्व्यापारः उपमितिफ
लमिति संप्रदायमतं वस्तुति आवश्यकत्वात्सादृश्यज्ञानं कारणं अतिदेशवाक्यार्थस्मृति
र्व्यापारः उपमितिः फलमिति नवीनमतेनाह सादृश्यदर्शनादिति तथा च सादृश्यज्ञानं करणमि·

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न्या.टी. दि २ तिभावः प्रत्यक्षादावंतर्भावासंभवात्परिशेषेण तस्या अतिरिक्तत्वं व्यवस्थापयितुं प्रणालीमार
भते नैव हेतद्विति प्रत्यक्षमिति यद्यपि प्रत्यक्षसामान्यमध्ये मानसमपि निविष्टमेव तथापि तत्र न तमा
नसमिति पृथगुपन्यासोऽयुक्तः तथापि तत्र व्यापारविरहेपि जायमानत्वादिति हेत्वनुपप
त्त्या पृथक्मानसं निर्दिष्टं गोबलीवर्दन्यायेन वात्र प्रत्यक्षपदं मानसान्यप्रत्यक्षपरमि
ति ध्येयं ततः मानसात् अनुभूयमानत्वं तस्या इत्यर्थः अनुभवानादरे त्वाह अन्यथे
ति अनुभवानादरे इत्यर्थः अनुमिनोमीत्यनुव्यवसायस्य मानसानंतरमुदयेनानुमि
तेरतिरिक्तत्वसिद्धिः अनुभवापलापे तु तस्या अप्यतिरिक्तत्वं विलीयेतेति भावः व्याप्ति राम
२४ ज्ञानात्. उपमित्यनंतरं उपमिनोमीत्यनुव्यवसायोदयात् मानसानंतरं च तादृशप्रतीत्यनुदयात्तु कान४ २

ज्ञानादित्यादिपदात्पक्षधर्मताज्ञानपरिग्रहः पदाभावादिनिंज्ञानाद्बोधसामान्येपदजन्यपदार्थोपस्थि
तेर्हेतुतयातच्छून्यकालेचोपमित्यनुत्पत्त्यानोपमितेस्तद्रूपत्वमितिभावः।ननुगोसदृशोगवयपदवाच्य
इत्याकारकंगोसादृश्याश्रयेगवयपदवाच्यत्वावगाहिज्ञानमुपमानंतेनचगोसादृश्यावच्छिन्नेगव
यपदवाच्यत्वावगाहिनीउपमितिरित्यग्रेतत्रचगवयत्वविशिष्टोपस्थापकपदाभावेपिगोसादृ
श्यविशिष्टोपस्थापकपदसत्त्वात्तादृशशाब्दबोधकाभावइत्यतउपमित्याकारंपरिछिनत्तिउपमिता
वितिअयमितिगवयइत्यर्थः यथाश्रुतेतूपमितेरिदंत्वावच्छेदेनगवयपदवाच्यत्वावगाहि[illegible]
वियत्वावच्छेदेनगवयपदवाच्यत्वावगाहनादित्यतःकिंविरोधात्अत्यर्थाःप्रतीतमूलकव्यवहा

२स्य·गो·रवेण·गवयत्वापेक्षयागो

न्या·रा· णपत्तेरितिदोषानुद्धारश्चेंनत्वितिनतुगोसादृश्यावच्छेदेनगवयपदवाच्यत्वावगाहनमितिविभक्ति
६ विपरिणामेनान्वयः तस्यगोसादृश्यो[redacted] रूपेणातदनवच्छेदकत्वात्गव
३ यपदवाच्यत्वानवच्छेदकत्वात् नतुगवयत्वस्यावच्छेदकत्वंतदवच्छेदेनगवयपदवाच्यत्वस्या
प्रतीत्यातदुपपत्तयेप्रमित्यंतरस्वीकरणीयमितिमहद्गौरवमितितदपेक्षयागोसादृश्य
स्यगवयत्वापेक्षयागुरुत्वेपिअवच्छेदकैत्वकल्पनंन्यायः धर्मिकल्पनातोधर्मकल्प
नायालघीयस्त्वमितिन्यायादित्यतआह अन्यथेतिगोसादृश्यस्यअवच्छेदकत्वंस्वीकृ
त्यप्रमाणान्तरकल्पनेइत्यर्थः व्यवहारः शब्दबोधः शब्दप्रयोगोवानप्रतीतमूलंशाक्तिधेत्य राम
३

स्यर्थः शक्तिज्ञानामूलक एव स्यादिति यावत् अत्र गोसादृश्यावच्छेदेनैव गवयपदवाच्यत्वावगाहनात्
न. अतिदेशवाक्यार्थज्ञानोत्तरोत्पन्नज्ञानात् गवय इति पदाच्छाब्दबोधोऽनुभवसिद्धो विलीयेत तत्प्र
कारकशाब्दबोधे तत्प्रकारकशक्तिग्रहस्यैव हेतुतया गवयत्वप्रकारकशक्तिग्रहाभावात् एवं
व्यवहारं प्रति व्यवहर्तव्यज्ञानस्य हेतुतया तादृशशाब्दबोधाभावानुत्तरं तादृशव्यवहारानुप
पत्तिश्चेति गवयत्वावच्छेदेनैव गवयपदवाच्यत्वावगाहिज्ञानमुपेयं तेनु गवयत्वविशिष्टो
पस्थापकपदाभावान्न शाब्दात्मकमिति एतेन शाब्दत्वनिराकरणप्रस्तावे गवयपदवा
च्यतावच्छेदकत्वं गवयत्वस्य गोसादृश्यस्यैवेति विचारस्य प्रकृतानुपयोगित्वं अन्ये तूप

न्या॰टि॰ मित्याकारप्रदर्शनस्यानौचित्यादित्यपास्तं उक्तमद्युक्तव्याख्ययैव सर्वसामंजस्यादिति ध्येयं नापि
८ स्मृतिरित्याह तदेवेति अननुभवागोचरस्य स्मृत्यगोचरत्वादिति भावः तस्मात्प्रत्यक्षादिषु अंतर्भा
४ वासंभवादतिरिक्तैव अनुमित्यादिभ्यो अतिरिक्ता चेयं अयं गवयपदवाच्य इति प्रतीतिः अ
यं गवयपदवाच्य इति प्रतीतिः प्रत्यक्षादिप्रमितिभ्यो भिद्यते तादृग्धर्मवत्त्वादित्यनुमानं बो
ध्यं संप्रदायमतमाह तस्याः करणमिति सादृश्येति सादृश्यपावि। शिष्टे सादृश्याश्रये गोसदृ
शो गवयपदवाच्य इति वाक्यार्थानुभव इत्यर्थः तस्मादिति तादृशवाक्यार्थस्मृतिः द्वारं व्यापा
रः गवयत्वेति अयं गोसदृश इत्याकारकसादृश्यपिण्डविषयअतिदेशवाक्यार्थानुभवरूपोउ
पमानसहकारीत्यर्थः ननु सादृश्यप्रकारकज्ञानवत् वैधर्म्यप्रकारकज्ञानस्याप्यतिरिक्त एम
४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्वापत्तिरित्यत आह एतेनेति एतेन सादृश्यज्ञानं वैधर्म्यज्ञानजन्योपमितिं प्रत्युत्पादयतीत्यथेति त
च्छद्दार्थेति जलादिविधर्मगुणवती पृथिवीति तद्वाक्यार्थस्मरणादित्यर्थः एवं गंधवतीति
पूर्वं जलादिधर्मगुणत्वेन इदानीं तु गंधवत्वेनेति भेदः इत्युपमारितेइतिगुणेनारितेत्यर्थः नतु
वैधर्म्यज्ञानजन्यज्ञानस्योपमितित्वस्वीकारे सादृश्यवैधर्म्यज्ञानयोः परस्परजन्योपमि
तौ व्यभिचारेण कथं करणत्वसंभव इत्यत आह तस्मादिति· सादृश्यज्ञानजन्योपमिते
रिव वैधर्म्यज्ञानजन्योपमितेरप्यनुभवसिद्धतयाऽपलापानर्हत्वादित्यर्थः यत्किंचि
दिति· सादृश्यवैधर्म्याद्यन्यतरविशिष्टेत्यर्थः विशिष्यविशेषधर्मपुरस्कारेणापरिचि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्या·रि· नेति अनिर्णीतशक्तिकपदवाच्यत्वरूपेत्यर्थः गवयपदवाच्यं किंचिदस्तीति सामान्यतः श
दि· क्तिनिर्णयात् विशिष्य अत एव सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्यावांतरधर्मप्रका
५ रकजिज्ञासां प्रति हेतुतया विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाबोधकः कीदृशो गवय इति प्र
श्नोपपद्यते इति बोध्यं करणमिति · उपमिति सामान्येत्यादाद्यपदे धर्म्यावांतरधर्मिता
वच्छेदकविशिष्यानिर्णीतशक्यतावच्छेदकपदवाच्यत्वरूपवाक्यार्थानुभवः करण
मित्यर्थः विसदृशोपमितिप्रसंग इत्यत आह · किंचिद्धर्मविशिष्ट इति गवयत्वादिरू
पधर्मविशिष्ट इत्यर्थः तद्धर्ता धीरिति यद्विशिष्टपदवाच्यत्वानुभवस्तद्धर्ताधीरित्यर्थः एम
५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

गं.

गवयत्वादिविशिष्टे सादृश्यधीरिति यावत् ननु एकधर्मविशिष्टे सादृश्यज्ञाने धर्मान्तरावि
शिष्टे पदवाच्यत्वावगाह्युपमित्यनुदयात् यद्धर्मावच्छेदेन सादृश्यज्ञानं तद्धर्मावच्छेदेनैव
पदवाच्यत्वावगाहिनी उपमितिरित्यपेयं एवं च गवयत्वादिरूपलघुधर्मानुपस्थि
तौ यदा गुरुधर्मविशिष्टे एव सादृश्यज्ञानं तदा तदवच्छेदेनैव पदवाच्यत्वावगाहि
न्युपमितिः स्यादित्यत आपत्तिमाह यदा चेति लघुधर्मे गवयत्वादिरूपज्ञाने तदस्फु
रणे गवयत्वास्फुरणे गुरुधर्मेति विलक्षणसंस्थानवत्त्वरूपधर्मविशिष्टे इत्यर्थः सा
दृश्यादिपदात् वैधर्म्यपरिग्रहः तदवच्छेदेनैव विलक्षणसंस्थानवत्त्वरूपगुरुधर्माव

त्वादि

तत्स्वीकारस्याप्यावश्यकतया लघुधर्मे विशिष्ट एव पदवाच्यत्वावगाहि ज्ञानमुत्पद्यते गुरुधर्मे ×२

न्या॰ रि॰ च्छेदेनैव वाच्यताग्रहः गवयपदवाच्यताग्रहस्य गुरुधर्मविशिष्टे पदवाच्यताग्रहः। बाधादिति लघुध
दि र्मोपस्थितौ लघुधर्मे शक्यतावच्छेदके संभवति गुरुधर्मे विशिष्टविषयकज्ञाने त्व प्रामाण्यज्ञानं
६ न तन्नंतरं जायत इति भावः केचित्तु लघुधर्मोपस्थितौ गोसादृश्याद्यवच्छेदेनापि पदवाच्य
त्वावगाहनात् सादृश्यं गोत्वे गौरवेणानवच्छेदकमित्फकमयुक्तमित्यत आह यदा चेति गुरुध
र्मविशिष्टे सादृश्यादिधर्मविशिष्टे तदवच्छेदेनैव सादृश्यावच्छेदेनैवेत्यर्थः इति व्याचक्षते
तदसत् गुरुधर्मविशिष्ट एव सादृश्यज्ञानं जायते इत्यस्यासंगतत्वापत्तेः गोसदृशो गोसदृ
श इति सादृश्यज्ञानस्यासंभवित्वादिति दिक् ननु संभवत्वेवं यद्युपमानस्य प्रामाण्यं अनुमा राम
धीनशक्तिग्रहमूलकत्वाद्वाक्यार्थानुभववदुपमानस्य तदेव तु न प्रमाणाभावात् एवं च नोपमान ६

शब्दयोरपीति निव्याहृतं चत्वारि प्रमाणानीति तथा हि वन्ह्यादिगोचरप्रवृत्तेर्वन्हिव्याप्यवत्तापरा
मर्शरूपविशेषदर्शनमूलकप्रत्यक्षादेवोपपत्तेर्नानुमानस्य प्रमाणत्वं न चान्वयव्याप्तिज्ञा
नकाले साध्यज्ञानस्यावश्यकत्वात् वन्ह्यादिविषयकोपनीतभानोपपत्तावपि इतरभेदज्ञा
नशून्यकालीन इतरव्यापकीभूताभावप्रतियोगिपृथिवीत्ववत्त्वादिव्यतिरेकव्याप्ति
ज्ञानकाले इतरभेदज्ञानाभावान्नानुपनीतभानासंभवेन तत्र प्रमित्यंतरस्वीकार आवश्य
क इति वाच्यं अभावत्वादिसामान्यलक्षणासंनिकर्षबलादेवेतरभेदगोचरप्रत्यक्षो
पपत्तेः एवं घटमानयेति वाक्यश्रवणानंतरं घटकर्मत्वानयनकृत्यादीनां परस्परसंसर्ग

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्या॰टि॰ विषयकविलक्षणप्रमितिरसिद्धा शाब्दबोधपूर्वंपदार्थोपस्थितेः संवश्यकतयानादृशोपनीत
दि मानेनैव निर्वाहात् न च संसर्गोपस्थितेरनैयत्यात् कथं संसर्गबोध इति वाच्यं बाधाभावादिव
७ लात् तस्यापि संसर्गतया भाने बाधकाभावात् न च तदुपनीतभानं प्रति तदुपनायकज्ञान
त्वेन कार्यकारणभावे व्यभिचार इति वाच्यं सांसर्गिकविषयताभिन्नालौकिकविषयताया
स्तज्जन्यतावच्छेदकत्वेन व्यभिचाराभावात् प्रमितत्वं न स्वीकारे तन्नियामकं बहुतरकार्य
कारणभावकल्पनापेक्षया सांसर्गिकविषयताभेदनिवेशे लाघवस्यातिस्फुटत्वात् यो
ग्यताज्ञानस्य ^ सत्वात् सांसर्गिकाविषयताभेदानिवेशेपि तत्पभावात् एवं गवयत्ववि एम
२ शाब्दसामान्यहेतुतया संसर्गविषयकयोग्यताज्ञानस्य ७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शिष्टेसादृश्यज्ञानसहकृतगोसदृशोगवयपदवाच्यइतिज्ञानोत्तरोत्पन्नमयंगवयपदवाच्य
ग: इतिज्ञानमप्युपनीतभानमेवेतिकथमेतादितिचेत्‌ अत्राह लिंगपरामर्शोत्तरोत्पन्नप्रमितिकृत
रनुमिनोमीत्यनुव्यवसायस्तावदनुभवसिद्धः तद्विषयीभूतानुमितित्वाख्यजातिविशे
षावच्छिन्नकरणतयानुमानस्यप्रमाणांतरत्वं अयं वह्निमान्पर्वतोघटवान्‌ इत्यनुमि
त्यनंतरं पर्वतेवह्निमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायापत्त्या वह्निनिष्ठविधेयताख्यविलक्षण
विषयताविशेषस्योपगंतव्यः पदभावादनंतरं न तादृशानुव्यवसायः एवं चानुमिनोमी
त्यनुव्यवसायस्य तादृशविषयताविशेषविषयकत्वेनोपपन्नेरतमनुमितित्वजाति

[illegible] Sanskrit University, Balmeeki Campus, [illegible]

व्या॰ स्वीकारेणेति कनस्तदवच्छिन्नकरणतया प्रमाणान्तरत्वमिति चेन्न लिंगपरामर्शविरहे तादृश
दी॰ विषयताकज्ञानानुत्पत्तेस्तदवच्छिन्नकरणतयैव तस्य प्रमाणान्तरत्वमिति वक्तव्ये अनु
८ मितो मीत्यनुव्यवसायस्य तादृशविषयताभावविषयकत्वे आपत्तिः शाब्दबोधेन मेति
तादृशानुव्यवसायापत्तेः अनुमित्यापत्तिशाब्दबोधादिषु तादृशविषयताया ऐक्यात् अनु
मितित्वजात्यंगीकारे तु आपत्त्यादिषु तादृशजात्यसत्त्वान्न तादृशानुव्यवसायापत्ति
रिति तदवच्छिन्नकरणतयानुमानस्य प्रमाणान्तरत्वमावश्यकमेव एवं शाब्दश्रव
णानन्तरं जायमानज्ञानानन्तरं शाब्दयामीत्यनुव्यवसायोत्पत्त्या तद्विषयतया सिद्ध राम
८

२× मितित्वाद्यात्वनुमितित्वादि तथापि तत्प्रत्यक्षत्वव्याप्यमेवास्तां तदवच्छिन्नकरणस्य च तत्प्रमाणान्तरत्वे ×२

शाब्दत्वाख्यजातिविशेषावच्छिन्नकरणतया शाब्दप्रमाणसिद्धिः एवमुपमितिनोमीत्यनुव्यवसायबला
नं: दुपमानस्यापि प्रमाणान्तरत्वं अथानुमित्यादेर्मानसत्वेन इत्थं साक्षात्कारोमीत्यनुव्यवसायापत्तिः अ
नुमित्यादेस्साक्षात्कारत्वादिति चेन्न लौकिकविषयताशालिसाक्षात्कारस्यैव तादृशप्रतीतिविषय
त्वात् अत एव सुरभिचंदनमित्याद्युपनीतभानानंतरं चंदनं पश्यामि न सौरभमिति सार्वजनीनः प्र
त्ययः संगच्छते तथा च लौकिकविषयतायाः साक्षात्कारत्वव्यंजकतया नानुमित्याद्यन्तरं सा
क्षात्करोमीति प्रत्ययः अथैवं तत्र प्रत्यक्षसत्वे प्रमाणाभावः साक्षात्करोमीति प्रत्ययाभावेन प्रत्य
क्षस्याप्रयोजकत्वाच्च अनुमानस्यापि मानत्वेन वक्तुमशक्यत्वात् अत्र कश्चित् अनुमितित्वादेः

प्रत्यक्षसामग्रीकाले

न्या·दी· प्रत्यक्षत्वव्याप्यत्वे लाघवमेव तथाहि अनुमितिसामग्रीकाले प्रत्यक्षवारणायानुमितिसामग्र्याः प्रत्यक्षं प्रति प्रति
दि बंधकत्वं कल्पनीयं प्रत्यक्षत्वाव्याप्यत्वे त्वनुमित्यात्मकप्रत्यक्षस्यैवोत्पत्तावत्तदकल्पनप्रयुक्तं लाघवमक्ष
९ समेवेति तदसत् अनुमितित्वस्य चाक्षुषत्वव्याप्यत्वे त्वाचपरामर्शजन्यज्ञानेऽनुमितित्वानाप
त्तेः चाक्षुषत्वस्य तद्व्याप्यत्वमतं चासंभवि परस्परव्यभिचारिणोस्तयोरेकत्रसमावेशे सांकर्या
पत्तेरिति चाक्षुषत्वादिविरुद्धं तदुपगंतव्यं एवं चानुमितिसामग्रीकाले चाक्षुषादिवारणाय चाक्षु
षादिकं प्रति अनुमितिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वं कल्पनीयं एवं च सामान्यतः प्रत्यक्षं प्रत्यनुमि
तिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वं मयापि न कल्प्यते इति कुलाघवं नत्र अनुमितित्वादेर्मानसत्वव्याप्य राम
९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ग: त्वमेवास्तां अनुमितिसामग्रीकाले मानसवारणाय मानसं प्रत्यनुमितिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वक
ल्पने गौरवं मन्मते तु अनुमित्यात्मकमानसस्यैवोत्पादेन तन्मतेष्टापत्तेः तच्च वन्ह्यनुमितिसामग्री-
काले घटादिमानसवारणाय घटादिमानसे प्रतिबंधकत्वस्यावश्यकतया घटादिकमनिवे
श्यमानसत्वमेव न प्रतिबध्यतावच्छेदकमिति वाच्यं घटादिमानसं जायतामितीच्छा नाम तिङ
कत्वानुरोधेन विषयं निवेश्यैव प्रतिबंधकत्वकल्पनस्यावश्यकत्वात् एवं शाब्दादिस्थलेऽपी
तिमेवं घटादिचाक्षुषसामग्रीकाले वन्हिमानसानुदयेन चाक्षुषसामग्र्याः मानसं प्रति प्रति
बंधकतायां घटादिचाक्षुषसामग्रीकाले वन्ह्यनुमित्युत्पत्तेरनुमित्यन्यमानसत्वमेव चाक्षुष

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकं भवतावाच्यमित्यनुमित्यन्यत्वनिवेशो गौरवात् एवमनुमितिसामग्रिकाले अनुमित्यभिन्नमानसत्वावरोधाय अनुमित्यन्यमानसत्वमनुमितिसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकमुपेयमित्यनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पनमावश्यकमित्यन्यत्वानिवेशो गौरवं पुनरधिकं एवं शाब्दोपमितिस्थलेशाब्दान्यत्वोपमित्यन्यत्वनिवेशो गौरवमिति निबंधानमानसान्तर्भाव इति सुष्ठूक्तं चत्वारि प्रमाणानीति दिक्॥ ॥ ॥ इति श्रीदीक्षितश्रीकण्ठशर्मविरचितायां न्यायसिद्धान्तमञ्जरीदीपिकायामुपमानपरिच्छेदस्समाप्तः॥ ३ ॥ श्रीकाशी॰॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

दितिविभाव्यते तथापि शुक्लादिपदानां गुणमात्रवाचकत्वेन शुक्लायां नद्यां घोष इत्यादौ साक्षात्संबन्धासंभ
वात् विशेष्यवाचकपद एव लक्षणा यःस्फुटत्वात् सर्वज्ञोत्तरपद एव लक्षणा. एवं चित्रगुरित्यत्रापि
गोपद एव सा. तथा च सर्वज्ञोत्तरपद एव बहुव्रीहौ लक्षणेति. केचित्तु गम्भीरपदे लक्षणायां नदीपदो
त्तरसप्तम्या अन्वयो न स्यात्. विशेषणविभक्तेः प्रयोगसाधुत्वादिति विशेष्यवाचकपद एव ल
क्षणा. न च विशेष्यवाचकपदोत्तरविभक्तेरेव शब्दसाधुत्वमास्तामिति वाच्यं. विशेषणवि
भक्तित्वेन सामान्यतः प्रयोगसाधुत्वकल्पनादित्याहुः. तदसत् लाक्षणिकार्थानुभवविकग
भीरपदस्य विशेषणपरत्वाभावेन गम्भीरपदोत्तरसप्तम्या एवान्वयसम्भवादिति. अपरे तु प्रत्यया
नां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेरुत्तरपद एव लक्षणा. अव्यवहितपूर्ववर्त्तिन एव
प्रकृतित्वात्. अन्यथा राजपुरुषमानयेत्यत्र राजानमानयेत्यपि बोधापत्तेः. न चैवं सर्वप्र
धाने द्वन्द्वे पूर्वप्रधानेऽव्ययीभावेऽघटमृतल [illegible] मित्यत्र बहुव्रीहौ नञ्समासेऽद्विपिप्पली

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्यसंबन्धो लक्षणा सा च पद एव न वाक्ये ऽशक्यत्वात् वाक्ये लक्षणावादिमतेपि प्रत्येकं पदद्वये विनिग
मकाभावात् लक्षणाया दुर्वारत्वाच्च न चैवं नीलं हरिकमानयेत्यत्र विशिष्टसम्बन्धिनि लक्षणानुप
पत्तिः पदद्वयस्यापि लाक्षणिकतया ऽननुभावकत्वेन स्वज्ञाप्याप्रसिद्धेरिति वाक्ये लक्षणावादि
ना सहगुरुत्वमिति वाच्यं लाक्षणिकस्याप्यनुभावकत्वौ गीकारात् वस्तुतस्तु शक्यसंबन्ध
एव लक्षणा नदीपदस्य तथात्वगभीरतया अपि शक्यत्वाद्गभीरपदस्य तात्पर्यग्राहकतया
च गभीराभिन्ना नदीत्यवान्तरवाक्यार्थबोधं विनापि गभीरनदीतीरे आभसंभव इति दिक् सं
प्रदायस्त्वनेनास्वरसः सूचितः सच गभीरपदस्य गभीरत्वशक्ततया तस्य स्वाश्रयाभिन्ननदी
संबन्ध एव तीरे वाच्य इति परंपरासंबंधे गौरवात् साक्षात्संबन्धसंभवान्नदीपद एव लक्षणायु
क्ता यदि च धीरोदात्तपदवद्गम्भीरपदमपि न्नाक्षिनीरनादिपदवत्केवलं गुणमात्रे गभीरपदाप्रयोगा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

त॰ त॰प्र॰ल॰ धकत्वसंभवे परपदवैयर्थ्यमित्याह नचेति· एकपदवैयर्थ्यं नचेत्यन्वयः· परस्परेति· नदीपदे नु गभी
रनदीतीरबोधजननीये गभीरपदसमभिव्याहारो नियामकः गभीरपदे न वा तादृशबोधजननी
ये नदीपदसमभिव्याहारेण नियामक इत्यर्थः· लक्ष्यार्थबोधे तात्पर्यज्ञानस्य हेतुतया नदीपदे
गभीरनदीतीरप्रतीतिर्भवत्वितीति तात्पर्यज्ञानं गभीरपदसमभिव्याहारादेव भवति· अन्यथा
केवलं नद्यामित्युक्तो गभीरनदीतीरबोधापत्तेरिति भावः· एकत्रैव पदे यदा लक्षणाप्रतिसंधा
नं तदा तत्पद एव लक्षणा· यदा तूभयपदे लक्षणाप्रतिसंधानं तदोभयपदलक्षणैव शाब्दबो
धप्रयोजिका संभेदेनान्यतरवैयर्थ्यमिति न्यायेन चैकमेव विशिष्टतीरं उपस्थितमिति द्रष्ट
व्यं· अत्रेदं बोध्यं· गभीरनद्योरन्वयबोधोत्तरं गभीरनदीसम्बन्धग्रहान्नदीपदेन विशिष्ट
तीरं लक्ष्यते· अन्यथा नदीसंबन्धग्रहाद्विशिष्टनदीतीरबोधानापत्तेः· इत्थं चस्व शक्तिज्ञा

ख्योर्हतिमत्वे २

६

पद्भिसाद्धि लक्षणयोधकत्वं तत्त्वेन

नापभ्रंशस्यप्रमाधीनबोध्याभावान्नानुपपत्तिरित्यस्वरसात्तत्त्वेनबोधकत्वावच्छेदकत्वमभिप्रेत्य
दोषमाह· किंचेति· अशक्तत्वादिति· स्वबोध्यत्वं हि नस्वजन्यबोधविषयत्वं सम्भवाभावेनयत्पप
दस्मारितगगनादेः संबन्धग्रहादुपस्थितस्य शाब्दबोधापत्तेः· नचस्वजन्यशाब्दबोधवि
षयत्वंतदितिवाच्यम् गंगायांघोषइत्यादौगंगापदेलक्षणानापत्तेः· तेनगंगापदेनप्र
त्याहशाब्दबोधाजननात्· तस्मात्स्वजन्यबोधविषयत्वमेवतत्त्वंवाच्यंतच्छक्यसंब
न्धस्यलक्षणात्वापेक्षयागुरुतरंवाक्येशक्त्यभावात्· प्रकृतेचासंभवीतिभावः· उपसं
हरति· तस्मादिति· वाक्येलक्षणाया असंभवादित्यर्थः· पदद्वयस्यैवगभीरपदेनदीपदे
च· विनिगमकेति· एकतरपक्षपातिनीयुक्तिर्विनिगमनातस्या अभावादित्यर्थः॥ विशि
ष्टेति· विशिष्टागभीरयानद्यातस्यास्तीरइत्यर्थः· नन्वेकस्यैवलक्षणयाविशिष्टार्थबो

त.प्र.श.

एवं. तस्यार्थे आधारत्वान्वयसंभवे च गंभीरायामित्यत्र विभक्त्यर्थान्वयासम्भवादिति भावः इत्यपि कश्चित्
तन्न. वक्ष्यमाणस्वमतेपि तद्धेत्वर्थसत्वात्. अथेति गंभीरायां नद्यामिति विभक्त्यनभागस्यैवेत्यर्थः. वि
भक्त्यन्तस्य नामत्वाभावेन नामार्थयोरिति व्युत्पत्तेरनवकाशाद् इदं नैव योगे तदर्थान्वय इति भावः. अशक्त
त्वादिति. गंगायामिति समुदायस्यापि लाक्षणिकत्वापत्या नत्वेन बोधकत्वं वाच्यं. एवमपभ्रंशावारण
यशक्येत्यावश्यकं इत्थं च शक्यतावच्छेदकतया तत्त्वावच्छिन्नबोधकतानस्याः एवं निवेशाद्वाक्यत्वेन बोध
कतायां च शक्तेरनवच्छेदकत्वान्न वाक्ये लक्षणासंभवः. वस्तुतस्त्वपभ्रंशवारणाय शक्यास्वबोध्ये
त्यस्यावश्यकतया वाक्ये न शक्तिरित्याह. वाक्यमित्यादि. नन्वपभ्रंशस्यापि लक्षकत्वे इष्टापत्
तिः इष्टिमत्त्वमेव पदसाधुत्वमित्यत्र च शक्यसंबन्धरूपलक्षणाया एव इष्टिमत्त्वघटकतया
तत्र इष्टिमत्त्वरूपसाधुत्वाभावात्. प्रमाधीनस्वबोध्यस्य संबन्धो लक्षणेत्यस्य वा तत्र लक्षणात्वे

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

घनाक्योन्नरं चैकापि विभक्तेरदृष्टत्वेन न वाक्यस्य प्रकृतित्वमिति भावः ॥ ननु डित्थडवित्थसमु
दायवद्गम्भीरायां नद्यां निवाक्योन्नरमेव विभक्तिरिति तस्यापि प्रकृतित्वमास्तामित्यत आह ॥ ग
म्भीरायामिति ॥ गम्भीरायां नद्यां निवाक्योन्नरं यदि विभक्तिस्तदा सुपो धातुप्रातिपदिकयोरेतयो
रवयवस्य सुपो लुक्स्यादित्यनेन गम्भीरायामिति सप्तम्या लुक्स्यादिति गम्भीरायां नद्या
मिति न स्यात् ॥ किं तु गम्भीरनद्यामिति स्यादित्यर्थः ॥ वस्तु तस्तु ननु नीलं घटमानयेत्य
गविशिष्टे कर्मत्वान्वयो न स्यान्नीलस्याप्रकृत्यर्थत्वादित्यत आह ॥ गम्भीरायामितीति ॥ वि
शेषणवाचकपदस्य विशेष्यवाचकपदसमानवचनत्वानुरोधेन गम्भीरायामिति सप्त
मी ॥ भवन्मते च नदीपदस्य विशेष्यवाचकपदत्वाभावाद्गम्भीरायामित्यस्य विशेषण
वाचकपदत्वाभावाच्च गम्भीरायामिति सप्तमी न स्यात् इति सारं ॥ नदीपदोन्नरं सप्तमीत

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ग.५

गभीरपदसमभिव्याहृतनदीपदज्ञानत्वेनानुपूर्वीज्ञानस्यकारणत्वादितिपूर्वत्रनायंदोषः
इतिध्येयम्॥ नचभेदान्वयेनसमानविभक्तिकत्वंतंत्रंस्तोकंपचतीत्यत्रव्यभिचारात्किंतुविरु
द्धविभक्तिराहित्यमेवतच्चविभक्तिशून्यभागेप्यस्तीत्यतआह॥ बोधकत्वेवेति॥ तद्व्येतीस्वपुल
स्यार्थे॥ विभक्त्यर्थेति॥ आधारत्वानन्वयापत्तेरित्यर्थः॥ अनन्वयमेवाह॥ प्रत्ययानामिति॥ य
थाघटमित्यत्रयथायाकर्मतेतिघटरूपप्रकृत्यर्थान्वितकर्मत्वरूपस्वार्थप्रतिपादकत्वम
मविभक्तेः॥ नचधवखदिरौछिन्धीत्याहौद्वितीयार्थकर्मत्वस्याप्रकृत्यर्थधवान्वितत्वात्कथमे
तदितिवाच्यम्॥ याहृशसमुदायोत्तरंविभक्तिस्तस्यैवप्रकृतित्वेनधवस्यापिप्रकृत्यर्थत्वात्त
स्माद्भागः॥ गभीरायांनदीतिविशिष्टवाक्यात्मकभागः॥ प्रकृतिरिति॥ नदीपदोत्तरस्यैववि
भक्तेःश्रूयमाणतयानदीपदमेवप्रकृतिस्तदर्थश्चनभवन्मतेविशिष्टनदीतीरावच्छि

५

Central Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पत्तिरतत्त्वेन बोधकत्वं विवक्षणीयं तथा सत्याह· गभीरायामिति· तीरे· गभीरनदीतीरे· तदाधा
रतेति· तीराधारतेत्यर्थः· विभक्तेः प्रत्यायिकाया अभावेनाधारत्वबोधाभावादिति भावः· विभ
क्तिशून्यभागस्यापि न लक्षणेत्याह· नापीति· सप्तमीशून्यभागस्येत्यर्थः· इहतुसप्तम्या ए
व बोधकत्वान्नाधारताप्रत्ययानुपपत्तिरितिभावः· तस्य· गभीरायां नदीति भागस्य अबो
धकत्वादिति · समानविभक्तिकपदस्यैवाभेदान्वयबोधकतया विभक्तिशून्यभागस्याभेदा
न्वयबोधकत्वाभावादित्यर्थः· तथाच· स्वबोध्यसंबन्धरूपा लक्षणापि नात्र संभवतीति रि
यं· यद्यपि पदानां स्वस्वान्वयबोधकत्वं न समूहत्वेन नवेतरपदावछिन्नेतरपदत्वेन स्व
रूपयोग्यतेति विभक्त्यन्तभागस्य लक्षकत्वेप्येष दोषः· तथापीतरपदावछिन्नेतरपदे
कत्वोपधानरूपं बोधकत्वं संभवत्येव· गभीराभिन्नानदीतित्वाद्बोधे समानविभक्तिक-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

शास्त्वमुपगम्येत्याशेति :॰ वाक्यमिति॰ चित्रगुरित्यादिवाक्यमित्यर्थः॰ नविशिष्टार्थेति॰ चित्राभि
त॰प्र॰श॰ न्नगोरित्यादि विशिष्टार्थबोधकं नेत्यर्थः॰ तद्बोधकनेति॰ विशिष्टार्थबोधकतावच्छेदकेत्यर्थः॰
तत्सत्वे वा किं लक्षणयेति भावः॰ अतइति॰ शक्तेरभावात्॰ रिक्तं अर्थशून्यं वचरत्यर्थः अपभ्रं
शेपि शक्तिभ्रमेण स्वबोध्यसत्वान्नगापि लक्षणापत्तिः॰ तथाच वृत्तिमत्वस्यैव पदसाधुत्वरूप
त्वेनापभ्रंशानां यज्ञेपि प्रयोगापत्तिः॰ साधुनैव प्रयुञ्जीतेत्यनेन विरोधाभावादतः शक्त्या स्व
बोध्यसंबन्धो लक्षणेत्येव वाच्यं॰ नचैतद्वैक्ये संभवतीति भावः॰ ननु वाक्ये समुदायत्वेन शक्त्या
भावेपि प्रत्येकपदशक्त्या स्वबोध्यत्वमस्त्येव गभीरपदसमभिव्याहृतनदीशब्दत्वमेव
विशिष्टबोधकतावच्छेदकं अपभ्रंशेनुमेयमित्यस्वरसादाह॰ किंचेति॰ स्वबोध्येत्यत्र बोध
कत्वमात्रविवक्षणे गंगायां घोष इत्यत्र गंगायामिति समुदायस्यापि लाक्षणिकत्वाप

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

णाविशेष्यवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वस्थलेऽभेदान्वयस्यैव व्युत्पन्नतयाभेदेनान्वयासं
भवाद्भेदेनैवान्वयो वाच्यः स च न संभवति बाधादिति भावः. नयामित्यस्येति. गंभीरपदस्यग
भीरसंबन्धितीरत्वेन तीरत्वेन वा लक्षणायांन्वयाः पदार्थैकदेशतयाऽन्वयासंभवात्तीरस्य च
समानविभक्तिकस्थले भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नतयाऽभेदेनान्वयो वाच्यः स तु न संभवति बा
धादिति भावः. अनन्वयमेवाह. नहि तीरं नदीति. उपसंहरति. तस्मादिति. अनन्येति.
शक्त्या लक्षणया वा विशिष्टार्थबोधस्यानुपपत्त्या वाक्यमेव. गंभीरायां नयामिति वा
क्यमेव. लक्षकमिति. पंकजपदेऽनायत्त्या वाक्ये शक्तिस्वीकारे प्यन्यलभ्यत्वादत्र ल
क्षणैव. एकत्र वावपे शक्तिकल्पनादन्यत्रापि तत्कल्पने च गंगापदस्य प्रवाहे शक्तेः
क्लृप्तत्वेन तीरेपि शक्तिकल्पनापत्त्या लक्षणोच्छेदापत्तेरतः स्वबोध्यसंबन्धस्य लक्ष्य-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

× वाक्यस्यापि · विशिष्टबोध्यमिति · एकदेशान्वयेन तदन्यपदार्थप्रतीतिस्यायेनाचित्रगुरित्यत्र चित्रागोरिति ५४

न·पु त·प्र·रा वाक्यस्य · शक्त्याभावादिति · वाक्यस्य कुत्रचिदर्थे शक्त्यभावाच्छक्यसंबन्धरूपलक्षणा दुर्वचेत्य
र्थः · स्वबोध्यस्येति · गंगापदबोध्यस्य संबन्धस्तीरेऽस्तीति तत्र तत्सत्त्वमुपपन्नं · परं तु शक्य
त्वेन न तत्प्रवेशः किंतु बोध्यत्वेनेति भेदः · अत्र चित्रगुरित्यत्र बहुव्रीहावित्यर्थः · वाक्यस्या
पि · चित्रगुरिति वाक्यसत्त्वात्तस्य च बोध्यं चित्रा गौस्तत्संबन्धश्चित्रगोस्वामिन्यस्तीति भा
वः · शक्यसंबन्धस्य लक्षणात्वे दूषणं दर्शयन् स्वबोध्यसंबन्धस्यैव लक्षणात्वमुपपादय
ति · अन्यथेति · वाक्ये लक्षणानङ्गीकार इत्यर्थः · का गतिः · कथमन्वयबोधः · तदेवोपपाद
यति · नहीति · गभीरायामिति · नदीपदस्य नदीतीरलक्षकत्वे गभीरायामित्यस्य तीरेऽन्वयो
वाच्यः स च न संभवतीत्यर्थः · अनन्वयमेवाह · न हि तीरमिति · नदीपदस्य नदीतीरत्वेन ती
रत्वेन वा लक्षणायां गभीरपदार्थस्य पदार्थैकदेशतयान्यामन्वयासंभवात्तीरे च विरोध

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

णविशेष्यवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वस्थले ऽभेदान्वयस्यैव व्युत्पन्नतया भेदेनान्वयासं
भवाद् भेदेनैवान्वयो वाच्यः स च न संभवति वाधादिति भावः. नद्यामित्यस्येति. गभीरपदस्य ग
भीरसंबन्धितीरत्वेन तीरत्वेन वा लक्षणायां नद्याः पदार्थैकदेशतया ऽन्वयासंभवात्तीरे च
समानविभक्तिकस्थले भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नतया ऽभेदेनान्वयो वाच्यः स तु न संभवति वा
धादिति भावः. अनन्वयमेवाह. नहि तीरं नदीति. उपसंहरति. तस्मादिति. अनन्वयेति.
शक्त्या लक्षणया वा विशिष्टार्थबोधस्यानुपपत्त्या वाक्यमेव. गभीरायां नद्यामिति वा
क्यमेव. लक्षकमिति. पंकजपदे ऽनायत्या वाक्ये शक्तिस्वीकारे ऽप्यन्यलभ्यत्वादत्र ल
क्षणैव. एकत्र वाक्ये शक्तिकल्पनादन्यत्रापि तत्कल्पने च गंगापदस्य प्रवाहशक्तेः
क्लृप्तत्वेन तीरेपि शक्तिकल्पनापत्त्या लक्षणोच्छेदापत्तेरतः स्वबोध्यसंबन्धस्य लक्ष-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

× वाक्यस्यापि · विशिष्टं बोध्यमिति · एकदेशान्वितमनन्यबद्धवतीतिन्यायेनान्वितार्थस्य चित्रगोरिति ५-४

त·प्र·श क्यस्य · शक्याभावादिति · वाक्यस्य कुत्रचिदर्थेऽन्वयभावाद्वाक्यसंबन्धरूपलक्षणा दुर्वचेत्य
र्थः · स्वबोध्यस्येति · गंगापदबोध्यस्य संबन्धस्तीरे तीरेऽस्तीति तत्र तत्सत्वमुपपन्नं · परं तु शक्य
त्वेन न तत्र वेशः किंतु बोध्यत्वेनेति भेदः · अत्रैव चित्रगुरित्यत्र बहुव्रीहाविवत्यर्थः · वाक्यस्या
पि · चित्रगुरिति वाक्यसत्वात् तस्य च बोध्यं चित्रा गौस्तत्संबन्धश्चित्रगोस्वामिन्यस्तीति भा
वः · वाक्यसंबन्धस्य लक्षणात्वे दूषणं दर्शयन् स्वबोध्यसंबन्धस्यैव लक्षणात्वमुपपादय
ति · अन्यथेति · वाक्ये लक्षणानङ्गीकारे इत्यर्थः · का गतिः · कथमन्वयबोधः · तदेवोपपाद
यति · नहीति · गम्भीरायामिति · नदीपदस्य नदीतीरलक्षकत्वे गम्भीरायामित्यस्य तीरेऽन्वयो
वाच्यः स च न संभवतीत्यर्थः · अनन्वयमेवाह · नहि तीरमिति · नदीपदस्य नदीतीरत्वेन ती
रत्वेन वा लक्षणायां गम्भीरपदार्थस्य पदार्थैकदेशान्वयासंभवात्तीरे च विरोध

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चित्रत्वस्येत्यर्थः चित्रपदस्योभयत्रप्रयोगात् तस्य चित्रत्वस्य पदार्थैकदेशत्वात् चित्रपदार्थैकदेश
त्वात् एकविशेषणतयोपस्थितस्यान्यत्राविशेषणत्वेनान्वयेनिराकांक्षत्वादिति भावस्त्वाहुस्त
न्न एवमपिचित्रस्य गव्यन्वये बाधकानुक्तेः अतएवेति चित्रस्य गवान्वयासंभवादेवेत्यर्थः गा
वानन्वयेति चित्रपदस्य चित्रस्वाम्यर्थकत्वेपदार्थैकदेशतया चित्रेन गोरन्वयः नापिचित्रस्वा
मिनिनामार्थयोरभेदेनैवव्युत्पत्तेरिति भावः पदद्वयेति चित्रपदेगोपदे चेत्यर्थः ननूभयत्रल
क्षणायां गौरवात्तदपेक्षया समुदायशक्तिरेवास्त्वित्यत आह नन्विति अनन्यलभ्यस्यैव
शब्दार्थत्वेनोभयत्रलक्षणायां गौरवस्याप्रामाणिकत्वादिति भावः पदद्वयेलक्षणाकल्पनेऽ
न्यतरपदवैयर्थ्याद्वाक्यएवलक्षणावादिमीमांसकमतमाह मीमांसकास्त्विति समु
दायएव चित्रगुरित्यादिवाक्यएव लक्षणा चित्रगोस्वामिनिलक्षणा समुदायस्य वा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

या·निर्वाहः·विशिष्टार्थबोधः·अनिर्वाहमेवोपपादयति .तथाहीति ·नहीति .गोपदस्य गोस्वामित्वलक्षकत्वे
चित्रपदार्थस्य गवि अन्वयो वाच्यः·स च न संभवति·पदार्थैकदेशत्वादिति भावः·चित्रस्य·चित्रपदार्थ
स्य चित्रत्वविशिष्टस्य·गवान्वयः·गव्यन्वयः·गवेति तृतीयान्तं वा·गवा सहेत्यर्थः·संभवतीति·चित्र
पदार्थस्य चित्रस्याभेदेनान्वयो गवि न संभवतीत्यर्थः·तस्य·गोः·न च तच्छब्दस्याव्यवहितपूर्वोपस्थि
तमुख्यविशेष्य परामर्शकतया गवान्वयोपसर्जनतया कथं तच्छब्देन गोः परामर्श इति वाच्यं·तच्छ
ब्दस्याव्यवहितपूर्वोपस्थितमात्रपरामर्शकतया तात्पर्यवशादन्वयोपसर्जनस्यापि गोर्बोधने बा
धकाभावात्·गवेति तृतीयान्तत्वे शोभास्पर्शित्वपदार्थैकदेशत्वात्·गोस्वामित्वपदार्थैकदेश
त्वात्·गौर्नित्येत्यत्र गोत्वे नित्यत्वान्वयवारणाय पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेने
ति व्युत्पत्त्यङ्गीकारस्यावश्यकत्वादिति भावः·केचित्तु·चित्रस्य चित्रविशेषणतयोपस्थितस्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

पुरुषः इत्यत्र तु राजसंबन्धिपुरुषे एकाभिन्नपुरुषस्यावयवार्थस्य विरोधादवयवशक्त्या तद्बोधाभावेन युगपद्वृत्ति
द्वयविरोधाभावाद् ध्वजस्तरो वस्त्वार्थस्यावयवार्थस्य त्यागाज्जहत्स्वार्थत्वोक्तिरिति सारं स्वोक्ते समासेऽवयव
लाक्षणिकत्वे उपष्टम्भकमाह · तदुक्तमिति · यत्रेति · यत्रानुभूयमानसमुदायार्थोऽवयवार्थविरुद्धस्तत्र
पदे जहत्स्वार्थालक्षणेति समुदायार्थस्त्वपि कश्चित् · एतन्मतेन जहत्स्वार्थैवेत्यन्वयं विनागतिरिति
ध्येयं · उपसंहरति · तस्मादिति · अन्यथेति · अवयवलक्षणोपपत्तावित्यर्थः · अनन्यलभ्यस्यैव शब्दा
र्थत्वादन्यथा गंगापदस्यापि तीरे शक्त्यापत्त्या लक्षणोच्छेदापत्तेरिति भावः · ननु चित्रगुरित्यादौ चि
त्रगोस्वामीसम्बन्धोऽनुभवसिद्धस्तस्य चावयवशक्त्या लक्षणया चोपपत्त्यभावाद् बहुव्रीहौ शक्तिराव
श्यकीति कथं न समासे शक्तिरित्याशंकते · स्यादेतदिति · बहुव्रीहौ तु · चित्रगुरित्यादिबहुव्रीहौ तु · नन्व
त्राप्यवयवलक्षणयैवोपपत्तौ न शक्तिः कल्पनीयेत्यत आह · नहीति · लक्षणाया · अवयवलक्षण

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त.प्र.२१

रूपकी. तस्माद्युगपद्वृत्तिद्वयविरोधेन शक्यालक्षणयाश्च बोधानुपपत्तेः. पंकजपदे समुदायशक्तिरेव
रूपकी समासेऽपि नैवमिति. अथवा पंकजमित्यत्रापि लक्षणायैवोपपत्तेः समुदायशक्तिर्न स्यादत आ
ह. तदुक्तमिति. पद्मत्वरूढिः समुदायशक्तिर्योगविरोधिनी योगोऽवयवशक्तिस्तद्विरोधिनी तत्रैकज
हत्स्वार्थालक्षणा. यथा मंडपं भोजयेत्यत्र हि मण्डपपदस्य गृहविशेषे रूढिर्योगविरोधिनी रूढ्यर्थ
गृहे मंडपानकर्तृत्वासंभवात्. यथा च रूढेर्योगापहारितेति प्रवादादवयवशक्त्या मंडपानकर्तृ
बोधासंभवान्मण्डपपदस्य मण्डपानकर्तरि लक्षणा. इत्थं च रूढ्यर्थगृहसंबन्धिना वक्रेद
कतया गृहीतचैत्रत्वादिनान्वयबोधोऽनन्तुमंडपानकर्तृत्वेन. पंकजमित्यादौ तु रूढ्यर्थस्यु
पंकजनिकर्तृत्वयोगार्थस्याविरोधादवयवशक्त्यैव बोधः. पद्मत्वविशिष्टस्य च लक्ष
णया बोधोपगमे युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात्पंकजपदे समुदायशक्तिरेव रूपकी. एज

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्यविधेयकस्वरूपशक्यसंबंधस्य बाहुल्ये लक्षणाबोधेन शाब्दान्वयवार्थबोधाभावात्। न चात्र वि
वेचकत्वेन लक्षणायामजहत्स्वार्थत्वमिति वाच्यं। यत्र स्वार्थस्य विशेष्यतया क्रियान्वये प्रवे
शः साजहत्स्वार्था। यथा छत्रिणो यांतीत्यादौ। एवं च षष्ठीः प्रवेशाये त्यत्रापि जहत्स्वार्थैव।
प्रकृते च राजपुरुषपद्यतिसमुदायस्य राजसंबंधिपुरुषबोधे रूढिः प्रसिद्धिः। राजाभिन्नपुरुषस्य
योगार्थस्य विरोधिनीति तत्र जहत्स्वार्थालक्षणा। स्वार्थस्य राज्ञो विशेष्यतया क्रियान्वयप्र
वेशाभावात्। पंकजमित्यादौ तु पद्मस्य रूढ्यर्थस्य पंकजनिकर्तृत्व योगार्थस्याविरोधाद
न्वयवशात्तेन पंकजनिकर्तृबोधः। पद्मत्वविशिष्टबोधार्थं च पंकजपदस्य पद्मत्वविशिष्टे
लक्षणाकल्पने तु शक्त्या पंकजनिकर्तृयोगार्थस्य लक्षणया च पद्मत्वविशिष्टस्य बोधो
वाच्यस्तस्य च योगपद्यं नित्यविरोधेनासंभवात् पंकजपदस्य पद्मत्वविशिष्टे रूढिरेव

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ग०प्र०टी० स्वरूपायोग्यात्तत्रैवजहत्स्वार्थानत्वन्यत्र॰ अन्यत्रत्वजहत्स्वार्थायथा गंगायां घोषइत्यत्रतीराधिकरण
कोघोषइत्येवान्वयबोधउपेयस्तत्र चप्रवाहस्यतादृशबोधविषयत्वाभावेन तादृशबोधेस्वरूपायोग्य
त्वमस्त्येवगंगापदस्येतिगंगापदे जहत्स्वार्थालक्षणा॰ मंचाः क्रोशन्तीत्यत्रतुमंचपदस्यमंचस्थपुरु
षेलक्षणायां मंचरूपस्वार्थस्यापि तादृशबोधविषयत्वादजहत्स्वार्थैवलक्षणा॰ एवंचनकेवलंजह
त्स्वार्थैवलक्षणा॰ येनराजपदस्यराजसंबन्धिनि लक्षणाकल्पनं नस्यात्॰ किंत्वजहत्स्वार्थापी
तिसात्राङ्गीकार्येतिभावः॰ वस्तुतस्तु॰ नचैवंपंकजमित्यादावपिसमुदायेशक्तिर्नस्यादवयव
लक्षणयैवपद्मत्वविशिष्टबोधोपपत्तेरित्यत आह॰ तदुक्तमिति॰ यत्ररूढिः प्रसिद्धिर्योग
विरोधिनीतत्रैवजहत्स्वार्थलक्षणा यथाकर्मणिकुशलइत्यादौदक्षेरूढिः प्रसिद्धिः कुशा
ल्लातीतिकुशादानकर्तृयोगार्थस्यविरोधिनीदक्षेकुशादानकर्तृत्वस्यबाधादितिकुशपद
ले

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नहीत्यर्थः · अवयवशक्त्यग्रहे राजपदादिशक्त्यग्रहे · अनुशासनग्रहः · अनुशासनजन्यविशिष्टार्थे शक्तिग्रहः
तच्छक्तिग्रहस्य · अवयवशक्तिग्रहस्य · समुदायग्रहे · समुदायशक्तिग्रहे हेतुत्वादिति · व्यवहारादिना नावश्य
क्तिग्रहः · किंतु व्याकरणादितः · व्याकरणे नहि प्रत्येकशक्तः राजपदादिसमुदायो विशिष्टार्थे शक्त इति बो
धनीयं तन्नु प्रत्येकशक्त्यग्रहे न संभवतीति तज्जन्यसमस्तशक्तिग्रहेऽवयवशक्तिग्रहस्य हेतुत्वात् राज
पदादिशक्तिग्रहाभावे समुदायशक्तिग्रहस्याप्यभावान्न ततोऽन्वयबोध इति भावः · अवयवेति · राज
पदस्य राजसंबन्धिनि लक्षणयैवेत्यर्थः · समुदायशक्तौ · समासवाक्ये विशिष्टार्थशक्तौ · माना
भावादिति · अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थ इति न्यायादिति भावः · ननु गंगायां घोष इत्येवाजहत्स्वा
र्थैवात्र लक्षणोपेया सा तु न संभवति राजपदस्य राजसंबन्धिनि लक्षणायां स्वार्थपरित्यागा
भावादित्यत आह · तदुक्तमिति · पत्रस्थितिः शक्तिविरोधिनी स्वार्थविषयकविशिष्टार्थबोध

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्वभ्रमदशायां दधिकर्मकः पश्यति दधिकर्मकेण पश्यतीत्यत्रैवान्वयाबोधेन कर्मत्वार्थकविभक्तिं वि
ना निराकांक्षत्वेन तदनुसंधानस्यावश्यकत्वात्. समासस्थलेत्वन्यथैव व्युत्पत्तिः अत एवाग्नि
नौदनं पचतेत्यत्रतान्येव पदानि समर्थानि न तु तदर्थकाणि आग्निकरणकौदनकर्मकपाकक
तिरिष्टसाधनमिति तु वाक्यं न पदमित्युक्तमिति. समासस्येति. घटमानयेति शब्दसमुदाय
वारणाय समासस्येति. राजपुरुष इत्यादिसमासवाक्यस्येत्यर्थः. विशिष्टार्थे. राजसम्बन्धिपुरुषरू
पे विशिष्टेर्थे. शक्तिरेवेति. तथा च समासे शक्त्यैव विशिष्टार्थबोधोपपत्तेर्नातिरिक्तशक्तिक॰
ल्पनमिति भावः. एवं समासे शक्तिस्वीकारे. राजपदेति. राजपुरुष इत्यत्र राजपदं राज्ञि श
क्तमिति शक्तिज्ञानस्य काले पि राजपुरुषपदे राजसंबन्धिपुरुषे शक्तमिति शक्तिज्ञान॰
सम्भवेन तादृशबोधापत्तेरित्यर्थः. समस्तेति. समासस्थो विशिष्टार्थे शक्तियह इत्यर्थः. न चेति.

Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रूढविभक्तिराहित्यमित्यर्थत्वावश्यकतया भवन्मतेप्यगतेश्चस्त्रीचक्रुरित्यस्य स्वरसोद्भावनीतद्दीजंतुक
चित्समासपूर्वविग्रहश्रवणस्य समासार्थकथनपरतया विग्रहश्रवणस्य सर्वत्रानावश्यकतया
लुप्तषष्ठीस्मरणकल्पने गौरवात् कश्चित्तु राजसंबन्धिनिस्वारसिकलक्षणाग्रहस्थलानुरोधेन
राजसंबन्धिप्रकारकबोधे तादृशसमभिव्याहारज्ञानस्य कारणत्वकल्पनाया आवश्यकतया
तत्रानिरूढलक्षणाया एव न्याय्यत्वात् न च संबन्धिनि तात्पर्यस्यानादित्वकल्पनमेव निरू
ढलक्षणाकल्पने गुरु अनादितात्पर्यविषयीभूतार्थनिष्ठलक्षणाया एव निरूढलक्षणा
त्वादिति वाच्यं नियमतो लुप्तषष्ठीस्मरणकल्पनापेक्षया तात्पर्यानादित्वकल्पनाया एव
युक्तत्वात् न चैवं दधिपदप्रतीत्यादावपि दधिपदस्य दधिकर्मके लक्षणापत्त्या तत्रापि लु-
प्तविभक्त्यनुसंधानं विनापि बोधापत्तिरिति वाच्यं। अत्र दधिपदस्य द्वितीयेतरविभक्त्यन्त

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

त·प्र·रा· मात्राद्बोधस्वीकारेतत्रदोषादीनामननुगतानांनियामकत्वकल्पनेनियमतस्तन्मूलनाद्यादोषक
ल्पनेचगौरवमतआह·राजपदेति·पूर्वकल्पेतुराजपदस्यराजसम्बन्धिनिनिरूढलक्षणाएतन्मते
तुषष्ठीलोपस्मरणासम्भवस्थलेराजपदेस्वारसिकीलक्षणाइदमेवलाघवमितिभावः·न
चनऊढस्यराजमातंगाइत्यादावेतन्मतेलुप्तषष्ठीस्मरणस्यावश्यकत्वात्समानविभक्तिकत्वेनाभे
देनान्वयबोधापत्तिरितिवाच्यम्·नहिसमानविभक्तिकत्वाभावनिबन्धनमभेदेनान्वयाननु
भावकत्वं·किंतुसमासाघटकपदसापेक्षतयातद्भावेनसविशेषणानांवृत्तिर्नवृत्तस्यचविशे
षणयोगोनेतिनियमात्·नचैवंशरैःशातितपत्रश्चैत्रस्यदासभार्येत्यादौशरकरणकत्वचै
त्रनिरूपितत्वयोःसमासविशेषणीभूतशातनदासत्वयोःकथमन्वयइतिवाच्यम्·अभेदेना
न्वयेतथानियमात्·स्तोकंपचतीत्यादावभेदान्वयानुरोधेनसमानविभक्तिकत्वमित्यस्यवि

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धानं· अतएवच्चा विग्रहेऽस्वपदविग्रहो वा नित्यसमास इति तद्दक्षणं· अथ समस्यमानपदैरेवार्थकथनरूपविग्रह-
स्य साधुविग्रहस्य वाक्यासमासयोः समानार्थकत्वनियमे प्रवेशान्नोक्तस्थले व्यभिचार इति चेन्न· अप्रयोजकत्वा
त्· वस्तुतस्तु नामार्थयोरभेदेनैवेति व्युत्पत्तेः· संकोचे मानाभावात्तत्संबन्धिनि लक्षणया आधाररूपकत्वे समानविषय
कबोधजनकत्वमित्येवकल्पनान्नतु समानप्रकारकबोधजनकत्वं समानार्थकत्वमित्यादिक· षष्ठ्यैवेति· एतन्ता
सतीति शेषः· एवं च षष्ठ्या एव संबन्धोऽर्थः· आश्रयाश्रयिभावेन पुरुषे भासते नामार्थयोरवच्छाभेदाऽतिरि
क्तसंबंधेनान्वयबोधनिषेधादिति भावः· ननु यस्य न षष्ठी लोपज्ञानं तस्य तु प्रथम षष्ठी स्मरणसंभवेना
न्वयबोधानुपपत्तिरित्यत आह· षष्ठीलोपमिति अज्ञानतस्तु· अननुभवनस्तु· शक्तिभ्रमात्· राजपुरुष
इति समुदायस्य राजसंबन्धिनि पुरुषे शक्तिभ्रमात् ननु राजपदस्य शक्तिभ्रमादित्यर्थः· तथासति रा
जपदलक्षणया वेति राजपदस्य लक्षणयैव सहान्वयकथनात्तपपत्तेरिति ध्येयम्· नन्वेवं तच्च शक्तिभ्र-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त॰प्र॰टी॰ कृत्वाद्युक्तमेवं। समानविषयकबोधजनकत्वमित्येव हि समानार्थकत्वं न तु समानप्रकारक-
बोधजनकत्वं ननु आरूढवानरो वृक्षः इत्यत्र आरूढो वानरो यमिति विग्रहात्कर्मकारोहण-
कर्त्ता वानर इति बोधेन समासाच्च वानरकर्तृकारोहणकर्म वृक्ष इति बोधेनाभिन्नप्रकारकबो-
धस्यैवोदयेन व्यभिचारात्। एवं प्राप्तोदको ग्राम इत्यादावपि तत्र प्राप्तमुदकं यमिति विग्रहात्
यत्कर्मकप्राप्तिकर्तृ उदकमिति समासाच्च उदककर्तृकप्राप्तिकर्मभूतो ग्राम इत्यन्वयबोधात्। अ-
थ बहुव्रीहेरविग्रहतया नास्य विग्रहवाक्यत्वं चित्रगुरित्यत्र चित्रा गावो यस्येति समासार्थकथ-
नं न तु विग्रहः। समस्यमानपदैरेवार्थकथनस्य विग्रहत्वादिति चेन्न। नहि तत्र विग्रह एव नास्ती-
ति समासारम्भकवाक्यस्यैव विग्रहत्वात्। किंतु बहुव्रीहौ तस्यासाधुत्वं समस्यमानपदैरेव विग्र-
हस्य साधुत्वात्। अत एव बहुव्रीहौ विग्रहस्यासाधुत्वज्ञापनाय तत्र नित्यसमासाभि-

५८

Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

र्थकत्वभंगापत्तेः समानार्थकसमासारंभकवाक्यस्यैव विग्रहत्वादिति राजसंबन्धी
पुरुष इत्येव विग्रहवाक्यं वाच्यमिति कर्मधारयत्वापत्तेस्तत्पुरुषोच्छेदः नच राजन्याऽभेदप्र
तियोग्युपस्थापने कर्मधारय इति वाच्यम् नीलोत्पलमित्यादौ नीलपदस्य नीलाविशि
ष्टे शक्तिविरहेण कर्मधारयत्वाभावापत्तेः तस्माद्राजपदस्य राजसंबन्धिलक्षणा
स्वीकर्तुमुचिता नच राजसम्बन्धः पुरुष इति वदन्वयापत्तिरुक्तैव नामार्थयोरिति वा
च्यम् घटो नेत्यादौ नामार्थयोरप्यन्वयस्य दृष्टत्वात् निपातातिरिक्तस्थल एव तादृशा
नियमाभ्युपगमे च समासातिरिक्त एव मयापि तादृशनियमाभ्युपगमात् नचैवं राजसं
बन्धे लक्षणा वैयर्थ्यमिति वाच्यं व्यस्तसमासयोः समानप्रकारकबोधजनकत्वात्समस
मानार्थकत्वरक्षणायैव संबन्धे लक्षणाया उपगमात् सम्बन्धप्रकारकबोधस्यानुभवसि

स्थल

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अन्वयः राजसंबन्धिपुरुषयोरन्वयबोधः नामार्थयोरभेदातिरिक्तसंबन्धेनान्वयो न स्वीक्रिय
तेन त्वभेदेनापि तत्स्वीकार इति भावः नचैवमिति षष्ठीतत्पुरुषेपि विशेषणविशेष्यवाचक
पदार्थयोरभेदान्वयस्वीकार इत्यर्थः अभेदे कर्मधारयस्य इत्यनेनाभेदबोधस्थले कर्मधारयवि
धानादिति भावः समाधत्ते समासेति लक्षणादि वाक्यार्थानुपपत्त्या क्रियते समासपूर्वे तु
न राजपदादौ लक्षणानुपपत्तेरभावात् तथा च समासपूर्वविशेषणविशेष्यवाचकपदयोः
समानार्थकयोर्यत्राभेदेनान्वयबोधकत्वं तत्रैव कर्मधारय इति भावः पदयोः राजपद
पुरुषपदयोः तुल्येति एकविशेष्यकबोधजनकत्वाभावादित्यर्थः पदे तुल्याधिकर
णे विज्ञेयः कर्मधारय इत्यनुशासनादिति भावः नचु राज्ञः पुरुष इत्यत्र सम्बन्धप्रकार
कबोधो राजपुरुष इत्यत्र सम्बन्धिप्रकारक इति विग्रहवाक्यसमासवाक्ययोः समाना

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पत्तिरूपदोषतादवस्थ्यादित्यर्थः॥ ननु राजपदस्य राजसंबंधलक्षकत्वासंभवेपि राजपुरुष इति वा
क्यमेव राजसंबंधिपुरुषलक्षकमस्त्वित्याशंकते॥ अथेति॥ समुदाय एव॥ राजपुरुष इति वाक्य
एव॥ शक्तिविरहे॥ वाक्ये कुत्रापि शक्तिविरहे॥ लक्षणाया॥ वाक्ये लक्षणाया अयोगादित्यर्थः॥
ननु गंगापदस्य तीरे शक्त्यभावे यथा तीरे लक्षणा तथा वाक्ये कुत्रचिदप्यर्थे शक्त्यभावेपि लक्ष
स्या णादृत आह॥ शक्येति॥ तथा च लक्षणायाः शक्तिघटितत्वात्तदभावे नुपपत्तिः॥ तीरे गंगापदश
क्त्यभावेपि गंगापदशक्यसंबन्धसत्वान्न च लक्षणोपपत्तिः॥ अत्र तु वाक्ये कुत्राप्यर्थे शक्तेर
सत्वात् लक्षणानुपपन्नेति भावः॥ संबन्धीति॥ राजसम्बन्धि लक्षकत्वमित्यर्थः॥ क्वचिन्नैव
पाठः॥ ननु नामार्थयोरन्वयबोधो न स्वीक्रियते इति कथं पुरुषपदार्थे तदन्वय इत्यत आह॥ त
थाचेति॥ राजपदस्य राजसंबन्धिलक्षकत्वे चेत्यर्थः॥ अभेदेनैवेति॥ अभेदसंबन्धेनैवेत्यर्थः॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

साक्षादन्वयबोधो नस्वीक्रियत इति नियमात् विभक्त्यर्थमद्वारीकृत्याभेदातिरिक्तसंबन्धेनान्व
यइति यावत् प्रकृते च सम्बन्धस्य विभक्त्यर्थत्वात् तद्द्वारान्वयबोधोपगमे पि क्षतिविरहादितिध्येयम् त
होति· तादृशनियममभ्युपेत्य राजा पुरुष इत्यत्र तथान्वयवारणो हीत्यर्थः· तयोः राजपुरुषयोः
तथान्वयः· अभेदातिरिक्तसंबन्धेनान्वयः· विभावयेति· तादृशनियमानभ्युपगमे राजा पुरु
ष इत्यत्रैव तथान्वयबोधापत्तिः· अभ्युपगमे त्वत्रापि न तथा स्यादित्यर्थः· ननु राजपदस्य राज
सम्बन्धिलक्षणो वास्तां राजा पुरुष इत्यत्र त्वभेदे एवतान्वये राजन्संबन्धिलक्षणोत्याशंकते· अथे
ति· तथापीति· राजपदस्य राजसम्बन्धिलक्षकत्वेपीत्यर्थः· इतिवदिति· इतिवाक्यवदित्यर्थः· ना
मार्थयोरभेदातिरिक्तसम्बन्धेनान्वयस्याव्युत्पन्नतया राजपदार्थस्य राजसंबन्धस्याश्रयाश्र
यिभावेन संबन्धेन पुरुषेन्वयासंभव इतिभावः· तद्दोषेति· राजसंबन्धी पुरुष इत्यन्वयात् प

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इत्यत आह। तथैवेति· अन्यथा घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यगाप्याधेयतासम्बन्धेन घटीयाकर्मते
त्यन्वयबोधापत्तेरितिभावः· ननु राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजपुरुषयोरभेदातिरिक्तसम्बन्धेनैवान्व
यबोधोदयात्तादृशनियम इत्यत आह एतेनेति· नामार्थयोरेव न तथान्वयः· राज्ञः पुरुष इ
त्यत्र तु षष्ठ्यर्थस्य नामार्थत्वाभावेनाभेदातिरिक्ते नापि संबन्धेनान्वयो नानुपपन्न इत्यर्थः·
विभक्त्यर्थेति· षष्ठ्यर्थसंबन्धनामार्थयोरित्यर्थः· षष्ठ्यास्तु नामत्वं व्यापत्तिमिहनामेष्टमित्यभि
युक्तोक्तिविरुद्धत्वादितिभावः· ननु राज्ञः पुरुष इत्यत्र सेव्यसेवकभावलक्षणसंबन्धप्रका
रकइव सेव्यसेवकभावलक्षणसम्बन्धेन राजप्रकारकपुरुषविशेष्यकोप्यन्वयबोधो भव
ति यथा घटमानयेत्यत्र कर्मतासम्बन्धेनानयनोपरि घटोप्यन्वेतीति सिद्धान्तात्· तथा चैतन्
नियमभंग इति चेन्न· तस्यैकदेशिमतत्वात्· मन्मते तु नामार्थयोरभेदातिरिक्तसंबन्धेन

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

था च॰ यथा नीलघटयोरभेदः संसर्गमर्यादया भासते तथा यक्षीतत्पुरुषेऽपि सेव्यसेवकभावलक्ष
त॰प्र॰त्रा॰ णः संबन्धः संबन्धविधयैव भासत इति भावः॰ तद्दापत्तेरिति॰ वाक्यार्थसंबन्धभानापत्तेरित्यर्थः
राजपुरुष इत्यत्रेवात्रापि संसर्गस्य संबन्धविधया भानापत्त्या राजसम्बन्धी पुरुष इत्यन्वय
बोधापत्तेरिति भावः॰ ननु घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यत्र घटमानयेत्यत्रेवाधेयता सं
बन्धेन कर्मत्वे घटान्वयबोधापत्त्या घटकर्मकानयनानुकूलकृतिमानित्यन्वयबोधाप
त्तेर्नामार्थयोरभेदातिरिक्तसंबन्धेनान्वयबोधो नस्वीक्रियत इति व्युत्पत्तेरवश्यम्पेया॰
एवं च राजपुरुष इत्यत्र कथमभेदातिरिक्तसम्बन्धेनान्वयबोधमापादयतीत्याशंकते॰
अथेति॰ अभेदेनैव सेवकारेण भेदातिरिक्तसंबन्धव्यवच्छेदः एवकारार्थस्य स्वय
ति॰ न त्वन्यथेति॰ न त्वन्यथा न तु भेदातिरिक्तसंबन्धेनेत्यर्थः॰ नन्वेवं नियमे मानाभाव

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

वन्धो भासते· संबन्धग्रहे च याहृशं यस्य भानं तथैव तस्य स्मरणं· तथा च लक्ष्यतावच्छेदकेऽपि परंप
रासम्बन्धात्मिका लक्षणैवेति प्राहुः· राजपुरुष इत्यादौ शक्त्या लक्षणया वा राजसंबन्धिपु
रुषबोधानुपपत्तेरतिरिक्ता वृत्तिरवश्यमभ्युपेया· तथा च कथं शक्तिलक्षणे एव वृत्ती इत्युच्य
त इत्यभिप्रायवानाशंकते· नन्विति· एते एव· शक्तिलक्षणे एव· एवकारेण वृत्त्यन्तरव्य
वच्छेदः· षष्ठ्यर्थेति· तत्र षष्ठ्याऽनुपस्थितेन राजपदादेश्च संबन्धेऽशक्त्या तदसंभवात्कथं सम्बन्धबो
धः इत्यर्थः· तदेवाह· नहीति· ननु प्रकारतया विशेष्यतया वा बोधे वृत्तेरपेक्षा न तु संसर्गमर्या
दया भाने· तथा च घटमानयेत्यादौ घटकर्मतयोराधेयतारूपसंसर्गवद्राजपुरुष इत्यत्रा
पि स्वस्वामिभावरूपसंबन्धभाने वृत्तिं विनैव स्यादित्याशंकते· अथेति· नीलपदेति· नीलप
दस्य निरूढलक्षणया नीलादिविशिष्टमर्थः· तस्य चाभेदसंसर्गेण घटेऽन्वय इत्यर्थः· त

त.प्र.२७ णा विधेयार्थेन लक्षणा विधेयताशालिशाब्दबोधत्वे शक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदके लक्षणायाश्शा
ब्दबोधत्वेन विधेयताशालीति न व्यभिचार इति विधेयतया लक्ष्यार्थबोधो नास्तीति प्रवादबीजंला
क्षणिकं पदं नानुभावकमिति प्रवादस्योद्देश्यविधेयभावेनान्वयो नास्तीत्यर्थः ॰ एवं विशि
ष्टवाचकपदानां विशेष्यमात्रपरत्वेन लक्षणा एकया वृत्त्या येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणा इ
ति न्यायात् लक्ष्यतावच्छेदके न लक्षणेति प्रवादा अनुसन्धेयाः ॰ केचित्तु लक्ष्यतावच्छेदके
लक्षणाया अकल्पने गौरवेऽपि शक्तिविलोपप्रसङ्गः ॰ इत्युपस्थाप्यस्यैव शाब्दबोधविषय
त्वाश्रितत्वे शक्तिकल्पने लक्ष्यतावच्छेदकेऽपि तथा ॰ अथ तीरत्वेनोपस्थितिं विना तीरत्वं गंगा
याइति संबन्धग्रहाभावात्तत्र न लक्षणेति चेन्न ॰ घटो नेत्यादौ यथा प्रतियोगितावच्छेदक
त्वसंसर्गमर्यादया भासते तथा गंगायां तीरमित्यत्र तीरत्वेऽपि सामीप्यावच्छेदकत्वसं

न३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यानामिति व्युत्पत्तिभंगप्रसङ्गात् . न चैवं निरर्थके जवगजदश माहेत्यादौ स्वशक्याभावात् लक्षणानुपप
त्तिरिति वाच्यम् . प्रत्येकवर्णोभ्यं द्वयोः नरश्च समाना क्रियापदार्थान्वया समुदायस्योच्चारणसंभ
वेन तत्र तदनन्वयात् . तेषां च तत्तत्र ... न तत्रैव लक्षणोपगमादिति गणेशोक्तादयः . प्रसिद्ध
शाल्लिंगात्तु तद्धतीति कोशस्यो भयत्र शक्तिबोधकत्वेपि नीलादिपदानां धर्मे शक्तिः धर्मि
णि च लक्षणा . मत्सरस्यादेः मात्सर्ये धर्मे धर्मिणि चशक्तिरिति संप्रदायः . नीलादिपदवन्मा
त्सर्ये शक्तिः धर्मिणि लक्षणा . न च मत्सरशब्दस्य धर्मे धर्मिणि च तुल्यवत्प्रयोगादुभयत्र शक्ति
रिति वाच्यम् . नीलादिपदस्यापि गुणिनि प्रयोगप्राचुर्यात् धर्मिणि लक्षणायैवोपपत्तेः
न तत्र शक्तिरिति नु मत्सरशब्देपि तुल्यमिति मत्सरशब्देपि धर्मे शक्तिः धर्मिणि लक्षणोत्य
न्ये . अत्र सुविभक्तो न लक्षणा सर्वनाम्नि न लक्षणा वादिवाक्ये यन्न लक्षणाविधौ न लक्ष

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्.प्र.टी वशाक्यलक्ष्यसाधारण्यमप्युपपादयत इत्याहुः। अपरे तु पङ्कजादावेकैकसार्थवृत्तिलक्षणाप्रत्ययश्रुतात्पर्यग्रा
हकः। अथवा संबन्धिसामान्यसंसर्गमनुप्रत्यये एकसार्थसम्बन्धित्वेन लक्षणाच्छत्रपदं तात्पर्यग्राहकमित्या
८२ हुः। अत्र च लक्षणासंबंधस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वं यथा दध्युपधानकत्वैकसार्थवाहित्वादेरिति बोध्यम्। ए
वं पदानां स्वपरत्वे लक्षणैव न शक्तिः अन्यलभ्यत्वात्। केचित्तु पदानामौत्सर्गिकमर्थपरत्वं तेन तद
भावे स्वपरत्वं तथा च प्रत्यक्षेण पदजन्योपस्थितिसत्त्वाच्छाब्दे तद्भानमित्याहुः। तन्न। प्रत्ययानां
प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमेन तत्र विभक्त्यर्थान्वयानुपपत्तेः इति स्वीकारस्याव
श्यकत्वात्। अत एव पदस्य स्वबोधकत्वं वृत्तिं विनैव स्वभावात्। अन्ये तु स्वबोधनेऽतिप्र
सङ्गात् वृत्तिः कल्प्या स्वस्य स्वबोधकत्वेन नैवं इत्यादिपदस्य स्वार्थान्वयानुपपत्तेः सहकारि
त्वाच्च न सर्वत्र स्वबोधप्रसङ्गः। एवं स्वबोधिते स्वस्मिन् विभक्त्यर्थान्वयोपपत्तिपराः। अत्र प्रत्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

रे घोषइत्येव वोधात् · यदि च गंगासम्बन्धितीरत्वेन वोधस्तदा त्वजहत्स्वार्थैव · अन्या च · काकेभ्यो दधिरक्ष्य-
मंचस्य तां · छत्रिणो यान्तीत्यादौ दध्युपघातकत्वेन काककुक्कुरादीनामेकसार्थवाहित्वेन छत्रितरणां वोधात् · एवं
मंचाः क्रोशन्ति यष्टीः प्रवेशयेत्यादौ मंचपदस्य पुरुषे · यष्टिपदस्य यष्टिधरे लक्षणा ऽजहत्स्वार्थैव स्वा
र्थपरित्यागेन परार्थलक्षणा जहत्स्वार्था · स्वार्थापरित्यागेन परार्थलक्षणा ऽजहत्स्वार्थेति तल्लक्षणात् ·
ननु छत्रिणो यान्तीत्यादौ छत्रिशब्दस्य वाक्यत्वान्न लक्षणा नापि छत्रपदे छत्रपदार्थपरित्यागेनाजह
त्स्वार्थत्वायोगात् · किंचात्र लक्ष्यतावच्छेदकं नैकसार्थगन्तृत्वं यान्तीत्यस्यानन्वयापत्तेः · गन्तृत्वेनोप
स्थितस्य गमनाकांक्षाविरहादिति अत्राहुः · छत्रपद एव सार्थे लक्षणा मतुबर्थश्च संबन्धस्तथा ५
चैकसार्थवन्तो यान्तीति वाक्यार्थवोधः · छत्रिवाक्यलक्षणाभिप्रायेण चाजहत्स्वार्थतोक्तिः · अ
र्थपदस्य प्रतिपाद्यपरत्वाभिप्रायेण वा · केचित्तु · एकसार्थवत्त्वेन छत्रस्यान्वयान्न तथात्वं · अतए

त·प्र·रा

वद्घ्नितया भ्रमरस्य द्विरेफपदार्थत्वादिति · न च शक्याद् अन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणेति भ्रमरपदशक्य
तावच्छेदकभ्रमरत्वस्य कथं लक्ष्यतावच्छेदकत्वं शक्येनैव तद्बोधसंभवादिति वाच्यं · शक्येन रूपेण
लक्षणानङ्गीकारे च शक्येनैव तद्बोधसंभवे लक्षणाकल्पनम् अफलमित्यस्यैव वीजतया प्रकृते च शक्या
भ्रमरत्वविशिष्टस्य बोधस्वीकारे भ्रमरस्य द्विरेफपदार्थत्वाभावेन विभक्त्यर्थान्वयानुपपत्त्या शक्य
स्यापि लक्षणयैव भानम् उपेयते एतन्मते लक्षितस्य पदस्य लक्षणा लक्षितलक्षणा सा च द्विरेफपद
स्य घ्नितिरिति · नन्न · शक्यसंबन्धो हि लक्षणा न तु शक्यस्य साक्षात्संबन्धो गौरवात् · एवं च परंपरा सं
बन्धेन लक्षणैव लक्षितलक्षणा, स्वलक्ष्य भ्रमपदघटितपरंपरासंबन्धेन भ्रमररूपार्थोपस्था
पकत्वसंभवाद् द्विरेफपदलक्षणयैवोपपत्तेर्नातिरिक्तघ्नितिकल्पनमिति दिक् · सा च लक्षणा
क्वचिज्जहत्स्वार्था क्वचिद् अजहत्स्वार्था च · आद्या · गंगायां घोष इत्यादौ स्वार्थस्य प्रवाहस्य त्यागात्
स्वलक्ष्यपदघटितलक्षणा सेति तु यावत् · तथा च परंपरासंबन्धेन लक्षणा या एव तथात्वेन द्विरेफपदस्य

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्वरूपयोगार्थस्यायोग्यतया नान्वयबोधो न तु रूढ्यर्थस्मृतिस्तत्र प्रतिबन्धिकायोग्यतारूपतत्प्रकारेणावि
५ रहेणैतद्बोधोपपत्तेः । यत्र तु रूढ्यर्थस्यायोग्यता तत्र योग्यतया योगे न यौगिकार्थबोधो भवत्येव रूढेर्योगा
पहारप्रवादस्तु योग्यत्वात् रूढ्यर्थस्यान्वयबोधो न तु यौगिकार्थस्यायोग्यत्वादित्येतत्परो न तु योग्यतादि
मतोपि यौगिकार्थस्य नान्वयबोध इत्येतत्परः । यत्र च रूढ्यर्थगृहसंबन्धि चैत्रत्वादिना तात्पर्यप्रमाणा
न्तरादवधार्यते तत्र रूढिपूर्विका लक्षणा न तु सर्वत्रेत्यवधेयम् । लक्षितलक्षणापि दृष्टान्तरमिति
प्राञ्चः । द्विरेफपदेन द्वौ रेफौ यत्रेति व्युत्पत्त्या भ्रमरपदं लक्ष्यते भ्रमरपदेन च स्ववाच्यसंबन्धी भ्र
मररूपोर्थो लक्ष्यत इति द्विरेफपदस्य भ्रमरे लक्षितलक्षणा । न च द्विरेफपदलक्ष्यभ्रमरपदशक्त्यै
व निर्वाहे लक्षितलक्षणापीति वाच्यं । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमेन भ्रमरस्या
द्विरेफपदार्थत्वाभावे न तत्र विभक्त्यर्थान्वयापत्तेः । मन्मते च लक्षितलक्षणायां द्विरेफपदस्यै

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पपदादपियोगार्थस्यैवप्रथमंस्मृतिसंभवेननलक्षणेतिवाच्यं॰ अत्रप्रकरणादेरभावात्रूढ्यर्थस्यैवप्रथ
मंस्मृतिरितिरूढिपूर्विकालक्षणा॰ यत्रचयोगार्थप्रकरणाद्यवतारस्तत्रयोगार्थस्यैवबलवत्वान्न
लक्षणा॰ यद्यपिपदृशानमेवोद्बोधकंनप्रकरणादिकंतथाप्येकतरप्रकरणमपरस्मृतौप्रतिब
न्धकंमवसेयमितिवदन्ति॰ तत्ररूढ्यर्थान्वयबोधोवानस्मृतिर्वायौगिकार्थान्वयबोधेप्रतिब
न्धिका॰ नताबदाद्यः॰ रूढ्यर्थस्यप्रथममुपस्थितत्वेपितस्यायोग्यतयायौगिकार्थान्वयबोधेबा
धकाभावात्॰ नद्वितीयः॰ प्रकरणादिनायत्रयौगिकार्थान्वयबोधस्तत्ररूढ्यर्थस्मृतेरभावात्त
स्याःप्रतिबन्धकत्वोपपत्तावपितस्यायौगिकार्थस्मृतौतदन्वयबोधेवाप्रतिबन्धकत्वेमानाभा
वात्॰ साक्षादविरोधिनोज्ञानजनकज्ञानविघटकत्वेनैवप्रतिबन्धकत्वात्॰ अनुमितौतुसिद्धे
रणत्याफलबलेनतथात्वकल्पनात्॰ तस्माद्यत्रमंडपपदस्यगृहपरत्वंतत्रमंडपानकर्तृ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मौत्सर्गिकं· यत्र तु यौगिकार्थस्य प्रकरणवशात्प्रथममुपस्थितिस्तत्र रूढेर्योगस्य बलीयान्· यथाग्निर्व
सुभिः सोमो रुद्रैरिन्द्रो मरुद्भिर्वरुण आदित्यैर्बृहस्पतिर्विश्वेदेवैरित्यत्र प्रकरणवशाद्विश्वेदेवपदेन वसुरु
द्रमरुदादित्यरूपसर्वदेवानामेव योगेन स्मृतिर्न तु रूढ्या पुरूरवोमाद्रवःप्रभृतिगणानामुपस्थितिः
एवं न प्रेप्सया सिद्धया नयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिनमित्यत्र वाजमन्नममिक्षारूपं ये
षामस्ति ते वाजिन इति योगाद्वाजिनेऽपि विश्वेदेवदेवताकत्वस्य प्रकरणेनोपस्थितत्वान्न तु वाजिपदेन
रूढ्याश्वानामुपस्थितिरिति नामिक्षाधिकरणसिद्धान्तविरोधः· न च रूढेर्योगाद्बलीयस्त्वेन रू
द्वि ढ्यर्थधीरेव स्यादिति वाच्यं· रूढ्यर्थयोगार्थयोरुपस्थितावनुपस्थितौ वा रूढेर्बलीयस्त्वं प्रकृते तु
प्रकरणवशेन योगार्थस्यैव स्मरणान्न तु रूढ्यर्थस्य प्रकरणेनोद्बुद्धसंस्कारस्यैव शाब्दबोधे
ध इति शाब्देन प्रकरणसंवलनेन योगार्थस्मृतिरेव जन्यते न तु रूढ्यर्थस्मृतिरिति· न चैवं मण्ड

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ग्यत्तया रूढ्यर्थस्यान्वयबोधाभावेपि योगिकार्थबोधे बाधकाभावात्· अथ मण्डपपदस्य सत्त्व
न.प्र.श. पि योगे प्रयोगप्राचुर्याभावाद् अश्वकर्णादेः कुण्ठनं कल्प्यते· अन्यथाऽनेकार्थाक्षादिपदादिवन्मण्ड
पानकर्तृरूपस्य योगेपि कदाचित्स्यादिति चेन्न· तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजि
नमित्यत्र वाजमन्नमामिक्षारूपं येषामिति योगाद् वाजिपदेन विश्वेदेवा उच्यन्ते ननु रूढ्याऽश्वा
श्वा इति सिद्धान्तस्तव न स्यात्· न स्यात् विश्वेदेवेषु वाजिपदप्रयोगप्राचुर्यमस्ति· मण्डपानकर्तृ
रि कदाचिदपि मण्डपपदस्य योगेन प्रयोगो नास्तीति तु तवैवाभिमान इति· मैवं· मण्डपप
दाद् घटादिवद् गृहविशेषस्मृतिस्तदेव मण्डपपदार्थोपस्थितिस्तदुत्तरमपि वृत्त्यर्थस्य तदनन्तरं प्र
त्ययार्थस्य ततो मण्डपानकर्तृत्वेन ज्ञानस्येति योगिकार्थस्य विलम्बात्· तदेवं रूढयोगि
कयोर्लाघवं शीघ्रविनिगमितधीकृतमेव· तथा च रूढ्यर्थस्य शीघ्रमुपस्थितत्वाद् बलवत्त्व

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

क्ति: न च रूढेर्योगापहारित्वेनेति प्रवादादवयवशक्त्या मण्डपानकर्तृबोधासंभवेन मण्डपपद-
स्य मण्डपानकर्तरि लक्षणा । इत्थं च रूढ्यर्थग्रहसम्बन्धितावच्छेदकतया गृहीतचैत्रत्वेन कर्तृबोधे न
तु मण्डपानकर्तृत्वेनेति पंकजमित्यादेनुपपन्नस्य रूढ्यर्थस्य पंकजनिकर्तृश्च योगार्थस्याविरोधाद
वयवशक्त्यैव पंकजनिकर्तृबोधः । ननु शक्यार्थपरत्वे संभवति लक्षणाकल्पनमन्याय्यं । न च
रूढेर्योगापहारित्वान्तथेति वाच्यम् । कोयमपहारः न तावद्यौगिकार्थास्मृतिः रूढ्यर्थ इव यौगि
केपि स्मारकसंबन्धस्य शक्तेस्तुल्यत्वात् । न च योगार्थस्य प्रथममस्मृतिः स इति वाच्यं । म
ण्डपसमुदायेन यदा स्वार्थस्मरणं तदावयवार्थस्मरणे बाधकाभावात् । लक्षणापक्षे
पि रूढ्यर्थेन यदा स्वसंबन्धिस्मरणं तदावयवार्थस्मरणासंभवेन यौगिकार्थान्वयबो
धे संभवाच्च । न च स्मृतस्याप्यवयवार्थस्यान्वयबोधे बहिर्भूतत्वमेव स इति वाच्यं । अयो

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कारतानिरूपितार्थनिष्ठविशेष्यताकज्ञानत्वेन शाब्दबुद्धिं प्रतिकारणत्वं शक्तिसंबन्धेन शाब्दसंबन्धे
नवा पदप्रकारकज्ञाने शक्तेः संसर्गत्वाच्छक्तित्वनिष्ठावच्छेदकतायां पर्याप्तिः परं नानिवेश्यते तेन शाब्द
सम्बन्धेन पदप्रकारकज्ञानस्यापि संग्रहः परंतु पदप्रकारतानिरूपिता शक्तिनिष्ठा सांसर्गिकवि
षयतानार्थविशेष्यतानिरूपिता तेन शक्तिसम्बन्धेन पदाभावप्रकारकबाधबुद्धिप्रतिबध्यत्वं न
लक्षणाज्ञानस्येति बोध्यं· शाब्दसंबन्धस्याविनाभावरतिप्राञ्चः· नच मञ्चाः क्रोशन्तीत्यत्राभावात्·
तत्रापि तत्तत्समयमादायाविनाभावोपपादनेपि किमनेन शाब्दसंबन्धमात्रस्यैव लक्षणात्वौचित्
त्यात्· विनाभूतबोधस्य तात्पर्यज्ञानाभावेनैव वारणीयः· अनेकाविनाभूतसत्त्वेपि एकतरस्माने
तात्पर्यज्ञानबलादेवेति भवतोपि वाच्यत्वात्· मराडपभोजयेत्यादौ रूढिपूर्विका लक्षणेति मीमां
सकाः· मंडपपदस्य गृहविशेषे रूढिर्मंडपानकर्तरि च योगः रूढिः समुदायशक्तिर्योगोऽवयवशा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सम्बन्धस्य लक्ष्यलक्ष्यतावच्छेदकोभयसाधारणस्यैकस्याभावाननुपपत्तेरिति । तन्न । भवन्मतेपि यत्र
लक्ष्यतावच्छेदकलक्ष्योभयसाधारणः शक्यसंबन्धस्तत्रागतेः । तत्र लक्ष्यमात्रवृत्तिनानियामकसंबं
धेन तस्य लक्षणात्वोपगमे ममापि लक्ष्यमात्रवृत्तिविषयतासंबन्धेन तथोपस्थितेर्लक्षणात्वोप
गमात् इति । एतेन लक्ष्यतावच्छेदके लक्षणानास्तीत्यस्य लक्ष्यतावच्छेदकग्रहे शक्यसंबन्धरूपल
क्षणाग्रहेणापेक्षित इत्यर्थः । यत्रोभयसाधारणः शक्यसंबन्धस्तत्र लक्ष्यवृत्तित्वेनैव तत्संबंध
ग्रहापेक्षा न तु लक्ष्यतावच्छेदकवृत्तित्वेनापि शक्यतावच्छेदकविशिष्टे शक्तिग्रहाल्लक्ष्यतावच्छेद
केपि विशेषणविधया शक्तिज्ञानमपेक्षितमिति परास्तं । लक्ष्यमात्रवृत्तिविषयतासंबन्धेनोप
स्थितेर्विशिष्टबोधप्रयोजकत्वस्य ममापि सुवचत्वादिति । इदं चात्र बोध्यं । शक्तिलक्षणाज्ञान
योरेकैकएवकार्यकारणभावः । तथाहि शक्तित्वावच्छिन्नसांसर्गिकविषयतानिरूपितपदनिष्ठप्र

त·प्र·श· ल्कप्रकृतशक्यसंबंधरूपवृत्तेः स्मारकत्वेन कल्प्यते नतु शक्तिः तां विनाप्युपपत्तेः तथाचान्वयप्रतियोग्युपस्थाप
कत्वादथाक्षणिकस्याप्यनुभावकत्वापत्तिरवशिष्यते सापिपदानांस्वशक्यानुभवंप्रत्येवकारणत्वाव
धारणात् इतरपदार्थेनसह स्वशक्यानुभावकत्वेन क्लृप्ताद्घोषपदादेवतीरानुभवसंभवाल्लाक्षणिक
पदस्यनानुभावकत्वमितिवारणीयेति वस्तुतस्तूद्देश्यविधेयभावेनलाक्षणिकेनानुभावकमित्येव
तदर्थः उद्देश्यविधेयभावेनान्वयबोधेशक्तिमत्त्वस्यैवप्रयोजकत्वात् अतएवलक्ष्यार्थस्यविधेय
तयाऽभानाद्द्व्यर्थस्य तु विधेयतयैवभानान्नाविधौ परः शब्दार्थ इति संगच्छते किंच तंतुसंयोगस्य
पटसंयोगहेतुत्वतात्पर्यके तंतुः पटंकरोतीति सर्वलाक्षणिकस्थलेऽन्वयानुभवापत्त्यापत्तेर्लाक्ष
णिकपदमप्यनुभावकमितिनाद्यःप्रवादोऽकिंचित्करः यत्तुशक्याच्छक्योपस्थितिर्लक्षणेति
मते लक्ष्यतावच्छेदके लक्षणा नास्तीति प्रवादव्याघातः शक्यसंबन्धस्य लक्षणात्वमतेतुशक्य

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दनिरूपितशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वं ताद्दशलक्षणाजन्यशाब्दबोधंप्रति ताद्दशस्वरूपसत्पदार्थोपस्थितित्वे
नैव हेतुत्वं न तु ज्ञरूपेण हेतुहेतुमद्भावः शक्यसंबन्धस्य लक्षणात्वे तु तीरोपस्थितेर्गंगापदजन्यत्वा
दन्वयप्रतीतौ स्वोपस्थापकतयानुभावकत्वसंभवत्येवेति ताद्दशप्रवादविरोधः अथ मन्मते गंगाप
दात्स्वशक्यसंबन्धिनप्रथममेव तीरोपस्थितिस्त्वन्मते तु पुनः शक्यस्मरणाज्जतस्मृतौ गौरवमिति चेन्न
पदस्य स्वशक्यसंबन्धेनाऽशक्येव तीरे ऽन्वयप्रतियोगिस्मारकत्वस्याक्लृप्तत्वेन तत्कल्पने गौरवात् स्मृ
ते न प्रवाहेण स्वसंबंधितीरस्मृतेरेवौचित्यादिति चेन्मैवं गंगापदात्तीरानुपस्थितौ प्रत्ययानां प्रकृत्य
र्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिभंगापत्तेः प्रकृत्यर्थोपस्थाप्येपि विभक्त्यर्थान्वये ऽतिप्रसंगादन
नुभवाच्च प्रकृतितात्पर्यविषयेण स्वार्थान्वयबोधकत्वेपि तथा धूमोस्तीति वाक्यतात्पर्यविषयेण
वह्निना धूमपदोत्तरविभक्त्यर्थान्वयापत्तेः तस्माद्गंगापदस्यापि तीरस्मारकत्वमवश्यमुपेयं एवं च

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

याल्लक्षणायामेव तदन्तर्भावादित्याशयः॰ एवं सिंहो माणवक इत्यत्रापि गौण्या लक्षणया सिं-
ल॰प्र॰टी॰ हसदृशोपस्थितौ सिंहसदृशाभिन्नो माणवक इत्यन्वयबोधोऽवसेयः॰ एवं उक्तां लक्षयति तद
न्वेति॰ तदन्यासादृश्यान्यशाक्यसंबन्धरूपेत्यर्थः उक्तामुदाहरति॰ यथा आयुरिति॰ आयुः पद
स्यायुर्जनके लक्षणा तत्रायुःपदशाक्यसंबन्धो जनकत्वरूपो ग्राह्यः॰ तथा चायुर्जनकाभिन्नं घृत-
मित्यन्वयबोधः॰ ननु शाक्याद्यशाक्योपस्थितिर्लक्षणेति प्राचीनमते लाक्षणिकं पदं नानुभाव-
कमिति प्रवादः संगच्छते स्वजन्योपस्थितिसंबन्धेन पदस्यानुभावकतया गंगापदजन्यतीरोप-
स्थितेरभावात् गंगापदस्य तीराननुभावकत्वात्॰ किंतु घोषपदस्यैव तच्छाब्दं प्रति तदन्वयप्रतियो-
ग्युपस्थापकपदत्वेन कारणत्वात्॰ न च तच्छाब्दं प्रति धृत्यानत्यपदजन्यपदार्थोपस्थितेर्हेतुत्वा-
त्कथमेतदिति वाच्यम्॰ तदर्थवाचकतत्पदनिरूपितशक्तिज्ञानजन्यतच्छाब्दबोधं प्रति तत्प

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ष्यापत्तिरेव तथापि वक्तृसामान्यतात्पर्यात्मकत्वापत्तिरिति बोध्यं. स्वशक्येति. स्वेन लाक्षणिकं प
दं तस्य यच्छक्यं तत्संबन्धो लक्षणेत्यर्थः. इदमेवोपपादयति. अभिहितेति. गंगायां घोष इत्या
दौ स्वं गंगापदं तच्छक्यः प्रवाहस्तत्संबन्धः संयोगादिरूपस्तीरेऽस्तीति गंगापदस्य तीरे लक्ष
णेत्यर्थः. गौणपादत्पन्नत्ववादिमतव्यवच्छेदाय लक्षणायामेव तदन्तर्भावं दर्शयितुं ल
क्षणां विभजते. सा चेति. शक्यसम्बन्धरूपा लक्षणा चेत्यर्थः. तत्र गौणीं लक्षयति. सादृश्ये
ति. तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वं सादृश्यं तदात्मकः शक्यसम्बन्धो गौणीत्यर्थः. गौ
णीमुदाहरति. यथेति. वाहीको वाहीकदेशोद्भवः गौर्वलीवर्द इत्यर्थः. अत्र वाहीके गवाभेद
स्य बाधाद्गोपदेन गोसदृशो लक्ष्यते. गोसादृश्यं च गोगतजाड्यमांद्यादिकमेव. तथा च. जडो मं
दश्च वाहीक इति शाब्दबोधः. एवं च लक्षणायैवोपपन्नो गौणपारव्या[redacted]तिरिक्ता वृत्तिर्नोपे

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त·प्र·श· स्वशाब्दबोधानुकूलत्वेन तत्र तच्छाब्दबोधोपयोगिलक्षणायाङ्गीरत्वादिति ध्येयं· नन्वेवं शक्ये
पदार्थे तात्पर्ये लक्षणा· पदार्थत्वं च पदजन्यप्रतीतिविषयत्वं· विषयता च प्रकारताविशेष्य
तान्यतररूपा· इत्थं च संसर्गस्य पदार्थत्वाभावादेव न दोष इत्यत आह· किंचेति· तात्पर्येति· इष्ट
स्यापदार्थोपस्थितौ सत्यां शाब्दबोधे जाते तत्प्रतीतीच्छयोच्चारितत्वरूपतात्पर्यनिर्वाहो भ
वतीति तात्पर्यातिरिक्ता वृत्तिरवश्यमुपेया· नहि स्वयमेव स्वनिर्वाहकमिति भावः· ननु इष्टजः
शाब्दबोधनिर्वाहकत्वमेवोपेयते न तु तात्पर्यनिर्वाहकत्वमत आह· शक्तेरपीति· तथात्वापत्तेः·
तात्पर्यात्मकत्वापत्तेरित्यर्थः· तथा सति शक्तिलक्षणयोरभेदापत्तिः· यदि च तात्पर्याद्धि
ष्टेत्सारितिप्रवाहस्तत्र च पंचम्यर्थान्वयानुपपत्त्या तन्निर्वाहकतया शक्तेरतिरिक्ता तदा
लक्षणायामपि तुल्यमिति भावः· अन्वयधीप्रयोजकेच्छारूपशक्ते तात्पर्यात्मकत्वे इ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रीत्या · स च सम्बन्धो यद्यपि रेव न तु तस्या उपस्थिति रूपत्वमित्यर्थः · सैवेति · उपस्थितिरेवेत्यर्थः ·
अशक्ये इति · गंगायां घोष इत्यत्र गंगा पदाशक्ये तीरे · तात्पर्यं गंगा पदज्ञान्यं गंगापदात्
तीरबोधो जायतामितीच्छा विषयत्वं यत्तीरे तदेव लक्षणेत्यर्थः · शक्यतात्पर्यस्य लक्षणात्वं वारण
याशक्य इति · अन्वये इति · घटमानयेत्यादौ घटकर्मत्वयोराधाराधेयत्वरूपसंसर्गे तात्पर्य
सत्वात्तत्तात्पर्यस्य लक्षणात्वं स्यादित्यर्थः · न चेष्टापत्तिः · अन्वये न शक्तिर्नवा लक्षणेति
सिद्धान्तव्याघातात् · न च शक्यसंबन्धस्य लक्षणात्वस्वीकारेप्ययं दोष इति वाच्यं · अन्वये श
क्यसंबन्धस्य सत्वेपि तस्य तच्छाब्दबोधानुपयोगितया तच्छाब्दबोधानुकूललक्षणाया
स्तत्राभावात् · अन्यथा गंगापदस्य मुख्यपरत्वेपि शक्यसम्बन्धस्य तीरे सत्वात् छत्राक्षणिक
त्वापत्तिरिति लक्षणाया स्तत्र मूकत्वमेवोपेयमिति · तात्पर्यस्य लक्षणात्वे चान्वये तात्पर्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त·प्र·रा· त्वकल्पने गोरवादिच्छाया: संवन्धत्वग्राहकस्य भूरिप्रयोगस्याभावाच्च न[redacted]गंगापदतीरयो: संवन्ध
त्वं किंतु प्रवाहसामीप्यस्यैवेति तीरे शक्तिरस्त्वेवेति · किंच · पिधेहीत्यत्र द्वारे प्रस्थापकपदानाम
नन्ततयाविशिष्यानुपस्थितेर्यथेतरपदस्मेवानुभावकं नत्वध्याहृतं पदं तथा घोषपदादेवतीरान्वयवोधो
पपत्तेर्न गंगापदं तीरानुभावकमिति · तथाच गंगापदात्तीरवोधो जायतामित्याकारकत्वमप्यसि
द्धमेवेतिदिक् · लक्षणां निरूपयितुं पृच्छति · अथ केयमिति · शक्यात् गंगापदशक्यात्प्रवाहात् अ
शक्यस्य · गंगापदाशक्यस्य तीरस्योपस्थितिर्लक्षणेत्यर्थ: · गंगापदेन शक्त्या प्रवाहोपस्थितौ त
पदा २ त्रचान्वयानुपपत्तिप्रतिसंधानानन्तरं गंगा पुन: स्मृतेन प्रवाहेणैकसम्वन्धिज्ञानस्याप
रसंवन्धिस्मारकतया स्वसंवन्धितीरमुपस्थाप्यते · तथाच सैवोपस्थितिर्लक्षणेति भाव: उ
पस्थितीति · पदज्ञानस्य पदार्थस्मारकता एकसम्वन्धिज्ञानमपरसम्वन्धिस्मारकमिति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त् · नचलाक्षणिकं पदं नानुभावकमिति गंगापदात्तीरबोधानुदयात् ताद्दशाकारत्वमस्त्वप्रमेयमेवेति वाच्यं · तथा
सति गंगापदस्याननुभावकत्वेन ताद्दशाकारकशक्त्यभावः · शक्त्यभावे चाननुभावकत्वमित्यन्योन्याश्रया
दिति · अथ ताद्दशो कृपेश्वरोच्चरितत्वं शक्तिः साच न तीर इति तत्र लक्षणैव · अतएवापभ्रंशेपि शक्तिभ्रम
इति चेन्न · ईश्वरोच्चरितत्वं न तज्जन्यत्वं अपभ्रंशादिसाधारणापात् · न तत्कंठताल्वाद्युच्चरितत्वं · आधुनिक
चैत्रादिपदेऽभावात् · षष्ठेऽहनि पिता नाम कुर्यादित्यादिना मान्यतो नामत्वेन तदुच्चारणोपपादनेना
पभ्रंशितत्वेत्यादिनाऽपभ्रंशत्वेन तदुच्चारणस्यापभ्रंशेपि सत्वात् · वैदिकपदस्यापि लाक्षणिक
तया ताद्दशेच्छयेश्वरोच्चरितत्वस्य त्वाद्दत्रस्येपि शक्त्यापत्तेश्चेति चेत् · अत्राहुः · अपभ्रंशादपि शाब्द
बोधोदयेनास्मात्कृब्दादयमर्थो बोद्धव्य इत्याकारकेश्वरेच्छायास्तत्रापि सत्वान्न ताद्दशाकारि
केच्छामात्रं शक्तिः · किंतु पदपदार्थसंबन्धत्वविशेषिता सा · तथा च तस्या नानातीरादिसंबन्ध

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

घः प्रतिवसतीति व्यवहारदर्शनाद्गङ्गापदस्य तीरे कथं न शक्तिरिति चेन्न। लक्षणीयपदार्थाना
त·प्र·श· मनन्तत्वेन तया सर्वत्र शक्तिकल्पने गौरवात् शक्यसंबन्धरूपा लक्षणानुक्लृप्तैव। एवमेकसं
बन्धिज्ञानस्यापरसंबन्धिस्मारकतया गंगापदजन्योपस्थितेः शक्यसंबन्धरूपलक्षणाज
न्यत्वमपि क्लृप्तमेव। लक्षणाजन्योपस्थितेः शाब्दबोधानुकूलत्वमात्रं कल्प्यते। शक्तिस्वी
कारे त्वतिरिक्तधर्मिकल्पनमिति धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पना लघीयसीति न्यायेन तीरे
लक्षणैव। अथ शक्तिर्नातिरिक्ता किं त्वीश्वरेच्छारूपा सानुक्लृप्तैव। एवं च शक्तेरपि क्लृप्त
तया तज्जन्योपस्थितेः शाब्दबोधानुकूलत्वमात्रमयापि कल्प्यत इति न धर्मिकल्पनाया
इति न्यायावतारः। न चास्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इत्याकारिकेश्वरेच्छाऽक्लृप्तैवेति वाच्यं
गंगापदात्तीरबोधोदये नेश्वरेच्छायास्तादृशाकारत्वावश्यकत्वात्तस्याः सर्वविषयकत्वा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कल्पकोपस्थिताकाङ्क्षाकांक्षादिज्ञानासंभवेन शाब्दबोधानुपपत्तिः एकस्यैवैकत्वस्योभयप
दार्थत्वात् तद्विवक्षया विभक्त्यर्थसंख्यामादाय भिन्नप्रकारकोपस्थित्यभावेनाकाङ्क्षाद्यभि
त्यत्राभेदान्वयानुपपत्तिश्चेति पदान्निर्विकल्पकस्य तत्स्वीकारोऽनुचित इत्यन्यत्रेदमादिकं· नन्वि
यता पूर्वबाधेन पदज्ञानेन शाब्दसामान्यजननीये शक्तिग्रहः सहकारिणामराणां च तदभावा
च्छाब्दबोध इति विवेचितं· न चेदं संभवति· गंगायां घोष इत्यादौ गंगापदस्य तीरे शक्त्यभावेपि शा
ब्दबोधोदयादित्याशंकते· नन्विति· तीरेति· तीरे गंगापदस्य शक्त्यभावादिति भावः· तत्त्वेन· शक्ति
त्वेन· प्रयोजिका· ज्ञाता सती शाब्दबोधोपयोगिनी· किंतु वृत्तित्वेनेति· प्रयोजिकेति पूर्वेणान्वितं·
वृत्तित्वं च· शक्तिलक्षणान्यतरत्वं· लक्षणेवेति· शाब्दसामान्ये वृत्तिज्ञानत्वेन हेतुतया गंगाप
दस्य तीरे लक्षणारूपवृत्तिज्ञानसत्त्वात्तीरशाब्दबोधो नानुपपन्न इति भावः· ननु गंगायां घो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्तद्रव्यत्वेनाप्युपस्थितेर्नियतात्तदुपस्थितिन नतच्छक्यं धर्म्यंशे शाब्दबोधकादेवतदंशेप्युद्बोधसंभवात्त
त्स्मृतेः शाब्दबोधस्य चोपपन्नत्वात्. यदि च संस्कारस्य कदाचित्तदंशे नोद्बोधस्तदा ऽस्तु वा पदादपि नि
र्विकल्पकं आकाशपदान्निष्प्रकारकमेव स्मरणं. शाब्दबोधश्च पदार्थान्तरमादाय सविकल्पक एव. आ
काशोऽद्रव्यमित्यत्राभिन्नविभक्त्युपनीतसंख्यामादाय भिन्नप्रकारकोपस्थितिसत्त्वादभेदान्वयो नानुपप
न्न इति द्रष्टव्यं. अन्ये तु. नियतानुपस्थितावपि विनिगमकाभावान्न तदशक्यं अक्षादिपदवन्नानार्थ
त्वेनाप्युपपत्तेः. एकत्र धर्मिण्यपि प्रवृत्तिनिमित्तद्वये बाधकाभावात्. वस्तुतस्तु शब्दाश्रयत्वमेव
शक्यतावच्छेदकं लाघवात्. घटत्ववद्रूपान्तरेण बोधस्तु शक्तिभ्रमात्. कं बुध्यावादिमत्त्वेनेव घटस्य.
अत एवानियतोपस्थितिरपि शक्तिभ्रमात्कं बुध्यावादिमत्त्वोपस्थितिवदुपपन्नेति नानार्थत्वमपीति. न२
केचित्तु. व्यक्तेरेवानुगतानतिप्रसक्ततया प्रयोजनाभावेन धर्मे न शक्तिकल्पनमित्याहुः. निर्वि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्यत्वस्यैव शाब्दविषयत्वे तंत्रत्वं ननु स्ववृत्त्युपस्थाप्यत्वस्येति लक्ष्यतावच्छेदकवत्त्वाद्बोधविषयत्वमपि अर्थैवगो
त्वमपि शक्यं न स्यात् यदि च विशेष्यस्यैव संस्कारगत्या शादिशेषणस्मरणे लक्ष्यतावच्छेदकधर्मनियतस्मृतेरनुप
पत्तिः रूपान्तरेण शक्तिग्रहे संस्कारविषयत्वाभावात् किंचान्यसम्बन्धेनाप्यन्यत्र संस्कारेण बोधपदात्प्रसु
प्त तत्त्वाकस्मरणानुपपत्तिः अनुभवविषयतत्ताया अपि नियमेन भानसंभवात् घटशक्तेरेव तद्देशोद्बु
द्बोधकत्वसंभवात् उद्बोधकानुरागानुसारेण च लक्ष्यतावच्छेदकवन्नियतस्मरणानापत्तेः तस्मात्पदान्वि
यतोपस्थितिः स्वसंबन्धसाध्यासच संबंधः परिशेषादृत्तिरेव पर्यवस्यतीति पदान्वियतोपस्थितिशक्ति
साध्येति नियमात्कोत्वं शक्यमिति विभाव्यते तदाशब्दाश्रयत्वेपि तुल्यमिति चेदास्तां तद्विशक्य
यदि नियमेन तदुपस्थितिः आकाशः शब्दाश्रय इत्यस्य चाकाशपदवाच्य इत्यर्थेनैवोपपन्नत्वा
त्पर्यायत्वेपि सहप्रयोगानुपपत्तिः वस्तुतस्तु कदाचिच्छब्दाश्रयत्वेन कदाचिदष्टद्रव्यातिरि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त.प्र.श

रुपस्थापितस्यैवत्वाद्बोधविषयत्वाच्छक्याश्रयत्वंनतुकथंभासेतेतिवाच्यं॰नियमतोयद्धर्म
विशिष्टत्वेनोपस्थितेयत्रशक्तिग्रहस्तत्स्मरणजनकसंस्कारस्यतद्धर्मविषयतानियमेसत्युद्बो
धकादेवतद्वत्रोपस्थितेर्वानियमेनाकाशपदादशाब्दस्यापितस्यभानात्तथाहि॰शक्तिग्रहे
एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिस्मारकमितिरीत्यापदार्थस्मारिका॰येनरूपेणचोपस्थि
तयोःपदार्थयोःसंवन्धज्ञानंतद्रूपावच्छिन्नज्ञानात्संवन्धांशेउद्बुद्धसंस्कारसहकृतात्तद्रूपाव
च्छिन्नस्मरणंनचचसम्बन्धितावच्छेदकस्यापिजन्यताजनकतावच्छेदककोटिनिवेशआव
श्यकःअन्यथाहस्तिपकेचैत्रत्वेनोपस्थितेभद्रत्वेनचोपस्थितेहस्तिनिसंवन्धग्रहेमनुष्यत्वे
नहस्तिपकज्ञानाज्जत्वेनहस्तिस्मरणापत्ते॰तथाचयद्धर्मविशिष्टेशक्तिग्रहस्तद्धर्मावि
शिष्टमेवतत्स्मारयतीत्याकाशमात्रेशक्तावपिशब्दाश्रयत्वस्यस्मृतिसंभवःइत्युपस्था

३९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कत्वात्. यद्यपि शक्यादन्येन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणेति न्यायात् समुदायस्य पद्मत्वे लक्षणा न यु
क्ता. तथापि कर्तृवाचकपद एव सा बोध्या. अत्रेदं चिन्त्यं. स्थले पंकजमित्यत्र पंकजनिकर्तृत्वस्य
पद्मे तात्पर्याभावग्रहे तदनन्वितपद्मत्वस्य साकांक्षत्वमेव. यद्वा प्रथममन्वयस्तत्रापि स्थलपद्मे
तात्पर्यग्रहानन्तरं पुनः स्मृतपंकजपदात्स्वसंबंधोपस्थितिर्लक्षणयैवोपेया. एवं च शक्त्यैव तदा त
दुपस्थितिरास्तां. अयोग्यत्वेनायोगार्थस्यानन्वयादिति. अपि च रूपेणाभिचरन्यजेतेत्यत्र वल
वदनिष्टानुबंधीष्टसाधनत्वरूपविध्यर्थैविशेषणांशमपहाय यथा विशेष्यान्वयः तथाऽ
योग्यतया विशेषणानन्वयेऽपि विशेष्यान्वयबोधे बाधकाभावः. योग्यार्थस्यैव विशेष्यत्वे
च पंकजं कुमुदमित्यत्र तस्य साकांक्षतया लक्षणानुपपत्तेरिति दिक्. इदं तु बोध्यं. आका
शपदे निरवच्छिन्नैव शक्तिः व्यक्तीनामानन्त्याभावेनानुगमकधर्मानपेक्षणात्. न च ह

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

पदमपि योगरूढमेव । ननु पद्मत्वमेव प्रयोगोपाधिरस्त्विति चेन्न । पद्मत्वज्ञानं न प्रतिबन्धकं अगृहीतनि
त·प्र·श· यतपद्मप्रयोगस्य कुमुदसाधारणबोधदर्शनात् । रूढिज्ञानमेव स्वाभाववत्त्वसंबन्धेन प्रतिबन्धकमि
ति । नन्वयोग्यतया पद्मत्वमपहाय केवलावयवशक्त्या कुमुदबोधोस्तु किं लक्षणया रूढेर्योगप्रति
बन्धकत्वमतेन तथा संभवेपि मणिकृन्मते रूढेरप्रतिबन्धकत्वादिति चेन्न । पद्मान्वितत्वेनोपस्थित
स्य पंकजनिकर्तृत्वस्याथयनिराकांक्षतया स्वतन्त्रोपस्थितये लक्षणाङ्गीकारात् । एवं पंकजप
दात्स्थलपद्मबोधो लक्षणयैव । स्थलपद्मं हि विजातीयमेवेति पद्माकृतिसदृशाकृतौ स्थलपद्मत्व
विशिष्टे वा पंकजपदस्य लक्षणा । यदि चानुगतप्रतीत्या तत्रापि पद्मत्वं जातिस्तथापि स्वतन्त्रोप
स्थितये लक्षणा अथायोग्यतया योगार्थानन्वयेपि योग्यतया रूढ्यर्थः पद्ममेव बउअनरतीति चे
न्न । योग्यार्थगतपद्मत्वेन पद्मस्यैवोपस्थित्या निराकांक्षत्वात् । स्वतन्त्रोपस्थितये तदावश्यप

कर्मारम्भादयेत्यादौ वाक्यमात्रे स्वलक्षणापत्ते प्रत्येकं तात्पर्ये योग्यतादिवन्नाविशिष्टबोधान्न लक्षणेति चेत् प्र
कृतेपि समानं तस्मात् दुष्टिज्ञानप्रति[illegible]बन्धकत्वकल्पनमेव लक्षणासम्भवः विरोधाविषयकत्वेपि सिद्धेरनुमिता
विव स्मृतिज्ञानप्रतिबन्धकत्वमिति स्मृतपदार्थान्वयानुपपत्त्यनन्तरं कुमुदधारिति लक्षणाव्यवहारो वस्तुतो मु
ख्यतयैवेति मणिकृन्मतेगतिरिति। ननु पंकजपदस्य पद्मे लक्षणा यौगिकार्थवाक्ये शक्यभावेपि न हृदके न
सम्भवात् न च शक्यलक्ष्यसाधारणैकरूपाभावेनाजहत्स्वार्थायास्तस्या अभावात् उक्तपदद्वित्तिद्वयविरो
धापत्तिरिति वाच्यं सति तात्पर्ये गंगायां घोषमत्स्यौ स्त इत्युक्तेव मणिकृन्मते तस्या दोषत्वादिति चेन्न श
क्ये बाधके सत्येव लक्षणेति मुख्ये बाधकाभावेन लक्षणोपनीतानपेक्षणे कुमुदसाधारणबोधापत्ते
तात्पर्यानुपपत्त्यायष्टीः प्रवेशयेत्यनेव लक्षणोपपादनेपि पद्मकुमुदयोस्तुल्यत्वापत्तेः लक्ष्यत्वा
विशेषात् तथा च पद्मान्वयानुपपत्तिप्रतिसंधानानन्तरं कुमुदधारिति सिद्धान्तव्याकोपः। एवं चेतु

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्षणीयत्वात्‌ अवयवापेक्षया समुन्निष्यादायस्याभिन्नत्वेनपद्मस्यापि भिन्नपदोपस्थाप्य
त्वात्‌· अथ कुमुदबोधकत्वभ्रमेणैवास्मां पंकजपदस्य कुमुदत्वेन शक्तिरिति प्रवादस्तु काचित्काभि
प्रायेण यत्र योगरूढिभ्यां पद्मानुभवस्तदनन्तरं कुमुदतात्पर्यज्ञानं तत्र स्यात्‌ अन्योपस्थित्यभावे
कुमुदे लक्षणैव स्यात्‌· परं विशेषो यः संप्रदायमते सर्वत्र लक्षणामपि छन्नते काचित्की
ति चेन्न· तत्रापि पंकजनिकर्तृत्वस्य कुमुदेनातपर्यग्रहकाले पुनः स्मृतपंकजपदेन शा
ब्देवकुमुदोपस्थापनसंभवात्‌· पद्मेतात्पर्याभावाभ[illegible]ये न कुमुदे तात्पर्यनिश्चयसत्त्वे
न च पद्मेऽन्वयासंभवात्‌· अन्यथा लक्षणानापत्तेरिति· पद्मत्वस्य कुमुदेभानापद
तदर्थानुसंधानपक्षे वाक्यार्थविषयाणुरूपोपस्थितिकत्वं लक्षणया पंकजनिकर्तृत्व
स्य पदार्थतया लघूपस्थितिकत्वमिति· तत्र· पंकजन्म

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

माशीमत्त्रादिन्यायेन प्रतिबन्धकत्वेमानाभावात् इत्थंच पद्मानुभवसामग्रीसत्वात् पद्म
स्यैव बोधो न तु कुमुदस्य सामग्र्यां सत्यां हि फलाभावेन प्रतिबन्धकत्वकल्पनादिति वदन्ति अ
त्रेदं चिंत्यते पंकजं कुमुदमानयेत्यादौ यत्र पंकजपदस्य पद्मे तात्पर्य्याभावः कुमुदे च तात्
पर्यग्रहः तत्र लक्षणां विनैव कुमुदबोधापत्तेः पद्मानुभवसामग्रीविरहात् पद्मे तात्प
र्याभावनिश्चयस्यैव तत्र बाधकत्वेन बाधकं विना व्याक्ति वचनानीं संनिहितविरोधपरत्वा
दिति न्यायस्य तत्रानवतारात् घटेनु जलमाहरेत्यत्र सछिद्रघटस्य प्रथमोपस्थितत्वाद
न्वयवारणाय बाधकं विनेत्यस्यावश्यकत्वात् तथाच गृहीतपद्मप्रयोगस्य पद्मान्वया
नुपपत्तिपुरःसरैव कुमुदधीरिति न स्यात् कुमुदं पंकजमित्यत्र कुमुदस्यैव प्रथमसं
निहितत्वसंभवाच्च कुमुदस्य भिन्नपदोपस्थाप्यत्वेपि प्रथमोपस्थितिमात्रस्यैवापे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भ्यत्वात्. पंकजपदाद्योगेन कुमुदस्यापि बोधप्रसङ्गाच्च. मन्मते कदाचित्कुमुदबोधस्तु ल
क्षणयैव. न तु रूढिस्वीकारेऽप्युद्भित्पदेन खनित्रमिव पंकजपदात्कुमुदमपि बोध्येत यो
गसत्वात्. अत्र प्राञ्चः. यत्र योगरूढिभ्यामेकार्थबोधस्तत्र केवलयौगिकार्थबोधे रूढेः प्र
तिबन्धकत्वान्न कुमुदबोध इति तन्मा शङ्कत. रूढ्याभिमतस्य तत्पद्ममेव कर्तृरू
पव्यक्तिवाचकडप्रत्ययेन पंकजनिकर्तृतयाऽनुभाव्यते बाधकं विना व्यक्तिवचनानां
सन्निहितविशेषपरत्वनियमात्. व्यक्तिवचनानां किंचिद्व्यक्तितात्पर्यकाले संसन्नि
हितः प्रथममुपस्थित इत्यर्थः. तथा च पद्मतात्पर्यसत्वेन पंकजनिकर्तृतया तदेव
योगेनापि प्रतीयते न तु कुमुदमिति रूढेर्न प्रतिबन्धकतया ग्राह्याभावानवगाहित्वात्. जन
कसानाविरोधित्वाच्च सिद्धेरनुमितिप्रतिबन्धकत्वस्यानायत्त्वास्वीकारेऽप्यत्र ज्ञानस्य

र्वं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

दापत्तेः असंसर्गाग्रहापत्तेः काव्यादावनुभवसिद्धस्यापि संसर्गानुभवस्यापलापे लिङ्समभिव्याहारे
प्यपलापएव स्यादिति भावः नन्विष्टापत्तिरत आह तथा चेति ननु प्रथमं कार्यान्वितएव शक्त्यवधा
रणात् तत्सहकारिकार्यतावाचकपदस्य कारणाभावाद्विधिसमभिव्याहारस्थलेऽसंसर्गाग्रहए
वोपेयते कारणाभावे कार्याभावस्यावश्यकत्वात् विधिसमभिव्याहारस्थलेतु बाधकाभावेन
शाब्दानुभवएवोपेयते ~~कारणाभावेकार्य~~ अतएव शाब्दप्रामाण्यमपीष्यत आह किं चैवमिति
एवं कार्यतावाचकपदसमभिव्याहारस्थलेएव शाब्दानुभवस्वीकारे स्यादिति तादृशपदस
मभिव्याहाराभावादिति भावः ननु केषांचिदप्रामाण्येपि लिङ्समभिव्याहृततत्पदमात्रे
वशादप्रामाण्यं स्यादेवेति तेषामप्रामाण्येष्टापत्तिरित्यत आह तथा चेति पुराणादीनां
मप्रामाण्याङ्गीकारेचेत्यर्थः मिथौ वाचस्पतिमिश्रौ अद्धवस्तुरिति अद्वैतकस्यापिश्च

त्वापेक्षया गुरुतया शक्यतावच्छेदकत्वासंभवेन कार्यान्वितघटत्वावच्छेदेन शक्यभावेन तेन रूपेण तत्र शक्ति ×२

तिबाधके प्रथमप्रवृत्तत्वस्यैव बलवत्वेनं जत्वादित्यत आह· चरमकल्पनाया इति· लाघवेति·
पूर्वान्वितघटादौ शक्तेरवायेपि कार्यान्वितत्वविशिष्टघटत्वस्य घटकल्पनेवा घ: स्यादेव तद्धर्मा
वच्छिन्नाभाववति तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकज्ञानत्वमेवाह भ्रमत्वमिति भाव:· ननु कंबुग्रीवादिमत्वं
घटत्वापेक्षया गुर्विति गौरवज्ञानसत्वेपि कंबुग्रीवादिमानास्तीति प्रतीत्युदयात् यथा गुरुधर्म
स्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमुपेयते तथा गौरवेपि प्रथमप्रवृत्तत्वात् कार्यान्वितघटे शक्ति
स्यादेवेत्यत स्तस्यं तुं दुर्जनन्यायेनाह· किंचैवमिति· एवं कार्यान्वितघटादौ शक्तिकल्प
नेशक्तिज्ञानेन च शाब्दसामान्ये जननीये कार्यतावाचकपदजन्योपस्थिते: सहकारित्वे
चेत्यर्थ: अनुभवसिद्ध इत्यनेन दुरपह्नवत्वं सूचितं· नस्यादिति· लिङादिपदरूपकारणा
भावादिति भाव:· न चेति· पदार्थोपस्थितिवाधाभावमात्रादेव व्यवहारादिति भाव:· न

कार्यतावच्छेदकमस्त्वित्यर्थः. नत् अन्यलभ्यत्वं घटमात्र इति. घटविषयकशाब्दत्वं कार्यतावच्छे
दकमित्यर्थः. सा. कार्यान्विते शक्तिकल्पना. बाध्यतां. अप्रामाण्यग्रहविषयीक्रियतां. गौरवा
त्. घटमात्रशक्तिकल्पनापेक्षया गौरवात्. ननु सामान्यतः प्रथमप्रवृत्तकल्पनायाः बलव
त्वेन कथं तद्बाध इत्याह. अथैवमिति. ननु प्रथमप्रवृत्तत्वस्य बलवत्त्वप्रयोजकतया कथं न ब
लवत्त्वमत आह. नहीति. शास्त्रादिति. शतयोजनश्चन्द्र इति चन्द्रपरिमाणबोधकाज्ज्यो
तिःशास्त्रादित्यर्थः. तथा च चक्षुरादिनाज्ञानस्वल्पतायामप्रामाण्यज्ञानवदत्रापि घ
टपदादेः कार्यान्वितघटादौ शक्तिज्ञानेऽप्रामाण्यं कल्प्यत इति भावः. ननु चन्द्रादौ
शास्त्रजन्यमहत्परिमाणज्ञानेन बाधात् तत्र स्वल्पपरिमाणज्ञानेऽप्रामाण्यं कल्प्य
ते. प्रकृते च प्रथमं कार्यान्वितघटादिपदशक्तिकल्पने बाधकाभावान्न तद्बाधः. असं

नत्वेन कारणत्वग्रह इति भावः । नान्विति । ननु घटपदादेः कार्यान्वितघटविषयकशाब्दत्वं कार्यता
वच्छेदकमित्यर्थः । अन्यलभ्यत्वादिति । कार्यतावाचकपदजन्यबोधविषयत्वादित्यर्थः । घ
टविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति घटपदज्ञानत्वेन कार्यत्वविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति
लिङादिपदज्ञानत्वेन हेतुता । यत्र च लिङादिपदसमभिव्याहारस्तत्र तादृशसमभिव्याहा
रादेव कार्यत्वबोधः । यत्र तु नैतत्समभिव्याहारस्तत्र केवलघटादेर्बोध इत्यर्थवादस्यापि
प्रामाण्यमिति भावः । । नन्वन्यलभ्यत्वं न स्वरूपसत्प्रतिबन्धकं किंतु ज्ञातं यादृशवाक्यं
स्यार्थोऽन्यलभ्यं न स्यादिति तर्कस्यानेनोत्पादनात् । तथा च यत्र तन्नोपस्थितं तत्र का
र्यान्विते शक्तिग्रहे बाधकाभावस्त्वाशंकते प्रथममिति । प्रथमं लिङादिपदस्य कार्ये श
क्तिग्रहात्पूर्वं कार्यान्विते शक्तिग्रहोऽस्तु घटपदज्ञानस्य कार्यान्वितविषयकशाब्दत्वं

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तिजनिका तत्रेति · कार्यान्वितविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नंप्रति घटपदज्ञानत्वेन हेतुत्वे इत्यर्थः
स्मारिकाचेति · जातिशक्तिज्ञानात्के वलं घटत्वजातिस्मृतिः शक्तिज्ञानस्योद्बोधकविधया पदा
र्थस्मृतिहेतुत्वादिति भावः · ननु कार्यान्वितबोधे घटादिपदज्ञानस्य हेतुतया तत्सत्वे कथं नानु
भवजनकत्वमत आह · कार्यत्वान्वयबोध इति · घटादिपदेन कार्यत्वान्वयस्य विषयकशाब्द
बोधे जननीये कार्यतावाचकलिङादिपदजन्योपस्थितेः सहकारित्वादित्यर्थः · · नार्थवाद
स्येति · विशेषसामग्रीसहकृताया एव सामान्यसामग्र्याः फलोपधानेतत्र तया कार्यत्वो
पस्थापकलिङादिपदाभावेन तज्जन्यकार्यत्वोपस्थितेः सहकारिणा अभावात् शाब्दा
नुभवजनकत्वरूपं प्रामाण्यं नार्थवादस्येत्यर्थः · लाघवात् · कार्यान्वितघटविषयकशा
ब्दत्वापेक्षया लाघवात् घटादिमात्र इति · घटविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव घटपदज्ञा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न०प्र०टी०

पि कार्यता वाचकपदत्वात् कार्यतावाचकपदासभिव्याहारप्रयुक्तमप्रामाण्यं कथमर्थवादस्ये
त्यर्थः॰ अत्र यद्यपि पदानां कार्यान्वितेऽभिधारूपैव शक्तिः॰ घटादिपदात्कार्यान्वितघटत्वा
दिनैव पदार्थोपस्थितिः॰ घटादिपदेन कार्यान्वितविषयकशाब्दबोधजननीये इतराविशे
षणात्तया कार्यत्वोपस्थापकलिङादिपदस्य सहकारित्वाच्च न सिद्धार्थकार्थवादस्याप्रामा॰
ण्यप्रामाण्यमिति कार्यान्वितेऽभिधारूपशक्तिमादायार्थवादस्याप्रामाण्यमुपपादयितुं
शक्यते तथापि कार्यत्वोपस्थित्यर्थं हि घटादिपदानां कार्यान्विते शक्तिः॰ सा चावश्यापेक्ष
णीयलिङादिपदादेव जातेति व्यर्थं घटादिपदानां कार्यान्वितेऽभिधारूपशक्तिकल्पनेन॰
एवं कार्यान्वितत्वेन शाब्दबोधेऽनुभववाधश्चेत्यत अभिधारूपशक्तिमपेक्ष्यानुभाविकश
क्तिमादाय समाधत्ते॰ अग्रोच्यत इति॰ आनुभाविका शाब्दानुभवजनिका स्मारिका पदार्थस्म

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तत्ने घटो नास्तीत्यादौ· कार्यता वाचकेति· कार्यता वाचका लिङ्लोट्तव्यप्रत्यय : प्रश्नमत्नकारः·
कस्यश्चेति विधिप्रत्ययास्तत्समभिव्याहारे नास्तीत्यर्थः· विध्यसमभिव्याहृतं वैदिकवाक्यमर्थ
वादः मूकमेव· शाब्दबोधानुपधायकमेव· ननु तर्हि प्रवर्त्तकज्ञानाभावात्प्रवृत्त्याद्यनुपपत्तिरत
आह· व्यवहारस्त्विति· प्रवृत्तिस्त्वित्यर्थः·· असंसर्गेति· असंसर्गाग्रहाभावात् बाधाभावादिति
यावत्· तन्मते सर्वत्र प्रवृत्तिं प्रति विशिष्टज्ञानस्य हेतुत्वानभ्युपगमादिति भावः;· ननु शब्दसा
मान्यस्यैव कार्यान्विते शक्तत्वात् कार्यान्वितशक्तिज्ञानस्यैव शाब्दबोधहेतुतया विधेरिव श
ब्दसामान्यस्यैव कार्यतावाचकपदत्वात् कथं सिद्धार्थकार्यवादानाम प्रामाण्यमित्याशंक
ते· नन्विति· कार्यान्वितेति· कार्यताविशिष्टान्वितेत्यर्थः· तद्वाचकेति· कार्यतावाचकपदेत्य
र्थः· विधेरिव पदसामान्यस्यैव कार्यतावाचकपदत्वादिति भावः;· असंगतं चेति· सर्वस्या

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्वं संभवति· कार्यताविशिष्टज्ञानस्य प्रयोजकत्वे च कार्यान्वितज्ञानस्यापि प्रवृत्तिप्रयोजक
त्वानपायात्· कार्यान्वित एव शक्तिः· न च कार्यतावाचकलिङादीनां कार्यान्वितशक्तत्वा
संभवादिति वाच्यं· सर्वपदानां कार्यान्वयशालिगोचरज्ञानजनकत्वात्· तच्च कार्यान्वितस्वा
र्थप्रतिपादकतया तदन्वितकार्यरूपस्वार्थप्रतिपादकतया वेति· तथा च कार्यान्वयशा
लित्वं कार्ये तद्भिन्ने चाविशिष्टमिति सर्वत्र कार्यान्वित एव शक्तिरित्याशयः इत्यर्थः· आ
वापोद्वापाभ्यां· संग्रहत्यागाभ्यां प्रथमेति· शब्दसामान्ये कार्यान्वितशक्तिकल्पनानु
रोधादित्यर्थः· ननु लाघवात् तथास्त्वित्यत आह· आद्येति· शब्दसामान्ये कार्यान्वितं क शक्ति
ल्पनाया विरोधापत्तेरित्यर्थः· शब्दसामान्यस्य कार्यान्वित एव शक्तत्वे चेत्यर्थः· यत्र भू
शब्दसामान्यस्य कार्यान्वित एव शक्तत्वे च विधेरेव प्रामाण्यं न त्वर्थवादस्येति दर्शयति इत्थं चेति· ×

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कारणजिज्ञासायां शब्दमेव. घटमानयेतिशब्दमेव. तथा. कार्यत्वविशिष्टज्ञानहेतुत्वेन.
तन्निर्वाहिकां. शब्दे कार्यत्वविशिष्टविषयकज्ञानोपधायकत्वनिर्वाहिकां. कार्यान्विते
शक्तिं. यद्यपि घटानयनगोचरप्रवृत्तौ घटानयनगोचरकार्यताविशिष्टज्ञानत्वेन हेतुत्वं
नतु कार्यान्वितज्ञानत्वेनेति कार्यान्वितेशक्तौ बीजाभावस्तथापि न केवलं कार्यमिति ज्ञा
नात्प्रवृत्तिः किंतु घटानयनं कार्यमिति ज्ञानात् तच्च कार्यताविशिष्टज्ञानं कार्यान्वितज्ञा
नमेवेति तत्र शक्तिः. एवमनाकलितपदविभागस्य घटमानयेति वाक्यस्य कार्यतावि
शिष्टज्ञानजनकत्वं कार्यान्वितशक्त्यैव निर्वहति. अन्यथैकपदस्यैव कार्यताविशिष्ट
शक्तौ इतरपदस्य वैयर्थ्यात्. कार्यान्विते शक्तौ सर्वेषामपि कार्यताविशिष्टज्ञानजनक

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

तावच्छेदककोटिनिवेशो न तत एव तीरभानोपपत्तेस्तत्र लक्षणास्वीकारो व्यर्थः · इतिनोहिनं
स्वरूपसत्युपयुज्यते किंतु ज्ञाते वेति व्याचक्षुः तत्सन्दर्भविरोधादुपेक्षणीयं · प्राभाकरास्त्व
ति · कार्यान्विते इति · कृतिसाध्यान्वयनाद्यन्वितं इत्यर्थः · तत्प्रयोजकतया · प्रवृत्तिप्रयोजकतया ·
कार्यताविशिष्टज्ञानमिति · कार्यता कृतिसाध्यता तद्विशिष्टविषयकं ज्ञानमित्यर्थः · अनु
स्थे मिनोतिं प्रयोज्यवृत्तिशेषः ; अयं घटानयनगोचरकार्यताविशिष्टज्ञानवान् घटानयनगोच
रप्रवृत्तिमत्वात् स्तनपानगोचरप्रवृत्तिविशिष्टमद्भूत् इत्यनुमानाकारो बोध्यः · अप्रयो
जकत्वमाशंक्याह · स्वप्रवृत्ताविति · स्वप्रवृत्तौ स्वीयस्तनपानगोचरप्रवृत्तौ · तेन बाले
न · कार्यताविशिष्टज्ञानस्य · कृतिसाध्यत्वविशिष्टज्ञानस्य · हेतुत्वावधारणादिति · तथा
च कार्यकारणभाव एवानुकूलस्तर्क इति भावः · तद्धेत्वाकांक्षायां कार्यताविशिष्टज्ञान

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ग्रहात्. वात्वेन घटपदादेरानुभाविकशक्तिग्रहात्. शक्तिरेव. आनुभाविकशक्तिरेव. अ
न्वितविषयकशाब्दत्वं घटपदशक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदकमित्यर्थः. अन्यलभ्यत्वात्. अ
न्वितशाब्दत्वस्यानुपूर्वीज्ञानकार्यतावच्छेदकतया तत्कोटिप्रविष्टत्वादित्यर्थः. अनन्यलभ्य
स्य च. आनुपूर्वीज्ञानादिरूपप्रकारान्तरेणलभ्यस्य शब्दार्थत्वात्. घटपदशक्तिज्ञानकार्य
तावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वादित्यर्थः. तथा चान्वयविशेषशाब्दत्वस्यानुपूर्वीज्ञानकार्य
तावच्छेदकत्वावश्यकत्वे अन्वयविषयकशाब्दत्वस्य घटपदशक्तिज्ञानकार्यतावच्छेद
कत्वे मानाभाव इति भावः. ननु शक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टस्यैव शाब्दवि
षयत्वमिति नियमान्यथेत्यत आह. अन्यथेति. तादृशनियमम् अभ्युपेत्य तथा कल्पने
लक्षणेति. तादृशनियमाभ्युपगमे तीरविषयताया अपि गंगापदशक्तिज्ञानकार्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पपत्तेरित्यन्यलभ्यत्वाज्ञन्ने न शक्तिः शक्यस्यैव शाब्दविषयत्वनियमो तु तीरेपि गंगापदशक्यत्वप्रस
ङ्गेन लक्षणोच्छेदापत्तेरित्यर्थः इदमुपलक्षणं अन्विते शक्तिस्वीकारे ऽन्वितत्वेन पदार्थोपस्थितिः
प्र६ अन्वयसंस्कारक शाब्दबोधश्च स्यात् न त्वेतदनुभवसिद्धं ननु अन्विते शक्तिः स्वरूपसत्युपयुज्य
ते न तु ज्ञाता जातौ तु ज्ञातैवोपयुज्यते इति तन्मतनिष्कर्ष इति चेन्न यद्विषयकत्वेनैव ज्ञाता शक्ति
रनुभवहेतुस्तत्रैव च शक्तिरित्यन्वये शक्तिस्वीकार एवेत्यर्थात् शक्यस्यैव शाब्दविषयत्वमि
ति नियमस्य लक्ष्ये व्यभिचारादिति रहस्यमनुसंधेयम् केचित्तु भट्टमते ज्ञातावेवाभिधा
रूपा शक्तिः अन्वितविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति घटपदशक्तिज्ञानत्वेन कारणतेति घ 5
टपदादावन्विते आनुभाविका शक्तिः नैयायिकमते आनुपूर्वीज्ञानस्यैवान्वितशा
ब्दत्वं कार्यतावच्छेदकं भट्टमते घटपदशक्तिज्ञानस्येति मतभेदः अन्वयविशिष्टे शक्तिः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

शक्तेर्लाभः। अन्वयस्य चाक्षेपेणाऽनाभासंभवाद् शब्दबोधने चातिप्रसङ्गादन्वयेऽपि शक्तिः। इत्थं च ज्ञा
तो अन्वये चाभिधारूपा शक्तिरिति भट्टमतं दर्शयति। भट्टास्त्विति। अन्वयविशिष्टे शक्तिग्रहात्। अ
भिधारूपशक्तिग्रहात्। अन्वयेपि। वाक्यार्थरूपेऽन्वयेपि शक्तिरेव अभिधारूपा शक्तिरेव। अन्व
यस्येति। गौः अश्व इत्यत्र वाक्यार्थरूपान्वयस्येत्यर्थः। अन्यलभ्यत्वात्। अन्वयविषयकशाब्द
बोधे तत्तदानुपूर्वीज्ञानत्वेन हेतुतया तत्तद्देवान्वयभानोपपत्तेरित्यर्थः। अन्वयविशेषभाना
र्थं तत्तदानुपूर्वीज्ञानहेतुतायास्तत्र व्याप्यावश्यकत्वादिति भावः। नन्वन्यलभ्यत्वेपि शक्तौ बाध
काभाव इत्यत आह। अनन्येति। शब्दार्थत्वात्। शब्दशक्यत्वादित्यर्थः। ननु शक्यस्यैव शब्दवि
षयत्वमिति नियमादन्यलभ्यत्वेपि तत्र शक्तिरावश्यकीत्यत आह। अन्यथेति। अन्यथा श
क्यस्यैव शब्दविषयत्वमिति नियमाभ्युपगमे शक्तिकल्पने। लक्षणेति। लक्षणया नीरबोधो

हेतुत्वेनानतिप्रसङ्गादित्यर्थः । गोत्वेऽपि च शक्तिस्वीकारे च गोत्वत्वधर्मितावच्छेदकक शक्तिग्रहस्य ×२

द्बोधं प्रति गोत्वधर्मितावच्छेदकक शक्तिग्रहस्यैव हेतुतया गौरवाज्जातावेव शक्तिरिति ध्येयम् । ननु जाति
विशिष्टे शक्तिस्वीकारेण शाब्दे व्यक्तिभानोपपत्तावपि वाक्यार्थरूपान्वयस्यापि शाब्दविषयतया त
त्रापि शक्तिः स्यात् । न चेष्टापत्तिः । जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इति अक्षपादीयसूत्रविरोधात् इ
ति संप्रदायमतेऽशंकते । स्यादेतदिति । नन्वभेदोऽपि शाक्य एवेत्यत आह । तस्येति । जातिविशिष्ट ए
व शक्तिस्वीकारादिति भावः । ननु योग्यतादिबलात् सोऽपि भासतेऽत्याह । न चेति । अतिप्रसङ्गात्
घटादेरपि बोधप्रसंगात् । गोशक्तेहीति । इतरपदसमभिव्याहृतगोपदमित्यर्थः । गवान्वये नि
न च गोऽन्यकरस्तत्राभेदः । गामानयेत्यत्रान्यविधः संसर्गो भासते इत्यत्र किं विनिगमकमिति नियामक
वाच्यम् । अभेदान्वयबोधे समानविभक्तिकत्वन्तत्पदसमभिव्याहाररूपानुपूर्वीज्ञानस्य । अ
न्यत्र च तदानुपूर्वीज्ञानस्य हेतुत्वादिति भावः । पदानां जानावधर्मिधारूपा शक्तिरुक्षे पेरणाच

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयत्वेऽस्या विशेषादिति भावः । प्रत्यायकइति । गोत्वप्रकारकगोविशेष्यकशक्तिमत्त्वेन हेतु
तया न घटादिबोधापत्तिः । पूर्वं तु तत्र व्यक्तित्वेनापि गोर्निवेशः । इह तु गोत्वेनैवेति विशेष इति द्रष्ट
व्यं । ननु एकस्य प्रवाहसम्बन्धस्य तीरत्वतीरयोरभावाच्छक्यसम्बन्धरूपाया एकस्याः लक्षणा
याः लक्ष्यतावच्छेदकलक्ष्ययोरसंभवितया लक्ष्यतावच्छेदकविशिष्टे लक्षणा अनंगीकारेण गंगा
यां घोषइत्यादौ स्ववृत्त्युपस्थापितस्यापि तीरत्वस्य शाब्दबोधे भानवत् शक्यतावच्छेदकस्याभा
वे पिता दृष्टा कार्यकारणभावबलादेव गोत्वभानानिर्वाहेऽनंतत्र शक्तिकल्पनेनेति संप्रदायमते
ऽस्वरसं प्रकाशयन्नव्यमतमाह । जात्येवेति । गौरवात् केवलं न शक्तिस्वीकारेणोपपत्तौ जाति व्यक्ति
विशिष्टव्यक्तौ शक्तिकल्पने गौरवादित्यर्थः । नचैवमिति । एवं गोत्वे शक्यस्वीकारे घटादेरपि
बोधापत्त्याऽशक्यस्य शाब्दाविषयतया गोत्वबोधानापत्तिरित्यर्थः । गोत्वेति । गोत्वविशिष्टशा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तथा च वैशिष्ट्येपि शक्तिः· एवमवयवसंयोगविशेषरूपाकृतौ तद्वैशिष्ट्ये च शक्तिः गोपदाज्जात्याकृ गोपद
तिविशिष्टस्यैव प्रतीतेः· तदुक्तं· जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इति· एकशक्तिसूचनाय पदार्थ इत्ये
कवचनम्· ननु तत्प्रकारं तद्विशेष्यकशाब्दबोधं प्रति तत्प्रकारकतद्विशेष्यकशक्तिज्ञानत्वेन
हेतुत्वमित्या[illegible]तं तत्प्रकारीस्थगविशक्यग्रहाद्बोधानापत्तिरूपबाधकग्रस्तमित्याशंकते·
न चेति उक्तदोषः शक्तिग्रहाविषयीभूतव्यक्तिबोधानापत्तिरूपदोषः समाधत्ते। गोत्वेति·
तथा च सर्वत्रापि शक्तिग्रहाच्छक्तिग्रहाविषयव्यक्तेरलौकिकतया न तद्बोधानुपपत्तिरिति भावः
सामान्यलक्षणानङ्गीकारेप्याह· अस्तु वेति· एकदेव लौकिकसाक्षात्कारविषय एव· अ
न्यगवीति· शक्तिग्रहाविषयगवीत्यर्थः· ननु योग्यतावलाच्छक्तिग्रहाविषयव्यक्तेरपि भाने
बाधकाभाव इत्यत आह· अन्येति· अतिप्रसङ्गात्· गोपदात् घटादेरपि बोधापत्तेः· शक्तिग्रह

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कारे गोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वासंभवः । व्यक्तौ शक्त्यभावेन शक्तिज्ञानस्य भ्रमत्वापत्तेरितिवा
च्यं । शक्तेर्न स्वरूपसती शाब्दहेतुः अपभ्रंशादपि शाब्दबोधोदयात् किंतु ज्ञाता । तथा च यदंशे शक्तिज्ञा
नं हेतुस्तदेव शाब्दमिति जातिवद्व्यक्तिवैशिष्ट्यं च शाब्दमेव । अन्यथा व्यक्तावेव शक्तिः । व्यक्तिश
क्तिज्ञाने च जातेरपि प्रकारत्वात् समानप्रकारकत्वेनैव कार्यकारणभाव इति जातावपि शक्तिरु
वा च्येत । न च यद्विषयत्वेन शक्तिज्ञानं हेतुस्तद्विषयं शाब्दमिति नियमाज्जातावपि शक्तिरि
ति वाच्यं । तर्हि यद्विषयकत्वेन शक्तिज्ञानस्य हेतुता तद्विषयं शाब्दमिति नियमेन व्यक्तिविषयकत्वेन श
क्तिज्ञानस्य हेतुत्वाद्व्यक्तिशक्तिस्वीकारस्यौचित्यादिति दिक् । नैयायिकमतं दर्शयति । त
स्मादिति । गोत्वविशिष्ट इति । जातौ व्यक्तौ वैशिष्ट्ये च शक्तिरित्यर्थः । तृतीयोपस्थाप्यकरण
कत्वयोरिव जातौ व्यक्तौ च विशकलिततया शक्तौ गोत्वं व्यक्तिश्चेति बोधप्रसङ्गान्न तु गौरिति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गोत्वविषयकगोपदशक्तिमती गौरित्याकारकं शक्तिज्ञानं हेतुः ननु गोत्वविशिष्टविषयकगोपदशक्ति
मती गौरित्याकारकं गोत्वमस्तीत्यादौ नमाद्श गोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानाभावान्न गोत्वविशिष्टबोधा
पत्तिरित्याहुः तदसत् गोत्वविषयकगोपदशक्तिमती गौरित्याकारकस्य गोत्वविषयकत्वेन श
क्तिज्ञानस्य हेतुत्वे गोत्वविषयकत्वस्य कारणतावच्छेदककोटौ निवेशे गौरवात् अथ मास्तु गोत्व
विषयकत्वनिवेशः तथापि गोपदशक्तिमती गौरिति गोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानत्वेनैव गोत्ववि
शिष्टशाब्दबोधं प्रति हेतुता न चैवमविवाद इति वाच्यं व्यक्तिविषयतायाः कारणतावच्छेदककोटौ
निवेश इत्येव तन्मतनिष्कर्षात् दैशेन न रूपगोबोधानुपपत्त्या समानविशेष्यकत्वेन कार्यकार
णभावासंभवेन लाघवेन च समानप्रकारकत्वेन कार्यकारणभावोपगमौचित्यादिति चेन्न व्यक्ति
विषयतायाः कारणतावच्छेदककोटावविनिवेशे व्यक्तौ शक्तिस्वीकारवैयर्थ्यात् न च तदस्वी

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

स्यतैर्हेतुत्वोपगमेनतत्सिद्धत्वभंगाच्चेति. एवमुपाधिप्रवृत्तिनिमित्तस्थलेतैरप्युपाधिविशिष्टेशक्तिः
स्वीकारात्. यथापङ्कजपदस्यलोमवदाङ्कूलविशिष्टेशक्तिस्तथाजातिविशिष्टेपि. अनुभवस्यतुल्यत्वा
त्. नचजातेर्व्यक्तिविशेषणत्वनियमाद्व्यक्तेर्लाभउपाधौतुतादृशनियमाभावाद्व्यक्तिबोधार्थमु
पाधिविशिष्टेशक्तिरितिवाच्यं. नहिनियमबलादेवव्यक्तेर्भानंकारणनियम्यत्वात्कार्यस्य. तथा
चजातिविशिष्टबोधेजातिशक्तिज्ञानस्यकारणत्ववदुपाधिविशिष्टबोधेउपाधिशक्तिज्ञानस्या
पिकारणत्वस्यक्लृप्तत्वादितिदिक्. कुत्रशक्तिवादिनस्तुजातौव्यक्तौचशक्तिः. परंतुजातिवि
षयकत्वेनैवज्ञाताशक्तिर्व्यक्तिविषयकशाब्दबोधेकारणं. व्यक्तिशक्तिस्तुस्वरूपसत्युपयु
ज्यते. नचैवंव्यक्तिशक्तिस्वीकारेवैयर्थ्यमितिवाच्यं. तत्पदशक्यस्यापिभानेघटादेरपिभानप्र
सक्तेर्नव्यक्तिशक्तिस्वीकारस्यावश्यकत्वात्. तथाचगोत्वप्रकारकगोविशेष्यकशाब्दबोधंप्रति

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चगोत्वत्वस्यशक्यतावच्छेदकत्वावच्छेदकतयातदपेक्षयागोत्वजातेरेवतथात्वमुचितमित्यपिलाघवमवसे
यं॰ अथगोत्वेनिरवच्छिन्नैवशक्तिः गोपदंगौरित्याकारकंशक्तिसम्बन्धेनस्वरूपतोगोत्वप्रकारकगो
पदत्वावच्छिन्नविशेष्यकशक्तिज्ञानंगोत्वविशिष्टशाब्दबोधेहेतुरितिनबाधकालेशाब्दबोधापत्तिः
गोत्वपदंगोत्ववदितिगोत्वत्वेनरूपेणगोत्वप्रकारकशक्तिज्ञानंचगोत्वशाब्दबोधेहेतुरितिनगो
त्वमस्तीत्यतोगोत्वविशिष्टबोधापत्तिरितिचेन्नतथापिगोपदात्कदाचित्समवायेनगोत्ववि
शिष्टबोधः कदाचित्कालिकादिसंबन्धेनतद्विशिष्टबोधइतिनियमानुपपत्तिः॰ गोत्वविषयकश क
क्तिज्ञानस्याविशिष्टत्वात्॰ अस्मन्मतेतुसमवायेनगोत्वविशिष्टशाब्दबोधंप्रतिसमवायेनगोत्ववि
शिष्टशक्तिज्ञानस्यहेतुत्वेनानुपपत्त्यभावात्॰ नचतात्पर्यज्ञाननियमात्तथानियमः॰ तथासति
ज्ञातावपिशक्तिस्वीकारेप्रयोजनविरहात्॰ एवंगोत्वंगोपदशक्यमित्याकारकस्यैवशक्तिज्ञान

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

धकाभावादित्यत आह · अन्यथेति · अथवा · ननु तत्पदाशक्यबोधनेऽतिप्रसङ्गाऽजातिविशिष्टशक्तेरेव व्यक्तिबो
धिकेत्येवास्त्वामित्यत आह · अन्यथेति · व्यक्तिशक्तिज्ञानस्य कारणत्वे देशान्तरस्थगोबोधानुपपत्त्या जाति
शक्तिज्ञानत्वेनैव हेतुत्वकल्पनादिति ध्येयं · तथा सतीति · जातावेव शक्तिस्वीकारे तेन गोत्वविशिष्टविष
यकशाब्दं प्रति गोत्वविषयकशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वस्वीकारे इत्यर्थः · गोत्वमस्तीति · गोत्वपदस्या
पि गोत्वशक्तत्वेन गोपदगोत्वपदयोरविशेषाद्गोत्वविशिष्टशाब्दबोधापत्तेरित्यर्थः · नच गो
त्वं गोपदशक्यमिति निर्धर्मितावच्छेदककगोपदशक्तिज्ञानं गोत्वविशिष्टशाब्दबोधे हेतुः गोत्वत्वध
र्मिताधर्मितावच्छेदककगोत्वपदशक्तिज्ञानं गोत्वत्वरूपेण गोत्वशाब्दबोधे हेतुरिति नातिप्रसङ्ग इति
वाच्यं · गोत्वं न गोपदशक्यमिति बाधकालेऽपि निर्धर्मितावच्छेदककशक्तिज्ञानसंभवेन गोत्वविशि
विशिष्टशाब्दबोधापत्तेरिति गोत्वत्वधर्मितावच्छेदककशक्तिज्ञानहेतुताया आवश्यकत्वात् · एवं

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त. पु. श सामान्यातिरिक्ता व्यक्तिभासकसामान्यवरूपमुपेया नच शाब्दस्थलेतथा नियमः तथा च जाति
भासकसामग्र्या व्यक्तिबोधोपधायकत्वेन ततो घटादेरपि कुतो न बोधः नच व्यक्तिबोधे समान
वित्तिवेद्यत्वमेव नियामकमिति वाच्यं नहि व्यक्तिबोधे समानवित्तिवेद्यत्वेन कारणता त
था च व्यक्तिविषयतायाः कारणनियम्यत्वावच्छेदकत्वे व्यक्तिशक्तिज्ञानमेव कारणं स्यादित्य
स्वरसादाह यद्वेति जातिशक्तेरेवेत्येवकारेण व्यक्तिशक्तिव्यवच्छेदः तथा च व्यक्तिविषयता
या जातिशक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदककोटौ निवेशनान्नतस्याः कारणनियम्यत्वमिति भावः
गोत्वशक्तिज्ञानस्य घटबोधं प्रत्येव हेतुत्वमाशङ्कामित्यत आह अन्यथेति गो[redacted]दाज्ञोरेव बो
धो न तु घटादेरतो गोशाब्दं प्रत्येव हेतुत्वकल्पनादित्यर्थः यद्वा ननु व्यक्तेरेव जातिविशि शक्ति
ष्टबोधिकेत्येव किं न स्यात् भवन्मते तत्पदशक्यव्यक्तेरिव मन्मतेऽपि जातेर्भानेवा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न्मते प्रमाणाभावेनैतियावत्. तथैव. गोत्वविशिष्टप्रत्येव. कल्पनात्. गोत्वशक्तिज्ञानस्य हेतुत्व
कल्पनादित्यर्थ इति. वस्तुतस्तु जातिभासकसामग्र्या एव व्यक्तिभासकत्वादिति. अग्रे च जा
तिशक्तिरेव व्यक्तिबोधिकेति ग्रंथपर्यालोचनया कुब्जशक्तिवादमादाय. यद्वा पूर्वग्रन्थस्य गम
ने गोत्वपदस्य व्यक्तौ शक्त्यभावेन तथा सति स्याग्रिमदूषणदानस्य. यद्वा पूर्वकल्पेऽसंभवित
यानैवं व्याख्येयं. न च यद्वेति निष्कृष्टमत एव तया सतीति दूषणदानमिति वाच्यं. सर्वं भा
अडुडेरपरिहारात्. किं त्वन्यथैव तथाहि. जातिभानेति. जातित्वावच्छिन्नमेव जातिशक्तिज्ञान
कार्यतावच्छेदकं जातिभाने च जायमाने प्रत्ययविषयकस्य तस्याभावाद्व्यक्तिरपि भासते य
द्येन विना न भासते तद्बोधकस्य तद्बोधकत्वनियमात्. जातिभासकसामग्र्या एव व्यक्तिबो
धोपधायकत्वादित्यर्थः. ननु जातिविषयतां विनापि व्यक्तिप्रत्यक्षोदयाऽज्जातिभासक

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यानव्यक्तिबोधनेकापिक्षतिरितिभावः उत्तरयति गोत्वशक्तमिति गोत्वप्रकारकगोविशेष्य
कशाब्दबोधंप्रतिगोत्वशक्तिज्ञानत्वेनकारणतयानघटादिबोधापत्तिरित्यर्थः नन्वु गोत्वप्रका
रकगोविशेष्यकशाब्दबोधंप्रतीवशक्तिज्ञानस्यकारणत्वमुपेयतेतिर्घटत्वप्रकारकघटवि
शेष्यकशाब्दबोधंप्रतितुनेत्यत्राविनिगमकाभावः अशक्यत्वाविशेषादित्यत आह अन्यथानु
पपत्त्येति गोपदाद्गोत्वविशिष्टस्यैवबोधः नतुघटत्वादिविशिष्टस्येतिफलानुपपत्त्येत्यर्थः
तथैवगोत्वविशिष्टशाब्दबोधंप्रत्येवकल्पनात् गोत्वशक्तिज्ञानस्यहेतुत्वकल्पनात् एव
कारेणघटादिशाब्दबोधंप्रतितुनतथाहेतुत्वकल्पनेफलाभावादितिसूचितं अथवापूर्वो
क्तकुब्जशक्तिवादिमते स्वरसंप्रकाशयति अन्यथेति अन्यथाकुब्जशक्तेस्वीकृत्यव्यक्ति
बोध[illegible]पादने अनुपपत्त्या उपपत्त्यभावेनेति व्यक्तौकुब्जशक्तिस्वीकारेप्रयोजनविरहेणत

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ननु कुब्जशक्तिवादिमते व्यक्तिशक्तिज्ञानस्याहेतुतया तत्स्वीकारे प्रयोजनाभावः । न च तथा सति जाति
विषयकशाब्दत्वमेव जातिशक्तिज्ञानकार्यतावच्छेदकं योग्यताबलाच्च व्यक्तिरपि भासत इत्येवोपे
यम् तथा च घटादेरपि भानापत्तिः अशक्यत्वाविशेषात् मन्मते च तत्पदशक्यविषयकशाब्दत्व
स्यैव कार्यतावच्छेदकत्वेऽनुपपत्त्यभावादिति वाच्यं जातिप्रकारकव्यक्तिविशेष्यकशाब्दबोधं
प्रति जातिविषयकशक्तिज्ञानत्वेन कारणत्वेऽक्षतिविरहादित्यस्तं कुब्जशक्तिवादिमते नेत्य
त आह यद्वेति तथा चेष्टापत्तिरिति भावः कुब्जशक्तिवाद्येकदेशिमतेनेति नैतत्स्वीकारे
तेषां सिद्धान्तविरोध इति भावः जातिशक्तिरेवेत्येवकारेण व्यक्तौ कुब्जशक्तेः स्वरूपसदु
पयोगित्वव्यवच्छेदः अन्यथा शक्त्या जातिशक्त्या अन्यबोधने तत्पदशक्यबोधने अतिप्र
सङ्गः घटादिबोधप्रसङ्गः तत्पदाशक्यत्वाविशेषात् मन्मते च व्यक्तेरपि तत्पदशक्यत

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

जातिशक्तिज्ञानस्य हेतुतया तद्भानाज्जातिशाब्दबोधे जायमाने व्यक्तिरपि भासते· तत्पदशक्यविषयकशाब्दबोधे ×२

न·प्र·श धर्मेधर्मीत्याशंकते· इदमेवेति· समानविभक्तिविशेष्यत्वमेवेत्यर्थः· जातिभासेति· जातिविषयकशाब्दबोधे तत्पदनिरूपितजातिशक्तिज्ञानस्य हेतुत्वादित्यर्थः· इदंतु गुरुमते कुञ्जशक्तिस्वीकारे बोध्यं· तथाहि· तन्मते जातौ व्यक्तौ च शक्तिः परंतु जातिविषयकशक्तिज्ञानमेव जातिविशिष्टव्यक्तिविषयकशाब्दबोधे कारणं· व्यक्तिशक्तिस्तु स्वरूपसदुपयुज्यते· न च जातिविशिष्टव्यक्तिशाब्दबोधे व्यक्तिशक्तिज्ञानमेव कारणं जातिशक्तिस्तु स्वरूपसदुपयुज्यते इत्येव किं न स्यादिति वाच्यं· तथा सति देशान्तरस्थगोविशेष्यकशक्ति शाब्दबोधे व्यक्तिशक्तिज्ञानमेव कारणं जातिशक्तिस्तु स्वरूपसदुपयुज्यत इत्येव किं न स्यादिति वाच्यं तथा सति देशान्तरस्थगोविशेष्यकशक्तिज्ञानाभावेन तद्बोधानापत्तेः· एवं च घटादिबोधापत्तिरपि न तत्पदशक्यविषयकशाब्दबोधं प्रति तत्पदनिरूपितजातिशक्तिज्ञानत्वेन कारणत्वादिति कुञ्जशक्तिवादनिष्कर्षः·

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गपदशक्तिद्वयविरोधेमानाभावादितितन्न· शक्यादन्येनरूपेण ज्ञातेभवतिलक्षणा· यथागंगा
योघोषइत्यत्रनीरत्वेनज्ञाते· नह्यत्रव्यक्तिः गोत्वादव्यतिरिक्तेनरूपेणज्ञाताव्यक्तित्वेनसास्ना
दिमत्वेनज्ञातेचतेनैवशाब्दबोधापत्तिः· लक्ष्यतावच्छेदकरूपेणैवलक्ष्यस्यभाननियमात्·
किंच· जातिमात्रेशक्तिः व्यक्तौलक्षणेतितदास्याद्यदिजातिमात्रेमुख्यःप्रयोगः नचैवंकिं
च गामानयगौरस्तीत्यादौमुख्यार्थान्वयानुपपत्त्यभावेनलक्षणायांमानाभावात् व्यक्ति
बोधानुपपत्तिश्चेतिध्येयम्· तस्मादिति· अन्यविधाक्षेपस्यदुर्वचत्वादित्यर्थः· समानेति·
एकज्ञानविषयत्वमेवेत्यर्थः· इदमेवविशदयति· यावतीहीति· व्यक्तिप्रत्यक्षंविनाजातिप्र
त्यक्षाभावेनतत्रैवतन्नियमावधारणादित्यर्थः· ननुप्रत्यक्षस्थलेसंयुक्तसमवायादि
रूपजातिप्रत्यक्षसामग्रीसत्वेसंयोगादिरूपव्यक्तिभासकस्यसत्वादस्तुतथाशाब्देतुके

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न.प्र.स. वधारणात्. नचप्रकृतिपदतात्पर्यविषयएवतदन्वयइतिनियमइतिवाच्यं. लक्षणोच्छेदापत्तेः गो
इवाश्व. नचपचतीत्यत्र यथा आक्षेपलभ्येनैवकर्त्रासंख्यान्वयः तथा आक्षेपलभ्यव्यक्त्यापि
तदन्वयःस्यात् आहत्य नियमस्य चतत्रैवाव्याप्तिसंकोचादितिवाच्यम्. तत्रापिचैत्रइतिपदमध्याहृ
त्यैवान्वयबोधस्वीकारात्. तदिदमुक्तम्. अयमेवहिआक्षेपोयत्प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वंनामे
ति असंकोचेनोपपत्तौ व्युत्पत्तिसंकोचे मानाभावाच्च. नह्येकत्रसंकोच इत्यन्यत्रापिसः व्यु
त्पत्तिमात्रोच्छेदापत्तेरिति. वस्तुगोपदस्यगोत्वेशक्तिः व्यक्तौलक्षणेतिमण्डनमिश्राः तदुक्तं
जातावस्तित्वनास्तित्वेनहि कश्चिद्विवक्षति. नित्यत्वाल्लक्षणीयायाव्यक्तेस्तेहिविशेष
ण इति. अस्तित्वेनास्तित्वेउत्पत्तिविनाशौ गोरुत्पन्नः गोर्नष्ट इत्यादौ गोत्वस्यनित्यत्वेनो
त्पादविनाशयोरसंभवाद्व्यक्तौलक्षणा तात्पर्यज्ञानसत्त्वेगांगायांघोषमत्स्यौस्त इत्यत्रेवप्र

ख्यातेन इतिमात्रप्रतीतिः कर्तृत्वं भवतु आक्षेपादेव अन्यथा सकर्मकक्रियाया एवावगतेस्तत्रापि
कर्तरि शक्तिः प्रसज्यते अन्यलभ्यत्वान्नात्र न शक्तिरिति चेत् अत्रापि तुल्यत्वादिति ध्येयं अनुपप
त्तीति ग्राममानयेत्यादौ गोत्वस्यानयनेऽन्वयानुपपत्त्या व्यक्तेराक्षेपसंभवेऽपि गौरस्तीत्यत्र गोत्व
स्यास्तित्वेऽन्वयसंभवेन अनुपपत्तिज्ञानस्यैवासंभविततया न व्यक्तेर्लाभसंभव इत्यर्थः ननु अ
नुपपत्तिज्ञानं विनापि व्यक्तिबोधस्यानुभविकतया तदनुपपत्तेरित्यर्थः तथा सति पचतीत्यत्राप्या
ख्यातस्य कर्तरि शक्त्यापत्तेः अनुभवस्य तुल्यत्वात् अत एव ग्राममानयेति विहाय गौरस्तीत्येवो
क्तमिति चिन्तामणिकृतस्तु व्यक्तेरपदार्थत्वे तु वचनसंख्यादीनां तत्रान्वयासंभवः सुविभक्तीनां
प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वनियमात् तिङर्थसंख्यादीनां कर्तर्येवान्वयात्तद्विशेषः जाता
वेव शक्तिस्वीकारे पश्वादिपदे उपाधिविशिष्टव्यक्तौ तैरपि शक्तिस्वीकारेण न वैवं तन्नियमा

पि

त.प्र.श. पपत्तिज्ञानाद्यधिकरणेनापिज्ञानवर्श्यौविनोगृहाभावेनबहिःसत्वसिद्धिरितिभावः तथाचगोशब्द
ज्ञोत्वस्यशाब्दबोधः व्यक्तेस्त्वनुमितिविषयत्वं अर्थापत्तिविषयत्वंवा नतुशाब्दबोधेतस्याः प्रवेशः।
भट्टमतेपदोपस्थिताएवशाब्दबोधेभासंते यथागामानयेत्यादौपदानुपस्थिताएववा यथा
पत्पतःश्वेतमारूपंदृष्ट्वाशब्दंचशृण्वतः खुरविक्षेपशब्दंचश्वेताश्वोधावतीतिधीरित्यत्रपदा
नुपस्थितानामेवशाब्दबोधविषयतातत्रशाब्दयामीत्यनुभवात् नतुकेचित्पदोपस्थिताः केचि
च्चपदानुपस्थिताइति अर्द्धजरतीयन्यायस्यभट्टैरनङ्गीकारात् नचगौरितिपदान्युगपदेवजा
तिव्यक्त्योःप्रतीतिर्व्याहन्येत एवंगोपदाज्ञोत्वधीः ततः अनुपपत्तिज्ञानेततश्चव्यक्तिधीरिति
ज्ञानधाराकल्पनंचेति गौरवमितिवाच्यं गोपदस्यजातिमात्रवाचकत्वे सिद्धेयुगपत्प्रतीत्ने
रसिद्धेः ज्ञानधाराकल्पनस्यचफलमुखत्वेनादोषात् यथापचतीत्यत्रकृतिमात्रशक्तार

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पगमे पदादेरपि बोधापत्तेरिति भावः. ननु आक्षेपोऽनुमानं तच्चन संभवति साध्यहेतुप्रयोगासंभ
वात्. तथा हि. इयं गौः गोत्वादिति तावत् अनुमानमसंभावि शब्दा[illegible]क्षाद्यनात्. नापि गोत्वं
गवाश्रितं गोत्ववत्वादिति. पक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्येन सिद्धसाधनात्. अथ गोत्वं व्यक्त्याश्रितं
जातित्वादित्यनुमानेन पक्षधर्मतावलाक्ष्ता व्यक्तिसिद्धिरिति चेन्न. जातित्वादेर्लिं
गस्य पदादनुपस्थितेः. व्याप्त्यादि प्रतिसन्धानमन्तराव्यक्तिबोधस्यानुभवसिद्धत्वाच्चेति क
थमाक्षेपाद्व्यक्तिलाभ इत्याशयेनाशंकते. ननु कोयमिति. समाधत्ते. तस्येति. गवादिधर्मि
णइत्यर्थः. अर्थापत्तिमेवाह. गोत्वंहीति. अनुपन्नमिति. आनयनाद्यन्वयेऽनुपपन्नमित्य
र्थः. तं स्वाश्रयं. आक्षिपतीति. अनुपपत्तिज्ञानजन्यार्थापत्त्यात्मकज्ञाने व्याप्त्यादि ज्ञान
स्यानपेक्षितत्वात्. अत एव शतवर्षजीविनो गृहेऽभावो बहिः सत्वं विनाऽनुपपन्नं इत्यनु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

श.प्र.टी सन्निकृष्टत्वेन तत्र शक्तेरग्रहाच्छाब्दबोधानुपपत्तिरिति तद्विशेष्यकशाब्दबोधे विच्छिन्नं प्रति तद्विशेष्य
कशक्तिग्रहत्वेन कारणतावच्छेदकत्वे चेति शाब्दत्वशक्तिज्ञानत्वाभ्यामेव कार्यकारणभावो वाच्यः
योग्यतावत्वाच्चागृहीतशक्तिव्यक्तेरपि भानमुपेयं· एवं च घटपदात्पटशाब्दबोधापत्तिर्जाग
र्त्येवेत्यनुपपत्त्या शाब्दप्रमितिरनुमित्यन्तर्गतैव· एवं च घटपदात्पटशाब्दबोधापत्तिः तन्नि
रूपितव्याप्तिज्ञानादेरभावादित्याखण्डलभावार्थो विस्तरेयः· अत्र शाब्दत्वशक्तिज्ञानत्वाभ्यां
कार्यकारणभावविचारे· गोत्वस्यैवेति· गोत्वविशिष्टे शक्तिस्वीकारआवश्यकत्वात् नागृही
तविशेषणान्यायेन गोत्वस्य च शक्तिः। विशिष्टे शक्तिस्वीकारमपेक्ष्य विशेषणे शक्तिस्वी
कारे लाघवात्· तदिदमुक्तं· विशेष्यं नाभिधा गच्छेत्क्षीणशक्तिर्विशेषणे इति· कथं तर्ही
ति· व्यक्तेरशक्यत्वे इत्यर्थः· नाम· बोधविषयता· अशक्यस्यापि शाब्दबोधविषयत्वो

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मूलमित्याशंकते· अस्त्वेक एवेति· सएवेति सार्वज्ञादिशालीमनुत्वेनभवदभिमत इत्यर्थः· तथा च
नाम्नैव भेदो नाम भवतीति भावः· द्विमिति· स्वोपादानगोचरजन्यापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृत्यजन्यानिज
न्मानि सकर्तृकाणि कार्यत्वाद्घटवत् इत्यनुमानमपि ईश्वरसाधकमवसेयं· ननु शक्तिज्ञानस्य हेतु
त्वे पि घटपदं घटे शक्तमिति शक्तिज्ञानकाले पटशाब्दबोधापत्तिः· न च तदा घटशाब्दबोधोत्पत्त्या
शाब्दत्वावच्छिन्नं जायत एव पटशाब्दत्वावच्छिन्नो [illegible]त्पादकाभाव एवेति वाच्यं· योग्यताज्ञानादेरे
वतदवच्छिन्नोत्पादकत्वादित्याशंकते· स्यादेतदिति· ननु तदर्थविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रतितच्छ
क्तपदज्ञानत्वेन हेतुत्वकल्पनान्नोक्तापत्तिरित्याशंकते· अथेति· देशान्तरस्थस्य पुंसः·
तस्या एव काशीस्थितगोरेव· अप्रतीतेरिति· असन्निकृष्टत्वादिति भावः· गोः काशीष्ट
त्तिरिति वाक्यजन्यबोधिकाशीस्थगोरेव विशेष्या· एवं च देशान्तरीयपुंसः तादृशगौर

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

–त.
१.रा

न्नैवं तन्नैवं यथा गगनादीति व्यतिरेक्यनुमानमेव तदानीमन्यदृष्टसंभवादीश्वरसाधकमिति हृ
द्यम्. मन्वादय इति. तथा च नेश्वरसिद्धिरिति भावः. नेति. यद्येवं तावता न संकेतग्रहानुपप
त्तिः तथापि प्रसङ्गादीश्वरोऽपि साध्यत इति भावः. तेषामिति. कपिलमन्वादीनां सर्वज्ञत्वे भवतु
व्यवहारहेतुत्वं परन्तु तेषां तत्त्व एवं विवाद इति भावः. ननु व्यवहारान्यथानुपपत्तिर्भवन्मते ईश्वर
इव मन्मतेऽपि तेषु सर्वज्ञत्वे एव मानं स्यात्. धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पना याऽएव लघीयस्त्वं चे
त्याह. व्यवहारेति. एवमपि पूर्वसर्गसिद्धसर्वज्ञत्वकमन्वादिस्वीकारेऽपि. अनुपपन्नोऽस्तीति.
पूर्वसर्गात् पूर्वसर्गसिद्धसर्वज्ञत्वकः कश्चिद्यदि स्यात्तदा ततस्तत्र व्यवहारप्रवर्त्तना स्यात्. स एव
तु नास्तीति भावः. तत्रापि पूर्वसर्गेऽपि. अन्य एवेति. स्वपूर्वसर्गसिद्धसर्वज्ञत्वकस्यान्य एवे
त्यर्थः. तथा भावः व्यवहारप्रवर्त्तकत्वं. ननु सर्वदा सर्वज्ञत्वादिशालीएको मनुरेव सर्वत्र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धेयभावइतिभावः । वस्तुतस्तु शब्दादिरूपकार्याधिकरणत्वाद्गगनेऽतिव्याप्तिरतः कालेति । आगमेति ।
धाता यथापूर्वमकल्पयदितिवेदसिद्धत्वादित्यर्थः । तथा च संसारस्य प्रवाहानादित्वं नत्वनादित्वमे
वेतिभावः । कालकपालान्यावृत्तिर्घटप्रागभावः कार्यद्रव्यानधिकरणकार्याधिकरणावृत्तिरभाव
त्वात् गगनवृत्तिघटात्यन्ताभाववत् । पक्षधर्मताबलाच्च प्रागभावे ईदृशकालवृत्तित्वं सिद्ध्यतीति । ख
ण्डप्रलयवृत्तित्वमादाय पर्यवस्यतीत्यनुमानमपि तत्साधकं बोध्यं । शरीरद्वयं प्रयोज्यप्रयोजकद्व
द्व्यशरीरद्वयं । तथा पूर्ववत् । संकेतं घटादिपदसंकेतं । नन्वेवं संभवतीश्वरे मानसत्वेन देवानुनेत्याशंक
ते । ईश्वर एवेति । व्यवहारेति । शक्तिग्राहकाभावाद्बालस्य ग्रहे घटादिगोचरप्रवृत्त्यनुपपत्तिरेवेश्व
रे मानमित्यर्थः । यद्यप्यर्थापत्तेर्नास्मन्मते प्रमाणान्तरत्वं तथापि सर्गाद्यकालीनशक्तिग्रहः प्रयो
ज्यप्रयोजकवृद्धव्यवहारप्रयोज्यः प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धव्यवहाराप्रयोज्यत्वे सति प्रयोज्यत्वात् । प

मो

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त॰प्र॰टी नुसंसारस्यानादित्वात् खण्डप्रलयाद्यभावेन सर्गाद्यकालाभावात्कथं तदसंभव इत्याशंकते
प्रलय इति· खण्डप्रलय इत्यर्थः· कार्यद्रव्येति· सृष्टिकालवारणाय कार्यद्रव्यानधिकरणे
ति· कालिकसंबन्धेनाधिकरणत्वं बोध्यं· कार्यानधिकरणोक्तावसंभवः· खण्डप्र
लयेपि परमाण्वादौ रूपक्रियादिसत्वादतः कार्यद्रव्येति द्रव्यानधिकरणे उक्तावपि तथा
परमाण्वादेः सत्वादतः कार्येति· कार्यद्रव्यानधिकरणोक्तौ महाप्रलयेऽतिव्याप्तिरतः का
र्याधिकरणेति· कार्यत्वं चात्र ध्वंसप्रतियोगित्वं· तेन महाप्रलये ध्वंसरूपकार्याधिकरण
त्वेपि नातिव्याप्तिः अभावातिरिक्तकार्यपरं कार्यपदं सामान्यस्य विशेषपरत्वादित्यपि· पद
कश्चित् महाप्रलयस्य चरमदुःखध्वंसादिरूपतया प्रतियोगितासंबन्धेन कार्याधि
करणत्वात्कालेपि कालिकसम्बन्धेनाधिकरणत्वबोधकं भिन्नकालीनयोर्नाधारा ०मः
ति·

२०१५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भित्याहारेण शक्तिग्रह इति ध्येयम्. ननु कोशस्य शक्तिग्राहकत्वे गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिंगास्तु
तद्वतीत्यनेन शुक्लादिपदानां गुणे गुणविशिष्टे च शक्तिप्रतिपादनात् गुणविशिष्टेऽपि शक्तिः स्यादि
ति चेन्न. अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थतया शुक्लादिपदानां गुणविशिष्टलक्षणयैवोपपत्तौ न त
त्र शक्तिः कल्प्यते असति बाधक एव कोशस्य शक्तिग्राहकत्वात्. अत एव व्याकरणे नाख्या
तस्य कर्तरि शक्तिप्रतिपादनेऽपि लाघवात् कृतावेव शक्तिरिति वक्ष्यत इति दिक्. तयोः प्रयोज्य
प्रयोजकवृद्धयोः. पर्पतावात्वेन. अनयोः स्वपूर्वकालीनप्रयोज्यप्रयोजकवृद्धयोः अन
वस्थेति. तयोर्व्यवहारोऽपि अन्यव्यवहारपूर्वक एवेत्यनवस्थापत्तेरित्यर्थः. इयं अनवस्था
बीजांकुरवत् अनाद्यनवस्था न दोषाय प्रामाणिकत्वादिति भावः. तदसंभवादिति. तत्राद्यो
त्पन्नबालस्य स्वपूर्वकालीनप्रयोजकवृद्धव्यवहारदर्शनाच्छक्तिग्रहासंभवादित्यर्थः. न

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न·प्र·श

अविरलप्रवाहिचिरस्थायीच्छामात्रयोनिदुःखासंभिन्नसुखत्वं शक्यतावच्छेदकत्वेन तत्रदुःखध्वंसोऽभिरेव·
अतएव तत्प्रकारकबोधस्यानुभवसिद्धत्वात् इत्यप्याहुः· नच ग्रन्थमिति· अयन्तस्थिरं चिरस्थायित्वं प्रवा
हस्येति बोध्यं। विवरणात्· यथा पचति पाकं करोतीति यत्नार्थककरोतिना सर्वाख्यातविवरणात्· आ
ख्यातस्य यत्नत्वविशिष्टे शक्तिः· यद्यपि पूर्वोच्चरितवाक्यस्य स्वसमानार्थकोत्तरोच्चरितवाक्येनार्थ
कथनरूपविवरणस्य शक्तिग्राहकतानस्त्यविधया· इदं पदमत्र शक्तमिति शक्तिबोधकपदाभावा
त्·तथापि· आख्यातपदं यत्नत्वविशिष्टे शक्तं· यत्नत्वविशिष्टशक्तकरोतिधातुप्रतिपादितार्थकत्वा
त्·आकं(?)खविशिष्टशक्तपचधातुप्रतिपादितार्थकपदवत्·यद्धर्मविशिष्टशक्तप्रतिपादितार्थकं भव
ति तत्तद्धर्मविशिष्टे शक्तं भवतीति सामान्यमुखी व्याप्तिरत्राभिमता· इह सहकारतरौ मधुरं पिको
रौतीत्यत्र सहकारतरुरूपप्रसिद्धपदसमव्याहारेण पिकपदं कोकिले शक्तमिति प्रसिद्धपदसम

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

देन दुःखासंभिन्नत्वादिकं नानैव शाक्यतावच्छेदकमित्याहुः तन्न नानार्थत्वकल्पने गौरवात् तथा ता
त्पर्यग्राहकस्याभावाच्च केचित्तु यावति नवेद्यर्थ तदेव शाक्यतावच्छेदकमित्याहुः अपरेतु दुःखा
सम्भिन्नत्वादिकं न शाक्यतावच्छेदकं किंत्वधर्माजन्यशरीरजन्यसुखत्वोपलक्षितमिदं योगिनांतु
नाधर्माजन्यं शरीरं तत्र दुःखोत्पत्तेरधर्मजन्यत्वात् सुखमात्रावच्छेदके तच्छरीरे मानाभावात्
अथ मरणस्य दुःखनियतत्वात्स्वर्गशरीरेपि मरणजन्यदुःखसंभवादसंभवः न च तेन दुःख
स्वमत्यवइत्यनेन विरोधः तस्य दुःखान्यत्व परत्वात् इति चेन्न अनुकूलतर्काभावेन मरणस्य
दुःखनियतत्वे मानाभावात् भावे वा मरणजन्यदुःखजनकाधर्माजन्ये शरीरजन्यसुखत्वस्य प्र
वृत्तिनिमित्तत्वात् एतेन स्वर्गेपि पातभीतस्येति प्रवरणात्स्वर्गशरीरस्य सुखमात्रावच्छेदकत्वेन
तत्र दुःखधीर्भ्रान्तिरेव अतस्वतत्कर्ममात्रजन्यमेवेति तदविशेषणोपि क्षतिविरहइत्याहुः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नेपि कंग्वादिशक्तिमत्वे बाधकाभावः नानार्थत्वेनापि वेदोपपत्तिरिति वाच्यं अन्याय्यं चानेकार्थत्वमि
न.प्र.शा. तिन्यायेन वेदस्य वलवत्वानन्नैव शक्तिपरिच्छेदात् एवं यन्न दुःखेन संभिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरं अ
भिलाषोपनीतञ्च तत्सुखं स्वःपदास्पदमित्यत्र वेदादेव स्वःपदशक्तिग्रहः नन्वदुःखासंभिन्नत्वं न
दुःखासमानाधिकरणत्वं आद्यावन्त्ये च दुःखसत्वेनासंभवात् नापि दुःखासमानकालीनत्वं
अस्मदादिसुखेपि तथात्वात् न चानन्तरमित्यस्याविरलतरगन्तप्रवाहीत्यर्थकतया विरलत
ग्नप्रवाहस्य दुःखासंभिन्नत्वप्राप्सा नातिव्याप्तिरिति वाच्यं अस्मदादिसुखस्यापि कतिपयका
लावच्छेदेन तथात्वसंभवात् चक्रवर्त्तिसुखे तथात्वसंभवेनाभिलाषोपनीतमित्यनेनापि तन्नि
रासासंभवात् अन्यथा विशेषणान्तरवैयर्थ्यापत्तिरिति चेत् अत्र केचित् एकस्मात्मावच्छे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

प्रत्ययादीनां शक्तिग्रहो व्याकरणादित्यर्थः कोशादेरिति अप्येकदन्तहेरंबलंबोदरगजाननादिष्व
त्र गणेशत्वविशिष्टे शक्तिग्रह इत्यर्थः नन्वत्र गणेशत्वविशिष्टस्य पदार्थतया पदार्थस्य पदार्थता
वच्छेदकस्य वा भेदाभावात्कथं द्वन्द्व इति चेन्न कोशस्य शक्तिग्राहकतया रदपदमत्र शक्तमिति ग्रहस्यै
व तस्माद्द्वये न तत्र पदानामेव पदार्थतया तद्भेदसत्वात् आदिपदाद्वाक्यशेषविवरणप्रसिद्धपदसा
मानाधिकरण्यपरिग्रहः वाक्यशेषात् यथा यवमयश्चरुर्भवतीत्यत्र यवशब्दो म्लेच्छप्रसिद्धिवशा
त्कंगोर्वाचकः आर्यव्यवहारदर्शनाद्दीर्घशूकविशिष्टस्य वाचकः व्यवहारस्योभयत्राविशेषा
दिति संदेहे वसन्ते सर्वसस्यानां जायते पत्रशातनं मोदमानाश्च दृश्यन्ते यवाः कणिशशालि
न इति वाक्यशेषाद्दीर्घशूकविशिष्टे शक्तिनिर्णयः नन्ववेदेन दीर्घशूकविशिष्टे शक्तिबोध

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त॰प्र॰श॰

ति॰ तदर्थविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नंप्रति ज्ञायमानतच्छक्तपदत्वेन कारणत्वान्नातिप्रसङ्ग॰ इति भावः
नन्वेवंव्यवहारएवशक्तिग्राहकःस्यायात॰ इत्थंच शक्तिग्रहंव्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यव
हारतश्च॰ वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धा इति प्राचीनगाथाविरोधः स्यात आ
ह॰ तदनन्तरमिति॰ आद्यशक्तिग्रहानन्तरमित्यर्थः॰ व्यवहारात्॰ गवानयनगोचरप्रयोज्यप्रयोज
कवृद्धव्यवहारात्॰ पूर्वंतु घटानयनगोचरो व्यवहार उक्त इति नाभेदः॰ अनवस्थाभिया॰ पूर्वं व्यवहा
र एव शक्तिग्राहकः॰ ततश्च व्यवहारेणोपमानेन वा शक्तिग्रहो जायत इत्यत्र नास्माकमाग्रह इति
न प्राचीनगाथाविरोध इति भावः॰ उपमानादिति॰ गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्युपमानात्॰ गवयो
गवयपदवाच्य इति शक्तिग्रहो भवेदित्यर्थः॰ शब्दादिति॰ आप्तवाक्यादित्यर्थः॰ कोकिलः पिक
पदवाच्य इत्याप्तवाक्यात्पिकपदादेः कोकिले शक्तिग्रहादिति भावः॰ व्याकरणादिति॰ प्रकृति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्षणाक्रियात्वात् मक्रियावदित्यनुमिनोतीत्यर्थः · ज्ञानं घटानयनगोचरं ज्ञानं · अयं घटानयनगो
चरप्रयत्नः घटानयनज्ञानजन्यः घटानयनगोचरप्रयत्नत्वात् स्वीयस्तनपानगोचरप्रयत्नवत् · यो
यद्गोचरप्रयत्नः स तज्ज्ञानजन्य इति सामान्यमुखी व्याप्तिः अतो न दृष्टान्तासङ्गतिरिति दृष्टान्तमेवा
ह · स्वप्रयत्न इति · स्वीयस्तनपानगोचरप्रयत्न इत्यर्थः तेन बालेन तथा निश्चयात् ज्ञानजन्यत्वनि
श्चयात् · तद्धेत्वाकांक्षायां · घटानयनगोचरज्ञानहेत्वाकांक्षायां · शब्दमेव · घटमानयेति शब्दमेव ·
आवापोद्वापाभ्यामिति · आवापः संग्रहः · उद्वापस्त्यागः · यथा घटमानय पटं नयेत्यादि · तत्ते
चतस्मिन्निति · घटपदे घटधीजनकत्वेन्द्रूपे चेत्यर्थः · अतिप्रसङ्गभङ्गाय · घटपदं घटधीजनकं
मित्यपि स्यादित्यतिप्रसङ्गभङ्गायेत्यर्थः · वस्तुतस्तु · अतिप्रसङ्गभङ्गाय · अगृहीतशक्तिकानामपि
घटशाब्दबोधातिप्रसङ्गभंगायेत्यर्थः · तज्जननानुकूलं · घटधीजननानुकूलं · किमनुपपन्नमि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न संकेतग्रहासंभवात्कथं शक्तिज्ञानं हेतुरित्याशंकते · स्यादेतदिति · कथं ग्राह्य: केन प्रमाणेन ग्रा
न·प्र·श ह्य: शंकते · उपमानादितीति · तत्र अतिदेशवाक्यार्थज्ञानरूपोपमानस्य · वाक्यार्थज्ञाने
ति · गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यार्थज्ञानं तावदस्त्येवं · तच्च गोसदृशोहितिरवगत
वाक्यार्थज्ञाने समस्त्यादित्यर्थ: तस्य गोसदृश इति वाक्यार्थज्ञानस्य · शक्तिग्रहमूलकत्वा
त् · गोपदं गाविशक्तमिति शक्तिज्ञानमूलकत्वादित्यर्थ: तथा च तच्छक्तेरप्युपमानान्नश
क्षेऽनवस्थापत्तिरिति भाव: व्यवहारादिति · प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धव्यवहारादित्यर्थ: ·
व्यवहारश्च · घटानयनादिक्रियारूप: · केनचित्प्रयोजकवृद्धेन कश्चन प्रयोज्यवृद्ध: त
दर्थं प्रयोजकवृद्धवाक्यार्थ: घटमानयेति · घटानयनानुकूलश्चेष्टावानू भवति तथा कि
यया घटानयनक्रियया · तस्य · प्रयोज्यवृद्धस्य प्रयत्नमिति · इयं क्रिया प्रयत्नपूर्विका विल

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नेपि शाब्दबोधानुदयाच्छक्तित्वेन तज्ज्ञानं हेतुः· शक्तित्वं च तादृशेश्वरसंकेतत्वं तथा च पामराणामी
श्वरज्ञानात् संकेतस्येश्वरसंकेतत्वेनाज्ञानात् कथं बोध इत्याशंकते· कथं तर्हीति· ईश्वरमविदुषामि
ति पामराणां मीमांसकानां चेत्युभयत्रान्वेति· तथेति· संकेतत्वेनेत्यर्थः· तेषामपि संकेतत्वप्रका
रकज्ञानसत्त्वादिति भावः·· चैत्रशब्दादयमर्थो बोद्धव्य इत्यास्माकीनेच्छाविषयाणां चैत्रादिशब्दा
नामशक्तत्वापत्तिः तत्रेश्वरसंकेताभावादित्याशंकते· आधुनिकेति· कागतिरिति· तत्रेश्वरेच्छा
रूपसंकेतज्ञानाभावादिति भाव· तस्यापि· आधुनिकसंकेतितचैत्रादिशब्दस्यापि· ईश्वरेति·
द्वादशाहःकालीनपित्रुच्चारितनामपदवाच्यः शिशुरित्याकारिकेच्छयेश्वरेण तादृशश्रुति
प्रणयनात्तत्रापीश्वरसंकेतोऽस्तीति भावः· ईश्वरीयज्ञानस्येच्छाया वा कृतेर्वा शक्तिरूप
त्वमिति विनिगमनाविरहादतिरिक्तैव शक्तिरिति नव्याः संकेतग्राहकप्रमाणाभावे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

दिति॰ एतत्पदजन्यत्वप्रकारतानिरूपितैतदर्थबोधविशेष्यताशालिनी इच्छेत्यर्थः हन्तैवमिति॰ एवंह
त॰प्र॰श इच्छामात्रस्यैवाभिधातृत्वे पामरादीति॰ गगरीत्यादिशब्दा इत्यर्थः॰ अभिधायकाः स्युरिति॰ तथा च ना
पभ्रंशितवै नम्लेच्छितवैरित्यादिश्रुतिविरोधः शक्त्या प्रतिपादकत्वस्यापभ्रंशानपभ्रंससाधारणात्
अतिरिक्तशक्तिस्वीकारे तु तत्र संकेतसत्वेपि अतिरिक्ताभिधायास्तत्रानंगीकारेणतादृशश्रु
तिविरोध इति भावः संकेतमात्रं तादृशेच्छामात्रं अपभाषिते॰ गगर्यादिशब्दे॰ सोस्ति॰ ईश्वरसंके
तोस्ति॰ मानाभावादिति॰ शास्त्रनिश्चितशक्तीनां गगर्यादिशब्दानां शाब्दरूपफलाभावेनापभ्रंशेन ता
दृशेश्वरसंकेत इत्यर्थः नापभ्रंसितवै इति श्रुतिविरोधश्च बाधको वसेयः॰ ननु शाब्दसामान्ये शक्ति
ज्ञानस्य हेतुतया अपभाषिते शक्त्यभावेन कथं शाब्दबोध इति तटस्थः शंकते॰ कथं तर्हीति॰ शक्ति
भ्रमादिति॰ भ्रमप्रमासाधारणशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वादिति भावः ननु प्रमेयत्वादिना शक्तिज्ञा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्तुर्वाच्यः तच्च न संभवति· भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वेन भ्रमाद्यजन्यत्वनिर्णयासंभवात् संभ्रमाद्यजन्य(त्वा)थादिप्रहाणिजन

(भ्रमाद्यजन्यत्व) कत्वादेश्च तद्ग्राहलिंगस्य शाब्दबोधोत्तरकालीनत्वादित्यास्तां विस्तरः· ननु शाब्दस्यानुमानान्तर्गतत्वेन

घटमानयेति शब्दाद्घटादिपदे शक्तिमविदुषोपि शाब्दबोधापत्तिः न मतं तत्र व्याप्तिज्ञानाभावादेवत

दसंभवस्तात्र्या येनाशंकते नन्विति· स्वातन्त्र्येण शब्दत्वेनोपामराणां घटादिपदे अगृहीतशक्तिकानां·

सहकारित्वादिति· स्वेतरकारणचक्रसमवहितकारणस्यैव फलोपधायकत्वेन केवलशाब्दसत्वेपि श

क्तिज्ञानरूपसहकारिविरहान्न तत्र फलोपधानमिति भावः उपोद्घातसंगत्या शक्तिं निरूपयितुमा

शंकते अथेति· इयं शब्दसहकारिग्रहविषयः· पदार्थान्तरमिति · तत्तत्पदार्थभावच्छेदकाभावरूप

वदित्यर्थः तेनन्नासिद्धसिद्धव्याघातः संकेतग्रहमिति· वक्ष्यमाणसंकेतजन्यग्रहविषयइत्य

र्थः आवश्यकत्वादि(हि)अभिधाज्ञाने भवतामप्यपेक्षणीयत्वात् संकेतं निरूपयति· सचेति अस्मा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

वश्य

त.प्र.रा. एकप्रतीतीच्छयोच्चरितमिदमिति तात्पर्यनिर्णयस्य शाब्दबोधात्पूर्वमवश्यमपेक्षिततया लौकिकवाक्यम
नुवादकं तस्माल्लौकिकवाक्यं सर्वमेवानुवादकत्वादप्रमाणं वेदेतु तदभावात्प्रामाण्यमित्यूचुः तदसत् ए
कपदार्थविशिष्टापरपदार्थविशेष्यकएकपदार्थप्रकारकप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वरूपयथार्थतात्पर्यनि
श्चयत्वेन हेतुत्वे याथार्थ्यनिवेशे गौरवात् । किंतु नानार्थानुरोधेन शाब्दसामान्ये एकपदार्थप्रकारकापरपदा
र्थविशेष्यकप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वरूपतात्पर्यज्ञानस्यैव । न चैवं वह्निना सिंचतीत्ययोग्यवाक्यादपि प्रमाप
त्तिरिति वाच्यं एकपदार्थे परपदार्थवत्त्वरूपयोग्यताप्रमाया एव संशयनिश्चयसाधारणरूपेण कारणत्वा
त् । अपि चेदं वाक्यं भ्रमादिविशिष्टज्ञानयोरन्यतरजन्यं वाक्यार्थज्ञानजन्यवाक्यत्वात् तत्र भ्रमादेर्वा
धे अयं वक्ता स्वप्रयुक्तवाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानवान् भ्रमाद्यजन्यवाक्यार्थज्ञानजन्यवाक्यप्रयो
क्तृत्वात् अहमिवेति वक्तृयथार्थज्ञानानुमानपूर्वकमेव यथार्थवाक्यार्थप्रती[illegible]परत्वनिश्चयो हे

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पदार्थत्वेन रूपेण तत्तत्पदार्थघटितं विशिष्यतत्तत्पदार्थघटितं च तत्र वेदस्थले घटपदार्थविशिष्टाम्पदार्थविशे
ष्यकघटपदार्थप्रकारकप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वरूपतात्पर्यमेव हेतुः ननु विशिष्य तत्तत्पदार्थघटितं लोके तु घटवि
शिष्टकर्मता विशेष्यघटप्रकारकप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वरूपतात्पर्यज्ञानमेव हेतुः तत्र सामान्यतो घटपदार्थत्वा
दिना तात्पर्यग्रहेपि पदादेरपि लक्षणादिना घटपदार्थत्वसंभवेन घटविशिष्टकर्मताविशेष्यकप्रतीतीच्छयोच्च
रितं न वेति विशिष्यसंदेहेपि शाब्दबोधापत्तेः वेदे तु लक्षणादिनान्यार्थासंभवेनैकपदार्थत्वेन ज्ञाने विशिष्यवि
शिष्यसंदेहाभावात् यथा कपिञ्जलानालभतेत्यादौ प्रथमोपस्थितत्वरूपलाघवतर्कनिर्णीतत्रित्वावि
शिष्टकपिंजलपदार्थपरं बहुवचनान्तं कपिंजलपदमिति सामान्यतः कपिंजलपदार्थत्वरूपेण ता
त्पर्यनिर्णयेपि विशिष्यकपिंजलत्वादिरूपेण तात्पर्यसंशयासंभवात् लोके तु यत्र क्वचनेत्यपि तात्प
र्यसंभवेन लाघवतर्कानवतारात् विशिष्यसंदेहसंभवेन घटविशिष्टकर्मत्वविशेष्यकघटप्रका

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न·प्र·श· नौपाधिकत्ववारणाय ज्ञानोपयोगित्वसंभवतीति बाधाभावादिवारणाय व्यभिचारित्वेन लक्षणपादिति तदर्थस्त्वा
२जनक भासव्यावृत्तत्वं धर्मभिन्नत्वमिति यावत् वस्तुमात्रस्यैव लिंगविधया धर्मजनकतया ज्ञायमानलिंगत्वाति जनक ३
रिक्तरूपेण धर्मजनकत्वं विवक्षणीयं न च तन्मते तत्प्रसिद्धिः विसंवादिप्रवृत्त्यादिज्ञानमात्रस्यैव तथा
त्वात् न चाबाधितत्वादितथा बाधस्य विपरीतनिश्चयसंभवे ज्ञानमात्राभावेन तदभावस्य ज्ञानमात्रेप्रयो
जकत्वादिति ननु तन्मते गृहीतासंसर्गकग्रहणस्मरणात्मकज्ञानद्वयस्यैव धर्मतया विसंवादिप्रवृ
त्तिजनकत्वेन तस्य च निधर्मितावच्छेदकतया बाधाभावस्य न तत्र हेतुत्वमिति कथमेतत् अत्र केचित् वि
संवादिप्रवृत्तिजनकत्वेन न ज्ञानस्य प्रवेशः अपि तु स्मृतित्वेन तथा च स्मृतिजनकतावच्छेदकावच्छिन्ना
न्यत्वादितितदर्थः जनकता चोद्बोधकव्याप्तत्वान्तेन नासिद्धिरिति असंसर्गाग्रहविशिष्टज्ञानद्वयेऽन्व
यव्यतिरेकाभ्यां बाधस्याविरोधित्वमित्यन्ते एव तेस्यापि कश्चिदित्यादिक् । न च तत्पर्यसामान्यतः तन्नत्

ताकरणानोभयसाधारणस्य जनकतात्वस्यैकस्याभावादिशिष्येव निवेशो करणत्वात्मकजनकताप्रसक्तेर्न प्रवेशः
ननु करणतातिरिक्तजनकतात्वेन प्रवेश इति व्यर्थत्वशंकाया अनवकाशाच्च उद्बोधकव्याद्याच्च स्मृतिजनकतानि त
वेशनीया नातउद्बोधकतया जनकतामादाया असिद्धिः प्रागभावस्य तद्व्यक्तित्वेनाहेतुत्वाच्च न प्रमानुमिति प्रागभा
वे व्यभिचार इति दिक् केचित्तु एवं प्रकृतविषयवैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानमेव प्रकृते प्रमितिशब्दार्थ इत्याहुः अथवा
ज्ञायमानकरण इत्यत्राधेयत्वं सप्तम्यर्थः तथा च यज्ज्ञानीयज्ञायमानकरणनिष्ठत्वे सति यज्ज्ञानोपयोगित्वे स
ति व्यभिचारि वैलक्षण्यं भवतीति तज्ज्ञानानिरूपितस्याननिष्ठकारणतायां विषयतासम्बन्धेनावच्छेदकं भवती
ति व्याप्त्यर्थः सल्लिंगपरामर्शस्तु न ज्ञायमानकरणधूमादिनिष्ठः अथात्मलिंगकानुमितिं प्रति ज्ञायमा
नेकरणे आत्मनि तस्य ईश्वरेर्न तद्वारणमिति चेन्न तज्ज्ञानानधिकरणत्वस्य ज्ञायमानकरणेनि वे
शात् अत एव प्रागभावस्य तद्व्यक्तित्वे न हेतुत्वेऽपि न प्रमानुमितिप्रागभावे व्यभिचारः धूमनिष्ठा

त॰प्र॰ग्र॰

न्तत्वं प्रमित्वजनकज्ञानजनकज्ञानसामग्र्यप्रविष्टत्वमिति याचत्. न चैवं सर्वांशे भ्रमाभावेन प्रमित्यजनिका
ज्ञानजनिका सामग्र्येवाप्रसिद्धा प्रमितिपदेन भ्रमभिन्नत्वविवक्षणे च तन्मते भ्रमाप्रसिद्ध्याप्रसिद्धिरिति वा
च्यं स्वव्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नविशेष्यताशाल्यनुभवत्वस्य प्रमितिपदेन विवक्षणात् तादृशी च स्मृति
सामग्र्येव प्रसिद्धा अथानुभवस्य स्मृतिकारणतया सहितोपरामर्शस्यानेनैव वारणे ज्ञानविशिष्टकार
णसहकारीत्यत्र ज्ञानविशिष्टेत्यस्य वैयर्थ्यमिति चेन्न करणातिरिक्तज्ञानजनकनाश्य कारण
कलापस्यैव ज्ञानजनकसामग्रीपदेन विवक्षितत्वात् अन्यथा स्वात्मककूटलिङ्गकानुमितिस्थाना
भिषिक्तसाध्यस्मृतिमादाय स्मृतिसामग्र्यप्रविष्टत्वस्य व्याप्तावप्यसत्त्वेन दृष्टान्तासिद्ध्यापत्तेः
अवरणाभावघटकत्वाच्चासिद्धिवारकत्वोपि करणातिरिक्तेत्यस्य न वैयर्थ्यं वस्तुमात्रस्यैव स्वा
त्मककूटलिङ्गकानुमितिस्थानाभिषिक्तसाध्यस्मृतिजनकतया ऽसिद्धिवारकत्वाच्च जन

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मनिष्ठरूपादौ व्यभिचारवारणाय ज्ञानोपयोगीत्यत्र ज्ञानमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नकरणताकज्ञानपरस्य
ज्ञानपदस्य निवेशात्। अत्रेदं चिन्त्यं। परामर्शरूपमानलिङ्गसत्त्वे संदिग्धलिङ्गपरामर्शाभावसंभवात् कथं संदिग्ध
लिङ्गपरामर्शे व्यभिचारनिरासः। न च यत् ज्ञानप्रत्युपयोगिता तज्ज्ञानकरणतावच्छेदकज्ञानविशिष्टक
रणसहकारित्वं विवक्षितं सत्परामर्शरूपमानलिङ्गसत्त्वेन प्रमानुमितिहेतुत्वेन संदिग्धलिङ्गपरामर्श
स्य प्रमानुमितिं प्रत्येवोपयोगितया प्रमानुमितिकरणतावच्छेदकसत्परामर्शविशिष्टलिं
गसत्त्वे सत्परामर्शे ~~प्रमानुमितिं प्रत्येवोपयोगितया प्रमानुमितिकरणतावच्छेद~~ भावासंभवदिति इति ४
च्यं। तथा सति व्याप्तिवदिति दृष्टान्तासंगतेः। व्याप्तिपक्षधर्मतावद्घटितत्वेन प्रमानुमितिं प्रत्येवोपयोगि
तया सत्परामर्शविशिष्टलिंगसत्त्वे व्याप्तसमभावासंभवेन तादृशसहकारित्वस्य व्याप्तासाध्यभावादि
ति आत्ममनोयोगबाधाभावादिवारणाय व्यभिचारित्वे तत्स्वरूपादिति। तच्च प्रमितिजनकव्यापार

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

त॰प्र॰श॰ स्वज्ञानविशिष्टेत्वर्थात् लिंगपरामर्शस्य ज्ञायमानकरणसहकारित्वात् यस्मिन्सति यदभावात् का
र्याभावः तस्यैव तत्सहकारित्वेन स्वविशिष्टे स्वासहकारित्वात् तथा च तज्ज्ञाननिरूपितकरणतावच्छेद
कज्ञानविशिष्टकरणस्य ज्ञायमानत्वघटितधर्मावच्छिन्नकरणताकज्ञाने जननीये सहकारि
त्वमर्थः पर्यवस्यति परामृश्यमानलिंगत्वेनैवानुमितिकरणतया परामर्शविशिष्टसत्वे परामर्शा
भावासंभवान्न व्यभिचारः ह्रदो वह्निमान् ह्रदत्वादित्यादौ परामृश्यमानलिंगसत्वेपि व्याप्त्य
भावेन प्रमानुमित्युत्पत्त्यभावाद्व्याप्तिवदितिहेत्वज्ञसंगतिः व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टलिंगत्वेन प्र
मानुमितिकरणत्वात् ज्ञायमानशब्दसत्वे शब्दसमवायाभावासंभवेनैव तादृशसहकारित्व
स्य शब्दसमवाये अभावेपि भायक्षणो धूमत्वसामान्यलक्षणाजन्यपरामर्शविशिष्टधूमसत्वेपि धू
मनिष्ठरूपाभावेन धूमचाक्षुषानुदयात्परामृश्यमानधूमस्य प्रत्यक्षे जननीये सहकारित्वाभू

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रणत्वात् व्याप्तिवच्छब्दशक्तिश्चेति । नञ्ज्ञानं हेतुत्वेन ज्ञानमुपयुज्यते शाब्दबोधनिरूपितज्ञाननिष्ठकारणतायां
विषयतासंबन्धेनावच्छेदकं शाब्दबोधनिरूपितज्ञानावच्छिन्नकारणताश्रयस्य शब्दस्य शाब्दबोधजन
नीये उपयोगित्वे सति सहकारित्वे सति व्यभिचारित्वे लक्षणत्वादिति तदर्थः । सामान्यमुखी च व्याप्तिः
यद्यज्ज्ञाननिरूपितज्ञानावच्छिन्नकरणताश्रयस्य यज्ज्ञाने जननीये सहकारित्वे सति व्यभिचारि
त्वे लक्षणं भवति । तज्ज्ञाननिरूपितज्ञाननिष्ठकारणतायां विषयतासम्बन्धेनावच्छेदकं भवति ।
यथा व्याप्तिः शब्दशक्तिश्चेति । अत्र भूयोऽवयवेन्द्रियसन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय ज्ञायमानं कर
णमिति शाब्दबोधं प्रति ज्ञायमानकरणस्य शब्दस्य स्वप्रत्यक्षे जननीये उपयोगिनि शब्दनिष्ठो
त्रसम्बन्धे व्यभिचारवारणाय ज्ञानोपयोगीति । तथा च यज्ज्ञानं प्रति यज्ज्ञायमानं करणं त
ज्ज्ञाने जननीये सहकारीत्यर्थान्न दोषः । न च साध्यव्याप्तिज्ञानपक्षे व्यभिचारः । ज्ञायमानत्वस्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

त॰प्र॰श॰ दादः भिन्नस्य वेदस्य नित्यत्वात् नित्यानुमेये वेदे तदर्थज्ञापकत्वेन ज्ञानमन्येव सामग्रीति न
व्यभिचारः शुकवाक्येपि शिक्षकवाक्यमादायोपपत्तिः वर्णानां तन्मते नित्यैकरूपत्वात्
न च देवदत्तसंपन्नशुकबालादिवाक्ये गत्यभाव इति वाच्यं तस्याप्रमाणत्वात् व्यवहारस्तु
प्रत्यक्षादसंसर्गाग्रहाद्वेति केचित्तु शुकबालादिभिन्नलौकिकवाक्ये यथार्थवाक्यार्थप्र
तीतिद्वयोर्व्यभिचारितत्वं वेदे वेदत्वात् शुकबालादिवाक्ये अबाधितार्थकत्वं नानेव कारणत्वं प्रमाप्र
योजकमेकत्रान्ति मत्त्वेन च तेषां कारणत्वमिति नाननुगमः न च सर्वत्राबाधितार्थकत्व
मेव प्रयोजकमस्त्विति वाच्यं यत्रान्यघटाभिप्रायेणागेहे घटोस्तीत्युक्ते घटान्तरं दृष्ट्वा तमा
नयति तत्रान्यपरत्वेनाप्रमाणेपि प्रामाण्यापत्तेः तदुक्तं यत्परः शब्दः स शब्दार्थोऽन्तरति
इतीत्याहुरिति दिक् न च ज्ञातमुपयुज्यते ज्ञायमानकरणे ज्ञातोपयोगि व्यभिचारित्वेलक्षण
त्वेसति

तः तस्या पारवमसामर्थ्यं इच्छाविषयीभूतवर्णानुकूलत्वमिति यावत् इति चेन्न· धान्यप्रतार
कवाक्ये संवादेन प्रमाणेऽप्रतारणारूपदोषसत्त्वेन व्यभिचारात्· अन्यथाप्रतीतस्याविषमानार्थ
स्यान्यथाप्रतिप्रिपादयिषाया एवात्राप्रतारणात्वेन उक्तदोषोद्धारेऽपि सर्वसाधारणदोषत्वस्ये
च्छाभावेन तज्जदभावस्य प्रत्येकं कारणत्वे भ्रमसत्त्वेऽप्यन्यदोषाभावसत्त्वात्प्रमात्वापत्तिः अ
कू८५ भावे[illegible]चकारणत्वे गौरवात्· विसंवादिउक्तवाक्यादपि प्रमापत्तेश्च· तस्माद्यथार्थतात्प
र्यकत्वमेव लोकवेदसाधारणं शाब्दप्रमाप्रयोजकं यथार्थतात्पर्यकत्वं च· यथार्थवाक्यार्थप्र
तीतीच्छयोच्चरितत्वं· एकपदार्थविषयपरपदार्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वमिति यावत्· उच्चरितत्वं चानु
सन्धीयमानत्वं· तेन तन्मते वर्णानां नित्यैकरूपत्वेऽपि नासंभवः· न वा मौनिश्लोकादावव्
याप्तिः· वेदे तु पूर्वपूर्वाध्यापकेच्छा मादाय संगतिः· सर्वप्रमाणवेदस्तु पौंरुषप्रमाणवे

त्. योग्यतासंशयवदिति दिक्. प्राभाकरास्तु. क्वचिच्छाब्दभ्रमः क्वचिच्च प्रमेति नियमं तिरोहाय द्वयप्रमात्वं
शाब्दप्रमात्वावच्छिन्नं प्रति किंचित्कारणमुपेयं. तच्च न योग्यता. अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वरूपयो
ग्यतायाः करकाभिप्रायप्रयुक्तपयसा सिंचतीत्ययोग्यवाक्येपि सत्वात्. अथ दोषाभावस्तथा
स्तु. दोषाश्च भ्रमप्रमादविप्रलिप्साकरणापाटवरूपा वक्तृनिष्ठाः. भ्रमश्च उच्चारणीयवाक्या
र्थगोचरो भ्रमः प्रमादो नवधानता. सा च वाक्यार्थज्ञानस्वरूपयोग्यस्य वक्तुरुच्चारणीयवा
क्यार्थनिश्चयव्यतिरेकः अकीयवाक्यार्थनिश्चयव्यतिरेकवारणाय यथ्यज्ञानिवेशः. अन्य
था प्रतीतस्यार्थस्यान्यथा प्रतिपिपादयिषा प्रतारणा स्वप्रतीतविरुद्धार्थप्रतिपादनेच्छेति या
वत्. सैव विप्रलिप्सा. इच्छाविषयीभूतवर्णानुकूलकरणतात्वाद्यभिघातानुत्पाद
कालीनापरवर्णानुकूलतात्वाद्यभिघातः. करणापाटवं करणाकरणतात्वाद्यभिघा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

णापद्यमानमन्वादिवाक्ये ऽपौरुषेयत्वाभिमानिनो गौडमीमांसकस्य शाब्दबोधोदयेन व्यभिचा
रात् नापि द्वितीयः लौकिकत्वेनाज्ञातलौकिकवाक्यस्थले स्फुटशाब्दसामान्यसामग्रीत ए
व लौकिकत्वेनाज्ञातवाक्यादपि शाब्दोत्पत्तिसंभवेन तस्याकारणत्वात् न च पक्षसंशयस्या
दिनियमेन तद्धेतुत्वमिति वाच्यं तत्संशयेपि वाक्यार्थबोधोत्पत्त्या तत्संशयस्याप्रतिबन्धकं
त्वात् अव्यभिचारसंशयव्यतिरेकनिश्चयप्रतिबध्यव्याप्तिज्ञाने व्यभिचारेणाप्रयोजकत्वेन च त
द्व्यानियमाभावाच्च एतेन शाब्दसामान्ये ऽनाप्तोक्तत्वशंकाविरहो हेतुः स च लौकिके आप्तोक्त
त्वानुमानात् न चापौरुषेयत्वनिश्चयदशायामेव वेदस्यानुभावकत्वे दोषवक्त्रनुप्रणीतत्व
द्रष्टारितत्वरूपहेतुज्ञानसत्त्वेन पदार्थसंसर्गसिद्धिसंभवात् वेदस्याप्यनुभावकतापत्तिरिति
वाच्यं व्याप्तिस्मृतिविलंबेन तद्विलंबादिति परास्तं अनाप्तोक्तत्वसंशयस्याप्रतिबन्धकत्वा

वेदःपौरुषेयत्वानुमानात २

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त. प्र. रा. रणत्वं स्वसमानाधिकरणस्वाव्यवहितपूर्ववर्त्तिस्वसमानाकारनिश्चयविषयाविषयकेतर
तद्विशेष्यकतत्प्रकारकानुभवकरणत्वमिति यावत् । स्वसमानाकारत्वं च स्वस्मिन् यादृशी
तद्विशेष्यत्वावच्छिन्नतत्प्रकारिता तादृशीतद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारिताशालित्वमित्यू
ह्यः । तदसत् । व्याप्तिस्मृतिविलम्बेनाप्तोक्तत्वानुमितिसामग्रीभावेन प्रथमम् एव शाब्दबोधो
त्पादः अननुवादकत्वेन प्रमाणत्वात् । ननु लौकिकवाक्यमिदं न वेति संशये शाब्दबोधानुद आप्तोक्तं
यात् । यः संशयातिरिक्तनिश्चयो यत्र प्रतिबन्धको तन्निश्चयस्तत्र हेतुः एवमितो व्याप्तेर
वेति न्यायेनाप्तोक्तत्वनिश्चयस्य हेतुत्वात् शाब्दबोधात्पूर्वं तस्यावश्यकतेति चेन्न । तत्का
र्यतावच्छेदकं हि शाब्दत्वं वा लौकिकवाक्यजन्यशाब्दत्वं वा लौकिकत्वेन ज्ञानवाक्य
जन्यशाब्दत्वं वा । नाद्यः । वेदे तदभावात् । न द्वितीयः । आप्तोक्तत्वानिश्चयेऽपि वेदानुकार

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यायिकेभ्यरति वैशेषिकं स्य शब्दे वारयितृत्वेपि लिङ्ग विधयैतद्बोधकत्वान्नैयायिकेभ्य इत्युक्तं नैयायिकाना
शब्दे तु वैयेवो आरणात् शब्दतात्पर्यज्ञानसम्भवाच्छब्दो न स्वतन्त्रोनुमितिभावः अत्र मीमांसकास्तु लौकि
कवाक्यस्थले शाब्दबोधात् पूर्वं प्रकृतवाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानवदुक्तत्वरूपाप्तोक्तत्वानुमितिसामग्री
सत्वेनाप्तोक्तत्वानुमितिसंभवात् वाक्यार्थज्ञानस्यावश्यकत्वात् तदुत्तरं च वेदस्थलेप्युक्तप्र[illegible]
सामग्रीतः शाब्दोत्पत्तेः लौकिकशब्दोनुवादकः अनुवादकत्वस्य गृहीतग्राह्यनुभवमात्र
शाब्दे जनकत्वरूपत्वात् स्वसमानाधिकरणास्वाव्यवहितपूर्ववर्त्तिस्वसमानाधिकरणनिश्चयावि
षयीविषयकतद्विशेष्यकतत्प्रकारकानुभवमात्रजनकत्वरूपत्वादिति यावत् स्वपदं
मनुभवपरं वेदस्य त्वपौरुषेयत्वेनाप्तोक्तत्वानुमित्यसंभवादननुवादकत्वात् प्रामाण्यं
अनधिगतार्थानुभवकरणत्वस्यैव प्रामाण्यरूपत्वात् न च गृहीतग्राहित्वेनानुभवकर

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवंभिन्नेविषयेऽनुमितिसामग्र्याः शाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकताद्वयकल्पनेगौरवं·१

त·प्रु·२ बन्धकत्वैककल्पनेगौरवं· मन्मते तत्र शाब्दात्मकानुमितिस्वीकारेण तद्प्रतिबन्धकत्वेनैवोपप
न्नेरत आह· प्रतीयन्ते चेति अनुमिन्वन्तीति· नन्वव्याप्तिज्ञानादिघटितसामग्रीजन्यत्वानुमितित्वाभाव
एव तद्विषयइति वाच्यं· व्याप्त्याद्यप्रतिसन्धानेपितस्यानुभवसिद्धत्वात्· असाक्षात्कृतमिति· पद्य
पिनोपपद्यतामित्यपि वक्तुमुचितं· तथा प्युपमितेः शक्तिमात्रविषयकतया घटादिविषय
कज्ञानस्य तत्रासंभवेन तन्निराकरणस्याप्रयोजकत्वात्· नोपमितमितिशेषस्यापि क॰
श्चित्· तथा च शाब्दजन्यज्ञानेऽनुमितित्वाद्यभावेन विलक्षणप्रमितित्वाङ्गीकरणस्यावश्य
कतया तत्करणस्य प्रमाणान्तरत्वमावश्यकमिति भावः· श्रुतमिति· नैयायिकशब्दजन्य
शाब्दबोधविषयइत्यर्थः· श्रुधातोर्ज्ञानार्थकत्वेन शाब्दत्वविशिष्टेऽशक्तत्वात्· अतएव
आत्मा वा अरे मैत्रेयि द्रष्टव्यः श्रोतव्य इत्यादिश्रुतिरप्युपपद्यते· इदंघटज्ञनयनादि·ने

कर्मका १

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

साध्य

पत्वमितिवाच्यं · गौरवान्साध्यव्याप्यवान्नवेति संशयादनुमित्यापत्तेश्चेति चेन्न · अयमालोकोधूमो
ऽनुभयथापि वह्निव्याप्य इत्यत्र हेतुतावच्छेदकसंदेहेपि नैयायिकैरनुमितेरभ्युपगमात् · व्याप्य
वत्तानिश्चयत्वेनैवानुमितिहेतुत्वं · तस्य च योग्यतारूपहेतुनिश्चयस्य सन्देहेपि संभवान्न का
प्यनुपपत्तिरत आह · इष्यते चेति · ननु व्याप्तिभ्रमादेवानुमितिरस्तु · न च भ्रमात्मकपरामर्श
जन्यत्वादनुमितेर्भ्रमत्वापत्तिरिति वाच्यं · विषयबाधस्यैव भ्रमत्वनियामकत्वेन दोषा
भावादित्यत आह · इष्यते चेत्यपि कश्चित् · व्याप्तीति · पदनिष्ठव्याप्तिज्ञानजन्यानामित्य
र्थः · न चेति · नहि भ्रमः · अयं व्याप्तिज्ञानजन्यकालीनः शाब्दप्रत्ययोऽप्यनुभवः · तस्याः
अनुमितेः · ननु इयं व्याप्तिज्ञानाजन्याविलक्षणैवानुमितिः · न च तत्रानुमितित्वसत्त्वे
मानाभावः · समाने विषये शाब्दसामग्र्याः बलवत्त्वादनुमितिं प्रति शाब्दसामग्र्याः प्रति

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्यभिचार इति : कच्छः नदीसम्बन्धवान् । अव्यवनदीपदसमभिव्याहृतपदो पस्थापितत्वादि ~~अनुमाने~~ । निरुक्तहेतुमति कच्छे तात्पर्याभावेन नदीसम्बन्धरूपसाध्यासत्वादिति भावः ।
१

न. प्र. रा. पूर्वं जलत्वादिना रजतादेरुपस्थितत्वादितरबाधवल्लाने न रूपेणानुमितौ भानसंभवात् अत एव सकर्तृक
त्वानुमाने लाघवोपनीतमेकत्वादिकमपि भासते । नापवत्तानेतरबाधातिरिक्तस्थल एव व्यापकतानवच्छे
दकरूपेण भानानुपगमात् यथा एते पदार्थाः तात्पर्यविषयमिथःसंसर्गवन्तः आकांक्षादिमत्पदस्मारित
त्वादित्यनुमाने न विशिष्यरजतत्वादेः पक्षतावच्छेदकतात्सिद्धिः । ननु नदीजलसंसर्गपरतयोच्चारिते प्र.प्रा.
४ वा अहो विमलं जलं नद्याः कच्छे महिषश्चरतीति वाक्ये अप्रत्यायके नदीकच्छपदार्थयोर्व्यभिचारः तात्पर्य
गर्भसाध्यासत्वादिति वाच्यं । तात्पर्यगर्भपरस्य निरूपिताकांक्षादिमत्वाभावेनैव व्यभिचारात् । ननु तथा
पि हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुमत्तानिश्चयस्यैवानुमितिहेतुतया परगयोग्यतासंशयस्तत्र योग्यतागर्भ
हेतुमत्तानिश्चयाभावादन्वयावोधप्रसक्तः । न च योग्यतासंशयस्य बाधसंशयपर्यवसन्नतया सा
ध्यसंदेहस्य चानुमित्यनुगुणतया पक्षताघटकसंशयातिरिक्तसंशयान्यत्वमेव हेतुमत्तानिश्च

अव्यभिचारादिति : अव्यवनदीपदसमभिव्याहृतपदस्यापितत्वे सति पक्षीनद्यापदोपस्थापितनदीसम्बन्धित्वेन तात्पर्यविषयत्वरूपविशि
ष्टहेत्वसत्वादिति भावः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

लिङ्गकानुमानमाशयबाधः · नन्विदं घटानयनादिरूपार्थवत् · शब्दवत्वादित्यनुमानं स्यादत आह · शब्दस्येति ·
अर्थाव्याप्यत्वात् · स्वजन्यप्रतिपत्तिविषयार्थनिरूपितव्याप्यभाववत्वादित्यर्थः · अव्याप्यत्वमेव दर्श
यति · नहीति · तदवृत्तित्वात् · आकाशादिवृत्तित्वात् · तथा चाव्यभिचरितसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिः शब्दे
न संभवति · साध्यहेत्वोर्वैयधिकरण्यादिति भावः · ननु घटमानयेति पदानि तात्पर्यविषयस्मारितपदार्थसं
सर्गज्ञानपूर्वकाणि · आकांक्षादिमत्पदकदम्बत्वादित्यत्र वैयधिकरण्यं · नच रजतज्ञानवानयमिति ज्ञाना २५
द्रजितप्रवृत्त्यापत्तिवारणाय पुरोवर्त्तिविशेष्यकइष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकतया नत
सानयनादि- त्सिद्धिरिति वाच्यं · लाघवात्प्रवृत्तिविषयेष्टतावच्छेदकवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेनैव प्रवर्त्तकतयासाध्य
स्थज्ञानपदस्य प्रमापरत्वेन प्रमात्वघटकतया प्रकृते तस्याप्यक्षमत्वात् · न चानुमितेर्व्यापकतया
वच्छेदकप्रकारकत्वनियमेन स्मारितपदार्थत्वेनैव रजतादिसिद्धेः · ननु रजतत्वादिना · प्रमेयत्वादिना
तादृशज्ञानस्य प्रवर्त्तकत्ववारणाय रजतत्वादिप्रकारकज्ञानस्यैव प्रवर्त्तकत्वादिति वाच्यं · पूर्वरज

इष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यापि ·

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्र...।आद्यप्रमितिकरणत्वं

व्याप्य...।रायत्वं

न·प्र·टी· निरूपितप्रमाणविभाजकोपाधिनियतधर्मावच्छिन्नजनकताश्रयो नवे तर्कारिका· अन्यविधिकोटिर्नै
यायिकानां· निषेधकोटिर्वैशेषिकानां विधिकोटिप्रसिद्धिः प्रत्यक्षप्रमाणे· इन्द्रियस्यैव प्रत्यक्षप्रमाण
तयाप्रत्यक्षंप्रतिइन्द्रियत्वेन हेतुत्वेन तादृशजनकताश्रयत्वात् निषेधप्रसिद्धिश्च यदादाने वसुलभा·
अर्थसिद्धसाधनवारणायानुमितित्वासमानाधिकरणप्रमितिविभाजकोपाध्यवच्छिन्नत्वनिवेशः
प्रत्यक्षे विषयस्य हेतुत्वमादाय शाब्दस्यापि साक्षात्कारत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकताशा
लित्वात्प्रमाणविभाजकोपाधिनियतधर्मावच्छिन्नत्वनिवेशः· अनुमितिभिन्नशाब्दाविषयक
प्रमितिकरणं न वेति प्रत्यक्षानुमित्यन्यतरत्वव्याप्यानुभवनिष्ठजन्यतासामान्यकोनवेत्याका
रणा· पृथगिति· अनुमितिभिन्नशाब्दाविषयकप्रमितिकरणमित्यर्थः· अतो न सिद्धसिद्ध्याघा
तः· नन्वनुमानं· ननु प्रत्यक्षानुमित्यन्यतरत्वव्याप्यानुभवनिष्ठजन्यतासामान्यकं अतो नशाद श्रीः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

वनास्तीत्यत आह · तज्जनकत्वमपीति · तस्य शाब्दस्य जनकत्वमपि शाब्दप्रमितिजनकत्वमपीत्यर्थः
वस्तुतस्तु · सोयं शाब्द इति पाठः शाब्दयामीति प्रतीतिसिद्धः शाब्दबोध इत्यर्थः · तज्जनकत्वमपि · शा
ब्दे तादृशशाब्दप्रमितिकरणत्वमपीत्यर्थः · तथा · उरपङ्कं · तत्र हेतुमाह · आगोपालेति · प्रतीते
रिति · वाक्यादमुमर्थं प्रत्येमीति ज्ञानस्य प्रत्यक्षविषयत्वासंभवेन प्रत्यक्षातिरिक्तप्रमितिस्वीकारः
तत्करणस्वीकारश्च आवश्यक इति भावः · नन्वस्तु शाब्दस्य प्रमाणत्वमास्तां तज्जन्यज्ञानस्य प्रत्य
क्षातिरिक्तप्रमात्वं तथाप्यनुमित्यात्मकत्वमेव तज्जन्यज्ञानस्यास्त्वतो व्यर्थः पृथङ्निरूपणमि
त्यत आह · केवलमिति · अनुमानविधया अनुमानत्वेन · अन्यथा वेति · शाब्दविधया वेत्यर्थः · न
नु तस्य प्रत्यक्षातिरिक्तप्रमितिजनकत्वमेव नास्तीति विवाद इति भावः । विप्रतिपत्तिं दर्शयति · वि
प्रतिपत्तिश्च शाब्दः अनुमितित्वासमानाधिकरणप्रमितिविभाजकोपाध्यवच्छिन्नजन्यता

त·प्र·श· यथाहि शोध्यताकत्वांशे स्वजन्यज्ञानजन्यशोध्यताकत्वांशे भ्रमभिन्नज्ञानत्वस्य विवक्षितत्वा
दित्याहुः· इदं च वुबोधयिषापूर्वकवाक्यत्वावच्छिन्नं प्रतिवाक्यार्थज्ञानं हेतुरिति संप्रदायम
तेन· वस्तुतस्तु ओबोधयिषया अन्यथासिद्धतया न तस्य कारणत्वासंभवेन तदपेक्षया शाब्द
प्रमितिकरणं शब्द इति फलघटितमेव लक्षणमत्र कृतमिति ध्येयं· प्रत्यक्षातिरिक्ते प्रमा
णासत्वे मानाभाव इति शब्दस्याप्रमाणतया व्यर्थं तन्निर्वचनमिति चार्वाकमतं कणक्षयु
नु शब्दस्य प्रमाणत्वं साधयति· सोयं शब्द इति· शाब्दप्रमितिकरणं शब्द इत्यर्थः· सकल
न्ति· शब्दश्च गोमीत्यनुभवविषय इत्यर्थः· इत्यपह्नवति नाद्दशप्रत्यक्षस्यान्यविषयक
त्ववाधाद्धवद्विषयकत्व एव पर्यवसानेन शाब्दसिद्धिः· प्रतीतिसाधकत्वेनार्थमात्रो
छेद इति भावः· ननु नवं शाब्द एव नास्तीति भ्रमोऽपि तन्नस्यातिरिक्त प्रमितिकरणत्वमे
न

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सर्गकतन्मन्प्रकारकतत्तद्विशेष्यकभ्रमभिन्नज्ञानजन्यत्वाद्वेंतत्कालीनतत्पुरुषीयप्रमाणशब्द
त्वमितिपर्यवसितोऽर्थः वह्निनासिंचतीत्यादौवह्निकरणकसेकानुकूलकृतिमानितिबोधोद
येनतद्विषयविषयकज्ञानस्यभ्रमत्वान्नतत्रातिव्याप्तिः एवंशाब्दोऽद्रव्यमित्यादावपिभ्रमात्म
कसमूहालंबनजन्येपयसासिंचतीत्यादौतुईश्वरीयप्रमामादायसंगतिः एवं शाब्देऽप्रमि
त्यादावपिभ्रमात्मक मन्यत्रउक्तोदीरितवाक्येमौनिश्लोकादावपि अथयत्रवह्निनासिं
चतीतिपयसासिंचतीत्यादिवाक्याभ्यांवह्निकरणकसेकानुकूलकृतिमान् पयःकरणक
सेकानुकूलकृतिमानितिसमूहालंबनरूपबोधः तत्रपयसासिंचतीतिवाक्येऽव्याप्तिः
तद्वाक्यजन्यंज्ञानंयद्यद्विशेष्यताकंतत्तद्विशेष्यताकभ्रमभिन्नज्ञानाप्रसिद्धेरितिचेन्नैवं॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ग.प्र.श. एवं शब्दो द्रव्यमिति वाक्यस्यापि तादृशवाक्यजन्यज्ञानविषयतया तादृशवाक्यजन्यज्ञानवि
षयवाक्यविषयकवाक्यरूपेष्टसाधनताप्रमाभावात् शब्दो द्रव्यमित्ययोग्यवाक्येऽतिव्याप्
तिः आपिब पयः करणकसेकानुकूलकृतिमान् पुरुषश्च द्रव्यमित्यांशिकभ्रमात्मकसमूहा
लंबनजन्ये पयसा सिंचतीति वाक्ये ऽ[illegible] व्याप्तेः तादृशवाक्यार्थज्ञानस्य भ्रमभिन्नत्वाभावात् ई
श्वरीयवाक्यार्थज्ञानस्य च स्वसमानजातीयास्मदीयवाक्यार्थज्ञानसापेक्षतया तदादाय लक्षणगम
नात् अन्यथा तदीयपदार्थतत्त्वज्ञानमादायायोग्येऽतिप्रसङ्गे ईश्वरवाक्यं न दिति चेन्नैवम् यादृ
शार्थतत्त्वज्ञानं स्वसमानजातीयज्ञानान्तरानपेक्षं सत् प्रयोगहेतुस्तज्जन्यत्वमिति न लक्षणार्थः किं
तु प्रयोगहेतुभूतं पदार्थतत्त्वज्ञानं [illegible] प्रकृतवाक्यार्थविषयकं तत्त्वज्ञानं तज्जन्यत्वं त
क्षणं तत्कालीनतत्पुरुषीयस्वजन्यज्ञानं यद्धर्मसंसर्गकयद्धर्मप्रकारकयद्धर्मविशेष्यताकं तत्तत्सं श्रीः

प्रमाणमात्रस्य लक्ष्यत्वे प्रत्यक्षादावव्याप्तेर्लक्षणेऽपि शब्दपदमनुषंजनीयम्: ननु तत्कालीनतत्पु
रुषीयत्वजन्यज्ञानविषयविषयकं यत्प्रमात्मकं ज्ञानं स्वस्मिन्जननीयं तत्कालीनतत्पुरुषी
यत्वजन्यज्ञानविषयविषयकज्ञानान्तरानपेक्षत्वे गादाप्रमाजन्यशब्दत्वं तत्कालीनतत्पु
रुषीयप्रमाणशब्दत्वमिति फलितं प्रमात्वं च यावद्रूपभिन्नत्वं नातः आंशिकप्रमामादाया
तिप्रसङ्गः इत्थं च वह्निना सिंचतीत्यादेः पदार्थतत्त्वज्ञानस्य स्वसमानजातीयवाक्यार्थज्ञाना
न्तरापेक्षितत्वात्तदादायातिव्याप्तेरभावेऽपि कण्ठाभिघाते वाक्यरूपेष्टसाधनतामादाया
तिप्रसङ्गः वह्निकरणकसेकानुकूलकृतिमानिति प्रकृतवाक्यजन्यज्ञानविषयकरणता
धारकीभूताभावादिविषयकत्वेनेष्टसाधनताज्ञानस्यापि प्रकृतवाक्यजन्यज्ञानविषयवि
षयकार्थतत्त्वज्ञानत्वात् तेन च वाक्ये जनयितव्ये सजातीयज्ञानान्तरानपेक्षणादिति।

स्वोत्तरोत्पन्नत्वमपि

न.प्र.रा. पूर्ववर्त्तिपदार्थतत्त्वज्ञानस्यापेक्षणादसंभवः अन्यथा तस्याऽहेतुत्वापत्तेरिति स्वजन्यज्ञानवि
षयविषयकज्ञानान्तरं विनोच्चरणीयं तथा च तत्कालीनतत्पुरुषीयस्वजन्यज्ञानविषय
विषयकयत्प्रकृतवाक्यार्थप्रमात्मकं ज्ञानं स्वाव्यवहितजननीयं तत्कालीनतत्पुरुषीयस्वो
त्तरोत्पन्नस्वजन्यज्ञानविषयविषयकप्रमान्तरं नापेक्ष्यते तादृशप्रकृतवाक्यार्थज्ञानजन्य
शाब्दत्वं तत्कालीनतत्पुरुषीयप्रमाणशाब्दत्वमिति फलितं अत्र स्वोत्तरोत्पन्नेत्यत्र स्वपदा
र्थतत्त्वज्ञानपरं स्वपदानन्तरालिप्रकृतवाक्यघटकपदार्थतत्त्वज्ञाने तच्च वाक्ये जननीयं स्वो
त्तरोत्पन्नप्रकृतवाक्यजन्यज्ञानविषयविषयकवाक्यार्थज्ञानस्यापेक्षणात् पदार्थतत्त्वज्ञा
नजन्यत्वमादायायोग्येऽतिव्याप्तिरिति। संस्कारादावतिव्याप्तिवारणाय लक्षणे शाब्दपदं

श्री

2

ति इत्थं चार्थपदस्य वाक्यार्थपरत्वपर्यवसानात्पदार्थतत्त्वज्ञानमादायातिव्याप्तिः तथाहि हेतु
पदसमभिव्याहृतभूतपदस्य भू प्राप्ताविति धात्वनुसारादितरनैरपेक्ष्यव्युत्पन्नतयासज्ञा
तीयनैरपेक्ष्यस्यात्र विवक्षिततया तत्प्रयोगप्रतिपाद्यज्ञानं प्रयोगे कर्त्तव्ये प्रयोगप्रतिपाद्यज्ञा
नान्तरं नापेक्ष्यते तादृशार्थतत्त्वज्ञानजन्यत्वं लक्ष्यं नहि वाक्यार्थज्ञानवत्पदार्थज्ञानमपि अर्थ
ज्ञानानपेक्षं प्रयोगहेतुः वाक्यार्थज्ञानात्मकार्थतत्त्वज्ञानस्यैवापेक्षणीयत्वादिति अतएव
प्रयोगो वाक्यं तथा च तत्कालीनतत्पुरुषीयस्वजन्यज्ञानविषयविषयकज्ञानं स्वस्मिन्ज
ननीये प्रयोगप्रतिपाद्यज्ञानान्तरं तत्कालीनतत्पुरुषीयस्वजन्यज्ञानविषयविषयकज्ञा
नान्तरं नापेक्ष्यते तादृशार्थतत्त्वज्ञानजन्यत्वमर्थः वाक्यार्थज्ञानेन वाक्ये जननीये स्व

त·प्र·श· श्यापदजन्यपदार्थोपस्थितितात्पर्यज्ञानादेरेवशाब्दबोधेहेतुतया शब्दस्यसर्वत्रभानेमानाभावात् यत्रभिन्न
विषयकानुमितिसामग्रीकालेघटमानयेतिशब्देच्छावलाच्छाब्दबोधः तत्रशब्दविषयकशाब्दं जायतामिती
च्छाविरहविशिष्टानुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वेनशब्दशाब्द - - - पपत्तेश्च घटशाब्देच्छाया अपितत्रो
त्तेजकत्वेनतत्रादिच्छाभावकूटनिवेशेनातिगौरवात् मिथोविशेषणविशेष्यभावेविनिगमनाविरहेणा
नन्तकार्यकारणभावापत्तेश्चेति शब्दाविषयकशाब्दबोधोत्पत्त्याशाब्दत्वस्यपदविषयकत्वाव्यभिचा
रित्वाभावेनासंभवाभावादितिनकिंचिदेतत् जाताविति जात्याद्यावित्यर्थः तज्जात्यभावादिति भा
वः मलिकवस्तु प्रयोगहेतुभूतार्थतत्वज्ञानजन्यशब्दः प्रमाणमितिशब्दलक्षणं प्रयोगोवाक्यंतद्धेतु
भूतंयदर्थतत्वज्ञानंतज्जन्यशाब्दत्वंप्रमाणशब्दत्वमित्यर्थः वाक्यार्थभ्रममादाय वह्निनासिंचतीत्या
दावयोग्येतिव्याप्तिवारणाय तत्वपदं तथापिपदार्थतत्वज्ञानमादायायोग्येतिव्याप्तेः प्रयोगहेतुभूते श्री:

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जन्यधीत्वव्यभिचारीति धीत्वव्यभिचारीति धीजन्यत्वव्यभिचारीति जन्यजन्यत्वव्यभिचारीति वा नोक्तं
अनुमितित्वस्य जन्यत्वज्ञानत्वजन्यज्ञानत्वव्याप्तिज्ञानजन्यत्वव्याप्यत्वाज्जव्यभिचारि जातिशून्यत्वस्यानुमि
नावपि सत्वादिति व्याप्तिः॰ जन्यपदधीत्वव्यभिचारि जातिशून्यत्वमात्रोक्तौ शाब्दत्वस्यापि तथात्वेनासंभ
वापत्तेरिति विशिष्टमुपादेयमेव॰ ननु जन्यपदधीजन्यत्वव्यभिचारि अनुभवत्वाव्यापकजातिशून्यत्व
मेव लक्षणमस्तु कृतं विशेष्यदलेनेत्यत आह॰ उपमितावितिं उपमितेः पदविषयकातिदेशवाक्या
र्थज्ञानजन्यत्वनियमेन जन्यपदधीजन्यत्वव्यभिचारि प्रत्यक्षत्वादिजातिशून्यत्वादिति भावः शू
न्यान्तं पदविषयकत्वाव्यभिचारिजातिशून्यत्वमित्यर्थः। पदविषयकशाब्दबोधे पदस्यापि भानात्प
दविषयकत्वसमानाधिकरणशाब्दत्वशून्यत्वाभावादसंभव इति समानाधिकरणेति। धीत्वाव्यभि
चारीति॰ ननु शाब्दबोधे सर्वत्र भानेबाधकाभावाच्छाब्दत्वस्यापि पदविषयकत्वाव्यभिचारित्वमेवेति चेन्न॰

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चरमधीपदस्यानुभवपरत्वं विना॥ निर्वाहात्सेति पदजन्यत्वव्यभिचारि अनुभवत्वाव्यापकजातिशून्यत्वामि
त·प्र·श तिरुते॥ संभवः ज्ञायमानपदस्य करणत्वासंभवेन शाब्दत्वस्यापि पदजन्यत्वव्यभिचारित्वादतः पद
६ धीति इत्थं च जन्यपदव्याप्तिमाह पदधीति नन्वनुमितित्वस्यापि नादृष्टास्य सत्वात्कथमतिव्याप्ति
रत आह अनुमितित्वस्येति भगवादिति अनुमितित्वस्येऽथवा पदधीजन्यत्वव्याप्यत्वेनाऽमत्वा
दिजातिरेव तथा तच्छून्यत्वं चानुमितावपीत्यतिव्याप्तिः जन्यपदोपादानेऽन्वानुमितित्वस्यापित
थात्वेन तच्छून्यत्वाभावान्न जातिरिति भावः अतः अतिव्याप्यादिना समुदितमिति जन्यपदधी
जन्यत्वव्यभिचारि अनुभवत्वाव्यापकजातिशून्यत्वानामित्यर्थः अत्र च जन्यत्वव्यभिचारीति

श्री: ६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ति अनुभवत्वव्यापके त्यर्थः अनुभवत्वाव्यापके न्यस्य व्याहत्तिमाह जन्येति तथाऽसंभावनाऽगिति जन्यपदधी
जन्यत्वव्यभिचारीत्यर्थः ननु अनुभवत्ववारणायानुभवत्वान्यत्वमेवोपादीयतामित्यत आह आदीना
मिति आदिनाज्ञानत्वपरिग्रहः अनुभवत्वाव्यापकत्वं चानुभवनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं
तेनानुभवत्वादिव्युदासः ननु अनुभवत्वव्याप्यत्वमेव किं नोपादीयते अनुभवव्यापकत्वघटितत्वेने
ति चेन्न व्यापकसामानाधिकरण्यादिरूपव्याप्यत्वस्य निवेशे गौरवात् एवमनुभवत्वस्यापि स्व
व्याप्यत्वान्तद्वारणाय भेदघटितव्याप्यत्वस्यावश्यं वाच्यतयाऽतिगौरवाच्च मन्मते अनुभवनिष्ठ
भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यानुभवत्वे असत्त्वेनानुपपत्त्यभावात् एवं तावति व्याप्तिवारणाय

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

६

ता·प्र·टी धाचतच्छून्यत्वाभावान्नातिव्याप्तिरितिभावः·स्मृतित्वस्यजातित्वमनुभवसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेद
५ कत्वेन·ननुप्रत्यक्षादावतिव्याप्तिवारणायजातिशून्यत्वेसतीत्यास्तां यदिच्छ शाब्देपि ज्ञानत्वादि
सत्वादसंभवइतिविभाव्यतेतदानुभवत्वाव्यापकजातिशून्यत्वेसतीत्येवास्त्वतआह·जातिशून्यत्वा
मितिजातिशून्यत्वमात्रमित्यर्थः·अनुभवत्वेति·अनुभवत्वाव्यापकजातिशून्यत्वमात्रमित्य
र्थः·अनुभवत्वादीनामिति·आदिनाज्ञानत्वगुणत्वसत्वादिपरिग्रहः·तथाच·तादृशजाती
नांसत्वाज्जातिशून्यत्वंनवक्तव्यमित्यर्थः·अत्रयद्यपिज्ञानत्वादीनामित्येवमुक्तमुचितंत
थापितद्व्यापकेत्यत्रतच्छब्देनानुभवत्वपरामर्शायानुभवत्वादीनामित्युक्तं·तद्व्यापके मा·
५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

केशाभानानुपगमात् तथाच शाब्दजन्यघटादिविषयकज्ञानत्वमेवतद्विषयोनत्वतिरिक्तशाब्दत्वजातिरित्यत आह
जन्यपदधीतितीत्याहुः नदस्मत शाब्दलिङ्गकघटानुमितेरपिशब्दजन्यघटविषयकज्ञानत्वेनतदुभयस्मापि
शाब्दयाभातिप्रतीत्यापत्तेः शाब्दत्वजातिस्वीकारस्यावश्यकत्वात् तदस्वीकारमादायद्वितीयलक्षणप्र
साधनेतद्व्यापकशाब्दत्वस्येत्यग्रिमग्रन्थासङ्गतेश्चेत्यवधेयम् जन्यपदधीजन्यत्वव्यभिचारिणीअ
नुभवत्वाव्यापिकानयाजातिः प्रत्यक्षत्वादिस्तद्धन्यत्वेसतिपदविषयकत्वाव्यभिचारिणीयाजा
तिः उपमितित्वं तद्धन्यधीत्वमितिलक्षणार्थः अतिव्याप्तिंवारयति तथेति प्रत्यक्षानुमितिस्मृ
तिष्वित्यर्थः तासांतो जन्यपदधीजन्यत्वव्यभिचारिअनुभवत्वाव्यापिकानांसत्वादिति त

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

६

त॰प्र॰श॰ शाब्दजन्यप्रत्यक्षप्रमितिकरणे श्रोत्रेन्द्रियेऽतिव्याप्तम्अत आह शाब्दत्वं चेति तथा च शाब्दत्वरूपजात्यव
४ च्छिन्नप्रमितिकरणत्वं न तत्रातिव्याप्तिरिति भावः केचित्तु अतीतानागतशब्दानुसन्धानादपि शा
ब्दबोधोदयाच्छब्दो न करणं किंतु शब्दज्ञानं इत्थं च शाब्दजन्यप्रमाकरणत्वस्य लक्षणत्वेऽसंभ
वः शब्दज्ञानजन्यप्रमाकरणत्वस्य लक्षणत्वे तु विषयविधया शब्दज्ञानजन्यप्रत्यक्षप्रमा
करणे मनस्यतिव्याप्तिरत आह शाब्दत्वं चेतीत्याहुः शाब्दत्वस्य प्रत्यक्षाद्यन्यत्वरूपत्वे गौर
वादाह शाब्दत्वं चेतीत्यपि कश्चित् ननु लक्षणलक्ष्यतावच्छेदकयोर्भेदः स्यात आह जन्येति केचि
त्तु ननु शब्दादहं घटं प्रत्येमीत्येवानुभवो न तु शब्दात्प्रमिनोमीति आत्मविशेषगुणानां विषयनिर्मो श्रीः
४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्बोधोदयेन व्यभिचाराच्छब्दप्रमाणे उपमानोपजीवकत्वव्याघातः क्वाचित्कोपजीवकत्वस्य च शा
ब्दप्रमाणादावुपमानप्रमाणेऽपि सत्त्वादविनिगमनादवस्थामिति न किंचिदेतत्. न चास्तु स्वतंत्रे
च्छस्य नियोगानर्हत्वादिति न्याय एव विनिगमकः ननु संगतिरिति न स्यादस्तु व्यत्ययेऽपि न क्षतिरित्याहु
रिति दिक्. निरूप्यत इति लक्षणस्वरूपप्रामाण्यादिप्रकारकवर्त्तमाननिरूपणविषयः शाब्द
इत्यर्थः. तत्र शाब्दे निरूपणीये शाब्देति अयं शाब्दप्रमितिकरणत्वं लक्षणं प्रमाणशब्दवा
च्यत्वं लक्ष्यतावच्छेदकं. प्रमितिकरणत्वमात्रं प्रत्यक्षादावतिप्रसक्तमतः शाब्देति. ननु शा
ब्दत्वं शाब्दजन्यत्वं तथा च शाब्दजन्यप्रमाकरणत्वं लक्षणं पर्यवसितमिति तत्र विषयाविषया

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न.प्र.श. नवतारात् । नचातिदेशवाक्यार्थज्ञानस्य शाब्दत्वेनैवोपमितिकरणता शाब्दकल्पनमावश्यकं पदज
न्यपदार्थोपस्थितेरेव शाब्दबोधे हेतुत्वात् शाब्दी शाब्दबोधोपयोगिनी आकांक्षा अन्वयप्रतियोग्युपस्थि
३ तिरूपा शब्देनैव प्रपूर्यते संपादनस्यार्थात् तादृशन्यायस्याप्यवतारादिति वाच्यं अतिदेशवाक्यार्थज्ञानस्य
शाब्दत्वेनोपमितिकरणत्वे मानाभावात् परित्यज्य निश्चितमव्यभिचारकं रूपं गद्घमाणस्य व्यभिचारैके
नैकारणत्वकल्पनानुदयात् । नच निश्चयत्वमपेक्ष्य शाब्दत्वस्य लघुतया तन्निवेश एव सम्यगिति
वाच्यम् । तादृशज्ञानस्योपमानत्वमादिमत्व इवातिदेशवाक्यार्थस्मृतिरूपव्यापाराभावेनैवान
तिप्रसङ्गे निश्चयत्वनिवेशप्रयोजनाभावादिति विभाव्यते न साऽपि व्यवहारादिना शक्तिग्रहाच्छा श्रीः ३

त्वादेरेव तथात्वेन तस्य च प्रमाणतावच्छेदकशाब्दप्रमाणत्वस्य व्यापिकोपजीव्यता निरूपितोपजीवकतावच्छेदकत्वादुक्तदोषाभावात् केचित्तु अत्र कीदृग्गवय इति प्रश्नानन्तरं चित्रलेखादिना तादृशपिंडप्रदर्शनं तत्रातिदेशवाक्यं विना मानसरूपातिदेशवाक्यार्थज्ञानात्मकोपमानोदयेन व्यभिचाराच्छब्दो नोपमानोपजीव्य इति उपमाने शब्दोपजीवकत्वाभावान्नाविनिगम इति वदन्ति तदसत् शाब्दी साकांक्षा शब्देनैव प्रपूर्यते इति न्यायेन तत्रापि ईदृग्गवय इत्याभिप्रायिकशब्दकल्पनाया आवश्यकत्वात् शाब्दी आकांक्षा शाब्दबोधगोचरेच्छा शब्देनैव विषयसिद्धिद्वारा निवर्त्यत इति तदर्थात् यदि च यदा प्रष्टुर्ज्ञानमात्रेच्छा न तु शाब्दबोधे तत्र शब्दकल्पनाया अनवकाशस्तत्र शाब्दगोचरेच्छाया अभावेन तादृशन्यायस्या

६

गकिंचिन्निगमकमिति चेन्न· प्रमाणतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नोपजीव्यतानिरूपितोपजीवकतायाः ए

न·प्र·ए· वात्र सङ्गतित्वात्· प्रमाणतावच्छेदकधर्मश्चेन्द्रियत्वादिः अवच्छिन्नत्वं च व्याप्यकत्वं· एवं चोपमान

२ स्य संकेतग्रहग्राहकतया सर्वस्यैवोपमानस्य शब्दप्रमाणोपजीव्यत्वं· शब्दप्रमाणस्यानुमान

सर्वस्यातिदेशवाक्यार्थज्ञानात्मकोपमानोपजीव्यत्वं· घटमानयेति शब्दे तदभावात्· न च प

तथा ३ दशानमत्र वेदत्वावच्छिन्नं प्राप्तहेतु घटमानयेति शब्दनिरूपितशाब्दत्वावच्छिन्नकार्यता

या विवक्षितत्वात्· प्रमाणविभाजकोपाधिश्च साक्षात्कारकरणत्वादिः अवच्छिन्नत्वं चात्रस्व

रूपसम्बन्धविशेषः· इत्थं च शाब्दत्वादि समितिकारणतानियतत्वादतिदेशवाक्यार्थज्ञान श्री:

२४ उपमाने सत्वाद्युक्तेरोचनादवस्थपमितिवाच्यं· प्रमाणविभाजकोपाधि[नियत]धर्मावच्छिन्नाया उपजीवकताया ४२ २

१ [illegible] प्रयोजकतानिरूपितोपजीव्यतानिरूपितनिरूपकत्व... शब्दप्रयोजकतानिरूपितशाब्दबोधजनकत्वम् ... प्रयोजकतानिरूपितप्रयोजकत्वम्

तिद्दारा शाब्दबोधोपजीव्यत्वादिति. केचित्तु उपमानं पदं करणमिति तस्य शक्तत्वेन उपमानमि
त्यर्थः सविशेषणे हि विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामतः सति विशेष्ये बाधे इति न्यायेन स्वगी
धस्य इति वक्तव्यो विशेषणीभूतशक्तिज्ञानमादायोपमानोपजीवकत्वसम्भवेन स्वरूपत उपजीव
कत्वमपि सङ्गच्छत इत्याहुः पदज्ञानस्य शाब्दप्रमाणत्वकारिकार्थं नवीनमतेतु उपमितेः शक्तपद
विषयकत्वेनातिदेशवाक्यार्थज्ञानात्मकोपमानप्रमाणस्योपमित्यात्मकशाब्दप्रमाणोप
जीव्यत्वेन स्वरूपत उपजीवकत्वमक्षतमेवेति ध्येयं. नन्वातिदेशवाक्यरूपशब्दप्रमाणस्य
स्यातिदेशवाक्यार्थज्ञानरूपोपमानोपजीव्यत्वादुपमानमेव प्राक् निरूपितं न तु शब्द इत्य

त·रा· श्रीगणेशाय नमः॥ ॥जटाजूटलसद्गङ्गाजलभूषितमस्तकम् पुनातु गिरिजाप्रेमपात्रमेकम
१ नेकधा १ उपजीव्योपजीवकभावसंगत्या अनुमाननिरूपणानन्तरं शब्दं निरूपयन् शिष्यावधा
नाय प्रतिजानीते अथेति · अत्र गायमानपदस्य शब्दप्रमाणत्वापादे उपमानोपजीवकत्वाभावा
दुपकत्वयोः स्वरूपं फलयोश्च सङ्गतिर्बोध्या तस्याः फलनिष्ठत्वेऽपि तस्या अपकरणत्वात्मकप
रंपरासम्बन्धेन करणनिष्ठत्वात् करणयोरानन्तर्याभिधानं नियामकत्वमत्र बोध्यं · तथा हि शा
ब्दिकपरिच्छित्तिर्वोपमितिः तस्याश्च सर्वस्या एव शाब्दबोधजनकत्वेन फलयो रूपजीव्योपजी
वकत्वसंभवः एवं स्वरूपफलयोरपि · अतिदेशवाक्यार्थज्ञानरूपोपमानप्रमाणस्योपमि श्रीः१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४०८०

॥ तत्त्वप्रकाशः ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न्या·री·
दी·
१

विशयकत्वसामानाधिकरण्यंसूचितं अतएवशब्दविषयकत्वसमानाधिकरणजातिमदित्युक्तौ अनु
मितित्वशाब्दत्वादेरपितथात्वात्तद्वारणायाव्यभिचारीति व्याप्यत्वार्थकं गगनंशाब्दवादित्यनुमितित्वानित
घाकित्वस्यशब्दविषयकत्वव्याप्यत्वात् तदादायानित्यासाधारणाधर्मपदंविहायजातीति श्रावणेति
श्रावणप्रत्यक्षस्यशब्दविषयकत्वावश्यंभावेनश्रावणत्वस्यतादृशजातित्वादितिभावः ननुपरो
क्षत्वंइन्द्रियजन्यभिन्नत्वंतथाचासंभवः ज्ञानमात्रस्यमनोरूपेन्द्रियजन्यतया उपमितेरपिपरोक्ष
त्वाभावादित्यतआह प्रत्यक्षान्यप्रमितेनेथाचनयथोक्तंपरोक्षत्वंयेनासंभवःस्यादितिभावः
ननुकीदृशोयमौषधीज्वरंहंतीतिपृष्टेप्रत्युत्तरेणसदृशोयमौषधीज्वरंहंतीत्युक्तारितेज्वरहरणतादृशो· राम

९